BSB Bayerische StaatsBibliothek

Münchener DigitalisierungsZentrum
Digitale Bibliothek

Alimpića, Mileva R.

Život i rad generala Ranka Alimpića U svezi sa događajima iz najnovije srpske istorije [Ranko Alimpić]

U Beogradu 1892

4 Biogr. 314 k
urn:nbn:de:bvb:12-bsb00071435-7

Copyright

Das Copyright für alle Webdokumente, insbesondere für Bilder, liegt bei der Bayerischen Staatsbibliothek. Eine Folgeverwertung von Webdokumenten ist nur mit Zustimmung der Bayerischen Staatsbibliothek bzw. des Autors möglich. Externe Links auf die Angebote sind ausdrücklich erwünscht. Eine unautorisierte Übernahme ganzer Seiten oder ganzer Beiträge oder Beitragsteile ist dagegen nicht zulässig. Für nicht-kommerzielle Ausbildungszwecke können einzelne Materialien kopiert werden, solange eindeutig die Urheberschaft der Autoren bzw. der Bayerischen Staatsbibliothek kenntlich gemacht wird.

Eine Verwertung von urheberrechtlich geschützten Beiträgen und Abbildungen der auf den Servern der Bayerischen Staatsbibliothek befindlichen Daten, insbesondere durch Vervielfältigung oder Verbreitung, ist ohne vorherige schriftliche Zustimmung der Bayerischen Staatsbibliothek unzulässig und strafbar, soweit sich aus dem Urheberrechtsgesetz nichts anderes ergibt. Insbesondere ist eine Einspeicherung oder Verarbeitung in Datensystemen ohne Zustimmung der Bayerischen Staatsbibliothek unzulässig.

The Bayerische Staatsbibliothek (BSB) owns the copyright for all web documents, in particular for all images. Any further use of the web documents is subject to the approval of the Bayerische Staatsbibliothek and/or the author. External links to the offer of the BSB are expressly welcome. However, it is illegal to copy whole pages or complete articles or parts of articles without prior authorisation. Some individual materials may be copied for non-commercial educational purposes, provided that the authorship of the author(s) or of the Bayerische Staatsbibliothek is indicated unambiguously.

Unless provided otherwise by the copyright law, it is illegal and may be prosecuted as a punishable offence to use copyrighted articles and representations of the data stored on the servers of the Bayerische Staatsbibliothek, in particular by copying or disseminating them, without the prior written approval of the Bayerische Staatsbibliothek. It is in particular illegal to store or process any data in data systems without the approval of the Bayerische Staatsbibliothek.

00071435

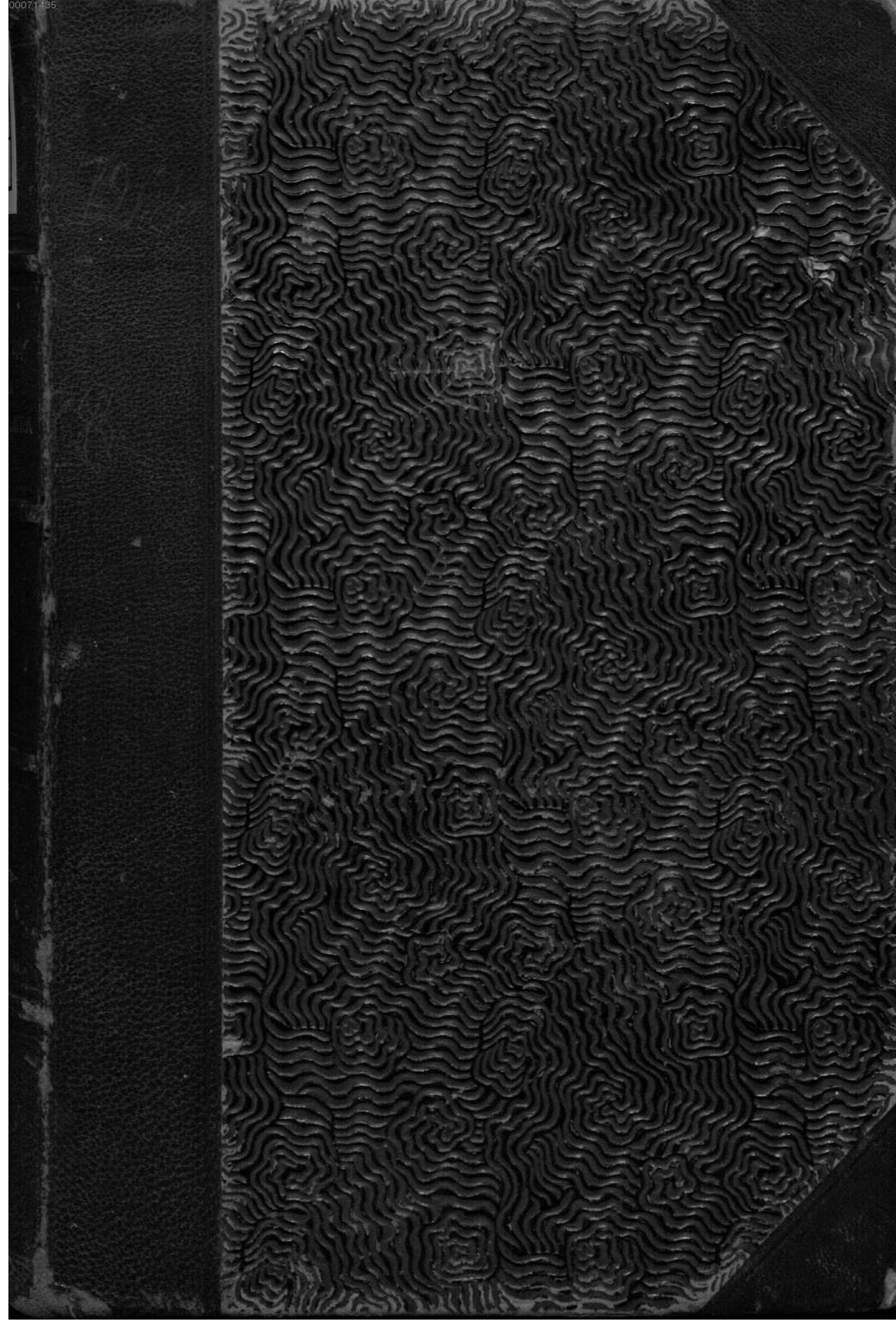

4° Biogr. 314 k

00071435

<36637193180019
<36637193180019
S

Bayer. Staatsbibliothek

00071435

ЖИВОТ И РАД

ГЕНЕРАЛА

РАНКА АЛИМПИЋА

У СВЕЗИ

СА ДОГАЂАЈИМА ИЗ НАЈНОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ.

НАПИСАЛА

ЊЕГОВА УДОВИЦА

МИЛЕВА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У СРПСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1892.

ГЕНЕРАЛА

РАНКА АЛИМПИЋА

У СВЕЗИ

СА ДОГАЂАЈИМА ИЗ НАЈНОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ.

НАПИСАЛА
ЊЕГОВА УДОВИЦА
МИЛЕВА

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У СРПСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1892.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

Yf 188 | 50071

Михаило Д. Богићевић
оп. деловођа
остружница

КРУПНИЈЕ ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

Стр.	ПОГРЕШНО	ИСПРАВНО
13	сдбила	одбила
39	ла	да
86	*скробут*	*скорбут*
88	само	тамо
89	спремила	спремала
94	призпвао	призивао
102	српско	српске
103	дозршио	довршио
107	закона	закована
118	титрополит	митрополит
129	полипија	полиција
146	на	ни
170	заборевљене	забрављена
177	извесли	извести
198	унрављати	управљати
201	ашанац	пашанац
229	Обреновпћевску	Обреновићевску
231	донесе	доноси
236	гинерала	генерала
240	наговарали	наговорили
244	првленије	правленије
» »	који	које
297	Маринковић	Мариновић
300	писмо	писму
328	страже	стране
393	њиховој	његовој
414	*гласове*	*главе*
420	своме	овоме
503	товорио	говорио
» »	кнежевну	кнежеву
525	месо	место
569	Ђурић	Ђурчић
664	*атономна*	*автономна*

НВ. Има више штампарских погрешака; моле се читаоци да их сами према смислу исправе.

00071435

ПРЕДГОВОР.

Књигу ову — „Живот и рад Генерала Ранка Алимпића“ у рукопису довршила сам у првој половини 1885. године и била ми је намера, да је одмах, у истој години, предам у штампу. Али, крупни узроци, о којима ћу доцније поменути, спречили су моју намеру у томе.

Дубоко проникнута мишљу душевних веза са човеком чије име носим, као најсветијом својом дужношћу осетила сам се проникнута мишљу и жељом, да његов живот, онако какав је био, у правој слици, предам јавноме суду савременика, — као и потомства.

У мисли и жељи, да остварим дело, колико мило и свето, толико, за мене, као писца живота свога супруга, тешко и горко, ја сам стварала сама себи на углед слику апостолског путника, који, — тежећи вишој идеји, зађе у непрегледну пешчану пустињу, где, не налазећи залогаја хлеба, ни извора чисте воде, да утоли своју ватрену жеђ, телом изнурен, али душом јак, вуче терет самога себе, усиљеном снагом ступа корак по корак, грозничавом жудњом нагли напред, крајној ивици пешчане пустиње; — нагли земљи настањеној, као тачци своје врховне задаће.

Тако тешку у замислу, тако узвишену у своме значају слику, гледајући својим душевним очима, ја сам узела као врховну задаћу остатка свога живота, да сама собом напишем живот свога супруга. —

Рад у прибелешкама отпочела сам почетком 1883. године, а после неколико месеци, дело у целини,

Докле је обрађиван угашени живот, у доба његове радиности, кад му је снага душевна и телесна била у пуној јачини, рад је напредовао сталним кораком. Али, кад је обрада дошла на дане, у којима је душа трпела под притиском рушевине свога становања, с' дана на дан спремајући се за тешки дан, у ком се вија своја телесна одећа последњи пут озарена сунцем живота, сваки рад постајао је немогућ. Мисао повраћена у те дане, износила је на средину сећања горких прилика. Така сећања, помућивала су свест. Душа се усколебала, срце је задркталo. Под ударом свога губитка; под притиском своје душевне боље, слабо тело изнуравано, оболевало је; изнемагало; падало — као под сенком смртном Тако је много и много пута, после једне врсте, после једне речи, рад прекинут. Тако су пролазили дани за данима, недеље за недељама; а моја рука није била кадра пера прихватити. И сама мисао, лебдела је као у загонетци: Е да ће милост божја одржати; е да ће невољни одмор окрепити; е да ће сутрашњи дан сатрвено тело подићи; е да ће рука перо прихватити моћи?! Душевна снага подизала је изнемогло тело; рука, дркћући, с нова је прихватала перо; — рад је понова настављан. Тако чинећи корак по корак у своме раду, ја сам достигла одређену тачку, — као крајну ивицу пешчане пустиње, — — као земљу настањену.

Пошто је дело у рукопису било довршено, и кад је било спремљено да се преда у штампу, наступе оне крупне прилике. Наступи српско-бугарски рат, који је обуставио све и свашта у земљи. За ратом стигну, — као последице овога рата, оне, општепознате, дутотрајно нижући се једно за другима, тешкоће, моралне и материјалне, за све и свакога у земљи. Узроком овим, моје најживље жеље, доста и доста пута биле су повраћене на тачку тешке стрпљивости и све даљег одлагања. Следујући саветима својих пријатеља, моја предуга, тешка стрпљивост, све је

издржала. Тако сам дочекала блажије прилике и време, кад ће и ова књига моћи угледати света.

Пријатељи и поштоваоци, који, било својим саветима, било ма у чем иначе, указаше свог племенитог учешћа у остварењу ове тужне моје задаће, учинили су најчистију пошту спомену човека, чије име ово дело носи; а тиме стекли право на моје дубоко и вечно признање, што сам дужна исказати им и у овим редовима.

На послетку, овде сам дужна казати: да, пишући ову књигу, моја главна брига била је у томе: да не наиђем на дата погрешна. С тога сам се служила документима писаним, и оном речи, коју сам ја, у разна доба, у разним приликама, сама собом чула из поузданих уста. Но највише сам се служила и послужила познавањем догађаја, кроз које сам ја, сама својим животом пролазила. А трудила сам се, да све сведем и изложим у најкраће, и нарочито, сваку тешку прилику, да прикажем у најблажијем облику.

Верно ређајући факта, која су се у моме памтењу одржала тако чврсто, те их и данас видим јасно, као у чистом огледалу, нисам никад помислила, да би дело, написано мојом слабом руком, могло одговорити строгим захтевима књижевнога рада. Мој труд у овоме делу, само је одужење мојих моралних, срдачних и душевних обавеза према спомену човека, који је са мном поделио име и живот свој. Историја живота мога супруга, остала је у мојој својини; ја сам била дужна — пре него пођем к' њему — предати је његовим савременицима, као и млађем нараштају. Ово чинећи, ја никога не молим за благонаклону оцену исте, али, чистом и побожном душом свакога молим за труд, да ову књигу прочита.

На Ђурђев-дан 1892 год.
Београд.

Милева Р. Алимпића.

I.

РАНКОВА ПОРОДИЦА, МЛАДОСТ, ШКОЛОВАЊЕ И ПРВО ДОБА ДРЖАВНЕ СЛУЖБЕ.

С љубављу радин за отаџбину
Спреман је у свако доба.
Својим делима изаћи пред људски суд
Својом савешћу пред суд божији. —
(Р. А.)

РАНКО АЛИМПИЋ,

ГЕНЕРАЛ,

Родио се на Младенце 9. Марта 1826. године, у селу Накучанима, у Поцерју, у округу шабачком; а умро 7. Новембра 1882. у Београду.

Ранково место рођења, — Накучани, лепо и богато село, на два сата од вароши Шапца, лежи југо-источно пред планином Цером, на два друма. Западним делом села води друм од Шапца преко Цера у Јадар, — у Подриње; југо-источни део, лежи на друму, од Шапца полазећи источно у правцу ваљевског друма, савија југо-западно на Накучане, па горњој Дрини, — на Љубовију.

Село је подељено у два дела реком Добравом, што извире на планини Влашићу. У првом делу села, идући с' јадранскога друма, пружа се дуга висораван, којом води

00071435

сеоски друм на оба главна друма. Око сеоскога друма, на обе стране, у малом одстојању стоји дванаест кућа породице Алимпића. На измаку те дивне висоравни, на југо-источној страни, у средини црквеног забрана, на романтичној пољани стоји велика црква, 1874—1875 год. подигнута, на месту стародревне црквице, признате у својим правима Мухафисом београдским 24. дана Реџепа 1175-те (1761.) године.

Код цркве је школа; та се школа броји као најстарија сеоска школа, заведена у скоро по ослобођењу народном. Испод цркве и школе тече Добрава, и улива у Саву, испод цркве охридске, на измаку мишарске висоравни.

У округу шабачком, у Поцерју, породица Алимпића врло је чувена као стара, многобројна и знатна; својом старином досељена је из Херцеговине.

Давно је било, кад је у Поцерју, у селу Накучанима, стојала задружна кућа Винћентија и Алимпија, браће Алимпића. У време народног устанка под Карађорђем, кућа Алимпића у Накучанима имала је велику задругу. Осморо рођене браће: *Иван*, *Гаврило*, *Мијаило*, *Марко*, *и Матеја* — близанци, *Јанко*, *Нинко*, *и Никола* — близанци, и њихне четири сестре: *Ивана*, *Ристосија*, *Мара и Крунија*, били су у овој кући подмладак, — синови и ћери, Алимпија Алимпића, старог кмета накучанског. Сва ова браћа Алимпићи били су чувени јунаци, ратници и борци за ослобођење своје драге отаџбине — Србије.

Од Косова, Србија је била турска робиња и вековима растрзана свирепством својих варварских господара, а њени синови и њене кћери у тешке ланце оковани, и из своје отаџбине гомилама у ропство одвлачени. Под бичем, у тешким мукама падали, — умирали; из ланаца лешем отпуштани и остављани крај друмова, за храну горског зверињa. — Така је била судба оних, који на путу изнемогли падаху, те их ни бич свирепих пратилаца није могао подићи и кренути напред. А оне, који су по несрећи тврђег живота били, чекала је тежа судбина. Чекали су их најудаљенији делови простране Азије и тргови робова, где су их Турци распродавали као стоку, где су раздвајали мило од драгог; где су им кидали живот из живота.

Од Косова, у Србији је на све стране само црна и крвава песма певана, али, у равнинама и покрајинама, певана је вазда песма најцрња и најкрвавија. У равнинама

и покрајинама лепе Србије, Турчин се надокнађавао за све оно, што није могао ишчупати из кршевитих и његовом похотноме оку неприступнијих делова земље.

У општем јаду српског народа, народ округа шабачког, као граничар и обитатељ пространих плодних равнина између Цера, Дрине и Саве, робовао је зулуму и домаћих и босанских Турака, који су из дана у дан ходили по селима богате Мачве и лепог Поцерја, вршећи сва зла и насиља у домовима српским. Јаничари, Крџалије, Дахије, Спахије, њихни ћећили, грозни сејмени, — све варвари разнога назива, палећи, робећи, пустошећи, на све стране по Србији, наизменце су прелазили преко главе богате породице Алимпића.

Најстарији од браће Алимпића, Иван, родио се у првој половини прошлога столећа, од прилике 1744. г. Кад му је било преко 40 година заменио је свога оца на управи свога села. У тој дужности служио је својим саграђанима 30—40 година; пре и после онога доба, што се зове „Кочина Крајина." и онда, кад су Аустријанци последњи пут (крајем прошлога столећа) прешли Дунав и Саву те овладали Београдом и његовом околином, потиснувши Турке источноме крају Србије.

Србин је жудно прихватао сваку прилику да Турке тамани, и радо своју крв проливао, кад је и другога противу њих помогао; те да би њему когод помогао да се ослободи турског зулума. Уз Аустријанце Срби су устајали на Турке. Народ западног краја Србије, страдајући од домаћих и босанских насилника, највише је учествовао у овим борбама. А кад ускоро за тим ћесар учини са султаном мир, предајући Србију већем зулуму, него што је пре тога била, народ, покренут минулим борбама, већ више није могао дуго остати као турска раја. На западном крају, од како су Турци у Шапцу убили Ранка Лазаревића, кнеза тамнавског, народ узбуњен и огорчен и тиме, водио је хајдучку борбу; заклањајући своја огњишта, дочекивао је насилнике по шумама и на богазима, и проливао њихову и своју крв. У таком стању народ је дочекао 1804. годину — опште-народни устанак за ослобођење отаџбине своје.

Причајући о невољама и борбама Срба са Турцима, Иван Алимпић у својој дубокој старости говораше: „Борили смо се противу наших угњетача тајно и јавно, и уза

сваку силу, — уз туђина пристајали. Помагали смо Турке кад су ишли на Турке. Помагали султану, кад је дизао своју војску на своје зле синове. Помагали ћесару, кад је он војштио на султана. Свакоме смо помагали туђи Турке, те да би ко нама помогао, да их се ослободимо. Султан је ћарио нашом крвљу, и покоравао своје зле синове. Ћесар је ћарио нашом крвљу, и отимао земље од султана. Они су се били, добијали, па се и мирили, а ми опет остајали турско робље и све већма пропадали. Иноверац не пожали, иноверац не поможе. Од устанка под Кочом, ми смо непрестано били устаници и ратници, а све чекали наше помоћи и вођа народу. Бог се смилова, даде нам нашег брата да нас поведе, а наклони цара православнога да нам помогне.« Овде је Иван скидао капу с главе, говорећи: «Слава Богу! слава православноме цару! ето српски народ на своме дому слободан, слави славу своју.«

1804. г. Иван Алимпић са својом браћом, под командом Матије Ненадовића, дошао је на Врачар, где су Срби првог дана, очајним напором издржали најкрвавију борбу противу београдских Дахија и нагнали их у бегство низ Дунав. О томе Иван причаше: «Сваки је Србин имао по два срца. Ко погибе — погибе, не жалећи свога живота; ко остаде, дочекао је да својим очима види дахијске главуџе, кад их је поћера донела у Београд.»

1806. год. Карађорђе пренесе ратовање преко Дрине на земљиште босанско, да тамо уставља турску силу од навале у Србију. Међу првим Поцерцима, Иван Алимпић са својом браћом, прешао је Дрину. Од 1804 год. Иван је проводио свој живот у логору српских бораца; борио се под Карађорђем и под Милошем на сваком месту, где год се бој са Турцима био, и својом крвљу, и крвљу браће своје запечатио ослобођење своје отаџбине.

Иван је годинама био старији од Карађорђа и од Милоша. Оба прва српска Господара познавали су га као свог ратног друга, јунака, човека стална, мудра, разборита и добра управника својих подчињених. У свакој народној скупштини под Карађорђем и под Милошем бивао је Иван Алимпић. Као старешина накучанске општине и народни „депутирац“ 1835 год. био је у Крагујевцу на Сретењској скупштини, кад је проглашен први српски устав; па је он, у своме животу само овај устав познавао и признавао.

За владе кнеза Милоша, сваке године о св. Николи, Иван је са првим људма из шабачког округа, позиван у Крагујевац на прославу крсног имена Обреновића I кнеза Србије. Кад је Александер Карађорђевић постао кнезом Србије, прослављао је своје крсно име св. Климентија у Тополи, и на ту своју свечаност позивао старе ратнике из доба оца свога; и тада Иван Алимпић није био заборављен.

Више од пола једног столећа, бавећи се народним пословима, и у дубокој својој старости, Иван је разбирао о народном животу и земаљској управи. Црква му је била пред кућом, и он сваког свечаног дана ишао у цркву на свету литурђију, а после седео код школе с људима из околних села, који долажаху тој цркви и од њих сазнавао о животу и мишљењу народном.

1853. год. у доба кримске војне, стари Алимпић је водио бригу о тој војни. Руси су се тукли са Турцима. Рус је био сам, а Турчину је помагало више краљева. Старац вођаше бригу још више, јер и у Србију беше узмућено и народ на све стране узаврео у саучешћу к' Русима. Општа узбуђеност будила је јуначку крв у старом Алимпићу. Он се срдио: зашто Србија не помаже Русима противу Турака, кад је пре неку годину помагала Шваби противу Маџара, и незадовољно говорио: „Зар руски цар поможе нама, те се од Турака отесмо и наша права утврдисмо, а сад, кад је толики светски гад навалио на њега, ми ни мукајетни. Богме ће нас Бог покарати. Сачувај Боже, да јача сила сломи Русију, Турчин би навалио на Србију, па ко тада да нам помогне бранити се од некрста и од иноверца, који Турчина противу крста помаже.“

Те године, у Септембру месецу, кад стари Алимпић имађаше код себе свог „учевног" синовца Ранка и код њега разбираше о свачему, једном га запита: «Како ти сине хесапиш Господара Ђорђевог сина, — тога нашег садањег Господара? Видим, е је личан, ка и отац му, а и на ријечи о народу лијепо збори, ама ето толико година, ђе се народ не може да привикне на њега и да се успокоји. Ето се све непрестано у народу комеша, и све је незадовољство. А биће, да народ и има много невоље. Они несрећници тамо око њега, што починише народу толика зла, докле су га на ту столицу попели, чујем да и с њим нису више у слози. У народу се чује да га одвраћају од цара. Богме, ако

они и сад иду тијем путем, опи ће њега смаћи с' те столице, као што су учинили и са оним Господара Милоша ђететом. Говорде ти њему кад тамо код њега будеш, нека он оћера од себе те вјечне бунције, које мразе Господаре код народа, а народ узнемирују и сатиру га својим сплеткама. Народ трпи, ама кад преврши народ ће се окренути цару (руском) па ће га молити, да му поврати Господара Милоша. А овај кад није за то мјесто, нека онога пољуби у руку, па нека га слуша ка млађи старијега. Тако би било боље њему и народу.» — Тако говорећи, честити старина је мислио, да је његов синовац у Београду тако крупна личност, да би могао и кнезу савета давати.

Поред великог броја својих година, Иван се чинио као да их тек половину има. Лице бело и чисто — без бора, даваше му вид човека средовечна. Младићска трезвеност и умна бистроћа, надмашивала је преретку његову телесну крепост. Памћење му беше неограничено; израз речи пун јачине. Говорио је тихо; дуго је могао причати, а све што је рекао, рекао је јасно, одређено, тако, као кад би у томе часу све стајало пред његовим очима, а он на једну по једну слику указујући, објашњавао догађаје и значаје истих.

У својој кући, међу 30—40 душа задруге, Иван је уживао побожно уважење и негу. Између његових снаха, једна — стара Јања, дворила га и неговала онако, како се он од своје младости био навикао. Плетеница косе, као од беле свиле, спуштала му се низ леђа. Оружје је давно оставио, но силава није отпасивао. Чист и уљудан старац био је у своме држању достојанствен, и свака кућа у породици сматрала је у њему свога првог старешину. Сваки члан породице са поштовањем љубио му руку, а он свакога својом руком помиловао и љубазно протепао му: „Ти си Нијо! Ти си Пајо! Ти си Рајо! Како си јуначе? Од куд идеш момче?“ и т. д. Према најмлађем брату Николи — *Нији*, био је најнежнији; чинило се, да му Нија беше милији и од самих синова.

У својој кући, Иван је имао засебну собу, где нико од мушкараца није улазио под капом. То беше као домаћа капела, где о зиду висаше икона Св. Ђорђа, — крсно име породица Алимпића. — Пред иконом, при запаљеној воштаници и димећој се кадионици, по два пут дневно старац се Богу молио. Његови домаћи у вече, после свршених по-

слова пољских и домаћих, долазили су ту да се уз њега Богу помоле. Једног празничног јутра, он позове синове, унуке, праунуке и старију чељад на јутрењу молитву. После молитве им рекне: «Будите спремни са оним што требује самртнику; ја ћу по божијој наредби да пођем.“ Предао је свој благослов свима својима, и истога дана (1857) у 113-ој години свог часног живота, окружен многобројном породицом, заспао својим вечитим сном, остављајући након себе у свој породици, као породично предање, неизгладиме спомене своје благе речи, својих мудрих савета; свога чистог живота. Иван је имао синове: Божу, Илију и Станка. Синови су му изгледали старији и срушенији од њега, а у скоро за њим и помрли.

Гаврило — Гаја Алимпић, други брат, био је човек благе нарави. Гаја је знао вештину намештања здробљених костију и видања рана пушчаних. У време борбе са Турцима, био је ратник и код рањеника лечник. У Гајиној кући, међу млађима та се вештина одржала као у наслеђу. Гаја је оставио након себе два сина — Перишу и Димитрија.

Мијаило Алимпић, трећи брат, био је ратник убојит, као и остала му браћа. Он је оставио након себе читири сина: Луку, Јована, Лазара и Исајила.

Марко Алимпић, четврти брат, био је међу браћом познат као човек жешће нарави, и где му је год прилика пала, убио је и таманио Турке. Турчин зулумчар упадајући у Накучане код Алимпића на гозбу, морао је бити учтив; у противном случају, и ако би покушао пожелети срама српскога огњишта, он би и остајао ту за навек, да му се стрва не нађе. У доба ратовања, Марко је био ватрен борац и ретко кад излазио из борбе без обележја турскога олова. Марко је умро 1837. г. и освавио након себе три сина: Милинка, Јанка и Ранка.

Матеја Алимпић, пети брат — Марков близанац, био је као и Марко жестоке нарави. У рату је био борац као ретко ко, и носио је ране од турскога олова. 1811. год. кад је Милош Стојићевић, војвода поцерски погинуо од руке хајдука *Прела*, Матеја га је на месту осветио. [1]) Матеја је оставио након себе два снна, Милутина и Ђуру.

[1]) Милош Стојићевић, војвода поцерски, дознав за опаког хајдука Прела, да је прикривен у Китогу, између Шапца и првих села поцерских, где су му Турци додавали хране и цебане, подигне околна села и опколи онај део планпне, да хајдука

Јанко Алимпић, шести брат, погинуо је 1804. у боју на Чокешини; тамо где су пали јунаци браћа Недићи; где су остале гомиле јуначних Поцераца. Јанко је био редак младић; дика браће своје. Он није оставио порода након себе.

1806. год. кад је сва турска сила од Босне навалила преко Дрине у шабачку нахију, тамо су и вођене најкрвавије борбе. Око Дрине и око Шапца борба крвава из дана је у дан вођена. Браћа Алимпићи, — Иван и Никола, причаху о овим борбама као о друготрајној кланици Срба и Турака, па вељаху: „Рука из рамена забоље из дана у дан се тукући. Колико пута отимасмо Шабац од Турака, а колико га пута Турци од нас отеше. Свака стопа земље око Шапца и око Дрине напојена је крвљу нашом и турском. Дању и ноћу курјаци су по Китогу [1] урлали, глођући кости Срба и Турака. И Срби и Турци имали су јунака, каквих се више неће родити, а сила турска била је десет пута већа од српске силе. Које око Шапца, које око Дрине, погубише Турци. ама и ми, толико најбољих јунака и поглавара, да их човек никад не прежали.“

Стари Алимпићи престављаху ове борбе тако, да се слушаоцу срце потресало слушајући их: „Што год беше одраслог мушкиња, све је — вели — на војницу пошло. Нејач је одбегла у збегове у Цер око манастиро Радовашнице и по клисурама, а кад су Турци продирали у шабачку и ваљевску нахију, све, што гођ су нашли пред собом спа-

---

ухвати жива. Сам на коњу са 20—30 најодважнијих људи, међу којима су били четири Алимпића, упадне у честу и наиђе на хајдукову колебу. Видев хајдука, позове га да се преда. Хајдук не прими то, већ напери пушку на војводу и викне: „Не ближе војводо; жао ми је твог јунаштва. Ја ћу те убити!“ Војвода се не обазре на претњу, пође ближе опет позивајући хајдука на предају. Хајдук викне: „Натраг Милоше! погинуо си!“ Пушка хајдукова плане, а војвода на коњу посрне. Његов побратим, Никола Алимпић, задржи коња и прихвати га, а Матеја Алимпић уз коња, опали своју пушку на хајдука и хајдук Према на место мртав падне.

Милош Стојићевић, у другом браку био је ожењен Станом, старијом ћерком Анте Богићевића, војводе јадранског. Стана је била ситна и у лицу богињава, с тога се њена млађа сестра Томанија удала за Јеврема Обреновића пре, а она за војводу Милоша после. Кад је Милош погинуо од руке хајдука *Према,* Стана од туге за њим, у брзо пресвисне. Једини синчић што је остао од Милоша и Стане, умро је у Београду, код своје тетке Томаније, која је мени ово последње и причала. —

[1]) „Китог“ планина, негда страшна и непроходна, која је са три стране Шабац опасивала, сад се зна само по имену, а горе нема. Тек по ђекоји стари раст овде онде по забранима стоји као сведок старих доба и крвавих бораба између Срба и Турака, који су својим лешевима у тој планини насићавали крвожедне зверове.

лили су, разорили, уништили. Све живо у збеговима и на домовима затечено: мушко, женско, старо и нејако, поклали као јаганце, а што су хтели за себе, оковали у ланце и у ропство одвукли. Ми, летећи од Шапца Чокешини, Лешници, Дубљу, Засавици, и опет Шапцу и куд гођ су Турци ударили, није брат за брата знао, а камо ли да би могли помоћи нашим збеговима. Ком је Бог дао брзе ноге, те га у планину занеле, а ко тога није имао, није више ни свога дома виђео.“ Овде би стари ратници уздахнули, спуштали главу на прси и заћутали.

Нинко Алимпић, седми брат, у борби са Турцима био је јунак и борац хладнокрван. Нинко је био човек одличан умно и телесно; у своје доба био је један од знатних људи у Поцерју; признат и уважен и као старешина накучанске општине, и као знатан свињарски трговац. У младости, у ратовима запажен с Јевремом Обреновићем, био је и доцније код њега у љубави и поверењу; нарочито од како је Јеврем постао „губернатор“ шабачке, ваљевске и соколске нахије, и живео у Шапцу. Ове везе допринеле су, те је овај Алимпић под своје старије године носио заточеничке ланце и робовао у тавницама слободне отаџбине. Нинко је оставио након себе четири сина: Милинка, Милоша, Глишу и Милана.

Никола Алимпић, осми брат — Нинков близанац, бројао се као најмлађи међу браћом. Од своје младости у друговању и побратимству с Милошем Стојићевићем, с' њим је био нераздвојан и у борбама противу Турака. 1806. г. кад је српска војска прешла Дрину, и кад је Милош, као поцерски војвода, на Попову — пред Бјељином, делио мејдан са Мула-Мехмед-Оругџићем, првим босанским јунаком, командантом беговске коњице „Панцирлија“, уз њега је био Никола Алимпић са своја два друга, Мијаилом Глувцем и Остојом Пушибрком.

Оругџића, као оклопника, тешко је било погубити; војвода Милош дође у опасност. Никола Алимпић причаше о овом мејдану, говорећи: «Оругџић је био хала од свијета; вас у злату и драгом камењу, сијао се као јарко сунце, а на хату ко бјес на бијесу. Но је Милош био већи јунак од њега. Турчин је био оклопљен челичном кошуљом, а Милош је имао срце челично. Земља је тутњила под копитама њихових хатова; по толико су пута пуцали један на другога.

Турчин у бијесу пуца па промаша. Милош погађа Турчина, ал га не обара. Кад се на сабље дохватише, Турчин љуто салеће Милоша, и тек да га сабљом дохвати, а командант (Луко Лазаревић) повика нама тројици: «Удри! обарај или падај!“ Ми сва тројица сасусмо на Турчина ватру; он се прекрете на земљу. Коњ утече у турску хордију, но га ухватише наши. Коња и одјело Мехово дадосмо Милошу. Он узе коња и сабљу; остало подјели нама тројици.»

У борби на Попову било је седам браћа Алимпића. Описујући мејдан Милоша Стојићевића — Поцерца, са Мехом Оругџићем, Симо Милутиновић, велики српски песник узноси јунаштво Поцерца, и приказује Алимпиће, као дику Поцерја. У својој „Србијанци“ Милутиновић почиње:

„Поцеркињо прозорна звијездо!
„Свјетлидера и попјевај гласно.
„Да б' све гизда завидле ти лестне;
„Имаш чиме дичити се вазда.
„Смиљ девојкам и каранфил — момци;
„Све јунац'ма утјечице славним,
„Алимпићи л' те близнаци двоји;
„Какви су ти само они бојци! —“ [1])

Никола Алимпић, као редак син отаџбине, од 1804. под Карађорђем и доцније под Милошем, бирио се за ослобођење народно. За десет година тешке, крваве борбе, прелазећи са једног бојишта на друго, поднео је рана више, но и један од браће његове. 1815. год. у битци на Пожаревцу, где је Србија изашла сјајна победитељка, Никола Алимпић, као коњаник, борио се уз Милошевог шурака Јову Вукомановића [2]) и његовог побратима Вула Глигоријевића — Сјеничанима. Никола је умро 1861, остављајући након себе синове Лазара и Радована.

---

[1]) «Србијанка» част трећа, стр. 78.).

[2]) Јово Вукомановић од малена је провео у Сарајеву на школовању, а кад се вратио у Србију својој кући, бег *Токатлић,* господар Рудничке нахије, узме га из фамилије и одведе на Рудник за свога писара. 1804. г. пред устанак, оде на Рудник Дмитар Вукомановић са рођаком Милићем Дринчићем, (овај је по матери, био од Вукомановића) те код бега Токатлића измоле да пусти Јову кући, казав, да му је најстарији брат Лука, на смрти па га зове на последње виђење. Тако се Јово измоли код свог господара и измакне жив од Турака. Јово је погинуо 1815. год. у битци на Пожаревцу. Пред коњицом, на свом хату, с барјаком у руци полети на турски

00071435

Овде се завршује историја осам браћа Алимпића, од којих, у време борбе за ослобођење отаџбине, сваки, као јунак и прави син њен, нештедице је проливао своју драгоцену крв, и тиме стекао заслуга за своју земљу. У време мира, ова су браћа живела као најмирољубивији људи — прави домаћини српски; као вредни земљодјелци и јаки свињарски трговци, који су радили са некада знатним трговачким кућама, Муселинцем и Бајићима у Митровици, и Томашевићима у Руми.

Ето, у такој породици родио се бивши командант дринске војске — генерал Ранко Алимпић, који је међу синовима поменуте браће Алимпића, као *једини* био верна слика свог стрица Ивана, тако, као да се овај беше обновио у најмлађем сину свога брата Марка. Телесни састав, крој главе, боја и израз лица, блага нарав, тиха — одморена реч, јако памтење, ход и појав, све скупа Иван је преда у наслеђе своме синовцу Ранку. Разлика у ова два створа беше само то: што је синовац млад и чио, за једну судланицу надвишавао ретког старину Ивана Алимпића.

У многобројној породици Алимпића, никад није био познат: *преступи, испади, неваљалство, кавжење, парничење.* Никад у њиховој породици није било: *пијаница, карташа, варалице.* Тавна сенка никад није пала на мирољубиве, вредне и уљудне Алимпиће. Сваки између њих, са образом светлим могао се назвати честитим сином српског народа и достојним потомком својих предака.

И млађи Алимпићи, други и трећи породични појас од осам браћа Алимпића, имају својих заслуга за отаџбину. И у најновије доба, њина је крв проливана на бојним пољима,

шанац, да барјак побије. Турци су га познали, и оборе ватру на њега. Његов побратим Вуле Глигоријевић — Сеничанин и Никола Алимпић, уз њега рањени су. Јово преда барјак Вулу и издахне. Милош, Јовин зет, посини његовог побратима Вула, па му поклони његова коња и оружје. Јовини пиштољи, — Леденaци — у злато оковани, находе се данас у «Народном Музеју.» На њима је урезано име Вула Глигоријевића, али је у књизи заведено, да су то пиштољи *Јове Вукомановића.*

Милош, као победилац, оправи са Пожаревца у Вукомановиће и својој жени Љубици у Црнућу, Симу Паштрмца с победним и кобним гласом. Љубица са родбином својом одмах пође на бојно поље. Јову сахране на узбрешку више цркве пожаревачке, а Љубица сама својом руком посади му око гроба два јаблана, наричући: *«Растите туна, један другом причајте и свету јављајте, како срце сестрично за милим братом тужи.»* Доцније, кад Милош, као ослободитељ Србије постане кнезом, кнегиња Љубица пренесе Јову у свој завичај у округ руднички и сахрани у манастиру Враћевшници, где се и данас чита на гробу споменик, који му је сестра подигнула.

где су се борили и гинули за земљу, која их је родила, и својом крвљу запечатили независност отаџбине драге. 1876. 77. и78. год. у рату против Турака, у I-ој и II-ој класи народне војске, било је 14 бораца Алимпића; два каплара, Алимпије и Нинко, задешени у касарнама београдским, измаршИрали су на бојиште. Изузимајући III-ће класце под оружје, у последњем ратовању са Турском учествовало је 16 Алимпића у линији. Седамнаести Алимпић — генерал Ранко, био је командант једне армије.

Поред потомака старих Алимпића у правој линији, у последњим бојевима: на Дрини, на Јавору, Алексинцу, Нишу, Врању и другим местима, где се бој са Турцима био, било је још два пут толико генераловпх рођака по одиви (женској линији) а то све синови од кћери Алимпића, којих има у првим домовима у Поцерју, Мачви, Посавини и Тамнави у округу шабачком. Један Алимпић, — генералов синовац, Спасоје, погинуо је у првим редовима пред Бјељином 21. Јуна 1876. Други, генералов прво-братучед, Исајило, оставио је своје кости на Врању у борбама 1878. год.

У селу Накучанима, после смрти генерала Ранка, остало је 12 кућа породице Алимпића. (Четири куће прво-братучеда, који су у војничком мундиру од 1835—1842. служили кнежеве: Милоша I., Милана II., Михаила III. Обреновића. Сви остали Алимпићи спадају у млађи нараштај од осам браћа Алимпића). У свакој кући има по један и два ислужена војника. Свака кућа накићена је дипломама одличија војничке службе. Мало који у Алимпићима има, а да није свршио школовање у своме селу.

Генерал Ранко, за свог живота био је поглавар своје породице, која је у њему изгубила заштитника и понос свој Генерал Ранко није имао свога порода. Тиме је оставио неоцењену празнину у породици Алимпића. У 12 кућа Алимпића, од генераловпх родитеља више нема ни једнога потомка по мушкој линији.

Родитељи генерала Ранка били су Марко и Филипа Јеротићева, родом из суседног села Синошевића. Према оцени старих Алимпића, Филипа је била одлична жена. Помињана је као најлепша међу јетрвама; као вредна и мудра домаћица; нарочито жена добра срца, која се у свако доба нашла другом у невољи су чим је имала и могла. Филипа је наджпвела Марка; она је умрла 1846. године.

Марко и Филипа имали су седморо деце: четири кћери и три сина. У својих родитеља Ранко је био најмлађе дете. Маркова Филипа давно је била одродила; било јој је 52 година, кад је под старост Бог обдари мезимцем сином. Као мезимче, пуно пет година храннила га мајчиним млеком. Ранко је очувао спомен сисе материне и начина како га је од сисе сдбила. О томе је причао: «Једног јутра, Маја, (тако је звао мајку) у послу, тамо-амо по кући, а ја за њом пристао; салетео да ми да сисе. Она ме посла да истерам ћурке из градине. Скачући с ноге на ногу, које виком, које прутом, изврших налог, па долећих опет за сису. Маја седе пред кућом да преде, а ја дохвати за сису, па све вртим главом, сладећи се. Тата (отац) дође; гледа како ја сисам; смеши се: «Дела! дела, Пушо! повуци добро да неогладниш брзо!» Ја се насисах и мишљах на игру, а тата ме узе за руку: «Хајде мој велики ђаче, да те тата води у школу.» Маја одговори: „Води га! нека му је срећно!“ Тата ме водио за руку, а ја радостан што сам ђак, све до школе скакућем у за-њ.

«У школи ми се допало; пуно ђеце, па сви гледају мене, а ја њих; мислио сам: ал ћемо се играти око цркве на ледини. Тако и би: школа се пусти, ђаци скачу по утрини, а ја за њима трчим, да их хватам. Нас неколицина из Алимпића враћали смо се кућама, а ја кроз вотњак што пре, трчим Маји за сису. Али она опаприла. Срамота је — вели, — ти си ђак па кад чују други ђаци да још сисаш, хоће да ти се ругају.“ Ја на јуриш дохватим сису; опаприх се, стаде ме дрека, и иза свега гласа се дерући трчим у градину Јанку, (брату) на жалбу. Јанко ме узе у наручја па ме тјеши; говорио ми да сам ја већ ђак, а има их у школи враголана, који би ми се ругали кад би сазнали да ја још сисам, и назвали ме *маторо-сисац*. Тако ти ја — вели — изгубим сису и постадох ђак.“

Накучанска је школа имала добре учитеље; између ових, Ранко је помињао нарочито: учитеља Игњата Висића (доцније познати прото лознички, у ово доба био ожењен Милицом, Ранковом рођаком по матери) и учитеља Марка. Овај је раније био у Аустрији инжињерски официр; био научен човек и добар Србин. О учитељу Игњату већаше: «Међу својим ученицима био је као матица међу пчелама: сушта доброта и благост, а ревностан, тачан и правичан;

својим примером нагонио је своје ученике да буду трудољубиви у науци, а међу собом истинити и добри другови.» О учитељу Марку, који је био самац и опет вазда међу својим ученицима, вели: «Ко није имао способа, или није имао воље на школу, тај се није користио његовим знањем. Учитељ Марко живео је у математици, па кад је опазио ђака за рачун способна, није му давао пардона. Мене је устављао те сам и ноћевао код њега, па ме много мучио око рачунице, и чему он мене научи у вече, ја сутра то морам показивати у школи другим ђацима, а он гледа и исправља. Он ме је спремио у вишим рачунима, те је после у гимназији предмет рачунски за мене био врло лак. Вазда сам изазиван да другима показујем рачун, а вазда у себи благосиљао учитеља Марка за своје првенство на рачуници.»

Код оваквих учитеља, као још врло нејак, Ранко је учио школу више година. Зими — вели он — није ни ишао у школу, а за два лета играјући се са ђацима на утрини око школе, од шале је изучио буквар и молитве, па га је тек онда учитељ почео прозивати као правог ђака. Кад доврши школовање у свом селу, оде у Шабац те тамо сврши четврти разред основни, кога у селу није било.

У Шапцу на школовању сазна, да у Србији — у Крагујевцу, где живи Господар земље, има већих школа, без којих, и поред тога, што је он код учитеља Марка и код учитеља Игњата, прошао прописну и непрописну школу и био надмоћнији међ друговима својим, ипак, тешко да би могао бити добар учитељ у своме селу, на што је као дечко најрадије помишљао. Желео је да пође тамо, где се могу веће школе учити. Но како? Отац му је био умр'о; а Маја, како да се одважи, да га сама и још нејака пусти у далеки свет, па да га не види целу годину дана? Његов добри учитељ Игњат, који је тада већ био свештеник у Шапцу, и надгледао његово школовање, и сам желећи, да даровитост и воља његова за науком, не остане ограничена на школовању сеоском, настане око Филипе својим саветима; она се склони, преда благослов свом нејаком мезимцу, да може оставити родитељски праг и поћи за својом будућности. Тако, Ранко остави Накучане и са торбом на леђима, пешке путујући, дође у Крагујевац, где одмах ступи у гимназију.

Учећи гимназију, упознао је и све оне редовне тегобе сиромашног ђачког живота. Нарочито с почетка било му је тешко. Учио је децу у имућнијим кућама, где за храну, где за стан, а своје богаство — 15 цванцика месечног благодејање, које је као одличан ђак од државе примао, штедио за школске потребе и своју одећу. Био је поносит, и радије сносио глад, него неуљудну одећу. Био је штедљив, умео је располагати своје благодејање, те је од истог одвајао и по штогод слао у село својој Маји.

Сећајући се на те дане, Ранко је више пута рекао: „Доста сам пута у школу гладан пошао, али прљав и подеран никад нисам био. Нисам завидео оделу варошких синова, али сам вазда желео да будем чист и уљудан сељачић. Од својих сам уста одвајао да пошљем и мојој Маји, те да је тиме уверим, да ја не трпим оскудицу, већ имам доста пара, па могу и њој да пошљем. Кад сам јој први пут послао од свога благодејања шест нових цванцика, е тај дан чинило ми се, као да је мој Крагујевац и конаци кнеза Милоша.“

Доцније, у Крагујевцу Ранко нађе, — боље, Ранка нађе Симо Милутиновић, тадањи секретар министарства народне просвете, који је сваког старог Алимпића познавао у главу. Он призове у своју кућу «малог« Алимпића; запази га као своје рођено дете, и уведе у познанство својих пријатеља.

Ранку је тада у Крагујевцу било све обичније и лакше живети. Професори су га пазили; давали му добре савете, а он се трудио да се удружи са ђацима, које су му професори као примерне указивали. Ови су већином били сиротног стања, као и сам он, те су један другог у невољи разумевали и потпомагали се међусобно. На овом путу спријатељи се са једним од првих ученика највише школе — «Лицеја» — са Андријом Стаменковићем, — Крагујевчанином, који је због своје велике умне даровитости и примерности, био љубимац Исидора Стојановића, професора опште историје на Лицеју. Андреја га уведе у кућу Исидорову. Исидор је био од оних ретких великих душа, које радо деле свој залогај хлеба са сиротним ученицима, обдареним умом и жељом за науком. Поред свога ученика Стаменковића, Исидор запази Ранка и узме га у своју кућу за трпезу, као члана своје породице.

На сва времена гајећи благодарна осећања према кући Исидора Стојановића, Ранко је вазда говорино : „Исидор је искључиво утицао на моје душевно развиће. Милутиновићу ја сам се дивио ; волео сам га, ама сам га се и бојао, те у каквој својој неисправности и увијао би пред њим. На против, Исидору сам казао свакад све, — сваку своју погрешку, као добро и зло, радост и тугу, осећања и мисао. Све што је било у мојој глави и у моме срцу, њему сам изнео као на длану. Чинило ми се, кад ја неби тако учинио, он би сам све у мени видео. Исидорова реч била је така, да, кад би он рекао, да се земља окреће другчије, него што нам вели наука, ја бих му веровао. Исидорова кућа била је и сама сиромашна, али у њој је био прави рај. Он је све у својој кући љубио више, него самога себе, а сви они, са којима је он свој хлеб делио, љубили су га, обожавали су га.»

Сваке године о школским феријама, Ранко је остављао Крагујевац и похитао у село својој Маји. Путовао је пешке из Крагујевца у Накучане, а тако се враћао из Накучана у Крагујевац. Детињу чежњу за својим завичајем и за својом мајком, никад није заборављао. По својим успоменама на то, говорио је : „Кад сам пртио торбу на леђа, да у Накучане пођем, моја је срећа била већа од целога света. Од мојих уштеда од благодејања, куповао сам дарове да понесем у Накучане ; — сејама и браћи по што ситније, а мојој Маји каку лепу „сајицу» (јелек), што је за њу било као царски дар. Осећао сам се као на крилима, кад сам полазио из Крагујевца у Накучане, а тако и кад сам се из Накучана враћао у Крагујевац. Али торба из Накучана полазила је тежа него из Крагујевца ; ту је било пуно мајчине, сејине и братове милоште, што је за мене било драгоценије него сва она богаства, што сам виђао у Крагујевцу на чаршији. Моја Маја није дала да ме ко расплаче, кад од куће пођем. Она ме спремила, а сузе своје од мене крила ; вазда ме учила, како да се владам у туђем свету, али никад није рекла : „Остани Рајо, благо мајци, доста си учио ; остани да браћи помогнеш радити.» Већ ме благосиља и вели : „Иди сине, на што те повукао ум и срце твоје ; о мајци и кући немој се старати. Нека да Бог, да ти будеш жив и честит, па ћеш твојој мајци и твоме роду бити највећа дика и потпора.»

1842. г. у Крагујевцу Ранко сврши Реторику. „Свидѣтельство школско“, које му је те године 30. Септембра издато у Крагујевцу, показује успех у наукама из свих предмета. „Свидѣтельство школско“ почиње са: „*Превасходни први*“, а све скупа завршује са: „*Између 30 саученика, Превасходни први.*“ О владању, школско Свидѣтельство му вели: „*У нравима прве класе.*“

Због одличног успеха у науци, те је године изабран за државног питомца, да се пошље у Беч на изучавање војних наука. Али је у овоме био лоше среће. Револуција, — злокобни преврат у земљи, поремети земљу и државу, те и он не оде никуда на страну. После школског одмора дође у Београд, и ступи у Појезију. Јер су прошле јесени биле пренете у Београд највише школе, које су дотле у Крагујевцу стојале. Но пошто тада све школе у Београду буду распуштене и затворене, а њега је јако срце болело, што није отишао у Беч, да се тамо учи за војника, он науми да ступи у војску. У тој мисли потражи савета код Милутиновић и Исидора Стојановића. Милутиновић одобри, а Исидор не осуди његору војничку жељу. Тако 4. Октобра исте године он ступи у касарну као редов, па се и ту у свему одликовао, тако, да је као поднаредник и писар главног војног штаба 17. Јула 1845. произведен у чин потпоручика, и постављен за ађутанта главног војног штаба.

Руковођен усрдношћу Милутиновића и Исидора Стојановића, као млад официр, Ранко одмах почне улазити у познанство људи научних и уважених. Један од ових, који се у љубави према њему први придружио Милутиновићу и Исидору, био је Јово Гавриловић, начелник промишљености у министарству финансије.

Наклоност и друштво оваких људи, било је драгоцено за младог човека. Богатим умом и знањем њиховим, Ранко се неизмерно користио, јер се међ њима почео налазити у кругу и других људи вишег образовања, који су тежили раду за опште народну просвећеност. У кругу тих људи, у то доба одабирало се друштво за предузеће тога рада. Ово друштво 1845. у јесен, установи „Касину“ друштвену у здању код „Јелена“ са отвореним приступом свакоме часном човеку. Друштво је имало свој програм и задаћу: да развија и шири просвећеност у грађанству српске престонице. У тој цељи друштво је узело за главну своју за-

даћу, да оствари установу *«Београдског Читалишта«*, које да у свој круг прибира српску интелигенцију, — српску омладину, која би била основа и расадник за опште народну просвећеност у целој земљи. Живом и усрдном уталошћу чланова „Касине“ код првих београдских грађана, благотворна мисао уродила је пуним плодом. 1846. год. у пролеће „Београдско Читалиште“ као прва јавна просветна установа у отаџбини ступило је у свој живот. — А млади официр Алимпић, који је, као члан оснивач „Касине“ друштвене најусрдније радио на установљењу „Београдског Читалишта,“ целог свога живота остао је редовним чланом и ревносним поборником за трајност и развиће те најстарије, важне просветне установе престонице српске.

Исте 1846. 25. Августа Ранко је и по други пут изабран за државног питомца и послат у Прајску на изучавање виших војних наука.

У Прајској, у Берлину, изучавао је војне науке у дивизијској, артиљеријској инжињерској и Ратној школи. Поред теорије, усавршавао се у практици. Служио је известан рок у гарди, у резервним родовима војске, и то: у пешачкој другој регименти и јахаћој артиљерији у Берлину, а код Јегера и Хусара у Подздаму.

Служећи код Хусара, био је срећан да га уочи принц Фридрих-Карло, командант прајских Хусара. Ова висока пажња, користила му је морално; уводила га у отмене кругове; давала му почасти да се у двору краља прајског виђао на забавама и великим дворским церомонијама. — „Grand Cour.“ [1])

У Прајској се спремао у војним знањима поглавито за струку генерал-штабну. Из тих је наука полагао одличне испите у Ратној школи. У Тактици је показивао особите успехе, јер се том науком најрадије занимао.

1850. г. у Берлину је била буна и Ратна школа распуштена. За време грађанске побуне, у једној касарни, која се неко време држала барикадирана и бранила од напада грађанског устанка, Ранко је имао своју команду. Но и кад

---

[1]) Ранко вељаше: „Принц Фридрих-Карло заволео ме нарочито с тога, што је слушао од мојих камарата, како ја уважавам своју отаџбину и како жудим за њом, па ме и сам сваком приликом питао о животу и обичајима српског народа, као и о мојој *сељачкој* кући и породици, што сам му ја, са пуно поноса представљао све тако како је.

се у Берлину буна стишала, редовно стање није се могло брзо поврати нити војене школе отворити. Да не би губио у науци, он умоли војно министарство, те му ово изради, да га белгиска влада прими, да продужи штудије у школи Апкикације за генерал-штабну струку у Бриселу, а при тополивници и фабрици оружја у Лијежу. При крају исте године врати се у Берлин у Ратну школу, коју следеће 1851. и сврши. При свршетку те године изучавао је практично у Берлину војну администрацију при војном министарству и при интендатури гардиској. У Прајској је слушао војне науке на немачком; у Белгији на француском језику.

Поред изучавања војних наука у Берлину, неколико је пологођа походио Универзитет, и тамо слушао философске и државне науке. На берлинском Универзитету изучавао је и турски језик код др. Петрмана, професора за оријенталне језике. Благодарећи љубави др. Петрмана, који га је у своју кућу као своје дете примао, и поклањао му особиту пажњу, и у томе је учинио лепог успеха.

За време свога бављења у иностранству, проводио је школске одморе у путовању по разним европским државама. Тога се ради ограничаво у задовољствима великовама. Тога се ради ограничаво у задовољствима великосветскога живота, и преко целе године уштеђивао пару по пару од свог ђачког благодејања, које је у то доба било врло штедљиве цифре. Таким је средствима обишао: Немачку, Пољску, Швајцарску, Белгију, Холандију, Енглеску, Француску, и походио сва знатнија места у овим земљама.

У почетку 1852. г. Ранко доврши своје војено школовање у Прајској; крајем Фебруара врати се у отаџбину, где одмах 21. Марта буде постављен за професора Војне школе — Академије у Београду. Те се исте године и ожени; венчао се 12. Октобра у топчидерској цркви, као што му кратка биографија вели — са Милевом, ћерком Петра Вукомановића, брата кнегиње Љубице [1]).

---

[1]) Ранкова женидба има засебно своју историју, којој није овде место. У овим редовима ћу ја да напоменем само о тадањем власничком мишљењу о породици из које се Ранко оженио:

На два дана, после своје женидбе, по поруци једног свог пријатеља, државног питомца у Берлину, отиде Ранко тадањем министру просвете, Лазару Арсенијевићу -Баталаки, који је њега, још као ђака пазио и потпомогао га; али сад, место да му честита невесту, он га дочека с' речима:

«Сажаљевам млади човече! својом научном спремом ти си могао постићи сјајну каријеру у својој струци, али си својом женидбом сам метнуо грану на пут своје

Да овде напоменем и о почетној одлуци за редовно пошиљање српских младића у стране земље да се, као државни питомци изучавају у вишим наукама.

Кнез Михаило М. Обреновић III. кад је после смрти свог старијег брата Милана М. Обреновића II. дошао на српски престо, и ако је био врло млад, опет је зрело увиђао прве потребе за своју државу и одмах почео говорити о томе, да се сваке године одабере по један број одличних младића, који ће се о државном трошку слати у стране земље на изучавање виших наука, каквих у младој, тек заснованој српској држави још дуго не би могло бити. Така изјава младог Господара земље, давала је доказа, да његовим патриотским срцем влада мисао и жеља: да домородни синови, обогаћени вишим знањем и лепим светским образовањем, постају главни стубови његови, који ће га потпомагати у развијању просвете, образовања, и благостања заједничке им отаџбине. По тој одлуци 1841. год. један број српских младића буде испраћен, да се као државни питомци у иностранству — Бечу, Берлину, Паризу, и по другим местима, изучавају вишим наукама [1]).

Но кнезу Михаилу не беше суђено, да и даље развија своје племените намере за бољитак отаџбине и државе своје.

будућности. Ја немам ништа противу девојке, коју си узео, али, као твој доброжелатељ, жао ми је, јер знам како ћеш ти од сада бити сматран. Ниси ти, драги мој, само прост *униформаш* из касарне; на тебе је држава утрошила капитал, и ти си дужан да се у свакој прилици обзиреш на њен политички правац.»

Изненађен овим, Ранко одговори министру: «Моја савест припада мојој служби, а моја женидба, то је ствар мога личног осећања. Ја ћу се трудити, да својим радом засведочим своју захвалност према држави, која ме је спремила да могу бити користан и себи и земљи својој. Но ако држава сматра моју женидбу као тако велики грех према своме политичком правцу, ја би молио, да ми откаже своје поверење, те да за раније потражим другог начина за свој опстанак.»

[1]) Историјско дело Нила Попова «Србија после париског мира» у своме почетку говори, да је српска држава, још 1839. год. под владом кнеза Милоша слала своје питомце за границу поради виших наука. 1839. године послати су за границу — у Русију на науке: Риста и Алекса, синови Луке и Петра Вукомановића, и Милош, син Јеврема Обреновића, и Милан, син Павла Даниловића; но ово нису били државни питомци. А број тадањих државних питомаца, није ми познат. Знам, да су међу оне, који су као први шиљани за границу на више науке, после у Србији бројали: Димитрија Црнобарца, Јована Мариновића — Бошњу, Филипа Христића, Косту Николајевића, Косту Магазиновића, Стојана Јовановића (јунака «Катанске» буне од 1844.), Јеврема Андрејевића, Аксентија и Арсенија Туцаковиће, Димитрија Томића, Димитрија Матића, Владимира Јакшића, Срету Поповића, Косту Лазаревића, — Цукића и друге, скоро све од млађих званичника бираних. Ови државни питомци, (изузимајући Стојана Јовановића, Ј. Андрејевића и Туцаковиће, који су државним превратом лишени држ. благодејања), спадају у *прво коло*, или *старију грану* српске интелигенције, о којој ће бити речи и у овој књизи.

Идућа 1842. година, злокобним превратом у земљи поремети и обустави сваки напредак државног развића, па и мисао о потреби вишег образовања српске младежи. Тек доцније, после извесног стишања у земљи, под другим српским владаром, кнезом Александром Карађорђевићем, његова влада поврати се на то, и 1846. год. пошље већи број српских младића на изучавање виших наука у Русији, у Француској, Немачкој и Прајској.

Ово пошиљање српских младића, — државних питомаца, заједно са онима, који су у скоро за овима слати у иностранство на науке, спадају у *друго коло*, или *млађу грану* српске интелегенције.

17. Септембра, у овом *другом колу* државних питомаца, спремајући се за одлазак из отаџбине, Ранко је бројао тек 20 година и 6 месеци свога живота. А био је тешко растужен; јер је у скоро био изгубио и своју милу Мају. Међу младићима који су са њим у туђинство полазили, он је имао само једнога друга, с којим је од IV. разреда основне школе био нераздвојан. Друг му је био Петар Радовановић, — Шапчанин. Њих двојица пошли су у Прајску у официрском мундиру, а сви остали, као ђаци из школа, и као званичници из разних надлежатељства.

Кад је ова група младих Срба стигла у Прајску, име Србина тамо је било сасвим страно — не чувено. С тога је овоме колу било и одвећ тешко толико година издржати, те неки од туге за завичајем тамо помру, а неки немогав издржати странство и науку, врате се натраг, недовршив одређени им задатак. Сви остали српски младићи, који су после ових долазили у Прајску на науке, нашли су прокрчена пута за познанство и живот међу Немцима. Са развићем лакшег саобраћаја, ови су питомци за време свога школовања долазили и у отачаство на виђење са својима, на што они први нису могли ни помишљати.

Никад не заборављајући своје дуго осуство из отачаства и свој живот у туђинству, Ранко је често пута рекао: „Наши питомци, који су после нас одлазили у туђинство, нису могли замислити туге завичајне, која је мене толико пута сузама облила; но они нису могли осетити ни радости и среће, која је потресала моје срце, кад сам из чамца на

београдску обалу стао и чуо, да се свуда око мене говори српским језиком. О! туђа народност! туђа народност! како је тешка за човека, који је својом колевком везан за српску народност! —“

У Берлину, у трећој години свога школовања, у Ранку се развије прекомерна туга завичајна. Томе је био узрок смрт његовог друга Петра Радовановића, и још двојице — Косте Јечменића и Арсенија Стефановића, који у брзо један за другим помру на његовим рукама. Такви удари потресу душу његову. Те своје јаде он казује овим речима:

ТУГА ЗА ЗАВИЧАЈЕМ.

I.

„Ах Србијо мој лијепи рају,
„Милине ми и дражести крају,
„Кад ли ћу се докопати тебе? —
„Заиста би прегорео себе,
„Да те циглом још с' обале савске,
„Обухватим сву там' до пазарске,
„Те на жудна м' да те прса грунем,
„Ма у чувству ов' час нек изчезнем.

„Три године прохујаше скоро,
„Ал' наставше тек се крећу споро,
„Срце стежем, вољом се напрежем,
„За постићи што за нужно нашо,
„Кад сам од теб' завичају пошо,
„Ам' по странству сабирати плоде,
„Те за тебе мој лијепи роде!!

„Странствовати чувствену је тешко,
„Још је теже држат' му се крепко,
„Сарањујућ другове и браћу,
„Једину ли родитеља срећу,
„У земљицу туђега свијета,
„Ђе им сеја ни циглог цвијета,
„На гроб донет' нит' усадит, може'

„Тешко својим, — тек мајкама теже,
„Не дочекат чем' су се надале,

„Сузама ли небо заклињале,
„У дом синци, да се срећно стеку,
„При повратку кано при растанку,
„Мртвеж ђеце не доживјет нигда,
„Тек без рана човек ли је игда? —

II.

„Завичају мој лијепи свете,
„Ти, дражести и простоте цвјете,
„Небо срца, чисте л' искрености,
„Простодушја и братољубности,
„Ти, природе најверније граде,
„За слободу л' тек живећи роде!
„Вјера и Бог, да не позна страно,
„Цјенит незно б' што је теби дано,
„Теб' Србио! помишљају мили!
„Ах! да ми је ко што м' срце вели,
„Да полетим преко краљевина,
„Рјека, поља, високих планина,
„Без одмора хуктао би тамо,
„Па већ нигда не жудео б' амо,
„Од милине простро би се на те,
„Ил у росу стопио би с' за те,
„Сваки листак, сваку твоју травку,
„Свако мјесто, село, варош сваку,
„За оросит све л' поздравит љупко,
„С' нова л' црпјет ваздушје ти крепко.
„Та блаженство више л' је небеско,
„Нег милине уживати твоје,
„У сред рода, сеја, браће своје? —
„С њима живјет слатко ј' и умрети,
„Све л' мећ својим лакше је поднети;
„Тек још „збогом“ отачаство драго,
„Веће си ми кад се вратим благо! —“

„У Берлину, мес. Августа 1849. године, по смрти Арсенија Стефановића, који оде за нашом браћом:

„Костом Јечменићем и
„Петром Радовановићем“.

00071435

Под притиском туге за својим друговима, Ранком овлада мисао, како ће мало који измаћи, а да не остави своје кости у „земљици туђега свијета„, те вели: „Кад сам достигао жељени дан, да у отачаство пођем, ја сам отишао, и заплакао се на гробовима мојих другова, који не беху моје среће. Да сам их могао из земље подићи. радо бих дао део свога живота. Оставио сам Берлин да се необазрем на њега, и хитао сам под српско небо отвореном душом и срцем. Сви начини путовања чињаху ми се одвећ спори. И кад сам се угледао на обали земунској, чинило ми се: е никад нећу пребродити Дунаво и Саву. Кад сам стао на београдску обалу, суза радости киптела ми је на око; чисто се изгубих, па сам се окретао око себе, да што пре што више видим. Да ми је било да у том часу сву Србију загрлим. О! миле мисли! у којима сам ја тога дана до неба узлетао! —“

У колу српских питомаца у ком је био Ранко и Петар Радовановић, пошло их је више да се у Прајској уче војним и за војену потребу наукама; но које смрћу, које неодржањем на страни, број се свео на тројицу, који су у исто доба довршавали стручну спрему у Берлину — на Ранка и још двојицу, који су тамо поступно прешли ниже војничке чинове, и произведени у чин официра. То су били Петар Протић — Драгачевац и Јоца Марковић, (сад генерал Бели-Марковић). Овај последњи вратио се у отачаство са Ранком заједно, као друг његов, и с' њим заједно постављен за професора Војне школе.

Ранко и Јоца беху први и једини образовани официри од синова отачаствених међу официрима српске војске. Општа образованост, коју су ови, својим дугим бављењем у великом свету, и срећним приликама, које су им отвориле приступа у домове и у друштва отменога света, поред изучавања наука, себи задобили, као богатство које краси свако доба човековог живота, учинила је, да се међу нашим официрима појаве као ретка прилика.

Општа образованост стопу по стопу равна земљиште за расадник својих лепота. Први радини у томе вазда добијају неблагодарност место награде. Ситна друштвена критика, одбијајући, или усвајаући дело труда њиховог, обилато их награђује као носиоце наметљивих бесмислица,

које вређају постојеће навике друштвене. Према навикама и према развићу друштвеног живота у то доба у нас, и ова два млада Србина беху сличне судбине. Пуни живог духа, улазећи у свој завичај, својим отвореним понашањем међу својим санародницима, падали су у очи: једнима пријатно и мило; другима непријатно, — немило; те се нису могли похвалити особито симпатичном предусретљивошћу код већине униформисаних другова, — официра у касарни београдској, где одмах с почетка, наилазећи на ситничарске непријатности, које нису својствене ономе свету из кога они, препуни жарке љубави у отачаство дођошо, на првом кораку добију назив: «Прајзи, Берлинци, Паризлије, Новајлије», и т. п.

Непријатности сличне (ситне) природе тако сретајући млада човека, као у жељи да га разочарају у његовим идеалима братског друже.љубља, веома су осетно падале на Ранка; ваљало му је времена, да се навикне на то.

Војна школа била је нова установа у земљи; тек пре годину дана заведена и отворена под управом инжињерског капетана Фрање Заха, Чеха, познатог, (још 1845. — 1846.) мисионара западне политике у Србији. Капетан Зах је био вредан устаоц око ново-заведене установе војене; али почетне тешкоће биле су огромне, и изискивале много радне снаге и много усталости, те да завод могне ступити у живот свог правог определења.

У таким приликама Војне школе, Ранко је отворио катедру војне Тактике, Генерал-штабних наука и војне Администрација. И у овоме, почетак је био веома тежак Јер, не само што није пре тога било ничега спремљеног написаног, него није било на српском језику ни терминологије за употребу војних наука. Првих година свога професоровања, Ранко је све своје часове проводио једино, на служби Војне школе; које на професорској катедри, које са управитељем на уређивању школе и надгледању ученика, где су, по тадањем правилу, професори официри, морали дежурати у заводу, исто као и они у касарнама. Његово време било је распоређено и употребљено тако, да се друкчије не би могло замислити. Радио је дан ноћ и код своје куће; а много и много пута освитао за својим радним столом са пером у руци, и са највећом преданошћу

израђивао и спремао предавања за своје ученике. Највећа му тешкоћа беше у оскудици терминолошкој за називе појединих тактичких определења на језику српском. Ради сваке крупнице и ситнице превртао је листове речника, а не налазећи ни тамо израза српског, сам га је ковао. Називи, изрази и одређења, које је Ранко на српски сковао и унео у војне науке, којих је он био први професор, остали су срођени с тим предметима.

Какве је способности, јачине и воље био у предавању својих војних знања, најбоље су могли оценити, његови први ученици, (немал вршњаци му), који су по окончаној Војној школи, послати на годину—две у Прајску и Француску ради стручног усавршавања. Један између овил (Тодор Бојовић) који је био у Берлину у истој школи где је пре Ранко био, 1857. пишући му о својим успесима, вели: „Ништа опширније, ништа потпуније не предаје нам се Тактика овде, него што си нам је ти у нашој Академији предавао.“

У исто време, Ранко је радио на развијању мисли и рада, за стално установлење «*Милиције*» — народне војске у Србији 1853. год. од почетка кримске војне, — кад и Србија, стезана тешким приликама спољним, и претњом своје сусетке Аустрије, да ће је својом војском посести, у целој земљи у практици, а у Београду у главном војном штабу у теорији, грозничавом журбом отпоче неку ратничку спрему, те да покаже готовости и способности за одбрану својих граница, он је суделовао на општој спреми, а утврђивао своју мисао о чвршћој снази у чувању отачаствене сигурности с' поља, и одбрани њених унутрашњих права. Ту своју мисао изнео је тада многим меродавним особама, и разлагао им, с обзиром на право Порте и интриге Аустрије: да се Србији не дозволе никакве спреме војеног значаја и унутрашњег ојачања. Но, како унутра међу српским *меродавним* беше тада, као и свагда, несугласности у сваком погледу, његова мисао код једних је примљена као «младићска недосрелост“, код других, као неостварљива, а у самој замисли способна, да их доведе у сенку код султана, и Аустрију да подстрекне на веће озлојеђење.

00071435

Идуће године, кримска је војна пламтела свом својом жестином, а Србија била све у истим и све тежим приликама спољним; нарочито са стране Аустрије, која се није задовољавала тим, што је на њене границе поставила силну војску под командом грофа Коронини, непрестано јој претећи преласком Саве, већ је тражила код Порте, да се Србији забрани свака војничка спрема. Те године у јесен, Ранко добије прилику да своју мисао о установлењу народне војске у Србији, разложи и војводи Стевану Книћанину, који је био врховни заповедник свега онога, што је у земљи чињено за одбрану од спољног напада. Книћанин га саслуша и одговори му: да је његова мисао «за земљу вредећа.“ Но је и он говорио: да би у то време било опасно предузимати више што у томе, јер је Аустрија напунила Србију својим шпионима, да мотре на сваки корак њен, а чим — вели — наступе блажије околности у спољној политици, он први, свим својим ауторитетом биће борац за организовање Милиције у Србији, онако, како му је Ранко разложио.

Книћанин је говорио о томе и кнезу Карађорђевићу и својим друговима, који су увиђали важност и потребу тога, а и Ранку рекне: да ради, — да ту своју мисао о установлењу Милицији у Србији „сготови“ на хартији, тако, како би било најподесније према нашем народу, те ако ускоро будо бољих прилика према спољном стању и према расположењу унутрашњем, он би настао код државног савета да се то усвоји.

1855. г. када спољне прилике беху измењене, Ранко почне радити на пројекту за установлење народне војске у Србији. 1855—1856. изузимајући школске дужности сво своје време проводио је на овоме раду.

У том се времену измене спољне и унутрашње прилике; Европа се умири, те и у Србији наста прилика, да се унутрашње слободније кретати може. Унутрашње прилике беху повољније по Ранкову мисао и рад, али Книћанина, који би, као главна снага, био вољан и моћан крчити пута војеном развићу у Србији, већ не беше међу живима. А Коста Николајевић, кнежев зет, који у то доба беше постао министром унутрашњих дела, под којим је војска стојала, човек научен и патриотичан, но мање енергичан, трпељиво подносећи унутрашње несугласице, и ако

00071435

је Ранкову мисао и рад најусрдније примао, није могао са својим предлогом успети. Међусобна затегнутост између Господара земље с' једне, и земаљских *законодаваца* у државном савету с' друге стране, била је несавладљива, како у свачему, тако и у овоме. Пошто је предлог министров са пројектом о уваћању народне војске у Србији, на ком је Ранко утрошио много времена и много умне снаге, а у дано-ноћном раду много неудобности физичке поднео, неколико месеци прочамао пред „Високославним Земаљским Советом", он је повраћен министру Николајевићу. А овај, враћајући га Ранку, рекне му: „Сачувајте свој рад до срећнијих прилика у отачаству са вером, да ће га време потражити и усвојити."

Исти рукопис и данас у Ранковој архиви стоји, као веран сведок: да први трудбеник на катедри генерал-штабних наука у Војној школи у Србији, беше и први мислилац и трудбеник на пољу спреме за стално уваћање, образовање и развијање народно-војне снаге у своме отачаство.

Као завршну реч о добу првих година Ранковог професоровања на Војној школи, казаћу још ово: У устројству те школе, тога доба стојало је правило, да војени питомци сваке године, по свршетку годишњих испита, чине путовања по унутрашњости отаџбине, ради упознавања земљишта и ради пољских упражнења. Тако и 1854. имајући изаћи и ради оне војне спреме, која је у унутрашњости чињена, где су питомци имали да врше крокирања извесних предела, Војна школа пође (21. Августа) са свим својим персоналом на дуже осуство из Београда.

Ово је Ранку, као професору Војне школе, била прва прилика, да походи већи део отаџбине. Седам—осам недеља бавећи се у народу у то доба, кад је због кримске војне у својој земљи, и осим оне војничке спреме, владала струја опште узрујаности и саучешћа према Русима, а општег незадовољства према постојећој управи земаљској, које од 1842. није опадало већ све већма оснажавало, Ранко се упознао са народом и народним мислима, од којих се он никад више није одвајао.

Овде ћу ја да оставим Ранка на дуже, а да пређем на раније успомене своје. На успомене тешких политичких прилика у нашој земљи; на 1842. годину, на државни пре-

врат, који је земљу и народ бацио у дуготрајне потресе унутрашње; у крв братску, — у неизмерну несрећу и пропаст народну, подобну оној, што је 1813. године постигла жалосну Србију и лишила је првога вођа њеног ослобођења, а земљу и народ с' нова предала ропству и погибији.

00071435

00071435

ЈПЦ

II.

ДРЖАВНИ ПРЕВРАТ У СРБИЈИ. ВЛАДА КАРАЂОРЂЕВИЋА. СВЕТО-АНДРЕЈСКА СКУПШТИНА, ПОВРАТАК ОБРЕНОВИЋА У СРБИЈУ 1842—1858.

Државни преврат у Србији од 1842. године извршили су извесни први држављани, — великаши српски. Њихова историја почиње се мало раније, првим ударом на народну динатију. Из зависти и властољубља, они се предају душманину своје народности, и код Турака траже Устав за Србију, у намери, да сруше начелника династије, — ослободиоца Србије, који је волео одрећи се престола и своју рођену земљу оставити, (1839) него примити турски Устав за државу своју. Ти први српски држављани, тражећи турски Устав (у замену српског-Сретењског Устава) за Србију, заклели су се турском цару, — уставодароваоцу, на неограничену потчињеност, узимљући на себе као врховно одличије назив: „Уставобранитељи", „царски људи." На тај начин уставобранитељи потчинише себе и своје отачство ономе, од чијег се ропства тек ослободило беше. Да би извршили своју задаћу, они изаберу између себе вођу, у лицу Томе Вучића Перишића, који, као најсмелији, беше и најспособнији, да у земљи подиже буне противу Обреновића династије, која је вазда била противу туђина и била снажан стожер српске народности.

Вођа је добро изабран. Овај царски човек, у поновном предузећу противу Обреновића престола, постигао је пуног

успеха; 1842. год. подигнув буну противу младога владаоца, кнеза Михаила М. Обреновића III, извршио је државни преврат у Србији.

У половини Августа месеца, прваци уставобранилачке партије са својим вођом, под заштитом ноћњег мрака изађу из својих кућа, и умакну у турску тврђаву, — град београдски. Из града, Вучић са Мијаилом Гарашанином, Рајом Дамњановићем, и својим главним помагачем Алексом Јанковићем, главним секретаром министарства иностраних дела, — Аустријанцем, — човеком бечке *камариле*, у пратњи турског официра и Турака, које је Ћамил-паша, Мухафис града београдског дао, да Вучића спроводе и прате на путу у предузећу његовом, на каику превезе се у Земун, где га дочека генерал земунски Унгерхофер и генерал барон Хауер, кога је аустријски херцерцог Албрехт, тога лета, у Мају месецу, обилазећи границу, у Земуну оставио са неком тајном мисиом[1]). Из Земуна Вучић са својом пратњом оде у Панчево, где га дочека Илија Коларац, житарски трговац и отпрати у Ковин. На Ковину Вучић пређе преко Дунава у град смедеревски, одакле га Турци ноћу отпрате у варош, у кућу Пауна Јанковића — Баће где су му хаџи Милутин Гарашанин и најстарији му син Лука спремили што треба за даљи пут. Турци доведу градске коње, запрегну их у кола, на која седне Вучић са своја три пратиоца, и одмах ноћу, похита пут Крагујевца, где је имао споразума са војним старешинама гарнизона крагујевачког. У исто доба хаџи Милутин и Лука Гарашанин, свињарски трговци, са својим калаузима Љотићима из Смедерева, дизали су народ на буну, обећавајући му одпуштање државног данка, а свуда сваког уверавајући и заклињући се: да нико и не помишља ићи противу кнеза Михаила, већ само да се оборе нека лица, која кнеза држе под притиском, и у његово име раде на штету народа и самога кнеза.

Вест о Вучићу и буни у Крагујевцу, стигне у београдски двор тек 19. Августа[2]). Исте те ноћи, кнез Михаило,

---

[1]) Мисија барона Хауера била је то: да он, својим саветима потпомаже Ћамил-пашу и уставобранитеље, да се учини промена династије у Србији, те тим начином да се потресе и растроји у зачетку унутрашња чврстоћа и спречи будући државни и народни развитак Србије.

[2]) О спреми за Вучићеву буну, знало се неколико месеци раније. Људи из народа са свих су страна долазили у Београд и јављали о томе министрима, али ови то нису веровали. Исти људи долазили су и кнегињи Љубици, те и њој казивали шта

испративши прво саветнике Петра Туцаковића и Илију Пријељинца са ескадроном катана, сâм са својом свитом, великодостојницима и са војском, која је била у београдском гарнизону, пође пут Крагујевца. Стигнувши пред Крагујевац — на Сушицу, устави се, а државног саветника Арсу Андрејевића, као авангарду пошље у варош, да његове заповести однесе у касарну командирима војске; да се обавести о стању побуне, и Вучића да пита: каква му је намера? Ушав у Крагујевац, Арса погине од руке свога побратима Татар-Богдана, а Богданов пандур — Панта из Вињишта — осече му главу и баци у Лепеницу [1]). У исто доба, Вучић на «Метином Брду» — с друге стране више Крагујевца, са крагујевачком војском улогорен, оспе из топова картечом на владаоца и његову војску, која је мирно стајала.

Неки великаши и генерал Даниловић [2]) командант војске, саветовали су кнезу, да се уђе у борбу, уверавајући га, да ће за 2—3 сата, и са врло мало жртава, бунтовници на Метином Брду бити у рукама његовим. Нарочито је генерал Даниловић тражио да кнез одобри борбу, јер, поред гарнизона београдског, војска кнежева нагло је увећавана. Народ са својим старешинама, листом се дизао и

се спрема у народу. Кнегиња је то све казивала своме сину и наваљивала, да се узму мере према томе. Но кад је кнез говорио својим министрима о ономе, што му је мајка казала, они нису дали проговорити; тврдили су, да они боље знају како је у народу и доказивали кнезу, као да сама кнегиња Љубица са партизанима кнеза Милоша износи то, за то, што жели да се Милош врати у Србију. Јер је бајаги, налазила да јој је син одвећ млад за управу земљом, а највише и за то, што јој нису били по вољи његови министри.

У оваким приликама, више је пута долазило између кнегиње и кнежевих доглавника до оштрих речи, где им је кнегиња говорила: да ће они упропастити и њеног сина и сву земљу. Оваких сцена бивало је нарочито између кнегиње, њоног девера Јеврема Обреновића и Цветка Рајовића, министра унутрашњих дела, које је кнез доводио својој мајци, да из њених уста чују оно, што им је он говорио, о намерама и раду уставобранитеља противу династије Обреновића. После оваких сцена, кад би кнез са овим министрима одлазио, ови су тајом и од кнеза наређивали, да се мотри око кнегиње на људе из народа, који би јој доносили вести «онеспокојавајуће кнеза и његове владе.» А кнегиња остајући сама, ходала је по соби и хукала, говорећи: «Мој сине! мој сине! слепило твојих првих саветника упропастиће тебе и сав народ твој! Тешко твојој мајци, шта још дочекати може! —»

Као дете у собама кнегиње Љубице, ја сам све ово слушала и добро упамтила.

[1]) Арса је укопан без главе. После неколико недеља глава је нађена у касарни у једној фуруни, у пепелу. Смиљана, жена Арсина потплати некога, те украде главу Арсину, коју она после укопа у гроб код Арсиног тела.

[2]) Руски генерал Даниловић — Србин, у то доба беше командант војске у Србији. У преврату остави Србију заједно с кнезом Михаилом, и врати се опет у Русију.

с најудаљенијих крајева отачаства јурио Крагујевцу на помоћ и одбрану Господара свога.

Но кнез, сумњајући у мајора Јована Вучковића [1]) команидира београдског гарнизона, а још више не желећи проливати крв свога народа међусобном борбом, претпостави, у крајњем случају жртвовати и свој престо, него свој народ изложити братском покољу. Кнез нареди повлачење од Сушице, и дође на Жабаре, надајући се, да, пошто Јован Обреновић — стриц му, са чачанском и рудничком војском, и војвода Јован Мићић од Ужица, пристигну, они ће обуставити Вучића у Крагујевцу, и да ће се свршити на томе. На Жабару кнез се заустави. Ту му стигне турски татарин са писмом, којим га Ћамил-паша позива у град под султанову заштиту. Али у исто доба, катане ухвате српског татарина Павла Миловановића, који је од Вучића носио писмо Ћамил-паши и у Вучићевој марами од црвене свиле, завезана три зрна пшенице. У томе писму Вучић је јављао Ћамил-паши, да се кнез повлачи к' Београду, да га он са својом војском гони, а паша да га дочека, и према уговореноме плану, да га домами у турску тврђаву.

Кнегиња Љубица пратила је свога сина, и саветовала му, да са својом војском, које је већ било на 20.000, окрене са Жабара рудничком округу, на сусрет народа, који је отуда долазио њему у помоћ. Али кнез не послуша мајку, него по савету својих првих доглавника, нареди повлачење к Београду. Од Жабара кнез са мајком, великашима и својом свитом 25. Августа по подне стигне у Топчидер, куда позове из Београда руског консула Вашченка; тражио је у њега савета и питао га: би ли могао бити обезбеђен са животом, ако би се у Београду склонио у руском консулству, да ту, под заштитом покровитељствујућег двора очека исход побуне?

Вашченко, изненађен оштрином догађаја, није смео имати поуздања у отвореној вароши, а по наговору Ћамилпаше и он предложи кнезу, да прими заштиту султанову,

---

[1]) Сви су командири у војсци били задобивени за преврат. Како се кнез повукао, и Вучковић је предао Вучићу свој батаљон; официре су све повезали и послали у пожаревачку касарну у затвор, од куда ови, заједно са својим чуварима пребегну у Аустрију за својим кнезом.

и у граду да очека исход побуне (где су исход побуне чекали Вучићеви другови: Аврам Петронијевић, Илија Гарашанин и други). Кнез консулу предочи доказе о заједници Турака са уставобранитељима и одбије предлог; а још незнајући како је у томе учествовала Аустрија, по савету својих попечитеља, који су се бојали Вучића више за себе, него за свога кнеза, и свога стрица Јеврема, који је још са Жабара послао налог својој фамилији, да у Земун пређе, реши, да се за који дан склони у Земуну, и да отуда тражи заштите код страних дворова.

Истог вечера, кнез са оба стрица, са великашима и својом свитом пређе Саву код топчидерског магацина и оде у Земун, — на највеће незадовољство своје мајке, која се много борила да га задржи на српском земљишту, бар у Топчидеру, докле би му стигла помоћ народа југозападних округа. Пошто испрати свога јединца у туђу земљу, кнегиња се врати у Београд, у двор, куда је допрати руски консул.

У то доба, Ћамил-паша на коњу, са оделењем градске војске, дође на капије дворске. Он нареди, да се ухапси официр Мијајло Поњавић, начелник дворске страже и српски војници, а дворске капије заузеше низами под заповешћу турског официра.

Кнегиња Љубица, која се 1815. г. показала као најодважнији јунак за ослобођење своје отаџбине од Турака [1]), сад у своме двору, под стражама турских војника, беше заробљеник паше београдског. Као са срцем распореним, провела је ноћ ходајући у својој соби, и жалећи се већма на кнежеве прве саветнике, него па саме бунтовнике. Највише је жалила, што је кнез прешао у Аустрију, па је говорила: „Ej људи! људи! шта учинисте, куд ми сина одведосте?» Жалила је на девера Јеврема и говорила: «Ej Аго Јереме! ти шта учини?!« У двору проведу ноћ два заступника страних дворова, — руски и аустријски консул.

26. Августа, кнегиња је са ова два консула и пре и после подне прелазила у Земун, да сина види, па се опет враћала у Београд у свој двор, под турским стражама. Тако

[1]) Види Н. Попова: «Србија и Русија», св. I. стр. 128. где се говори о одважном понашању Љубице, жене рудничког војводе Милош Обреновића, у другом устанку за ослобођење Србије.

је чинила и другог и трећег дана. Консули беху у званичном оделу; само се тако отвараху пред њима дворске капије.

29. Августа — на Усековање, кнегиња је била у Саборној цркви на литурђији. Кад се из цркве врати, она се спремаше да пођe у Земун. У тај ма̀х двор се напуни гомилом оружаних људи.

Вучић, са својом војском од Крагујевца идући, свуда је уз пут хватао кнежеве привржeнике; рушио и палио куће домаћина, који су пошли на одбрану свога кнеза и тако је те ноћи стигао на Врачар, где га дочека Ћамил-паша, који је са градском војском заузео варош, српску полицију, сва надлежатељства, и са стране Дунава и Саве опасао Београд турским стражама, и приказао му стање вароши и двора Обреновића.

Дознав, да кнегиња Љубица није са сином земљу оставила, тога јутра Вучић оправи свога капетана Мијаила Блазнавца, (из Блазнаве, у крагујевачкој Јасеници) с одељењем Гружана и са налогом: да кнегињу из двора истера и прогна у Аустрију за сином. Тај Вучићев капетан и његова војска, до зуба наоружани, као варварска хорда упаде у двор; напуни ходају, где у тај мах, стојаху два консула, а кнегиња, лицем оборена на једну постељу (кревет) застрту плавом свилом, нарицаше за својим љубимцем сином, кнезом Миланом Обреновићем II. који је на тој постељи проживео последње дане и своју душу испустио.

Посланик бунтовничког вође са својом четом улазећи у ходају, груну о под кундаком дуге пушке, коју у руци носаше, а пиштећим гласом узвикну кнегињи: „Поздравио те *господар*, (Вучић) да скупиш своје прње и да одлазиш за сином преко Саве. Господар ти дозвољава да све вучеш, али ништа од адиђара (драгоцености) не смеш узети. То је народско имање.“ Ово рекав, пређе на другу страну ходаје, где се у тај мах спремаху у сандуке неке ствари, да се носе у Земун за кнеза, па стаде вадити ствари из сандука. Моја мајка, (Василија Петра Вукомановића, и данас је жива) која је као удовица са својом децом живела у двору код своје заове, и у том часу надгледала спремање ствари, успротиви се преметању истих, рекав Вучићевом посланику: „Људи божији! јесте ли Турци? Осем платнарије ништа друго нема у сандуцима.“ Капетан тресну кундаком своје пушке о под и цикну: „Недамо ми красти на-

родско благо; само су прње Љубичине.» Све ствари, парче по парче истури из сандука.

Аустријски консул (Атанацковић) приђе и рече му: «Овде сте учинили своје. Отидите натраг своме заповеднику, и кажите му: да су овде два заступника страних дворова — руског и аустријског, и да ће они отпратити кнегињу у Земун. Кажите: докле је кнегиња овде, да више никога овамо не шаље.»

Капетан се окрете кнегињи: «Немој се шалити! господар ти чини милости, али ако се ти његовој наредби успротивиш, и одмах не одлазиш одавде, честити ће паша дићи своје страже, које те чувају од народног гњева, а доћи ће Гружани овамо, па ти ни од ове куће неће остати камен на камену.»

Племенита владарка, до дна своје душе увређена, одговори бунтовнику: «Тешко српском народу, кад је он дочекао да Турци чувају страже око његове кнегиње, и да је неверници заштићавају од синова и браће њене. Поздрави Вучића и кажи му: да Љубица одлази из свога отачаства, молећи Бога за срећу српског народа, а носећи у себи тврдо уверење, да ће се Вучић кад тад стидети својих дела, и мога се хлеба сећати. Ако буде судбина, да ја своје кости оставим у туђој земљи, Вучић ће доћи да тражи мој гроб, и од њега ће просити опроштаја за грехове своје[1]).

Вучићев посланик са својом четом оде из ходаје. Бунтовници се распу по двору; рушили су и разбијали скупоцене ствари. У авлији нађу бурад са вином и зејтином

---

[1]) Ово се испунило. 1855. год. Вучић је боловао од левог ока, које му је у идућој години др. Балаш извадио. Полазећи у Беч на лечење у пратњи др. Штехера, прво походи манастир Крушедол, где је целивао гроб кнегиње Љубице и Богу се молио. У Бечу отиде и код кнеза Милоша, те и њему пољуби руку. Но кнезу Михаилу није се усудио изаћи на очи.

Кад кнегиња полазаше из двора, стара Аганлиница, опраштајући се с' њом, окрете се тешити децу, која су из гласа плакала, па им рече: „Оваки часи дечице моја, кад коме једном преко главе пређу, не заборављају се никад у животу."

NB. Аганлиница (-ђа Живковићка) жена једног од четири Дахије београдске, 1804 г. покрстив се, удала се за Стевана Живковића, с' којим 1813. оде у Бесарабију. 1840. остави тамо у руској војсци два сина, а она са ћерком, (Јелисавета Мировићка, коју је 1858. у њезиној кући на Сави лопов Џевајировић заклао), дође у Србију да доврши своје дане живота, у месту свога рођења. Аганлиница се задеси у часу преврата у двору, па и заоста ту до кнегињиног одласка из отачаства. Потрешена догађајем преврата, и умре на скоро по растанку с кнегињом Љубицом.

изваљана из подрума, да се носе у Земун, па их разлупају. И река од зејтина и вина текла је дворском авлијом.

Кнегиња се опрости са ходајом свог непрежаљеног сина; изађе из свога дома, и оде из отачаства — да га никад више не види.

Кнеза Михаила заменио је на престолу његов најмлађи ађутант, Александар Карађорђевић — «Черни.»

19. Августа, ноћу, кад је кнез полазио на Крагујевац, ађутант Черни је остао од његове свите: жалио се, како због неке телесне слабости (шуљева) не би могао поднети дужег јахања на коњу, уз кнеза Михаила, јахача неуморима, и кнез му одобри, да на пут поће у колима са кнегињом. Кнегиња спремна да седа у кола, па је чекала ађутанта Черног. Дворски момци трчали су по вароши и тражили га; код куће његове одговорено је, да је отишао у двор. Маринко Парезановић дође јављајући: како је он, сам собом пратио ађутанта Черног кад се провлачио узаном улицом поред Вучићеве куће, и на тајни капиџик у кућу ушао, од куда га није видео изаћи, јер је похитао да то јави кнегињи.

Кнегиња Љубица пазила је ађутанта Черног, као свога сина; звала га «мој Александар», па јој вазда беше веома противно, кад би јој ко од блиских рекао: да Карађорђевић није одан кнезу Михаилу, и да он иде на тајне састанке са уставобранитељима, који су се отворено држали као непријатељи Обреновића. Овога часа морала је и сама посумњати, јер узе Маринка Парезановића место ађутанта Черног и отиде на пут за сином.

Кроз пола часа дође Черни у двор; грувао се у прси говорећи: «Ето моје несреће! шта ће кнегиња и кнез о мене мислити? Ударила ми крв на нос, па сам читав сат остао у берберници, док је крв застала.» Говорио је да ће одмах поћи за кнегињом, а опет остаде у двору, и тек по кад кад је одлазио кући, да обиђе породицу.

Кад је Ћамил-паша размештао турске страже на капијама дворским, а српске војнике хапсио, ађутант Черни, гледајући то из двора, грубо је псовао, називајући Вучића

и пашу «бунтовницима.» Дочекав кнегињу, Черни је пред њу пао на колена. Плакао је, и свим се на свету заклињао, да је он највернији кнезу Михаилу; да би и у воду и у ватру за њега скакао, да би и своју децу за кнеза Михаила у ватру бацио. Кнегиња му ништа не пребациваше, а рече му: да га она разрешава од сваке обавезе према себе и своме сину, и говорала му, да двор остави, па ла иде својој кући, да гледа своју породицу, о којој је дотле она водила старање и снабдевала је господарски са свима потребама.

Черни је остао у двору. На сваком кораку се зарицао да ће дочекати Вучића на Врачару, и у сред његове војске убити га, као Обилић цара Мурата на Косову Но 29. Августа у јутру, не дође да прати кнегињу у цркву. Тога јутра, од куће му је јављено, да му је дете на умору. Черни говораше, да не мари за кућом и децом својом и одбијаше позив. Кнегиња му заповеди, да одмах кући иде.

После подне, Черни дође опет у двор. Турски официр, који је по одласку кнегињином закључао капије, њему отвори. Он се учини изненађен, кад чу, како је кнегиња из двора испраћена. Кад му моја мајка намерно рече, да ће се кнегиња истог вечера у Београд вратити, он одговори: «Не надај јој се! Ни она, ни кнез Мијаило никад се више неће у Србију вратати. Ја ћу бити књаз у Србији.» Моја га мајка назва издајником свога Господара, а он се окрете смејати, рекавши, да се он само шалио, и да ће и сам тога вечера да бежи у Земун.

Од свите кнеза Михаила, Черни је последњи улазио у двор. За њим је турски официр забравио капију; а отварао је само ради својих људи, који су у двору своје потребе узимали. Оно живих душа, што је после кнегиње у двору остало, од тога дана постадоше тавничари под турским стражама.

После два дана, ваздух се над Београдом проламао од грмљаве топова на Врачару и на београдском граду. Уставобранитељи и Турци у заједници правили су шенлук, јер су у заједници постављали Александра Карађорђевића — Черног за кнеза Србије. Њихов народ обе вере викао је: Ура!

Чин је свршен на Врачару пре подне, у Вучићевом логору, а после подне нови кнез провођен је испред опу-

стела Обреновићева двора, да у Саборној цркви прими благослов Петра митрополита, као свештене главе уставобранитеља. Парада и свита, која је предводила и пратила новога кнеза, окруженог уставобранитељима, Ћамил-пашом и градским особљем, састојала се од Срба и Турака, — крштених и некрштених султанових синова, који су ово велико дело у потпуној заједници вршили. Од цркве кнез је провођен главном чаршијом, кроз варош, и опет одведен у врачарски логор. Све се ишло пешке, као у литији. Топови на Врачару и на граду пуцали су без престанка; — пуцали су и кад се више није у литији ишло. Од јутра до мрака пуцало се, толико дана и на Врачару и на граду. Но у исто доба и пушке су око Саве пуцале. Чиновници, грађани, људи из народа, бежали су преко Саве. Страже — ланац градских и врачарских стража опажали су их, кад су на кајицима измакли од обале, и пуцале на «бегунце», а «бегунци» одговарали ватром.

Сутра дан, после прокламовања новога кнеза, турске страже код двора Обреновића замени хорда другог облика. Дођоше Гружани, који беху за преврат добивени обрицањем превратничке награде, — опште пљачке великашких и чиновничких кућа, који су били верни своме Господару. Начелник чете Гружана, звао се Ирић. Ирић је био Крагујевчанин — палилулац, а беше човек врло груб. Он са својом четом заузе дворску стражару и делове самога двора, па постаде неограничени господар, задајући ужаса својим погледом и звекетом свога оружја. И тешко томе, ко би се усудио поменути кнеза Михаила и кнегињу Љубицу.

Мушке главе од вредности не беше више у двору. Симе Протића, секретара кнегиње Љубице, који у последње дане беше и управитељ двора, нестаде у двору. Он је умакао преко Саве за својим Господаром. Антоније Радивојевић, — једини од уљуднијих служитеља, одведен је у врачарски логор. У двору, у пространој кући, која у тренутку поста страшна пустиња, остала је само једна жена, Василија П. Вукомановићка, са своје троје деце, и са двоје—троје од ниже послуге Нико од ових није пуштен на улицу, нити је ко са улице улазио у дворске капије. Ове су отваране само пред новом полицијом, пред врачарским капетанима, пред градским Турцима — и пред ћесаревим генералима, што са гомилом своје свите дола-

зећи из Земуна у београдски град, долажаху да походе двор Обреновића, и да у њему прегледају богаштину њихову, која је била размештена у две простране куће у истој авлији, — у двору за церемоније, где је обитавала кнегиња Љубица, и у «новом конаку», где је кнез Михаило живео.

Двор за церемоније био је државна зграда, а нови конак са својим земљиштем приватна својина кнегиње Љубице. Новој земаљској управи затреба прво држ:вна кућа, да у њој смести новога кнеза, заједно са привременом владом. Јер берат султанов још не беше стигао, да потврди уставобранилачки избор. Полиција је дошла; избацила је све из двора за церемоније на земљиште новог конака, па оградила овај оградом од два хвата високом.

После месеца дана, новој земаљској управи затреба и нови конак, приватна својина кнегиње Љубице. 26. Октобра, лицем на Митров-дан, баш кад је на Калемејдану читан берат, којим султан лишава кнеза Михаила српског престола, а на њ утврђује Александра Карађорђевића, полиција дође те испразни и нови конак То је било потребно за смештај врховне полиције — министарства унутрашњих дела, које је тога дана са целом владом образовано под врховном управом вође државног преврата [1]).

Ретка имаовина, коју су кнез Милош и кнегиња Љубица, за четврт једног столећа у те две куће прикупљали, тога је дана до последњег парчета истурена на снег — на улицу, што се данас зове «Дубровачка.» Сав простор те улице (између данашње митрополије и учитељске школе) беше затрпан дворским стварима. Неки део скупоцених ствари примио је на храњење француски консул, који је становао на Сави у просторијама кнежевих кућа. Неки део стрпан је у авлији око кућице једне у истој улици, преко пута новога конака, што такође беше приватна својина кнегиње Љубице. У тој се кућици склони и моја мајка са

---

[1]) Кад је влада постављена, Вучић, као шеф владе, прими се за *попечитеља*
унутрашњих дела. Илија Гарашанин, нови земаљски саветник, за његовог помоћника, и Атанасије Николић за начелника полицијског одељења. О Вучићу у указу новога кнеза, вели се: «То је звание далеко ниже од заслуга, које је он стекао за отачаство, но он га је примио ради ползе своје домовине, које предпоставља свему другом.» О Гарашанину као помоћнику овога, вели се: «Познати по својим способностима и непоколебљивошћу толико важнима при садањим опстојатељствима Србије, кад на полицијску струку мора бити обраћено особито внимание.» («Србија и Русија» св. 3., стр. 163.).

00071435

оно неколико живих душа, што у двору беху заостали. Простија дворска дрвенарија остане на улици, под снегом и под руком грубих грабљиваца[1]).

Кад Вучић — вођа државног преврата, својим успехом стигне до Београда и са својом се војском улогори на Врачару, дигне свој шатор у сред логора, онде, где данас стоји кућа среза врачарског; топове, спремне у свако доба за паљбу, постави пред својим шатором. На неколико хвати даље од његовог шатора, нађе се и прва тавница за Србе, који су били одани закономе кнезу. То је била једна дубока јама, из које је вађена земља за грађење (набојом) куће Исидора Стојановића професора Лицеја. Ову прву тавницу — историјску «врачарску рупу», Вучић је обележио својим старим злопамћењем, бацив у њу прво одличног шабачког грађанина Јована Тркића, по коме и рупа добије назив «Тркићева рупа»

За Тркићем бацани су у исту рупу један за другим први људи, верни престолу Обреновића, пошто је сваки пред Вучићевим шатором испребијан топузом или церићем. Из рупе су жртве мртве извлачене и у друге рупе затрпаве. У грозној врачарској рупи, нашао је смрт и Ђорђе Поповић — Папасоглија, један од најодважнијих коњичких официра кнеза Михаила.

У врачарску рупу дошао је и Цветко Рајовић, министар унутрашњих дела, који се, због удешаваних између Турака и уставобранитеља немира око јужне границе, са кнежевим ађутантом мајором Станојлом Петровићем, био задесио у Крушевцу, где их у часу преврата Петар Лазаревић — Цукић, наченик окружни, присталица преврата, ухвати, веже, у гвожђе окује и доведе у логор врачарски. Рајоћа баце у рупу, а Станојла доведу у дворску караулу, на чување у чети Гружана, где је био затворен и Младен Жујовић, управитељ вароши. Рајовић је био кавалер руских ордена и руски консул, преко Ћамил-паше уложи протест за њега. О томе «Србија и Русија» вели: «На протест руског консула званичне новине добију налог, да ублаже

[1]) Историјско дело «Србија и Русија од Кочине крајине до Свето-Андрејске Скупштине» описујући догађаје нове српске државе, говори и о заузимању Обреновићева двора. — Свес. 3., стр. 118—161.

Нови конак, привзтну својину кнегиње Љубице, доцније поклони кнез Михаило срп. државп за школе, и данас је то «Учитељска» школа.

затвор врачарске рупе. Тамо се напише: «Овде на Врачару, поред логора, зида нову кућу један чиновник, за коју је спремљено млого земље, узето из јёдне близу налазеће се јаме. Та је јама четвороуголна, широка 3, а дубока 10 аршина; ето, та је јама за њих — Рајовића и друге — по нужди употребљена за затвор. То је место у садањем случају врло добро за ту потребу; јербо је јама ископана тако, да јој улазак дупке стоји, због чега је затворенике лако чувати, и за угодност притвореника, постарало се бацити сламе на дну рупе, тако да они могу лежати и спавати у њој, а то је савршено праведно, јербо, кад толики народ мора живети у логору под ведрим небом, то и ухапшени за њихозе преступе, могу бити држани под ведрим небом. Но кад је дошао народни предводитељ г. Вучић, онда их — Рајовића и друге — изведоше из јаме и свакоме од њих дадоше у руку по један устав, како би могли сами судити о својим пређашњим делима, ма каквог рода ова била, и опет наново их затворише у више поменути дом.» (Св. 3, стр. 157.).

На другој страни Вучићевог логора (тамо, где је данас Вајфертова пивара), беше једна зграда брвнара, у коју је затварана државна стока — волови. Та зграда као и врачарска рупа напуњена је «преступницима Устава.» Жабарски побеђеници, начелници окружни и срески, и друге старешине народне, што су са свих крајева Србије похитали на одбрану свога Господара, лежали су у тој згради као стока. Чачански начелник Стевча Михаиловић; руднички, Вуле Вукомановић, и многи други чиновници, стрпани су у ту зграду и у ланце оковани. После их преведу у тврђе хапсане на «Зеленом Венцу», где беше суд и окружно начелство. У тим тврдим хапсанама од часа на час је расто број затвореника. На све стране хватани су први људи по народу, па у тврдим везама и оковима довођени у Београд у разне хапсане, а највише у хапсане на «Зеленом Венцу.» У хапсанским ходајама није ништа било до мало сламе на поду, где су људи, у тешким оковима спутани, лежали један поред другог, као покрхано борје![1]).

[1]) На жалост, ја сам тада, као дете походила хапсане на «Зеленом Венцу» и у њима видела својим очима ово, што причам. Руднички начелник Вуле Вукомановић, рођак оца мога, у тим је хапсанама тешко оболео; тешка гвожђа на ногама,

На пољани код хапсана на „Зеленом Венцу", логоровало је оделење врачарске војске са топовима. Овој је војсци био задатак да чува затворенике, а у случају напада какве силе, да се бори и одржи докле јој стигне помоћ војске главног логора.

И поред све победе и силе своје, уставобранитељи нису могли слободно дисати. Стрепили су, надали се, да већа сила народна може придоћи Београду и победити и поништити победу и силу њихову. Војвода Јован Мићић, ужички начелник, познати јунак, десно крило од Србије, страшило Турака у Босни и Херцеговини, друг и пријатељ кнеза Милоша, сродник кнегиње Љубине, потпора и заштита њинога сина, — најодсуднији човек у Србији, од кога је дрски Вучић у својим намерама противу Обреновића вазда зазирао, није био у Вучићевим рукама.

На први глас о Вучићевој буни, Мићић нареди дизање народа округа ужичког, а са Јанковићем, капетаном златиборским и неколико стотина Златибораца, одмах похита у помоћ владаоцу. План Мићићев био је: Да што пре пође од Ужица, да се у округу чачанском и рудничком нађе с Јованом Обреновићем, Стевчом Михаиловићем и Вулом Вукомановићем, па да пође на Крагујевац, да Вучића с леђа нападне. Но због даљине стигне у Чачак, кад се Јован кретао с Чачанима, па се не споразуму о линији, којом да пођу. Јован је хтео на Жабаре пред кнеза, а Мићић на Крагујевац — на Вучића. Јован оде на Брусницу да и Рудничане поведе, а Мићић, прикупљајући уз пут јачу снагу, заустави се у округу рудничком (на селу Трбушници), да Ужичане сачека, па да пође на вршење свога плана. Кад се Јован од Бруснице крене, сретне га кнежев татарин; кнез му је јављао, да се са Жабара повлачи Београду, јер неће да се пушта у бој с бунтовницима, већ хоће да се својим правама обрати царевима. Јован остави Стевчу и Вукомановића, да с војском иду Београду, а он са̂м похита за кнезом; стигне га у Топчидеру и пређе с њиме у Аустрију. Мићић, чујући о повлачењу к Београду,

---

повреде и отворе му на ногама ране. Моја мајка дознав за то, успе доставити консулу руском, и добије дозволу, да му понесе чарапе и крпе за завоје рана. Мене је са собом водила, јер од оног јутра, када је прва хорда врачарске војске у двор упала, нисам се одвајала од мајчиног скута. За себе се нисам бојала, али сам стрепила, да ће ми мајку убити, па у таком страху ускоро паднем у тешку болест.

мислио је, да ће се кнез, у Београду, где су заступници страних дворова, и где се вије руска застава, као представница покровитељног двора над Србијом, зауставити, да сачека исход буне.

Вучић се свему од Мићића надао, па је према томе и наређивао за осигурање својих леђа. „Србија и Русија“ говорећи о походу Мићићевом противу Вучића, вели: «Не сачекавши, да се око њега сабере већи отпор. Мићић се брзо крене правце Крагујевцу са 700 људи. Но Вучић похита те нареди, да се отуда сва војна џебана и оружје превуче у Београд, јер ако би Мићић ово дочепао, могао би да ојача и да промени стање ствари странака. Мићић се опкопа на Трбушници са својом гомилом и издржи неколико напада. Вучић га почне склањати да положи оружје под условима, који су корисни за њ, јамчећи за његову безбедност. Мићић се непредаваше, јер не вероваше никаквим обећањима и бојаше се на против да га не издаду Турцима, којима је он био вечити непријатељ. Но народ, који га је окружавао, кад виде, да их је мало на броју, и дознаде о обрту, које су узеле ствари у Београду, поче се разилазити, а Мићић са неколико најодважнијих и најоданијих му људи, крене се граници Србије, у намери, да се пробије кроз Босну и Херцеговину у Црну Гору; но пошто су га предусрели босански Турци, поврати се натраг, буде ухваћен и доведен у Октомбру у Београд у тешким оковима.“ (св. 3 стр. 157.).

Пошто Карађорђевића прокламује за кнеза Србије, Вучић с војском и топовима пође на Мићића. На «Белим Водама», (близу Београда), сретне Чачане и Рудничане идући Београду, па старешине — Стевчу Вукомановића и друге повеже и пошље у Београд, а народ растера и продужи пут на Трбушницу. Поред убојне снаге, узме из Крагујевца Лазара Бучевића судију, који је био ожењен *Јеком*, најстаријом ћерком Мићићевом, да њега као зета и човека добро позната у народу ужичког округа, употреби у преговорима са Мићићем. Бучевић је своме тасту и народу око њега морао говорити, како су Вучић и његови другови, варајући народ свуда, и свакоме говорили: „Да је Вучић по налогу царева — владајућег и покровитељствујућег над Србијом, — устао, не да кнеза Михаила збаци с престола, него само да збаци његове министре,

који га наводе на безакоња и рушење Устава, који је владајући цар, у споразуму с царем покровитељем Србији подарио; но, пошто кнез Михаило, није хтео по налогу царева ни у последњем часу отпустити своје министре, а није могао водити борбу с њим — Вучићем, јер га је, бајаги, сав народ оставио и са свим чиновништвом на његову страну прешао, он је са̂м, тврдоглаво напустио своју земљу и са истим министрима прешао у Аустрију.» Приморан Бучевић, уверавао је свога таста и народ око њега: „да је Вучић шиљао и у Земун своје посланике и молио кнеза, да се у земљу и на престо поврати, но пошто кнез Михаило није хтео ни његових посланика примити, нити се на његову молбу у земљу вратити, а земља није могла без Господара бити, то се сав народ на Врачару сабрао и једногласно изабрао Александра, сина Карађорђева, за свога кнеза, кога су и цареви одмах признали и на кнежевско достојанство потврдили.»

Овака саопштења из уста Мићићевог зета, заиста су могла поколебати масу нурода; али не Мићића. Он је знао, да његов зет говори под претњом смрти од стране Вучића. Пошто издржи толико дана у опсади, а ни од куда не види да му помоћ дође, и сам се увери, да су кнез и кнегиња Љубица морали оставити Србију, и да су старешине народне морале бити похватане, те му нико и не може доћи у помоћ. Тада он распусти народ, што је био око њега, па са Јаковићем, и најодважнијим и најоданијим му људима окрене преко планина пут босанско-херцеговачке границе, да продре у Црну Гору. Али је Србија са свих страна била турском војском опкољена, и Мићић удари на турске таборе, који су га чекали. Волео је и погинути на својој земљи, него пасти Турцима у руке; он се врати у српску границу, где га опет сретне потера врачарске војске и Турци Ужичани, које су водили Миљцо Трифуновић и Милан Каљевић, негда момци његови. Ови га опколе, ухвате, вежу, окују у тешке ланце и доведу Вучићу на Врачар.

Добивши у своје руке овога српског див-јунака, Вучић са њим поступи варварски. „Србија и Русија вели о томе: „Јаковића бацише у рупу. Самога Мићића проведоше 5. Октобра по граду и сокацима, да га на највеће своје задовољство Турци виде, и по томе наново га стрпају у

тамницу. То већ беше прекомеран појав усрдности привремене владе — уставобранитеља према њиним турским заштитницима.» (Св. 3., стр. 159.).

Мићић је провођен кроз варош на воловским колима; руке му беху везане конопцем, а ноге ланцима оковане. Врачарска војска са ужичким и београдским Турцима предвођаху и праћаху кола. Кола су ишла полако; устављена су пред двором Обреновића, па пошла даље испод Саборне цркве, пут доњег града. С леве стране поред кола ишао је Вучић, одѐвен у сукнено одело; на глави је имао алев фес с плавом кићанком, на ногама калчине и опанке, а за појасом сребрњаке пиштоље. У руци је носио дугачак прут и њиме ударао волове по леђима.

Очевидци, којих и данас има у Београду, говорили су: кад је Вучић са овим јунаком српским, у доњи град стигао, он је уставио кола на пољани пред касарном, где су сви градски Турци били искупљени да га виде, па је тада говорио: «Ну ето вам страшнога Мићића, душмана вашег и нашег, који смо верни нашем милостивом цару и царском Уставу. Ну! не бојте га се више, он је сад кротак као јагње. Пљујте га! Пљујте! и јавите милостивоме цару, како сте га својим очима видели.» Но очевидци су говорили, да се ни један Турчин није усудно на Мићића пљунути, а многи седи Турчин ухватио руком за своју седу браду и кроз зубе рекао: «Јазук! јазук!» Из града Мићић је провођен улицама турскога дела вароши, куда је Турадија добошима на улицу изазивана, да га види.

Скоро шест недеља дана у борби с Вучићем, и верући се по планинама да пробије себи пута за слободну Црну Гору, за то време Мићић беше јако ослабио и потавнио у лицу. Но див-јунак, у несрећи као у срећи, својим великим духом, својом ладнокрвношћу, надвишавао је свога тиранина. Вучић је војводу стрпао у тавницу, а опљачкао му оружје и све што је код њега нашао, исто, како је учинио и са саветником Петром Туцаковићем, кад га је на Жабарима пред кнежевим катанама ухватио; довео на Врачар, па га предао Ћамил-паши, да га затвори у градске тавнице [1]).

---

[1]) Кад је Вучић на Жабару ухватио саветника Туцаковића, он му опљачка све што је при њему нашао, као и скупоцене сребрњаке пиштоље. Али га је судба праведно наградила. Те исте пиштоље Вучић је дао за спомен др. Белашу уз 500 дук.

Тиме, што је Мићић ухваћен, није окончана буна; 1842. година завршена је још једним покретом у народу. Овај покрет учињен је у округу крушевачком, у намери да обори узурпаторе Орбеновића престола. Ово је учинио Стојан Јовановић, млад интелигентан, врло енергичан човек; — један од оних првих државних питомаца за границом, који је због преврата у земљи, у овој години натраг враћен.

Стојан је био шурак Петра Лазаревића — Цукића, који, у срећном успеху преврата, од начелника округа крушевачког дође за државног саветника. Не могав оставити послове у Београду, Петар пошље у Крушевац Стојана и свога сина Косту, да породицу отуда доселе. Стојан је био срцем и душом за кнеза Михаила, и једва дочека прилику, да у народу проучи расположење према извршеном преврату. Од Београда до Крушевца уверио се, како је народ свуда готов био на устанак, да поврати законога кнеза, али није имао вође. Сви знатнији људи, за којима би народ пошао, беху већ у Београду у тавницама. Стојан се одважи да он буде вођа народног покрета. Учини споразум са кметовима и првим људима у округу крушевачком, да народ подигну, да ноћу уђу у Београд, да разбију тавницу где је Мићић затворен, и њему да предаду управу за даљи рад. Предузеће Стојаново напредовало је; народ се дизао на оружје и кретао Београду. Но Коста, код маћехе у Крушевцу сазна о побуни народа; поплаши се и похита јавити оцу у Београд. Војска с Врачара похита пред Стојана; растера устанак, а Стојана и главније људе похвата, и догна везане у Београд, где их окују у гвожђе и затворе у хапсане на «Зеленом Венцу.»

Сестра Стојанова дође са породицом у Београд. Али муж јој, дознав од свога сина, да је она знала за мисао и предузеће свога брата, није хтео дуго да је види, а за брата јој није хтео да чује[1]).

цес. лекарске награде, кад је овај 1856. г. из Пеште дошао, те му извадио лево око, од кога болујући, падао је у бесно лудило.

[1]) У време ослобођења Србије, Петар Лазаревић био је момак крушевачког војводе Павла Цукића, а доцније код кнеза Милоша, који га закапетани и ожени Аном, ћерком војводе Петра Николајевића, — Молера. Ана му роди два сина, Косту и Лазара, па умре. У другом браку Петар се ожени сестром Стојановом Мацом; питомицом кнегиње Љубице, али се опет вазда одржао према Обреновићу у мржњи, коју је наследио од свога таста Петра Молера. Пошто је 1842. постао државним саветником, Петар Лазаревић, усвоји за своју породицу име свога првога господара, војводе Цукића.

Државни преврат у земљи отпочне изводити буну за буном, а овим покушајем завршила се у Србији крвава 1842. година.

О следећој — 1843. — нема се шта рећи до то, што и о потоњој трећини прошле године. Хватање по народу првих људи; везање, довођење у Београд; окивање у гвожђа; трпање у тавнице; бијење, пребијање, убијање и грозно мучење првих српских синова, било је без промене на дневном реду. У целој земљи на све стране препуно јада и чемера; свуда тавнице препуне мученика Обреновићеваца. У Београду, све српске и турске тавнице биле су препуне. За прве грађане престонице беху узети пространи подруми и лагуми под кућама бившег двора Обреновића, где је и велики дворски хамам, као најтврђи део куће, био употребљен за хапсану. У овим тавницама владала је врховна полиција: Вучић, министар унутрашњих дела, Илија Гарашанин, његов помоћник, и њихов начелник одељења, Атанасије Николић. У тавницама под руком врховне полиције, у многој и многој ноћи, ова три лица узимала су на себе бригу и терете судске и извршне власти над грешницима «заблудившим за тиранима Обреновићима.» Пред овим судом, под овом руком, јадне жртве признавале су противу Обреновића, противу Обреновићеваца, противу браће, синова, очева и противу самих себе, све, што је врховна полиција тражила да признаду. После таких испита и таких признања, ретко кад да није из подрума извучен по који леш и под закриљем ноћи одвучен у коју рупу, око шанчева, које су Турци чували, те је тамо затрпан, да му се трага не нађе, ако би се ко усудио, дати гласа о томе.

Из ових тавница, београдски грађани, први трговци, у ланце оковани, с лопатама и метлама гоњени су да чисте улице и авлије око кућа уставобранитеља, а отуд опет враћани у тавнице, где их је сваким даном све више бивало. А Београд је сав био Обреновићевац.

У вароши је било мало тавница за Обреновићевце, па су и градске позајмљиване. У београдском граду лежао је у затвору Петар Туцаковић, Митрић, Петар Вуличевић, Петар Поповић, Петар Радојковић и други. У граду смедеревском, шабачком и ужичком, тако су исто Срби трунули по турским тавницама. Узурпатори престола Михаиловог у брзо се увере, да сем оног незнатног дела народа, који

су они преваром и обећањем отпуштања државног данка, у први мах за собом повукли, сав је народ противан њиховом издајничком делу, и да је у свако доба готов на устанак за повратак законога кнеза. С тога је превратничка управа у земљи тврдо држала заједницу с Турцима у свему, па и у тамницама; с тога је наимала турске чете по свима градовима у Србији, и доводила их у Београд, да помоћу њих чува своју творевину од народа српског. О расположењу српског народа у ово доба «Србија и Русија» вели: «Грађа за буну расла је, али народ није имао вође; код неких се заметне мисао у глави да ослободе Мићића, који је једини могао народ да подиже и да га предводи, али тај покушај не изађе за руком.» (Св. 3., стр. 101.).

Стојан Јовановић био је први, коме се јавила мисао у глави, да се Мићић ослободи, а за Стојаном било их је и других, што су исто покушали. Но покушај за покушајем пропадао је, а тавнице све нове и нове отваране. Чести покушаји побуна, нису дали мира ни одмора вођама преврата. Вучић, Петронијевић, Стојан Симић, Илија Гарашанин и други, говорећи о Русији, која незаконо стање у Србији није хтела признати, вазда су повторавали: «Не бојимо се ми Русије, него се бојимо од народне буне.»

Према својој бојазни, вође преврата науме да у окове спутају и у тавнице затворе све, што је оличавало живот народни. Но Мићић, и у оковима најтежим, и у тавници најтврђој, био је за њих страшило над страшилом. Сама помисао на могућност његовог ослобођења, помућивала им је ум и нагонила их на најгрознију мисао. Једном приликом, кад се у кући Стојана Симића, председника новог државног савета, у присуству кнеза Карађорђевића саветовало, како да се обезбеди од могућности Мићићевог ослобођења, било је гласова да се Мићић насилно у тавници умори. Али кнез само није хтео да пристане на то.

О овоме саветовању доспео је глас до руског консула, и он је, по налогу свога двора, преко Ћамил-паше, захтевао, да се Мићић и Цветко Рајовић ослободе тавнице. Захтев Русије у овоме ако није уродио траженим плодом, он је учинио, да се одустане од грозне намере. Српски управници одговоре на захтев Русије, да се Мићић и Рајовић неће ослободити, докле год Русија не призна Карађорђевића за кнеза Србије.

О свему овоме, као и о ужасноме стању, које је нарочито у почетку 1843. овладало у Београду, кад, може се рећи, сав Београд беше претворен у тавницу, може се потпуније дознати из књига Нила Попова: «Србија и Русија» (Свеска трећа).

Тешко стање, које је после државног преврата овладало у Србији, није изузело из свога притиска ни нејач Обреновића двора. После изгнања из двора, она кућица, где се моја мајка беше склонила, претворена је у тавницу за њу и све око ње. Груби пандур стражарио је пред кућом, па је прегледао све и хлеб, кад га је стари Тодор [1]) у кућу уносио. Члан полиције, који се као дежурни при министарству унутрашњих дела находио, упадао је у кућу у свако доба као екзекутор. Полицајац, Александер Трипковић, тетак кнегиње Перситде, као прави ага турски, седео је по читаве сате у кући, пушећи на дугачки чибук, пијући најљућу ракију из дворских подрума, и филџан за филџаном срчући кафу. Трипковић беше груб заповедник, али слаб полицајац. Кад би имао пред собом «добру кафу», «добру ракију», он би седео у једној соби у магли од дима свога чибука, остављајући укућанима слободу у свему, што једном испаде и по самог њега неповољно. 29. Новембра (1842.) пред подне два Европљанина — Фрер и Таверни, секретар и тумач француског консула, прођу кроз авлију првога суседа старог свештеника Хаџи-Јевте, а кроз капиџик отуда дођу у кућу, те се са мојом мајком састану. Они донеше из Земуна од кнегиње Љубице отворено писмо и новаца за издржавање куће. На хитно кажу мојој мајци о неуспеху у Цариграду, куда је још одмах по прогласу Карађорђевића за кнеза Србије, кнез Михаило у особеној

---

[1]) Стари Тодор, (служитељ дворски, родом из Бруснице), беше једна кућна послуга која је пуштана из куће за унос хране укућанима. На месне покладе (1843) он оде на касапницу да донесе меса, па се више и не врати кући. После три дана одведу моју мајку у полицију на саслушање Тодорових исказа противу ње. Она је тражила суочење с Тодором, и управитељ Раја нареди, да га доведу. Тодора је водио пандур, а он кад види мајку, отвори кошуљу на прсима модрим и отеченим и стане кукати једва изговарајући: «Убише ме! убише ме! Незнам ништа, а говорио сам на мукама све, што су хтели.» Кад га управитељ Раја запита, где су га били, он одговори: «У подруму г. Гарашанина» Те ноћи Тодор умре у хапсани у полицији, а моју мајку доведу кући другог дана у јутру.

мисији послао државног саветника Вула Глигоријевића, па одмах истим путем и оду из куће, без да је полицајац у кући о томе и посумњати могао. Раја Дамњановић, управитељ полиције, у то време десив се у министарству, види људе кад изађу из куће, и тога часа, са Вукајиловићем, секретаром полиције, упаде у кућу, и нападе Трипковића. Овај хтеде одрицати да је ко и долазио у кућу. Но моја мајка предаде новце и писмо кнегињино, у коме не беше до само простих наредаба домаћих.

Трипковић је смењен од дежурања у министарству; надзор куће моје мајке поверен је Вукајиловићу, који је одведе у полицију. У кући заоста управитељ, те претресе сву кућу и сваку хартицу у дечијим књигама. Мога брата, дечка од 14 година, моју сестру и мене испитивао; обећавао нам, да ће нам мајку одмах вратити кући, ако кажемо све, шта нас пита, а ако не кажемо, он нам опет претио, да ће нам мајка бити у гвожђе окована и мучена. Али пошто ни на које своје питање није добио одговор, који је тражио, он је похвалио децу, што умеју чувати своју мајку, која би као и многи родитељи, са дечијег лака језика, у ствари могла пропасти.

Управитељ нареди својим пандурима, те заковаше пролаз у авлију Хаџи Јевтину; остави једног пандура у кући, па оде. Те ноћи мајка заноћи у полицији; сутра дан у исто доба доведена је кући. Од овога дана кућа је строго чувана; само полиција имала је слободна приступа у кућу. Вукајиловић беше незграпан човек, но опет никад ноћу не узнемири кућу. Али Николча Костић, члан полиције, прослављени својом тиранијом у Београду, најрадије чињаше то. Он се провлачио у авлију с позадне стране преко порушенога зида, од стране министарства иностраних дела, (тамо, где је сада митрополија) па кад би у авлију упадао, он би лупао на врата и прозоре, тражећи да му се кућа отвори; а кад би видео у кући осветлење, још би више лупао, тражећи да види: ко је у кући и шта се ту чини. Кућа није ноћу отварана, но су завесе на прозорима дизане, да полицајац завири у собу, где спава жена са својом децом. Тако тај полицајац сваком таком приликом са мојом мајком заметаше кавгу и ружњу. Жена, бранећи праг куће, у којој је она била и муж и жена, прећаше полицајцу, да ће га на своме прагу убити из пушке, као ноћног

лопова, а овај њу чикаше на то, најгрубљим речима, говорећи јој: «Чик, покушај да пуцаш! Ја ћу ти запалити кућу над главом, па кад станеш са штенцима горети као мишеви под сламом, питаћу те како ти је: Хоћеш ти да шурујеш са француским чиновницима? Хоћеш да примаш из Земуна рапорте? [1]) Да упућујеш бегунце преко Саве?» и т. д.

Народ из Србије бежао је преко Саве и Дунава. У свако доба дању и ноћу слушајући грохот пушака око Саве и око Дунава, вазда је срце задрхтало, а руке небу пружене, с узвиком: «Ено! побеже неко! Боже! сачувај га, да жив умакне преко Саве! —»

После сваког значајнијег бегства из вароши, мајка је одвођена у полицију; кућа претресена од темеља до слемена; деца и кућна послуга подвргавани испитима. А много пута мајка је одвођена у полицију једним, а послуга другим путем. Деца у кући остајала су по 24 сахата без игде икога, — под надзором грубога пандура.

Тако непрекидно мучећи јадну жену само за то, што је припадала породици Обреновића, умало што је зли људи не наведоше да падне у крв својих гонитеља. И данас ме прође језа, кад се сетим ноћи у очи Св. Саве 1843. год. кад се зачуо тресак на вратима кућним. Грувано је у врата тако, да се сва кућа потресала, а крупна мушка гласина разлегла се: «Отварај, ил' ћу разбити!»

Шта је било са мојим братом и сестром, од мене старијима, не знам; тек сам ја осетила моје срце у тај мах као да се у лед претворило. Видела сам мајку, како је свећу упалила, узела пиштољ, који је вазда држала у подглавачу своје постеље; оставила свећу код дечије постеље, па с пушком у руци изашла у предсобље у помрчину. Глас се њен зачу: «Ко лупа; и шта се хоће у то доба ноћи!» Опора гласина продера се: «Отварај! отварај! сад су у капију умакла два солдата и ту су у кући. Хоћу бегунце! отварај!» Вика и претња са обе стране заметнула се.

---

[1]) 1842. г. одмах за кнезом, уставобранитељи пошаљу у Земун своје људе са отровом и новцима, да потплате кнежевог собара Јову Мировића, да кнеза отрује. О томе се дознало на време; кад је све ухваћено, земунски генерал затвори београдске посланике, где један од њих и умре у тавници земунској. — (Види «Србија и Русија» свеска 4., стр. 450. где је изложено о томе писмо кнеза Михаила од 15. Септембра руском консулу у Београду).

Чиновници француског консулства говорили су по Београду о покушајима противу живота кнежевог и на туђој земљи, а моја мајка опет у раздражености пребацивала то узурпаторској полицији.

Мој брат, сестра и ја, скочисмо из постеље, и од страха и студени цвокоћући, изађемо у предсобље; као слеђени стојасмо у мраку, слушајући борбу око кућњег прага. Мајка виче: «Оканте се несрећни људи; поцркаше ми деца од страха. Опседните кућу, па кад сване, отворићу. Ноћас је нећу отворити, таман да ће ми изгорети над главом.

«Отвори ћеш бесна жено! и сад ћеш познати Косту Ценића!» рикну глас на пољу, а човек ногом груну у врата. Но врата одржаше. «Истављај врата Џампићу!» продера се члан полиције на кварталника Џампића, који је са пандурима поред њега стајао. «А! ти си Коста! па не лупај човече. Изађи овамо пред прозор да те видим, па ћу отворити», рече мајка. «Па ето види! Ја! ја! отварај одмах, или ћу разбити врата, па тешко теби!» продере се човек, указујући се на прозору. «Па ето и теби!» зачу се мајчин глас. Пушка плану према прозору, али не пуче. «То је помамна жена! остави Џампићу!» викну Ценић као у бесу, са најгрубљим псовкама.

Пандури остану у авлији. а полицајац је изашао на улицу; јер су пандури прескочили авлијски зид и капију широм отворили.

На Св. Саву, тек што дан беше зачео, дође Николча Костић са Вукајиловићем и кварталником Џампићем. Претрес куће извршен је, да друкчије није могло бити. И у авлији, сва дворска дрвенарија претурена је и по снегу разметута. Кренуто је све у подруму, а завирено и где би се и један миш једва могао сакрити. Полиција је изнуђавала признање, говорећи: да је бајаги, члан полиције Коста Ценић, са патролом обилазећи улицу, видео, кад су у капију умакла два солдата, — два наредника, што су били побегли из касарне.

Пошто се претрес куће сврши, мајка с полицајцима заједно пође из куће. Она оде правце Вучићу у кућу. Вучићева жена, Нула, изведе је пред «господара», где се у тај мах десио и његов помоћник Илија Гарашанин. Пред лицем ова два превратника и власника у земљи, мајка се закуне: да ће она убити сваког онога, ко год би од тога дана ноћу насрнуо на њен праг, да јој престравом децу убија. па после власт може њу и на комаде сећи.

Таком својом осудношћу. жена најпосле ублажи варварске призоре на своме прагу. И ако је кућа још стро-

жије чувана, те ни приватан учитељ за децу, није смео долазити у кућу, и ако је чувар прегледао сваку потребу уношену за храну кућана, и ако је сваком приликом кварталник Џампић дошао те мајку у полицију отпратио; Вукајиловић сваког дана кућу походио, и Николча Костић с пркосом и псовком «поганих Обреновића» у кућу долазио, — ипак, кућа није више ноћу узнемирена. А Ценић Коста кад год би у кућу дошао, показао би мојој мајци своју песницу, и опет отишао из куће с речима: «Ти си бесна жена; напојена духом поганих Обреновића.»

Узурпатори Обреновића престола, нису се никад одмарали. Поред тога, што су целу земљу претворили као у општу тавницу, и на тај начин све знатније људе из народа извукли, радили су и на пољу; у Цариграду преко Алексе Симића, кога су, као свог повереника код Порте послали, и у Бечу преко барона Хауера, свог саветодавца у преврату и свог пријатеља на бечкоме двору, докле су успели, те Аустрија, у споразуму с Портом реши: да се кнез Михаило, кнегиња Љубица, и сви Срби, који су за њима у Аустрију пребегли, и били размештени у свим пограничним местима према Србији, крену даље од српске границе. Кнез Михаило са својом свитом, морао је поћи у Банат, на имање своје сестре Савке Николићке, а кнегиња Љубица у Нови Сад, куда су морали са њом поћи њени девери Јован и Јеврем, и сви српски бегунци већега значаја.

Ово је био нов удар за Обреновићевце на обадве стране Дунава и Саве; за кнегињу Љубицу, ова наредба бечког двора била је убитачна. Пошто у Марту месецу са једним делом одабраних Срба, отпрати сина у Банат — у село Мацедонију, код своје кћери Савке Николићке, она се врати у Нови Сад, да ту у месту свога заточења, међу осталим бегунцима, очекује решење дворова у судбини својој и Србије.

Русија, као покровитељица Србије, није хтела да призна оно, што је у Србији учињено, и тражила је, да се васпостави пређашње стање ствари, па је око тога вођена дипломатска борба између Русије и Порте, која је као судиперен и потпомогла, да се у Србији створи и оствари др-

жавни преврат. Порта и Аустрија у споразуму, најживље су настојавале, да се у Србији одржи превратно стање. Али и Русија са своје стране, својим ултиматима на Порти учини пресију, и примора Порту, те ова нареди Карађорђевићу, да поднесе оставку на кнежевско достојанство, које је примио на Врачару из руку бунтовничког вође Вучића и Ћамил-паше, представника Порте. После тога, два двора сузерени и покровитељни над Србијом, бајаги у сагласију радећи, нареде, да се у Србији сазове Велика Народна Скупштина, те да поново, у присуству комесара поменутих дворова, народ изабере себи кнеза, између Михаила и Александра.

Кад се међу два двора у овоме споразум постигне, послат је барон Ливен у Београд, да уставобранитељима закаже поновно *слободно* бирање кнеза у Србији, између Михаила и Александра. У Априлу месецу, путујући за Србију, барон Ливен оде у Нови-Сад, те кнегињи Љубици и Србима око ње јави о мисији, у којој га цар Никола у Србију шаље. Он је давао кнегињи уверења о топлим осећајима свога двора према њеном сину, и говорио: Како ће он, и према својим инструкцијама, и према свом личном убеђењу, све своје силе уложити, те да при избору кнеза народно гласање буде очувано у *потпуној слободи*, тако, како ће сви напори гонитеља праведне ствари, бити преварени; правда ће одржати своју победу, и она ће скоро пратити свога сина у своју домовину.

Боље познајући гонитеље праведне ствари, кнегиња примети царском посланику да се чува, да сва превара у Србији не падне у део праведној ствари и њему самоме, па му рекне: «Ма како ти, господине, да свршиш у Србији ствар народа и мога сина, ја ћу скоро видети лице императора Николаја. Ако ти у Србији учиниш правду народу и моме сину, ја ћу поћи да цару заблагодарим на његовој правди и на твоме труду. Ако учиниш неправду, знај, да ће Љубица својом главом ударити у све европске дворове и тражити правде за српски народ и за свога сина; а и то ћу почети од цара покровитеља.

Ове кнегињине речи дођу у Београд, пре барон Ливена. Узурпатори Михаиловог престола, приме ове речи његове мајке, као потсетку на већу своју опрезу.

Посланик покровитељног двора дочекан је у Београду с двојаким осећањем. Обреновићевци су га гледали као месију истине и правде. Уставобранитељи, познајући расположење императорског двора према своме послу, стрепели су, дочекујући његовог посланика. Но они нису чекали тај моменат скрштених руку; дан ноћ радили су на све стране и кројили нове планове, како да одрже себе и своју творевину.

Барон Ливен дође у Београд и огласи одлуку дворова о поновном избору кнеза — између Михаила и Александра, под контролом дворова; огласи, да на биралиште морају изаћи привржденици обадва кнеза. Таква наредба и у помислу обрицала је смртну пресуду узурпаторској владавини.

Према упутству свога двора, Ливен је тражио, да при избору кнеза види језгро српских држављана, које је — по вољном и невољном признању, у земљи оскудевало; било је преко Саве и Дунава уза свога законог владара[1]), и трунуло је по тавницама српским и турским. Тражио је, да се тавнице отворе, и из њих пусте на слободу поглавице народне; тражио, да се позову у отачаство српски држављани, који су у Аустрију пребегли, те да и они својим гласом суделују при избору Господара земље. У првом свом захтеву, Ливен ни за длаку није могао успети; у другом, нашао је одзива код узурпаторске владе. Ова је у томе имала свога рачуна. Уставобранитељи су желили отргнути језгро српских држављана од законог кнеза; но не да их угладају на биралишту, као слободне гласаче, већ да учине, да се њихов глас нигде не чује. Тако међу собом и закључе, да на примамљиве начине умањују број српски држављана уз Обреновиће, и у исто време да покажу своју готовост, да угоде жељама покровитељног двора. У такој слици представљајући се барон Ливену, прваци уставобранитља почну и сами одлазити преко Саве, те примамљивати српске бегунце, да се враћају својим домовима, које су, бајаги, без нужде напустили.

Овога посла прихвати се прво Стојан Симић, и мајор Миша Анастасијевић, — обојица познати као најдаровитији

---

[1]) Сви они, што су за кнезом Михаилом у Аустрију прешли, за сво време живели су тамо на издржању кнеза Милоша.

на примамљивој речи. У Земуну, код земунског генерала, у споразуму с генералом бароном Хауером, ови су обрлаћивали бегунце, још бавећи се у Земуну, и оне, који су из Новог-Сада сваки дан долазили у Земун; обећавајући им Бог зна шта, наговарали их, да шаљу своје молбенице у Београд влади, која би их, бајаги, не само радо примила да се врате својим кућама, него би била готова, примити их на своја места у државну службу.

Верујући у искреност уставобранитеља у овоме послу, барон Ливен и руски консул Вашченко и сами су одлазили у Земун и Нови-Сад, те саветовали Србима да се враћају у Србију, ради суделовања у бирању кнеза. А и паша београдски шиљао је у Земун и Нови-Сад своје људе, да и они саветују српским бегунцима, да код београдске владе траже амнестију за повратак у отачаство. Но су српски бегунци познавали лукавство београдске владе и нису се заводили празним обећањима; они су знали: кад би се ма на чије јемство без свога кнеза у Србију вратили, нашли би за себе само тавнице и ланце.

Пошто на обадве стране Дунава и Саве закаже одлуку дворова о поновном бирању кнеза у Србији, барон Ливен отпутује за Цариград, да тамо руском посланику поднесе извешће о стању ствари у Србији, и да га потпомаже у даљем раду код Порте; ту да очека и нове налоге свога двора, по којима се имао опет у брзо у Србији вратити.

Испративши барон Ливена низ Дунав, уставобранитељи остану слободних руку у своме раду, и најживље настану да своју владавину у Србији пошто по то одрже. «Србија и Русија» описујући како се по одласку барон Ливена у Србији спремало за поновни избор кнеза, и како је по налогу Порте у ово доба Карађорђевић морао потписати оставку на кнежевско достојанство, као и то, како је, по по потреби уставобранитеља, *београдски паша дозволио*, да ови могу пре одређеног времена за избор сазвата *приватну* скупштину, те да им после *званична* скупштина буде сигурнија под руком, па приступајући програму њиховог делања вели: «6-ог Маја сазвана беше седница Совета, куд бише позвани попечитељи, али није био пушћен унутра ни главни секретар Совета; сви се ту закуну, да неће казати шта се већало, па одлуче:

1). Борити се до последње крајности са оружјем у рукама са оном партајом, која би обелоданила, да је привржена књазу Михаилу;

2). Да би се ова намера постигла, умножити стражу и карауле по обали Саве и Дунава, да не би прешао у Србију књаз Михаило и његови приврженици, и ако би он ма где прешао, одмах помлатити из пушака све без разлике и без сваког суда и пута;

3. Писати Карађорђевићу, да он због своје безбедности остане у Крагујевцу и да не долази у Београд, докле га не зове Совет;

4). Да се напише свима окружним и среским начелницима, да сваки прикупи око себе по 50 наоружаних људи од старих солдата и да строго пазе сви у својим срезовима, да не би где год заподели буну привржевици књаза Михаила, и ако би где год пронашли буну, да бунтовнике одмах похватају и поубијају, да не траже ни од кога никакво настављење, да су на својим местима без престанка све среске старешине, и да издаду заповест примирнтељним судовима и сваком Србину, да су сви приправни и готови, да се на први позив сви кроз 24 сата искупе код свога старешине са свим спремни и наоружани, како би могли кренути да бране своја права и свога књаза од сваког непријатеља; ако би се ко успротивио овоме и не би пошао на позив, или би хтео другога књаза, а не Александра, таквог на место убити:

5). У сваком случају у Београду искупити 3000 људи наоружаних под заповешћу Вучића; у Крагујевцу толико исто под заповешћу Стевана Книћанина; у Ћуприји толико исто под заповешћу Богдана Георгијевића (татар Богдана) како би се они могли кренути онамо, куда их позову, а среске ће началници повести остали народ;

6). Ако би на скупштини на питање комисије: кога народ хоће да изабере за књаза — Михаила или Александра, постале две партије, онда партија Александрова мора с места, ни часа не часећи, пуцати на привржевике Михаилове, не слушајући ни царске комесаре и никог другог, и нека буде онај књаз чија партија надвали;

7). Побринути се, те припремити, ради ове нове намере свега шта треба у Београду, Крагујевцу и другим местима;

8). Ни зашто на свету, да се не издају Вучић и Аврам, па не пазећи чак ни на то, кад би и оба цара захтевали, да они одлазе из Србије, наводећи да се у Уставу ништа тако не одређује, јер Вучић и Петронијевић, онолико су исто криви, колико и други[1]).» (Св. 3., стр. 199.).

Даље «Србија и Русија» вели: «Сва ова решења почела су се да остварују у живот одмах сутра дан: у београдским касарнама и у двору отпочну градити фишеке; све су пушке биле прикупљене у једном месту и сви ови радови свршивани су под закриљем 500 сељака дозваних из округа; у многим окрузима похватани су људи, који би били наклони да изберу Михаила или Милоша. Наравно, да овака решења Совета кроз неколико дана нису била никоме непозната. Све је ово комешало привржденике Михаилове, који су живели у Аустрији. Најзад, посети уз пут Београд Рифат-паша, који тек што беше постао министром иностраних дела. Он је саветовао Хафис-паши, да се строго држи заповести, које добије из Цариграда[2]). (Стр. 200.).

Каквим начином уставобранитељи спремаху за одржање своје владавине, довољно је казано познатом одлуком савета, које, као што се види, није остало сакривено Обреновићевцима у Београду, ни онима у Аустрији. Велики део сељака, под чијим је надзором вршена убојна спрема, беху за кнеза Михаила, и налажаху начина извештавати о томе његове привржденике у Београду, а ови оне у Аустрији.

По примеру Београда и у Новом-Саду Срби око кнегиње Љубице, држали су своја саветовања и доносили своје одлуке за дан избора кнеза у Србији, што, такође није остало тајна за уставобранитеље у Београду, и задавало им тешких брига и ужаса. О томе се могло судити и по речима Стојана Симића, који је примао тајна извешћа из Новог-Сада па их саопштавао и Петру митрополиту, и говорио

---

[1]) Руски цар није престајао својим ултиматима у Цариграду на Порти чинити пресију, да се Вучић и Петронијевић, као главне коловође државног преврата у Србији, уклоне из земље, што најпосле и постигне, но и то тек после поновог избора кнеза. 7. Августа ови су пошли из Београда у Видин, где су, као султанови гости, проживели једну целу годину дана, — (види «Србија и Русија» Св. 3., стр. 211.).

[2]) Ћамил-пашу у Београду замени Хафис-паша; Русија је учинила то својим ултиматима на Порти. Но се и Ћамил-паша још пре тога био завадио са првим уставобранитељима, и Карађорђевићу је претио, да ће му одузети царске знаке на кнежевско достојанство, говорећи му, да га је он начинио кнезом. — (види о томе «Србија и Русија.» Св. 3., стр. 291.).

му овим речима: „Љубица је закључила, да свога сина са стрицем Јованом, попечитељима, советницима и официрима претури преко Дунава испод Смедерева, где би га дочекали његови приврженици; Јеврема преко Саве на Шабац, а она сама са осталим бегунцима, да пређе Саву код Остружнице, па да се с позадне стране јави у Топчидеру, по сред народа, који буде дошао да бира кнеза, и да ту забуни, докле јој син и други продру у унутрашњост. Љубица ће то и да учини, само, ако јој ђаво пре не однесе душу."

Судећи по Љубичином карактеру, таком чему надали су се Обреновићевци у Београду и у народу, па су се тамо и овамо за тај дан спремали. Спремали су се за тај дан и сви српски бегунци, који су били у Аустрији око кнеза Михаила и кнегиње Љубице. За живота кнегиње Љубице, нико од српских бегунаца није помишљао, да ће се без кнеза Михаила у Србију враћати. — Али, мораде бити другчије: У највећој својој муци, уставобранитељи у Београду, — пошто се заклеше бранити се до крајности са оружјем у рукама, пошто написаше закон за свој рад, и, пошто у најтешњем кругу решише: да изберу, и златом поткупе људе, који ће примити на себе, да мучки убију кнеза Михаила, па и Милоша[1]), падоше на колена и помолише се свом црном богу, да их он ослободи Љубице. И њихов црни бог поможе им према жељи и потреби њиховој, тако, као да им је сву срећу у томе, у одсудном тренутку, пуном руком у наручја спустио. Главни стуб Обреновића партије сруши се наглим ударом. Кнегиња Љубица — жена не сравњиве издржљивости, тек у 58-ој години свога живота умре ненадно. Потрешена растанком од свога сина и од границе отаџбине своје, пошто се настани у Новом-Саду, претрпи кратку слабост и придигне се од исте. Опорави се и оснажи, и кад се спремала на одсудну борбу са узурпаторима престола свога сина, њена делателност једним ударом буде покошена. На пречац оболе у цревима; за два три дана позли јој, и једва дочека да види сина, па душу испусти.

Смрт кнегиње Љубице, међу Обреновићевцима и у Аустрији и у Србији, била је као удар грома; јер се и тамо

[1]) Види „Србија и Русија", Св. 3., стр. 192. — кад је грађевински предузимач, богати грађанин Штајнлехнер, доставио руском консулу да Вучић и Петронијевић потплаћују људе, да убију кнеза Михаила у Банату и Милоша у Бечу.

и овамо највише рачунало на енергију Михаилове матере. За узурпаторе Михаиловог престола, који су на свакоме кораку исказивали своје живе жеље: «Само Љубица да цркне», — вест о смрти кнегиње Љубице, била је као небесна труба, наглашујући срећу делу њиховом. Узурпатори Михаиловог престола пировали су; приређивали части и весеља; певали песме безбожне. А Обреновићевцима закраћивали и туговање; закраћивали сузе и знаке жалости и у самој одећи. Нико није смео ни говорити о јаду који осећа, јер би га узурпаторска полиција одмах за јаку, па у тавницу. С друге стране полиција је хитала, да вест о смрти Љубичиној што пре обзнани у Београду и у целој земљи. У Београду полиција с том вешћу дође прво у кућу моје мајке, доносећи и строг налог: да се не сме кукати, да се не сме «larма правити.» Најближа родбина, само женскиње, у овом часу, полиција је пуштала у кућу. Људима не беше дозвољено ући у кућу [1]).

Под таквим притиском узурпаторства, сва туга у породици и међу Обреновићевцима у Србији, тим тежа и горча беше, што је међу њима било уверење, да је кнегиња Љубица пала као жртва жеља и наредаба узурпатора престола њенога сина. Привrженицима Обреновића, на једној и на другој страни Дунава и Саве, сад је ваљало сву своју тугу у себе затворити и очекивати: Е да л' ће се поновним избором кнеза у Србији ра́на овог тешког губитка ублажити. Но и овоме се сад с пола срца могло надати.

Кнегиња Љубица у гроб је спуштена, а узурпатори престола њенога сина, као и њеним погребом тешког бремена олакшани, нагло су се спремали за поновни избор кнеза у Србији. Поред рада унутрашњег, живо је рађено на бечком двору, од куда су им и долазила упутства за спољну радњу, и рађено је у Цариграду. Рађено је свим силама да на поновноме избору кнеза у Србији, не буду изнешена два кандидата. Рађено је, да султан искључи од избора једнога од два напредименована кнеза. Да својим ферманом

[1]) Кад је тога дана дошла преко аустријског консулства огласница кнегињине смрти, тетка Босиљка — жена Петра Вуличевића, кнегињина сестра — пође Симићу и Петронијевићу, тражећи дозволу да пође у манастир Крушедол, где је после три дана кнегиња сахрањивана; али ови, до јуче другови њенога мужа и њени поштоваоци, не хтедну ни да чују молбу и јадиковање сестре Љубичине.

забрани српском народу и споменути име Обреновића. То је ваљало пошто по то на Порти постићи. Тога ради послат је у Цариград Алекса Симић, који је умео кретати коло расположења турских меродаваца, према жељи и потреби својих другова у Београду. За то су му стојале на расположењу отворене касе српског народа.

У исто доба, када је поверевик уставобраннтеља на Порти придобијао успеха у искључењу Обреновића од кандидатуре у избору кнеза Србије, у Цариграду се бавио и барон Ливен, очекујући налоге свога двора, да пође у Србију на избор кнеза. Крајем Маја месеца, Ливен се крене из Цариграда Црним морем, а у исто време кренуо се из Београда председник државног савета са својом пратњом низ Дунав, да у Рушчуку дочека посланика покровитељног двора, и да га у Београд допрати. Тада се у Београду разнео глас, да је из државне касе извађена огромна сума злата, и предата на расположење председнику државног савета. Због ове вести, која је, при свој строгости у јавност продрла, Обреновићевци, као у злој предрасуди, нису се овога пута много радовали доласку барон Ливена у Србију. Тим већма беху у зебњи, што су се уставобранитељи видели у живој журби око спреме за дочек «руског човека.» И доиста, као да им овога пута и у томе сва срећа за руком пође, јер се у брзо обелодани, како, пред толиком усталошћу уставобранитеља, овај руски човек није могао себи одолети, а да *не уђе у околности њихове.*

У исто доба дође и Хафис-паши султанов ферман о поновном избору кнеза Србије. Хафис-паша је Портом одређен, да представља царског комесара пред народном скупштином. Садржина царског фермана уставобранитељима је била унапред позната.

Кад се српски бегунци у Аустрији, никаквим обећањима нису могли покренути, да сами, својим молбама траже повратак у Србију, барон Ливен усаветује уставобранитељима, те на три дана пред избор кнеза, привремена влада, (пошто је Карађорђевић оставку потписао, у привремену владу дође: Стеван Стевановић — Тенка, Лазо Теодоровић и Милосав Здравковић — Ресавац), изда амнестију бегунцима и преко званичних новина, позове их, да у Србију дођу, бајаги на бирање кнеза. Ова се формалност пред

Европом морала испунити, и ако је било поуздано, да се на биралишту неће видети ни чути Обреновићевци.

Према познатом програму рада, начелници окружни и срески доведу у топчидерску долину гомиле народа, којима су издата и пуномоћија под оппітинским печатом. Народ размештен у 17 група по окрузима, сваки засебно са својим старешинама у својој средини, није се смео састајати између окружних група. Позади тога логора, у манастиру Раковици, кнез Александар склоњен, чекао је своје поновно прокламовање, молећи Бога за срећан успех својих протектора.

Дошао је дан избора, о томе «Србија и Русија» вели: «15. Јунија на знаменити у српској историји Видов-дан би отворена скупштина у Топчидеру, која је требала да изнова изабере кнеза Србији. После обичне молитве, најпре Хафис-паша преко свог толмача, а после руски консул, објавише искупљеним у топчидерској долини депутирцима: како је султан ферманом искључио књаза Михаила да може бити изабран за књаза српског, — а Карађорђевић одрекао се бајаги својевољно од књажевског достојанства, — онда по сагласију владајућег и покровитељствујућег двора, Србима се даје право, да слободно изберу себи новог књаза, кога они држе да је за књаза достојан и способан. После овога, паша и руски консул заједно с бароном Ливеном, обиђоше свих седамнаест гомила, како су били растављени депутирци од 17 окружија и повторише им, да избор мора бити слободан.» (Св. 3., стр. 203.).

Овака слобода избора уродила је својим плодом. Карађорђевић је поново прокламован за кнеза Србије. Уставобранитељи су сјајно одиграли своју тешку комедију. Кнезу Михаилу учињена је сва неправда; но његова мајка, није се појавила у Европи са својим протестом. Смрт њена донела је срећу узурпаторима српскога престола. А и барон Ливену отклонила незгоду, да би кадгод морао црвенити пред лицем оне велике Српкиње. Све је свршено како ваља. Правичност повереника покровитељског двора обелоданила се потпуно; сам Вучић износи је овим речима: «Барон Ливен, коме ми не можемо довољно да захвалимо за његов рад и ревност, *он је тако тачно ушао у наше околности за време народне скупштине у Топчидеру*, и тако је искрено поступио у целоме послу, да је *за одржање мира и реда*

00071435

задржао нас обојицу (њега и Петронијевића) на време у нашој земљи на своју личну одговорност; он је имао намеру, да у своме писму о српским пословима издејствује код цара, да ми останемо у Србији, сагласно са жељама народа и потребама отачаства. Али тај његов извештај није био уважен и нема надежде, да би била уважена и молба народна, док ми не засведочимо нашу покорност пред покровитељем и док не извршимо већ изречену одлуку.» («Срб. и Рус.» св. 3., стр. 206.).

По признању самога вође уставобранитеља, јасно се види, како је повереник покровитељног двора овога пута и сувише ушао у околности странке, која се борила противу народне династије и потпомагао је у овом последњем акту, на штету српског народа. Но ко није читао по нас Србе знаменито књижевно дело: «Србија и Русија» од Кочине Крајине до Свето-Андрејске скупштине, тај не би могао замислити о делању уставобранитеља у вечитом савезу с Турском и с Аустријом противу Обреновића династије у Србији, а тиме по готову противу идеје Српства.

Пошто је Карађорђевић по други пут прокламован за кнеза Србије, кнез Михаило морао се удалити од српске границе. Пре свога одласка из Новог-Сада, где се после смрти материне бавио, чинио је на њеном гробу у манастиру Крушедолу четрдесето-дневни спомен. И овога пута он јави у Београд родбини својој, да одређеног дана дође у Крушедол.

Кнез Александер, осигуран својим положајем, сетио се, како је пре једне године дана, његова мајка, стара г-ђа Јелена Карађорђевица, испустила своју душу на рукама кнегиње Љубице; како јој је ова приредила владарски погреб, и сама собом по најјачој зими, пренела њено тело у Тополу, и сахранила у породичну гробницу, са почастима, које су доликовале удовици првога борца за ослобођење отаџбине, па желећи одужити се према њеном спомену, нареди и управитељ полиције са секретаром Вукајиловићем, донесе у кућу моје мајке заграничи пасош, за четири женска лица, по именце: Г-ђу Босиљку Петра Вуличевића, и Василију П. Вукомановића са двоје

женско деце. Вукајиловић нас преведе у Земун, у конак генералов, од куд нас на колима испрате у Крушедол. Кнез беше дошао из Новог-Сада и звона су оглашавала почетак тужне свечаности у цркви.

Манастирска порта беше препуна народа; све сâм Србијанац, гологлав и тужан са запаљеном воштаницом у руци. Тетка Босиљка закука. Перка Бајићка, најстарија ћерка кнегиње Љубице с ађутантом Симом Маћићем изађе из цркве, загрли тетку и моли је, да стегне срце, рекав: «Књаз је слаб; растужен је; два пут је већ од јутрос имао несвестицу.» Босиљка замуче. Она никада није имала свога порода, па је живела у јединцу своје сестре[1]).

Заиста, кнез беше јако промењен. За не пуну годину дана, његово младићско лице беше и сувише сазрело. Кад угледа родбину своје мајке, стаде јецати. Парастос се сврши. Кнез спусти главу на крст, на коме беше уписано име његове мајке и горко је плакао.

У манастиру је давана даћа српској кнегињи. Трпезе беху постављене за све Србијанце и Србе аустријске, који беху дошли у Крушедол на парастос. У парадној трпезарији око кнеза, беху за трпезом два епископа, старешине фрушкогорских манастира и сва српска господа — бегунци. При трпези, осем епископа и г-ра Јеврема, мало је ко што проговорио.

После трпезе, у оџаклији, где кнез беше сâм са породицом, тетка Босиљка узе га за руку и запита: «Од чега је сестра боловала?» Кнез уздахну: «Зар ви незнате?! Нака (тако су кнегињу звали њена и сва деца у породици) је отрована! Грижа у цревима и бљување извадило јој је душу.»

Исте речи повторио је и сваки Србијанац, говорећи: «У Земуну нису успели да отрују и убију кнеза, а у Новом-Саду, према кнегињи срећа их је боља послужила.» У

---

[1]) Слушала сам, како је недавно неки нови писац у некој својој књиси написао: да је ова сестра кнегиње Љубице, која је била удата за Петра Вуличевића, родила већи број деце, па су јој сва та деца помрла, као под проклетством, које их је постигло по гресима Петровог оца, Вујице Вуличевића, војводе смедеревског. Не знам, да ли је речени писац, што неисправније могао унети у речено дело своје. Петар и Босиљка никад нису имали свога порода, а нису — као што тај писац вели и сами пропали не знано куда. Они су помрли у Београду, Босиљка 1854, а Петар 1855. године.

опште сви кривљаху д-ра Секулића, новосадског лекара, (мислим и апотекара) који је у Новом-Саду био кнегињин лечник у првој слабости, и после јој давао лекове на поткрепљење желудца, а кад се међутим поново разболела, он није признао опасности до крајњег часа — докле се није бљувањем жуч излио, кад је и смрт наишла. У манастиру кнез је одстојао вечерњу службу; опростио се с гробом своје мајке, где је поново јако плакао. Кад изађе из цркве, седе у кола са стрицем Јевремом. Сви остали крену за њим кроз Карловце у Нови-Сад.

У Новом-Саду говораху нам само о многоврсним невољама, које је кнегиња Љубица, од одласка из Србије све једно за другим дочекивала и издржавала непојмљивом јачином духа. О томе је највише говорила: Вида, жена саветника Вула Глигоријевића и две кнегињине синовице, кћери Јевремове — пуне српског срца: Јелка (жена Коче Хадије) и Катарина. Оне су говориле о кнегињиној првој слабости; [1]) о њеном опоравлењу; о дочеку барон Ливена; о општој нади скорог повратка у Србију, у ком часу кнегиња поново оболе са грижом у цревима и изливом жучи, и горко су плакале, говорећи: «Убише Наку, убише нас све; никад више не ћемо видети наше красне Србије.» Кнегиња је — веле — одмах познала, да ће да умре, и тога часа рекла деверу Јеврему и Вулу, да њој лека нема, него да одмах јаве кнезу Милошу у Беч, да код Метерника добије дозволу, да јој дође син, да га последњи пут види.

Кнез Михаило стигне у Нови-Сад два дана пре материне смрти. Кнегиња позове код своје самртне постеље све великодостојнике кнежеве, и молила их је: Кад се у

[1]) Прва слабосг кнегиње Љубице, задавала је голема страха њеном сину, од ње удаљеном, и она му је свиког дана морала слати извешћа о себи. У једном свом писму, молећи га, да се тако много не узнемирава, ипак, као да га је спремала за сваки могући случај, где би њен живот могао на пречац бити прекинут, говори му: «Како силе телесне и душевне још је нису до тога стања довеле, да о данима свога живота наду неподгрева; но као смртна и незнајући, кад ће је божја воља к себи позвати, сматра за дужност, да му испоручи породичне аманете, као и све оно, што би се год клонило срећи његовој, сродства целога, и народа српскога.»

NB. Због садржине породичних аманета, на захтев Алексе Вукомановића, који је 1844. г. као болестан из Русије дошао, и у Бечу се на лекарији бавио, кнез Михаило предао му је препис овога писма. Кнегињини аманети односно њене породице, никад нису испуњени, а препис овај остао је у мојој својини.

Србију врате, да живе у слози и љубави међу собом; да буду потпора како њеном сину, тако народу српском; да не терају освету над непријатељима. Говорила је, како она прашта свима и свакоме, и за свој живот, и како не жали за својим животом, јер носи са собом наду, да ће се њен син скоро у отачаство вратити. Сина је благосовила и свој живот завршила речима: *Сине! мајка те оставља у аманет народу твоме, који је доказао, да те љуби. Љуби сине и ти свој народ више, него самога себе!*»

На три дана после парастоса, кнез Михаило полазио је у Беч оцу своме. Ових дана у Новом-Саду међу Србијанцима беше читава узбуна од туге и очајања. Једни великаши кнежеви, који беху изузети из амнестије за повратак у отаџбину, спремаху се са својим породицама, да пођу у Мађарску, где им је бечка влада одредила место становања; други, очајни, спремаху се за повратак у Србију; трећи, имајући амнестију, нису је хтели примити, као благодејање узурпатора престола кнеза Михаила.

Последњег дана кнежевог бављења у Новом-Саду, Србијанци, од јутра до мрака као у логору искупљени на пијаци око куће, где је кнегиња Љубица живела и умрла, беху тужни и очајни; кнез се тога дана опраштао са својим поданицима, који су за њим у Аустрију пребегли. Људи, тешко уцвељени судбом свога Господара и својом, па су неки горко плакали. У вече кнез се праштао са свом родбином по оцу, која је добила за своје становање одређена места, и са родбином по матери, што се враћала у Србију. Ови опроштаји стали су много суза у породици, а и кнез је био крајње тронут; не само што се раздвајао од својих, већ што се удаљавао од своје отаџбине и одвајао од народа српског.

Сутра дан зором, кнез Михаило са својом сестром Перком, првим министром Ђоком Протићем, и својом свитом, кренуо се лађом уз Дунав. Истога дана, тетка Босиљка и моја мајка са децом дођу у Земун, где се Јован Обреновић, као болестан још бављаше, а спремаше се, да пође у Нови-Сад, где му је одређено да станује.

Пређосмо у Београд. На обали савској дочека нас полиција, и с места поведе некуд далеко, куда ја нисам никад пролазила. Жега петровска усијала и дрво и камен, а калдрма испроваљивана. Да ме мајка није чврсто за руку

држала и уза се вукла, ја не би никад својом ногом доспела тамо, куда су нас полицајци гонили. Уз пут се виђаху само гомиле оружаних људи, једни по фесовима, други под чалмама на глави. Сви беху груби и страшни. Догнаше нас на велику пијацу. Ту беше разапетих шатора, беше пред шаторима гомиле пушака укрштене у пирамиде, беше топова и свакојаке војске. Нас гоњаху у једну велику кућетину, уз неке вратоломне степенице. То беше главна полиција. Уведоше нас у једну собетину, где за једним столом сеђаше један дежмекаст човек у сукненом оделу, до зуба наоружан Звали су га г. Ђоља (Ђорђе Панић). То је био члан полиције. Г. Ђоља устаде; крочи један корак, исправив се као делија. Мучно да беше што виши растом од моје сестре, али се он мене чињаше гигантске величине. Г. Ђоља заповеди, да се скину и претресу жене и деца.

Тетка Босиљка, до срца растужена за сестром и растанком са сестрићем, а огорчена повлачењем по полицији, рече, да се деца оставе на миру, а она ће сама да изврши налог полицајца. Моја мајка хтеде се противити, говорећи: како ни жене, ни деца немају баш ничега сакривеног при себи; но крештећи глас г. Ђоље, поврати је у смиреност. Докле се ови преговори вођаху, срећом отворе се побочна врата; управитељ Раја Дамњановић плану на свог сарадника: «Ко вам је рекао, да чините то?» Окрете се и показа врата пандурима.

Раја беше жесток присталица Вучићев, но у приликама је указивао срце човека, а не звера. Он замоли «госпође» да пређу у собу, где је он заседавао са секретаром Вуда пређу у собу, где је он заседавао са секретаром Вукајиловићем. Даде женама столице, а са̂м пред њима стојећи, питао их и питао, чега се год могао сетити. Секретар за столом записивао је одговоре жена. Управитељ препоручи «госпођама», да се ни с ким не састају; исто то и за децу рече. Секретару нареди, да нас отпрати кући. Овај нас поведе преко пијаце покрај логора мешовите војске — Срба и Турака, која беше ту у близини кућа Петронијевића, Вучића и Гарашанина. А ту на пијаци беше и двор новога кнеза. Миша Анастасијевић беше уступио своју кућу за становање кнеза. — Доцније је купљена кућа Стојана Симића и увећана за кнежев двор.

Мало даље, пролазећи узаном улицом, поред затворене куће Јеврема Обреновића, (на томе месту сад је Велика школа) кога уставобранитељи називаху «Топалом», угледа се други логор — на «Делијској» чесми, где беше «Делијски конак.» И ту беше мешовите војске, — Срба и Турака; беше топова и пушака у пирамидама, као и на пијаци. Све ово уливаше такав сграх, да и сада, после толиког низа година, памтим ону студен, која ми је у томе проласку срце обузимала.

Полицајац нас доведе кући; повтори наредбу, да се ни жене, ни деца ни с ким не би виђали; а исто је наредио и пред кућном капијом пандуру, који је кућу чувао.

У ово доба барон Ливен опет је поново прелазио у Аустрију међу «бегунце», и ови се ускоро почну враћати у Србију својим опустелим, опљачканим и порушеним домовима, у којима су у Београду зимовала, па још и становала оделења врачарске војске [1]. Као што се може видети у књизи «Србија и Русија» (св., стр. 204.), у првом колу врате се у Србију пет саветника: Милета Радојковић, чији син, Петар Радојковић, окр. начелник, у градским тавницама (прво у смедеревском, па у београдском граду), на мукама беше душевно оболео; Анта Протић, Вуле Глигоријевић, Милутин Жабарац и Тодор Хербез, са 300 људи из унутрашњости. Тако у одељењима враћаху се и остали све једно за другима, где је «бегунце» дочекивала на београдском ђумруку одређена комисија, претресала их до коже, па их с места отправљала куд је за ког одређено да живи, под полицијским надзором.

Враћајући се тако после једне године дана у домовину, на своја разорена огњишта, Обреновићевци беху пуни горчине и тешког очајања, као кад се после укопа свог милог и драгог покојника с гробља враћа, тамо, где срета пустош, празнина и туга.

За оне, који у домовини годину дана труњаху у оковима по српским и турским тавкицама, била је тежа судбина.

---

[1]) 1842. г. гонећи кнеза Михаила од Крагујевца Београду, Вучић је наређивао плачкање и палење домова свих оних, који су били за свога кнеза, а по тој наредби и у Београду његова војска опљачкала је куће свих чиновника и официра, који су за кнезом у Аустрију прешли. Оделења бунтовничке војске, пошто су зимовала у кућама пљачком испражњеним, грозно их поруше и оставе као у развалинама, без врата и прозора, које, ако нису изгорели, они су поскидали и разнели својим кућама по селима.

Породице из унутрашњости нису смеле долазити у Београд, да своје виде, и да просе олакшице за њих. Породице, које су у Београду становале, радиле су за све; из дана у дан обијале прагове руског консулства, молећи се барон Ливену, за мужеве, синове, очеве и браћу своју. Најпосле отпочну у влади саветовања, о ослобођењу ових у тавницама у Београду и у целој земљи. Између оних, који у Септембру добише отпуст из тавница у Београду на «Зеленом Венцу», био је и Стојан Јовановић, јунак последњег покрета у 1842. Из тавнице је предат у кућу свога зета саветника, од куд је морао поћи у Аустрију на изгнање из земље [1]).

После смрти кнегиње Љубице, после утврђења Карађорђевића за кнеза Србије, после одласка кнеза Михаила на далеко од Србије, а повратка у Србију његових великаша и толико народа, чинило се, да ће се стање поправити, да ће се у Србији стишати. Но на жалост, народу српском не беше суђено, да тако скоро уђе у ток свог редовног живота; — не беше му суђено, да се на своме дому смири и успокоји.

Барон Ливен бавио се у Београду око шест месеци, вршећи мисију помирљивости међу Обреновићевцима и уставобранитељима, који беху од срца заволели овог руског човека, те узношаху његову *правичност*, његову *непристрасност*, мудрост и доброту, којом, до душе, ни Обреновићевци се нису кудили, јер је примао молбенице породица страдалника и обрицао им чинити све могуће, да

---

[1]) Од државног преврата у земљи, сва мисао и све жеље Стојанове биле су упућене на нов преврат, — на повратак кнеза Михаила у Србију. Кад је из тавнице пуштен, наређено му је, да што пре из Србије одлази. Тога вечера, његова сестра пошље своју децу и зове моју мајку, (становали смо у суседству) говорећи, да је «баба» опасно болесна. У кући, у бабиној соби беше Стојан. На томе састанку, мајка му говораше: да се више не упушта у опасне покушаје; да не упропашћује сам себе, своју стару матер и своје сестре, и т. п. Стојан се осмехну и одговори: «А зар и ви велите ми то?! Обично човек вели: да имам сто живота, дао би их за овог или оног свог милог. Ја немам никог милијег од кнеза Михаила, а немам више до само један живот, који ћу ја свакад дати за кнеза Михаила. У туђинству живети дуго, било би ми тешко, а никад не бих желео живети у Србији, кад у њој неби на престолу видео кнеза Михаила. Или ће се кнез Михаило скоро у Србију вратити, или ћу ја скоро престати бројати се међу живе синове ове земље.»

се ослободе људи, који су скапавали по тавницама у тешким ланцима, као што је заиста и улагао своје разлоге, савете па и претње од стране свога двора, које све скупа остаде без успеха, до времена одређеног „благоразумијем" нове земаљске управе. У делању за повратак Обреновићеваца из Аустрије на своја кућишта, Ливен је постигао бољег успеха; у томе га потпомагаху тајне жеље уставобранитеља. Оне жеље, о којима руски човек није могао имати замисли, док се међу уставобранитељима бављаше, а које, једва дочекаше његов одлазак из Београда, те да се у свој својој сили обелодане.

Пошто се готово сви великаши кнеза Михаила са великим бројем „бегунаца" у Србију врате, партија Обреновића у Србији, и ако без власти, с нова је постала од највећег значаја. Уставобранитељи напред су знали, да ће тако бити, и баш с тога су и желели, да све важније Обреновићевце виде што скорије у Србији, те да их имају ту под својом руком, како би им лакше сплели замке и подавили их. Али, докле се у Србији бавио Рус, у новој влади нико није показивао, да би му така мисао и у сну могла на ум доћи. На против, сваки уставобранитељ, великаш, чинио се најмиролубивији и пун добрих осећања према људима, које они међ собом одавно беху наменили за прве жртве своје

Барон Ливен отпутова из Београда концем Новембра, остављајући новој влади одрешене руке за даље делање у „*корист своје домовине.*" Јер нова влада називаше себе: „Благотворна земаљска управа." Та благотворна земаљска унрава, још у овој години образује у Смедереву неку комисију, која ће повести испите над Обреновићевцима, који су већ више од године дана трунули у оковима по српским и турским тавницама, а стави јој у задатак, не да ослобођава, него да увећава број ових мученика. Према програму и упутима „испитне комисије" у Смедереву, наступајућа — 1844. год. имала је по српски народ доћи са више беда и невоља, него што беху и прошле две године. Та година, у свом порођају донесе српском народу и земљи крваве дарове; и тек што наступи, а у земљи на све стране, у вароши и селу, с нова се зачу јаук и кукање породица, које, једна за другом остајаху без својих хранитеља и бранитеља. Благотворна земаљска управа, измислила је заверу, о којој,

осим саме ње, није нико ни сањао. А пошто и Цветко Рајовић беше отпуштен из тавнице, новој земаљској влади се учини као најподесније, да ову своју нову измишљотину подмете под име кнез Михаиловог министра унутрашњих дела, те је тако и крсти «Рајовића буна.»

Тога часа ухвате Рајовића у његовој кући, а тога часа отпочну у Београду и по целој земљи хватати све оне људе, који, тек пре неки месец у повратку из Аустрије, на обали савској, беху на црну листу записани, па од реда и све оне, који се у исто доба с тешком муком опростише тавница и тавничких ланаца.

О славном успеху благотворне земаљске управе у овоме послу «Србија и Русија» вели: «Одмах, пошто се утврди нова влада, у Смедереву је била установљена «испитна комисија» над свима противницима Карађорђевића, и кад је свршила испите у Смедереву, у почетку 1844. год. преселили се у Крагујевац. Осморица чланова склопили су ову комисију, међу којима су били Милосав Здравковић — Ресавац, Лазар Зубан и Лазар Арсенијевић — Баталака, већ тада помоћник попечитељства правосудија. Радња се испитне комисије одуговлачила, јер су сваке недеље падале у њезине шаке нове жртве. *Обелоданило се, да влада Карађорђевића сасвим није онако популарна*, као што би се могло мислити по оним народним скупштинама, на којима је Карађорђевић изабран за књаза. *Тужбе на његову радњу, разлегале су се све чешће и чешће.* Међу тим су дипломатски одношаји са Србијом били — благодарећи барон Ливену — потпуно повраћени. У званичним новинама било је обнародовано 28. Фебруара, да је Русија признала Карађорђевићу титулу «Светлости», коју бајаги никад није имао Милош, и којом се, токорсе титулом почео користити Михаило, пошто је ишао (1840. год) у Цариград. У Мају месецу било је обнародовано, да је испитна комисија свршила свој рад, *али шта је урадила, о томе није било написано ни једне речи.* Гледајући површно, чинило се, да се у Србији све успокојило. Народ се одмарао од пређашњих потреса; влада није наилазила на отпор у својим радњама.» (Св. 2., стр. 212.).

Право рећи: уставобранитељи тек сад беху и утврдили своју владавину онако, како ваља, те да ненаилазе више на отпор у својим радњама. Све, што би могло да-

вати отпора њиховој грубој сили, овога је пута срећно отклоњено с пута. Простране касарне у Крагујевцу, пространн конаци кнеза Милоша и кнегиње Љубице, које је преврат застао препуне царске богаштине, а испразнила пљачка превратника, — великаша, редовне хапсане, подруми, и свака утврђена јазбина, све је напуњено првим људма из целе земље. У пуном смислу све, што је од ослобођења народа од робовања турског сачињавало српску државу, све — сем уставобранитеља, што је под Милошем и Михаилом земљу служило; сваки одличнији свештеник, сваки примернији учитељ, сваки угледнији грађанин, и човек од народа, и српски државник, у сваком крају Србије, нађен је везан и доведен у Крагујевац; ту спутан тешким ланцима, под тежом кривицом „Обреновићевац", па бачен у тавнице, око којих је размештена војска и батерије, под командом нових поузданих официра, и Вучићеви Гружани, под командом Стевана, Вучићевог сина, који је у преврату, од ћурчијског занације, постао капетаном гружанским.

Војвода Мићић, по захтеву Русије са Рајевићем заједно ослобођен тавнице, сад је поново доспео у крагујевачке касарне. Овога пута, док се још у народу није расчуло о владиној радњи у Београду, Мићића измаме преваром из његове куће у Чајетини, и с почашћу допрате у ужичко начелство, бајаги на саопштење неког акта од стране руског цара. Миљцо Трифуновић, који је у преврату постао начелником ужичког округа, дочека га ту, и посред заседања, са гомилом пандура нападне; отме му оружје, веже, окује у ланце, и доведе га у Крагујевац испитној комисији.

Испитна комисија заседавала је у „Шареном" конаку, — крагујевачком двору кнегиње Љубице, на горњем кату, где се својим радом равнала шпањолској инквизицији.

Пред испитну комисију довођени су мученици не на испите, него на мучење и признање свега онога, што је испитна комисија хтела да Обреновићевац призна за своје и сваког Обреновићевца дело, па и ако о истоме није никад ни у сну снио. У време рада испитне комисије у Шареном конаку на горњем кату, доле је држана прописна забава. Пир је пирован, коло играло, музика свирала, и песме певане. Војници и чувари хапсана, имали су налог да стварају урнебесну хуку-буку у кући и око куће. Но

та урнебесна хука-бука била је недовољна, да у ваздуху угуши јауке, што је испитна комисија мукама истискивала из прсију несрећних Обреновићеваца. Мученици су мучени разним справама, које је влада у Београду изналазила и слала у Крагујевац испитној комисији на употребу. Од справа за мучење Обреновићеваца, остала је у њиховим успоменама татарска камџија, окићена пушчаним оловом — куршумима. Ову справу за мучење и убијање Обреновићеваца, влада је набављала из Сереза преко видинског паше.

Под ову камџију долазио је Обреновићевац млад и стар. Ужасе овога варварства осетили су: државни саветник старац Милутин Жабарац; његов син Драгутин, млад коњички официр; председник београдског суда, старац Хаџи Брзак; млади јунак Маринко Парезановић; многи државници највишег положаја; многи свештеници; многи духовници високога чина (и архимандрит Стеван Ковачевић) и многи и многи други. Под овом грозном справом, Обреновићевци су и живот губили. Лазар Бучевић, познати зет војводе Мићића, погинуо је под овом камџијом; ова жалосна жртва предата је породици на издаху — на сахрану.

О радњи испитне комисије у Крагујевцу, „Србија и Русија" помиње само да је то у то доба постојало. Но Данило Медаковић, писац „Повестнице српског народа", у завршетку IV. књиге тога дела, долазећи на радњу уставобранитеља у опште у Србији, вели: У ова дела спадају прекомерна она гоњења, која су се одмах после успеха у првој буни, као и она, која су се у такозваној „Рајовића буни" у почетку 1844. и приликом сваке побуне чинила. Најзнатнија су чудеса чињена у тој Рајовића буни, зато ћемо о њој коју рећи.

„Има чиновника самог данашњег правитељства, који су буну ту истраживали и кривце ватали, а који су од некоег времена почели исповедати, да су они сами план буне исте вештином својом угодили, како ће имати повода све знатније и опасније противнике позатварати. Већина, без икаква повода, у томе и са̂м Рајовић, били су похватани. Испит је био нечувен, и у строгости и у начину мучења при испиту. Ми ћемо прећутати оне различите муке, које су при томе испиту изналажене, и којима су окривљени мучени, да се потомство несаблазни. Споменућемо само, да су старци и заслужни чиновници обаљивани и камџијом

по телу бијени, од браће и другова њихових, и то од оне браће, која су Устав највише тражила и која су се устабранитељима са поносом називали. По Уставу, чиновник не сме бити кажњен телесно, и то су они највише ради себе у Устав утурили. Кад им је власт у руке пала, они су тај Устав тако толковали и тако испуњавали! Књаз је Милош ваљада двојицу чиновника пре Устава казнио, па је зато сва она вика на њега подигнута! они су старце чиновнике тако мучили, па опет им подносило, и није противу Устава»[1]). (Књига IV, стр. 246.).

Медаковић помиње још једну побуну, која се у то доба у Крагујевцу десила. Ту побуну помињући, он укратко вели: «У пролеће те исте године, појавио се покрет неки у тој намери, да ове окривљенике, који су у Крагујевцу били позатварани, ослободи, и тако доиста буну подигне. Правитељство било је много предострожније, него бунтовници; и за то им посао предупреди и кривце казни.»

Та побуна, о којој Медаковић овако вели, била је покрецута енергијом жене саветника Петра Туцаковића, који, тек ослобођен окова и тавнице београдског града, допаде окова и тавнице у крагујевачким касарнама; а уз њега његова два старија сина — Аксентије и Арсеније[2]).

Живећи у Крагујевцу у суседству касарне и негдашњег двора Обреновића, Туцаковићка је посведневно гледала јаде затвореника; свога мужа и своје синове виђала, кад их воде пред испитну комисију, и кад отуда враћају у касарну, и видела, да ће да изгуби све, што је на свету најдраже имала, па се одважи, или разбити тавнице и мученике ослободити, или заједно са њима умрети. Она је била позната и уважена жена; нарочито у Лепеници, где јој је муж провео године као старешина народа. Лепеничана је било у крагујевачким хапсанама, а било ода-

---

[1]) О удешавању и подметању Обреновићевцима назване «Рајовића буне» Медаковић је имао признање из уста самога Баталаке, познатог члана испитне комисије, који је у последње доба био «кајмакамовац» и радио противу кнеза Карађорђевића.

[2]) Аксентије и Арсеније Туцаковићи, и Јеврем Андрејевић, који су у првом колу српских питомаца отишли у стране државе ради виших наука, после преврата у Србији, враћени су и задржани у отачаству, где су у пуној мери поднели мученичку судбу Обреновићеваца. Прва двојица са додатцима познијих политичких невоља нису могли бити дужег века, а Јеврем, — јединац син у преврату убијеног саветника Арсе Андрејевића, пошто је 1844. г. допао гургусовачке куле, изишао је отуда с грудном бољком, која му је у младости живот покосила.

браних људи и у слободи. Са овима Туцаковићка учини споразум. Лепеница (срез) се дигне на оружје под водством једног свештеника и дође у Крагујевац, где их Крагујевчани, којих је још у слободи било, дочекају и придруже им се, заједно са Туцаковићком. Но срећа је била на страни оних, који у својим рукама имађаху сву власт и оружану снагу. Војска покрет савлада; коловође и све угледније људе у Лепеници и у Крагујевцу похвата, и придружи онима у касарнама и другим тавницама. И Туцаковићка је ухваћена, везана и затворена на доњем кату у Шареном конаку, тамо, где је пре две године дана дочекивана као лична пријатељица кнегиње Љубице. Тада су похапшени и млађи синови Туцаковића.

Испитна комисија мучила је Туцаковићку грозним мукама, да је нагна на што опширније упропашћење Обреновићеваца, којих је још у слободи било. Другови њенога мужа нису се стидели, да ову узориту мајку и супругу у ланце оковану, по толико пута изводе у авлију; да је вежу за дирек и да је на угледу своје грубе војске пандурском руком камџијају. Немоћни над супругом и мајком, чланови испитне комисије осуде синове на стотине батина, које су им ударене у неколико пута, на сред крагујевачке чаршије.

Радњу испитне комисије крагујевачки пађепици задржали су у својим успоменаиа као варварство, пред којим би задрктало варварство свирепог Турчина. Од чланова испитне комисије, Баталака и Зубан, који су се бројали међу људе научене и књижевнике, запамћени су као најплоднији у измишљању и стварању мучења Обреновићеваца. Између ове двојице, Баталака је долазио на прво место [1]).

Докле је испитна комисија у Крагујевцу још радила, дотле се влада у Београду срећно збрине за обезбеђење своје владавине од Обреновићеваца, узевши за тавницу стару турску тврђаву — трокатну кулу код варопи Гургусовца (Књажевац), која је у томе крају заостала као сведок турског господарства и робовања српског народа. Кула је била јако утврђена; опасана зидом и опкопима, на којима су подигнути високи палисади. Влада нареди и друге оправке, и нова утврђења гургусовачке куле, подигнувши

[1]) Ток рада испитне комисије, слушала сам од више њих, а најопширније из уста Јеврема Андрејевића, Станојке Туцаковићке и Јелке Бучевићке

око ње зидове од два хвата високе. Прозори на кули зазидани су. Оправка је извршена тако, како би турска кула постала гробницом за отачаствене синове, који су пре малог броја година, тамо проливали своју крв, у борби за отаџбину.

Пошто је суђење у Крагујевцу свршено и у гургусовачкој кули све готово било, влада нареди превод ситнијих, а телесно снажнијих крагујевачких мученика у ћупријске касарне на тешку робију у ланцима, да зидају ћуприју преко Мораве и да праве друмове; а крупнији и већег значаја људи, у тешким оковима, одведени су у гургусовачку кулу на вечно заточење. За чување куле и робова, влада одреди знатан део војске из касарни београдских са батеријом топова. Команда овог одреда војске, поверена је Кости Антоновићу, који у војсци беше познат као човек прекомерно строг. У Крагујевцу Антоновић прими заточенике одређене за гургусовачку кулу, и на рабаџијским колима превуче на одређено место. Војску и топове размести око куле, где су биле подигнуте зграде за смештај војника и официра, од којих, ни један, за главу није смео без дозволе команданта изаћи из круга, ни учинити познанства с блиском вароши, нити се споља смео ко приближити рејону тврђаве. Потребе за војнике и грубу храну за робове, набављала је полициска власт и предавала под строгом контролом.

Антоновић је оправдао поверење својих заповедника; он је мучио робове свим могућим мукама, и глађу и неопером Преобуке је дозвољавао тек онда, кад се све на човеку распало и тело голо остало. Наредбу је имао за све могуће случајности, па и за то: Ако би с које год стране дошла каква јача сила на тврђаву, да ослободи робове, да их он сâм ослободи; т. ј. *да једним плотуном пушчане ватре смири све; да кулу затвори и да је запали, да изгори с лешевима заједно.*

Овака наредба била је сувишна. У Србији не беше више човека, који би народ могао подићи и ослободити робове гургусовачке куле. „Повестница српскога народа" помињући гургусовачку кулу, вели: „Окривљеници назване Рајовићеве буне, осуђени су на робију и позатварани у кулу гургусовачку, која је за њих нарочито удешена. Због

00071435

начина сужањства ових робова, кула ће та по времену још постати знаменита [1]). (Књ. IV., стр. 246.).

Ни затвором гургусовачке куле не беше суђено, да у земљи поредак буде васпостављен; да се народ смири на дому свом; — да душом дахне од тешких невоља и потреса, које већ две године дана без прекида подносаше. Али исто тако и новој земаљској управи не беше још дошао дан, да се у свом узупаторском господарству успокоји. Затварајући врата над робовима гургусовачке куле, узурпатори тек што помислише: како су већ све унутрашње отпоре савладали, и како ће од сада спокојно уживати плодове својих заслуга за отечество и на својим лаворима се одмарати, кад ал' ево јада изненада, — буна у Шапцу!!

Стојан Јовановић, онај млади јунак, управо на годину дана после свог ослобођења београдских тавница и одласка из отаџбине, ето с нова јавља се у отаџбини.

У онаквом стању остављајући Србију, Стојан се мање бавио — као што се мислило, књигом и науком [2]), а више као што је са̂м рекао: жељом и бригом, како да се кнез Михаило поврати на престо Србије. Подстрекнут најновијим догађајем у Србији, његовим патриотским срцем овлада горко уверење, како су узурпатори Михаиловог престола одлучили се, да из корена истребе све знатније људе у Србији. Под таком мишљу јунак није могао мировати. Докле су мученици у Крагујевцу на мукама трпели и умирали, дотле је Стојан у Аустрији спремао, како да оне, што су још у животу, животом избави. У Аустрији је било Срба бегунаца, који нису добили, или нису примили амнестију, за повратак у Србију. Од тих Срба бегунаца, Стојан састави себи војску, — ескадрон, под униформом маџарских Хусара. Стојан се спремао у Руми, близу савске обале. Спрема је била изврсна; имала план свога рада и одређено време извршења истога. Спрема је чињена у споразуму са Милошем Богићевићем, шураком Јевр. Обреновића, докле се

---

1) 1859. г. кнез Милош при повратку у Србију, у Гургусовцу нареди и народ сагори и разори злогласну «кулу», а варош назове «Књажевац.»

2) Ове године у пролеће, Стојан је издао у Бечу француску граматику за Србе, где у предговору вели: «Колико сам ја могао, толико сам српском роду свесрдачно помогао, а ко може боље, широко му поље, па му слава буд и хвала, ако боље знање своје, српском роду он покаже.

овај још у Аустрији бавио.[1]) Јер је београдска влада била изузела Богићевића из амнестије за повратак у Србију у прошлој години. Кад се Богићевић, на велико заузимање рускога консула Даниљевског, (овај је заменио Вашченка). овога пролећа у Србију врати и оде својој кући у Шабац, Стојан похита, и пре одређеног рока за прелаз и других на Дунаву, па 22. Септембра, он са̂м, са својим катанама, на засебној трговачкој лађи пређе Саву близу Шапца, уђе у Шабац, где заузме прво окружно начелство.

Грађанство шабачко дигне се на оружје, придружи се Стојану, и прикупи око Богићевића, да прими заповести његове. По савету Богићевића, Стојан се крене од Шапца кроз Мачву пут Лознице, да кроз Подриње, (а не преко Уба и Мионице, где га је, као што се тада говорило, имао дочекати пређе бивши срески капетан Ракић, са 500 оружаних Колубараца), иде Ваљеву. Од Шапца устанак је нагло напредовао; Мачва се дизала на оружје и једни се људи удруживали катанима, а други похитали у Шабац, Богићевићу. У Лозници, где Стојан стигне са знатним бројем војске, дочека га опште одушевљење. Грађанство и свештенство у литији, са црквеним барјацнма, изађу му на сусрет. Чиновништво се придружи грађанству. Полицијске власти нису покушале стати на пут општег одушевљења. Противних жеља није се јавило; општи узвици: «Живео кнез Михаило! за правду и слободу народну!» орило се из хиљада грла.

Испратив Стојана пут Лознице, Богићевић је имао, — као што се тада говорило, да у Шапцу нареди потребно за држање вароши; да испрати људе на Палеж (Обреновац), да на Колубари дигну скелу; да покваре неке ћуприје и што пре прекину везу између Београда и западног

---

[1]) За изврсну спрему свог ескадрона, тада се говорило да је Стојан имао највише благодарити грофу Пејачевићу од Руме, које је, као велики поштовaоц кнеза Михаила и без његовога знања потпомагао Стојанову мисао, давши му и све коње из свога спахилука.

Нека историци испитују извор ове спреме, а ја, сећајући се Стојана, човека млада, витешког узраста, мирне спољности, како сам га ја, у своме детињству гледала и више пута са дивљењем слушала о његовом великом уму и духу, — ја верујем да је ово предузеће било дело његове замисли. Знам поуздано, да је за спрему у овоме предузећу знао кнез Милош и обадва му брата; Јеврем, који је тада живео у Пешти и Јован у Новоме Саду. Али су сви крили да кнез Михаило не дозна о томе, јер он никад неби дозволио бунтовног предузећа у Србији у његово име.

краја Србије; да испрати весника капетану Ракићу, па и сам са Поцерцима и Посаво-Тамнавцима, са којима је било споразума, најпречим путом да похита Ваљеву, на састанак са Стојаном, а одатле Руднику и Крагујевцу. Но у времену, док је Стојан обилазио и прелазио из Подриња у округ ваљевски, Богићевић чује, да се у Београду дознало о устанку, и да је неко његово писмо, које је он преко Аустрије упутио на руског консула, и у ком му је јавио и о преласку катана, као о ствари њему непознатој, у рукама владе. Тако откриће доведе га у забуну, те не испрати ни хабер Стојану, нити у Колубару очекиваног весника; не испрати на Палеж, да се прекине веза са Београдом, а не помишљајући ни на саму своју главу, те да умакне преко Саве, ништа не учини. Остане у Шапцу у својој кући, да очека исход народног покрета — и своју судбину.

Владавина Карађорђевића, и у овоме часу имала је сву срећу на својој страни. Њен врховни творац стигао је таман на време, да јој живот одржи. Вучић и Петронијевић, који су ултиматом цара Николе на Порти, у прошлој години удаљени из Србије, по живом настојавању својих сарадника на Порти и на бечком двору, а ових на двору покровитеља, након једне године врате се из Видина у Србију, где 9. Августа сјајним торжеством беху дочекани у Београду, тако, као да се у напред осећала скора потреба њихових сила [1]).

Кад у Београд стигне глас о догађају у Шапцу, кнез са својом владом преда Вучићу врховну власт за угушење покрета у народу, унапред га награђујући наименовањем *превојводе, предводитељем* војске, придајући му и титулу *превасходитељства*.

У овом тренутку, Вучић се праведно могао сматрати јединим спаситељем своје творевине. Вучић испрати у Ваљево татарина са штафетом проти Ненадовићу, јављајући му, којим је путем од Шапца Стојан отишао, па и сам са свом војском, које је било у београдским касарнама, похита на Колубару. Од Палежа пошље саветника Ресавца са његовим сином Јовом, начелником београдског округа и оделењем војске, да опседне и чува Шабац, а са осталом

[1]) Види: «Србија и Русија», св. 3., стр. 213., повратак Вучића и Петронијевића из прогонства и дочек њихов у Београду.

он оде преко Уба Ваљеву; знао је, да ће Стојан отуда морати продирати у унутрашњост земље, и ако би на првом судару победио проту Ненадовића, он би га с већом силом срео и разбио.

Од Шапца ширећи устанак, Стојан је ишао Ваљеву, где је држао, да га чекају Колубарци и где се надао састати се и са Богићевићем. Но кад пређе из Подриња у ваљевски округ и дође на Плавањ, (планину) он нађе проту Ненадовића с војском, коју су власти на брзу руку прикупиле, и коју је стари ратник ту у заседи вешто разместио. Ту Стојан буде дочекан и опкољен; кад плотун, са свих страна из заседе оспе, он види шта је, и ступи у борбу. Али, киши од куршума није се могло одолети. Вођа устанка пао је; своју љубав према Обреновићу, Стојан је запечатио својом крвљу. Јунак је изгубио своју младу главу и пао као јунак за идеју своју, а на српски народ и опет паде сав терет гњева уставобранилачке владавине и њеног творца — свирепог Вучића [1]).

Пошто је прото Ненадовић победио Стојана, Вучић са својом војском и својим „преким судом" остане у Ваљеву неки дан, па се крене пут Лознице истим путем, куда је Стојан прошао. У Лозници, где је Стојан онако дочекан, Вучић се задржи толико, колико му је било тотребно, да на лозничком пољу засади точкове и на њих разапне лешеве поубијаних Срба. Кад у Лозници сврши хитне послове и нареди власти, да истражује и хвата „бунтовнике", дође у Лешницу. Ту попали неке куће и жита још на њивама; похвата људе, који су били познати као Обреновићевци, па крене кроз Мачву, носећи ужас и смрт у својој руци.

Улазак Вучићев у Шабац, оглашен је топовским метцима. Вароши пуној Обревовићеваца, тако се јављао долазак у њену средину онога, који јој доноси крваву награду за њену привржeност Обреновићу.

Са својом војском Вучић се улогори у пољу близу шабачког града. У логору се настани и преки суд, од више чланова. Председник преког суда, био је Глиша Филиповић,

---

[1]) Стојанову генералску униформу, изрешетану куршумима, Вучић је послао у Београд, где је напуњена сламом у облику човека — Стојана и наденута на један дирек усађен у земљу на улици, на оном простору између Варош-капије и државне штампарије, и тако је толико дана стојала свету на угледу под стражом пандура.

председник суда београдског, а деловођа Никола Христић, чиновник кнежеве канцеларије.

Како се пре две године дана, нашла на Врачару она дубока рупа, у коју су људи бацани живи, а извлачени мртви и у друге рупе земљом затрпавани, тако се и сада, у пољу шабачком, где је Вучић са својом војском пао, нађе од два хвата високим прошћем ограђен обор, који, као и врачарска рупа, послужи за затвор окривљеника у Стојановој буни. У тај обор бацани су људи, на које је какав Вучићевац само прстом пружио, и рекао: «То је Обреновићевац,» Око обора логоровала је гарнизона војска сва три рода. А било је и Гружана пандура, без којих Вучић никад није оваке послове вршио.

У шабачки логор, пред преки суд, довођани су у конопцима везани: Шапчани, Подринци, Ваљевци, Београђани, и са свих страна људи познатијег имена и одлучнијег карактера: свештеници, чиновници, трговци и сељаци, који су били познати као Обреновићевци. А док су их хватали, везивали и у логор догонили, пандури су их тукли и убијали кундацима својих пушака; ови су им по своме ћефу судили до преког суда. У логору су их везивали као стоку, за врат, за ноге, за руке, и привезивали за точкове кола логорских и вешали их о плот оборске ограде, где су и стари и млади лежали или висили о плоту, у везама у блату, и ноћу и дању тучени јесењим кишама; без хлеба и без воде чекао сваки, кад ће на њега доћи ред испита пред преким судом, па ако и то преживи, враћен је на своје место, да у везама чека даље своју судбину, од прекога суда, од врховног заповедника, — страшнога Вучића.

Вучић је био прави тиранин. Његов преки суд није био човечнији од њега. Јад, који је Србин од Србина у шабачком логору подносио, пробудио је човечнија осећања код Турака у граду шабачком. Турчин, — стари Диздар-ага, заповедник града шабачког, одлазио је Вучићу у логор и просио милости за поједине шабачке грађане. Али за српског држављанина, који је пошао под барјак, развијен у име Обреновића, није могло бити милости.

После набрајања безбројно несрећа, којима уставобранитељство обележи двогодишњу своју владавину у земљи, и које су морале овде бити поменуте, да поменем Ранка. У ово доба, у буни Стојановој, он се нашао први пут на лицу места политичких недаћа у отаџбини. Као поднаредник и писар штаба код Илије Новаковића, началника војске, Вучићевог задругара у преврату, Ранко је својом службом прошао кроз ужасне дане Стојанове буне, и њених крвавих последица у логору шабачком. Ту је својим очима гледао грозе неописане; гледао мучење људи, на што се никад није могао сетити без потреса у души. Ту је гледао и чланове своје породице, који су и пре две године, у време преврата у земљи доста претрпели. Између првих Поцераца у шабачки логор догнаних, лежао је у везама у логорском обору Нинко Алимпић, један од млађе браће Алимпића, о којима је напред поменуто, и чекао је свој ред и своју судбину пред преким судом.

Вучић је угушио Стојанову буну, и разнео страх и ужас по целој земљи, па се, као славан победилац са бојнога поља вратио у Београд, својим срећним друговима. Милоша Богићевића повео је са собом, да се у Београду над њим учини ислеђење. Но, кад стигне на Ушће, сретне га татарин са штафетом; кнез Карађорђевић му јављао, како је руски конзул све мере предузео, да Богићевића спасе, па му је с тога налагао, да га не доводи у Београд, већ да га у Шапцу убије. Преки суд одмах ту у путу изрекне пресуду; Вучић врати Богићевића од Ушћа у логор шабачки. Богићевић је изведен у шабачко поље на губилиште; ту му доведу жену и децу на опроштај. Жена онесвешћена, отргнута је из загрљаја свога супруга, и однета испред његових очију, а деца остану код оца до последњег часа. Милош Богићевић, — једини син српског јунака Анте Богићевића, војводе јадранског, пушкаран је и закопан на логорском пољу.

Сви остали, с којима преки суд није могао тако брзо свршити, због зимњег доба, догнани су у Београд у велику и палилулску касарну, где се у великој касарни настани преки суд и радњу продужи. Првим жртвама придруживане су нове и нове; догоњени су људи из целе земље пред преки суд. Радећи у Београду у великој касарни, преки суд прославио се онако, као испитна комисија у Крагујевцу.

Атанасије Николић, начелник министарства унутрашњих дела, био је страшни судија у београдским касарнама; ту се он одликовао у мучењу жртава онако, као Баталака у испитној комисији у Крагујевцу, а доста пута и пандурску дужност у томе на себе узимао.

По окончаној радњи прекога суда у београдским касарнама, сви осуђеници, у тешке ланце спутани, у сред љуте зиме, гомилама су развођени по унутрашњости. Највећи број послат је у ћупријске касарне и придат онима, што су пре неколико месеци из Крагујевца одведени тамо на тешку работничку робију — грађење друмова и зидање камене ћуприје на Морави. Други су разведени по окрузима у тавнице окружних начелства, а неки придати заточницима гургусовачке куле.

Нинко Алимпић, из велике касарне у Београду, послат је на заточење у Неготин — у тавницу крајинског начелства. Он и Петар Ковић — «Бугарин», први шабачки грађани, били су оковани у једно исто гвожђе; Петар за леву а Нинко за десну ногу, па унакрст за руке. Тако спутани један за другога, (стари пријатељи), у гомили робова, у сред љуте зиме, корак по корак, пређу сву Србију и последњи стигну у предео доњега Дунава. — у своју тавницу.

Поред судом досуђених мука, паћенике Обреновићевце свуда је пратила и сретала тиранија тадањих власника. У неготинској тавници Петар Ковић оболе од дуготрајне бољке срдобоље. У истим ланцима са њим, Нинко Алимпић делио је мученичку патњу, коју та болест собом носи; јер ни молбе паћеника, ни савести лекара, нису могли покренути окружне власнике, да робове ланцима одвоји [1]) У истој тавници, у истим ланцима, мученици проведу три године дана и изгубе и последњи део своје снаге. Кад добију слободу и на своје се домове врате, они и помру у скоро један за другим, — Петар у Шапцу, Нинко у Накучанима [2]).

---

[1]) Тадањи окружни власници у Крајини, оставили су код Обреновићеваца тешке успомене свога старешинства; нарочито код официра кнеза Михаила, који су у Поречу у тамници били, међу којима је био и мајор Станојло Петровић, познати кнежев ађутант, потоње државни саветник.

[2]) Петар Ковић — «Бугарин», шабачки грађанин, био је отац Јелене, жене Гаје Вукомановића, најмлађег брата кнегиње Љубице, који је већ одавна лежао у тавници подринског начелства. — (види «Србија и Русија» св. 3., стр. 116.).

Стојанова буна у својим последицама била је грозна, прегрозна, тако, да, кад би се њена слика предочила данашњем нараштају, учинила би се као сензациони снимак из даљних векова, кад су племена варварска водила међусобне крваве борбе и на најгрозније начине људство утамањивали. Али на жалост, српска историја, кад о овоме добу народног живота буде говорила, имаће да овери све овде речено, и још у опширнијем обиму, — у бојама тежим. За наше доба, има их и данас као живих сведока, и оних, који су трпели, и оних, који су трпњу досуђивали. Извесно је: да ни дуг низ година, ни најузвишенији положај државнички, као ни срећа и благостање позније, не би имало моћи, да у здравом уму човека изглади успомене тако тешке прошлости.

Буна Стојанова називана је «Стојанова», «Шабачка», и «Цукићева», по ком је називу и сâм Стојан био називан. Али је ова буна у народу остала под називом «Катанска.»

Овај народни покрет уништи слободу и последњих знатнијих Обреновићеваца у народу. Из Стојанове буне, уставобранитељство је извукло безбедност за многогодишњу своју владавину у Србији. Народ, толиким мукама претрвен, изнурен, малаксао, савија своју главу под тешки јарам уставобранитељског господарства. Тако се већ у идућој години осети и као неко утрнуто стање; као прелаз у неко унутрашње успокојење земље.

На завршетку 1844. године, тако пуне тешких и крвавих догађаја, да још једном поменем злогласну гургусовачку кулу, као прворођено чедо њезино. У кули су сужњи тамновали, мучени су свакојаким мукама, па на тешким мукама и умирали. Влага и нечистоћа међу сужњима излегла је тешку бољку — *скробут*. Сужни су оболевали и умирали на горким мукама. Војвода Мићић, највећи паћеник, и у кули на мукама одликован, оболео је под двојаким ранама.

Нинко Алимпић, 1842 г. у походу противу Вучића пође са Матијом Симићем, начелником шабачким, да пред кнезом дижу народ на оружје. Кад дођу у Пожаревац, нађу да полицијска власт у споразуму с Вучићем, диже народ противу кнеза; и Мијаило Ђорђевић, окружни начелник, и Петар Милосављевић помоћник, покушају да ове похватају и повежу. Али се они одупру на оружје; Матија предухитри, те својим пиштољем убије начелника, а помоћника убије Нинко Алимпић. По извршеном преврату, обојица су лежали у тавници. У овој (1844.) години, кад је Нинко одагнан у неготинску тавницу, Матија је послат у гургусовачку кулу.

Поред опште заразе међу сужњима, тешки окови на ногама обране му живце до костију, и ране га обрвају до самртних мука. Толико месеци лежећи на земљи, на слами непомичан, сав у самим ранама, овај велики Србин — јунак, који је толико пута пролио своје драгоцене крви за ослобођење отаџбине, — за васпостављање српске државе, сатрунуо је на животу у тавници гургусовачке куле; смрт је дошла као благодетна спаситељка, и тек мртва ослободила га ропских ланаца. Тело Мићићево закопано је изван утврђења, тамо, где је пре Мићића закопан Хаџи Брзак; где је после Мићића закопан Маринко Парезановић, где је пре ових и после ових под земљу метут многи и многи узорит син жалосне отаџбине; — тамо, где су Турци давили и вешали јадну рају, очеве ових мученика, који отимљући своју земљу од Турака, проливаше крв своју, а дочекаше, да на земљи крвљу откупљеној, гину од рођене браће своје.

Породице заточеника у свим тавницама, а нарочито оних у гургусовачкој кули, нису могле знати о њима, ни кад болују, ни кад умиру. Породице заточеника живеле су свуда под надзором полицијске власти. Оне у Београду, опет налажаху начина, да се прокраду до руског консула и да предају молбе своје и оне, које су из унутрашњости кришом донешене у Београд. Ове је просбе Даниљевски примао и отправљао их своме цару, а цар налагао њему, да код владе свим силама настоји, да се паћеници ослободе. Али, пре Мићићеве смрти, није се дало о томе говорити. Кад Мићић умре[1]), — и пошто још велики број његових сапаћеника, које кула, које друге тавнице потамане, у Београду се склоне, да испуне жеље и захтеве покровитеља. У пролеће 1847. политички робови, као окривљеници измишљене Рајовића буне, тако и они због Стојанове буне, у путу кнежеве милости, буду ослобођени ропских ланаца и отпуштени из гургусовачке куле и из осталих тавница. Но и ови, који доживеше дан ослобођења, — т. ј. на живот под надзором полицијских власти, нису могли дуго уживати сунце слободе под крововима својих домова. Сатрвени убојима, испаћени на мукама, изнурени тавницама,

---

[1]) О Мићићевој смрти у гургусовачкој кули, причао ми је Јеврем Арсе Андрејевића, Драгутин Жабарац и више њих, који су тада у кули тамновали.

умирали су једни за другима. Коса смрти нагло је умањавала број знатнијих Обреновићеваца у Србији.

По овоме, што је довде казано, може се оценити, шта је државни преврат од 1842 донео Србији, и каквим путом и начином, она, тешког спомена уставобранитељска дружина, која сама себе називаше: *«Бранитељи народних права,»* успе у своје руке дограбити српску државу, тек у пупољку свог народног бића, па је потчинити свом себичном властољубљу и све даље потресати и рушити њену будућност, њену снагу, — њен живот. Јер историјски је факат, да је дрво отрова, које уставобранитељи оснивањем друге династије засадише у отачаствену земљу, у изобиљу донело горких плодова отачаству у доба наша, а неће престати доносити их нашем потомству у доба далека — далека. Нека их суди потомство, за грехе њихове[1]).

На овоме није свршено. У својој мржњи према Обреновићу, уставобранитељи се не зауставише у границама кнежевине Србије. Злим синовима не беше довољно зала створених на свом рођеном огњишту, већ своју тешку руку пружаху и даље међу Српство, где год се чуло име Обреновића. Из мржње према Обреновићу, из страха од Обреновића, уставобранитељи пружише свој прст преко Саве и Дунава, да и само помуте лепе наде лепше будућности своје браће Пречковаваца; да помуте наде сјајније будућности Српства и Слотенства Балканског. Ово њихово дело новије је, и спада

---

[1]) Осудио их је још у пуној слави њиховој, највећи међ њима, — Симо Милутиновић, онај генији, што, очаран виспреним ратничким духом и великим делима вожда Карађорђа, беше ватрен сурадник уставобранитеља на промени династије у Србији. Но пошто је хладнијом пажњом пропратио све горке последице које су превратом пале на народ српски, његова идеална душа горко је трпела, па је осуђивао преврат и превратнике и говорио: ако умре раније, оставиће аманет, да ни један не дође на његов гроб, јер би му и гроб својом дружбом увредили; а, ако узаживи, он ће им се са пером наплатити за превару и недела њихова.

После једног подобног говора у повећем друштву, где је Милутиновић позивао своје другове, књижевнике тога доба, да строго бележе дела великашка и да пером казне сва зла њихова, он умре напрасно. Опште мишљење тада беше да је био отрован.

Након смрти Милутиновића, угледа света спис Штерије Поповића под насловом «Тиранин». Спис беше посвећен врачарском јунаку — Вучићу. Делце је штампано у Новом Саду, а у Србији беше забрањено. Но је Вучићу донешено и прочитано, докле је писац био начелником министарства просвете. Слушајући опис «Тиранина», Вучић је гњевно махао главом. Али, у она мутна доба унутрашњих и спољних прилика, био је уздржљивији; а и сам је већ био незадовољан свом својом творевином.

00071435

у завршетак прве половине њихове тешке владавине у Србији. Сваки Србин зрелијих година извесно је очувао своје успомене на догађаје овога доба, као што сам и ја сама своје очувала, по којима и говорим овде.

1848. г. у почетку маџарске револуције, — кад у исто доба отпочиње покрет Срба у Ћесарији за своја народна права; кад у кнежевину прелетеше листови српскога слова; листови пуни ватреног одушевљења за идеју народну; кад се у пештанском «Вестнику» читало: како су Срби у Ћесарији отворено кандидовали за свога деспота кнеза Милоша Обреновића; када те вести развише опште мишљење: како ће кнез Михаило, после проведене зиме у Петрограду, и овога пролећа у повратку отуда, прво, свога оца видети међу Српством у Ћесарији уздигнута на престолу српских деспота, и тада са оцем заједно предузети рад на остварењу велике мисли народне; кад опште уверење испуни душу Србина на обе обале Саве и Дунава: да је кнез Михаило у Петрограду примио план великог задатка у ослобођењу и уједињењу Балканских Словена; кад се мислило: како ће за покретом Срба у Ћесарији, доћи покрет народа српског у Босни, и у исто доба покрет Бугара; кад се увиђало да је на прагу општи устанак Срба и Словена Балканских; кад се мислило: да ће тај покрет народни два кнеза Обреновића у своје руке узети, и помоћу Русије, створити «Краљевину Србију» а Бугарску кнежевином; кад се мислило и говорило да ће кнез Милош доћи за *краља* Србије и кнеза Бугарске, а његов син управљати кнежевином Бугарском и живети у Призрену под титулом «*кнез наследник краља Србије*», — кнежеви Обреновићи саставши се у Бечу, одмах се крену за доњу Аустрију. По плану у развијању мисли и рада међу Српством и Словенством Балканским, и отац и син имали су сићи низ Дунав до Новог-Сада, где се у то доба прибирала сваколика снага прекосавских Срба и спремила се за предстојећи «Народни Сабор» у Карловцима.

Но, и уставобранитељска влада у Србији, слушајући и прибирајући сва ова јавна гласила, и мисли и наде народне у томе, спремала се да их одмах у првом зачетку потре. А имајући вазда својих агената у иностранству око Обреновића, она у овом преважном часу и постигне прве успехе према својим жељама. При самом кретању из Беча,

кнежеви се раздвоје и пођу у два правца, у мисли, да се тако приближе границама Србије. Кнез Милош, руковођен човеком, који почетком те године беше из Београда њему упућен, и својом се вештином увукао код њега, па у осуству сина успео задобити уплива и поверења, предузме погрешан пут; упути се у Хрватску, у подметутој му мисли, да тим путем, преко Славоније уђе у Босну, а отуда на граници ужичког округа, пређе у Србију.

Кнез Михаило, у повратку из Петрограда застане оца већ спремна да пође из Беча, и, немогући пореметити га у мисли и плану који је овај за себе усвојио испрати га тамо, а са̂м пође Дунавом у Нови Сад, да ту међу Српством у покрету, сачека састанак карловачког сабора, који је имао одредити правац тражбина у правама српског народа у Ћесарији, у мисли, да у своје руке узме и потпомогне народну ствар. Да народ отклони од подметнутих му странпутица; да га отклони од непријатељства према Маџарима, да га одклони од проливања своје крви ради туђих интереса, а да му улије духа, којим да стресе ланце вековног ропства и да оствари ослобођење и уједињење Српства и Словенства Балканског.

Љубав према Обреновићу била је јака у српском народу на обадве стране Саве и Дунава. Кнез Михаило дочекан је у Новом-Саду као владаоц и војвода српски; као будући Господар Балканских народа. Пола вести о његовом доласку и дочеку међу прваке прекосавских Срба, било би довољно, да потресе ум српских великаша у Београду. Београдска влада осети, како се, примицањем Обреновића границама Србије, под њеним ногама земља ужасом потреса. Уставобранитељи се угледаше у страхотној слици; пренеражени, као да сами себе осетише на отвореном вулкану, претећем да и њих и сву осмогодишњу њихову творевину у тренутку уништи. Ово беху најтежи дани и тренутци за творце државног преврата од 1842 године.

Име Обреновића пројури по свој Србији као муња. У вароши и селу, без зазора, без страха зачуо се глас радостан: «Ево нам старог и младог кнеза!» Овако се веровало, овако говорило; а власт не покуша да те гласове угушује насилним мерама.

Великаши узбуњени, побркани међу собом, сабираху се на саветовања. Но у овим часовима као да нико не беше

способан за мирну реч. Српски државници на скуповима свађаху се; једни друге окривљаваху за прошлост и за садашњост. Сваки је свакога кривио, док се најпосле приберу у мисли: где помоћи да траже, те сви скупа појуре, — не у народ, већ као и вазда у београдски град, честитом паши и у аустриско консулство Мајерховеру. Али, као најсигурније мере у одбрани од Обреновића, београдска влада на прво место усвоји мрачне путове. Ту уложи све силе и сво лукавство своје.

Кад се кнез Милош, под утицајем повереника београдске господе, одвоји од свога сина и са својом свитом пође из Беча, он поведе уза се и овога, као путовођу и пратиоца свог. У Загреб стигне 9 Маја и одмах падне у замке што су га ту спремне чекале. Кнез са својом свитом буде затворен, а путовођа остав у слободи, тога часа јавља у Београд штафетом о срећном успеху свога рада.

С те стране добив одушке, београдска влада окрене све своје силе на јавну и трајну радњу према Новом-Саду. Имајући уверења, да би им у отвореној борби сви напори остали немоћни пред одушевљењем прекосавских Срба, уставобранитељи окрену најлукавији свој лист; учине се најмирољубивији и најснисходљивији према самом Обреновићу. После млогих саветовања, млогог међусобног трвења, млогих јавних и тајних протеста код београдског паше и аустријског консула, а по савету њих, и са овима заједно код консула покровитељног двора, српски државници сагласе се, те начине молбеницу на кнеза Михаила. У томе свом писмену апелујући *«на великодушност најплеменитијег између Срба»*, рекну: да је то од стране целог српског народа, који га умољава, да за хатар спокојства свога отачаства напусти мисао, која га је довела међу суседне Србе и да се удали од њих; — да се одмакне од граница кнежевине, која је у ствари била готова, да од најмање варнице у пламену букне.

Да се то писмо у Нови-Сад понесе и преда кнезу Михаилу, наравно, да поред оних, који су службено на то одређени, српски државници изберу из своје средине људе најудесније, да прате тај посао, и да кнезу Михаилу и народу који га окружава представе опасности и беде, које би пале на српски народ на обе стране Саве и Дунава,

ако просба њихових посланика не би била уважена, и ако се кнез неби хтео удалити између суседних Срба.

Поред више српских великаша видео се у ово доба у Новом-Саду и прото Ненадовић, један од најстаријих државних саветника и представника београдске владе, који је почетком покрета отишао у Карловце код патријарха Рајачића. Ради сигурнијег успеха ствари, и да би што пре кнеза Михаила кренули из средине прекосавских Срба, пође у исто доба у Нови-Сад и Мајерховер, аустријски консул у Београду. Овај је уверавао народни одбор у Карловцима и Србе у Ћесарији, како би их њихово одушевљење према кн. Михаилу само упропастило, и како би поред кн. Михаила све у својим тражбинама изгубили, а без њега, све добили. Мајерховер, прото Ненадовић, Стојан Симић и толико других великаша, што пређоше Саву и Дунав, и походише знатнија места у Срему, Банату и Бачкој, свуда радећи противу Обреновића, обрицали су Прекосавцима од стране српске владе сваку могућу помоћ, која би им у тражбини својих права била потребна. Једном речи: аустријски консул и изасланици београдске владе обрицали су Србима у Ћесарији од стране Србије златна брда. Тек само да ови отпусте Обреновића из средине своје.

Поред исказаног у писменој и усменој молби на кнеза Михаила, и поред јавне радње, нарочито међу оним Србима који су сачињавали «Народни Одбор», београдска влада, сумњајући у успех својих изасланика у Карловцима и Новом-Саду, тражила је и мрачним путовима среће за себе. С тога је у те дане пуштано преко Саве и Дунава хиљадама света из Србије; све као ради карловачког сабора и ради помоћи тамошњим Србима. Међу оне, који су с пуно жарких осећања према сјајнијој будућности Срба и Словена Балканских одлазили у Ћесарију браћи својој, утурани су и они, који су, као тајни агенти владѐ били способни да јој верно и поуздано услуже. У томе питању државне касе нису штеђене; српско злато издавано је нештедице. Тек само да се кн. Михаило удали од граница Србије. — Или, да се и другим начином њега ослободе. Његов стриц Јован Обреновић, који је живио у Новом-Саду, стрепео је за његов живот. Његов бивши министар Ђоко Протић[1]), најбоље

[1]) Од 1843—1848. Протић је живео у Горњој Мађарској као политички заточеник, а тада у почетку покрета, Маџари га отпусте те дође у Нови-Сад где је и кн. Михаила дочекао.

је познавао опасност која је грозила животу његовом. Међу самим изасланицима београдске владе, било је човека, који је у своме срцу гајио више мисао Србина и патриоте, него партијских жеља српских великаша, и тај је човек поверио Протићу тајну одлуку београдске владе: *Да се не штеди глава ни оца ни сина, већ у згодној прилици, да се за свагда ослободе од обадва кнеза Обреновића.*

Тако су изасланици београдске владе у Загребу и Новом-Саду јавно и тајно радили противу Обреновића, а тако је и влада у Београду улагала сву своју снагу да границе осигура од могућег уласка Обреновића у Србију. Влада умоли пашу београдског те дозволи, да се Београд стави у ратно стање под командом Стевана Стојановића—Ћосе, државног саветника. Тако се и цела земља одмах ставила у ванредно стање. Београдским улицама добоваху добоши те позиваху варошке домаћине на скупштину варошку, која је на брзу руку сазвана у авлији Лицеја и министарства унутрашњих дела; тамо где некад беше двор Обреновића.

У половини Маја месеца, једнога дана, од раног јутра у лицејској авлији беше пуно београдских становника, грађанског и чиновног реда. Полиција јавна и тајна била је међ њима. На једној страни, у засебну гомилу беху се издвојили уставобранитељи великаши; у журби међу собом очекиваху своје прваке. У авлији беше подигнута и нека трибина за владу, која је отворила скупштину.

Са стране улице (сад Дубровачка) долазио је у лицејску авлију митрополит Петар у пратњи Стојана Симића, председника савета. Последњи је говорио живо, но спуштеним гласом. Митрополит се вијаше јако узбуђен; по природи свога гласа, и ваљда пребацујући својим пријатељима њихову малодушност од 1839 године више вичући, говораше: «Ја сам вам говорио: убите ви њега, јер ако га жива пустите, ми никад нећемо имати у Србији мира. Милош је звер, коју ће само смрт укротити».

Сабрани великаши, на челу којих у то доба беше Аврам Петрнијевић, председник министарског савета, у лицејској авлији дочекају београдског пашу и рускога консула, као заступнике владајућег и покровитељног двора. Али војвода Вучић, увређен својим првим сарадницима Петронијевићем и Гарашанином; увређен својом творевином од 1842. која га подозреваше да води тајне преговоре са кн. Милошем

на измирењу њаховом; озлојеђен и одстрањен од управне власти, није хтео доћи на варошку скупштину. Он се чинио као задовољан невољама својих сарадника па им и пркосио, дочекујући у своју кућу људе из народа. А под видом доброчинства призпвао је и ђачку младеж за своју трпезу, где је сваком приликом међу ђацима био прави агитатор противу својих другова и противу онога што је он сам заједно с њима створио. Петронијевић и Симић попну се на трибину поред митрополита Петра и заступника два двора и огласе Београђанима, да је Милош у Загребу, а Михаило у Новом-Саду. Они говораху свом својом енергијом и доказиваху сабраном народу: Како приступањем Обреновића границама отачаственим, за отачаство настају судбоносни дани. Износшаху лоше расположење Европе према Обреновићима, и доказиваху да би султанова војска ушла у Србију, како би који од Обреновића ступио на земљиште кнежевине. Говораху: «Европа признаје Србију као саставни део Отоманске царевине, а Обреновићи су они, који траже да Србију отргну испод власти њеног правог господара! Обреновићи су због своје неограничене жудње да крње Отоманску царевину изагнани из земље, која је султанова својина. Обреновићи, и пошто су по наредби царева изагнати из Србије не откањују се својих злих умишљаја, већ све једнако буне по Србији, па ето сад међу народима суседним у Ћесарији, а на другим странама подбуњују народе, који султановом господарству припадају. Својим интригама и узбуњивањем султанових земаља, Обреновићи ако би се у Србију вратили, упропастили би нашу земљу и народ у ропство повратили» итд.

Све то, што су вође уставобранитељске на изуст изређали пред становништвом престонице, и паша је београдски потврдио, и са̂м са своје стране, преко свога тумача најсвечаније изјавио збору: да се Обреновићи не могу никад вратити у Србију, јер их неће ни Еропа ни султан, правни господар Србије. Кад је исказано све, што је требало о Обреновићима, за Србију тако опасним, и о злом расположењу султана и Европе према њима, представници земаљске управе сагласно у име кнеза, земаљске владе и земаљских интереса, позову Београђане, — оне Београђане, који су пре мало година, у истој тој авлији пролазили са метлама и лопатама на рамену, и ланцима на ногама звецкали, и који су у истој тој авлији у подрумима трунули,

и пребијани и убијани бивали, да се сад сви слошки с њима заједно с оружаном руком одупру приступу Обреновића на земљиште Србије.

Пошто први главари искажу своје, и сиђу с трибине, њини другови, примивши лекцију из њиних уста, ударе кроз гомиле грађанства, па почну сваки својим језиком повторавати, објашњавати и додавати истоме, најживље доказујући опасности, које би Србију задесиле, ако би Обреновићи успели да продру у Србију и ако Београђани и народ не би били уз владу, да им стану на пут.

При самртном страху од Обреновића, уставобранитељи тражећи себи помоћи, у овим часовима беху удворљиви према Београђанима, који се у истини осећаху испуњени срећном надом, да ће скоро у средини својој видети своје миле Господаре. Али уставобранитељи и овога пута бише боље среће него Београђани, — него сав српски народ. Својим јавним делањем теже би успели; својим мрачним стазама достигли су свој циљ. Ослободили се ужаса, и све се окончало онако, како су према својој потреби само пожелети могли. Кнез Михаило, на тешку жалост српског народа на обадве стране Дунава и Саве, мораде оставити Нови-Сад; мораде напустити идеју народну. А његов отац, кукавни стари кнез Милош, једва се главом избави из кавеза, у који га беше уловио вредни повереник београдске владе.

У опште, савременицима је позната 1848 година, која такође угаси толико хиљада драгоцених живота српских синова са обадве стране Саве и Дунава, једино у корист интереса туђинских, као што има много савременика, што су им познати путови, којима су Обреновићи тада удаљени од граница Србије, и из средине прекосавских Срба. Али ће се међу млађим светом запитати о човеку, који беше тако вешт, да задобије толико љубави и поверења код кн. Милоша и да га у те дане одвоји од његовог сина и поведе у Загреб, — у клопку, која му је ту спремљена била?! Тај јунак беше млад човек, Миливоје Петровић, родом из села Блазнаве у крагујевачком округу. Миливоје беше један од млађих, веома даровитих, веома енергичаних људи, који, још 1842, као практикант начелства округа ручничког почиње своју политичку радњу тиме, што је био преносач тајних писама и поверљивих порука у споразуму превратника, у

чему ухваћен у Брусници онога дана, кад су Чачани и Рудничани полазили у помоћ кн. Михаилу, био је готов да главом плати. Но, на молбу његовог начелника Вула Вукомановића, Јован Обреновић опрости му живот, а казни га на угледу све војске, телесном казном. Затим, у срећном успеху државног преврата, одмах постане чиновником министарства унутрашњих дела, где, по својој личној вредноћи а по заслугама породичним, брзо напредује и у препорукама, тако, да већ 1846—1847. кн. Карађорђевић узима га себи за ађутанта, где такође, из призрења на породичну и личну приврженост, и из призрења на личну уметност и одлично лепу персону, постане љубимцем куће кнежеве. Но ту, као да се срећа његова у свом наглом ходу беше уморила, јер тек 1848 што наступи, а украс кнежеве ађутантуре, као непријатељском мађијом очаран, указа се пропао у љубави господара свога. На један мах по вароши пуче глас: како је кнез, у крајњем гњеву, пиштољем у руци вијао свог ађутанта Миливоја Петровића и био би га убио, да овај није срећно умакао из дворских капија у кућу Стевана Книћанина, државног саветника, благодјеја свога. Книћанин га узме у своју заштиту, у кућу своју, а да би га заклонио од кнежевог гњева, испрати га у Беч, у оглашеној цељи, да се тамо учи војним наукама.

Немилост, у коју је ађутант Миливоје код кнеза пао, била је стварна, но оглашена цељ његовог пошиљања у Беч, као да није била стварна у пуној целини. Каке су инструкције дате младом човеку при његовом поласку за Беч, никоме није тада могло бити познато. Али се у брзо дознало, како се Миливоје, дошав у Беч, представио Србима, тамошњим штудентима, као жртва ћуди кн. Карађорђевића и бегунац из отачаства. У такој слици, и са изјавом, да, пошто га је у отачаству несрећа постигла и службену му каријеру прикинула, жели, да се у туђинству спреми науком, да би у срећнија доба са већом коришћу отачаству могао послужити, нађе он приступа код Вука Караџића, који је био прави отац српске младежи у Бечу.

Помоћу Караџића, Миливоје добије приступа у дому кнеза Милоша, чија су врата у иностранству вазда била отворена српским синовима. Од Беча прође до Берлина, где је било државних питомаца а и Антоније, син Книћанинов на наукама. Говорио је, да ће тамо ступити у војне

школе, али тамо не остане, већ се опет врати и стани се у Бечу, где највећом бригом настане, да се удомаћи код кн. Милоша, који га је с почетка уздржљиво примао. Кнез Михаило бавио се те зиме у Петрограду, а то је Миливоју било добро дошло. Стари кнез осамљен, и вазда радо гледајући младе људе око себе, није дуго одолео наметању млада човека, који се свом снагом трудио да задобије његову наклоност. Кнез је имао навику да му се читају сви јавни листови, а Миливоје успе те он постане његов читач српских листова. Тако, мало по мало добије и његово поверење; сазна његове мисли и цео план његовога рада са Цариградом, који у ово доба беше готов на српском престолу заменити Александра *богатим* Милошем, и са Маџарима, који су желели у Обреновићу у Србији наћи себи савезника противу Беча. Тако сазна и везе старога кнеза са извесним великашима у Београду за свој повратак у Србију. Све сазнавајући из уста самога кнеза, све је описивао и слао у Београд своме добротвору, отправљајући му целе мемоаре. У својим писмима Книћанину, највећом енергијом препоручује најдубље чување тајне његових достава, те да се не би у Београду о томе прочуло, јер би и до Милоша могло доћи, и њега лишити поверења његовог.

У својим писмима Миливоје казује Книћанину, како је успео и већ добро стоји код старога кнеза, а како жели и даље одржати поверење, до ког није лако дошао. Прича и то: како му је испало за руком да код многих лица у Бечу утврди о себи мисао као да је он *природни* син кнеза Милоша а тако и *природни* брат кнеза Михаила, и како га та мисао код млогога чини важним, а у исто време, то чини те се о њему мисли, да је предан Обреновићима. Тако јављајући све о своме бављењу око старога кнеза, и исписујући сваку његову мисао и реч о својим противницима у Србији, живо саветује начин, којим треба да се спречавају жеље и рад Милошев, и како у Београду да се поступа те да се у Србији одржи постојеће стање, па вели: *„И ако књаз Александар не заслужује моје љубави, ипак ја волем гледати на српском престолу Карађорђевића него Обреновића.“*

Поред осталог у овом смислу реченог, Миливоје преко Книћанина саветује кнезу и влади, да би било нужно уништити Вучића, па доказује: како се Вучић, „лукави лисац“

Bayerische Staatsbibliothek

тајно са Милошем ујдурисава, и како би он при првом свом ћефу, могао учинити у Србији нов преврат [1]).«

У тако радном животу између Беча и Београда, мађарска револуција застане Миливоја поред кнеза Милоша, који већ спреман за примицање границама Србије, само дочека сина, и одмах другога дана крене из Беча на пут, према плану, што му је подметуо Миливоје, који је тога ради водио живу преписку са Људевитом Гајем, — познатог имена хрватским публицистом у Загребу. Својим честим походама Београда, Гај је био постао ватрен пријитељ постојећет стања у Србији, а тако исто заклети непријатељ политичке мисли кнеза Михаила, и све је могуће чунио и у јавним листовима пишући, како би је свуда међу Српством

[1]) Више Миливојевих писама од 1848. писаних из Беча и после из Загреба, саветнику Книћанину, ја сам читала 1861 године кад их је Антоније Книћанин, ађутант кнеза Михаила дао Ранку на прочитање. Нарочито, у једном свом писму Миливоје тврди како је Вучић „Лисац, раван *матором Милошу*, и како се тајно са Милошем ујдурисава" за повратак овога у Србију. Миливоје све сазнаје из уста кн. Милоша и описује све тако, како је у ствари било. Још почетком 1845. Нула, жена Вучићева поче јавно походити своја стара познанства међу женама Обреновићеваца, па је одлазила жени Ага Вула Глигоријевића, који беше заточен у тавници начелства у Зајечару, жени Цветка Рајовића, који је лежао у гургусовачкој кули, а често пута у вече у пратњи кабадахије свога „господара" дође и код моје мајке, где у разговору остајаше по неколико сахата. Ту сажаљеваше несреће, које су земљу постигле државним превратом; сажаљеваше нарочито смрт кнегиње Љубице, и судбину „младога" кнеза, а осуђиваше све у постојећој влади, па и свога господара, што је подигао руку противу младога кнеза и кнегиње Љубице, „*покровитељце мајке своје и своје*". Говораше, како њен господар, са стидом увиђа зло, на које га је *нагнао* Петронијевић, Симићи и Гарашани, и вазда мољаше моју мајку да јој дође; њој а не господару, који — вељаше она — и сам „воле у својој кући видети једнога Обреновићевца, ако зна да га ови мрзе, него стотину Карађорђеваца, који га такође мрзе, но му се опет клањају, јер га се боје."

1845 г. у јесен, кад моја мајка, по потреби породичној хтеле поћи у Беч, да види књажеве, који су после Стојанове буне, на захтев београдске владе, удаљени из Беча, и бавили се по Европи без сталног места обитавања, па се у ово доба у Беч вратили, затражи пасош да у Беч пође, власт је одбије и одговори да се њој никако не може тражени пасош издати. Но после га опет добије помоћу Вучића. Тада јој Вучић преда своје прво писмо на кнеза Милоша, са тврдом препоруком, да кнезу Михаилу о томе ништа не говори. Старац радо прими Вучићево писмо, и одговори му истим начином; он преда мојој мајци скупоцени прстен и богату свилу за хаљину, за Нулу, као дар његов. Мајка то покаже кнезу Михаилу; он се врло љутио на оца свог. На молбу моје мајке, прећутао је, а њој је рекао, да и писмо и дар баци у Дунав, и да ником о томе и не говори. „Ако би — вели — Бабо дознао, одговорите му, да вам је јављено да ће вас на београдској обали до коже претресати, и да сте то морали учинити њега ради". Ово мајка није смела према кнезу Милошу учинити; а и на савској обали при претресу није код ње ништа нађено. Тек после две недеље њу повуку по полицији, где је над њом испите водио Миливоје Петровић, као поверљиви полицијски чиновник. Но управитељ Раја Дамнановић, ком је Вучић био кум, узме ствар у своје руке, и све испите над мојом мајком учињене, учини *безначајним*. Тек према извешћу Миливојевом, моја је мајка у тој ствари остала у подозрењу код дворских привржeника.

и Словенством Балканским у клици потр'о, — разуме се, на прво место желећи уништење оба кнеза Обреновића. Гај је у Загребу спремао за кнежев долазак — и чим кнез стигне и Гај се са Миливојем састане, тога часа са људима спремљеним састави депутацију, па са истом, као од стране вароши учини пресију на хрватске власти, и ове му помогну присилити бана Јелачића, да кнеза Милоша са његовом свитом ставе у затвор, као бунтовника, доказујући како је он, бајаги тим путем продирући границама Србије, имао смера, у мутним приликама побунити и за особом повући Славонију.

Кнез је Милош у затвору злостављен; плашен је смрћу и уцењиван новцима, а неколико хиљада дуката, што је имао са собом, одузето му је мучким начином.

Кад кнеза Милоша затворе, Миливоје са Гајем лети грофу Нужану и хрватским властима, и ради да кнез никад више и не угледа своје слободе. У исто доба походи и кнеза у затвору, те га теши, и даље га варајући, као да он сву своју слободу и све своје силе употребљује на рад за његово ослобођење. О своме раду у Загребу, као и оном у Бечу, испраћа у Београд штафету за штафетом, у којима говори: како он, као „највећи патриота, са прегоревањем свога живота чини услуге отачаству своме.“ Прво његово писмо из Загреба, испраћено Книћанину, гласило је:

Високородни Господине!

„Хитам са две речи, да вам бриге отклоним. У Загреб смо стигнули. Све је добро. Звер је у кавезу. Очекујте до који дан, ја ћу учинити своме отечеству највеће услуге. Сутра ћу писати више — и Књазу.

Ваш покорни,

М. Петровић.“

После неколико дана затвора, кнез је Милош ослобођен; бан Јелачић ослободио га на лично своју одговорност, и то ноћу, кришом од Гаја и Миливоја; дао му своју пратњу,

и исте ноћи, докле се неби прочуло, испратио га у Љубљану, одкуд је кнез мислио преко Трста поћи у Француску.

Јелачић доведе кнеза из затвора у свој двор, па му ту повери сву радњу и учешће Миливојево у његовом затвору.

Сутра дан, дознав, да је кнез ослобођен и отпутовао из Загреба, Миливоје се упрепасти. Остави у Загребу Гаја, да улаже протесте против бановог поступка, и да ради, да се кнез Милош на путу ухвати и поново затвори, а он, курирском поштом појури у Љубљану, да, као обрадован срећним избављењем, и даље код кнеза игра улогу оданога сина. Кнез се чинио, као да му ништа није било познато о раду овога противу њега, али ипак одговори да је болестан; да не сме примити никога па ни њега. Поручи му, да се одмах врати у Загреб, те да, бајаги, идући за њим, у тадањим приликама, неби и сам какве беда допао. Но Миливоје опази хладноћу на кнежевој свити, посумња у искреност одговора, и науми да у Љубљани доврши своје дело; покуша да нађе себи савезника у кнежевој послузи, но и ту буде откривен. Кнежеви телохранитељи добивши уверења о његовој намери према кнезу, изађу му на сусрет; по самом његовом опису у писму на Книћанина, овде је он само главом измакао пиштољу Милована Пејчиновића [1].

У Љубљани Миливоје напусти своју мисао да и даље прати старога кнеза; врати се у Загреб, а отуда дође у Србију са својим и онако превеликим заслугама. Кнез Карађорђевић, опраштајући му младићску замерку у својој кући, прими га са благоволењем.

Међу тим кнез Михаило у Новом-Саду, дочекујући депутацију београдске владе, сазна о свима интригама њених чланова, и других тајних пратилаца, који су имали задатак, да се под видом општег одушевљења нађу око њега, и да га у згодном тренутку убију, а у исто доба, добив и из Загреба несрећне вести, реши се, да од свега дигне руке; да похита да оца спасе, па с њим заједно да тражи даље сигурнијег места за своје становање. Тога мишљења био је и министар Протић, и стриц му Јован.

---

[1] Сав свој рад у Загребу и своје курирско јурење за кнезом Молошем у Љубљану, као и дочек кнежевих телокранитеља, Миливоје је опширно описао у својим штафетама упућеним у Београд на Книћанина.

09071435

Залуду су прекосавски Срби молили кнеза Михаила, да остане међ њима, и да не напушта општу мисао у интересу Српства и Словенства Балканског, он се с тугом морао опростити са народом и народном идејом. На путу за Загреб сретне га очев весник; кнез Милош ослобођен долазио је њему на сусрет. Кнежеви се састану уРојичу, а пошто нису могли преко Трста, где је такође већ било наступило ратно стање, окрену на Ческу, — у Златни Праг, па отуд у Берлин, где је тада још на миру било.

Тако су српски уставобраиитељи 1848. године радили противу Обреновића. Пошто су законог владаоца изагнали из своје рођене отаџбине и шест година у туђинству га пратили убилачким покушајима, на први глас о његовом приступу међу Српство, полете му на сусрет унакрсним интригама и убилачким смеровима, да га крену између браће, за коју је он и хтео и могао у ономе часу много учинити. При имену Обреновића, уставобранитељи нису се смели обазрети на опште-народне интересе, и ако је можда ко год од њих у самом себи и осећао грех свој у томе. Јер у претешким приликама, у којима се аустријска монархија сама у себи давила, кнез Михаило, равнајући се с маџарском народношћу, олако је могао присајединити својој отаџбини Срем, Банат и Бачку. А Србија тако оснажена, пружајући руку својој подјармљеној браћи око себе, у оним приликама, шта неби могла постићи?!

Но, тако велике жеље, тако велике мисли у то доба у Србији, одјекнуле су снажно само у срцу млађег нараштаја, који је пун жарких осећања из кнежевине полетео на карловачки сабор, да на сусрет мисли кнеза Михаила, — мисли народне, изнесе мисао и жеље овостраног народа. Али је то било напразно. Мисли и жеље млађаних Срба, биле су преране. Још није суђено било, да млађи нараштај у Србији изађе на јаван рад, да привреди опште-народној идеји. А српски великаши, у своме властољубљу тежили су одржању само своје привремене госпоштине, не бринући се о нараштајима, који се после њих буду рађали на српској земљи. Властољубље српских великаша у то доба, потрло је и оне покрете народне у Босни и Бугарској, иза којих угинуше и све оне лепе наде, које беху, као светлом буктињом отпочеле засјавати међу подјармљеним народима око граница кнежевине Србије. Властољубље српских ве-

ликаша потрло је све, што се тада у Српству и Словенству Балканском могло уздићи уз име Обреновића. Бриге српских великаша сводиле су се на то: како да се и патриотске жеље Обреновића о ослобођењу своје браће, подведу под кривичну сенку. Они су се бринули, како да увере султана, да Обреновићи муте по Босни и по Бугарској, и у исто су доба тврдили, да су исти Обреновићи међу прекосавским Србима душа покрета противу владавине бечког ћесара. С тога, кад се после карловачког сабора у Крагујевцу састане «Петровска» народна скупштина, која беше сазвана (а одмах и растерана) ради саветовања о начину: којим ће кнежевина, према обећању београдске владе на карловачком сабору, давати војничке помоћи аустријским Србима, — (боље аустријском ћесару) противу Маџара, кнез Карађорђевић, говорећи о томе својим великашима који и према њему, и између себе беху у раздору, пита их: «Како Србија може да помаже оно, што је од почетка дело Обреновића?»

Историјско дело «Србија и Русија», тамо где говори о маџарској револицији, односно жалосног рада Србије у то доба, вели: «А сама пак Србија, за време угарске војне, и док су се бунили суседни крајеви, живела је ситним интригама, раздором, и сплеткама саможивих својих чиновника — великаша.»

Даље говорећи о даљем развоју прилика, које су у то доба могле донети ослобођење Балканских народа, «Србија и Русија» вели: «Но влада Карађорђевићева 1849. године бринула се само како ће да докаже турској власти, да је сва буна у Бугарској произишла од подстрекавања Михаила Обреновића» (св. 4., стр. 175.—178.).

У то доба, кад је планула маџарска револуција, и Срби у Ћесарији пренули духом за остварење својих народних права; и кад се писало и говорило по свим јавним листовима у Европи о бурним приликама, које су спремале гроб аустријској монархији, а смерале створити лепшу будућност Српству и Словенству Балканском, коло српско младежи, бавећи се у туђинству на наукама, као и оно у Ћесарији и у кнежевини Србији, успламтело је жарким

одушевљењем за идеју народну. Свака новост од стране отаџбине, дочекивана је међу Србима у туђинству с бујним родољубљем. Властољубље себичних државника у Србији, догађај у Загребу и Новом-Саду, болом је ранио срца млађених Срба, удаљених од своје домовине.

Кад су кнежеви Обреновићи дошли у Берлин, Срби у Прајској на школовању, међу којима је био Ранко Алимпић, сви скупа оду на подворење ослободиоцу отаџбине и његовом сину. Као официр, Ранко је имао прво место међу друговима. То је била прва прилика, где је он говорио са овим кнежевима. Кнез Милош сећао се старих Алимпића и питао о њима. Пријем срдачан, одушевио је сву српску омладину у Прајској.

У својим успоменама на тај дан, Ранко вели: «Први мој долазак пред кнежеве Обреновиће, учинио је, да сам ја отуд изишао очаран кнезом Михаилом. Тога дана пробудила се у мени мисао о кнезу Михаилу, која је надвишавала сва она бурна одушевлења, што сам пре тога међу својим друговима у отачаству и у странству често пута са мање учешћа пратио. Но, тада ја нисам ни с ким говорио о томе. Једно с тога, што је моја породица обележена тешким политичким ударом; друго, што сам налазио, да мени, као официру српске државе то и не доликује, и треће, што сам знао, да, и у опште одушевљена српска омладина према младом Обреновићу, у Берлину није била без изузећа у томе, те и према томе, осећао сам двогубо потребу политичке смотрености и као државни питомац, и као човек војничкога реда.»

Жалосно је, али даље прилике у овој књизи обележене истичу потребу, да се на овоме месту прикаже као изузеће међу српским штудентима у Берлину један жалосан карактер, према ком је друштвена заједница осећала потребу политичке смотрености. Тако жалосна карактера био је Петар Протић — Драгачевац, онај, што је у почетку ове књиге приказан као трећи, који је са Ранком и Јоцом Марковићем дозршио војне науке у Прајској.

Петар је био син драгачевског проте Јанка, који је имао за жену сестру војводе Петра Николајевића — Молера, и по породичном предању, мрзео је Обреновиће. Са осталим Србима штудентима, био је и он код Обреновића на подворењу. За тим одмах, и ако је знао, да је јављено у Београду

надлежном, о подворењу питомаца код бивших српских владалаца, он опет пише у Београд неколицини првих великаша, код којих је он по свом породичном имену уживао благоволење, па је свакоме на посе описао подворење државних питомаца код Обреновића. Мало је о ком рекао добре речи, али о самом Алимпићу и о Марковићу изриком је рекао: да су недостојни благодејања свог светлог књаза а свог високог правитељства. Протићеv је била жеља, да том приликом његова два друга буду одазвани натраг у Србију, и да не доврше војне науке. Но, пошто у то доба у Србији државнички умови беху заузети крупнијим стварима, ђачка извешћа, још из таке удаљености од Србије, остану бесплодна. Ипак, овим и доцнијим својим писањем, он у Београду постигне то: да је једном приликом (10. Јануара 1852.) кад се у министарској седници у присуству кнеза при читању неког акта, министар финансија похвално изразио о официру Алимпићу, са̂м кнез, незадовољно машући главом одговорио: «Жали Бог! Од наших официра у Прајској, ми ћемо добити само једнога да вреди; и то Протића. Ја сам уверен, да ће тај одужити нашој држави, што је и на оне друге потрошила).»

При такој оцени свога владаоца, српски официри у Прајској доврше своје науке. Јоца и Ранко приме налог, да одмах пођу у Србију, где их је позивала потреба новозаведене војне школе. А Протић је писао у Београд, да је он у својој струци положио најсјајније испите; да га је за то краљ прајски наградио официрском сабљом; да су му прве војне личности честитале и препоручивале, да по окончаном школовању у Прајској, употреби неколико месеци на то, да у неким европским државама, — нарочито у Француској — расмотри устројство Артиљерије, те тако добије и од свога правитељства у награду, да може остати у Европи још толико, колико му буде потребно ради усавршења својих војних знања. Тако се он задржи у Бер-

---

1) 1851 г. Ранко добије из Београда од министра финансија налог (писмо Јове Гавриловића, начелника промишљености) да код министра прајских финансија издејиствује дозволу, да у краљевини проучи државни солни монопол и све што се односи на манипулисање прајских солана. По извршеном налогу Ранко пошље у Београд своје извешће и књиге *„Принципи солних инстититуција солног монопола краљевине Прајске“*. При читању овога извешћа, у министарској седници, на похвалу министра финансија, кнез одговори горњим речима.

00071435

лину до Маја месеца 1852.; ту дочека Косту Магазиновића, који је из Београда послат, да у Прајској, Немачкој и Француској прибере извешћа о српским питомцима тамо школованим, и Илију Гарашанина, председника министарског савета, министра иностраних дела, који је, у пратњи Јована Мариновића, начелника политичког одељења министарства спољних послова, и свога синовца Васе Гарашанина, бив. ађутанта кнежевог, путовао у Париз, на лично виђење и ближе познанство са Лујом Наполеоном, тада још председником француске републике, који се ускоро и зацарио. Таком приликом Протић сретно постигне две цељи: једно, што код министра и његових пратилаца успе најцрњим бојама описати Алимпића и Марковића, како у политичком мишљењу, тако и у њином приватном животу, о чему и данас стоје писмени докази у архиви Алимпића, а себи стећи сјајну оцену и наклоност; и друго, што се уз тако високо друштво могао и у Паризу јавити, где се нашао и са Миливојем Петровићем, који се после угарске војне као државни одасланик, бавио у Француској на изучавању артиљеријске струке.

Протић се врати у Србију 8—10 месеци после Алимпића и Марковића, и одмах добије првенство у београдским меродавним круговима, где беше оцењиван као Бог војних знања. И он постане професором војне школе, но врло кратко остане при тешкој учитељској задаћи. Према оценама његових спозобности, виших него потребно наставничком опредељењу, ускоро је уздигнут на положај управника тополивнице у Крагујевцу. Благоволење владаоца и тамо га је пратило. Алимпић и Марковић, на свом првом опредељењу чином изједначени, остану далеко позади њега. Докле ови достигну (1857.) до штапс-капетана, трећег официрског чина, дотле се он накити чином мајора — вишег официра.

Напред је речено, како је после тешких превратних несрећа и двогодишњих горких последица државног преврата, наступило неко унутрашње успокојење и неки државни живот блажијег тока под новом земаљском управом у Србији. То беше доба, кад је оно коло државних питомаца,

у коме је Ранко био, пошло из Србије да се у страним земљама учи вишим наукама.

Полазећи из отаџбине, Ранко је, поред успомена на оне тешке дане кроз које је он лично прошао, понео и наду, да то беху последњи тешки дани, које је Србија поднела. У туђинству, бавећи се школом и науком, као срећом и приликом, која му је отворила врата, да се спреми на корист своје земље, и живећи у мисли и жељи такој, уклонио је из својих успомена сваку мутну сенку на свој завичај, па их заменио ружичним бојама, идеалима, — вером: како нигде под небом нема лепше и срећније земље; нигде већег благостања; нигде чвршће љубави и слоге братске; нигде тако здравих услова за основу темељита бића и правилног развића народног, него у маленој Србији, међу једноверном и једнокрвном браћом — Србима. Пун таке вере, мисли, и осећања, после предугод одсуства, враћајући се у своју домовину, он је певао здравим младићским грлом: «Ој Србијо! родна земљо моја! Ој Србијо! ти колевко моја! За срећу, за славу твоју, срећан ћу бити и живот свој дати!»

Тако бујно одушевљење и радост млада човека, није била дуга века; и као да је већ на прагу своје домовине дотакнута сенком разочарања. У брзо му је дошло уверење: како у отаџбини нису по све престали они тешки дани партијског трвења; како сенке мутне прошлости у Србији нису по све ишчезле. У брзо је дошло уверење: да земаљска управа све даље иде стазом опасном.

Српски великаши, неискрени према народу, неискрени између себе; неискрени према Господару земље, кога су сами загосподарили и крвавом руком народу натурили, пошто су подавили Обреновићевце у земљи, почну се давити сами међ собом. Поцепани ситним интригама, сваки је за себе водио другу политику, на своју руку, — за своје личне рачуне. Једни предани Турцима, остају стално уз њих. Други се опријатељили са Аустријом. Трећи очарани западном политиком, служе се надмоћијем својих положаја у земљи, и забрањују људима од свести и образовања улазак у консулство руско, а исте те људе тискају силом у кунсулство француско.

Така државна управа, така спољна политика и унутрашња радња, пркосила је народној свести, народном

осећању, народним интересима, те се праведно могаше рећи: Уставобранитељи каки су били према Обреновићу, таки су према Карађорђевићу.

А Карађорђевић? као владарска снага, обасут интригама са свих страна, био је слаб и немоћан; одвећ снисходљив према спољном насртају, одвећ немоћан према својим великашима у земљи. Са свима својим добрим жељама, кнез нити је могао дати у земљи одсудног правца, нити се знао одупрети страном баратању у живот своје државе. У свакој се прилици јасно огледало, да Србијом владају туђинци: Турци, Аустријанци, Французи, а не чврста воља владаоца. О искрености, патриотству и љубави његових првих доглавника према њему, није било говора. Владалац Србије, међу првим својим доглавницима, стајао је на пуној празнини. Први доглавници радили су за себе, а противу њега. Први великаши тежили су бити равни владаоцу земље, — и од њега јачи. Сваки је стварао у земљи за себе партију, и кад је који са својом партијом ближе кнезу стајао, он је на свој начин господарио кнезом. Једна овака партија говорила му: да ће у Турака наћи потребне снаге и пријатеља. Друга га држала закона за Аустрију. Трећа му тврдила, како само запад може њему бити темељит ослонац и пријатељ, — у тој мери у којој му је Рус представљан као непријатељ.

О српским пословима овога доба говорећи «Србија и Русија» овде вели: «Желећи владати над кнезом, господарећа је партија употребљавала *све мере које су од ње зависиле, претње, улагивања*, а тако *исто и моћ француског консула, да убеди Карађорђевића, да ослаби и ако је могуће да уништи уплив Русије и саучешће к Русији српскога народа*». (св. 4 стр. 312).

Турци, Аустријанци и Французи отимаху се, ко ће од њих у Србији бити владајући елеменат. А сви скупа радили су на томе, да Србију од Русије отуђе. Туђинци су заповедали; Теја Радосављевић, аустријски консул, привилегисани пријатељ и саветодавац кнеза Александра и његове куће, имао је првенство у свему. А то народу и сваком мисленом Србину беше противно. То је вређало народно осећање и штетило интересе земље. Очито је било, да се тим путем не може дуго ићи, а да се не спотакне, да се

не сурва постојеће стање. Брига је била за земљу, — за народ.

1853 г. у време кримске војне, прекомерно врење у земљи у саучешћу к Русији једва је одржано, а да се не излије у општи устанак на помоћ Русима противу савезничког напада. Српски народ није заборављао, да нико осим Руса није помагао његовом ослобођењу од Турака. Помагао је свачим па и својом крвљу. С тога је народ питао: Зашто је 1848. народ из Србије гоњен у Ћесарију, да пролива своју крв за одржање круне бечкога ћесара, а сада, кад народ у Србији жели да пружи руку помоћи братском народу, који је помагао његовом ослобођењу од Турака, бечки ћесар прети: *да ће са својом војском ући у Србију*, да је казни за то?!

Уз ово питање народ је истицао млога питања. На прво место беше питање: Зашто се од Петровске народне скупштине (1848) која је била разагнана, не састаје народна скупштина, кад је то законо право народно? Зашто се не даје народу право и прилика, да у скупу састављен, народним гласом искаже своме кнезу и правитељству народне тегобе, народне потребе, народне жеље? Недавање народу скупштине, народ је писао у грех кнеза и управе земаљске, и јавно говорио: да то тако бива по наговору са стране; по наговору Турака и Швабе, који су у ствари, с једне стране влади, с друге владаоцу саветовали: да се у Србији укине држање народних скупштина. Народ је могао схватити да саветодавци то чине у интересу своме, ради одржања слабе земаљске управе у Србији, поред које би се могло чинити све, што годи њиним интересима, а штети интересе народа српског. О свему томе у народу се чуло много мисли, млого речи. Поодавно је народ превалио ужасе државног преврата у земљи. Али превратне последице стојале су му над главом, те му налагале дужност и бригу у народном опоравлењу. Народ није више био бојажљив, па је говорио, судио, и осуђивао. Своје мисли према општим приликама у земљи народ је отворено исказивао, и тражио помоћи; тражио савета. Својим поверењем обраћао се људима млађим, од мањег положаја у државној служби. Обраћао се људима који беху познати као синови народни, школовани и спремни да врше службу у интересу свога народа.

Оваких људи већ у то доба у Србији беше у повећем броју. Између ових, ја овде помињем прво онога, који је као први (по моме знању), саслушао из народних уста народно незадовољство према кнезу Карађорђевићу, према његовој влади, према великашима, и према свему, што се међу овима у то доба у Београду дешавало. Ово је био Алекса П. Вуковановић [1]). Као професор српске историје и књижевности на београдском Лицеју, овога лета (1853.) путујући по српским земљама ван граница кнежевине — у Босни и Херцеговини, Алекса је путовао и по Србији; по манастирима прибирајући старине — списе, потребне за своју штудију, прибрао је познавање народних мисли; народних трпњи, које су његово најчистије српско срце дубоко тиштале.

Као млад човек најсветлијег и најсмелијег карактера, по повратку у Београд, Алекса оде кнежевом тасту Јеврему Ненадовићу, с којим се он у Кијеву познао, и кога је високо уважавао, па му отворено каже све, што је у народу сазнао и проучио, стављајући му на срце, да он то искаже кнезу Александру, тако, како је он њему казао, молећи га: да све учини, те да свог зета владаоца, отргне из загрљаја Аустрије и оних, које је народ по правди обележио као творце свих зала, што упропашћују народ и владаоце Србије, и да га убеди, да се окрене своме народу, и са народом да оснива будућност своје државе и своју.

На Вукомановића речи, Ненадовић тронут, одговори: „Сву бих крв из својих старих жила источно, да утврдим кнеза Александра на српском престолу, и народ с њиме да буде задовољан. Овога часа ћу отићи к њему, па ћу му представити све то, што сам од тебе чуо."

О стању и расположењу народа, Алекса је и међу својим пријатељима говорио, и говорио: *Како би се све могло исправити у корист самога кнеза Александра, кад*

[1]) Алекса П. Вукомановић, рођен 9 Марта 1826. године, од 1839—1851 школовао се у Русији; свршио гимназију у Одеси, а универзитет у Кијеву. 1852 постао је професором историје српске књижевности на београд. Лицеју. У Мају 1858 год. оженио се Мином, ћерком Вука Караџића; вончао га Јово Гавриловић и Ранко, у капели београдске Митрополије. 25. Октоб. 1859 умро у Београду, оставив након себе сина Јанка, који умре 1878 у Петрограду у царској Академији. Катедру историје српске књижевности, коју је Алекса основао на срп. Лицеју, по његовој смрти заступи Ђуро Даничић. — Види: „Живот и дела врсних Срба од 1853—1859. Од Драгутина Посниковића. Печатано 1880 у Београду.

00071435

би се он искрено отргао од свега онога, што народ умесно осуђује у управи земаљској. Са Ранком је говорио и више и о народним жењама, које вазда беху истоветне, и о наопакој политици унутрашњој и спољној, коју српски државници вођаху. Но и Ранко је од повратка у отачаство два—три пута походио шабачки, ваљевски и подрински округ, и доста чуо о незадовољству народном; а опет све ћутао. На Алексине речи једном одговори: „Наш народ одавна трпи; ја сам му видео више јада, него што си ти о њему чуо. Идуће године, ја ћу кроз народ твојим трагом, па кад се вратим у Београд, ја ћу теби причати, како је у народу. Због рата на Криму, сав је свет узрујан, па и наш народ, који је у средини; можда ће се до године све стишати и умирити, па ће се и код нас у народу стање поправити, и неће бити таке узрујаности и незадовољства, на које си ти ове године наилазио.»

Следеће — 1854. — године, војна на Криму, у најжешћем се јеку развијала и водила своје крваве борбе. Опште стање Европе, беше крајње напрегнуто. Прилике Србије постајаху све теже. Унутрашња радња беше грозничава. Међу државницима затегнута збрка још од почетка кримске војне и тим увећана, што у државној уприви искрсе и мисао опасности од Обреновића. Неко изнесе мисао, као да се у то доба у Србији спремао нов преврат у корист кнеза Михаила, ради рада на Балкану. Великаши се и ту међу собом гложаху, један другог обеђујући, као да су прешли на страну Обреновића. Гласови о овоме беху тако крупни и увеличани, да су морали доспети и до кн. Михаила, који се тада бавио у Паризу. То га нагна, да управи своје познато писмо на државне саветнике у Србији; да их разувери у погрешној мисли о себи, и ослободи од страха, да ће се он у то доба са револуцијом у Србију вратити. Страх од Обреновића међу српским државницима мало се ублажи изјавом кн. Михаила. Незадовољство у народу према њима, расло је и развијало се. Спољна политика према Србији беше страхотна. Аустрија довела војску према Србији и прети, да ће ући и посести је, само ако се усуди мрднути. Ћуприје, за пренос аустријске војске преко Саве, беху спремљене на савској обали код Земуна.

Ове године пред јесен, Ранко је путовао са војном школом; обишао један део Србије; бавио се у народу на

оним местима, где је чињена нека војничка спрема, и са питомцима војне школе вршио пољска упражнења. На томе путу сретао се и с кнезом Александром, који је и сам путовао у томе делу народа ради употребе бања, и ради увиђаја рада на војничкој спреми. О кнезу Ранко говораше као о човеку добродушном, и сажаљеваше његову владалачку судбину. По повратку у Београд, он говораше и Алекси овако:

«Први мој пролазак у народу донео ми је уверење: да колу млађих људи престоји скора тешка политичка борба у земљи. У туђинству сам најрадије заборављао неприлике, које сам у отачаству пропратио; но у повратку у отачаство, на првом кораку потсећен сам на све. Трње у престоници; трње у народу. Народ је наш каквог нигде у свету нема, али раздор и сплетке великашке унеле су у њега семе зле заразе; колико штетно за народ, јер га обуставља у свом унутрашњем развићу, толико за кнеза Карађорђевића убитачно, јер га поткопава у љубави и поштовању свога народа. Вера у правду и истину до основа је поремећена. Народ неверује ни у како добро од Госпдара и његових државника. Говориш ли народу о слози и љубави братској у народу, први људи одговориће ти машући главом: „Е мој господине! а ђе данас да се нађе у народу љубави и слоге, кад народ нема ђе да нађе истине и правде?! Наше власти уче нас неслози и неправди. Каква добра имате ви тамо у Београду? Одкуд народ да чека добра“.

„Србија и Русија» за ово доба и оваке прилике у земљи вели: «Народ српски није био задовољан таким током ствари, и све је своје негодовање окренуо противу Карађорђевића и његове владе, према коме није више имао никаква поверења и поштовања.“ (св. 3. стр. 344).

Ствари су текле својим током; стање и унутрашње тегобе нису се мењале на боље, већ све ишло на горе и горе. О том је већ свуда говорено са отвореним незадовољством.

Крајем те године, лицем на Првозванога Андрију, на дан народне светковине у Србији, Ранко је био на параду и у двору, а кад се кући врати, беше узбуђен. На питање о узроку, он ми одговори:

„Понижавање Србије! С дана на дан падамо све ниже. Достојанство земље и владаоца, понижава раскалашна дрс-

кост туђинаца. Аустрија својом тешком политиком стала нам је за врат, и кочи сваки корак нашег спољњег и унутрашњег напретка, те да нас слабије боље може цедити у корист својих интереса. Аустрија својим лукавством постала је господарем српскога двора и његове прве околине, па се без зазора титра нашим поносом у лицу Господара земље. Преко двора и преко наших великаша туђинци продиру у наш народни живот, и пружају своје замке кроз све сталеже његове.

„Србија је мала земља, али она има све услове у себи, да може постићи брзо и чврсто своје унутрашње развиће. Но ако ми унутрашње и даље узидемо путем уступања и снисходљивости према туђинцима, уместо напредовања, лако можемо погубити и ово својих права и слободе, које је народ задобио вековним напорима и крвљу својом и нама на уживање оставио.

„Пре толико година, кад сам отишао из отачаства, оставио сам у њему мутно стање и притисак физички, што сам у туђинству радо заборављао; но кад сам се вратио у отачаство, где сам се надао наћи потпуног побољшања, наишао сам на разочарање у томе. Притисак постоји, и више је моралне природе те већма душу мучи. Као солтат, је сам то све ћутке пратио ето већ две године, и гледао како се развијају ствари и прилике, које јасно говоре, да је немогуће, да овако стање дуже у земљи траје, а да не дође какав потрес, који би могао, — нарочито у данашњим европским приликама, сурвати земљу и државу, и народ повратити у робовање туђинско.

„Ја сам син овога народа; мој живот везан је за његов; моја судба нераздвојна од његове. Своје униформе ради, ја не би смео бити равнодушан према пропасти његовој. — Овако мислим ја, овако мисле сви моји другови; сво коло наше; *сва млађа интилегентна грана овога народа*. Сви подједнако увиђамо опште зло, ако би земља дуже остала под управом слабог владаоца, као што је кнез Александар. Србија би можда овако животарила, као турски пандур, докле не би Аустрија испекла, како да је прогута. Аустрија је дубоко увукла своје нокте у двор и управу земаљску; понижава и грози интересима Србије с једне стране, а Турци, од 1842 напуштени с друге стране, сматрају себе као наше праве господаре. Они нам издају налоге и заповести, и ми,

као покорна раја, сагибамо главу и слушамо их. Све наше послове напуштамо и батаљујемо на заповести Беча и Цариграда[1]).

«Наши великаши у вечитом гложењу међу собом и према кнезу, својом несугласношћу поткопавају и живот народа и престо владаоца данашњег, као што су чинили с другим српским кнежевима. Кнез Александар неувиђаван и немоћан, напустио да барата ко како хоће у ономе што би требао са̂м он да најсуревњивије чува, као живот свога народа и свој. Ми живимо с Турцима у једној кући, и сваки најмањи сукоб међу нама, у тренутку баца на коцку све наше, — и опстанак земаљске слободе. За нас је стање тим опасније што немамо јака Господара, који би се знао наћи и у сваком случају свој народ заштитити.

«Народ зна то све. Он гледа како над његовом главом небо све мутније постаје. Али не зна како лека да нађе. Страхујући од каког ненадног потреса у земљи, који, потпомогнут данашњим општим заплетом у Европи, могао би нама унутрашње нахудити више, него и 1842 и 1844 *ми* смо се одлучили: да из тиха приуготовљавамо у народу, како би се што скорије постигнуло сазивање народне скупштине, која већ толико година није сазивана; а народу је то најпротивније, и жели за тим. А, кад се народ тако скупи на свој договор, он нека се договори према својим потребама и жељама. Ако нађе, да му може бити напретка под данашњом управом, оно, нека му тако и буде. Ако ли народ изјави, да му је данашње стање тешко и несносно, он ће тада имати у својим рукама прилике и начина, да са̂м себи нађе лека: *путем легалним повраћајући на српски*

---

[1]) У почетку 1854 дође у Србију Етем-паша, као доносилац султановог фермана и налога кнезу Србије, како да се влада у земљи према кримској војни. У колико народ беше зло расположен према доласку овога Турчина у ово доба у Србију, у толико његов дочек у Београду бешё сјајнији и ласкавији. После издатих наредаба и примљених извешћа, о свему, што је у војеној спреми у земљи чињено, за одбрану својих граница, од могућег упада аустријске војске, и које сад мораде бити прекинуто, Етем-паша враћајући се у Цариград, пропутује део Србије преко Алексинца на границу Турске. За тим и аустријски консул Теја Радосављевић, беше се спремио да путује по Србији, (трагом куда је у прошлој години пропутовао Фонтон, саветник руског посланства у Бечу) те да се собом увери о покорности српске владе у напуштању сваке војничке спреме у Србији, а још више, да проучи народно расположење према Обреновићима, о којима беше доста вести, којих се Аустрија бојала, као и српски државници. Но пошто га пријатељи увере, да би у то доба у народу за његову, у опште мрску личност могло бити опасности, он отступи од своје намере.

престо кнеза Михаила Обреновића, на кога народ није заборавио, и за кога је сва млађа интелигенција у Српству. Сви *ми* мислимо, и као једном душом верујемо: *да је само кнез Михаило кадар бити спас српскога народа и да ће он, као достојан син и владалац свога народа,* са *данашњим нараштајем остварати идеју Српства.* —»

По кратком ћутању, Ранко настави овим речима: «Ти се немој чудити, што чујеш да ја данас овако говорим; ја налазим, да је моја дужност да и теби ово поверим. Али би ти вечно према мени грешила, ако би икада помислила, да ја у ово улазим с тога, што је кнез Михаило теби рођак. Не, то никад немој мислити, јер би сама себе у обману довела. Ја не тражим за себе ништа, већ за народ, у чијем благостању и ја ћу бити срећан. Ја сам о кнезу Михаилу високу мисао у себи гајио, пре, него што сам се са тобом састао. — А уверавам те да поред свега тога, и поред тога, што ја имам потпуног уверења, да народ у Србији није престао мислити и желети за Обреновићима, ја лично не би никад помислио на какво предузеће у корист кнеза Михаила, а противу владавине кнеза Александра, да је Бог овоме дао чврст карактер и патриотске врлине његовога оца—вожда Карађорђа.

«Све ово—вели—што си данас чула из мојих уста, запамти добро и за навек, и сачувај себе од сваке сујетне мисли. Ја ти исповедам, да би и у срећној Србији осећао се несрећним, ако би икада у своме другу осетио сујету аристократке. Мисли вазда, и целога живота мисли само у духу народа, у ком си рођена. За сада мисли на то: како се једно коло народних синова, међу којима сам ја, спрема да уђе у тешку политичку борбу за остварење народних потреба; народних жеља; — народне идеје. Мисли, да можемо у томе погубити своје главе а не успети. Мисли и буди спремна, јер у несрећном случају, и ти би ту била жртва заједно самном.»

Од онога доба, кад је Ранко први пут путовао по Србији са питомцима војене школе, па се вратио у Београд, где се у то доба, и његови другови, српски питомци у ино-

странству школовани, у већем броју прибираху, па све до сада, што је у овој књизи речено и написано, речено је и написано у мисли: да се прикаже она тешка слика унутрашњег трвења у земљи, између прве и друге владавине Обреновића династије у Србији. И то је, у исто доба приступ политичком животу *«Генерала Ранка Алимпића»*, чије се име од тада почиње уплетати у новије догађаје у отачаству; у савремену историју српскога народа, као име борца, за општу идеју. Нарочито, Ранково је име уплетено у догађаје пуне народне свести, части, победе и славе од 1858 године. То сведочи историјско дело Нила Попова: «Србија после париског мира», које, овим врстама допуњено, тек чини *једно цело* у Ранковом политичком животу и раду. — у спреми за догађаје од 1858 године.

Брижни дани и немили догађаји, од толико година на дневном реду у Србији, од кримске војне све се више нагомилаху, као да се хитало што бржим кораком у пропаст. Сплетке двора и великаша у Београду обнављане, укрштане, и ојачаване, продирале су у народ и све веће тешкоће стварале. Туђинци се тим користили, и својом интригом све се више увлачили у живот народни.

О новим и новим немилим појавама око двора и међу великашима помињући, Ранко и његови пријатељи, који се код њега, као код друга одомаћена најчешће скупљаху, вазда помињаху о потреби народних скупштина у Србији, говорећи како би се само посредством ових стање у земљи могло исправити. Оваки говори међу младим пријатељима мало се кад свршаваху а да се уз то не чује име кнеза Михаила.

Као прваци и повереници *млађе гране* српске интелигенције, која је у своме колу зачедила ону велику замисао, из које је поникла *Свето-Андрејска Велика Народна Скупштина*, — као живот и моћ слободе народне; као темељ зграде за одгајење и оживотворење идеје Српства, били су: *Милован Т. Јанковић*, *Јово Илић*, *Јеврем Грујић* и *Ранко*.

Ови млади људи, у колу својих другова, усрдно гајећи народну мисао, подизали су је и развијали сложно, смотрено, без страсти, без предубеђења, — чисто у духу народних жеља, народних потреба. Бог је благословио народу

мисао и потпомагао њене радине; проводећи их кроз све врлети клизавом стазом политичке борбе, срећно их довео својој светлој мети. Млогогодишње жеље народне остварене су самим народом. — — А како трновит беше пут, по ком је српски народ дошао до 1858 године, до Свѐто-Андрејске скупштине; до десетогодишњег жељеног збора и договора свога, млађи свет данашњега доба тешко би могао појмити. — Ако се не би сетио, да у ово доба, сви «господари», — (сем двојице—тројице) прваца, творци државног преврата од 1842 беху живи, и сву земаљску власт и силу све без прекида у својим рукама држаху.

«Србија после париског мира», узима напред именована четири човека, као прве апостоле млађе гране српске интелигенције; постављa их као основне стубове, у темељу зграде за оснивање рада приуготовљавајућег за сазивање Св. Андрејске скупштине, и ставља у једно под називом: *«Малено коло народно-либералне партије»*. Износећи на углед њихов положај и значај у коме их догађај застаје, овако почиње: «Ранко Алимпић ишао је ради виших војених наука у Берлин, и пред што ће скупштина бити сазвана, њега држаху за једног од најбољих професора београдске војене школе, Јован Илић родом из Ресника, учио је философију у Бечу, и док је се бавио у Аустрији, он је се упознао сческим језиком и књижевношћу». и т. д. «Био је професор београдске гимназије. Милован Т. Јанковић, и Јеврем Грујић, беху највреднији и најодсуднији чланови теснога кола сједињених либерала и свесних Обреновићеваца. Они су се готово у исто доба учили у београдском Лицеју и радили су у друштву српске младежи“ и т. д, «Обојица су учили у Хајделбергу за тим оба живели у Паризу у цељи науке» и т. д. — Довршујући опис ове четворице «Срб. пос. пар мира» вели: «Ето таки су били људи маленога кола народно-либералне партије.» стр. 37).

За овима писац узима шире коло млађе гране српске интелигенције, у ком набрајајући неколико њему познатих лица, именује: «Јован Белимарковић (Јоцо Марковић) професор војене школе, Јован Димитријевић (Митрићевић) секретар министарства унутрашњих дела, Стеван Ћирић, Стеван Лукић, Васо Маџаревић, Петар Голубовић, Милан

Јанковић, Владимир Јовановић, Арсеније П. Туцаковић, Ђорђе Николић, Миловук, Димитрије Маринковић.» [1])

Поред напред поменутих спољних и унутрашњих тегоба, које Србију притискиваху и узроком кримскога рата, 1854 у Србији беше препуно многобројних и сваковрсних неприлика, које се не би могле пером описати. Дворских и великашких интрига, ситних зађевица и глупога пркоса, беше пун Београд. Слушајући о свему томе беше тако жалосно, да човеку памет стане; а понекад и да се од срца насмеје узроцима распре између кнеза и првих великаша, који се доста пута простачки свађаху и међу собом ружаху, управо, као зле јетрве, кад настану да разоре породичну задругу. Војвода Вучић већ од више година не окреће главе на двор Карађорђевића. Давно је он изгубио љубав према својој творевини, а потпун раздор између њега и кнеза извео је Илија Гарашанин. 1852 г. Гарашанин постав министром председником, удали Вучића од дужности кабинетског саветника. То учини, те негдашњи вођ уставобранитеља постане као раздражен звер. Оставши бес занимања код своје куће, с нова стане развијати своје старе интриге, па ловити Обреновићевце и привлачити их у своју кућу, јавно двору пркосећи. С друге стране, Нула (само је Вучић звао своју жену њеним крштеним именом — *Агнија*, а сав је свет звао «Нула») се беше «крвно» завадила са дворским женама. Вучић би беснео у гњеву, кад би чуо да дворске «женетине» покушавају уста отворити противу његове Агније, или ма су чим такмичити се са њом. Лепа и препредена Гркиња мрзила је двор и дворјане, а умела и свога «господара» подржавати у мржњи према двору и према свакоме, ко стоји близу двора.

Почетком 1855 кнез је удавао своју ћерку Клеопатру (девојка ретке добре и примерне скромности) за Милана А. Петронијевића. Том приликом постигне се спољно измирење између њега и Вучића и овај дође са својом женом у двор на весеље кнезу. Четврти дан после весеља у двору, Вучић је давао гозбу у част свога помирења с кнезом. Гозба је

---

[1]) «Србија после париског мира», износи овде само неколицину од оних људи млађе гране српске интелегенције, који су се у Београду у то доба на раду виделе, а сарадника је било и по свим варошима у Србији, и то беху свештеници, професори, инжињери, адвокати, судски чиновници и грађани.

угођена пре весеља у двору; кнез је дао Вучићу своју реч, да ће му доћи на гозбу. Гозба је приређена у здању код «Српске Круне» (данас општинска кућа). То беше кнежева кућа, па се хтело и тиме обележити *искрено* помирење Вучића са кнезом.

Сав отменији свет престонице тога се вечера сабирао у салонима код «Српске Круне». У зачељу првога салона седео је титрополит Петар, а војвода Вучић и Нула, око њега стојећи, дочекиваху своје званице. Домаћин и домаћица, беху (као вазда) пуни смерне љубазности и пажње међу гостима својим. Домаћица царски одевена, блистала се у бисеру и драгом камењу. Сав женски свет беше у најсвечанијем руху. У 8 часова све званице беху на окупу, а ипак свуда тишина. Очекиван је кнез и кнегиња, рад којих, од Стамбол-капије до «Српске Круне» улица беше осветљена буктињама. Домаћин беше неспокојан; сву своју пажњу обратио салонском уласку. Војна музика у ходницима захори се дочекним маршом. Домаћин и домаћица похиташе на дочек владалачког пара. Кнегиња Персида сама, са својом пратњом указа се на прагу салона.

«Молимо! камо књаз?» срете је домаћиново питање. «Књаз вас је поздравио и молио, да му опростите што није могао доћи. Био је данас у лову, озебао па га заболео зуб,» — одговори кнегиња. «Молимо, да књазу није веома зло? Зуб је опака бољка», лукавим смешењем поновтори домаћин, узимљући кнегињу под руку. Митрополит напред, домаћин са кнегињом за њим пређу у велику салу, где беху постављене трпезе за многобројну званицу. За првим паром, мушкарци, (сви су примили карте са именима жена које ће повести трпези), поведу остали женски свет у велику салу. Сва спрема беше сјајна, — изредна.[1])

Кнегиња заузе место на средини трпезе, између митрополита и домаћина. Митрополит нерасположен; кнегиња Персида по својој природи хладна и затегнута жена, сад се трудила да буде што љубазнија. Вучић се смешио само њему својственим осмејком, и свакога часа доводио кнегињу у забуну својом бригом о кнежевој зубобољи. «Књаз је

---

[1]) Мијаило Барловац, беше управник ове гозбе и весеља; спрема и поредак у свему могаше му служити на част.

добро учинио, што је вечерас остао да се причува“. Таким речима Вучић је напомињао кнежево осуство при његовој трпези. [1])

Око 11 часова домаћин одведе кнегињу у први салон; старији свет следовао им је. У великој сали, где се успремале трпезе и за игру удешавало, заостане млађи свет. На кору војна музика свира харију: «Кад ће мо на војну капетан Милоше?« [2]) Јеврем Грујић и Ранко, у сали ходајући, припеваху: „Jl a jété son argent par la fenetre“, (бацио је свој новац кроз прозор.) Млађи свет задовољан, весео играо је и веселио се, и као да нико ту не беше ожалошћен, што тако сјајно пропаде помирење, у које мало ко и могаше веровати.

У место помирења, Вучићева гозба начини већу провалу између двора и партизана вође уставобранитеља. Он је ћутао, други су говорили. Зле вести брзо се у народу разнесу; кметови из Груже долажаху у Београд, да пољубе руку и скут «господару“ и да припитају о новој увреди, коју му кнез и «коничари“ учинише. „Господар» се чинио као безазлено јагње, а „госпођа“ је блажила народ говорећи му све оно и онако, како ће га највећма раздражити противу „Александра“, његовог двора и дворских партизана, на што је народ обично одговарао: „Нека господар изађе у народ, па ће га Александар опет љубити у руку, као што га је љубио.“

Преко зиме Вучић је примао «народ» у Београду у своме „конаку“. У пролеће је излазио у народ, у коју бању, или у Гружу, да походи манастир Драчу. Из Београда је нарећивана тајна пратња и стража око њега. Он то све зна, и с тога се опет не устеже да сазива народ око себе и да му говори: „Ја! браћо! нема ми куд душа пред Бога, шта сам овоме народу на врат натурио. Обреновићи су били зли и опаки, и нису се могли више сносити; али је

[1]) Тада се јако говорило, да кнез није дошао на Вучићеву вечеру с тога, што га је његова околина уверавала, да ће га Вучић тога вечера при вечери отровати; но то је било проста измишљотина партизана двора, који нису желели помирења између кнеза и Вучића.

[2]) Песму «Кад ће мо на војну капетан Микоше?» спевао је Ранко 1854 г. кад је путовао са војном школом по Србији, а стари Шлезингер, војни капелмајстор свео у музику, где се и данас ова хартнја у војној музици чује.

овај данашњи млого гори; луд човек; све ће нам упропастити са својим чанколизама“. и т. п.

Од толико година Вучић пркоси двору ласкајући Обреновићевцима. На све начине примамљује ове у своју кућу па им говори: како он бајаги, не би био противан, да се Обреновићи у Србију врате. Заклињао им се како он никад не би ни дигао своје руке противу кнеза Михаила, да га нису на то нагнали његови другови. О буни 1842 вазда је повторавао: „Оно дијете (кнез Михаила) ништа ми није учинило. Али проклети Симићи и Гарашани баш ми нису дали мира, докле нисам устао на буну“.

Обреновићевци обазривији клонили су се Вучића и куће његове. Млађа интелигенција, којој Вучић врло ласкаше, клонила га се још више, нити јој беше повољан његов излазак у народ. Познати стари осветник задавао је опште бриге и бојазни, да не наведе народ на какву нову несрећу, — на буну и ново крвопролеће. [1])

1856. г. створи још већу провалу између двора и великаша. Кнез Карађорђевић кришом је радио у Цариграду на Порти, да исчупа власт из руку државног савета. Дознавши за његову тајну радњу у Цариграду, савет јавно ради противу њега. Савет прави формалну оптужбу и отправља је у Цариград султану, молећи турскога цара, да збаци с престола кнеза Србије. У својој молбеници на султана српски саветници веле: „Порта има и *узрока* и *права*, и *начина*, да збаци књаза“.

Помињући оваке невоље у Србији, „Србија и Русија“ вели: „Непријатељства између књаза и совета дошла су дотле, да је совет забранио својим члановима сваке писмене везе са књазом“. (св. 4, стр. 345).

Раздор и несрећа у управи државној расла је с дана на дан, и све већу пропаст стварала земљи и народу у

---

[1]) Поред неповељности, што је Вучић више година примио од стране двора он је ове — 1855 год. претрпео и у својој кући тешки удар, коме се није надао. У пролеће изроди се између њега и Нуле распра љубоморе. Лепа Гркиња, као увређена тигрица, закуне се да ће казнити свога „господара“ тако, како ће га највише заболети. У Мају месецу Вучић оде (у пратњи др. Штекера) у Беч, да лечи своје болесно око, а отуд у Мехадију. Концем Јуна јави он свој повретак кући. У очи тога дана — у очи Петров-дана, Нула нареди све за дочек господара, па попије отров, који је раније била спремила, и на место остане мртва. Вучић је био као ван себе од туге и једва су га одржали, да се не убије за својом Агнијом. Млогим плачем позлели болно око те га у идућој години морадне извалити.

Србији. Раздор у државној управи говео је живим жељама аустријског консула Теје Радосввљевића, који га је управо и стварао, подржавао, и све његове конце држао у својим рукама. Омашив у својим тешким смеровима на Србију у време кримске војне, Аустрија се подузела, да посредством самога двора раздроби њезин унутрашњи живот. Кнез Александер, као везан умом и очима, предао се у руке најлукавије политике, и дао аустријском консулу слободу од које је он начинио за себе право, да учествује у свим државним пословима где је његова реч била меродавна у интересима земље. „Без борбе, без пораза, српска кнежевина постала је тако рећи провинција Турске и Аустрије". Вели Србија и Русија" (св. 4 стр. 345).

Стање у државној управи беше тако, да не би било могуће описати га. У овој општој збрци и раздору, Вучић се мири с кнезом Александром, докле у исто доба Илија Гарашанин излази противу кнеза и противу Вучића. Својом политиком он се издваја у заједничкој политици са Дезесаром, францускым консулом. Правије рећи: Гарашанин се тек у ово доба обелоданио у политици оној, коју је он усвојио још 1852. у Паризу, на личном састанку с Наполеоном III.

Сваког дана у Београду се чујаху нове и нове новости, нове и нове интриге код двора и великаша. О свему томе знало се у Ранковој кући. А ту се још боље знало о народном расположењу према двору и према великашима. Ту је повседневно говорено о општем стању у земљи; пријатељи су говорили и договарали се о начину рада за што скорије сазивање народне скупштине.

И двор и великаши осете да млађа интелегенција није равнодушна према њиховом делању. Осете, како ова, према својим младим годинама, указује и сувише пажње према народу и народским стварима. И дворска и великашка партија, свака за себе, тражаше да на своју страну привуче млађу интелигенцију. То је исто тражио и Дезесар, консул француски, који беше против кнеза и противу великаша у опште. Његова политика у Србији беше заједничка само са Илијом Гарашанином, који, у време кримске војне, на захтев Русије, мораде сићи са столице министра иностраних дела, а тим расрђен, остави Србију и отиде у Париз, где пробави ваљда више од године дана.

Од 1845. године, — нарочито од маџарске револуције, како аустријско, тако и француско консулство у Србији било је добро снабдевено својом радном снагом. Неки Леонари, Мондени, Дозони, Сабарти, Арени, Тефици, Бадовски и други многи французи, и пољски, и Бог зна какви емигранти, под заштитом француске монархије, ређаху се у Београду једно за другим све без престанка. О некима се говораше, да су дошли у Србију на позив Гарашанина ради премера Србије и израде земљописне карте; о некима, да се у Србији баве ради изучавања српскога језика, или предавања француског. Но поред тога што је говорено, било је очито, како се сваки од ових странаца радо уплеће у унутрашње ствари Србије; видело се да сви ови, — и још други, слични овима, који се у разним мисијама у Србији бављаху беху агенти за уношење западне политике и ширења француског утицаја у Србији.

Француски консул Дезесар, одушевљен у својој мисији, од свег се срца старао да политици француској одгаји што јачу партију у Србији. Он је желео да у француско консулство привуче млађу интелигенцију. Тога ради упућивао је своје људе да ову лове. Неки Бадовски, тумач у француском консулству, био је Пољак, и брзо изучи српски језик, те могаше улазити у друштва и у куће српске у Београду. Он нађе прилику и почне долазити у Ранкову кућу, где вазда беше друштва од млађега света, са којим је тражио познанства и друштва у што ширем кругу. Ранку вазда говораше о симпатијама свога консула према њему, и како га, бајаги, Дезесар толико уважева, да би му врло пријатно било виђати га у својој кући међу *интимнима*. Овај се опет вазда извињаваше и изговараше на своје млоге професорске радове и службене часове, који су му остављали слободе само у време неподесно за походе тако високих лица, као што су преставници царевина. Као агенат способан за сваку могућу интригу, Бадовски ће се наћи и даље у овој књизи.

Прошле и ове године Ранко је радио на пројекту устројства за увођење народне војске у Србији. Миливоје Петровић, пошто се врати из Француске, где је штудирао Артилерију, поред високога чина заузе и положај начелника војног оделења у министарству унутрашњих дела, под којим је војска стојала. Као шеф војних послова, он

указиваше велике пажње овоме Ранковом раду и више пута дође да заједно с њим прочита по који одељак. Ове (1856.) године на Васкрсење, враћајући се из цркве, Миливоје дође с Ранком кући на доручак. Честита ми празник и говораше: «Доведох вам Ранка, прво да нас нахраните, јер од по ноћи у цркви на ногама стојећи, огладнели смо као курјаци, па после ћу и да вам га тужим.» Кадсе доручак сврши, он поче: «Ранко вам, — госпо, — вреди толико злата, колико је тежак; тако га цени и књаз и сви наши виши, а како га ја ценим, нећу у његовој кући да говорим. Он не може замислити, како је мени жао, што је њему до сада чињена неправда, али сви заједно морамо овде признати, да у неколико има и његове кривице, и баш сам с тога данас и дошао, да нам дате доручак, и да га заједнички покарамо. Ранко је безазлен човек, па се много предаје својим пријатељима, који нису способни бити пријатељи никоме. Ви би били дужни да на то мало строжије мотрите, и да га одвајате од неких његових пријатеља, који су му доста шкодили, а могу му својим дружењем још више шкодити. Ви ћете имати према њему великих заслуга, ако му не дозвољавате, да вам сваког дана доводи у кућу онаке своје пријатеље, као што је Милован Јанковић. Верујте, да је тај најспособнији, да вам Ранка само упропасти.»

Сетих се светле прошлости саветодаваца; сетих се и како се исти у Паризу, (1853.) с Јанковићем и Јевремом Грујићем, био «на смрт завадио», [1]) и због својих политичких назора и личних амбиција према Србији, постао непомирљив према овима, па као шаљиво одговорих: «Слаба сам ја, — господине, — да то извршим. Ви знате, да у Срба кућом господари домаћин, а домаћица дочекује пријатеље и госте, које домаћин у кућу доведе. Но, и ако су и гости и пријатељи у свако доба мени добродошли, заиста, не бих желела, да се међу њима штетни духови

[1]) Овако вели Миливоје у једном свом писму те године писаном у Паризу на војводу Книћанина у Србију, после чега Јанковић и Грујић буду лишени државног благодејања. У истом писму он говори и о кнезу Михаилу, који се тада бавио у Паризу, — и код ког се он брижљиво удварао. Критикујући га у његовим политичким тежњама за ослобођење Балканских народа, критикује га и због познатог писма које је тада, у доба кримске војне, покренут мутним гласовима и бојазни од њега у Србији, управио на српске саветнике у Београду.

одомаће у кући нашој. С тога, ја вам и благодарим на вашим лепим осећањима према Ранку, и молим вас, да му ви сами посаветујете, да се клони пријатеља, који би могли бити штетни његовој будућности, као што о Јанковићу велите.»

Миливоје се насмеја: «А гарантујете ли ви, да ме ваш Ранко не би одао код његовог пријатеља у ономе, што бих му ја у томе посаветовао?» «Сачувај Боже! да би Ранко и помислио тако што учинити према иком, а камо ли према вама, који му толико добра желите, и од кога зависи његов службени напредак» — одговорих ја.

«Кад би Ранков службени напредак само од мене зависио, он би данас био то, што сам и ја, а не млађи од млађега. Но ја се надам, да ће се све исправити, ако и Ранко са̂м томе припомогне.» Миливоје смешећи се пружи Ранку руку, а и Ранко се смешио, слушајући овај наш говор.

Какву политичку личност представљаше тада Миливоје, мучно је било одредити. Једни говораху, да је понова освојио за себе љубав двора; други опет, да је љубимац Гарашанина; верно поуздање у политици његовој. Но кад једном приликом у кући говораху о томе, и Ранко рече: «Вара се и двор и Гарашанин: Миливоје неће бити никад ни чији, а желео би да сви буду његови.» У француском консулству Миливоје је био *интимни*; то исто желео је бити и међу старијом и међу млађом српском интелигенцијом.

После васкршњих празника једног дана пред вече, дође Миливоје код Ранка; прочита један табак рукописа из његовог рада и позива га, да се проходају на Врачару. То беше његов последњи долазак у Ранкову кућу, нити се више виде на улици да пројде с Ранком, као што се пре тога, после службених часова пред вече, често пута дешавало. Кад једном Ранка о томе запитах, он се осмехну, а ништа не одговори. Ја помислих, да је можда опет било што због Милована Јанковића, који је и даље у Ранковој кући ревносније пратио његов рад о уваћању народне војске у Србији, него што је Миливоје и мислио на то, кад је у кућу свраћао. те никад више и не запитах о томе.

Тако прође 1856. а тако наста и 1857. година. Свака година, сваки дан рађао је нове недаће у срцу српске државе. Две партије — дворска и великашка, у непрекидном пркосу и осветничкој мржњи, нису бирале средства, ни

оружја, којим да сатру једна другу; да потру негдашња своја дела. Све те недаће пратећи, млађа интелигенција, као нова партија, корак по корак примицала се својој високој мети: *Да се народ народом спасе.*

Више пута Ранко помену о потреби, да се са кнезом Михаилом учини ближе познанство, што му ове године удесно за руком испаде. Он је патио, а овог пролећа јако боловао од ревматизма[1]) и лекари га у Мају месецу упуте у будимска купатила, где одмах дође и кнез Милош из Букурешта, такође ради употребе будимских вода. Кнез је имао у Пешти стан, цео први кат у «Штефанс Хотелу», па нареди, те се ту и Ранко смести.

Кнез је Михаило живео у Иванки — своме добру у горњој Угарској и сваке недеље долазио у Пешту на дан —два код оца. Он је примао Ранка у свом одељењу. Поред осталог, вазда га опомињао, да се неби пуштао у политику пред «Бабом», и потсећао га на очеву нарав, који говораше о томе пред разним личностима, што у то доба масама долажаху из Београда у Пешту; једни у жељи, да виде кнежеве; други, да мотре око њих[2]).

По повратку из Пеште и после школских испита, Ранко је путовао са војном школом по Србији. Ове године школа је имала да обиђе скоро целу Србију; по маршрути: београдски, ваљевски, ужички, чачански, руднички, крагујевачки, крушевачки, алексиначки, јагодински, ћупријски и смедеревски округ.

---

[1]) У походу противу «Катанске» буне кад јесен беше сувише кишовита, Ранко је добио први ревматизам у левој страни тела, који годинама и теретном службом умножаван и ојачаван пратио га и мучио до краја живота његовог.

[2]) У Пешти у свом стану, кнез Милош вазда седећи на веранди, пред салом за ручање, примаше ко год се из Србије јави, да му руку пољуби. С више њих поведе реч о политици и животу у Србији, а више њих дочека са: «Е! зар и тебе послаше из Београда да прошпионираш око мене?» Али, кад год би остао у тешњем кругу са својима, (био је кнез Михаило, Перка Бајићка, Анна. Јов. Обревовића, и Фон Бланк, енглески консул у Београду са женом и ћерком), он би само о Србији говорио, па би све запиткивао Ранка сад о овоме, сад о ономе. На ситна питања Ранко му одговараше према познавању ствари, али на питања крупнијег политичког значаја, вазда га замоли: да њега «у мундиру српског официрчића» у томе поштеди. Исто питање кнез никад није повторио, а на подобну молбу од стране Ранка вазда би намигнуо на кога од присутних, па би шаљиво рекао: «Е, гле! ја опет погреших! опрости! ти служиш твога Карађорђевића, и имаш право, што нећеш да говориш са мном о политици». Једном, кад не беше око њега до само Перка, Анна, Ранко и ја, он поче крупно о општем стању и мишљењу у Србији. Ранко му одговори: да он,

00071435

Дуго се међу пријатељима размишљало, разговарало и договарало, па се и одлучило: да се у ово доба најживље у народу спрема, како да се код кнеза и његове владе тражи сазивање народне скупштине, које од 1848. никако у Србији није било, и ако је народ непрестано гласно исказивао своју жељу и потребу у томе.

Тесни круг пријатеља, на све мислећи, није сметао с ума, како сви они беху врло млади и државном службом везани људи, те им је ваљало из раније у народу спремити човека зрелијих година, који би у успешном састанку народне скупштине, међу њима заузео место вође. Таквих људи у ово доба врло је мало у Србији било. Историја мученика Обреновићеваца од 1842—1857. већ их је свеколике од знатнијих и у народу познатијих записала у књигу прошлости. Између оних, који су под разним мукама исчезли са лица српске земље, судба је одржала једнога, да дочека дане, на које су његови другови у сужанству и у слободи, на последњем часу свога живота с тугом помишљали. То беше Стевча Михаиловић, напред поменути бив. начелник чачанског округа. Поред тога, што је био познат као човек одважан, Стевча је био сродник Обреновића, и вазда предан династији. С тога он, већ из раније беше замишљан као *једино* човек удесан, да при састанку народне скупштине буде истакнут међу млађом интелигенцијом као вођа народне партије[1]).

као солдат, клони се и да слуша а још мање да разбира о тако крупним стварима. Кнез га незадовољно мерио очима кроз своје светле наочаре, а после подугог ћутања рече: „Ти имаш право што чиниш тако, а и ја ћу имати право кад у туђој земљи станем мрети, да вас све прокунем што се данас ширите по мојој Србији, а ја остављам своје кости у туђој земљи. Но, шта ви млађи марите за маторог Милоша, што је једном ногом у гробу. Ви велите: „Ако не доживи Милош, доживиће Мијаило".

Кад Ранко, полазећи натраг за Београд, пољуби кнезу руку, кнез га грчевито стиште за руку; ћутао је подуго, па као последње кушање код овога рече: „Дао бих ти новаца ал се бојим да те не увате. — — А, шта велиш?" Ранко му одговори: „Господару! ко узима паре на *зелен,* он је варалица. Чувај се господару таквих и ради себе и ради сина свог". Старац замуче; ћутао је, па опет дркћућим гласом: „Видиш; ја сам довде (до грла) у гробу. Скоро ћу довде (мету руку себи на теме) замаћи у земљу, па што ми је вајда што имам блага за пуну ову кућу. Да станем само ногом на моју земљу, па пола мога блага да дам моме народу, а пола да остане моме сину, па ни унуци да му не поједу".

Кнезу је дрктао глас кад је ово говорио. Ранко је само ћутао. Он опет пољуби руку кнезу, а кнез пољуби њега у чело: Збогом сине! збогом! поздрави ми тамо све. — — Све твоје, све моје".

[1]) Помишљало се и на Ђоку Протића, бив. министра кн. Михаила, ком пре године две беше дата дозвола да се врати у Србију, и на Тому Катића из Рогаче,

Путовање војне школе по Србији, те године неисказано је користило народној ствари. Ранко и његов друг Јоцо Марковић, са школом пролазећи једанаест округа, налазили су се свуда у народу са људима, који беху познати по имену, по карактеру и по народном осећању, па су тим људима поверовали мисао: *неопходне потребе да се народна скупштина што скорије сазове.* Таку мисао проносећи свуда по народу, свуда су је утврђивали, и чинили споразума с првим људима: како народ да се припрема, да код владе у Београду тражи сазивање народне скупштине, коју народ жели и помиње, као своју животну потребу и право, у коме је обманама и интригама у државној управи вазда потиран.

Округ гургусовачки (књажевачки) није био у програму овогодишњег путовања војне школе, а било је потребно и тамо учинити споразум. У Септембру месецу, кад се школа бавила око Ртња и у Бањи алексиначкој, Ранко остави свога друга да га у дужности заступа, а са̂м на мезилу (јахаћој пошти) одјури између 24. и 25. Септембра у Гургусовац на састанак са Андријом Стаменковићем, својим пријатељем из ђачкога живота, који тада беше председник суда гургусовачког округа. Као човек врло редак умом, карактером, сталношћу, прозрителношћу; а особито, редак својим патриотским врлинама, Стаменковић беше високо уважен и љубљен међу својим пријатељима, с тога је он као и Стевча Михаиловић унапред означен, да при састанку народне скупштине, буде један од главних стубова у темељу теснога круга у раду за општенародну ствар.

Овако путујући по Србији, Ранко се најпотпуније увери, да је опште незадовољство у народу дошло до опште уз-

---

бив. првог ађутанта кн. Михаила, да један од ових буде истакнут за вођу народне партије. Но пошто Протић живљаше у Београду под присмотром, није се могло с њим улазити у ближе везе, а ускоро оболе и умре; а и Катић, измучен хапсима и патњама, изгубио здравље и више година носио у себи суву болест, па и он умре ускоро за Протићем, остао је Стевча, као једини човек за то.

Стевча је био сродник Обреновића; у првом браку ожењен Мирјаном, синовицом кнеза Милоша, ћерком Јакова, сина Обрена Мартиновића и Вишње; која у преудаји — из Бруснице у Добриње за Тодора, роди Милоша, Јована, Јеврема и ћер Стану. После толико мука и тавница од 1842 поднетих, Стевча најпосле добије нешто пенсије и повуче се у затворен живот у својој кући у Јагодини, где га је 1854 у свом првом путовању по Србији и Ранко нашао, и са њим се боље упознао, а после га упознао и са друговима својим. (Ранкова писма од Августа 1854 год. говоре о његовом познанству са Стевчом).

00071435

рујаности. Двор једним, а великаши другим путем поткопали су и разорили и потоњу искру народног поверења према себи. Они мутни гласови о томе, што из народа стизаху у Београд, били су потпуно истинити. Поред свега шепртљења дворских и великашких присталица, да још прикривају то, држећи своје госе и саме себе у обмани, ништа се више није могло сакрити. Сами окружни начелници — владини органи у народу, казивали су о злом стању у народу, а и сами осуђивали све, што се у Београду између двора и великаша догађало. А сви ови беху више на страни великаша него двора. Власти у народу познајући опште расположење, страховале су: да ће народ необзирући се на своје власти, једнога дана масама поћи у Београд, да тражи народну скупштину; страховале су за своје меценате у Београду, а још више за саме себе, народу ближе. Јер је народ јавно говорио: да ће му скоро доћи дан, кад ће своје рачуне са кнезом Карађорђевићем и са старим уставобранитељима у Београду пречистити. Људи народни имали су узрока и сами страховати од раздражености у народу; јер би се неправилним покретом народа, највећма нахудило самој народној ствари. Анархичну мисао, ваљало је у народу свим силама спречавати и развијати мисао мирног и правилног народног састанка у Београду — или Крагујевцу. Народним првацима давано је упутство за рад, а давано и уверење, како народ неће дуго чекати, кад ће га сâм закон позвати на скупштину народну.

Но докле је с' једне стране у народу развијена мисао мирног и правилног рада за остварење народних жеља и потреба, дотле се у престоници открива ново зло, нова несрећа у земљи; — завера противу владаочевог живота скована међу великашима. 24. Септембра буде затворено неколико државних саветника, међу којима и сâм председник савета Стеван Стевановић — Тенка. Али је прво затворен Раја Дамњановић, члан држ. савета, који, и својим рођењем у народу, и својим усрдним везама са народом, и добрим понашањем у грађанству престонице, одавна беше стекао опште уважење. А годинама најмлађи и најенергичнији човек у државном савету, беше сматран, — а у ствари и беше, као најопаснији противник Карађорђевића и његовог двора, те се могло мислити, да би Раја, чим би осетио опасности, подигао буну у Београду и у

народу. С тога у двору, у тајној седници закључе, да прво Рају лиши слободе, и одмах тога дана у подне, кад се он, са своја два синчића, који су по њега у савет дошли, кући враћао, дочека га управитељ полиције (Никола Христић), пред капијом велике касарне с оружаним војницима; узме га из кола и затвори у најтврђу одају велике касарне, предавши чување главном дежурном на личну одговорност сопствене му главе. [1])

Овај догађај учини да у Београду одмах овлада мукла узрујаност, и у сваком секунду могаше се надати побуни. Грађанство се прибирало међу собом; полипија устостручила своју пажњу. Уз то, истог вечера деси се страхотан пожар и варош осветли као сунчевом светлошћу; огромна коли-

---

[1]) Раја Дамњанавић рођен је у округу шабачком, у Поцерју — селу Синошевићу и целог свог живота остао одан свом завичају, топло негујући везе с народом где му и данас име живи у лепим успоменама.

Тога дана у великој касарни десио се капетан Владислав Вујовић, као главни дежурни, и управитељ полиције преда Рају њему на чување. У ноћ дођу у касарну дворска кола и књажев налог, да главни дежурни сâм под својом одговорношћу спроведе Рају из касарне у војну болницу, и да га, осим војника у спроводу, нико не би видео; бојали су се од Београђана, да га не отму из руку власти. Кад се Раја види сâм са Вујовићем затворен у колима, он извади из својих недара један кључић и парче хартији; стисне Вујовићу у руку, па рекне: „Пријатељу! ја знам, да сам већ мртав. Жив ти твој јединац Милош, (син Вујовића, умро 10 Фебруара 1861. г.) прими ово; одмах пошљи г-ђи Василији, твојој пуници, нека она сâма собом преда кључић мојој Анки, а цедуљу моме несрећном куму Вучићу. Учини брате! помисли на моје шесторо нејаке деце, која никад више неће видети оца свог.“ Око по ноћи, баш у тренутку, кад сав Београд беше осветљен пожаром на Калимејдану, Рајина жена прими кључић од стола, који је полиција већ била отворила, а и Вучић, у својој кући затворен и под оружјем чекајући полицију, којој се надао, да ће по њега доћи, прими ову хартицу, на којој Раја плајвазом беше написао: „Куме! кумим те још једним Богом и светим Јованом — избави ме.“

Поводом тога, Вучић помислив да би могао у Вујовићу наћи себи савезника, 29. Септембра, на кнежев дан, у време ручка у двору, на коме он није присуствовао, под видом болесничке шетње, извезе се на Врачар до доктора Мајнерта, који је граничио с баштом Вујовићевом, па овога замоли, да прође кроз плот и да му дозове Вујовића „на једну реч“ У Мајнертовој башти Вујовић сретне Вучића, који му учини грозан предлог, рекав: „Молимо! *ми* не ћемо од тебе ништа тражити до само: кад ово дана будеш на стражи у конаку, да нам око по ноћи оставиш капије отворене. *Ми* хоћемо да спасемо народ од зла, које смо му *ми* на врат натурили, и које се више не може да сноси. *Ми* не тражимо твоје помоћи; *ми* ћемо с' нашим људима унети неколико стотина снопова сувога пруќа и сламе, па ћемо сложити око конака и бићемо брзо готови са свим гадом у конаку.“

Изненађен грозном мишљу, по којој је превратник од 1842. намеравао утамањити династију, — своју творевину. Вујовић одговори: да неће одати учињени му предлог, али неби вољно ни пред ким отворио дворске капије, кад их он чува, и да би их он својим животом бранио, кад би их каква сила напала у оно време, докле би их он чувао. Вучића замоли, да се подобним начином за избављење народа од владавине Карађорђевића никад не послужи, и да предлог, који је њему учинио, не учини више никад ни коме од официра.

чина сена у државном сењаку на Калимејдану, беше запаљена и до последње сламке све изгорело.

На рачун пожара у Београду, Теја Радосављевић позове из Земуна аустријску војску; земунски генерал са трупом пређе у Београд, да гаси пожар, који је, бајаги, бацајући варнице преко Саве, грозио лађама на обали земунској. Но Осман-паша, истури градске трупе на Калемејдан и не дозволи Аустријанцима да се попну близу градских бедема, те се аустриски генерал са својом војском напразно вратио од куд је и дошао.

У Београду завлада ванредна строгост полицијска; више дана не могоше се знати који су саветници затварани, нити се о целој тој ствари смело што говорити. Саобраћај између Београда и унутрашњости постане отежан; писма су на пошти задржавана и отварана.

Ранко с војном школом још на путу опази узрујаност и журбу полицијских власти; о несрећној ствари дозна тек у смедеревском округу, куда су прошле катане по саветника Пауна Јанковића — Баћу, који се десио тамо, на свом пољском имању.

Саветници су затворани у ходајама војне болнице, где је за њих било спремљено; оковани су у најтеже ланце, и мучени грозним мукама. Кнез је присуствовао њиним испитима.

Пошто затвореници, као државни саветници, према уставу нису смели бити погубљени, они су опремљени у гургусовачку кулу на вечити затвор, под управом књичког капетана Тодора Петковића, који је у мучењу сужњева био раван своме другу, под којим је у истој кули на мукама умро војвода Мићић и толико најзнатнијих Срба, оданих Обреновића династији.

Овај несрећни догађај у земљи учини коначну провалу међу двором и уставобранитељима, и ови се сад обрате у Цариград султану, Порти, великом везиру и свим моћним Турцима, просећи и за злато купујући њихове помоћи противу свог владаоца. Између првих уставобранитеља, богати Миша Анастасијевић, чија кћер беше жена Раје Дамњановића, пође у Цариград, и тамо проведе зиму уз колено турских министара. Радећи у мисији своје партије, Миша је постигао што је желео; у пролеће 1858. он допрати у Србију Етем-Пашу и Кабули-ефендију, као властите султа-

нове судије у распри између кнеза Карађорђевића и оних, који су га кнезом учинили.

О доласку и дочеку у Србији ових, српском народу немилих гостију, сувишно би било овде говорити; тадањем свету све је било пред очима, а за оне који се доцније родише, довољно ће бити извод из «Српских Новина» од 18 Марта 1858 г. број 33. где се вели:

«Његово превасходитељство честити Етем-паша, комисар блистателне Порте, о коме је раније јављено да долази у Србију, приспео је са честитим Кабули-Ефендијом, првим драгоманом блистателне Порте и пратњом својом 11 о. м. на границу нашу, где је именом његове светлости књаза нашега поздрављен, и од више чиновника и местни грађана у Зајечар допраћен. Одатле се кренуо 12 о. м. и шести дан свога путовања, у коме је сходно достојанству свом свуда с' великом одличности дочекиван, јуче око 2 сата по подне дошао у нашу варош.

«Последњи конак овим високим путницима био је у Гроцкој, где их је дочекао Осман-паша, мухафис овдашњи.

«На Емеклуку царски комисар био је поздрављен од књажевскога представника г. Марковића (Стевана) који је са два књажева ађутанта, једним кавалерским официром, и једним оделењем кавалерије, с' управитељем вароши, и више отмених лица из овдашњих грађана, високим гостима на сусрет изашао.

«На Емаклуку сели су како чест. Етем-паша са овдашњим мухафисом, тако чест. Кабули-Ефендија на кола која им је Његова Светлост књаз на сусрет послао. У спроводу комесара од Емеклука до Београда била су млога чиновна и грађанска лица и млоги чланови овдашњег меџилиса. Код Батал-џамије стајала је упарађена српска војска с' бандом, а тако исто и једна чета низама од гарнизона градског. Честити Етем-паша у проласку поздравио је обе војске, на које су му војници под свирком банде и пуцњавом топова обични поздрав дали.

«Праћен силним људством, Његово превасходитељство комесар прошао је кроз варош, поздрављајући и примајући поздраве. Г. представник књажевски са ађутантима допратио је чест. пашу у град.

«Његово превасходитељство царски комесар, у путу свом кроз Србију, приликом примања поздрава од чинов-

ника наших и од народа, изјављивао је колико Његовом Величанству премилостивом султану нашем, лежи на срцу мир, срећа и благостање нашег отачества, уверавајући о непрестаном благоволителном расположењу премилостивог цара нашег према књазу и народу српском.

«Данас у 10 сати пре подне светли књаз наш походио је Његово превасходитељство честитог Етем-пашу, а за тим су му и г. г. попечитељи и чланови совета визиту учинили».

У Гроцкој је Етем-паша био гост у кући браће Мијаила и Илије Гарашанина, где је и Осман-паша дочекао Портиног комесара. Оптужба противу кнеза Карађорђевића допуњена је у Гроцкој, па донета у београдски град на извршење. Етем-паша, пошто прими поклонење српског владаоца и његових министара, почне вршење своје мисије, све радећи у споразуму са противницима кнежевим — са уставобранитељима у граду. Француски консул Дезесар и Илија Гарашанин, који је поднео оптужбу комисару противу кнеза Александра, тражили су да Етем-паша збаци кнеза са српског престола. Но овај није имао од султана упуства о томе, те тај акт, као врховна жеља уставобранитеља за тада мораде бити одложен. Све друго учињено је према жељи кнежевих противника. Етем-паша је збацио владу и поставио кнезу друге министре. Сву власт и снагу земаљску предао у руке кнежевих непријатеља.

Први акт Етем-пашиног рада беше: да се саветници у гургусовачкој кули затворени, ослободе, а да се спроведу за границу у Рушчук, на изгнање из Србије. Но Раја Дамњановић не дочека дан ослобођења; докле је Етем-паша на граници српској дочекиван, дотле Раја у кули умре[1].

После рада, што је у царскоме граду званично свршен, Етем-паша се пресели у здање код «Српске Круне» где још из раније ова кућа беше о државном трошку богато намештена и за његов долазак спремљена; али је он заузе тек пошто у царскоме граду сврши главни акт своје мисије. Кад се Етем-паша смести у варош, као гост нове

[1]) О мучењу последњих робова у гургусовачкој кули и о мученичкој смрти Раје Дамњановића, за ког је после доказано да је отрован, мени је причао Милан Николић — Рудничанин, који је као трупни официр са својом ротом тада био на служби у гургусовачкој кули.

00071435

владе, да са истом уређује ситније земаљске послове, „Српске Новине“ затрубе кроз народ: „Мир!“ међу двором и великашима. Кроз званична гласила; из уста званичних, захори се „Мир!“ тако гласно и радосно, као да је на све стране Србијом појурила река меда и млека. „Српске Новине“ описиваху срећу домаћу, што наступи тек десетог дана пошто се султанове судије појавише у српској престоници, тако сјајно да би се могло помислити, да у Србији настају дани пуног благостања и спокојства народног. Да би се боље оценила народна срећа, оглашена званичним устима, довољно је овде видети шта говоре „Српске Новине“-број 37. 29 Марта 1858 год. Оне веле:

„Познато је каквих се неповољних случајева у отачеству нашем догодило у ово последње време; и какве су се последице отуда могле изродити за земљу нашу, тако да је блистателна Порта благоволела послати у Србију свог комесара његово превасходитељство Ч. Етем-пашу и придатог му саветника Ч. Кабули-Ефендију, да ове тегобе изравна.

„Као што смо већ јавили, да је овамо дошао царски комесар са добрим уверењем Његовог Величанства премилостивог султана како о светлом књазу нашем, тако и о народу српском, изреком потврђујући да права и преимућства овога књажевства имају непрестано сачувана и неповређена остати. Тако је и приступио послу изравнања постојећих тегоба, а при доброј вољи како предхваљеног комесара тако и Његове Светлости књаза нашег са свима попечитељима и земаљским советом, а и других наших одличних саотачаственика који су ту у речи били, сва су досадања постојавша неспоразумлења изравњана и одстрањена, тако, да се сваки Србин и поштен човек може од срца радовати овако доброј и за земљу спасоносној наредби.

„Брига је почела била обузимати родољупце шта ће произаћи из прећашњих тегоба, и на општу радост, сад је свака неприлика, која би земљу нашу отуда постићи могла, предупређена и уклоњена коначно овако помирљивим и мудрим уређењем“.

После званичног измирења кнез је дао званични ручак својим судијама, који му нису утврдили престо већ га само оставили да продужи агонију своје владавине на из-

00071435

бројане дане. О званичној гозби у двору, где су уз „високе госте“ присуствовали победоносни уставобранитељи у пуном свом броју „Српске Новине“ доста су написале. Одмах за ручком у двору, „Српске Новине“ број 41 од 8 Априла саопштавају српском народу:

«Његово превасходитељство честити Етем-паша даје вечевас у стану своме забаву, на коју су позвани како високи наши сановници и страни преставници тако и млоги од виших чиновника и цвет овдашњег грађанстава“.

Пошто Турци тако благополучно народне ствари у земљи у правилан ток доведу, они пожеле да се и сами у ширем кругу српскога света провеселе. А све је трошкове и забаве њихове у Србији плаћао српски народ. Етем-паша дао је званичном свету ручак, за којим је настало забавно вече за млађи свет. Ручак званичном, као и забаву млађем свету, Етем-паша је давао у своме стану, у истој кући у истој дворани, где је пре три године Вучић давао гозбу и забаву у част свога помирења с кнезом Карађорђевићем. Но та кућа није имала среће да се у њој постигне оно, чега је ради кићена, као да је ту обитавао неки зао дух. Пре него ишта, о тој се кући могаше рећи: да њена судба беше, да се у њеним просторијама све једно за другим одиграва само жалосна комедија.

Тога вечера здање код «Српске Круне“ беше као волшебним чаром обасуто; све сјајно пресјано, али све страно српскоме свету, — српском осећању немило. Низамске страже, бајонети турскога оружја засењаваху поглед. Од кућног прага све Турчин до Турчина, у војничком мундиру и у оделу грађанском; између ових вирио је по који смирени српски полицајац, и чиновници и грађани, одређени на службу Турака. У тој кући тога вечера беше толико Турака, као да се сви из града беху ту преселили. У ходницима на првом кату Турци дочекиваху званице; жена, ћерка, и сестра, одмах је одвајана од руке Србина кавалером под фесом и одвеђена у велику салу на поклонење султановом посланику, који је стојао у зачељу, као прави господар свега, што га окружава и гледао српски свет који се пред њим смерно поклањао.

Поред Етем-паше, с десне стране стојао је кнез Александер; с леве Осман-паша. Око овога тројства беху се поређали заступници европских дворова и уставобранитељи,

— жалосни победиоци свога Господара. Партија дворска побеђена, засенчена, заузимаше друго место.

Света беше премлого; и из унутрашњости позвано. Тепелуци (од бисера и дуката) на главама српског женскиња, упоредо са фесовима турских кавалера, таласаху се у бело-жуто-црвеном шаренилу; између овиx протискиваху се великашке удворице на све стране шапућући мушкињу: „Молим вас, склањајте се, уступајте места нашим високим гостима!“ Пред женскињем сагибаху се са истим: „молим вас, указујте пажње према нашим високим гостима: забављајте их! немојте игру одрећи“

Како се тога вечера осећао владалац Србије, јасно се читало на лицу његовом. Кнез Александер црн и таван од природе, за неколико дана и сувише је поцрнео и потавнео под притиском властољубивих великаша, који, желећи да што већма понизе и своме ћефу подчине „Александра“, пакосно згазише достојанство српског владаоца и српског народа. Кнезу Александру тога вечера било је претешко. Али је исто тако било тешко и сваком правом Србину, гледајући Господара земље поред турског паше, — тако унижена, тако погружена. Призор беше тако жалостан, да је сваки свестан родољуб од свег срца могао закукати за поносом српскога имена, пре, него мислити на забаву, које сваколика раскош беше плаћена новцем српског народа. На дочек Етем-паше у овој кући, српска државна каса издала је 4000 дуката. Тек просто и српски новац што га ови несрпски гости на штету српских интереса утрошише, али ко могаше поверовати, да то беху последњи подобни призори у српској државној управи; ко могаше поверовати у могућност, да ће Турци изравнати провалу између кнеза Карађорђевића и оних људи, који, од кад су, ревносно су копали провалу око сваког српског владаоца, који не хтеде, не може, или не умеде угодити њиховим властољубивим ћудима? Не само људи, који су имали у задатку да пажљиво прате све прилике овога доба, већ и сваки свестан српски грађанин, могао је бити убеђен у немогућност дужег примирја између кнеза Александра и његових првих великаша.

Млађа српска интелигенција, и ако склоњена и засенчена огромним бројем великаша разне народности, ипак, тога вечера умела је наћи себи угодног места и посматрати

све на забави, којом султанов комисар почаствова цвет грађанства београдског. Млађа интелигенција гледала је на све ово само као на црну маску, која скрива дупло горку превару, спремајући се, да првом приликом својим открићем ужасом изненади народ српски. «Србија после париског мира» бележећи Етем-пашино доба у Србији, овде вели:

«Још за време бављења у Београду Етем-паше, приметило се, да народна партија нема вере у то званично помирење» (стр. 11).

Изузимајући поједине образоване људе у Србији што ма којим случајем беху привезани великашима, сва интелигенција дубоко је трпела од притиска, који су Турци вршили над кнезом Карађорђевићем. Ова, (интелигенција) као и сваки човек српског осећања, — као и цео народ, осуђивала је српске великаше, што увлачи туђинску суђају у своју унутрашњу распру. Но је исто тако осуђивала и кнеза Карађорђевића, што није имао више увиђавности и енергије, да се и сам не подаје несрећним туђинским сплеткама, а да се преда у руке свога народа, који би био кадар и вољан отклонити од њега млого спољних и унутрашњих зала.

Етем-паша сврши своју мисију; 15. Априла пуно задовољан својим бављењем у Београду, отпутова за Цариград, а Кабули-ефендија за Беч. Српски великаши у безумној својој победи, испративши Турке, остану да ликују својом срећом. Кнез Александер, хватајући се за свој престо као удављеник за сламку спасења, поднео је сваколика понижења, и опет остао на српском престолу љуљајући се, као ни на небу ни на земљи; тек да се виђа колико и друга сенка. Двор је остао у пуној обмани: да Порта неће дозволити, да се у будуће у Србији држе скупштине народне, у којима би он у свако доба своје пропасти могао наћи. Дворска партија врло ревносно похита, да у народу растури мисао народу најпротивнију, с претњом говорећи: «Нико више нека се не нада нити ишчекује народних скупштина; блистателна Порта одлучила је да више не дозволи у Србији сазивање народних скупштина.»[1])

Рад султановог комесара у Србији у главном обележен је тиме: што се тада прекрсти славно име «уставобрани-

---

[1]) Види протоколе Св. Андрејске народне скупштине, № 23. 3 Декем. 1858 год.

нитељи», па се замени називом «Кајмаками». Тако одличије Турци наменише тројици првих уставобранитељских великаша, а то: војводи Вучићу, новом председнику државног савета; председнику нове владе, министру унутрашњих дела Илији Гарашанину, и богатоме Миши Анастасијевићу, који и доведе у Србију султановог комесара. Све остало, што у великашкој партији беше ниже и ситније од ове тројице, добије назив «Кајмакмци». Дакле, нешто ново, црње и грђе у Србији, остави траг Турака, после којих се на првим стопама осети још већа провала у државном животу Србије.

Од свих зала у овоме, једно беше повољно људима народне партије. А то: што се на врху нове владе појави Илија Гарашанин, најодсуднији човек, који је, као главни стуб тројства кајмакамије, и сâм желео да се што пре сазове народна скупштина. На овој тачци он ће се срести с народном партијом. Млади пријатељи народне партије у своје време наћиће се са Илијом Гарашанином.

Концем Априла месеца, на Ђурђев-дан, кад је Ранко славио своје крсно име, код њега се беху искупили његови пријатељи. По току догађаја, међу њима није могло ни бити друге речи до: о турском јавном господарењу у Србији; о непрекидном шуровању великаша са Цариградом; о потчињености кнеза Александра аустријском конзулу Теји Радосављевићу; о шуровању Гарашанина с францусским консулом Дезесаром; о личном уплетању овога странца против владаоца Србије, кога он, као и српски великаши на сваком кораку обелодањиваху: као неспособна, да управља сâм собом и својом кућом, а камо ли државом српском. На скупу, међу пријатељима тога дана паде доста крупних речи, помињући разне прилике и догађаје у земаљској управи. Гости су говорили и говорили, а и домаћин рече: «Мртвој глави нема лека! кнезу Карађорђевићу нема спасења! Ја сам уверен, да га други Ђурђев-дан неће застати на престолу Србије. Великаши су решили да га сурвају, и сурваће га у најкраћем року. Али питање је: ко да се користи његовим падом? Сме ли се допустити, да други уграби јабуку, која само народу припада? Хоћемо ли тријумфират? Нов начин влада-

вине, који Турци подмећу Србији, или да искрсне могућност, да се у овој маленој земљици створи и трећа династија, око које ће се наши потомци клати и вечито крвавити! Сачувај Боже свега тога! Сви знамо, шта дугујемо својој земљи, која се данас налази у тако тешком и опасном стању.» —

Као из једног грла беше одговор: «Тако је! сад је прилика, да јој се одужимо. Нико не сме штедити своје главе на штету отачаства свога.»

Доста руку, доста чаша с вином подиже у вис, и по српском обичију куцајући једном о другу, зачу се тихо: «Живео кнез Михаило!» И повтори се: «Живео! Живео!»

У ово се доба још није мислило, да се на престо Србије подигне стари кнез Обреновић; али потреба, да се династија подигне *од корена*, изазвала је међу млађом интелигенцијом доцнија размишљања, која су јој налагала, да промени своју прву одлуку у томе. «Србија после париског мира» говорећи о мишљењу партија овога доба у Србији, о млађој интелигенцији, вели:

«Народно-либерална партија предпостављала је свима кандидатима књаза Обреновића, и то, она би радије предпоставила младога књаза Михаила, староме Милошу, који није никада био кадар, да дели са народном скупштином управу над земљом.» (стр. 30).

Незадовољство народа, које је годинама расло и развијало се, и у прошлој години достизало свога врхунца, доласком и дочеком Етем-паше у Србији прекипе у отворено огорчење; спремало се да првом варницом плане у народну побуну. Сваки дан доносио је све ново и ново уверење, како се у државној управи мора нагло догодити ужасан потрес, о коме ни једна партија не би могла с поуздањем прорећи: над чијом главом ови страхотни облаци иду да се провале. Таке прилике налагаху маленом колу младих народњака у Београду, да отворено прегну на рад у народу и у престоници, те да се што брже и што сигурније доврши спрема за сазивање народне скупштине.

Да се народна скупштина сазове мирним и правилним путем, ваљало је младим патриотима имати темељита ослонца у земаљској управи. Ваљало им је придобити човека меродавна, који има државничку власт у својим рукама, — човека енергична, који има свог рачуна и свог интереса

у сазивању народне скупштине. Такав човек био је Илија Гарашанин, који, — и поред тога, што је према својим традицијама, био непријатељ Обреновића и њихов непомирљиви противник, ипак, као државник енергичан, увиђаван, разложан; а противан упливу аустријском у Србији, и поред свих својих властољубивих тежњи, између свих својих другова достоно је заслуживао име патриоте, својим доласком на управу земаљске власти, обрадовао је младе народњаке, и ови су желели удесити своје политичке односе према њему; желели су привући га у своје коло, а по могућности и сасвим га одвојити од његових старих другова, од старих предрасуда, па га пријубити опште-народним жељама, — опште-народним интересима.

Са таком мишљу према Гарашанину, како је Етем-паша у Београд дошао, млади пријатељи стану одлазити у његову кућу. Милован Јанковић и Ранко учинили су прве везе своје партије са овим свемоћним државником Србије. Гарашанин, и са̂м желећи, да око себе прибере млађе интелигентне људе, као нову снагу; нарочито желећи придобити оне, који су, као синови народни, могли имати јачих веза и уплива у народу, примио их је са: „*Добро ми дошли.*“

Овога лета, сви прваци млађе интелигенције излазише у народ. Јанковић, Илић, Грујић и Ранко, по једном и по два пут идоше из Београда [1]). Остали по потреби састанака виђали су се у народу на саборима и панађурима. Враћајући се из народа у Београд, Ранко, Илић и Јанковић одлазили су и Гарашанину, да га известе о стању у народу.

Млади патриоте, сви подједнако инокосни — без срестава материјалних, чињаху ова путовања с тешким напорима; потпомажући се рефеном, често пута одношаху из својих кућа и последњу пару. У материјалним средствима код њих, у правом смислу беше: „везало се лико на опуту.“ Гарашанинову понуду помоћи у томе, смотрено су одбили. Један глас, да се обрате кнезу Милошу, нису хтели усвојити, и гнушаху се слушајући, како је многи и многи, на

---

[1]) Од 1854. год. сваког пролећа и сваке јесени Ранко је одлазио до свога Поцерја на састанак са својим братом Милинком Алимпићем, председником накучанске општине, свињарским трговцем и са Матом Крајинићем, капетаном поцерским, а одпао, до Лознице на виђење са својим старим учитељем Игњатом Висићем, протом лозничким.

име политичког предузећа у Србији, код старог Милоша измамио огромне суме злата. Желећи у своме предузећу остати сами за себе, у свему чисти, говорили су: „Не тражимо капаре на зелен; Милошеве паре до сад нису у томе биле срећне.“ Ранко и Јанковић учинише и позајмице код извесних Обреновићеваца, говорећи: «Ако буде среће, стари Милош све ће накнадити; ако несрећа освоји, она ће нам и главе однети.“

А докле на једној страни беше оваке скучености материјалне, на другим је странама било изобиља и сјаја. Етем-паша у Цариграду преда султану повољна извешћа о мисији у Србији, и султан благоизволи послати кнезу безбројно својих ордена, да њима награди заслужене Србе у измирењу између њега и српских великаша. Заслужних беше много; од војводе Вучића до Димитрија Фичо, мало их је остало у две заслужне партије, а да му се на грудима није заблистао дар милостивога цара.

Кнез Александер заморен раздавањем царских награда, а много више претрвен стамболским гостима, остави престоницу и пође да се разгали путовањем по Србији. И његови синови, Петар и Андрија, у то доба оставише Србију; Теја Радосављевић одведе их у Беч, да их тамо да на школовање. Ђока Карађорђевић, кнежев синовац, који беше помињат као кандидат на кнежевски престо, напусти ађутанство код свог стрица и отпутова из Србије. Њега одведе таст, Миша Анастасијевић, да походи европске престонице, и да се прикаже владама и дворовима европским. Тако, у кратком року све породичке мушке главе оставе Београд и двор усамљен, из кога се опет чујаху вести о многом саветовању и раду, како би се у клици сатрла свака народна мисао и нада о сазивању народних скупштина у Србији.

И у Ранковој кући, где беше обично зборно место другова, који су радили, да се свакојако оствари сазивање народних скупштина у Србији, у ово доба настала је најживља активност. Разна лица из народа и престонице посведневно се виђаху у кући. Ту долажаху људи народне партије; а долажаху и они, који, по одласку Етем-паше, осташе у Србији под називом «Кајмакамци.» Састанци ови беху слободни, јер су стојали под закриљем Илије Гарашанина, управника врховне полиције и врховне политике

00071435

у Србији. У Ранковој кући виђаху се и људи дворске партије; као лични познаници и ови долажаху у кућу, у намери и жељи, да дознаду што о раду двору противном. Поред ових, по који пут виђао се ту и човек француског консула. Онај Бадовски, тумач француског консулства, доста је пута стрпељиво куњао у којој соби, чекајући састанак са Ранком, да му достави каку интригу двора код Аустрије; — боље интригу Аустрије на двору Србије; да испоручи поруку свога консула, и да припита о овоме и ономе, што је консул био рад да зна.

По нарочитој поруци, Ранко је и одлазио француском консулу, а све политичке разговоре са Дезесаром сводио на што краће, и тим обазривије, што се овај безобзирно уплетао у српске послове. Желећи лукавством или силом овладати духовима младих народњака, Дезесар је говорио и Ранку и његовим пријатељима од сваке руке, а опет једно те једно. Силом француске речитости, старао се доказати, како монарх Француске одсудно полаже на то: да Илија Гарашанин постане кнезом Србије. Познавајући расположење ових према и самој речи «Кајмакамија», говорио је и претећи: Ако би се код масе проста народа наишло на неостварљивост познатих жеља његовог императора, за Србију би било тим горе, што би у том случају Наполеон III. потпомагао, да се у Србији оствари кајмакамија. Везе млађе интелигенције са Гарашанином на једној, а са народом на другој страни, давале су француском консулу млого наде и смелости према овима; он им је отворено исказивао своје мисли и жеље свога цара, говорећи пресудно: како он има налог од своје владе у Паризу, да овако изјави млађим образованим Србима, као што има налог, да свакоме у Србији каже: да монарх Француске неће признати Обреновића за владаоца Србије, и баш кад би га маса народа прокламовала за таквог.

Дезесар је тражио, да у напред сазна, како народ у опште мисли: ко да замени Карађорђвића на српском престолу? На то питање он је вазда добијао одговор: «Народ је млого претрпео, и с тога постао у опште неповерљив, затворен. Треба га довести на скупштину, и то овде у Београду. па кад се народ тако сабере пред очима заступника великих сила, где га нико не би смео спречавати у његовом праву слободне речи, он би отворио уста и казао

своју мисао. Само овде у Београду, могло би се корисно утицати на народ.»

Дезесар је обрицао, да ће он са Гарашанином радити, прво: да се скупштина на сваки начин што скорије сазове, а друго, да се држи у Београду — а не у Крагујевцу, као месту обичном за држање народних скупштина. Француски је консул обрицао, да ће свим својим силама потпомагати народне жеље у сазиву скупштине, и све радити тако, како би жеље његовог монарха, односно промене на кнежевском престолу у Србији, биле остварене. С тога «Србија и Русија» и вели: «Француски консул ни мало није тајио да ради на томе, како би *књазом српским постао* Илија Гарашанин» (св. 4., стр. 355.).

Страсним уплетањем у унутрашње ствари Србије, Дезесар је најочитије изобличавао политику свога монарха према Србији; шкодио ономе, за ког је желео учинити највише, навукао на њега опште подозрење, друге потсећао на већу опрезу; а и самог себе испољио као човека незрела за заступника тако силне монархије. У повравку од француског консула, једном ми Ранко говораше: «Дезесар хоће Гарашанина пошто по то. Његов рад у томе легалним путем неће у Србији уродити жељеним плодом, али, око кајмакамије, где би тројство могло прегорети засебност, и сложити се, глава ће да игра [1]). Гарашанина морамо одвојити од других, и што тешње приљубити га народу. Народ је за Обреновића. А кад народна ствар буде свршена, мора ће и Гарашанин, као паметан човек, сâм за себе решити: да добром вољом пристане на оно, што народ хоће.»

Противно француском консулу, говорио је консул енглески. Стари Фон-Бланк у исто је доба говорио Ранку: «Кад српски народ изабере себи Господара, сви дворови онога часа признаће га за таквог. Од своје стране, ја вам могу нагласити само то: да би се у Енглеској најрадије

---

[1]) Тројство у кајмакамији имало је своје засебности: Вучић је хтео за себе, као што је вазда и *своме* народу говорио: «Ја не марим да будем књаз, али за љубав народа примио би се, само за 2—3 године, да помогнем кукавном народу.» Миша Анастасијевић тражио је за свога зета Ђоку Карађорђевића, а Илија Гарашанин се уздао, да он сâм за себе прими владалчки престо Србије.

00071435

чуло име старог Милоша. Чувајте легални пут, па се никога не бојте. Чин свршен вољом народа., унапред је санкционисан Господарима свију народа. Теја вам се склонио под завесу својих сплетака, па ће и Дезесар под завесу својих.»

Теја Радосављевић, који годинама владаше српским двором, за време Етем-пашино као да се повуче у политици свога двора и уступи првенство Турцима; у Августу месецу одведе кнежеве синове у Беч на школовање, па се више и не врати у Србију. У јесен, кад двор долазаше у своје преломне дане, где би му највише потребовало савета овог пријатеља, њега више не беше да се двору у невољи нађе. Дезесар, и од Теје ослобођен, све је већма развијао своје замке, да их баци на већ сурвана кнеза Карађорђевића.

Народна партија готова спремом у народу, изашла је отворено на дело, да потражи народну скупштину. «Србија после париског мира» о томе овако вели:

«Међутим при свршетку Јулија већ је био сазрео план полибералне партије. Премда све појединости нису биле познате Гарашанину, али је у опште знао за тај план. Наскоро и сами чланови народне партије реше се, да ступе у преговоре са Гарашанином. Августа 7-ог, кад су неки чланови те партије наново отишли у унутрашњост Србије, био је послат министру члан партије Ранко Алимпић, да га склони, да поднесе предлог савету о сазивању скупштине. Том приликом Алимпић представи министру, како је много већ урађено да се у народу покрене мисао о потреби скупштине. Гарашанин обећа, да ће сутра дан о томе повести разговор у савету. Књаз тада не беше у Београду, још 30 Јулија он је отишао у унутрашњост Србије.» (ст. 14.).

Том приликом можда по десети пут Гарашанин је слушао о стању и претећем расположењу народа: да ће са̂м у Београд доћи, да код владаоца и његове владе тражи рачуна о млогоме чему; и како би се то већ и догодило било, да се у народу није објасњавало, како би такав корак од стране народа излегао у земљи побуну, што би у оним мутним приликама само већега зла земљи донело. У народу је развијена мисао о потреби народне скупштине, али је свуда препоручивано, да само мирним начином народ чини пресију на своје прве власти, те да се његове жеље

што јаче чују код веће власти у Београду, и у исто је време увераван народ, да ће на управу државних послова скоро доћи човек, који ће испунити народну жељу у сазивању народне скупштине. Зато је Ранко тада и Гарашанину рекао: «Више од године дана, ми обричемо народу ваш долазак на управу државних послова, а тим смо му обрицали извесност сазивања народне скупштине, као првенствене народне жеље и потребе. Сад сте ви на месту, где вас је народ и сав млађи образовани наш свет годину дана исчекивао с пуно поуздања, да ће те испунити опште надање. Не испуните ли ви то, што народ и сви ми од вас очекујемо, можете се надати, да ће вам у најкраћем року скупштина сама на врат доћи. У Србији на све стране готов је народни устанак, а у данашње доба неће бити тешко да у народу искрсне и какав нови Вучић. Грех на вама, ако се скорим сазивањем скупштине не спречи побуна народа.»

Примајући и од окружних начелника све тежа и тежа извешћа о расположењу народа. Гарашанин одговори Ранку: «Ви, Алимпићу, и ваши другови помогните, да што већа навала из народа долази на владу, и радите у томе све што нађете за потребно, а што се тиче књаза и совета, то је моја ствар. Ја вам изјављујем, да се осећам срећан и снажан, налазећи уза се младу интелигентну снагу, од које ће српски народ имати пресудних користи. Пред таком војском, Алимпићу, као што сте ви и ваши другови, ја ћу весело изаћи сваком отпору на сусрет.»

Ранко је сваког дана (управо сваке ноћи) одлазио Гарашанину. Кад његови другови нису осећали те потребе, осећао је Гарашанин, па га звао и сваком се приликом старао, да га што тешње себи прилуби; мислио је, да преко овога члана народне партије, задобије његове другове — и сву партију.

С обзиром на Гарашанинову вешту речитост, Ранко је потсећан да не би био наведен на танак лед; да га Гарашанин не ухвати за реч, која би доцније могла на другове пасти као тавна сенка, због неодржане речи, а он једном одговори: «Ни у којој прилици ја нећу сломити врат преко своје речи. Гарашанин узима нас као главну чињеницу у народу, као што и ми њега сматрамо за таквог у државној власти. Он тражи наше помоћи, као ми његове. Из гомиле карата вучемо кеца, па коме испадне црн. Ако Га-

рашанин буде искрен према народу, као што се преда мном показује, и народ ће бити према њему искрен и признателан, и ми ћемо као пријатељи са њим изаћи пред народ. Ако буде у себи гајио себичну мисао, која би ишла против интереса народних, онда, кад се видимо на раскрсници, како коме Бог и срећа дадне. Гарашанин није плитак као његов пријатељ Дезесар, који му својим радом само више шкоди, а својим поверењем у томе доводи у неприлику мене и друге. Гарашанинова засебна мисао за сад је пред нама затворена као и наша пред њим. Тек ћемо се пред народом обелоданити: да ли смо истим путем ишли на сусрет народних жеља и потроба."

У Гарашаниновој кући, Ранко се сретао и са Миливојем Петровићем, начелником војног оделења. У доба Етемпашино, Миливоје се указивао на стражи двора, а у ово доба опет као Гарашанинов човек. Но они, који су га из раније познавали, мање су веровали у његову искреност према двору и према Гарашанину.

19. Августа, на предлог Гарашанина, као министра војске, Ранко и његов друг Јоцо Марковић беху произведени у чин штапс-капетана (капетан II класе). Пошто се мајор Зах у то доба у некој мисији у Солуну бавио, Ранко је наименован да заступа дужност управитеља војне школе.

23. Августа кнез се врати у Београд. Гарашанин је одржао своју реч, народним и својим личним жељама одговарајући. Борио се и извојевао пристанак државног савета на сазивање народне скупштине. Пристанком државног савета он изнуди пристанак кнеза. Десети дан, пошто се кнез у престоницу поврати, у „Српским Новинама" број 99 — од 4 Септембра 1858 — обнародовано је височајше решење по гласу акта:

»Попечитељ унутрених дела, добивши поузданих уверења, да од неког времена народ наш изјављује најживљу жељу, да би правитељство сазвало скупштину народну, на којој би му он, преко својих заступника представио тегобе своје, разложило је под 3. ов. мес. П№ 3664. потребу ову совету земаљском, и предложило му, да се предмет о држању скупштине народне, што скорије у решење узме и реши, па затим и начин определи и позив скупштине одобри, како би се тиме жељи народа удовљетворило.

00071435

«Уваживши разлоге ове, Његова књажевска светлост благоволела је истога дана В№ 1052, сагласно са једнодушним сагласијем совета решити: *да се скупштина колико је могуће пре сазове чим се закон о држању скупштине издао буде.*

«Да би се ово закључење правитељства што скорије удејствовало, одређена је одма комесија, која ће без задржавања сачинити и надлежном месту на одобреније поднети пројект поменутог закона.»

Овим актом решена је прва тешкоћа. Одмах за тим јаве се у «Српским Новинама» уводни чланци под знаком #. Прво — 6 Септембра 1858 год. — број 100 доноси:

«#. Одавно жељена народна скупштина једногласно је решена високим советом и одобрена светлим књазом. Решењу овом сваки се поштен Србин радује с нама заједно и у толико већма, — што је народна скупштина постала била од неког времена код нас ређа, а потреба да се држи већа.

«За то срдачно благодаримо високом правитељству нашем, за овај многоважни и општежељени корак. Премда још није казано каква ће бити та скупштина, на кад ће се, где, и на који начин држати; али ми смо потпуно уверени, да ће се високо правитељство наше и о томе својски старати. Комисија је већ одређена да пропише правила за скупштину. У комисији су људи, од којих се потпуно надати можемо, да ће схватити задатак скупштине и прописана за њу правила определити.

«Међутим, није с горег и јавно о томе коју реч проговорити. То је у толико нужније, што је ствар ова врло озбиљна и важна, а мнења могу бити различита. Ствар је општа, тиче се нас свију у опште, и свакога понаособ, па за то и не треба замерити, што се свак за њу заузима и о њој говори. Искрен и поштен разговор са часним и основаним разлозима не шкоди никоме.

«*Каква ће бити наша народна скупштина*, — то истина напред не можемо знати, али познавајући отачаско старање високог правитељства о благу народа, не можемо ни помислити, да ће скупштина бити другчија, него онаква, *каква* спроћу положаја и жеља народа *треба да буде.* Народ се наш навикао на скупштине; то је стихија нашега живота која протиче кроз сву историју нашег народног бића, од

првог нашег историског појава па до данашњега обновлења у животу државном.

„Скупштина је народу нашем још и неопходно нужна, јер њом се народ договара са правитељством о потребама и тегобама својим. Она је нужна и правитељству, јер на скупштини је прилика за узајамни договор и споразумлење правитељства са народом. А мимо то, већ је десет година протекло, како скупштине није било, па за то време много се којешта накупило и тако потреба за узајамни договор између правитељства и народа постала осетнија. Јавно се чује од стране народа тужба, те на ово, те на оно, што код нас постоји, па му се то чини неудесно и тегобно, и желео би да се то уклони или преиначи. Народу је потребно и даље договарати се с правитељством о своме напретку и развићу, како моралном тако и материјалном. На оваком пак узајамном договору оснива се даље будућност и благостање народа.

„По овоме, задатак је скупштине наше врло важан, како за народ тако и за само правитељство. Према овоме задатку сад треба скупштина да се удеси. *А каква треба да је скупштина*, коју смо тако живо чекали, и правитељство нам је одобрава?.. Скупштина народна треба да је *слободна и паметна*, треба де је *неумерично и морално снажна*.

„Ова својства њена, ми ћемо у кратко посматрати у идућем листу.“

Друго — 10. Септембра 1858. — број 101:

«#. Скупштина треба да је *слободна и паметна*. *Слободна* треба де је, како у избору и састављању, тако и у делању своме. Народ треба слободно да сам, без икаквог зазирања од стране власти, из своје средине изабере за скупштинаре паметне и поштене људе, — људе од реда и поверења народног, па ма они били ког стања и положаја а рођени у земљи где му драго; јер само од таквих паметних скупштинара може се очекивати паметан договор и што добро за народ, и само тако слободна скупштина може бити и *паметна*.

„Какви буду скупштинари, таква ће бити и скупштина, — такви њени резултати. По томе следује да се ваља искрено и својски постарати да се изберу честити скупштинари. Ово је од неоцењене важности, како за народ тако

и за правитељство, коме напредак народа на срцу лежи. Паметни и народном слободно изабрани скупштинари, заступаће народ с достојанством и општом ползом, и знаће као што ваља представити праве народне жеље и потребе, за којима је правитељству врло стало да их дозна. Напротив, каква би полза била од скупштине, кад би се она саставила од људи ненародних? Онда, нити би правитељство дознало праву истину народних жеља и потреба, због чега скупштину и сазива, нити би резултати скупштине задовољили народ и с правитељством га у споразумлење довели, а ни назвати се не би могло народна скупштина, почем не би била у духу народноме.

„Изабрани овако скупштинари, треба такође да су слободни у саобраћају са свима сталежима људства, те да боље и свестраније дознавају потребе и жеље народне. Тим начином скупштина би била приступна и онима, који нису скупштинари, а имали би што скупштини у општу ползу да кажу. Исто тако треба скупштина да је слободна и у дељењу своме, како по предмету, тако и по начину, тим пре, што се и неда напред строго определити шта управо скупштина да ради, од чега после зависи и начин радње. Границе које би јој се правилима поставити имале, биле би те: да ни пошто неодступа од жеља и потреба народних; да сваку радњу своју оснива на разлогу и удешава је по духу народноме, да се у свачему руководи по разуму и клони сваког нереда, страсне и безразложне вике и т. д.

«Овака само скупштина могла би се — по нашем мишљењу — назвати *слободна и паметна.*

„Скупштина даље треба да је *нумерички и морално снажна.* Нумеричка снага њена лежи у броју скупштинара, који број ако је мален, у толико је и народна скупштина слабија; напротив, што је број скупштинара сразмерно већи, тим ће и скупштина бити крепчијег делања и већег поверења и код народа и код правитељства. Међутим, ма колики број био скупштинара, ма колико нумеричне снаге скупштина добила, ипак цељ ће своју промашити, ако не буде и снаге моралне. Ту треба бирати људе колико од поштења и реда, толико од знања и способности за овај посао, па ако их на једном крају нема, ваља их потражити на другоме, тек опет сви да су од поверења народног. У

овоме смотрењу ваљало би бар на двајест скупштинара да дође по један из више сфере, с већом изображеношћу, и који је по томе са свијем дорастао за скупштински посао, и ти би после остале у делању потпомагати и обавешћавати могли. У колико оваких изабраника народних буде на скупштини више, у толико је боље, и скупштина ће онда у толико свеснија бити о своме задатку. На сваки начин мора се пазити да скупштинари буду људи од срца и памети, јер и једно и друго главни су услови за успешно делање скупштине.

«Ово би, по нашем мишљењу, било неопходно потребно својство предстојеће наше народне скупштине, ако смо ради да она многоважни посао свој с чашћу и достојанством врши. Је смо ли их бар од прилике погодили видећемо; тек на сваки начин желели би смо од свега срца да нам се . . 48 година не поврати. Скупштина тадашња није имала ових својстава, па за то ни окончаног резултата. Сад је наш народ свеснији, па и од скупштине данашње можемо се надати бољем резултату.

«У идућем листу повешћемо разговор још и о томе: кад треба скупштина да се држи, где и на који начин».

Треће — 13 Септембра 1858 — брод 102:

«#. Три важна питања остаје нам још расмотрити у обзиру наше народне скупштине, — питања од којих повољног решења зависи такође и повољан успех скупштине.

«1. *Кад треба скупштина да се држи?*

«Да су код нас путови удобни, да по путовима има добри конака, да има доброг сместишта за скупштинаре и великих сала за скупштину, онда би по народ наш најугодније било да се скупштина држи зими; јер онда је народ понајвише беспослен па тако не би издангубио идући на скупштину и ту се бавећи; али почем тај случај није, онда се мора узети топло време у години, а најбоље време јесење, кад народ важније радове своје савлада. То је што се угодности народне тиче спроћу времена. Ова угодност пак није ни правитељству заметна. Но има прилика и околности где се не пита толико за угодности колико да се што пре скупштина држи. Једна такова прилика и сада је. Народ жели скупштину час пре; скупштана му је преко

потребна, па за то се с њом ускорити мора, необзирући се ни за каквим угодностима. Међутим, и време је за сада врло угодно, и наше високо правитељство желећи се јамачно њиме ползовати за држање скупштине, живо ради на дотичном закону, те да чим овај буде готов народ на скупштину позове. Позив овај сви жељно изгледамо и њему ћемо се у толико већма обрадовати, у колико достојнија правила за скупштину донео буде.

«2. *Где да се скупштина држи?*

«Кад би се народ наш само зато на скупштину сазивао, да му се што саопшти или растолкује од стране власти, или да му се заповести какве издају, онда наравно скупштину би ваљало сазвати онде, где је средина земље, а при томе где се скупштина може удобно сместити и издржавати; али се народ не позива на скупштину нарочито тога ради, већ да се са правитељством земаљским договори о својим тегобама, да му жеље своје изјави, и гдекоје постојеће ствари, које му се чине неугодне, претресе, и т. д, Онда не можемо ни помислити згодније место за скупштину, него оно где је у скупу правитељство, с којим је народ рад договарати се. По овоме, скупштину би најбоље било држати овде у Београду, и у толико више, што се скупштинари овде, као у већој вароши могу удобније сместити и лакше издржати, него ма у којој другој вароши; а при том, овде би се и за скупштину могло наћи потребних сала, где би у случају рђавог времена радњу своју наставити могла.

«3. *На који начин да се скупштина држи?*

«Што се овог питања тиче, ми мислимо, да би најбоље и најсавесније било, да власт само означи дане и места, где ће народ из које општине састати се да скупштинаре избере, па при том народ да ободре и обавесте о свом позиву и праву његовом, а саме у избор да се ништа не мешају Кад овако народ избере своје скупштинаре, онда треба да им искаже све шта жели и шта му је потребно, па они то на скупштини да правителству представе. Затим у одређени за то дан, скупштинаре ове треба упутити окружној власти која ће их све пописати, и овамо их у

Београд на скупштину опремити, но под управом између скупштинара, кога сами они изберу себи за старешину, и који ће се после бринути да међу њима поредак влада. На овај начин сви ће скупштинари доћи у Београд под сопственим руководством. Високо правитељство онда ће их саставити у једно тело, т. ј. у скупштину, и ту их известити о позиву њином, а после их оставити да се скупштина сама у себи образује, да из средине своје себи председника и деловодитеље изабере, па узевши у расматрање позив свој, сама да се добро и свестрано посаветује о предметима и о начину посла свог.

«Радња паметне и овако спремне скупштине биће за цело паметна, самостална и честита, а то је онда полезно и пробитачно како за правитељство тако и за народ у будућности; та би нам радња скупштинска части принела, нити би нам се могло пребацити да нисмо дорасли за скупштину и узајамни договор.

«На против, ако се скупштина не образује у *себи*, не спреми и не оспособи за многоврсну радњу своју, онда би нам она више шкодила него што ће помоћи, и онда би смо посведочили да доиста нисмо дорасли за скупштину.

«Скупштином је на коцки народна част; буде ли скупштина честита, благо нама и у будућности нашој; но да Бог сачува да испадне зло и наопако! Зато нека се будући скупштинари добро на ум узму, да лакомисленим поступком не окаљају част народа и будућност земље наше.

«Ове мисли рађају сад питање: шта скупштина треба да ради? Но ту се отвара простран и готово непрегледно поље, али пре него што на исто ступимо, почекаћемо док изађе закон о скупштини. Надамо се да ћемо још ових дана моћи публику нашу о њему известити». —

Ова три чланка Ранко је написао као правац, по коме су имали народни прваци у народу руководити рад за састанак народне скупштине. Осем тесног круга пријатеља и Илије Гарашанина, нико није знао да је чланке под # у «Српским Новинама» Ранко писао. Пошто је овај трећи чланак предао јавности, он је отпутовао из Београда са питомцима војне школе да обиђу пожаревачки и крајински округ. Као вршилац дужности управитеља војне школе,

чим се удале од Београда, он остави свог друга Јоцу Марковића да путује уз питомце, па је сам измицао све по један дан у напред те тим добијао времена да се састаје с људима у народу и даје им обавештења и упуства за изборе скупштинара. У Неготину школа се задржи неколико дана, а кад крене за Пореч, Ранко се одвоји и опет на мезилу одјури у Зајечар (где је мало раније Јово Илић пролазио) на састанак са својим пашеногом Владиславом Вујовићем, који тога пролећа беше неким својим другом оклеветан у кући Ненадовића те га кнез Александар оправи у Зајечар за среског начелника. Од Зајечара преко Мироча и Танде стигне војену школу у Доњем Милановцу, и крене Дунавом за Београд [1]).

Први акт правитељства о сазивању народне скупштине доведе под мутне облаке ону лепу наду, која после Етемпаше беше заостала у двору: да Порта неће дозволити да се народне скупштине у Србији држе. Притешњен Гарашанином кнез потпише познати акт, а затим другим путовима тражи да се исти поништи. По савету дворске партије, кнез је тражио помоћи у Бечу, помоћу кога постигне у Цариграду, те Порта пошље у Србију забрану на сазивање скупштине. «Србија после париског мира» о томе вели: «15 Септембра дођу у советску седницу сви попечитељи и Стеван Магазиновић књажев представник и попечитељ иностраних дела и објави свима: да је јуче паша београдског града походио књаза и јавио му, да Порта телеграфом забрањује сазивање скупштине; а Гарашанин примети на то, да по

[1]) У Ранковим успоменама на овај пут обележено је и ово: «У Кладову срески начелник Марко Стојковић — Силистар, одведе ме у Сип — село на Дунаву, да видим неку слепу девојку, која је у томе пределу сматрана као пророчица. Она је слепа рођена: српски говори само по неку реч; капетан Стојковић зна влашки па јој помаже. Слепица ми узе леву руку, мету у њу нека зрна па их меша скоро 10 минута и онда чита историју моје прошлости, а кад пређе на будућност, поче: «Овај човек-путник је са много друштва; но су његове мисли одвојене од тог друштва. Он је с другим друштвом ушао у велики рад, и често пута мисли, да ће пре изгубити главу, него што ће тај рад по жељи свршити. Рад ће срећно свршити али ће од тога рада, више претрпети, него што ће се похвалити». Стојковић је био дворске партије и обрати пажњу на речи пророчице, а ја тргох руку и смејући се рекох: Хвала Апостолу! Код вас би свака циганка могла постати пророчица. Платих и окретох леђа пророчици. Сутра дан капетан салети Јоцу, те и њега одведе у Сип. Не лези враже! слепица и њему очита све као и мени и још рекне: «Јуче је био код мене један који мисли све као и ти; ви сте обојица у истоме послу, који ћете скоро срећно свршити, но кад га свршите, други ће се овајдити а не ви».

Иста слепица некад је прорекла Миши Анастасијевићу златну будућност, с тога јој је он после давао пенсију на уживање.

мишљењу министарства не треба слушати такве заповести Портине». (стр. 19).

Ово учини да жице између двора и Гарашанина поново запну. Гарашанин је обнародовао сазивање скупштине и није био вољан ни пред ким више оступити у томе. Но случај донесе и двор поново изгуби своје надање. У Цариграду се размисле и Порта опозове своју забрану о сазиву народне скупштине у Србији.

Ово се збило у време путовања војне школе у два округа, а кад се ова у Београд врати, Ранко чује од Гарашанина радосну вест, да је Порта повукла натраг своју забрану о држању народне скупштине у Србији. Ипак је прошао цео месец дана у тешкоћама према двору, ког је Аустрија својим сплеткама подржавала у отпору према жељи народа. Гарашанин је имао доста посла, докле је преломио кнеза, који већ немајући куд. 28. Октобра потпише правила о народној скупштини. После је било нове борбе, да кнез одобри сазивање скупштине. Тек 7. Новембра у министарској седници, која је ноћу у двору држана, кнез одобри акт № 4572, потписавши распис и указ за сазивање народне скупштине.

Те ноћи (између 7. и 8. Новем.), око једног часа после по ноћи, Гарашанинов *Мата* (момак) куцну на прозор те пробуди Ранка; рече му: «Господин се враћа из конака, па вас зове да одмах сад пођете за њим кући».

Ранко се обуче; у другом оделењу куће пробуди Јову Ђорђевића, трговца из Смедерева, који је ту становао и каза му куда одлази. Гарашанин код своје куће већ за писаћим столом дочека овога веселим лицем; покаже му кнежев указ за сазивање народне скупштине о Светом Првозваном Андрији (30 Новем.) у Београду, па држећи акт у рукама, рекне: «Е! Алимпићу! указ је потписан, прва победа наша је; — сад да будемо на чисто: Извесно је да ће кнез на скупштини бити оптужен и збачен са престола, па шта ћемо онда? Ко ће бити књаз у Србији? Кога мислите ви и ваши пријатељи?»

Тако нагло питање изненади овога, те одговори: «Ја држим, да би одвећ рано било погађати то. По моме мишљењу, држим да неби требало почињати са оптужбом кнеза. Прво нека на *овој* скупштини народ осигура и утврди

своје право на сазивање народне скупштине сваке године у будуће; нека се уреде народни послови према жељама и потребама народа; нека се отклони унутрашње трвење, које народ сатире и упропашћава, — неда му да се ода спокојном животу и раду својих послова, а што се самог владаоца тиче, ко зна, да ли ће народ и тражити толико кривице код самога кнеза, те да га сбаци са престола».

Гарашанин повтори: «Ја знам да ви знате исто као и ја, да састанком *ове* скупштине Карађорђевић престаје владати у Србији, па бих ја желео да чујем од вас: кога би ви мислили да замени Александра? Јер Србија не може бити без књаза, нити би требало желети друге форме владавине, него како је наш народ привикнут. Кад смо о свему мислили и радили заједно, треба да сад и о томе заједно мислимо и радимо. Јер би било зло: до сад заједно, а сад да ударимо једни у клин, други у плочу».

На ово Ранко одговори: «Ако дође до промене кнеза, ето народа па нека он сам слободном вољом изабере себи за кнеза онога, о коме мисли да ће му бити најбољи. Ви сте испунили своју реч према народу; ми нашу дужност према отачаству. Сад је на народу и реч и дужност».

Гарашанин се намршти: «Прозирем вас Алимпићу! ви мислите на Обреновиће! Али знајте Алимпићу, да ја нећу никад бити за Обреновиће. И ако народ поврати њих у Србију, ја ћу оставити Србију. На што се обмањивати? Ја са Обреновићима не могу никад бити пријатељ. Мој ауторитет не може ми никад дозволити то. Између Обреновића и мене, лежи крв мога оца и мога брата. Но и осем тога, Алимпићу, ја не верујем да би Обреновићи били кадри да наш народ усреће. Милош није ни зашто више, до да се свети и отима. Михаило није то, али он је напуњен онога крутог аристократског духа и могао би поднети на престолу бечкога ћесара, но више никако није за престо мале Србије Ја ћу признати да Обреновићи имају својих заслуга за ову земљу, но они имају и мана, које су овој земљи биле штетне, и с тога се устало да се из земље уклоне. Како смо потревили заменом — знамо. Обреновићи су људи тврдоглави, а према својим пријатељима најнеблагодарнији. Ја Алимпићу, познајем Обреновиће боље, него ви и ваши вршњаци, па с тога вам овако говорим и овлашћујем вас, да све ово и вашим пријатељима кажете. А имаћемо се кад и даље раз-

разговарати. Знајте, да је Гарашанину од срца стало, да се са вашим колом пријатељски споразуме[1])».

11. Новембра «Српске Новине» обнародују указни акт № 4683 о сазивању велике народне скупштине на св. Првозваног Андрију у Београду.

Овога дана престоница беше у радости, као сунчевом зраком обасута; но истог вечера општа радост с нова је дотакнута немилом појавом. Кабули-ефендија стиже у Београд у некој новој мисији блистателне Порте. «Србија после париског мира» о његовом доласку овога пута у Србију вели: «Тог истога дана приспео је у Београд и Кабули-ефендија, ког је Порта поново послала као свог комесара. Он предаде кнезу писмо од великог везира, у ком се казује Карађорђевићу, да је Кабули-ефендија човек вешт и разуман» (стр. 20).

Права цељ доласка овога Турчина у ово доба у Србију, прикривана је тиме, што се у истом писму великога везира даље говорило, као да се овај шаље у Београд ради неких административних расправа око градова у Србији. Но блажен, ко у то поверава! Које доласком овог Турчина, које Гарашаниновом отвореном изјавом противу Обреновића[2]), прваци народне партије бише потсећени на јачу опрезу. Нарочито, што се доласком Портиног комесара у српском ваздуху најјаче опази задах кајмакамије.

---

[1]) 8. Новембра, кад се Ранко тек око 7. часова у јутру од Гарашанина врати, толико чекајући га у страху, ја га дочеках: «О Ранко! Ранко! Гарашанин ће бити стена, преко које ћеш ти врат сломити.» «Бир — да! одговори он одлучно. Ноћас је пала стена међу нас; мени или њему стоји да преко ње врат сломи. Гарашанин је први изрекао име Обреновића. Он о Обреновићу мисли зло, а ја о њему добро. Противност наших мисли задаће нам јада. Гарашанин не може никад опростити крв свога оца хаџи Милутина и брата Луке, што су изгинули 1842 дижући буну против кн. Михаила. Но ја би све учинио да Гарашанина не изгубимо; између све своје дружине он је човек духовит и пагриота. Али, и поред свега што ја налазим и уважавам у њему, — и кад у броју синова ове земље неби било Михаила Обреновића, ја бих био последњи, који би послужио тајним жељама Илије Гарашанина. Јер ја никад и никад нећу пожелити овој земљи треће династије».

[2]) Гарашанин није тајио својих осећања према Обреновићу; он је говорио својима а говорио отворено и Обреновићевцима, да његов «*ауторитет*» не може нигда пристати на повратак Обреновића у Србију и да ће он одмах оставити Србију, ако народ прогласи њино васпостављање. Тако је исто говорио Ранку, тако његовим друговима, Јанковићу и Грујићу, и у почетку скупштине, и онда, кад је Обреновић већ био васпостављен на српски престо. Ово се може видети и у књизи «Срб. пос: пар: мира» стр. 39 и 139.)

Можда, сам Гарашанин неби био толико противу Обреновића, да Французи нису у њему, па чак и у деци његовој загрејали и подхрањивали наду на кнежевски

Пошто је обнародован указ о сазивању народне скупштине, одмах — 15 Новембра 1858 год. «Српске Новине» број 126. донеше још један уводни чланак:

«#. Топле жеље које нам одавна срце загревају, иду већ да се испуне. Народна скупштина још овог месеца долази у Београд, да се ту са правитељством договара о међусобним жељама и потребама својим. Скупштини овој сваки се поштен Србин радује с нама заједно, јер је она земљи и напретку нашем потребна, народу и правитељству нужна, за узајамни договор и споразумлење. Што смо скупштину жељније изгледали тим јој се сад с већим основом радујемо. Али су послови скупштине велики и тешки, па за то и ово садање наше радовање, онда ће истом бити право и патриотско, ако скупштина буде честита и вредна, те многоважни задатак свој о унапређењу блага земаљског срећно реши.

«Но вредност скупштине добија се вредношћу појединих скупштинара, и каки буду скупштинари, така ће бити и скупштина, таки и резултати њени. За то сви ми грађани српски, треба да се искрено и озбиљно постарамо те да честите и вредне скупштинаре изаберемо из средине своје. Ово је наша општа ствар, тиче се части и користи свију нас, па за то и сви треба да је срдачно потпомогнемо. Бирајмо дакле за скупштинаре људе од *срца и памети*, људе *поштене и разумне*, људе од *реда и поверења народног*, људе *разборите* и *способне* за скупштински посао, људе напослетку *чесне* и *беспорочне*, које искрено међу нама поштујемо; јер само од таких скупштинара можемо се надати чему добром и паметном, и за општи напредак и будућност нашу полезноме. Скупштина састављена од таких часних и родољубивих људи, даје нам надежду и поуздање да ће о народној ствари радити с чашћу и достојанством, да ће нам пред страним светом, који је и онако сада велики

престо, што су сами Французи својим лакоумљем и обелодањивали. Ја се сећам, кад Светозар, син Гарашанинов, те јесени дошав из Париза на школске ферије код оца у Београд, и немало који дан долазио код Ранка, а једног дана са својим васпитачем Парисцем допрати у кућу свога стрица Мијаила Гарашарина, па докле се овај с Ранком у звсебној соби разговарао, лакоумни Паризац забављајући се у салону, позва свога ученика «Altesse». (Светлост). Ја се осменух. Младић поцрвене па похита објаснити рекав; «Тако они називљу великашке синове.» «За што не? Назив је леп, а није немогућ.» Одговорих ја, да му помогнем отклонити забуну.

позор обратио на нас и наша дела пажљиво прати, неће образа окаљати. У делању скупштине огледа се карактер, способност, част и образ народа. За то нам ваља мотрити, да из средине своје узмемо језгро честитих људи, који ће нас на скупштини достојно представљати, који ће нам ту образ осветлати, и мудром и поштеном радњом својом отворити двери к напретку општем.

„Београдски грађани треба у томе да предходе примером другим општинама. С правом ће се на њих угледати већина народа нашег, јер се међу њима просвета и образованост више учврстила, него ма у којој општини нашој. Позивамо вас дакле: Београђани! — да добрим избором скупштинара осветламо себи образ и пред нашим и пред страним светом.“

Ово је последњи чланак што је Ранко у јавну журналистику пустио под знаком #.

Сад, како је обнародован кнежев указ за сазивање народне скупштине на одређени дан, у тесном кругу напишу писмо кнезу Михаилу, и пошљу моју мајку (Василију П. Вукомановићку) у Иванку, да то писмо преда кнезу Михаилу, и да од њега одговор донесе. Последњих дана Новембра месеца врати се она у Београд, доносећи Ранку и пријатељима усмене поруке. У главном, кнез Михаило је желео и овима поручио: «Да се народ сачува од крвопролића, а *кнез отац, са правама наследства, да буде успостављен на престолу Србије*“.

Избори скупштинара у целој земљи обављени су славно У вароши и у селу, у свакој општини народ је осветлао себи образ избором својих посланика. У Београду, поред Мише Анастасијевића и других, изабран је Милован Јанковић, за народног посланика. У Јагодини народно поверење једногласно прогласи Стевчу Михаиловића, за првог посланика за варош Јагодину. Општим успехом скупштинских избора, прваци народне партије у Београду осетише се оснажени; Стевчиним избором обрадоваше се и стари Обреновићевци и млади народњаци, који су са њим у споразуму спремали избор јагодинских посланика.

Последњих дана Новембра месеца скупштински посланици, округ по округ, под водством својих изборних

старешина долажаху у Београд, где их Београђани с пуно одушевљења дочекиваху и спровођаху тамо, где је власт ком округу наредила становање. На два дана пре Прво-званог Андрије, на ведром и топлом зимском дану, дођоше у престоницу посланици јагодинског округа; ови долажаху друмом цариградским, на Фишегџијску чаршију и Батал-џамију поред механе „Златан Топ“, све по 4—5 у редовима на коњима. Први пред њима беше човек смеђ, крупан, у оделу народном — чакшире и долама; о бедру сабља сребром окована, за појасом сребрњаци пиштољи. То беше Стевча Михаиловић. И његова дружина сва беше у народном оделу и под оружјем. На улици безбројно света поздрављаше ову групу народних посланика, о којој се, са народном песмом најприличније могаше речи: „кита и сватови“ и „сила и крајина.“

Са свих крајева отачаства, група по група народних изборника стиже у престоницу. На први поглед овде се виђаху људи, које је народ, као своје језгро слободном вољом из средине своје изабрао, да га заступа у жељама и потребама народним; а на сваком том изборнику народном, видела се одређена мисао, која се не би могла прочитати у корист кнеза и његових великаша. Држање скупштинара на први поглад ужаснуло је и окаменило дворску партију. Али, великашка партија, присталице кајмакамије, који се радо истицаху као први у љубави према народу, расуше се на све стране по вароши и по механама око скупштинара, да им пожеле „добродошницу“ и поднесу своје услуге пуне ласкавих израза према народу, «браћи својој,“ међу собом шапућући: „Сад су ту! а ми смо они, којима је у рукама власт и злато, па ћемо окренути све на своју руку и за себе добити.“ Тако говорећи, и гласно претећи владајућем двору, честитали су својим меценатима и себи успешну будућност. Но и прваци народне партије у Београду, у души обрадовани, гласно вељаху: «Народ је ту! сад како му Бог и срећа дадне. Изгледи су, да ће воља народна бити најјача. Народ је непобедим, а побеђује сваку силу! —»

У Београду је било све спремљено за брзо организовање круга, који ће руководити народну ствар „Србија после париског мира“ о томе вели:

„Организација народно-либералне партије почела се тиме, што се из најпре из средине њезине одвоји мало коло

00071435

људи, који су спремали народ за покрет тога: да се скупштина свакојако сазове. Од људи те партије, Јован Илић који не беше себична и властољубива карактера, беше од свију најспособнији, да зближује либералце и свесне Обреновићевце. Код њега се скупи тај први круг сједињених либерала и Обреновићеваца. Њих је било шест: Стевча Михаиловић, који је изодавна био у везама са Обреновићима, и који је имао различита звања за владе Милоша и Михаила; Андрија Стаменковић, који је дошао на скупштину као председник ћупријског окружног суда; са̂м Јован Илић, који је био тада професор београдске гимназије; Ранко Алимпић, официр и професор војне школе; Милован Јанковић, скорашњи секретар у попечитељству финансије и Јеврем Грујић, секретар државног савета» (стр. 31.).

На састанку код Јове Илића, састављен је *кадр*, или «тесни круг» народно-либералне партије, а по одлуци истога, одмах пренет у Ранково обиталиште, где су радови вођени и зборови држани, и где је у истој кући, у оделењу Милована Јанковића, вршена писмена радња. Ранкова кућа, која од почетка беше као зборно место његових другова и пријатеља, сад постане и сталним огњиштем народне мисли и рада. По одредби теснога круга, и Стевча се настани код Ранка у кући, где доцније дође и Стаменковић. По потреби рада, сви чланови теснога круга вазда су били у истој кући[1]).

«Србија после париског мира» продужавајући о члановима теснога круга, вели: «Међу члановима првога круга сједињених либералаца и свесних Обреновићеваца, беше представник ових последњих Стевча Михаиловић, који је у целој Србији био на гласу као сасвим чист и поштен човек» (стр. 32.).

По сјединењу две народне партије, чланови теснога круга прогласе представника свесних Обреновићеваца, својим поглаваром. Узимљући за свог поглавара човека из народа; човека чиста и решива карактера, који, од кад је, међу свима партијама у Србији, био је познат као непо-

[1]) У то доба Ранко је држао простран стан у кући државн. саветника Јована Вељковића, (сад је та кућа суд округа београдског) на спрам механе «Златан Топ.» У другом оделењу те куће, становао је Милован Јанковић са породицом.

колебив у оданости према Обреновића династији, народно-либерална партија у односу према партијама дворској и великашкој, била је јака бројно и морално. Морално је била јака, јер је била основана на темељу чисте и поштене мисли; а била је снажна и искрена међ собом, са тврдом и одсудном вољом: «*Један за све, сви за једнога.*» Бројно је била јака, јер је цео српски народ био уз њу, као и она што је била уза жеље и потребе српскога народа. Тако организована у себи народно-либерална партија, чекала је отварање народне скупштине.

30. Новембра на Првозваног Андрију, освануо је дан у то доба године редак својом ведрином и топлотом. Весело сунце својим топлим зрацима, загревало је тихи ваздух над престоницом, као што је извесна нада на једној страни загревала, а извесна зебња на другој стезала срца обитатеља њених. Поред народне светковине, у спомену прогласа народних права у целој земљи, у Београду, у Саборној цркви тога је дана обављена и друга велика народна светковина, — богомоља за срећан и успешан рад народне скупштине, која се тек после минулих десет година дана у Србији састајала.

Овога јутра, Ранко пође у велику касарну, одкуда је кор официрски имао поћи на парад, кад Гарашанинов момак као без душе, допаде к' њему говорећи: «Господин се враћа из конака; рекао је, да и ви сад одмах са мном пођете кући за њим.» После пола часа, исти га момак допрати кући, као болесна.

Тога јутра, Гарашанин је застао кнеза Александра као ван себе; у необузданом раздражењу, кнез је викао и претио свима, па најпосле рекао: «Данас ћу се наплатити барем с Алимпићем; то нек вам је на знање. Где год га видим; на сокаку, у цркви, у конаку, послаћу га са деверима у касарну, где се неће сећати, како се води народно коло. Ако ми је тешко с' вама, с' њиме ћу лако свршити.» Гарашанин каже Ранку ово и рекне му: да се одмах врати кући, да позове лекара и да се рапортира болестан. Тако и буде; шеф војне болнице, др. Белони одмах је испратио потребни рапорт.

После црквене свечаности, народни посланици, округ по округ долазили су са окружним начелницима у двор, кнезу на поздрав. Скупштинари су били под оружјем. Тога

јутра полазећи у цркву, Стевча је одјахао Ранковог коња — дивног зеленка арапске крви; тако је дошао из цркве у двор. Пуни гњева дворјани, видећи то, гласно су претили: «Нека! нека! све ће то Ранко својом главом платити.»

У двору је спреман ручак за све скупштинаре. Окружни начелници закажу то посланицима, и још у вече издаду налог по списку свима: да сваки округ, кад се буде враћао из двора са подворења, иде право на свој стан и да се људи спреме, како ће их у подне они — начелници, сваки свој округ повести у двор на ручак. Но по ранијем споразуму, скупштинари излазећи из двора, не врате се на своје станове, већ се разиђу по вароши. У подне, окр. начелници, кнежеви ађутанти, дворске присталице и београдска полиција, јурили су по вароши на све стране и хватали скупштинаре, да их силом воде у двор на ручак. Сва та мука била је залудна. Једни скупштинари одговарали су: „Не можемо без својих другова;" други: „Нисмо дошли у Београд да се гостимо, већ народске послове да вршимо"; трећи опет: „Кад свршимо, зашто нас је народ послао овамо, онда нас може књаз гостити, а пре не." и т. д.

Ово раздражи кнеза до крајности. „Србија после париског мира" вели: „Збуњени Карађорђевић није ни седао за сто." (стр. 25.).

После догађаја са дворским ручком, дворска је партија прелазила у крајности. Улагивања, обрицања, молбе и претње, беху ту. Претило се тиме: како ће кнез са породицом отићи у касарну; како ће отуда топовима сатрти народну скупштину, која је била у сали велике пиваре, мало даље пред лицем велике касарне; како ће похватати народне прваке, па их побити и на комаде израсецати, а делове њинога тела растурити по улици, на углед осталих. Двор је већ увиђао, да ће они, које је кнегиња Персида називала «балавци", у народу да претегну, као што су — вели — „измајсторисали," да се скупштина држи у великој пивари, својини кнегиње Љубице.

С друге стране и на други начин, кајмакамска партија утркивала се с партијом двора. Имајући у својим рукама земаљску власт, лукавство и богатство, кајмакамци ударе у све ове жице. Миша Анастасијевић, најбогатији од свију Срба, отворио је својој партији своје ризнице, из којих је немилице благо расипано. Сарадници и присталице кајма-

камије, којима беше задаћа, да народне посланике прате; да их обрлаћују разним лажама; да их деморалишу, пунили су своје џепове златом из Мишиних каса. Али, све претње двора, сва улагивања кајмакамаца, као звекет и блесак злата богатог саотачаственика, код народних посланика наилазило је само *строго презирање*. По озбиљном и строгом држању народних посланика, могло се одмах видети, чему се од њих имало надати. Но ово су ведели само они, који нису у својим рукама имали ни власти земаљске, нити партијског злата, а лукавство према народу није било потребно, јер су и они сами били део истога народа.

Миша Анастасијевић — треће означени кајмакам, и посланик за варош Београд, хтео је да при избору часнишвта у народној скупштини добије за себе место председника. У тој цељи, у једној ноћи извучене су из његових каса огромне суме злата, — на празно, јер је то злато са свим начисто остало у џеповима његових првих присталица. Народна партија вољно је уступала кајмакамији прво место у скупштини, те да с већим правом она заузме сва друга. За подпредседника скупштине изабран је Стевча Михаиловић, а Јово Илић и Јеврем Грујић изабрани су за секретаре скупштинске. Тако, од шест чланова теснога круга, петорица уђу у састав народне скупштине, а шестога место и задатак био је ван скупштнне: Ранко је имао, да са осталим друговима руководи народ на пољу и да очувају безбедност народне скупштине од опасности, која би јој с поља загрозила.

3-ег Декембра, после прве скупштинске седнице, тесни круг народне партије одлучи: да се сваког вечера држе зборови ради узајамног споразума, и да на исте дође од сваког округа по два народна посланика, које они сами између себе изберу за своје представнике. За држање ових зборова одређена је Ранкова кућа, где беше довољно простора за то. У салон, где се скупштинари са члановима теснога круга саветоваху, непосланичко лице није улазило[1]).

Раздражени двор гњевно је гледао на зборове у кругу народне партије. Партија кајмакамска пратила је исте са

---

[1]) Сва посланичка лица, изабрана за саветовања на овим зборовима побројана су по имеице у «Србија после париског мира» стр. 40).

крајњом зловољом. Председник скупштине, у својој кући, у кругу своје партије такође је држао велике зборове. Но су ту долазила само чиновничка лица, — скупштинари по звању и присталице кајмакамије, којима су зборови у кругу народне партије одвише сметали, те науме да их пореметe и превуку све у кућу председника скупштине. 4. Декембра у вече, мајор Миша у пратњи свога *верног* Мијаила Барловца, посланика за варош Београд, и управитеља полиције, Николе Христића, скупштинара по звању, дође на збор народних посланика. Он са Барловцем уђе у салу, остављајући у предсобљу управитеља полиције.

Како на скупу заузе почасно место, мајор Миша зловољно поче говорити посланицима: како би само у његовој кући било места да се држе посланички зборови. Чудио се, да су људи из народа одмах ударили странпутицом, те се сабирају по кућама сиромашним, што им не доликује и узбуђено им говораше: «Бог с вама људи! што ћемо ми да се наваљујемо у кућу овог младог сиромаха човека?! Та сваки од нас да му свакога дана само по чашу воде попије, не би му ни пепела на огњишту остало. Није ли то за нас срамота, да се сабијамо овуда по тескоби?! Моја је кућа велика, господска, застрта свилом и кадифом и пуна сваког изобиља, где поред разговора и договора о пословима народним, можемо се и лепо почастити, одморити, видети прве људе, с њима се боље упознати, и доста мудрих речи чути. Нама је најприличније — и ред је, да се састајемо на разговоре и договоре у мојој кући а не да се завлачимо по ћор-буџацима, где нам није ни реда ни места. Ја сам пропутовао сву Европу; пловио сам по Црном и по Белом мору. Упознао сам највеће државнике у Европи, сазнао сам како о чему мисле краљеви и цареви. Стекао сам искуства за све вас; могу вам казати што год хоћете; могу вас обавестити о свему, што би вам било потребно знати ради нашег данашњега стања. Немате нужде лутати по мраку и слушати оне, који у својим годинама нису могли имати времена ни прилике, да приберу искуства колико би било потребно самим њима за обичан живот у свету, а камо ли да могу имати правог познавања ствари, како данас у Европи шта стоји према нама и према данашњем стању». и т. д. Све истим тоном још је подуго говорио, а у главном ударао: на «недостојанственост» посланичких

00071435

зборова по «ћор-буџацима» и сиромашним кућама, где нема потребне удобности за зборове посланика народних, и на делимична саветовања.

За сво време, докле председник скупштине овако говораше, чланови теснога круга, (сем Стевче који се беше уклонио), стајаху у одвојеној групи и ћутаху само.

Устао је Симо Марић, посланик ужички, изашао на средину, поклонио се председнику скупштине, па је почео: «Ти си господине тако велик, тако моћан, тако богат свековрсно, — и мудрошћу и искуством светским; Бог те обасуо златом, сребром, и сваким изобиљом и сјајем, и одвојио те од оваких, као што сам ја и ова браћа око мене; ја ти не бих смео близу приступити, да ти скута целивам, камо ли се усудити, да својом ногом погазим простирку у палати твојој. Ти си тако славан и узвишен над људима мени познатим, да бих ја прије био бињекташ под ногама твојим; прије одседлао твога хата, прије пао на кољено да прихватим зенгију под твојом ногом, него што бих смео зажелети да се частим у твојој палати, која је навикла дочекивати, и частити само равне господару своме. На твоме љубазноме позиву, ја ти од срца благодарим, за себе и за своју браћу овђе око себе». Сави се и дубоко поклони па настави:

«Како велиш, славни господине, ти си обишао пола свијета. — сву Европу, и Црно и Бијело море; упознао велику господу великих држава, који су те известили о свачему, и како мисле цареви и краљеви. Много си научио, много искуства стекао и нас би могао о томе обавестити и научити, да не лутамо по мраку, и не заводимо се за онима, који немају искуства ни сами себи потребног нити познају ствари и прилике у Европи како стоје према нама у данашњем стању нашему. Све је то баш тако, како ти велиш, славни господине, и с тога ти се ја до земље поклањам, (опет се поклони.) Али и ако ти је Бог дао среће и прилике, да много видиш, много познаш тамо у Европи, — изван граница наше земље, опет ни мало боље непознајеш све крајеве отачаства нашег, ђе живе ова браћа око мене; не познајеш кршеве ђе живим ја; не познајеш жеље и потребе народа, који је нас из своје средине изабрао и овамо послао, не да шећемо, гостимо и частимо се по господским палатама, о каквим наш народ не уме ни у сну са-

њати, него да се старамо, да народу отклонимо и олакшамо оно, што му је теретно, и да потражимо право народско. А кад у ову кућу, код овога младог сиромашног човека долазимо, не тражимо му ни чаше воде. А знамо да му нисмо на досади. Овде се налазимо с људима који нама требају, са којима се ми добро разумемо; који нас не могу заводити у мрак, јер су они наши синови, наша браћа; рођени су међу нама па познају народске жеље и потребе, а ђе их не познају, ми ћемо им показати».

Кад овај посланик овако заврши, он се опет поклони председнику скупштине и седе на своје место. А диже се Петар Петровић — «Његуш», (Рудничанин) посланик среза мачванског, човек поносита стаса и држања, тихе, јасне и снажне речи. И он говори у истом правцу као његов предговорнтк, но тоном и речима другим, језгровито разлажући о народном аманету, који су они од народа примили и са собом унели у скупштину, као у освећени дом народни. где ће га вели «у своје време у својим недрима одвити и положити на скупштински сто, пред Часни Крст и свето Еванђеље.»

Цео говор овога послиника беше пун јачине, смишљености и патриотске одлучности. Говорник заврши са речима: «Народ нас је испратио овамо са својим благословом; не смемо учинити, да нас у повратку одовуд народ срета са својом клетвом. Извршити овде народом нам поверени аменет, или се више не вратити на очи народа. Друге мисли за нас нити може нити сме бити».

Мајор Миша је ћутао за све време говора ова два скупштинара; сад устане и остави збор, са речима: «Ја сам овде доста чуо; ви продужите своја саветовања а ја морам ићи, јер је и моја кућа пуна скупштинара, који на мене очекују. Ја сам дошао к вама, да вас позовем, да и ви дођете к мени; а кад нећете, ми ћемо овако подвојено. — Збогом!» И оде из куће, праћен послаником Барловцем и управитељем полиције, који за сво време преговора у салону, стајаше пред вратима и слушаше, осмејкујући се, сигурно на говор ужичког посланика[1]).

[1]) Управитељ полиције, као скупштинар по звању, беше понуђен да уђе у салон на збор, но он заблагодари и оста и даље на прагу, слушајући говор посланика и смешећи се.

00071436

По одласку мајор Мише збор продужи своја саветовања. Овај је састанак био врло важан; те ноћи на збору саветовало се о најважнијем акту. што је израђен у тесном кругу народне партије. Овај акт, као први и најважнији предмет, имао је бити сутра дан изнешен пред народну скупштину и без одлагања постићи скупштинско решење у истоме. Збор се разиђе око по ноћи. Чланови теснога круга у кући проведу ноћ на раду; у одељењу Милована Јанковића радили су до зоре и приуготовљавали за скупштинску седницу.

Сутра дан, 5. Декембра у 3-ћој скупштинској седници, Андрија Стаменковић, после патриотске беседе, изнесе пред скупштину први предлог пројекта закона о народној скупштини. То беше првенствени предмет жеља и рада младих патриота. [1])

Овим предлогом отвори се прва одсудна борба између народне и кајмакамске партије, којој не беше до тога стало, да се скупштина сваке године сазива. Кајмакамска партија имала је потребу само у једној скупштини, помоћу које да сметне с престола кнеза Карађорђевића, па да место њега Кабули-ефендија, по ферману царском, уздигне кајмакамију у лицу три позната прва уставобранитеља.

Борба око закона о скупштини трајала је три дана. Вође кајмакамије увиђајући да никаква сила не би више могла отргнути овај акт из руку народа, смисле, да и сами на исти пристану, са неким изменама. Тога ради 6. Декембра уђу у преговоре са народном партијом. Председник скупштине од љутине се разболео а преговоре о закону скупштинском са члановима теснога круга предузме Гарашанин. О томе «Срб. после пар. мира» вели: «Тај дан преко Ранка Алимпића, Гарашанин позове к себи Грујића, на што пристане дружина теснога кола либерала. У Гарашаниновој кући Грујић затече све окружне начелнике, млоге председнике окружних судова, посланике из свештеног реда и београдских чиновника.» (стр. 57.)

Како је овај члан теснога кола либерала био дочекан у Гарашаниновој кући, најбоље са види у књизи «Србија

---

[1]) Види протоколе Св. Андрејске народне скупштине № 17. од 5. Декембра 1858. — Скупштина нареди те се Стаменковићева беседа одштампа засебно у књижице и разда народним посланицима.

после парискоm мира». Преговори се сврше тиме: што Гарашанин прети Грујићу страном комисијом у Србији, рекав: „Тај закон о скупштини руши устав, за који је Европа јамчила.» На што Грујић припрети Гарашанину другим, о чему «Србија пос. париског мира» вели: «Грујић је одговорио одсудно, да његови другови не желе промену књаза све докле најпре не утврди се овај закон о скупштини. Гарашанин се на ово мало зачуди. Но опет Грујић је био овлашћен од својих другова да пристане на све, што баш са свим не би било противно њиховим намерама. С друге стране Гарашанин је могао приволети тим уступцима Мишу, Вучића, и млоге советнике». (стр. 57).

Споразум између теснога кола либерала и Гарашанина тако је постигнут, и закон о скупштини са неким исправкама 8. Декембра једногласно примљен скупштином у седници држаној под председништвом Стевче Михаиловића. Миша није тих дана хтео у скупштину долазити, наводећи да је болестан. Овај акт — закон о скупштини, као дело теснога круга младих народњака и Свето-Андрејске скупштине, на свагда је ујамчио право народу српском на сазивање и држање народних скупштина и народно суделовање у јавном раду за добро своје отаџбине.

Од првог дана скупштинског састанка у Београду, сваки је дан доносио све веће тешкоће и опасности за прваке народно-либералне. Поред огромних послова у народним стварима, висила им је над главом претња двора, који је њима лично претио својом влашћу, а земљи војском аустријском, што се беше прибрала на левој обали Дунава и Саве према Србији, бајаги да брани кнеза Карађорђевића од народне скупштине. Поред тога, висила им је над главом опасност од кајмакамије, која, имајући позади себе Кабули-ефендију и турску тврђаву, имала је за себе све интриге Француског консула Дезесара. Као додатак томе, у Београд дође и генерал Стратимировић, познати агент бечке Камариле па и он поче вршити своју мисију. Поче мутити око либералних људи с једне и око простих Обреновићеваца с друге стране, у намери да их поцепа. И једним и другима он испоручиваше топле жеље свога цара

Фрање Јосифа: да се кнез Михаило прокламује кнезом Србије, а не Милош, који — по тврђењу његовом, не би био признат великим дворовима. Првима је Стратимировић нудио у томе и неке преговоре. Но кад ови, не желећи имати заједнице са добрим жељама бечкога ћесара према младом Обреновићу, и желећи отклонити од своје радње туђинске агенте, одбију сваке преговоре са ћесаровим човеком, он се окрене Обреновићевцима скупштинарима, и онима ван скупштине, што су имали додира са скупштинарима, наговарајући их, да се не ослањају на људе младе, који, прво, раде тако затворено, да прави Обреновићевци нису у могућности прозрети у њихову радњу, и не знају, да ли је ова чисто Обреновићска, а друго, раде сувише споро, и међу самим друговима у ширем колу говорећи: «Ваши прваци заносе се око закона скупштинског, — око предмета споредног, а о правим и првим жељама народним, т. ј. Обреновићеваца, мање бриге воде.» и т. п.

Таким начином Стратимировић је тражио да код простих Обреновићеваца поткопа веру према људима, који на својој глави ношаху све бриге и терете уједињене народне партије, и наговарајући их у скупштини и око скупштине, да и сами на своју руку предузму радити на томе: да кнеза Михаила одмах прокламују за кнеза Србије. Оваке сплетке отежавале су одређени правац рада народних првака. Оваке сплетке аустријског генерала у Београду нагнаше тесни круг да учини свој корак. Милован Јанковић са депутацијом скупштинара пође Гарашанину са захтевом, да се Стратимировић из Београда удали што одмах и буде. Но осим овога аустријског човека, који је под именом Србина представљао себе у Београду као највећег патриоту српског и најоданијег привrженика кнеза Михаила, беше и неких Обреновићеваца, овим и другим сплеткашима раздражених, који говораху, да прваци стварно раде врло споро, и више полажу да добију закон о народној скупштини, него што показују хитње за проглас Обреновића, што је, по мишљењу њиховом, требало да свему другом претходи. Така мисао после походе Стратимировића у Београду беше ојачала и код неких од првих другова ширега круга, те неки, који беху више нестрпељиви и жустрији, чињаху тешке прекоре, и претње својим друговима — члановима тесног круга, протестујући што ови

губе време у борби око закона скупштинског о исходу које, није се могло прорећи.

Од 5 — 8 Декембра у скупштини вођена је очајничка борба око закона о скупштини, а у исто је доба и смртоносна опасност лебдела над кућом, у којој је овај акт приуготовљен. Ранку и друговима је подказано: да је двор, — поред Николче Костића, члана полиције, коме је дато под команду известан број преобучених војника — набавио из Смедерева злогласног Миту Љотића,[1] и предао му задаћу, да његово (Ранково) обиталиште ноћу нападне и да поубија народне прваке, који су ту вазда на окупу радили; да Љотић има са собом 14 друга и находи се прикривен у извесној кући близу двора; да је сва дружина наоружана пушкама особите врсте и ножевима са два оштрица. Ранко оде, те јави Гарашанину за то. Овај му рекне, да ће се он постарати о томе, и пошље га да и сâм извести управитеља полиције, те да овај нареди јачу ноћну стражу код куће. 6. Декембра по ново се дознало, да ће Љотић те ноћи извршити напад. Ранко и то јави управитељу полиције, иштући заштите власти. Управитељ пошље два патролције; ови се јавише Ранку, да ће они *по наредби*, те ноћи стражарити на улици код „Златног Топа", како би сав простор имали пред очима, и како се могу довикивати с патролама споредних улица. Но Ранко са Јанковићем спреми се за одбрану и од већег напада. У кући је издао налог: да пре, него што би се чуо његов пиштољ, нико се не усуди пушке опалити. Без крајне нужде ни пошто пролити крв; јер — вели — ако би ове ноћи у овој кући пукла једна пушка, у Београду би их пукло хиљадама.

У кући се зарана стишало, као да се све у дубоком сну одмарало. У првој соби (до предсобља, од кога тих

[1]) Мито Љотић до 1842 свињарски калауз код Гарашанина, постао је на Врачару среским начелником. 1843 г. по налогу из Београда пошље га Ракица, начелник округа крушевачког, те удави шабачког владику Максима, привърженика Обреновића, који је био заточен у манастиру Каленићу, и удављена стрмоглави са прозора ћелије у дубоку провалу. Две године за тим, исти Љотић изврши на друму код Смедерева убиство над Сараф Костом богатим грађанином београдским, привржеником Обреновића. У време Св. Андрејске скупштине, двор Карађорђевића с нова употреби овога јунака, да помоћу њега ослободи себе, — а и кајмакамију би ослободио, од народних вођа. 22. Декем. т. г. кад збачени кнез Александар пређе у Аустрију, Љотић пође за њ. Живећи код Карађорђевића у Пешти, он је са Пајом Алек. Трипковићем, братучедом књегиње Персиде 1868. год. спремао оружје за убиство кнеза Михаила.

дана беше нестало кључа од врата, која због дано-ноћног проласка нису ни заборављена) Ранко, Владимир Јовановић (сад министар финансије у пенсији), мој брат Мијаило Вукомановић и ја, бесмо прва предстража у кући. У предсобљу на сату куцну један час по поноћи, а тешка капија под кућним сводом, која се такође није забрављала, шкрипну; крило се полако отвори; нападачи су улазили полако, један за другим. Ход се стиша под капијом. Један корак прође тихо напред; заста неколико секунда пред вратима предсобља; понајлак отвори врата, и опет их притвори. Куца с поља; лакше, па јаче; и опет јаче. У кући све немо, као да нема живе душе. Човек се врати натраг под капију; у тај се мах разлеже узвик: «Удри га вилама!» Кочијаши, — Ранков и Вељковићев, два одважна шумадинца оборише вилама човека. Ранко на прозору виче: «Немојте бити!» Лупа крило капије; људи беже из капије на улицу. Два народна посланика, Тодор Јанковић, отац Милованов и још један, трче за њима, из свег гласа вичући: «Патрола! патрола! држи!» Али у овом часу патроле није било ни у споредним улицама. Онај ухваћени дере се: «г. Ранко! не дај, убише ме!» Ранко пита: «Ко је?» момци одговарају: «Ухвати смо вашег берберина; они други утекоше. Патроле нема нигде.»

Саветник Вељковић, који је на прво куцање на врата, са пушком у руци с горњег ката пошао доле и чича Тодор Јанковић јавише се у предсобљу. Отворена су врата собња; сви се из целе куће искупе. Вељковић вели, да је он мало пре гледао патролџије да улицом ходају. А сад их нигде не беше.

Ухваћени беше Танасије Стојановић, берберин, који, сваког дана долазећи у кућу, познавао је собе и уласке, те је могао најбоље послужити нападачима, уводећи их у предсобље, од ког, посигурно, он је са̂м и кључ био узео. Он сад говораше: да је бајаги дошао да јави Ранку, како је негде у некој механи чуо о нечијој спреми, да се нападне кућа његова. Пошто патроле нигде не беше, два скупштинара са два момка отпрате ухваћеног у главну полицију. А Ранко оде те јави Гарашанину. Овај одговори: «Ја држим, да је Љотић поткупио патролџије, да се уклоне, кад он тамо дође; ја ћу се већ постарати о томе, а најсигурније је, да се сами чувамо.»

Од тога дана кућу су чували први Београђани под оружјем, дању и ноћу.

Подобна опасност на сваком кораку грозила је првацима народно-либералним. О овоме ноћном нападу на кућу, где су ови на скупу радили «Србија после париског мира» вели: «По вароши био се разнео глас, као да је Мито Љотић из Смедерева, сакупио тајну хајку, која ће да побија чланове скупштинске, и да је та хајка нападала на куће неких патриота. Ово је било јављено Гарашанину: јавио му је и Милован Јанковић, кад је ишао са депутацијом скупштинском, да захтева, да се удали из Београда аустријски агенат генерал Стратимировић, који беше послат да замути око простих Обреновићеваца и народнолубералне партије. О Љотићу, Гарашанин одговори, да он зна све то и нека се народ умири, јер је он предузео већ неопходне мере против тога.» (стр. 38.).

После ноћног чапада на Ранкову кућу, дознало се, да је те ноћи Љотић имао са собом више људи од своје хорде, које је оставио код Батал-џамије, а он са двојицом дошао, да их Танасије берберин увуче у предсобље, па да позове оне, да нападну кућу. Берберин је имао задатак, да се јави Ранку са познатим саопштењем, те да измами, да се врата на собама отворе. Дознало се и то, како је двор тражио, да Љотић и дању нападне кућу, кад сви буду ту на окупу, и да поубија све народне прваке. Али то се не покуша; извесно с тога, што се видело и овамо довољно снаге, па се и Љотић својој кожи бојао.

Доцније, по ислеђењу код полиције, Танасије берберин спроведен је суду, где је по свршеној истрази и осуђен. Али му Ранко опрости и изради ослобођење, с тога, што је тај злосрећник био брат Исидора Стојановића, професора и добротвора његовог.

Пошто се у народној скупштини свршило о закону скупштинском према жељи народној, кајмакамија желећи да у својим рукама одржи други велики акт, 9-ог Декембра сазове велики збор у кући председника скупштине. О томе «Србија после париског мира» вели:

«Тако већ беше прошло шест дана, а питање о судбини књаза није ни за длаку пошло напред. Кајмакамци скупе се у вече у кући Мише Анастасијевића, куда позову: Стевчу, Јеврема Грујића и Ранка Алимпића. На овоме скупу

били су сви посланици, који су по закону као чиновници у скупштину дошли, као: окружни начелници, председници судова, проте и архимандрити. Имајући уза се већину од ових скупштинара, Гарашанин и Миша били су потпуно уверени, да ће успети у свом предузећу; но Вучић не беше дошао на овај збор. Домаћин куће и Гарашанин договоре се на само, у једној соби са вођама либералне партије. Овај разговор Стевча овако описује у својим запискама: Они упиташе мене: «јесте ли ви решили, да заједнички збацимо Александра.» «Да богме; ми смо готови», одговори Стевча. Они ми пруже руку и тако се ми један другоме заверимо; али само беше разговора, како да збацимо Александра: а више ни о чем ни речи ни ја, ни они не говорисмо: нико не питаше, шта ћемо даље радити. Само Миша рече ми: «држи се ти нас, па ћеш бити срећан човек.» (стр. 70.).

На овом кајмакамском збору вође народно-либералне изађу с кајмакамима на чисто: Александра да збаце заједнички; или чистије: кајмакамија да изађе на средину да збаци Александра, а народњаци да их потпомогну у томе. То је била прва и последња тачка, где се вође народне без приговора са кајмакамијом споразуму, и на истој тачци настаје и коначан расцеп између те две партије, које се узајамно потпомагаху, да се народна скупштина сазове, и да се држи у Београду.

Да ли су кајмакамци у своје постеље легли у вери, да ће они сутра дан изиграти народне жеље, не знам, али знам, да од чланова теснога круга народњака, ни један те ноћи није обуће са својих ногу скинуо, нити минутног одмора потражио. Ови су радили, да кајмакамија не изигра народне жеље. Ноћ, између 9. и 10. Декембра у Ранковој кући, проведена је у великом раду, а у већој бризи. Целе ноћи беше кућа широм отворена људима, који служе народној ствари. Чланови ширега кола народне партије, — грађани и скупштинари, те ноћи само долажаху и одлажаху, мењајући се као у главноме штабу ратнога логора. Васо Маџаревић и Михаило Вукомановић, целе ноћи на прагу ходаје, где рађаху чланови теснога круга, одржаваху везу између ових и људи с поља долазећи. Таса Терзибаша и Живко Ђорђевић примали су наредбе у соби, где је тесни круг радио, па их у предсобљу предавали својим сграђанима. Седи хаџи-Димитрије, његов друг Димитрије Лазаре-

вић, Гуша Николић. Тодор Тоскић, и сваки старији и млађи грађанин, примали су наредбе теснога круга преко ова своја два саграђанина и вршили их без поговора. У кући, међу гомилама људи спремних на отворено ратовање са противницима народне ствари, владао је поредак, као у кошници, где мудра матица управља челама својим.

10. Декембра, кад се делио дан од ноћи, и пошто је сваки упућен на своју дневну дужност, Ранко уђе у моју собу; седе за писаћи сто, написа један акт од неколико редова, устаде, узе хартију и пређе у оделење Милована Јанковића, где су Владимир Јовановић и Милан Јанковић, (Милованов братучед) вршили поверљиве преписе.

Тога јутра, пет чланова теснога круга пођоше у скупштинску салу. А Ранко имајући спољни задатак, очекиваше да му се доведе јахаћи коњ, који је, као и сви официрски коњи, стајао у шталама код касарне, и за ког још у вече беше наредио сеизу, да му га пре зоре доведе. Дан је освануо, а коња још не беше. Ранко посла у касарну момка од куће, да му коња што пре доведе. Момак се врати без коња; главни дежурни у касарни му одговорио: да је заповеђено, не пуштати војнике из касарне, ни оне, који су код официрских коња сеизи, а пошто кућног момка не познаје, не може му коња поверити, већ му је рекао: «Иди кући и кажи капетану, нека са̂м дође овамо; ја ћу наредити, да му коњ буде спреман »

Докле момак ово казиваше, дође кавалерист, сеиз код коња капетана Милана Даниловића, ађутанта кнежевог, носећи у руци један пребијен ђем, и једно парче хартије, на ком беше написано плајвазом: «Ранко! молим те! послужи ме за данас једним оваким ђемом.» Ранко нареди момку, да војнику преда речени ђем. Ђем је био знак, да Ранко не иде у касарну[1].»

Ранко оде пешке код скупштинске сале, где су Београђани и народ из оближњих села под оружјем придолазили.

---

[1]) Сваког јутра, идући у академију на службу, Ранко је свраћао у касарну на штале, да види коња свог. То се знало и наређено је из двора, да га тога јутра, кад тамо дође убију, и да га одмах закопају тамо у коњско ђубре, кога беше читави брегови у авлији код штала. Капетан Даниловић, ком је раније Јеврем Обреновић био масени стараоц, а ожењен ћерком Милоша Богићевића, као ађутант у двору у ово доба је дознавао опасности спремане вођама народним и то Ранку јављао.

Тако се спремала народна партија за дан, за који је примила заједницу са кајмакамијом. Тога јутра полазећи у скупштину, Стевча је понео у својим недрима акт, што је те ноћи у тесном кругу написан, и који је он, са депутацијом скупштинском тога дана поднео кнезу. Јер Миша Анастасијевић, који је прво изустио: «да збацимо Александра», као сродник, био је тугаљив да сâм изађе пред *тога* Александра, да му поднесе оставку на достојанство владалачко, и ако му је сâм, као пријатељ, ту јабуку одавно спремао.

И двор се спремао за овај дан. Спремао се да изврши свој план противу људи, који такође са стране народа одавно беху рекли: *Постићи успех у жељама народним, или са њима заједно погинути.* Но су народне вође млого више зебли од кајмакамије, него од двора и његових припрема, о којима «Срб. после париског мира» вели:

«Дворска партија, предвиђајући опасност, поступила је по своме плану, напред удешеном, па изведе 10. Декембра, рано у јутру на Врачар сву војску, пешаке, коњанике и топџије, бајаги маневре ради, а у време, кад су се народни посланици сакупљали у скупштину, војска се враћала топчидерским путем у касарну, пред којом је банда свирала победни марш.» (стр. 70.).

У тесном кругу народне партије из раније је закључено, да збачење кнеза Карађорђевића не узимљу они у своје руке, већ да то дело оставе кајмакамији, да са оптужбом кнеза пред народ изађе, а народне вође да пристану на то; да узму ствар у своје руке и да је доврше. 10. Декембра, пошто сви скупштинари заузму своја места, председник отвори шесту седницу Св.-Андрејске скупштине, дугачком беседом, пуном красноречивих израза према народу и отачаству, и свога големог старања за одржање реда и законитости у скупштини, нарочито опомињући народне посланике, да се не би предавали «*варљивим маштама неискусне младости*», што би могло све пореметити и земљу у опасност довести. Тако спремљену беседу мајор Миша преда у руке члану теснога круга, скупштинског секретара Грујића, да је он својим устима искаже у скупштини народним представницима.

На завршетку читања своје беседе, председник скупштине изводи на говорницу Мијаила Барловца, повереника кајмакамије и њему у народној скупштини даје прву реч за својом. Симо Протић (некада секретар кнегиње Љубице) председник суда окр. смедеревског, повереник народне партије, кога је тесни круг спремао за овај дан, прихвати реч од Барловца. Обадва говорника били су људи врло речити, и обојица су говорили у истоме правцу. Први је изнео штетности, које је народ подносио рђавим радом земаљске управе, а други доказивао право народа, које може отклонити, да у будуће народ не подноси штетности од рада земаљске управе, коју је народ на своме хлебу издржавао. Кад Симо Протић заврши своју реч, поново се јави Барловац на говорници и реч предговорника прихвати. О томе моменту «Србија после париског мира« вели: „Тихом речи објави, да ће да прочита тужбу противу кнеза, а поче читати акт који је саставио Гарашанин, за ону скупштину, коју је мислила сазвати владина опозиција, у време доласка у Београд Етем-паше«. (стр. 72).

Тако побројавши грехове кнеза и прошле управе земаљске, повереник кајмакамије запита скупштину: „Ко је крив за то?» И не чекајући даље, одмах и одговара сам! «*Ја мислим браћо да је свему томе крив књаз што народ пати*». Тада и цела скупштина у глас повиче: *Он је крив, он*«.

Председник се обрати скупштнни и по три пута запита:

«Велите ли сви да је он крив?. Хоћемо ли то да трпимо и даље?» „Не ћемо!» «Шта нам треба сад радити? Шта ћемо да тражимо од њега?» „Оставку, Оставку!» „Јесмо ли сви за оставку?» опет пита. Посланици уставши на ноге повичу: «Оставку, Оставку! не ћемо га више».

Пошто свако питање по три пут учини и по три пут чује одговор, председник позове: «Господо секретари! заведите у протокол одлуку скупштине, да се од књаза иште оставка, напишиге и саму оставку, коју ћемо му послати да он потпише, а напиште и акт, којим ће се оставка спровести књазу.» (стр. 72).

Налог је предвиђен и унапред извршен. Те ноћи у тесном кругу народне партије спремљена су обадва акта. Први акт № 50. којим Св. Андрејска скупштина спроводи оставку кнезу гласи:

„Светли књаже Српски

«Александре Карађорђевићу!

«Народна скупштина у име народа српског у данашњем заседанију своме изјавила је једногласно једнодушну жељу целога народа српског, да би Ваша Светлост дала оставку на достојанство књаза српског и да би власт своју предала народној скупштини.

«Народна скупштина шаље Вам депутацију једну из средине своје и предаје јој акт, да га Ваша Светлост изволи потписати.

„Народна скупштина се нада, да ће Ваша Светлост уважити овај глас народа свога и за љубав среће, мира и спокојства отачаства нашег и Вашег својевољно се одрећи владе, па као што вам је 1842 год. скупштина народна владу предала, тако да је и Ви сад Светли књаже скупштини а чрез њу народу повратите.

«Тако проглашено у заседању скупштине народне у среду 10. Декембра 1858 год. у Београду".

Акт други, који је овим спроведен, гласи:

ОСТАВКА КЊАЖЕВА

„Као што ми је народ српски, изабравши ме за књаза 1842 године власт и достојанство књажево поверио, тако ја сад, на свеопште захтевање његово, предајем данас народној Свето-Андрејској скупштини сву власт и књажевско достојанство, просећи народу моме срећу и благослов божији. А све моје чиновнике разрешавам од заклетве положене ми [1])".

Ко је од чланова теснога круга написао акт № 50 није ми познато; но сама оставка књажева износи оне редове, што је тога јутра, кад се делио дан од ноћи у мојој соби Ранко написао, и однео на препис у оделење Јанковића.

Скупштина изабере из своје средине депутацију, која ће поћи у двор да кнезу оставку поднесе. У ову депутацију уђу посланици из свакога округа и од свију партија људи. Пошто се председник скупштине, наводећи своје срод-

---

[1]) Види: «Протоколе Свето-Андрејске народне скупштине."

00071435

ство с кнезом, одрекне почасти да он са депутацијом пође у двор, народ повери то Стевчи Михаиловићу. О депутацији скупштинској и подношењу оставке кнезу Александру «Србија после париског мира» вели:

«Кад скупштина посла веснике Карађорђевићу са жалосним за њега гласом, она извесли о своме закључку не само совет, него и начелника меснога штаба и месног гарнизона. Акт совету однела је депутација. Скупштина послав депутацију књазу и совету, није се разилазила, већ је чекала повратак депутације од књаза. Кад изађе депутација пред Карађорђевића, саопшти му одлуку скупштине и предаде акт са оставком да га потпише. Он узме овај акт — као што вели Стевча у својим запискама, отвори га и опет затвори, па запита: «шта хоћете ви сад од мене?» «Ми хоћемо да ви потпишете ту оставку, јер народ неће више да му ви будете његов књаз па за то треба да послушате скупштину», одговорих ја. — «А кога хоћете за књаза?» упита он. «Обреновића» одговорим ја. «Али кога Обреновића?» запита опет. «Књаза Милоша.» Заиста, рече он, нема праведнијег избора, он је човек заслужан.» Као да ми нисмо познавали заслуге књаза Милоша, и као да он сам не зна, да ми не тражимо да се Милош изабере, већ да се васпостави наследно право Обреновића.» Али ви то не можете постићи,» додаде он. «Немојте се ви о томе бринути, господару, постићи ћемо, ако Бог да», одговорим ја. «Ја знам, рече он, да ви то хоћете; али ви не знате да је већ све решено и намештено: кајмаками су већ поставлени, а верујте ми да ви ништа не можете учинити на корист Обреновића; други ће доћи на место њих». На ове речи ја одговорим: «Будући се сада цео народ сагласио и одважио да дозове Обреновиће, то нема те силе, осим Бога, ко ће томе на пут стати. А и ви видите и чудите, да је цео народ устао на оружје, да достигне своју жељу». «Да ви знате — одговори он — као што ја знам, шта је противу вас спремљено?! — За потпис оставке молим вас да причекате до у јутру; нека у осам часова дође г. Стевча, она ће бити готова». Али цела депутација повиче: «Сад! сад!» На ово он раскопча хаљине на прсима и повиче: «Ево убите ме, ако нећете причекати до у јутру». Ја одговорим: «Ако ствар дође до убијања, онда ће се радити друкчије, но ми желимо да се све сврши мирним

путем; и ми се надамо, да се и ви не ћете силом наметати, кад вас народ неће више.» Он опет рече: «Ја ћу потписати оставку и сутра ћу вам је предати у осам часова».. У време овога разговора улети на врата књагиња Персида и поче викати. Но Александар је предусрете на вратима, и стане је гурати натраг; но она се одупираше; он је с муком изгура и затвори врата, обрте се к нама и рече: «Сутра у осам часова оставка ће бити готова, дотле ја вас молим да причекате.» Можемо ли се ослонити на вашу реч? упитах ја. «Верујте ми г. Стевча,» одговори он, и ми се тиме задовољисмо.» стр. 75).

Отарасив се скупштинске депутације, кнез похита тај дан употребити на истриживање последње помоћи за своје одржање на српском престолу. Позове у двор Кабули-ефендију, Осман-пашу, консуле страних држава и земаљски савет, и код сваког редом, и код свих скупа тражи савета и помоћи. Но и домородци и странци дизаху своје руке од владаоца, пред кога његов народ, законитим путем износи своју жељу и изјаву да га неће више за свога Господара, и сви му саветују да потпише оставку, и да се не одупире народу, — сили, којој отпора нема.

Само кнегиња Персида, подржавана присталицама двора, била је крајње противна да се њен муж мирно потчини вољи народа свог. Она се спремала да кнеза те ноћи из двора изведе и са њим у Крагујевац побегне. О томе се може видети: «Срб. пос. пар. мира» (стр. 79).

Али се кнез тешко могао надати у то, у шта се надала његова жена и присталице двора. Лишен сваке помоћи, забуњен у највећој мери, он је гледао са својих прозора народ, како под оружјем врви и заузима улице око двора и дворске изласке. Тако поплашен и са свих страна збуњен није могао оценити велики значај жеље и молбе свога народа, који беше моћан и вољан сачувати његово владалачко достојанство од сваког понижења. Потрешен у основи, кнез нити је имао смелости противу воље своје жене потписати поднету му оставку, нити сачекати на престолу сутрашњег дана и видети очију народа свога, већ се приклони савету свог првог министра Илије Гарашанина, који га тајом (и од кнегиње) изведе из двора, затвори у своја кола, под закриљем ноћи проведе кроз варош, и одведе

Осман-паши у град београдски као роба кајмакамије, — на тврдо чување.

О кнежевом одласку из двора, «Срб. пос. пар. мира» вели: «Забуна књаза беше у највећој мери, и он поплашен опасностима, које му престављаше Гарашанин, ако се успротиви, не казујући ништа ни својој жени, седне у кола Гарашанинова и заједно с њим прокраде се у град, где га прими паша и комесар портин.» (82).

Како је кнез из двора отишао, сви чланови тесног круга са Стевчом дођоше кући и затворише се у једну собу. Кућа се напуни оружаних људи, скупштинара и грађана; међу њима беше и чиновника, привржениka кајмакамије. Гаја Јеремић, члан државног савета, први у кући каза о кнежевом бегству у град. Он и његови једномишљеници радосно говораху: «Несравнив је Гарашанин; вешто нас курталиса несрећника.» Народни прваци беху врло незадовољни таким начином уклањања владаоца из земље.

«Србија после париског мира» вели: «Ужи круг народно-либералне партије одмах је дознао о бегству Карарорђевића. Њих известе Београђани, који су стражарили по разним крајевима вароши». (стр. 82.)

Чланови ужега круга народно-либералне партије дуго остану на саветовању; код њих у собу пуштаху се само весници из вароши од Јоце Марковића, Јове Митрићевића, Арсенија Туцаковића и других, који су држали ред и сигурност у вароши.

Кнеза Карађорђевића није више било у двору. У Србији није било владаоца. Престо Србије заноћио је упражњен. А Гарашанин, својим начином опростив се кнеза Александра, узгред се договори са Мишом Анастасијевићем и својима, шта даље да раде, па се око по ноћи поврати у двор, да ту издаје наредбе потребне кајмакамији.

Ова је ноћ у Београду проведена на запетој пушци. Кроз ноћни мрак на све стране одсјаивао је блесак оружја, а у ноћној тишини одзвекивале сабље о бедрима. Ова је ноћ била страшна за све партије, за народно-либералну партију, — за њене прваке најстрашнија. Кнеза у земљи нема; он је затворен у турску тврђаву. Сва земаљска власт

прешла у руке кајмакамије, а сама војска остала у рукама кнежевог пашенога, пуковника Лукавчевића, који истина, беше познат као човек довољно разборит и патриотичан, али не енергичан, и стојао је под притиском двора. Гласови се беху растурили, да ће те ноћи у Београду бити чуда и покоља; гласови беху: да ће двор са војском те ноћи извршити крвав удар на своје противнике. Али поред свих брига са стране двора, кајмакамија је задавала најјачих брига. Знало се извесно, да Портин комисар са султановим ферманом чека часа, кад ће у Србији прогласити кајмакамију, коју би подупрла и турска тврђава.

Ове ноћи, мајор Мишине касе издале су многе хиљаде дуката, и све је учињено, да се идућег јутра силом или преваром скупштинска врата нађу отворена кајмакамији, т. ј. Кабули-ефендији, која су народне вође пред странцима били затворили, како би он могао ући у скупштинску салу и по налогу султана, врховног господара Србије, попунити упражњени престо прогласом кајмакамије.[1]) О овој ноћи, препуној недогледних догађаја и крајњих опасности, «Србија после париског мира» вели: «Либералци се одма договоре шта сутра да раде; они су већ знали да ће Миша предложити сутра да се кназ који је побегао лиши књажевског достојанства; знајући то, они су се спремали да изврше план, који су саставили још на првом састанку свом, т. ј. да скупштина прими врховну власт, да се Милош прогласи за књаза, да се оставе на својим местима сви министри, о совету да се прећути, Стевча Михаиловић да се постави за врховног заповедника војске и управе вароши Београда, а помоћници његови да буду Ранко Алимпић и Јован Бели-Марковић» (стр. 82)

Овај план до последњег тренутка очуван је у пуној тајни, с тога се до последњег часа у опште мислило да ће кнез Михаило бити проглашен за кнеза Србије. Тесни круг је целе ноћи радио; спремао прокламацију, и све што је требало да буде готово у тренутку, кад председник скупштине огласи збачење кнеза Карађорђевића. Срб. после пар.

---

[1]) Кабули-ефендија је одмах с почетка тражио, да он, као комесар султана — врховног Господара Србије, има места у народној скупштини где би пратио сав рад скупштински, што су тражили и страни консули за себе. Но вође народне знали су затворити скупштинска врата пред сваким странцем па и пред султиновим комисарем.

мира" о томе вели: «Људи, који су мислили да се Карађорђевци и кајмакамци могу сјединити и приступити каквим одсудним мерама, нису спавали целе ноћи, бојећи се да ова партија не састави још до зоре привремену владу. Но кајмакамци су се строго придржавали обичних за њих формалитета, и преварени пређашњим оклевањем народно-либералне партије, у питању о збачењу кнеза, нису се надали да ће та партија тако брзо и тако одлучно приступити да реши ту ствар» и т. д. «Тако исто либералци се договоре, да Сима Протић, одмах чим буде објављено да је кнез збачен, предложи скупштини све оно што је у прокламацији, и указ, а кад његови предлози буду примљени, одмах да се ова акта разашљу куда треба, пре, него би устала противна партија ма што да учини". (стр. 83).

Тако одсудан рад учини, те кајмакамци поред своје власти, злата и интрига, бише изненађени. Освитом 11 Декембра све је било спремно «Србија после париског мира" о томе говори:

«У четвртак 11 Декембра, светло зимње јутро затекло је дворац без кнеза, касарне пуне војске под оружјем, улице исто тако пуне оружанога народа. У совету беху се сакупили сви чланови његови и попечитељи, чекајући ту извешћа од скупштине, да ли је ова усвојила предлог, који јој је морао поднети Миша Анастасијевић, па пошто добију такав извештај, спремали су се да одма предузму државну управу. Скупштина се отворила у 9 часова. Пошто се прочита протокол прошлог састинка, Мијаило Барловац и Симо Протић примете да је пропуштено у извештају друге депутације, која је код кнеза ишла, ставити да су советници били код кнеза и склањали га да потпише оставку. Сад устаде председник и јави, да кнез није одржао обећање дато скупштини, да ће јој до сутра одговорити на њен захтев, и скинути са себе власт, него је још ноћас побегао у град, и таким начином издао своју отаџбину и народ. На то скупштина одлучи послати нову депутацију у совет, да се извести, где је сад кнез, и да ли је он доиста издао отаџбину и народ. Депутација донесе извештај да су председник совета и министар унутрашњих дела потврдили оно, што је председник скупштини јавио. Одмах за тим стигне акт од совета, у ком јавља скупштини, да је он јуче по жељи његовој ишао кнезу, но он није примио његових разлога, и да

савет дели жељу скупштине о Карађорђевићу. Пошто овај акт би прочитан, Миша Анастасијевић обрати се скупштини са свечаним изгледом: «Браћо! шта треба да радимо са оваким издајником? Ја мислим да га збацимо!» а сва скупштина повиче «да се збаци! да се збаци! Миша продужи: «А има ли народ право да збаци недостојнога књаза? Ко му је дао достојанство и власт књажевску ако не народ? Ако га народ може поставити, оно га, може и збацити; велите ли браћо и ви сви тако?» На то сви одговорише: «велимо; народ га може збацити; народ даје, а народ и одузима власт.» Миша по обичају трипут повтори питање о збачењу Карађорђевића, и сва три пута разлегали су се по скупштинској дворани одобравајући узвици; за тим и он устане и зазвонив звонцетом, објави решење скупштинско овим речима: «Господо секретари! ставите у протокол, да је данас народна Свето-Андрејска скупштина у име целог народа српског збацила књаза Алесандра с књажевског достојанства.» Секретари приступе као да пишу. За тим наступи тишина. Но ову прекиде председник новим предлогом: да се о овој одлуци скупштинској известе или преко депутације или на писмено Осман-паша и Кабули-ефендија, а преко министра спољних послова да се јави и консулима гарантних сила. Неки од званичних посланика примете, да би о томе требало известити совет, а представнике Портине да не треба извештавати непосредно већ само преко министра. Председник преда секретарима и ове одлуке скупштинске. За тим наступи опет ћутање. Таква је тишина владала и око скупштине. Могло би се мислити, да на пољу нема живе душе, да се није кроз прозоре светлело оружје, с којим се беше окитио сакупљени народ. Само кадшто приближавали су се прозорима људи, који су делили мишлење народно-либералне партије, и шапутали на уво познатим посланицима: «Хоће ли скоро?» Мало за тим секретари даду знак очима Сими Протићу, и он изађе на говорницу. После кратког ћутања, које одвоји општу пажњу и изненади председника, Протић се обрати скупштини с речима које потресу скупштинску дворану: «Збацивши књаза Александра ми смо оставили земљу без главе. Ја мислим браћо, да не треба оклевати; не може се оставити народ без главе. Скупштина која је у име народа збацила Карађорђевића, дужна је у име народа одма прогласити за књаза онога,

кога цео народ хоће. Дакле кажите сад, брaћо, сви кога хоћете за књаза?» Сви посланици скоче на ноге и повичу: «Милоша Обреновића!» А то се баш и желело. Неки похитају те отворе прозоре, док се још хорило по скупштини: «Хоћемо Милоша, живео књаз Милош [1].» А народ с улице прихвати и на све стране захоре се узвици: «Милоша! живео Милош!» понављало се из толико хиљада грла. Председник скупштине сеђаше с почетка као окамењен. Сима Протић причекав док се утиша вика, опет стане говорити да књажевску власт треба скупштина да узме на себе; и да је чува до доласка књаза Милоша а кад овај дође да је преда њему и никоме другом. Скупштинари то одобре. Протић продужи, да је скупштини потребно имати човека, који ће вршити њене налоге, и који би је чувао заједно с народом, па предложи, да се постави за начелника војске и управитеља вароши, Стевча, а за његове помоћнике: Алимпић и Бели-Марковић. Скупштина одобри и тај предлог. Тада Грујић да Протићу прокламацију и указ да прочита, што буде такође примљено. Међутим, Грујић стави скупштински печат на све егземпларе, који су за раније били спремљени, и поднесе их на потпис председнику и опуномоћеним посланицима од сваког округа.¹| Но Миша Анастасијевић већ је дошао к себи, и не желећи потписати поднешена му акта, стане говорити: «Браћо! што год радимо, треба да радимо редом; најпре треба да саставимо акт о збачењу кнеза и да га сви потпишемо; за тим да саставимо акт о васпостављењу књаза и њега такође сви да потпишемо; то ће бити најбоље, па тек онда да можемо издати прокламацију». (стр. 86).

Секретари напишу и овај акт, но кад оба заједно поднесу председпику на потпис, он опет одбије говорећи: «Нека прво потпишу они (опуномоћени) а ја ћу после». Тако одуговлачећи потпис скупштинских одлука, председник је ишчекивао спољне помоћи с којом да поништи све на-

[1]) Игњат Васић прота лознички, многогодишњи паћеник за Обреновиће, доче-
кавши 1858-му г. на својој свештеничкој служби у Лозници, дође на скупштину
Свето-Андрејску, где 11 Декембра он први удари својом песницом у прозор на скуп-
штинској сали и довикне на улици народу: «Живео књаз Милош!» а народ прихвати
то и на све стране захори се: «Живео књаз Милош! Живео књаз Михаило! Живео
Обреновић!»

родно. Али је и народ журбом одобравао и потписивао све своје одлуке и тим начином приморао и председника на потпис истих. Сваки потписан акт секретари су одмах прочитали у скупштини, и народу око скупштине. Председнику је говорено да изађе пред народ с неколико скупштинара и секретари да прочитају народу прокламацију и указ о новим начелницима војске и полиције у његовом присуству. Но Миша, немајући даље заједнице с људима народне партије, није се хтео ни показати народу при обнародовању поменутих скупштинских одлука; као парализисан наглим ударом, изгледао је, као да је у томе моменту дизао руке од свега. Тако је у томе часу сва радња у скупштини и у народу око скупштине прешла у руке народних људи, који су тек од овога часа имали да издрже тешку борбу противу две партије противне жељи и вољи српског народа. «Срб: пос: пар: мира» говорећи о одбијању Мишином да изађе пред народ, вели:

«Тада оставив неке од својих другова да пазе за потписом акта, Стевча Михаиловић са неким посланицима народно-либералне партије и Обреновићеваца заједно с Грујићем, изађе на доксат и кад народ престане викати: «Живео Милош Обреновић!» Грујић покаже прокламацију, обрћући је на све стране и показујући на скупштински печат, као знак законитости, а за тим рекне: «Народна скупштина, која решава у име целог народа, жели, да би знали сад и ви и цео народ на чему стојите, па за то је послала нас, да обнародујемо и пред вама ову прокламацију њену, која ће се скоро разаслати по свој земљи.» Прокламација је гласила: «Народна скупштина у име српског народа објављује сљедујуће: Почем су безакоња књаза Александра Карађорђевића у скупштини претрешена, и почем се она уверила, да се њему не може и даље поверена му власт књажевска оставити, то је народна скупштина, желећи и у сваком часу чувати достојанство књаза свога и штедити част имена његовог, решила, — и јуче једном депутацијом замолила књаза, да би за љубав среће и спокојства и нашег и његовог отачаства, својевољно се достојанства књажевског одрекао.

«Књаз је изјавио жељу, да се до јутрос причека, и депутација скупштине снисходила је жељи књаза нашег, па је обећала, да ће до јутрос чекати.

«На грдну жалост и срамоту, књаз не одржа реч, но шта више изневери земљу и народ, јер ноћас пре поноћи тајно у град утече.

«Због тога је народна скупштина у данашњем заседанију своме једногласно закључила и проглашује, да је књаз Александер Карађорђевић збачен са књажевског достојанства, и да је власт кнежевску изгубио, које скупштина свима властима и свему народу обзнањује.

«Па почем је земља тако без поглавара остала, то је народна скупштина, имајући на уму жеље народа и сматрајући за потребу државну, једну династију са правама наследства имати и налазећи, да се и жеље народа и потреба државна са фамилијом Обреновића задовољава, — у име народа у данашњем заседанију проглашава:

«Да се пређашњи књаз Милош Обреновић васпостави на достојанство књаза српског, са правама насљедства, која су фамилији његовој у мушкој линији Уставом дарована.

«Но како ће проћи неко време, док наш књаз Милош Обреновић у Србију стигне и власт прими, а потребно је да се дела земаљска и дотле отправљају, то је народна скупштина закључила узети и узела је сву власт на себе, коју ће отправљати дотле, својим путем, док књаз Милош у Србију не приспе, и онда ће му одма књажевску власт предати.

«Попечитељства остају према скупштини онако исто, као што су према књазу била.

«Народна скупштина објављује ово свима властима и свакоме Србину, и препоручује: да се мир у целој земљи најбрижљивије чува, да народ у највећој слози и братској љубави живи, и да се сваким наредбама скупштине поверава и њене заповести точно извршује.

«Тако утврђено и проглашено у заседанију српске народне скупштине, у четвртак 11. Декембра 1858. год. у Београду, № 57.»

После скупштинске прокламације, секретар прочита указ, којим скупштина поставља нове начелнике над војском и Београдом, а довршивши читање скупштинских одлука, рекне присутном народу: «Од овога часа, по праву и закону, Обреновићи су закони и насљедни владаоци Србије; скупштини припада књажевска власт све, док они не дођу; а војни и грађански начелник и управник, јесте

Стевча — са његовим помоћницима. Београђани! од вас зависи, да све ово овако и у истини остане.»

Докле се овако радило у скупштини и код скупштине, неколико корака даље, у саветском здању, искупљени саветници. (већина кајмакамци, мањина Карађорђевци, а Обреновићевац ни један једини) и сви министри, очекивали су скупштинску депутацију. О томе «Србија после париског мира» вели:

«Међу тим, советници који се беху сакупили у здање советско (сад министарство финансије) и попечитељи чекаху, кад ће долетети гласник, да је скупштина оборила Карађорђевића. Чекаху, да она пошље сама депутацију, која ће јавити тај глас, па онда да се приступи избору привремене владе. И гле, на један пут један од полицајаца, што беху растурени путем, између совета и скупштине, дојури и отворив врата, где су седели дојакошњи сурадници обореногa књаза, који су му већином сами јаму копали, и повиче: «Књаз је збачен!» Лица млогих советника разведрише се од задовољства. Но још се није први вестник ни одмакао од советских врата, а то дојури нов весник па повиче: «Прокламоваше књаза Милоша!» Као гром порази ова неочекивана вест сураднике бившега књаза, који се мало час радоваху његовој пропасти. Сва се седница узбуни, један што је ту био, рећи ће опору реч: «Не можемо ми пљувати, па онда лизати.» Вучић и Гарашанин, па онда и други одсудно објаве, да никако неће Обреновића,» (стр. 88.).

У ово неколико речи, писац «Србија после париског мира», довољно је представио добра осећања целокупног колегиума државне управе према Обреновићу. Стари уставобранитељи, прекрштени у кајмакамце, остали су доследни својој старој мржњи. Тренутна радост српских државника због пада кнеза, кога су они на престо уздигли, пред ужасом од имена васпостављене династије, ишчезава као тренутна сенка. Вучић и Гарашанин, оставив своје другове у седници саветској, појуре у скупштину; први, у пратњи Алексе Јанковића, подпредседника савета и још једног члана савета. а Гарашанин са два министра: Лазаром Арсенијевићем — Баталаком, министром просвете и Црнобарцем, министром правде, као саветска и министарска депутација. Ови дођу пред скупштинску салу баш кад је скупштински

секретар читао скупштинску прокламацију и указ за постављање нових начелника над војском и Београдом, и народ их пред скупштином дочека бурним усклицима: « Живео књаз Милош!»

Миша Анастасијевић, који је од часа ужасног изненађења у скупштини седео као окамењен, охрабри се доласком својих другова, и сад сва три кајмакама скупа устану противу скупштинске одлуке о васпостављењу Обреновића на кнежевски престо. Тражећи, да поруше законо право народа, ова три човека заметну крваву распру и изведу страшну буру у скупштинској сали; гласови народних посланика сливени у дуготрајну хуку, разлегали се улицама око скупштинског здања. У скупштинској сали посланици под оружјем, дотакну се истога. Вучић изазове Стевчу, те се и он прихвати сребрњака за својим појасом. Побеђена великашка депутација, морадне оставити скупштину. Полазећи отуда, Вучић довикне народним посланицима: «Нека ми испадне и друго око, ако вам Обреновићи дођу.» (Срб. после пар. мира» стр. 92.).

Таким начином и око скупштине раздражен народ, дочека великашку депутацију при изласку на улицу, задржи и недадне јој с места маћи. На Вучићеву жалбу у скупштини, Стевча изађе и рекне народу, да их пропусти, да иду својим кућама; нареди пратњу, која да их закрили од раздраженог народа. Народ их отпусти из своје средине, тек пошто су скинули капе са своје главе и викали: «живео кнез Милош!»

Борба у скупштини, борба око скупштине, народ раздражен, и тамо и амо под убојним оружјем, које у свакоме тренутку беше готово да плане. Неколико корачаји даље, војска пред касарном у бојноме реду стајала је од јутра до мрака. Топови напуњени, наперени на скупштинско здање, чекају на команду да пале. На запетој пушци на све стране, очекивало се, где ће прва пушка да плане.

У таким тренутцима, чиновник француског консула пробија масу народа око скупштинског здања, те налази Ранка. О томе Ранко вели: «Онај туњави демон — Бадовски, беше ми се попео на врат; ја распоредио народ, па сву пажњу управио на покрет војске у касарни, а он те пред а-ме: «Моли вас консул на једну реч.» Одговорих: да нисам заборавио, шта ми је консул тога јутра казао; сад

ми није могуће маћи с' места. Мало час, ето га опет: «Консул чека у сокачићу; моли вас, на једну реч.»[1]) Потрчах тамо и сретох Дезесара. «Какви су изгледи, г. Алимпићу?» Пита Француз нестрпељиво. «Унутра је тишина, ништа се не зна, шта раде.» Молим вас, известите ме, како се почне.» «Учинићу могуће.» Кад се захори: «Живео кнез Милош!» Бадовски као фурија долеће пред а-ме: «Превара! превара! Консулат је развио заставу. Консул је јавио свима консулатима, да развију заставе. Консул је депеширао у Париз, да је револуција у Београду. Милоша ни један двор неће признати.» «Јаваш! јаваш! што народ хоће, то хоће Бог! поздравите г. Дезесара, нека спокојно руча. У Београду није револуција, нити ће је бити. Погрешно извешће послао је своме цару. Дворови ће се смиловати према српском народу и признаће му Милоша!» Одговорих и окретох леђа гњеву Бадовског.»

После чина свршеног у народној скупштини, клицању народном на улицама није било краја. Велика слика кнеза Милоша као у литији проношена је кроз варош са усклицима: «На Милошу је! на Милошу је! живео кнез Милош! живео кнез Михаило! Народна радост хорила се је до у небеса! —

Чланови теснога круга као у тријумфу допраћени тога дана кући, виђаху се колико озарени победом народном, толико озбиљни и брижни. Од раног јутра беху им дошле вести: како се дворска партија спрема, да на више страна Београд запали, па тада, при уобичајеном пуцању пушака на пожар, да поубија народне прваке, где кога виде и десе. Ове вести тога јутра дођоше са више страна Стевчи и друговима, стављајући им у изглед, да ће тај дан мучно који од њих преживети.[2]) Први део злих вести одмах се обистини; у први сумрак изроди се велики пожар у побочној улици, неколико хвати даље од Ранковог обиталишта. Стара,

---

[1]) Француско консулство беше у суседству у државној кући, поред које сад стоји црква св. Наталија — министарска улица. Консул и сав његов персонал на улици дочекивали су скупштинаре и јавно им говорили, да Гарашанина прогласе за кнеза Србије.

[2]) И Стевчи и друговима његовим тога је дана два пут јављено, да је двор наредио, да их побију, где кога десе. Прво, посредно од стране руског консула; друго, по чувењу у консулству аустријском, (види «Срб. пос. пар. миру», страна 96.).

00071435

велика механа, на ћошку, спрам кафане «Два Сокола». У тренутку огрезну у пламену. Пандури полиције дотрчавајући на пожар, отпочну прво они пуцати из пушака. Пламен се диже у облаке; комађе горећег крова долеће у Вељковића авлију. Пушке пуцају. Варница обасу кућу и преко куће улицу код «Златног Топа.» Кућа и цео простор око ње, осветли се као сунчевом зраком, а кад-кад се зави густим димом, да се ништа не види. У тренутку кућа се напуни људма под оружјем: Београђани су се надали овоме пожару. Либерални прваци један за другим дотрчаваху кући. Сви се искупе, али нема Ранка и Грујића. Гавро Вуковић, посланик Ивањички, присталица кајмакамије, од почетка свакого часа долазећи у кућу, сада допаде и рече: «Поуздан ми је човек казао, шта су Карађорђевци спремили, да вечерас изврше. Ја сам то казао г. Ранку и г. Гарашанину. Ранка ће убити, кад изађе од Гарашанина, па ће се после рећи, да то и јесте по наредби Гарашанина.» Таса Терзибаша одговори: «Ранко је пре једног сата изашао од Гарашанина и отишао главном чаршијом Саборној цркви, а Грујић је после дошао код Гарашанина; можда је још и сад тамо.»

Пожар бесни; пушке грохте, — у кући забуна. Одређују се људи, да траже Грујића и Ранка. У томе дођоше обојица заједно.

Стевча, Грујић и Ранко ишли су тога дана на изменце Гарашаниновој кући, тражећи, да се изврше одлуке скупштинске, а ишли су му тога ради и друге народне вође, праћени гомилама народа. Гарашанин је тога јутра са Вучићем изашао из скупштине, па се више није враћао у део вароши, где је скупштинско здање, а сва надлежатељства и све државне власти беху под његовом управом; — нарочито полиција и војска. Прокламација народне скупштине о васпостављењу Обреновића и указ о предаји управе над војском и полицијом, остало је у Гарашаниновим рукама као мртво слово. Као министар унутрашњих дела, Гарашанин је требао да изврши одредбе скупштинске, а он то није учинио. Скупштинску прокламацију није разаслао ни надлежатељствима у Београду, нити скупштинске закључке објавио народу у унутрашњости. У колико народној партији беше стало за тим, да се дневни скупштински закључци што брже обзнане народу, као свршени

чин, у толико је више кајмакамија задржавала то од јавности у унутрашњости и радила, да власт над војском и полицијом одржи у својим рукама. Тога дана, кад народно-либерални прваци одлажаху Гарашанину са захтевом, да отпусти налог дотичнима, да се скупштинске одлуке изврше, он је вазда налазио изговора, да одуговлачи то. Кад су му Стевча и Грујић заједно дошли са захтевом, да изда наредбу, да се још тога вечера преда у руке народне партије војска и полиција варошка, он их одбије. О томе «Срб. пос. пар. мира» вели: «Но министар одговори, да му ваља ићи у град, где има хитна посла, и пошто га сврши, онда ће се са њима разговарати» (стр. 95.).

Овакав одговор могао се разумети као претећи. Гарашанин је отишао у град, где је био збачени кнез. Ноћ је овладала. Пожар у суседству Ранковог обиталишта беснео је, као да је хтео на завршетку знаменитог 11-ог Декембра да осветли кућу, у којој је приуготовљен велики дневни догађај. Пожар се стишао без штете за народну ствар.

И ако се у опште мислило, да ће после напора, што их народ и све три бореће се партије за толико дана издржаше, свршетком овога дана моћи у неколико наступити и општи одмор, либерални прваци нису се могли надати томе. Гарашаниново затезање да власт опште сигурности преда народној партији у руке, беше пуно мутног значења, и задаваше големих брига, које ноћна тишина није разгонила, већ увећала. Тесни круг целе ноћи оста на окупу у раду и бризи, као да се предвиђало, да сутрашње рођење сунца неће моћи разагнати мутне облаке минулих мутних дана, и својом светлом зраком весело обасјати чин, свршен вољом народа српског. Партија дворска, која се у часу свршеног чина могла измаћи и посматрати даљу борбу две партије њојзи противне, није учинила то. Кајмакамци и Карађорђевци на први поглед срели су се у мислима: да уједињеном снагом потру одлуку народне скупштине односно васпостављења њима подједнако мрске династије, а да униште људе, у којима кајмакамија до мало пре тражаше себи савезника да обори с престола Карађорђевића. Незадовољни духови двојаких жеља, нису се преко ноћ стишали, већ већма раздражили. Две партије подједнако противне жељама народним, прошлога јутра у државном савету дочекав скупштинске одлуке о збачењу једног и васпостављењу

другог Господара земље, ове су се ноћи заједно занимале: како да поруше све, што је народна скупштина решила и свршила. Отоме «Срп. пос. пар. мира» вели:

«Те ноћи — између 11. и 12. Декем. — сазрела је завера противу скупштине, у којој поглавито суделоваху Карађорђевци, уздајући се у војску, којом је управљао Јован Лукавчевић, који је био ожењен сестром Персидином. Завереници се надаху, да, пошто опколе војском скупштину, ухвате вође либералне партије, да сломе значај секретара њезиних, па онда или да потчине скупштину своме утицају, или да је растерају, и предупредив на тај начин повратак Обреновића, да изведу Карађорђевића из града у двор. Они људи, који су припадали старој уставо-браниначкој партији, и који сада беху снаге кајмакамаца, не хтеше да предупреде ову заверу, јер се њоме могаше двојако користити: једно избавивши се од Обреновића, а да се не осрамоте, друго задржав Карађорђевића помоћу турских власти у граду, они су могли приграбити у своје руке књажевску власт, јер им је и онако советничка и попечитељска власт у рукама била» (стр. 98.).

«12 Декембра у јутру министри, а и Гарашанин не избиваху из својих кућа. Председник совета Вучић такоће оста дома; но вице-председник, Алекса Јанковић и остали чланови совета дођоше у совет под оружијем. У касарни сва војска била је оружана, а око скупштине беху се згрцале гомиле народа. Миша Анастасијевић дошав у одређено време, објави да је седница отворена. Пошто се са неколико примедаба потписа протокол прошле седнице, заподену се борба противу вођа народно-либералне партије. Њу је започео сам председник, који је говорио што игда може: «Шта се овде ради браћо? Решава ли овде скупштина или секретари? Јесам ли ја овде председник или они? Ја мислим да је њихова дужност да пишу овде оно, што реши скупштина, а не оно што је по ћорбуџацима спремљено. Још из почетка сасвим изненада био је поднешен нерасудан предлог закона о скупштини, и они га сами тумачаху и готово силом протуриваху. За тим на један мах изнесоше, а кад ми хтедосмо задржати то они опет силом протурише адресу заштитним државама, а неку прекорну изјаву или опомену Порти. Завадише нас, не само са советом и нашом владом, већ и са страним консулима и султановим представницима.

00071435

Синоћ искрсоше с неким прокламацијама и указима народу, да нас још више заваде и са свима властима, и да нас увуку у везу са народним партијама, палећи свуда раздор и неслогу. Од куд су могли знати шта ће скупштина јуче решити? Зар то не доказује да они воде тајне преговоре по тајним ћорбуџацима, а да наши секретари пишу само оно, што се тамо договоре а овде нам само предложе и не чекајући шта ће скупштина решити одмах на наше очи и потпишу.» (стр. 99).

Докле је председник скупштине у највећем раздражењу тражио да своје гледиште противу либералних људи пренесе на целу скупштину, дотле на предњу капију касарне изађе оделење војске и упути се скупштини, да је зароби и у касарну одведе, а либералне вође да поубијају. Полазак војске из касарне оглашен је добошима; стрмом улицом војска је брзо слазила скупштинском здању. С трупом је било неколико официра, под командом капетана Глише Божића.

Пре поласка војске на скупштину, пред касарном, где је сва војска била постројена код топова готових за паљбу, где су се тада видели у групи и под оружијем и државни саветници, војска је три пут узвикнула: Живео књаз Александар!» а одмах затим оделење измарширало. На улици, на подигнутој барикади, код скупштинског здања, и народ у бојном реду под Ранковом командом дочека војску и врати је натраг. Васо Маџаревић и Мијаило Вукомановић, Ранкови верни другови, говорили су о томе овако: «Војска у касарни подговорена великашима, побунила се и одвела саветнике из седнице саветске у касарну, па тада пошла у скупштину, те да скупштину силом одведе у касарну, и присили да позове кнеза Александра из града наново на владу. Но Ранко, одређен од скупштине, да се за одбрану њену стара, истрча пред Божића, команданта војске и управив му обадва пиштоља под грло, узвикну: «Натраг! или ћу да пуцам». Божић се изгуби, скомандова повратак и војска се врати у касарну». Маџаревић додаје овоме: «Истина, било нас је који смо са окренутим пушкама војсци, пречили јој пут, но ја тврдо верујем, да би војска прошла у скупштину и задатак свој извршила, да није Ранко својом превеликом одважношћу стао јој на пут и вратио је, јер Божић, видећи Ранка, као капетана стојеће војске, и познавајући

његову свагдашњу озбиљност, није могао друго чинити, но или рештити се да погине, или командовати повратак војске».

«Србија после париског мира», у опису поласка војске на скупштину такође вели: «Ранко Алимпић, који је добио од скупштине управу над војском, истрча на коњу [1]) пред народ, па скочи с' коња, потрча Глиши Божићу капетану, који предвођаше војнике и повиче му: «Стој! куда ћеш?» А Божић одговори: «Ја морам напред.» Алимпић одговори: «Нећеш напред» и у исти мах поднесе му под грло запет пиштољ.» (стр. 106).

Тако је Ранко претњом свога пиштоља одбранио народну скупштину од напада спољног, а у самој скупштини, где је председник заметнуо крваву распру, у истом тренутку други пиштољ, под руком његовог друга учинио је крај свему раздору. «Срб. после пар. мира» о томе вели:

«У скупштини највећи непоредак. Посланици се препираху међу собом у посебним гомилицама. Није се могла разабрати ни једна реч. Наста ужасан тренутак, када се сви посланички гласови стопише у дуготрајну хуку, која је могла збунити народну гомилу која беше опасала здање скупштинско. У тај мах диже се други секретар скупштински, Јован Илић, који је махом био суморан и ћуталица. Ударив колико игда може ногом о патос, он викну колико га грло доноси: «Мишо, ти си данас забио крвав нож у скупштину: но не мисли да ћеш одавде жив изаћи, твоја ће глава прва пасти», и ту се удари руком о тепелок пиштоља који му је о кајишу висио, под пазухом. Ова претња спасла је све. Миша пребледи, позва к себи Грујића; стаде му нешто шаптати, што и сам Грујић није могао чути. Али изглед председников, који је мирно разговарао са секретаром, учини миран утисак на скупштину. Миша зазвони у звонце, и поврати мир, и обе стране изјавише да је међу њима слога углављена, и да је сва граја била истакнута неспоразумлењем. Тим беше уклоњено и питање о пра-

[1]) Ранко је јахао коња једног суруџије, кога је Пера Голубовић, послат, да поквари ћуприју и обори диреке телеграфске на друму крагујевачком, те ноћи ухватио на Торлаку носећи штафету из касарне мајору Протићу — Драгачевцу, у Крагујевцу, с наредбом за држање тамошње војске, а имао за појасом белгијске пиштоље што је 1850 г. за време свога штудирања у Лијежу у оружној фабрици себи направио.

вима секретарским, и први део плана, који је синоћ склопила чиновничка партија, прође на лијо.» (стр. 102).

Кад се ово овако сврши, Стевча изађе пред скупштинско здање, и видећи да је војска одбијена и народна ствар одржала победу, врати се у скупштинску дворану, где су сви посланици били поскакали са својих места, и позове људе са успокојавајућим речима: «Седите браћо на своја места, нема никакве опасности; ваше су клупе сигурније него њихови топови.» И скупштина се умири.» (Срб. пос. парис. мира 107.)

Међутим, кад се у скупштини чуло о поласку војске на скупштину, присталице кајмакамије и Карађорђевци не надајући се да ће народ моћи на по пута војску уставити и натраг сузбити, изађу на доксат пред скупштинску салу, па су пркосили народу око скупштине. «Срб после пар. мира.» о томе вели: «Кад војска иступи на широку улицу где беше скупштинска дворана, зачу се из гомиле народа глас, вика с претњом; а збачени скупштином управитељ вароши, Никола Христић, који још не беше своју дужност предао, а беше по звању скупштинар, десив се у дворишту скупштине, подругљиво повиче вођама народним: «Дед да видимо шта ће вам сад ваш Грујић помоћи.» (106).

Кад је војска из касарне пошла на скупштину, изашло је и на позадне капије друго, млого веће оделење војске, и пошло на другу страну. Државни саветници у касарни са одлуком, да врате кнеза Карађорђевића из града, напишу му писмо:

Ваша Светлост премилостиви Господару!

«Скупштина народна, која је позвана да пред лицем правитељства изјави своје жеље, и потребе народне представи, одмах у почетку иступила је из круга законитости, и до тога је дошла, да је напослетку најгори корак учинила. Достављајући своје закључке совету, гомилом људи, совет је и сам био принуђен Вашу Светлост молити, да она из љубави к отаџбини и ту жртву на олтар исте принесе и књажевског достојанства одрекне се. Но како је совет дознао, да то није глас народа, но само глас неколико усијаних глава. а нарочито секретара скупштине, који по закону ни гласа у скупштини не могу имати, совет умољава

Вашу Светлост да она у свој конак дође и књажевску власт у своје руке прими, како неби земља у анархију прешла и упропастила се, а скупштину народну која је внушена рђавим духом из круга законитости иступила и неред учинила распусти». № 1652. У Београду 12 Декембра 1858 год.

Адреса: Његовој Светлости премилостивом Господару Александру Карађорђевићу. У граду.»

Овако написано писмо, Алекса Јанковић, вице-председник савета прочита у присуству саветника и војске, и ова у три пут узвикне: «Живео књаз Александар!» Одређена су два саветника, Ранко Матејић — Тополац, и Антоније Мајсторовић, присни Карађорђевци, да понесу у град писмо и да отуда допрате кнеза у касарну. Ови, пођу с једном ротом пехоте са одабраним официрима и ескадроном коњаника под командом Тодора Петковића, познатог чувара последњих робова у гургусовачкој кули. Експедиција изашав из касарне на позадне капије, упути се преко пијаце на Батал-џамији, да на Стамбол-капију иде у град. Но дознав да је тамо пут пресечен, (Ранко је одредио Димитрија Вука Караџића, поручика и професора академије, да у својим рукама држи приступ Стамбол-капије а овај с народом нагомила товарна кола и направи барикаде), саветници ударе на Коларчеву кућу, Циганску махалу Видин-капији, да отуд турском махалом прођу у град. Народ са вођама својим сретне их и тамо и сузбије Палилулом иза гробља св Марка, где се сустигне безбројно народа с подигнутим прошћем па устави и опколи целу експедицију.

Вест о походу војске у град, стигне код скупштине тек пошто је она од скупштине одбијена била, и Ранко, оставивши своје другове да чувају скупштинско здање, сâм на суруџијском коњићу полети тамо где је народ задржао саветнике и војску, да спречи крвопролиће између војске и народа. На лицу места нађе војску у кару постројену, а саветнике и официре у средини; јер немајући поуздања у војницима. нису смели употребити оружје да себи отворе пут на повратак у касарну.

Кад победоносни народ и на овом месту види пред собом човека, кога је народна скупштина својим указом одредила за стараоца своје безбедности, из хиљаде грла радосно усклине: «Ура! Живела народна скупштина! живео кнез Милош! живео Обреновић!» и јурне на кару, да вој-

ницима пушке отме. Ранко позове народ да оступи, а са̂м на коњу приђе и запита војнике: «Познајете ли мене јунаци? Војници одговоре у један глас: «Познајемо те капетану.» «Хоћете ли с народом, где су ваши очеви и браћа, или хоћете противу народа, противу очева и браће своје?» Одговор се захори: «С народом! с народом! где су наши очеви и браћа.» Овај позове и официре; проговори им у миролубивом духу, нареди да војници скину с пушке капслу и бајонет, построји их у маршев строј и поведе под својом командом.

Међутим народ упадне у кару, саветнике и капетана Тодора свуку с коња и повежу, черупајући их стотинама руку. Сва три ова човека већ из раније беху омрзнуте личности у београдском становништву, и једва се сачувало да их овога дана раздражени народ не побије. Ранко и његови другови на све су стране трчали вичући: «Не те браћо; нипошто крви, нипошто насиља! Европа нас гледа; њени заступници прате сваки наш корак. Аустрија, ено на другој обали Саве чека, кад ће чути прву пушку у Београду, те да огласи буну у Србији, и заједно с Турцима да полети, да се у нашу земљу умеша; да нас упропасти. Доста имамо непријатеља унутрашњих, будимо уздржљиви и смотрени, те да и спољне не би на врат добили».

Пошто је и ово предузеће противника народне воље срећно савладано, око 4 часа по подне Ранко проведе ово оделење војске улицом код «Златног Топа.» Избегавајући доглед касарне, где је сва војска под оружјем пред касарном преданила, прође Теразијом и Балканском улицом скупштинском здању. Народне вође с народом, водећи саветнике и капетана Тодора, ишли су за војском. Мајсторовић и Матејић беху у народним оделу и под оружјем. Сва тројица везаних руку, рашчупани, и хаљине на њима подеране; Мајсторовић окрвављен по лицу; неки палилулац, његов комшија ударио га по глави прошцем и окрвавио га. Овај, врло велики и крупан човек, изгледао је као Турчин; Матејић, мали човечић изгубио присутност духа, па плаче. Капетан Тодор представљаше слику страшног тиранина пред народним судом. Ова парада војске и народа поздрављана је на улицама са: Живео народ! Живео кнез Милош! Живела народна скупштина!»

Код скупштине народ поново нападне саветнике и Тодора; али их и ту вође народне заштите и одрже поредак. Скупштина донесе своју одлуку, да се саветници и Тодор Петковић за ту ноћ притворе код скупштинске сале. Официре пусте на *часну* реч, да иду својим кућама и да буду мирни, а војнике, под командом капетана Девића сместе у великој пивари. Једно оделење од 36 људи са официром Миланом Николићем-Рудничанином, и Јованом Варјачићем, коњичким наредником, Ранко пошље својој кући, где им се даде вечера и преноћиште.

О походу војске у град, у скупштини се дознало тек пошто је народна ствар и у овоме одржала победу. «Србија после париског мира» говорећи о раду скупштинском после стишања оног унутрашњег раздора и срећно одбијеног спољног напада, вели: «Докле се скупштина бавила око избора чланова привремене владе, и саставом нужних за то акта, судбина војеног покрета к граду била је већ решена. Први потпун о томе извештај добила је скупштина од Алексе Јанковића, подпредседника савета, који до тога беше дрзак, да је самој скупштини поднео жалбу противу народа, што овај смета предузећу војске управљеном противу одлуке саме скупштине.» (стр. 107).

Тако се сврши 12. Декембар, који за све три партије беше тежак и страшан дан; но ипак, најтежи и најстрашнији за оне људе, који, желећи помоћи народу и земљи у васпостављењу народне династије, прегоше својим главама и одржаше народну одлуку у томе у пуној њеној важности. На супрот Карађорђеваца и кајмакамаца у касарни, за леђима убојне војске, на супрот оних, који у скупштинској сали уложише сву снагу својих интрига, потпомогнути и својим првим прваципа, што целог тога дана осташе затворени у својим кућама, народно-либералне вође са народом од јутра до у саму ноћ на ногама, на запетој пушци, издржаше херојску борбу. У саму ноћ, враћајући се кући, сваки од ових беше као срушен дневним теретом. Трпези, што у подне беше постављена нико се не примаче ни о вечери. Дневни борци тражаху само чашу воде и одмора.

Тога вечера чула се прва жалба на Гарашанина. Јер на све захтеве, на све разлоге да оствари скупштинску одлуку односно војске и полиције предходног дана, није хтео учинити то. На Гарашанина се жалило због дневног

догађаја, јер он као први заповедник над војском, тога дана није хтео доћи у касарну да спречи непријатељски покрет војске противу народа, и ако су либералне вође једно за другим трчали његовој кући и молили га да то учини. [1]) На Гарашанина се жалило, јер, као што «Срб. пос. пар. мира» вели: «Гарашанин није излазио из куће за сво време те војничке побуне.» (109).

На завршетку овога дана, да се овде види: Је ли, и у колико државни савет имао основе окривити народну скупштину за збачење кнеза Карађорђевића? Протоколи Свето-Андрејске скупштине сведоче, да скупштина није огласила збачење кнеза само на предлог свога председника, већ кад је председник саопштио скупштини: да је кнез издао земљу и Турцима у град побегао, скупштина је тражила од државног савета званично уверење. *Да ли је истина да је кнез оставио земљу?* На званично питање скупштине, државни савет, својим актом № 1650 потврђује: да је земља остала *безглавна*. А извесно, не желећи истога кнеза, кога државни савет сам називаше *издајником*, више имати у Србији као главу земље, савет је одредио из своје средине свога председника, подпредседника и једнога члана, да са три министра: председником владе, министром војске и унутрашњих дела, министром правде и просвете и министром финанције, пођу у скупштину, да са скупштином одреде начин: како ће се земљом управљати! Отправљајући на писмено своје сагласије на збачење кнеза Карађорђевића, савет није још био дознао, да земља више није безглавна, — да је законита воља народа попунила упражњени престо, о чему је одмах известила и државни савет својим актом № 60. Државни савет од своје стране није званичним актом протествовао на збачење кнеза. Изгледало је, да савет није *званично* противан вољи народа у томе. Тако је било 11 Декембра. Преко ноћ државни савет домисли се, и сутра

---

[1]) Кад се Гарашанин није дао склонити да дође у касарну да стиша побуну војске, либералне вође известе о стању ствари руског консула, пуковника Милошевића и овај одмах дође у касарну и у име свога цара саветује војницима и старешинама, да се држе мирно према народу.

дан зажели с нова видети као главу земље истога кнеза «издајника.»

Са таким осећањем, и под убојним оружјем, 12. Декембра у јутру савет се нађе у касарни, од куд упућује војску, једну противу народне скупштине, другу, да кнеза изведе из турског града, и да га с нова уздигне на престо, с којег га сами одавна жељаху скинути, и с којег га најзад и скиде исти савет и исти министри. Но, кад савет у овоме не успе, он и опет преко ноћ мења своја осећања, побија свој званични акт № 1652, побија сâм себе, па народној скупштини докасује: како је он — бајаги — вазда био уз вољу народа. 13. Декембра савет се правда скупштини и својим, веће садржине актом № 1653. доказује: како је «замаљски совет силом одвучен у касарну; тамо опет силом принуђен на акт, № 1652, кога се данас слободном вољом одриче и саглашавајући се на вољу народа вели: *Да оно дело совета није било дело слободне воље но морања и изнуђавања и да тај свој поступак овим опозива дајући народној скупштини уверење, да је совет, као и пре тако и сада на страни народа*.»

Дајући овај свој акт народној скупштини «земаљски совет» извесно је желео, и у самоме себи поништити своју прву реч: «*Да никако неће Обреновића.*»

Протоколи Свето-Андрејске скупштине по којима ја наводим ово, ограничени су на најужи круг скупштинске радње, — само на акта оверена потписом народних посланика; тамо се не говори ни о оним пространим дебатама у скупштинској сали, а о течају народног рада ван скупштине, нема ни помена. Скупштински протоколи само су узана дата строге историје, која ће, и по свему своме ограниченом простору имати су чим изаћи пред потомство да осветли 1858. годину и патриотски рад светоандрејаца. Но савременици, који су у скупштини и ван ње били радећа лица, као и они, што имадоше прилике, да сами собом из близа прате догађаје, дужни би били млађем нараштају предати у опширнијем виду сваку политичку прилику онога доба.

Нил Попов, знаменити писац догађаја српске нове државе, у својој књизи «Србија после париског мира» пишући о догађајима Свето-Андрејске скупштине, није могао ни ући у све случајеве оних дана, кад је у Србији извршена ди-

00071435

настична промена: т. ј. кад је васпостављена династија Обреновића. По опису «Срб. пос. пар. мира» 12. Декембар остао је неосветљен довољно. Овај дан у историји, својим теретом пада само на земаљски савет, који тада беше *једини* «законодавац» у земљи, а заклања онога, који је тога дана као невидими дух у касарни бдио на извршењу великашке завере, противу народне скупштине. Савет вели: «Побунила се војска, дошла у савет и силом га одвела у касарну.» Војска вели: «До тога јутра у касарни је била највећа стега, да се војска одржи мирно. Тога јутра наређено јој је, да се побуни; да иде у савет и да га под својом заштитом и крадом од народа у касарну допрати, те да ту узме на себе побуну војске, и њезин поход противу народне скупштине и у град.

Јован Лукавчевић начелник војске, сродник збаченог кнеза био је познат као умерен, мање страстан, а мање енергичан човек, те би се могло сумњати да је он својом главом учинио познати удар на народ; но с друге стране, и да би баш хтео, он не би могао више у војсци ништа сам по својој глави учинити. Од оне ноћи, кад је кнез. његов пашанац, затворен у турски град, он је у војсци представљао само фигуру команданта. У касарну је упућен други човек, који је *јаком* руком узео заповедништво над војском. — и над њеним начелником Лукавчевићем.

«Србија после париског мира» вели: «По решењу скупштине, Стевча је требао да узме главну управу над војском и над вароши; а Ранко Алимпић и Јоца Бели-Марковић да буду његови помоћници; но пређашњи управитељ вароши Никола Христић, не предаваше им дужност без наредбе Гарашанинове.» (95.).

По овоме би се могло мислити, да је Никола Христић имао да изврши дуплу предају дужности; да Ранку преда команду војске, а Јоци команду полиције, као да би он сâм у својим рукама имао и једну и другу. Гарашанин, као министар унутрашњнх дела, био је главни заповедник и војске и полиције. Своју власт у овоме, он је делио на своја два органа, као на десну и леву своју руку. Војно одељење у министарству унутрашњих дела, од куд су отпуштане све наредбе за војску, било је засебно, и стојало је под управом пуковника Миливоја Петровића, чије име у књизи «Србија после париског мира» нигде није поменуто,

као да га у то доба није ни жива у Србији било; или би његов положај био тако незнатан, да је његова личност у догађајима могла остати изгубљена као у засенку. На против, Миливоје Петровић, у дане Св.-Андрејске скупштине, имао је у свом положају преважну улогу. Никола Христић био је Гарашанину лева рука у управи вароши; Миливоје Петровић десница, у управи војске. С тога је Гарашанин и могао 12. Декембра остати спокојно у својој кући затворен; имао је поуздања, да се у касарни неће догодити оно, што би могло бити њему противно.

Оне страшне ноћи, — између 10. и 11. Декембра, кад је престо Србије заноћио упражњен, и земља остала безглавна, Гарашанин предавши кнеза Александра Турцима у град, врати се у двор и предузме наредбе потребне за даљи рад у својим намерама. Прво, позове из касарне Лукавчевића; саопшти му, (што овај пре није знао) да се кнез склонио у град, па га запита: кога ће он — Лукавчевић, од тада да слуша? На што му овај одговори: да ће слушати њега — Гарашанина, пошто је он војни попечитељ. Добив такав одговор и реч од Луктвчевића, Гарашанин га остави у касарни, код војске, али, неимајући вере у њему, као ашанцу кнежевом, позове ту Миливоја Петровића, па њему преда државне печате по струци војној, и пошље га са истима у касарну, давши му налог: «*Ако би се Лукавчевић указао наклон каквом предузећу у војсци у корист кнеза Александра, да му он — Миливоје, одузме власт и сваку мешавину у војсци. Иначе да се руководи по својој увиђавности, а њега — Гарашанина — да сваког часа извештава о свему.*»

Ово је речимице Гарашанинова наредба. Од овога часа, Миливоје, са државним печатима, био је у касарни главни заповедник војске и њеног без власти началника. Као невидими дух у касарни, застирући се «земаљским советом» 12. Декембра, он наређује покрет војске, бајаги у корист кнеза Карађорђевића, кога Турци, примивши га из руку кајмакамије, не би никад одпустили из града на захтев Карађорђеваца. Историјско дело «Србија после париског мира», угледало је јавности 1872. у време намесништва у Србији. Онај, ко је давао податке за ово дело, огрешио се о личност Миливоја Петровића — Блазназца, првог намесника; ћутке прелазећи преко његовог имена,

окрњио је важност положаја, рада и његове власти у војсци, у преважне дане династичне промене у Србији.

12. Декембра, док су Београђани потпомогнути народом из унутрашњости савлађивали војску у походу у град, скупштина је саставила привремену владу, која да управља пословима у земљи до доласка у Србију кнеза Милоша. У састав привремене владе, према закону, уђу три лица: Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић, и Јевта Угричић, председник касационог суда, скупштинар по звању. Тога ради позван, Гарашанин тога вечера дође у скупштину; изјави, да се покорава вољи народа и са Стевчом и Угричићем прими земаљску управу. Привремена влада изда и своју прокламацију, којом јавља свима властима и народу српском свој постанак. Сутра дан — 13. Декембра и војска је признала чин, свршен вољом народа. «Срб. пос. пар. мира» о томе вели: «Пошто је скупштина примила прокламацију (привремене владе) позову се у њену седницу началници: главног војног штаба, *(Лукавчевић)*; војног одељења у министарству унутрашњих дела *(Миливоје Петровић)* и артиљериске управе, (т. ј. београдске батерије. *Коста Ненадовић)* и сва тројица изјаве пред скупштином. да се војска придружује жељи и вољи народа» (113.).

Тако војни начелници даду свој и војске пристанак на свршени чин, тек, пошто је скупштина примила прокламацију привремене владе. Но прокламација народне скупштине и указ о новим начелницима војске и варошке управе. приказани су само Београђанима. и оном малом делу народа, што се беше слегао у Београду, да са Београђанима чува безбедност народне скупштине. Скупштинска прокламација није пуштана у народ; државни савет и министри. за пуно два дана и две ноћи, нису се могли склонити да *званично* пристану на одлуке народне скупштине од 11. Декембра, нити су хтели обнародовати скупштинску прокламацију и указ. О затајивању скупштинске прокламације од народа у унутрашњости, требало би прочитати у «Србији пос. парис. мира» — глава II. под заглављем «Свето-Андријевска скупштина и повратак Обреновића.»

Кад војни начелници изјаве скупштини придружење војске вољи народа, скупштина нареди да се ови не враћају војеци, већ да се ставе под надзор, док се, према првој изјави саветника Матејића и Мајсторовића, о њима

реши. Миливоја отпрате у његов стан с налогом, да остане тамо на миру. Но се он не потчини скупштинској наредби, већ одмах оде Гарашаниновој кући. Уз пут се састајао са својим партизанима, па свуда јавно викао, грдио, осуђивао скупштинске одлука; претио либералним првацима — Ранку, Јоци, Грујићу и Миловану Јанковићу, називљући их: револуционарима, републиканцима, и чим не, после чега буде присиљен да остане у свом стану под стражом, где је с нова грдио и викао на учињено и на чиниоце народнога дела, све скупа називљући: «не чувеним безакоњем; буном и бунтовницима.»

А Лукавчевић, мирно потчињен сили околности, замоли Ранка и он му да за пратиоце Маџаревића и Вукомановића, те га отпрате кући његовог сестрића Стеве Магазиновића, представника кнежевог, од куд, по примедби неких народних посланика, истога дана по подне, у пратњи горње двојице дође Ранковој кући. За време док сеђаше ту (пушио је непрестано, и само с мојом мајком нешто говорио), неко од људи опази једну хартију у рукаву његовог шињела, па примети на то. Он извади хартију и пружи Вукомановићу, а овај је даде ономе што је прво опазио. Хартију развише и прочиташе гласно. То беше листа написана у 13 тачака, У првој тачки беше: «Да се књаз са касом државном одма крене за Крагујевац.» За овим ишле су друге наредбе тачка по тачка, а у тачки 7-мој, беше написано: «*Одређују се два наредника, којима се обећао официрски чин, да убију официре Ранка Алимпића и Јоцу Марковића и да их закопају одма на месту, где их буду убили.*»

Листа је написана у двору 8. Декембра руком капетана Косте Ненадовића, рођака кнегиње Персиде, а наредници одређени да Ранка и Јоцу убију и закопају, беху: Неша Ђорђевић коњички, и Мијаило Томић, пешадијски. Овим се објасни: што су ова два наредника тих дана у свако доба виђани како слободно излазе из касарне и по вароши ходају. Но вребајући да из мрака добију официрски чин, промаше прописни дан. Читајући листу, сви се присутни насмејаше начину сахране народно-либералних официра, па се и Лукавчевић на то осмехну.

У вече, Ђорђе Николић, (шурак Јове Илића) донесе акт народне скупштине, по коме су се Лукавчевић и Миливоје имали спровести у здање код «Српске Круне», где је било

одређено да се творци од 12. Декембра затворе. Лукавчевић са својим пратиоцима одмах је отишао из куће.

У здању код «Српске Круне,» цео горњи кат беше празан; на расположењу кајмакамије. Још у јесен закупио га мајор Миша на три месеца, платив унапред закуп у 600 # ц. и снабдео кућу свим удобностима. Цељ закупа била је: Пошто народна скупштина у Београду у сали велике пиваре буде отворена, да јој се преставе опасности од близине касарне и војске, и под тим наводом, да се превуче у здање код «Српске Круне» где би велика сала могла удобно послужити за држање скупштинских седница. Кад је 10 Декем. затражена од кнеза оставка, кајмакамији се укаже згодна прилика, да покрене скупштину на промену стана за своје седнице.

«Србија пос. пар. мира» помињући сваку прилику, којом је кајмакамија мислила народну ствар отргнути из руку народне партије, о овој вели: «Тада се вође кајмакамске партије реше, да зграбе у своје руке ток ствари, а да би успешније могли радити, науме преместити скупштину из њеног обичног стана, који је у тако опасном комшилуку био, са касарном пуном војске, у најлепшу тада салу београдске гостионице код «Српске Круне,» која је била између кућа Вучићеве и Мише Анастасијевића, према кући Гарашаниновој, на домак градских бедема напереним турским топовима.» (стр: 77.)

По споразуму кајмакамских вођа, председник скупштине изда позивне листе да народни посланици после подне дођу код «Српске Круне» ради продужења скупштинских седница. Трчањем и варањем, агенти кајмакамски беху успели и већина скупштинара узела беше пут Теразијама на Стамболкапију. Но Андрија Стаменковић, који тога дана беше веома зловољан, што кнез није потписао оставку, поремети ову добру бригу кајмакамску о сигурности скупштинских седница. Његови другови и сами незадовољни овом наредбом ипак на свому скупу реше, да се за ту једну седницу прими позив председника, а после опет да се врате на старо место. Тај закључак својих другова Стаменковић саслуша без једне речи, а кад изађу на теразијску улицу, он се устави; тужним погледом пратећи гомиле скупштинара, који су се упутили десно, он се одвоји и од својих другова, па сам пође лево, да иде у скупштинско здање. Често пута поми-

00071435

њући партиотску сталност овога члана народне партије, «Србија пос. пар. мира» и овде вели: «Млоги му говораху: куд ћеш тамо?» а он и не обзирући се одговори одсудним гласом: «на скупштину, — тамо, где је она и до сада била; — ја волим бити под страхом од српских, него под заштитом од турских топова.» Па наже даље. Тада се сва она гомила упути за њим, а осталим посланицима беше послани људи да јаве да ће се састанци скупштински држати на старом месту.» (78).

Кад Стаменковић тако учини и поведе за собом све скупштинаре, председник скупштине морадне и сâм доћи на старо место на скупштину. Пошто и овога пута, као неком фаталношћу тако пропадну добре намере, ради којих кајмакамске вође и по трећи пут спремише ту кућу, она напослетку постане тавницом за њине радине. После првог саслушања саветника и официра у походу с војском у град пред скупштинском комисијом, скупштина донесе своју одлуку, да се саветници — Мајсторовић и Матејић, Тодор Петковић и још неки официри, што беху покушали да побегну у град, одмах затворе. Тако их и спроведу у здање код «Српске Круне» и затворе у оне елегантне ходаје на горњем кату, где је за њима одведен Лукавчевић и Миливоје а после и још неки други официри и полицијски чиновници. Затвореници остану тамо до половине Јануара 1859 г. кад су сви заједно дигнути из средине вароши, куда су кнежеви при доласку у Београд имали проћи и преведени у палилулску касарну, где после и Вучића доведу.

Лукавчевић са два пратиоца, од Ранкове куће прође и не примећен до «Српске Круне.» Али су грађанске вође са грађанима имали муке, докле су Миливоја спровели у затвор. Миливоје се отимао, на улици устављао, викао, ружио и претио *крвавом осветом.* Либералне прваке називао републиканцима, Робеспијерима и т. п., а грађане — револуционарима, и слепим оруђем неколицине «усијаних глава.» Београђане је изазивао ружњом, те су и они њему истим враћали. Гомила оружаних грађана вукући се с њим, једва га догура до «Српске Круне». где он покуша, да се отме и побегне у Гарашанинову кућу, из свега гласа вичући овога, да га отме из руку «бунтовника.» Грађани, који су га пратили и Стеван Ћирић, начелник страже код затвореника, говораху о њему као о тигру у беснилу. Ви-

дев Лукавчевића, Миливоје узвикне: «*Ха! и ви сте овде! Нека! нека! Европа ће сутра знати, да смо ми овде. — Али неће млого проћи, кад ће и они, што су нас овамо послали, познати ко је Миливоје Петровић.*» И опет се зарицао крвавом осветом. А Лукавчевић слегне раменима, па одговори: «Мани се, Бога ти, Европе и беспослице, већ да нам се што пре даду собе, да се одморимо.»

Скупштина нареди комисију, која је под контролом њена два члана, — Јована Мићића, председника суда окр. ваљевског, скупштинара по звању и Васе Мацаревића, новоизабраног народног посланика, за округ чачански, повела ислеђење над затвореницима код «Српске Круне», због побуне у војсци после васпостављења кнеза Милоша. У митоку свога рада, комисија донесе своје решење, да се Миливој и још неки, окују у гвожђе. У палилулској касарни комисија је радила до пролећа, а кад је свршила свој рад, кнез Милош изда помиловање за све затворепике; само Вучића и Миливоја остави у затвору, да им се суди према ислеђењу комисије [1]). Но Гарашанин, имајући приступа код кнеза Михаила, настане око њега, и он умоли оца, да изда помиловање и за Миливоја. Старац учини сину по вољи, али нареди, да се Миливоје одмах отпрати у Блазнаву, да тамо живи мирно, и да се никуда из свога села не макне. Тако Миливоје и проживи тамо све до смрти кнеза Милоша. А кад су неки људи из околних места, које је он око себе привлачио, сажаљевали његов заточнички живот, он је њих тешио, говорећи: «*Ово неће дуго трајати! Ја се одмарам и спремам. Старца ће скоро нестати, а ја ћу се код Мијаила брзо надокнадити за све, што сам претрпео.*»

---

[1]) Акта испитна о «*завереницима од 12. Декембра,*» сведочила су: како су тога дана у касарни сви били за то, да се пуца из топова на скупштинско здање и на народ око скупштине. Нарочито је на то наваљивао Миливоје и Коста Ненадовић; али се Лукавчевић одупро томе. По окончаном ислеђењу у палилулској касарни, сва акта о томе донета су Ранку, а он, по захтеву кнеза Михаила однесе и преда их њему. Тада се чуло, како је кнез Михаило, пошто је све прегледао, издвојио део, којим је највећма Миливоје терећен, па је то сагорео говорећи: «Да је ово пало Баби у руке не би Миливоје живео ни једног минута.» Па је још и извињавао Миливоја, као да је у огорчењу могао свашта рећи, а кад се стиша, он ће се покајати и поћи добрим путем. Ја сам сада разбрала за ова акта. и речено ми је, да се иста и данас находе у архиви његовог величанства краља Милана. Но, пошто ја[illegible] да је целокупна архив кнеза Михаила, после његовога убиства, прво прошла кроз руке првога намесника Миливоја Петровића — Блазнавца, врло сумњам, да би се ове и овима подобне хартије још и до данас тамо могле наћи.

И 13-ти се Декембар свршио, а скупштинска одлука односно војске и варошке управе још не беше извршена. Према указу народне скупштине, нови начелници вршили су дужност и ако им по надлежности, не беше предата. То земљиште морало се отимати стопу по стопу. „Србија после париског мира" говорећи о тешкој борби народне партије у овоме, за овај дан вели: „Но истог вечера, Стеван Лукић и другови, који су руководили гомилама народа, ишли су свуда за Гарашанином, куд се год макао, и кад је он позивао народ, да се разиђе својим кућама, они су викали: „Тако сте ви говорили и у четвртак (11. Декемб.) па смо ми видели, какав је могао бити петак, — ми нисмо ради, да се сутра опет тучемо." — На њихово непопустно захтевање, Гарашанин мораде узети власт над војском од Лукавчевића, а од Николе Христића над варошком управом. Дан прође ка миру. Све партије, рекао би, тражиле су одмора после овог скорашњег напрезања и борбе." (113.).

Тога вечера Гарашанин стварно одузме власт над војском од оних, што беху затворени код „Српске Круне", али је он, као члан привремене владе, и у исто доба министар унутрашњих дела, сву власт над војском и над полицијом задржао у својим рукама још пуно 24 часа.

14. Декембра већ све узима спокојнији вид и свако лице одано народној ствари, беше мало ведрије. По одлуци народне скупштине, породица збаченога кнеза имала је тога дана поћи из двора. Ранко је имао у задатку, да ову из двора спроведе. Око 3 часа по подне, кнегиња Персида, са својом децом, у затвореним колима, дубоко повучена, да је нико не види, и из гласа плачући, пролазаше из двора Теразијом, на Стамбол-капију, великом пијацом, на „Српску Круну", и главном чаршијом до куће свога зета Косте Николајевића, (сад здање код „Слоге"). На кнегињиним колима, поред кочијаша, седео је Мерони, прајски консул; десно поред каруца Ранко, а лево Арсенија Туцаковић јахали су на коњма. На улицама беше безбројно света. Вође народне одржавали су свуда најпотпунији поредак, и одавали почаст жени, која је толико година заузимала прво место међу српкињама. Гледајући пратњу ове владарке, на београдским улицама чуло се из уста зрелијих људи: „Камо јунака од 1842. да виде данас, како честити синови своје отаџбине раде и како чувају од увреде

и понижења жену — владарку.» Млоги је поменуо кнегињу Љубицу и дан њенога одласка из отаџбине, говорећи: «Кака разлика између 1842. и 1858. године?!»

Тога дана око 6 часова у вече, кад код куће још не беше никога од људи. Гарашанин праћен гомилом народа дође, и са њим Јован Ристић, начелник полицијског оделења у министарству унутрашњих дела, доносећи у руци нека акта Пошто Стевче и осталих не беше код куће, Гарашанин рече своме начелнику, — сад се баш не сећам — или да остави хартије, па он да иде или да са хартијама причека у другој соби. Како је управо било не сећам се. тек остадох само ја у салону, да чиним друштво овоме великом државнику српском. Ја се ужурбах што људи не долажаху; јер их Гарашанин подуго чекаше, а он суморно: «Немојте — госпо — журити! да се и ја овде мало одморим. Ја не хитам. Нека њих. Они прибирају трофеје своје победе.»

Тон Гарашанинове речи беше веома тежак. Ја одговорих: «Победа вам је заједничка, па и трофеји». Гарашанин се осмехну. само њему својственим осмејком. Устури се на канабету као претрвен умором, рекав: «Познаће они Милоша; сећаће се Гарашинових речи.»

У томе Ранко журно уђе у салон, поклони се, молећи за извину, што је овај тако дуго морао чекати. Ја изађох.

Сад се у салону отпоче препирка и прекорне речи између Гарашанина и Ранка. Ранко говори о 11. Декембру; помиње и Дезесара и оног Бадовског: «Мени је — вели — жао; поступак француског консула и његових чиновника вас лично терети пред народом који води рачуна о пријатељским везама између вас и Дезесара, који је, по моме суђењу лакомислен човек и рђав дипломата. Ми синови ове земље можемо се међусобом вући за кике. како нам се свиди, но с каким правом чиновник туђе државе излеће се, да српском народу пребацује превару? А према коме?! Срећа Бадовског, што га они око мене нису разумели, иначе, ја бих имао белаја да га одбраним.»

Гарашанин осуђује Бадовског, а Дезесара брани. Укорним гласом рече: «Е, ви сте баш мене ухватили за кике, па ме черупате како год вам се свиди. Од тебе се, Алимпићу нисам томе надао; дао би Бог, да своје одушевљење ускоро не испашташ.»

Ранко поче о 12. Декембру; криви Гарашанина и вели му: «Кад сте послали Миливоја у касарну с неограниченом влашћу, да може и Лукавчевића скрхати у бувару, ако би врднуо, како ви, кад чусте, да се војска побунила, не допадосте у касарну, да видите, да не буде Лукавчевић Миливоја у бувару скрхао? Ми се овамо хватамо са војском у коштац; трчимо и молимо вас да изађете пред војску, а ви дижете руке од народа и остављате га на милост завереника у касарни. Ни ја — господине — нисам се надао од вас такој немарности, у часу кад је народ у Београду био готов да огрезне у братској крви. Можда би се ви и помирили с Карађорђевићем, па нама пооткидали главе као бунтовницима.»

Гарашанин се обрецну: «Нисам ја Миливоју заповедио да шаље војску по Карађорђевића, нити би је Миливоје послао, да га други (бајаги, саветници — Карађорђевци), нису принудили на то. Небојте се! нећу се ја мирити ни с вашим Обреновићем, ни с мојим Карађорђевићем. — — А! Алимпићу! Алимпићу!»

Долазак Стевче и другова, који се доцкан враћаху из скупштине, прекиде препирку између Гарашанина и Ранка.

Тога вечера Гарашанин је дошао да преда дужност по указу народне скупштине а по одобрењу државног савета. Акт о томе гласи:

«*Народној скупштини!*

«По предложењу народне скупштине од данашњега № 82 да се указ њен од 11. т. № 58. којим се подпредседнику скупштине г. Стевчи Михаиловићу команда над гарнизоним војинством и вароши Београда поверава, и коме је по војној струци придат у помоћ Ранко Алимпић, а по полицајној Јован Марковић, совет је под данашњим одобрио и привременом правленију предложио, да се исти указ удејствује; о чему не пропушта и народну скупштину овим увједомити. № 1657. 14. Декембра 1858. год. у Београду. Председатељ совета војвода Тома Вучић Перишић, главни секретар совета Рајко Ј. Лешјанин[1])»

---

[1]) Види: Протоколе Св.-Андрејске народне скупштине стр. 584.

По овоме акту, надлежна лица приме тога вечера речене дужности из Гарашанинових руку. Тим чином одахне народна странка; а на првом месту либерални прваци, којима је на сваком кораку претила смртна опасност. Слушала сам тада, како је Гарашанин, предајући војску и полицију у руке либералних људи, рекао им: «Ето вам ја предадох све у руке, а ви гледајте сад, како ћете владати и са Обреновићима усрећити Србију. Ако се ви не ускајете, што сте их тражили, Гарашанин се заиста неће кајати што их није хтео.»

Примивши управу над војском, Ранко је на све стране најсмотреније развијао своју усталост за стишање узбурканог стања у војсци. А то баш ни у колико није било лако постићи. Јер, као што «Србија после париског мира» вели: «Сви министри без изузећа, беху присталице кајмакамске. Војска се не пушташе из касарне, и истина, кајмакамци се нису могли на њу поуздати, — али се тако исто не могаше на њену помоћ ослонити ни народно-либерална партија. — Ранко Алимпић, који беше постављен за привременог војсководу, користовао се том влашћу случајно а по служби био је млађи од неких својих другова.» (стр. 124).

Стање у београдској касарни било је веома тешко; сам Гарашанин, као члан привремене владе, тиме забринут, сваког се часа обраћа Ранку говорећи: «Наредите да сутра опет рано добијем известије, како је у касарни. Ако имате начина, дјествујте да се тамо добро пази на све, што би могло немир произвести. Најбоље је пустити оне, који су данас хтели одлазити; боље и све распустити него оставити сумњиве.» и т. п. Мало час опет пише: «Ради мога успокојења, ја вас молим, јавите ми шта се даље у касарни ради, и како је остало стање међу војинством. Са оним букачима треба гледати шта ће се чинити, и то одма. Ја би мјенија био, да се одма отпусте, али да то опет неда повода, да сваки кад се куће зажели неупотреби подобан начин као и ови. Ја обраћам пажњу на све могућности. Договорите се са господом официрима о томе, и чините све што у ползу сигурности иде. Мени пак само успокојења ради јавите како стоји са сигурностију.»

Народна скупштина беше издала своју захвалницу Београђанима за њихово пожртвовање 12. Декембра у одбрани њеној, а букачи у касарни и ово наводећи, дражили су

просте војнике. У хатар стишања у војсци, морало се мислити да скупштина учини подобно и према војсци, за њено уздржљиво држање у сукобу са народом тога дана. Уважавајући ту мисао и Гарашанин 17. Декем. пише Стевчи: «Таква изјава морала би бити вешто написана и свима официрима и простим војницима једнаку захвалницу издати. То ће знати г. Ранко како треба.»

Ни ово није донело у војсци жељеног стишања. И пошто су Лукавчевић и Миливоје Петровић, са још некима од официра из касарне удаљени, у касарни су остали официри сви на својим местима. А како међу старијим по служби, тако и међу млађима остало их је задахнути духом завереника од 12 Декембра, који су радили и дозвољавали радити тако, како би се у војсци извела права побуна и да војска поруши све, што је народна скупштина остварила. Ови су официри злонамерно пуштали међу војнике којекакве измишљотине и растурали по касарнама узнемиравајуће гласове: да је кнез Александар из града пошао Дунавом у Смедерево а отуда у Крагујевац, одкуда се — бајаги са крагујевачком војском већ кренуо и иде на Београд.

Овако стање владало је у београдској касарни, а у крагујевачкој се сваког часа спремала побуна. Међу приврженицима двора стварно је била комбинација која би се можда и остварила, кад би Турци били вољни да кнеза Карађорђевића отпусте из града. Комбинација је била: да се кнез из града спусти Дунавом до Смедерева, па одатле у Крагујевац, где би га дочекао командир тамошње батерије мајор Протић — Драгачевац, са Милошем Недељковићем — Пироћанцем, помоћником начелства, који је заступао окр. начелника, и са Новаковићем, капетаном гружанским. Мајор Драгачевац са Пироћанцем спремао је то, не обзирући се на старије официре у крагујевачком гарнизону под чијом је командом и он стајао. 14. Декем. у јутру, официри крагујевачког гарнизона дођу у штаб на саслушање штафете, којом је 12-ог тек. месеца у вече Гарашанин, као члан привремене владе, још имајући у својим рукама управу над војском, давао наредбе крагујевачкој војној управи. Кад им ту старешина учини питање: шта ће се чинити, ако би, као што се чуло, кнез Александер или Лукавчевић на један мах дошао у Крагујевац? мајор Протић дохвати реч и одговори: да ће он први поћи за њима. Истога

дана у вече разнесе се глас у Крагујевцу да ће те ноћи варош бити запаљена на четири стране; у томе да ће поубијати све официре за које се знало, да су уз народ. Тако опасни гласови, допуњени дражањем мајора Протића који је само с Пироћанцем водио своје договоре, баце у бригу и страховање крагујевачке официре. Брига и страховање је било тим веће, што се није поуздано знало о стању у Београду. Чуло се о збачењу кнеза Карађорђевића и васпостављењу Обреновића, но то се чуло приватно а не обнародовањем скупштинске прокламације, која је у Београду у Гарашаниновим рукама била задржана. Због неизвесности о правом стању у Београду, 15. Децембра команданти крагујевачке војске шаљу Гарашанину једну штафету, где описују стање тамошње војске и на завршетку веле:

«Пак и сад, од после подне, међу појединим официрима пушта се глас, да ће ноћас бити удејствовано оно, што није јуче на ноћ; због чега, ми сви официри спремнисмо ноћас такође у касарни на опрези међу војинством бити, и за бољу сигурност вознамерилисмо и дејиствујуће топове овдашњега дивизиона са свим прибором и људима у авлију касарне преселити. Но кад се по овоме закљученију командиру батерије заповест изда, да топове на опредељено место у касарну довући даде, овај наведену сумњу о њему и сам делом оправда, јер у први мах топове не хтеде дати, већ на издану му заповест тако смело одговори да он топове ником неда говорећи: «Чик му га ко ће их узети, и ако пођe ја ћу се против њега одупрети, па и полицајску власт у помоћ звати;» а кад је подсећен г. Протић на строгост закона и отношење његово наспрам штаба озбиљно призват и опоменут, саизволео је да топове уступи, али тако, да му се званично од штаба ишту, које је и учињено и тако се до топова дошло.

«Ово хитајући вашем високоблагородију доставити, учтивог смо мјенија да се спрам оваког поступка и у оваким приликама мајор Протић и исто тако и капетан овд. пеш. дивизиона Павле Петровић, као придворни поверитељи Лукавчевића а и самог књаза Александра одма одавде уклоне.

«Молећи за најскорије решење ово јављају мајори: Мићо Аћимовић и Богдан Прокић. 15. Декембра 1858. год. у Крагујевцу.»

Телеграфска веза од Београда Крагујевцу већ беше поново подигнута; 16. текућег Ранко одговара телеграфом на горњу штафету, под № 6. «Да се оба — мајор Протић и капетан Петровић — ставе под стражу.»

Мајор Протић је имао из Београда тајне наредбе, с тога је и био тако дрзак према својим претпостављеним. У штафети, која је 9. Декем. нађена код суруџије ухваћеног на Торлаку. Лукавчевић вели Протићу: «Ви будите са топовима, а г. Недељковић са осталим спремни, и чекајте даље наређење; мотрите добро на Аћимовића и Прокића: даље знате сами.»

Пошто се мајор Протић и капетан Павле Петровић ставе под стражу, у крагујевачкој је војсци одржан мир. Но у београдској касарни није било могуће тако скоро доћи до умирења. Међу официрима у касарни било је и таких, који су смерали ноћу украсти војску из касарне, и са истом напасти грађанске страже код «Српске Круне» те ослободити заверенике од 12. Декембра. Међу овима био је коловођа Сава Ивановић, зет (ожењен ћерком) саветника Матејића — Тополца, а пошто је он ухваћен на раду и придружен онима код «Српске Круне,» ипак, од те дружине међу официрима заостане с отвореном зловољом Љубомир Ивановић — млађи брат, који, још као питомац војне школе беше бројан као љубимац кнежевог сина Петра, и још неки од другова овога. Ови су пострекивали војнике на побуну, и дражали противу Ранка старије официре, којима наравно и иначе није могло годити, што се он, као млађи јавио заповедником њиховим.

Брига и тешкоћа сваковрсних и сувише беше у ове дане у касарнама и једва се постигло да се војска закуне Обреновићу I. Писмене наредбе по војсци и извешћа Ранкова Стевчи и Гарашанину казују о томе, — као и гомиле депеша, у исто доба мењање између Београда и Букурешта, што казују о наредбама кнеза Милоша и извешћама оправљаним из Београда кнезу у Букурешт. А све ове бриге и опште тешкоће, које су и данас и у помислу за мене тешке и страшне, стицале су се у Ранковој кући. Јер је ова, за сво време, — од састанка народне скупштине у Београду, па до уласка Обреновића у кнежевски дворац, служила народно-либералној партији, која је владала догађајима, и спремала све послове, а све зборове и договоре

своје држала у истој кући; кад у тешњем, кад у ширем кругу, како су кад потребе рада и околности изискивале. У осталом, то се може боље видети у књизи «Србија после париског мира,» где је напоменута млога околност и потреба, која је изазвала који збор. Овде се може навести понешто, а онамо, у главном, о свему, казано је више. Оно, — са протоколима Свето-Андрејске скупштине, историја је рада Свето-Андрејске скупштине, као и целе народно-либералне партије у опште, а ово је историја само *једног* од првих првака те партије, — човека, који је, са синовљом љубави и са тврдим убеђењем да се бори за идеју народну, — за бољу будућност отачаства свога, смело стао на чело својих сауграђана; сачувао их од братске крви и тиме стекао себи непобитно право, да заузме једно од светлих места на листовима Свето-Андрејске скупштине у Србији. Но, ово ће потомство праведније оценити, гледајући из даље, него савременици, и ако су све познавали, — све из близа видели.

Људи народно-либерални у скупштини и око скупштине, нису имали да воде борбу само са домородцима — српским великашима и њиховим присталицама, већ и према толиким сплеткама страног утискивања у послове и живот српскога народа. Нарочита опреза била је нужна у одбијању мутњи и притиска са стране Аустрије, која, замењујући свога Теју својим Изордингом у Београду, није мењала своје опасне политике према Србији. Силна Ђесарија испод руке пуштајући у Србију своје агенте, да замуте око народа и скупштине народне, јавно је претила Србији својом војском, коју беше довела у погранична места, — Земун и Панчево под командом грофа Коронини, који је имао налоге свога двора: *да маршира у Београд чим га београдски паша позове.* Помињући ово, «Срб. пос. пар. мира» вели: «Бојећи се сношаја пропале кајмакамије с Портом, вође народно-либералне партије, толико су се исто бојали и интрига Аустрије, која је желела да се пошто по то умеша у српске послове, јер аустријска влада није се никако надала да скупштина може збацити Карађорђевића без отворене буне» (стр. 125.)

Уз ово, наступа Портина спорост да призна васпостављење Милоша на достојанство кнеза Србије. Пред бо-

жићне празнике, кад прваци народно-либерални беху обасути најкрупнијим пословима и у скупштини и ван скупштине, ради осигурања новог поретка ствари у земљи, стигну им из Цариграда вести неповољне. Милан Петронијевић, српски заступник у пословима код Порте, јавља, како Порта нуди кнезу Милошу неке услове, и између осталога, захтева, да он лично дође у Цариград, да тамо прими кнежевско достојанство над Србијом. «Срб. пос. пар. мира» овде говорећи вели: «Овај последњи услов особито се није допао народно-либералној партији.» (132.)

На депешу цариградску, што је стигла у Београд на Божић у 2³|₄ часа у јутру, и у којој, поред Портиних услова Петронијевић вели: «Руски посланик добио је инструкције да тражи од Порте признање књаза Милоша,» одговорено је *хитно*. У одговору од стране привремене владе вели се Петронијевићу: «Да би се отклониле све сумње у простоме народу, и да би се спокојство у земљи утврдило, нужно је да књаз Милош буде што скорије утврђен од Порте. Долазак његов у Цариград да се до на лето одложи. Због старости неби могао сад у зимње доба у Цариград путовати. Доказујте по овоме ползу његовог брзог доласка у отечество, и обећавајте долазак његов у Цариград на лето. Настојте брзо да се брзо одобри стање ствари. Чешће нам јављајте.» О овоме и у исто доба шиље се телеграфско извешће у Букурешт кнезу Милошу, који је, због Портиног одуговлачења и сам био у забуни и утолико више, што је велики везир наложио румунској влади, да га добро чува, да неби сам и без Портине дозволе умакао из Румуније.

Портино затезање да призна кнеза Милоша беше либералним првацима тим теже, што су имали уверења, да све подобне љубазности стижући им од Порте, опет беху спремљене у Београду и Бечу, а у Цариграду само дозреле у одећи својој. Кајмакамске интриге нису се одмарале; знајући то, либерални прваци све своје силе напрежу, да сузбију муклу радњу својих противника. Зато и «Срб. пос. пар. мира» вели:

«30. Декембра у вече, на састанку малога круга би одлучено, да се сутра у скупштини начини демонстрација, која би учинила, да се Милош најбрже врати у отаџбину. Тој демонстрацији беше цељ не само да узбуни и онако

силно патриотско одушевлење народа, него да оштрије подјејствује на представнике Портине у београдској тврђави, а преко њих на турску владу. И доиста, у јутру на седници 31. Декембра Андрија Стаменковић предложи, а скупштина реши да се совету пошље овако писмо: «Сав народ нестрпљиво чека, да књаз Милош дође већ једном у отаџбину, с тога народна скупштина моли, да совет надлежним путем, а преко телеграфа у име скупштине склони књаза Милоша да се што скорије крене на пут и да пређе на српску обалу. То је потреба, е да би се умирила земља наша, која је толико времена била уздрмана и узнемирена. Народна скупштина чека хитан одговор, који би њу и народ умирио, а то може бити само глас, да се књаз Милош кренуо на пут.» (стр. 133).

У исто доба, скупштина је послала савету и друго своје писмо, у коме се жали на Портино оклевање да призна кнеза Милоша, тражећи да и савет познатим му путем подејствује на ово код Турске. О овој скупштинској радњи «Срб. пос. пар. мира» вели:

«Демонстрације, које је народна скупштина учинила, донеше добре последице. Привремена влада је телеграфирала српском агенту у Цариграду, како су духови рђаво расположени. Милан Петронијевић саопшти Порти, да у таком случају ствари, могу планути нове буне у Београду. Сам Кабули-ефендија поплашен одсудном радњом скупштине, телеграфира о свему великом везиру, а овај се пожури да изјави Петронијевићу, како Порта пристаје да утврди Милоша у књажевском достојанству.» (135).

Почетком 1859. год. почну се расчишћавати спољне тешкоће. «Србија пос. пар. мира» о томе вели: «Најзад, расветли се положај, који је Аустрија заузела према Србији. Наполеон III. није се задовољио објашнењем бечке владе и њезином заповешћу грофу Коронини, да само мотри на српске границе. Француски кабинет изјави, да се Француска не може задовољити тиме, што је Аустрија издала само нову наредбу, а није сасвим поништила прву заповест, и изјави: да она остаје при своме протесту. Наполеон је хтео, да се Аустрија извини; али у Бечу нехтедоше то учинити, и односи између Аустрије и Француске, који и онако беху затегнути, готово беху сада да се раскину. Реч, коју је на нову годину изговорио Наполеон,

дочекујући дипломатско тело, и која наговешћаваше између осталога и рђаво расположење према Аустрији — даде повода Дезесару, француском консулу у Београду, да увери Србе, како Француска хоће да казни Аустрију, за њезино понашање према Србији. И доиста, између Аустрије и Француске спремаху се већ да попуцају све везе, и спремаше се војна поводом Италијанског питања» (153.).

Законити вољу српскога народа, одмах су признали Господари европских народа, а према добром расположењу императора Француске према Србији, и Дезесар, — и ако с тешким срцем, мораде похитати и пред Србима порећи и самог себе у своме расположењу према свршеном чину у Србији. Но Порта, под пресијом Русије, а више под пресијом српске народне скупштине, признајући законити вољу српскога народа, у исто доба вешто удари оштар клин у скупштинске одлуке у томе. Ова Портина љубазност, едновремено са признањем, стигне првога дана 1859. народној скупштини у Београду, и кнезу Милошу у Букурешту. То беше поништење скупштинске одлуке у начину привремене управе државом.

Портиним признањем васпостављења Обреновића династије у Србији, народ се успокојио. Сад већ беше известно, дан пре, дан после, кнез је Милош скоро у Србији. С те стране успокојена скупштина, узима претресати друга унутрашња питања. Либерални прваци, пред којим се одмах почетком нове године почну развијати нови, веома тешки и веома тугаљиви предмети, саветоваху се, како да се исти реше о што мање штете за оне људе, које је народ обележио као противнике жеља и потреба народних. Око половине Јануара, у народној скупштини завлада тешко расположење према чиновницима; у опште оним службеницима државним, што за владе Карађорђевића беху познати као људи пристрасни, зли и нечовечног поступања према народу. «Србија после париског мира» прелазећи на радњу скупштинску у овоме вели: «Скупштина је покренула таково питање, које се изближе тицало свију и свакога» и т. д. (153—160.).

То питање беше о уклањању из државне службе оних чиновника, што заузимаху места већег положаја; министри и саветници, сви подједнако противници Обреновића, беху у том питању први. Јер и ови, сад опет с нова беху от-

почели борбу противу закона о народној скупштини, због чега је у скупштини долазило до тако ужасних сцена, као што је било и 13. Јануара, где «Срб. пос. пар. мира» вели: «Тринајестог Јануара совет и наменик морали су издати своје решење о јучерањим закључцима скупштине. Још изјутра скупштина је заузела страховит положај; Андрија Стаменковић у почетку састанка предложи, да се пошље у совет депутација с требовањем: да се закон о скупштини без одлагања исправи и потврди по примедбама, које је скупштина учинила; да совет одмах пошље своју адресу, коју је писао Карађорђевићу 12. Декембра; да се совет не разилази са својих састанака пре скупштине, како би ова могла благовремено саопштити му своја решења. и да совет изврши закључак скупштине односно она четири лица, која су јуче обележена као непријатељи народа» [1]. итд. (156,)

Великаши, сви на својим положајима, отимали су право из руку народа, а Обреновићевци у скупштини и ван ње, не заборављајући своје млогогодишње горке патње под влашћу ове господе, настојаваху, да се заподене и да се у скупштини реши питање о противпицима Обреновића. Обреновићевци нису престајали наваљивати на либералне прваке, и чинећи им јака пребацивања, говораху: «Не ћемо двострукости! Зар за њихове силе могаше бити довољно, да најгори пружи прст на најнепоштенијег човека и да рекне: «То је Обреновићевац», па да тај изгуби и своју главу? А ви сад заштићавате душмане Обреновића и народа, као да нисте ради раскидати с њима. Ваљда мислите да их не вређате, те да не буду гори. Ваљда хоћете, да их одржите на власти, те да нам они и под Обреновићем врше трње над главом. Вама је лако гледати кроз прсте и нашу и њихову прошлост. Ви нисте трпели од њих; не осећате на својим леђима мену месеца и хрђаво време, као што су они нама топузима и секирама оставили на леђима вечите спомене. Одржите ви њих сада, после ће они и сами наћи пута, да се подвуку Обреновићима, па да им дођу главе; њима и свему народу.» Но чисто патриотско чу-

---

[1]) Ово су били: Атанасије Николић, помоћник министарства унутрашњих дела; Јаков Живановић (Језуита), помоћ. мин. правде и просвете; Тимотије Кнежевић и Фрањо Зах, (Чех) управитељ војне академије — сви Аустријанци. (Види протокол Свето-Андрејске скупштине и „Срб. пос. пар. мира” стр. 154.).

00071435

ство младих људи, који тек улазе у борбу политичког живота, и без личног непријатељства, водећи борбу *за опште*, ако је могло разумети млогонапаћене Обреновићевце, није могло усвојити оно што би било: враћати зло за зло, и око за око вадити. «Срб. пос. пар. мира» говорећи о општој навали противу чиновништва народу противних партија, вели: «Личних непријатељства према њима нису имали ни либерали, ни Обреновићевци — млађи свет. Само један Стевча, који је страдао при Карађорђевићу, могао је терати личну освету, но он, по своме племенитом карактеру, није помишљао на освету. Али прости Обреновићевци, који су више способни да трпе и пате, него да раде, нису могли заборавити ни она кињења, која су претрпели од уставобранитеља ни своја звања, која су им ови одузели.» (163)

Либерални прваци, имали су великих тешкоћа у сузбијању жеља простих Обреновићеваца противу њихових старих гонитеља, а још више у сузбијању злог расположења народне скупштине према опако упамћеним људима побеђених партија; т. ј. према оним људима, који, како према најстаријој, тако и према најновијој својој прошлости, не би били удесни за превођење у будућност државних служилаца, с надом, да ће их ова учинити непогрешимим према интересима народа и династичне чврстоће. Са овакогглединшта, према сталним непријатељима васпостављење династије, либерални прваци беху уз народне захтеве у толико: *да се само извесна лица удале из државне службе*. О навали народне скупштине противу уставобранилачко-кајмакамског чиновништва, написано је више у књизи «Србија пос. пар. мира», а тамо је наведено и о зборовима, који су у народно-либералној партији тога ради држани. О првоме томе збору тамо се вели:

«13. Јануара, у очи празника — св. Саве — скупили се на општи договор људи и ужег и ширег круга народно-либералне партије, и још неки од најближих пријатеља. Такав договор био је од преке потребе, јер су у скупштини почели све више и више предузимати маха неувиђавни Обреновићевци, који су били само одани династији, а ретко су се руководили општим начелима. Вође народно-либералне партије, морали су размислити о томе, како ће се задржати скупштина у њеним бујним тежњама од крајности; о томе је требало размислити тим пре, што

су већ савет и намесник усвојили скупштински закон онако, како је скупштина желела; шта више, са ограничењем права попечитеља, да могу присуствовати на седницама скупштине, и ако то нису тражили вође либералне партије.“ и т. д. (стр 163.).

Пошто је тога ради држано више зборова у кругу народно-либералном, „Срб. пос. пар. мира“ даље вели:

„18. Јануара скупе се по обичају на договор сви чланови ширег круга народно-либералне партије, неки чланови ужег круга, и још неки ближи пријатељи: Стаменковић, Јанковић и Алимпић, заступали су мишљење, које су им саопштили Стевча и Грујић, а на име, да скупштина у своме акту о збачењу советника и попечитеља именује само неке, а о другима да спомене у опште. Вође народно-либерлне партије хтели су, да скупштина при изрицању пресуде над вођама старе уставобранилачке партије, поштеди оне, који су доцније били у опозицији према Карађорђевићу, као Гарашанина и Баталаку, а тако исто и оне, који нису ни учествовали у пређашњим превратима, и који су изашли на глас као учени људи, као Димитрија Црнобарца и Филипа Христића. Но варошке вође и људи, који су страдали за Обреновиће нису хтели ни да чују за такву деобу уставобранитељске партије, на лица, која су за Карађорђевића и противу њега. С тога на томе договору није било могуће постићи сугласности, између тако разних мнења.“ (172.).

Поред опште навале са стране скупштине и Обреновићеваца, који нису могли заборавити своју паћеничку прошлост, у питању пресуде о уставобранилачким великашима, либерални прваци добију неповољне вести и о расположењу кнеза Милоша, који у то доба већ у Србији путујући Београду, чује, шта је у Београду, и стане се љутити на ове, што сузбијају скупштину и народ у ономе, што би у ствари самом њему најповољније одговорило. Вести о расположењу старога кнеза у овоме, падаху на тесни круг народно-либералне партије као морални притисак, пред којим ипак њима не беше могуће оступити од одређеног правца умерености; а у жељи, да се и скупштина одржи у границама умерености према противницима Обреновића, и расположење кнежево у истоме да се ублажи,

либералне вође држали су своја саветовања у ужем, а своје зборове и договоре у ширем кругу. Но својим правцем умерености у овоме мање су успевали у скупштини и код простих Обреновићеваца, а више се замерили староме кнезу. Како они, који су страдали за династију, тако их и са̂м кнез почне сматрати као младе самовољне људе, који воде више бриге о својој популарности, него о жељама његовим и његових привржених.

Саветујући се о захтевима скупштине и кнежевој жељи односно отпуштања чиновника из државне службе и тражећи средине, начина и форме за све то, тесни круг нађе као најумесније, да напише опширну представку, и да је пошље Господару на сусрет. А пошто је и кнез Михаило долазио (преко Ковина и Смедерева) оцу у сусрет, они одлуче, да то писмено пошљу прво њему, да га прегледа и своје мишљење о истоме да, па да се после испрати кнезу оцу. «Србија пос. пар. мира» о томе вели:

«Све мисли и преставке, које су поникле у приватном кругу народно-либералне партије, изложене су биле у представци намењеној за оба књаза. Да ту представку поднесе књазу Михаилу, послат је био ноћу 12. Јануара у Смедерево Ранко Алимпић. Подоцкан у вече 14-ог он се врати и саопшти својим пријатељима, да књаз Наследник не само да одобрава, него још жели и препоручује, да скупштина дочисти земаљску управу од протиивика династије пре доласка Милошева у Београд.» (стр. 166.).

Озбиљније и хладније водећи рачуна о разсположењу народне скупштине према превратницима од 1842. војвода Вучић са̂м собом очисти државну управу од првог противника династије; 15. Јануара он са̂м донесе своју оставку и преда је Стевчи Михаиловићу, кога кнез Милош беше наименовао за својег местозаступника, до свога доласка у Београд. Четврти дан затим, — 19. Јануара, скупштина изда своју одлулу, да се и остали саветници и министри, Вучићеви другови уклоне из државне службе, не изузимајући из кола уставобранитеља ни Илију Гарашанина, који је, кад је кнез Милош, по налогу Порте променио начин привремене владе, дао оставку и на звање министра унутрашњих дела, па се вратио у савет, на своје старо место. Лишавајући државне службе све познате великаше, скуп-

00071435

штина је својом одлуком узела под сенку лишења државне службе и ниже чиновнике, који се беху испољили као отворени противници народних жеља, — и оне, које је народ обележио као тајне вође најкрупнијих сплетака у земљи и као скривене агенте Аустрије и западне политике у Србији; тим јаче ударајући на ове, што сви беху «дошљаци» који раније, који позније у Србији одомаћени као државни чиновници.

О овој својој одлуци скупштина извести кнежевог местозаступника молећи га, да учини нужне мере у свему, те да се сви они, које је скупштина лишила државне службе поставе у положај немогућности, да својим сплеткама драже и узнемирују српски народ. Али великаши, држећи, да су они као уставобранитељи, — царски људи, на столицама земаљског савета и пред народном скупштином неприкосновенији, него кнез Александар на кнежевском престолу, чувши за скупштинско решење о себе, полете са својом жалбом у град Осман-паши и Кабули-ефендији, а у вароши страним консулима. Тражећи туђинске заштите противу народне скупштине, великаши су претили народној скупштини, да ће они одржати своја звања позивањем Портине комисије у Србију. Таким начином српски великаши — себе ради — оглашујући скупштинска права анархијом, у једном часу у Бнограду начине целу узбуну, те и консули под њиним утицајем спремаху својим дворовима извешћа: како је у Србији настала анархија. Само се Гарашанин у овоме изузео од својих другова уставобранитеља. Он је већ раније написао писмо кнезу Михаилу и ставио се у заштиту његове познате великодушности, са изјавом: да ће он у земљи дочекати повратак династије и све што му досуђено буде.

Скупштинска одлука о главним противницима Обреновића, у колико паде на просте Обреновићевце у скупштини и ван ње, као благ мелем на застареле ране, у толико у исто доба крајње озлоједи и у забуну доведе кнежевог местозаступника Стевчу. А то с тога, што он, као члан привремене владе, по настојавању Гарашанина, и Јевте Угричића, а посредством Гарашанина и руског консула Милошевића, и без предходног договора са својим либералним пријатељима, 18. Декембра беше потписао изјаву за успокојење свега чиновништва пређашње владавине, која, — изјава, одмах је обнародована у «Српским Новинама,» у виду зва-

ничног акта [1]). После оваке своје изјаве разуме се, да местозаступник овом скупштинском одлуком противном његовом потпису, беше доведен у најнезгоднији положај; нарочито према заступницима страних дворова. Грујић, секретар местозаступника, целог је тога дана морао трчати то у град Осман-паши и Кабули-ефендији, то по вароши од консула до консула, те им објаснавати разлоге, којима се народна скупштина руководила при решавању о уставобранилачко кајмакамским и Карађорђевићевцима великашима па им морао давати успокојавајућа уверења, како ће скупштинске одлуке у томе добити блажијег вида кад кнез Милош у Београд приспе.

У тако мучном положају за самог себе, местозаступник испрати кнезу на сусрет опширно извешће о решењу народне скупштине и о злом расположењу заступника великих сила према таком скупштинском решењу. Но стари кнез, који би најрадије усвојио све што би народна скупштина у томе учинила; који је и с пута непрестано поручивао, да се уклоне из државне службе чиновници противни васпостављању династије, на телеграфско извешће од 19. Јануара, 20-ог истог одговора телеграмом овако: «Советници Алекса Јанковић и Стеван Марковић, (обојица су били Аустријанци те кнез Милош удара нарочито на њих, као на недомородце, а страсне противнике династије), ако нису до сада уклоњени, да се одмах са званија својих уклоне. И у свему подобноме строго вам заповедам, да не развањујете што скупштина нареди, а ко комесију тражи широк му је пут. И у скупштини ко не ради по народној жељи нека га скупштина изагна на поље слободно.» На Стевчино опширно извешће као објаснење на кнежеву депешу, послато, кнез с пута одговара: «Љубезни Стевча! из писма вашега од 20. Јануара ове године сазнао сам решење скупштине и намеру консула. Нека скупштина продужава радити свој посао, а вама препоручујем, да одете консулима, Осман-паши и Кабули-ефендији, и да их замолите у моје име, да не пренагле са пошиљањем каквих непријатних известија својим владама. Кажите им да ће то узбунити народ, и да се све то може стишати кад ја стигнем у Београд.»

---

[1]) Види о томе «Србија после париског мира» стр. 121.

Тако пишући Ставчи, кнез одбија и његов позив на представку, коју су му послали народно-либерални прваци у смислу уљуднијег уклањања виших чиновника из државне службе, говорећи: како он нема кад на путу читати тако опширних писама, но како ће он кад дође у Београд, наредити да све буде онако, како он нађе да ваља.

Јануар месец примицао се своме крају, и Београд се журно спремао за дочек кнежева. Ранко као вршилац дужности начелника главног војног штаба, спремајући војску за дочек владаоца, образује «Народну Гарду,» узевши за то најодличније грађенске младиће, (од којих, мислим, жив је још само коњички мајор Милош Ђермановић,) који после остану у «Кнежевој Гарди,» и постану основни кадар тога рода редовне војске. Пошто он беше одређен за управника дочекне свечаности у престоници, 12. Јан. кад пође у Смедерево пред кнеза Михаила, понесе њему на увиђај програм о дочеку у Београду. Према томе програму, који је кнез Михаило усвојио, кнез Милош, путујући сувим од Радујевца имао је од стране Гроцке доћи у престоницу. Но кнез Михаило на путу од Смедерева Пожаревцу, нађе пут доста неудобан, те пошље Ранку штафету с налогом, да један пароброд од Аустрије потражи и у Дубравицу пошље, како би кнез Милош сувим путовао само до Дубравице, а одатле водом. А опет, по већ изложеном програму, најпре у Смедерево, из Смедерева у Гроцку, из Гроцке у Вишњицу, где овај за добро нашао буде, да се кнез извезе, те да опет сувим улазак његов у Београд церемонијално учини.

Пароброд «Атила» добивен је од Аустрије и одмах отишао на Дубравицу. 24. Јануара у Смедереву кнез Михаило по наредби оца учини опет неке промене у дочеку; пишући о томе и Стевчи, вели: «Вратите нам одма овога писмоношу, са програмом сутрашње церемоније у Београду.» Због последњих промена на програму дочекних церемонија, «Србија после париског мира» вели: «Неке појединости тога распореда, које је саставио на брзу руку Ранко Алимпић, нису се допале скупштини.» (188)

Те појединости биле су у томе: где скупштинари да дочекају владаоца, и 25-ог. у јутру на скупштинском састанку учине се и опет промене у распореду.

Тога дана, кнежеви су долазили на пароброду «Атила» Дунавом и Савом до топчидерског магацина, где је било

спремљено за њихов излазак. Дан беше прекрасан, обасјан топлим сунчевим зраком. Од раног јутра сав је простор између Београда и Топчидера био притиснут масом народа и војске. Око 11½ часова пре подне, прво градски топови па испред велике касарне огласе долазак кнежева. Око 12½ лађа се уставила; кнез Милош са својим сином под руку ступи на земљу престоничког атара, на ономе истом месту, где је 25. Августа 1842. његов син, гоњен уставобранитељима са својим државницима прешао у Аустрију. «Срб. пос. пар. мира» говорећи о уласку кнежева у престоницу вели: «Оба кнеза беху у народном (старо-владарском) оделу. Стевча Михаиловић поздрави Милоша при самом изласку из пароброда. Та места обале савске, где су дочекали кнеза, напомињала су Михаилу тужну минуту у његовом животу.» (189)

Толико хиљада народа између Београда, Топчидера и савске обале клицало је: «Живео! живели! кад су кнежеви ступили на обалу савску и непрекидно се хорило у ваздуху по улицама свуда куда су пролазили на парадним колима, запрегнутим са четири арапска коња. [1]). Од топчидерског магацина, парад је пролазио топчидерским друмом испред војне академије, вел. касарне, абаџијском чаршијом, на Варош-капију Саборној цркви, — коју је кнез Милош, пре свог одласка из Србије тек подигао био, и у којој га при повратку у престоницу, место митрополита Петра, заклетог противника династије, који по одлуци народне скупштине мораде предати своју оставку местозаступнику кнежевом — дочека шабачки епископ Михаило с многобројним свештенством, на благослов свете цркве. Од Сабарне цркве, пролазећи кроз окићену варош и триумфалне капије, кнежеви дођу у двор, где их је дочекала целокупна народна скупштина и где три одабрана старца — скупштинара, предаду хлеб, со и вино у руке старог владаоца.

---

[1]) За дочек кнежев, Ранко је набавио из Крагујевца Јанка Арамбашу, старог омиљеног кочијаша кнежева Обреновића, који је од 1842—1847. провео по тавницама и на мукама, а после живео у Крагујевцу са нешто помоћи, коју му је кн. Михаило давао. Кнез Милош седајући у кола, тргне очи на кочијаша и викне: «Ене! а зар си жив сиротане мој?!» «Жив сам Господару! Бог ми је даровао, да доживим данашњи дан», одговори Арамбаша, а сузе му се котрљале низ његово мушко мрко лице. «Не плачи море! не плачи! већ прст у уво, па запевај, да те чује сва Шумадија.» Сутра дан при трпези, кн. Михаило рече Ранку: «Највеће сте задовољство учинили Баби, што сте му нашли Арамбашу, да га дочека.»

На топлом, тихом, сунцем озареном дану, стари кнез Милош, са даром народа свога, ослоњен на руку свога сина кнеза наследника, при усклицима општенародног радовања, ступио је под кров општенародног дома, да се — и отац и син одморе у своме отачаству, за којим су и један и други у туђинству млого и млого пута пролили сузе своје тешке туге, што се верно огледа и у следујућем:

МОЛИТВА

српског књаза Михаила М. Обреновића, на бријегу Јадранскога мора — 1845. год.

„Боже благи света саздатељу
„На смирење призри раба твога.
„Удалеком код мора предјелу
„Глас вапије Срба несретнога.

„Правда твоја правда Боже вовјек
„Судиш рабу суди цара сину;
„Овај срца уцвељеног одјек
„Понесите волне у вселену;

„Примиће га Сава и Дунаво
„Врачар ће се и Жабар тргнути;
„Дићи ће га волне до у небо
„А ти Боже зар га нећеш чути?

„Ако с цара на далеко двори
„Ђе би нашо мира и покоја
„Вездесушчи уморном отвори
„Дострујила ј' до теб молба моја.

„Мрав се креће, птица више лети
„На глас овај тужећ по пустињи
„И ти ћеш се Творче обазрети
„Ти ћеш вићет мене у туђини.

„Милост твоју примих у повоју
„Владар рођен без да знадох за њу
„Правду сада тражим у раздвоју
„Правду Боже! јербо страдам за њу.

„Глас се звона по Србији роји
„Сипљу светле са торења луче
„И све стоји што Милош устроји.
„До прогнано његово јединче.

„Србин свецем у храм Бога иде
„Утјешење прима на олтару
„Моје очи ништ од тог не виде
„Већ ја седим и плачем на Мору.

„Ти, који си књазом ме створио
„Ко проста ме Србина одржи
„При рођењу милостив си био
„У животу гњев јарост разблажи.

„На част царем круне и свјетлила
„Богатирем корабље и Мора
„Мени моја Србија је мила
„За њу гинем и њене олтаре.

„Силан к светом пренеси ме краљу
„Да т‘ у роду име твоје славим,
„Нећу престол нећу земљи владу
„Србство мило и Србију тржим [1]).

Сјајност, величанственост, усрдност у дочеку кнежева у престоници, било је као јединственост народне светковине.

---

[1]) После Стојанове буне у Србији, кад су на захтев београдске владе оба кнеза кренута из Беча, кнез Михаило, у пратњи свога бившег васпитача Константина Раноса и ађутанта Симе Маћиђа, путовао је по европским земљама. Растужен за својом отаџбином, кад је био на брегу Јадранскога мора, написао је ову своју „*Молитву*“ и „*Свјетског путника.*“ Ово је тек 1851. г, штампано у Дрезди.

Светковина одређена на три дана, продужавала се на петшест дана. Одушевлење, пожртвовање народа и престонице превазилазило је сваку замисао у томе. Снисходећи прекорном одушевлењу Срба. и сами Турци чињаху сјајне свечаности пред кнежевским двором. Општина еврејска надметала се с грађанством београдским у кићењу и осветлењу свога дела вароши Другог вечера војна банда, пролазила је улицама еврејскога дела вароши и кнез наследник са многобројном пратњом походи у Синагоги службу божију. Дубоко чуство родољубља, на све стране, на улицама и у домовима српским, киптело је у изливу оштег одушевлења, поздрављајући једни друге добродошлицом својих милих Господара, као надом срећне и сјајне будућности целокупног Српства!

III.

РАД И УСПЕСИ УСТАВОБРАНИЛАЧКО-КОНЗЕРВАТИВНЕ ПАРТИЈЕ ПРОТИВУ СВЕТО-АНДРИЈЕВАЦА. СМРТ КНЕЗА МИЛОША, 1858—1860.

Пошто је династија, — ради које српски народ пуну петину једнога столећа сваке муке подносе, ради које хиљадама Срба свој живот изгуби, и толико српских домова без пепела на своме огњишту остаде, повраћена на престо Србије, да се обазремо на политичке странке у земљи, које у време Свето-Андрејске народне скупштине изађоше на поље међусобне политичке борбе, и да их видимо онако, како их је писац «Србија после париског мира» одмах у почетку обележио. Писац почиње са партијом владајућег двора, која, за делање своје противу партија њојзи противних, беше спремила општи програм у 43 тачке и вели: «Али је ова партија била устрељена у само срце пре, него што се и отворише скупштинске седнице.» Затим, као на супрот дворокој партији, писац прво именује старо-Обреновпћевску партију, и о њој говори: како је била одвећ уморена и растројена дуготрајном борбом и мукама, те у ово доба није могла имати засебне снаге у концентрацији, нити је могла истаћи свога засебног вођу. Партија, која долази трећа по броју, по својој снази у свему могаше бити прва. То беше партија уставобранилачко-конзервативна, која се у Етем-пашино доба у Србији, прекрсти у кај-

макамску партију. Тако, уставобранилачко-кајмакамска партија беше троструко снажна у лицу своје три вође, о којима се могаше рећи, да сваки за себе беше једна сила. Прво: војвода Вучић, председник земаљског савета, беше груба сила своје партије. Друго, Илија Гарашанин, министар војске и полиције земаљске, беше двострука сила: сила морална, умом и енергијом својом, сила физичка, влашћу, коју је имао у својим рукама. Трећа сила треће партије није била мањег значаја; то беше сила злата. Миша Анастасијевић, својим големим благом подмиривао је сва политичка предузећа у трећој партији. Једном речи: трећа партија имала је у себи и у својим рукама све, осем онога, што је у земљи највеће и најјаче, а то: *народно поверење*. Најпосле, пред сами скупштински састанак излази на јаву четврта партија. Партија нова, склопљена од људи, који спадају у *млађу грану* српске интелигенције Ова партија у своме језгру здрава, смела и свесна своје моћи, коју је умела наћи у поверењу народа, — у своме кореном стаблу, јавља се на позорници политичких догађаја своје отаџбине, као *чисто народна*, којој писац «Србија после париског мира» даје назив «*Народно-либерална*», јер је састављаху млади слободоумни људи. Ова народно-либерална партија у оцени пишчевој, долазећи на ред последња, обележена је овако:

«Народно-либерална партија била је надмашнија од осталих тиме, што снагу њезину сачињаваху најобразованији људи у Србији; људи, који не беху уморени никаквим гоњењем и личним зађевицама. — Она је била слободна од сваке неслоге изнутра. јер није радила по предубеђењу у корист овога или онога лица и била је кадра, да тврдо и одсудно ради, што обично бива, кад су убеђења одређена и заједничка. Све то давало јој је такав положај, да је у извесним питањима она могла наћи вавек помоћи у другој партији, или је могла бити на услузи другој некој партији у питањима, која би била једнака са њезиним. Партија овејаних Обреновићеваца, није могла имати ни вођу, ни средиште, једно за то, што се није могло до одсудног корака од стране скупштине изнети на средину отворено и јавно барјак Обреновића, а друго с тога што та партија беше састављена махом од људи старих. који су се одвикли од политичке радње. Што се тиче партије народно-

либералне, она је вазда била спремна, да се брзо организује, истакне напред своје вође и да се прибере око њих, као око свога средишта; па макар да она до сада и немађаше прилике за отворену радњу, али је имала у својој средини млого даровитих људи.» (Стр. 25—31.).

Према својственим својим силама, народно-либерална партија довршила је свој задатак, и тиме окончала сваку политичку борбу према партијама, које беху супротне жељама народа. Свака мисао о могућности прилика даљег унутарњег трвења и борбе партијске у земљи, у тесном кругу народно-либералних људи, коначно је завршена актом најсвечанијег призора, — у ономе величанственом тренутку, када су трептеће руке старога кнеза, ослободиоца отаџбине, по други пут ступајући на престо Србије, на прагу кнежевског двора примиле из руку свога народа *хлеб*, *со* и *вино*, и унеле под кров општенародног дома, да га хране као символ: *љубави*, *слоге* и *напретка* своје државе. У том тренутку народно-либерална партија видела се сама у себи озарена пуном срећом. А њене вође, као први у својој партији, по завршетку свечаног акта у двору, враћаху се под кровове својих скромних обиталишта, као на крилима победе и славе. И ако њихова лица беху јако обележена знацима дуготрајне, тешке политичке борбе, огромних брига и напора у дано-ноћном безодморном раду; и ако беху бледа и увела, ипак се на њима блистао израз највећег задовољства душевног, у ком се у исто доба могло видети, како беху жељни свог домаћег спокојства, и рада друге врсте; — рада мирног и спокојног живота. У овим часовима, код њих је ишчезла мисао и умрла реч: «*непријатељство! противност!*» А вера, да наступајући дани, доносећи народу општег мира, општег јединства, опште будућности, донесе и њиховој младалачкој снази пространијег круга делање у томе, снажила их је племенитом надом, племенитим одушевљењем, племенитом љубављу за идеју народну. — Но судба, благонаклона делању, најчешће се пута изопачава, те после довршенога дела руши саме творце његове.

Тако, и кад кнежеви Обреновићи у Србију дођоше и видеше се у кнежевском двору, нађе се људи, који с места око њих почну распростирати мисао: да прваци народно-либерални, улазећи у борбу династичне промене у Србији,

00071435

већ из раније беху руковођени Бог зна каквим изузетим мислима; каквим неостваримим тежњама; — каквим заносним идејама према отачаству своме, придевајући им разна предубеђења односно облика државне управе. Овим гресима додаваху и грехе властољубља. Нађе се људи, који тврђаху, да су ови млади људи, бајаги, замишљали и за своје идеје и за своје личности, постићи Бог зна шта променом државног поретка, а тек кад су наишли на немогућност у остварењу *нечега* свога, узели су други пут и упали у народне жеље, намећући се народу за вође његове.

Разни људи противних партија, подједнаким оком гледајући на рад народно-либералних људи, подједнаком осудом осудише дело њиховога рада. Рад народно-либералних људи у довршеном делу, као зграду видљиву, сваки појединац могао је и може оцењивати и осуђивати, наклоно или супротно, према своме расположењу. Али је тешко осуђивати човека за мисао, која је као дух, — невидима. Мисао се огледа само у довршеноме делу; а довршено дело било је чисто, светло. Оно одбија све тврдње партијских људи противу невидиме мисли народно-либералних људи; побија сваку партијску тврдњу: као да су ови већ из раније били задахнути и руковођени мишљу противном жељама народним. Но ове тврдње партијских људи против народно-либералних људи, имале су своју одређену цељ. Цељ им је била: да се докаже, не народу, већ Обреновићима, да народно-либерални људи, — прваци, нису били проникнути народним жељама односно васпостављења династије, и како су исти тек у последњем часу, по невољи ускочили у народне жеље према Обреновићу.

Но све тврдње ове врсте, које партијски људи изношаху пред Обреновиће противу народно-либералних људи, биле су и остаће празна, несавесна, пакосна подметања. Први другови млађе гране српске интелигенције, беху људи истоветних мисли и убеђења одређених. Беху људи од општих — чисто народних начела. У својим начелима, они беху тврди, — непоколебиви. Њихова начелна вера беше њихова завера: да подижу општенародну идеју; да је подгајивају; да је снаже својим животом; да за њу даду живот свој. Даљи мотиви, који младе народњаке у извесно доба покретаху на извесно политичко предузеће у својој земљи, обележени су јасно у овој књизи у приступу

политичког живота *генерала Ранка Алимпића.* — Млади народњаци, — људи без заносних жеља, без предубеђења, без личних непријатељства, беху непријатељи свега, што је год било штетно интересима њине отаџбине; свега, што поткопава живот народа, у коме су они поникли; чему наравно, на прво место подлежала је владалачка слабост кнеза Карађорђевића, која, у околностима његовим, спремала је, — ја пре, ја после, непремено 1858. годину довести на његову владалачку главу.

Кнез Карађорђевић, шеснест година седећи на престолу, на ком су пре њега седели Обреновићи, не могаше се омилити своме народу. Под његовом владавином народ његов не престаје мислити на Обреновиће, и чинити покушаје да их врати опет себи за Господаре. Својим начином радње, народ не достиже жеља својих; у својим покушајима само гине и сатире свој народни живот. Народ жели збора и договора свога и толико година тражи народну скупштину. Тражи то од владаоца и његове владе, и ради својих домаћих потреба, и као своје вековно, народним обичајима освештано право, које му ни Турци, кад су му као својој раји господарили, нису закраћивали. Но својим начином радње, народ ни у овој својој правној тражњи и жељи не успева. Владалац и његова влада, познавајући расположење народа према себи, и имајући уверење: да би народ, кад би се сабрао у већу масу са правом речи и делања, и рекао и делао у корист своју, а на штету немилог му владаоца и неискрене владе његове. Између дуготрајне стрпељивости народне у својим жељама и потребама, и власничке крајње затегнутости да их испуни, шта би се најпосле у земљи догодило, до то, што се умало догодило није. Т. ј. капља по капља падала би у народно стрпљење, и ово препуњено млоговрсним горчинама, прелило као бујна река, излило у општи народни устанак — у отворену буну, која, тешко да би народу донела ишта од његових жеља и потреба, а посигурно би га увукло у нове, недогледне несреће и беде унутрашње и спољашње.

То, што је српски народ желео и тражио у своју корист, желели су и народно-либерални људи. Као синови народни, они су желели, не само да народ буде задовољен у својим жељама и потребама, већ да се народно задовољење оствари и види у лепој одећи, у углађеној форми,

и све да је подигнуто на тврдом темељу; на закону и општем поретку. Сва мисао, све бриге њихове беху у томе: *Да се ујемчи право збора и договора народног; да се осигура народно суделовање у управи свог државног живота, а да се и земља сачува од потреса унутрашњих:* да се сачува од развоја партијских страсти, од побуне, од грађанског рата, крвопролића и призора слична 1842 год. која је донела народу много црних дана, много горких плодова династичне промене у земље.

Народ је био везан за име Обреновића; везан за благодети, које је са Обреновићима изгубио био. Млађа интелигенција у *својој целини*, полагала је све наде на личност кнеза Михаила, са вером, да ће у њему земља добити све, што уздиже срећу и благостање народно: правду и слободу; здраву и јаку управу државну; ујемчење народних права, — оличену идеју Српства.

За дело велико, светло, чисто, достојно имена српског народа, био је само један пут. А то: Народна скупштина. Скупштину је требало извојевати од владаоца, који беше најпротивнији установи народног збора и договора. Скупштину је требало извојевати од владаоца и његове владе, и дати јој моћи и начина, првенствено: да озакони и утврди свој сопствени живот, и тек тада, као суверена моћ, уздигнута на темељу свог сопственог живота, да оствари народне жеље односно престола, склонивши постојећег владаоца, да сам собом, увиђајући свој положај пристане на народну жељу и вољу у томе, а да се не завади са народом својим. Да преда своме народу свој благослов, и да прими благослов свога народа; да народ благодарним чуством испрати владаоца из земље, коју овај, као син њен, и најискреније је љубећи, није био кадар повести срећи и благостању народном.

Овако је мишљено, овако рађено за повратак Обреновића на престо Србије. Три-четири године дана у оваким приликама, поред Ранка и његових првих пријатеља, ја сам стекла тврда уверења: да је њиховој политичкој мисли и раду, у основи била најчистија љубав према својој отаџбини. На основи свога уверења у томе, ја сам у овој књизи говорила као при светој исповести. Говорила сам и говорим данас, кад Ранко у гробу почива; — кад је гроб за мене прекинуо све интересе светске. Ја држим да имам право,

00071435

да имам дужности исповедити истину ради истине, без заносних идеја, без себичних жеља, без предубеђења, — без замисли на користи личне. А правда захтева од свих Срба да признаду користи опште, добивене 1858 године династичном променом у земљу. — У земљи, која је данас независна држава, — краљевина, а која тада, под слабом управом не беше ништа више до: турска провинција, туђинска титраљка.

И тако чистом својом мишљу. и тако светлим својим нерадом, људи од 1858 постају грешници без опроштаја; непријатељи без измирења према партији уставобранилачко-кајмакамској, којој на жалост, са најмањим изузећем припадаше сва *старија грана* српске интелигенције, и према партији кнеза Карађорђевића, који је изгубио кнежевски престо много више неискреном потпором својих првих органа с једне стране, а с друге, ситним и глупим интригама својих партизана и своје рођене куће, за пуно шеснаест година врло ревносно око њега вођених, него лично својом владалачком кривицом.

Пакост и себичност партијска, немајући у себи искре чистог родољубља, измишљала је и подметала људима од 1858. све оно, што је сама у себи имала. Истраживала је неке њине *тајанствене* мисли и китила их грешничким придевима сваке врсте. Но, извесно, све партијске страсти, све пакосне жеље биће преварене у општој будућности. Свето-Ардрејска скупштина као носилац воље целокупног српског народа, извршила је чисто и савесно аманет народом поверени јој. Извршила је свој задатак, колико срећно и сјајно успехом, толико начином мирно и лојално, — онако, како се не налази равног примера у животу великих и образованих народа. Промена династије у земљи извршена је тако, како је нису желели, нити јој се могли надати непријатељи земље. Мален српски народ својом једнодушношћу, својом свешћу извршио је тако велики акт, не само «без отворене буне» коју је Аустрија тада и свагда у Србији жељно изгледала, него без икакве буне, — без *капи крви*. Непобитно велико дело Св. Андрејске скупштине, кад дође пред суд безпристрасне историје народне, донеће са собом и имена народних синова, који, као први беху неуморни раденици и верни тумачи жеља и потреба народних; беху стални и одважни борци заујемчење права народних На листовима историје Св. Андрејске скупштине, имена младих,

некористољубивих вођа народно-либералних, биће забележена светлим писменима, на дику и поуку млађег нараштаја.

А каква је судба узастопце после Св. Андрејске скупштине стала пратити светоандрејце, — либералне прваке, и уз њих у опште сву народно-либералну странку, боље ће се видети у даљој будућности, пошто ови, један по један, окончавајући борбу живота на земљи, оставе потомству спомене живота свога. Међу тим, била би света дужност савременицима, домородним синовима, да сваки узме историјска дела «Србија и Русија» и «Србија после париског мира» и у њима да проучи лист по лист, врсту по врсту. Сваком домородном сину, била би света дужност, да проучи и упозна догађаје нове српске државе, од зачетка њенога ослобођења, и да упозна људе, главне чињенице догађаја у поступном њеном развићу у земљи. Само таком штудијом, могао би свак у себи наћи јаснијег осветлења и праведнијег суда о делима и творцима дела по свима партијама у Србији, које су обухваћане у тим, по нас Србе пуноважним и поучним књигама.

Пишући «живот гинерала Ранка Алимпића» као једног од првих чланова оснивача народно-либералне партије у Србији, дужност ми је, да обележим овде зачетак интрига заподених око кнежева Обреновића противу свето-андрејеваца — људи либералних. По својој дужности, ја то обележавам како у зачетку, тако у продужењу, само у толико, у колико сама собом пролазећи кроз те дане и прилике, имадох прилике сама собом чути, видети, испитати, и уверити се.

Пошто је Св.-Андрејска скупштина достигла да оствари два велика акта: о закону скупштинском и промени династије на кнежевском престолу, она се обрати својим радом другим пословима народним, који су имали доћи у други ред унутрашњих потреба. Све што је кроз толико година, — од удара уставобранитеља на првог владара Србије, у државном животу систематички заплетано, требало је живо и обазриво расправити у скупштини, а ван скупштине требало радити, да се што пре постигне опште стишање; мир и поредак у земљи да се одржи и утврди. Требало је млого радити и урадити пре доласка Обреновића у престоницу, те да стари кнез Милош не би нашао узрока, да рекне — као што је рекао: «Шта сте чинили за толико недеља?

Зар ви зовете мене, а овамо ништа не посвршавали. Учинили једно, па скрстили руке, и чекате мене, да вам ја размршујем оно, што је без мене замршено и да се ја на добродошлици са светом завађам.»

На то и на све остало мислећи, народно-либералне вође нису имали кад уживати у првим успесима, већ улажући све своје бриге и сву своју снагу радили су народне послове, не одмарајући се ни дању, ни ноћу. Али кајмакамија, не марећи за народне послове одвојене од њених, мислила је друкчије. Ако је изгубида одсудну битку, није изгубила план својих операција; није клонула духом. Подигла је свој план, подвргла га строжијој штудији, и пронашла, како је њена војска, уздајући се у своју велику снагу, у своју троструку моћ, претрпела пораз због свога брзог изласка на отворено поље. Пронашла је, да исправке може учинити, само држећи се позади бусије. Троструко надмашна лукавством према свом непријатељу, кајмакамија напусти поље отворене борбе, и привидно полажући своје оружје пред народом — победиоцем својим, у тренутку окрене свој лист и почне се разметати дречећим радовањем према успеху народне ствари, гласно славећи име Обреновића, као ослободиоца отаџбине, тако, да и право народно одушевлење заста у чуду, према тако брзој измени спољне форме најлукавијих присталица кајмакамских. Посматрајући комедију, коју у овим часима изиграваху лукаве присталице кајмакамске, либерални људи са осмејком говораху: «Ствар је народна свршена, па рецимо, да смо сви били за њу! Тако би требало да је било, а кад није било кад је требало да буде, оно пристанимо нека је и сад, и не кваримо људима бар спољно уживање.» Под новом образином одушевљења према Обреновићу, кајмакамија свом својом душом зажели, да се најбржим начином освети људима, које је сматрала као највеће грешнике према својим намерама, у које напразно утроши толико својих трудова и толико свога блага. Јер ипак мораде подлећи, као што и 11. Декембра, кад народ пред скупштином натера саветнике и министре, да скину своје капе и да вичу: «живео кнез Милош!» Стевча рече народу: «Хтели, не хтели, они морају све оно, што народ хоће.» (Срб. пос. пар. мира» стр. 93.).

Пошто се привремена влада образује, сутра дан, — 14. Декемб. скупштина донесе своју одлуку, и избере из своје

средине депутацију, да са скупштинским писмом пође кнезу Милошу у Букурешт, да га позове, да дође у Србију, да прими кнежевску власт. У депутацију скупштина изабере своја 32 члана, где уђу два свештена лица, архимандрит Василије, старешина ман. Боговађе, и пожаревачки прото Вићентије Протић; Ђоша Миловановић, председ. суда окр. црноречког; Станојло Петровић, начелник окр. смедеревског — бивши ађутант кнеза Михаила, кога скупштина одреди за вођу депутације, и Јову Илића свога секретара. Скупштинској депутацији црква прида као свог заступника, ужичког епископа Јанићија; грађанство престонице одреди и своју депутацију, под водством Живка Карабиберовића, народно-либералног члана, а еврејска општина умоли, те и њен заступник буде уврштен у број грађанске депутације. Грађанској депутацији придружи се још неколико одушевљених Београђана и људи из унутрашњости, као добровољни о свом трошку путници. Напослетку и државни савет, — пошто се одрекао свога акта № 1652, којим је 12. Дек. позивао кнеза Карађорђевића, да се врати из града, спреми други акт № 1660, која гласи:

Његовој Светлости Господару и књазу српском

МИЛОШУ ОБРЕНОВИЋУ!

«Ваша Светлост, Милостиви Господару! Као што глас народа српског, којим је он посредством своје свето-Андријевске скупштине 11. тек. месеца, Вашу Светлост на достојанство књаза српског с правима насљедства воспоставио, са оном истом радошћу и оданошћу, са којом је народ српски на ово достојанство позвао; тако и сад, када је скупштина народна једну депутацију из своје средине одредила, да Вашу Светлост умоли и спроведе у премило отачество и нашу средину дође, совет је на исту цељ из своје средине одредио и шаље Вашој Светлости члана свог, г. Гаврила Јеремића, који ће Вашу Светлост у име свију чланова његових поособ и совета у опште поздравити, молећи Вашу Светлост, да ову депутацију прими и у нашу средину дође, где је совет са целим народом српским жељно очекује, просећи од Свевишњег благослов, да драгоцени жи-

вот Ваше Светлости, у најбољем здрављу одржи и учини, да се што скорије у премило отечество поврати, књажевску власт у руке примите, и совет купно са целим народом српским обрадујете. № 1660, — у Београду 16. Дек. 1858 год.

«Председатељ земаљског совета, војвода Тома Вучић — Перишић. Вице-председатељ совета, кавалер Алекса Јанковић. Чланови совета: Стојан Јовановић, (Лешјанин), Стеван Марковић, Лазар Арсенијевић, (Баталака), Илија Новаковић, Јеремија Станојевић. Миљцо Трифуновић, Александер Ненадовић, Филип Христић, Константин Хранискевљевић, Добросав Здравковић — Ресавац, Јеврем Гавриловић, Јовица Николајевић. — Главни секретар, Рајко Лешјанин»[1]).

Од стране гарнизоне војске, пође њих петорица са скупштинском депутацијом. Ранко (као начелник главног војног штаба) је одредио за то четири наредника, по једног од три рода војске; једног питомца војне академије и официра Тодора Бојовића[2]). Бојовића је одредио, да код кнеза Милоша врши ађутантску дужност, а наредници под његовом заповешћу, да буду као владаочева гарда у Букурешту и уз пут у Србију.

Депутација је морала да путује Дунавом, на обичним покривеним скелама до Кладова, а ту да пређе на румунску обалу и да путује сувим до Букурешта. Имајући то у виду, Мијаило Барловац, члан скупштинске депутације, предложи у скупштини, да се умоли Миша Анастасијевић, председник скупштине, да одреди кога од својих људи, који добро познаје места и обичаје у Румунији, да спроведе депутацију на путу у Букурешт. Мајор Миша одреди Николу

[1]) Ово советско писмо кнезу Милошу, није штампано у књизи «Србија пос пар. мира.» Али се може видети у протоколима Св.-Андрејске скупштине, и овде се може сравнити са оним писмом, које је совет 12. Декемб. писао кнезу Александру у град; може се сравнити према свој радњи уставобранитеља од 1839. г. до часа кад се исто писмо пише.

[2]) Бојовић је био од најстаријих питомаца војне академије, и као зрела и даровита млада човека, Ранко га запази као друга и пријатеља свог, па га уведе и у своја политичка убеђења. У време Св.-Андрејске скупштине, Бојовић већ и сам беше професор вој. академије, а Ранко као заступник школског управитеља, кад наступе они одсутни дани, где је он са својим другом Јоцом морао бити код скупштине, затвори школски круг, предавши Бојовићу своју заповедничку власт, с налогом: да одржи у школи поредак, па макар шта да би се на пољу дешавало. Тако војна школа, и од касарне одвојена, у оним часовима остане у кругу свом на миру. Имајући неограниченог поверења у Бојовићу, Ранко га пошље и у Букурешт, ради веће сигурности у пратњи кнежевој.

Предића, свога сестрића, са још неким од његових људи, за спроводнике српске депутације до Букурешта.

Депутација се крене од Београда 19. Декембра. Са депутацијом пошла сам ја са мојим братом Мијаилом Вукомановићем. Ми смо били наумни, да пођемо у Букурешт дечим скупштина прогласи кнеза Милоша, али нас је 12. Декембар задржао од овог пута. Ми смо путовали уз депутацију; но ипак засебно. Трећег дана депутација стигне у Кладово. где је требало прећи у Турно-Северин, и одмах поћи пут Букурешта; но се у Кладову остане и преко божићних празника. Чамење на десној обали Дунава, када је требало што скорије путовати, приписивано је споразуму кајмакамије у Београду са њеним повереницима, које је она умела вешто утурити у депутацију. Међу тим дозна се, да се кајмакамија тврдо надала, да Порта неће признати васпостављене кнеза Милоша, и у тој се нади и оклевало на српској обали. У исто доба, Живко Карабиберовић похвата и у Кладову и у Турно-Северину неке интриге кајмакамије, због чега се међу депутацијом у Кладову изроди страховита распра; викали су и на саветског депутата, али се нарочито викало на Барловца. Јер је овај са Предићем више пута прелазио у Турно-Северин, а старешина депутације и секретар скупштине нису ни знали о томе њиховом преласку у Румунију, докле је скупштинска депутација у крајњем нестрплењу у Кладову седела. Четврти дан Божића, у Кладову се учини цела узбуна међу депутацијом, и беше опорих речи противу кајмакамије у Београду и њених људи у депутацији. Неколицина Београђана и људи из народа, онако раздражени, врате се у Београд, да се жале пред народном скупштином. а неки од скупштинара, исто тако јетки, нехтевши се даље задржавати од пута, одвоје се, и сами пређу на обалу румунску; најме пошту, и пођу за Букурешт. Одмах се за тим чује, како су саветски депутат, а нарочито Барловац, наговарали епископа Јанићија, па га повели у Турно-Северин, купили засебна кола (државним новцем, којим је руковао саветски депутат), најмили поштанске коње, па и они одјурили за оним народним посланицима Тада и Станоје Петровић, са секретаром скупштинским и са свом депутацијом пређе у Турно-Северин, и сви скупа поштанским подвозом одмах се кренемо на пут.

Тако српска депутација, у оделењима прелазећи на румунску земљу, путовала је кроз Румунију као разбијена војска, не знајући једни за друге. Међу овим последњим путницима, као главном делу депутације, викало се отворено противу кајмакамије, помињући њене мутње у Бечу и Цариграду и њене наде, да Порта неће хтети признати кнеза Милоша. Ја с братом путовала сам засебно, но никад се нисмо одвајали од главнога дела депутације, с којим беше Јово Илић и Станојло Петровић, кога ми, од свога детињства бесмо навикли у кући гледати као члана куће и породице своје. Првог дана у ноћ стигнемо у Краљево, а другога такође у саму ноћ пређемо Олтеницу (реку) и дођемо у Слатину, где дочекамо зору нове — 1859. године. Тога дана око подне, цела се депутација нађе у спахиском селу Клежани, у палати мајор Мише Анастасијевића, — месту доста спутном од друма букурешког. Ранији путници ту дочекаше главни део депутације, са готовим ручком; трпеза већ беше постављена за цео број путника. Ручак је био богато спреман; за сво време свирала је музика, домаћа капела. Али се ипак видело, да све то није могло разгалити оно смућено расположење, што се заметнуло у Кладову међу депутацијом.

После ручка, владика Јанићије уведе мене у једну собу, па ми рече: «Моје лијепо дијете, немој ништа зборити Господару о кавцењу у Кладову и о бруци, како смо путовали као разбијена војска; а реци и Мики (Мијаилу) да тамо никоме ништа не збори о томе.» Ја одговорих, да неће кнез Милош, нити ико други чути речи о томе, ни од мене, ни од мога брата.

Нова година проведена је у Клежани; 2. Јануара, мој брат и ја оставимо депутацију још у дубоком сну и осванемо на букурешком друму. Око 10 часова у јутру стигнемо на «Баријеру» — улазак у варош. У вароши се сретосмо са г-ђом Томанијом Јев. Обреновића, и њеном ћерком Анком Константиновићком; оне су мислиле да ће депутација рано у Букурешт доћи, па су пошле у сусрет. Г-ђа Томанија узе у своја кола брата и мене; после четврт часа дођосмо у кнежев двор. Стари кнез беше весео; очито се видело, како му је живот ванредно мио. Тога дана по подне стиже и српска депутација; на баријери је дочекана особљем кнежевог двора и мноштвом Букурешћана, што су

изашли на дочек српске депутације. Букурешћане је прекомерно изненадила група одабраних Срба, који су по дозволи румунске владе, долазили под оружјем, што за Букурешћане беше појава величанствена.

Сутра дан—3. Јануара, око 10 часова пре подне, кнез Милош у богатом оделу (старо владарском) у своме двору прими представнике свога народа. Станојло Петровић поздрави кнеза у име народне скупштине овом речи: «Светли Господару! прими поздрав од Скупштине народне и од свега верног народа Твога. Преважно дело које је народ највећим одушевљењем извршио, сам је Бог благословио. Врати се Господару! у благословену земљу Твоју, Богом и Тобом усрећену! Народ једва чека да Тебе оца и избивитеља свога очима види [1])». У исто време предао му писмо, којим га народна скупштина моли да дође у отачаство и прими књежеву власт. Кнез узе писмо, пољуби га, отвори својом трептећом руком, па га даде у руке секретару народне скупштине, који га гласно прочита и опет га врати старом владару. Кнез се виђаше веома узбуђен. Саветски депутат предао је кнезу писмо од државног савета, а владика од стране српске цркве. Станојло је представио чланове депутације, сваког по именце. Овоме акту присуствовао је велики број румунских великаша; породица Јеврема Обреновића и сво дворско особље. Свечаност беше тако сјајна, тако трогавајућа, да није било Србина, чије се око није заблистало сузом одушевлења. О доласку српске депутације у румунску престоницу и о њеној представи у двору кнеза Милоша довољно је описано у књизи «Србија после париског мира.»

Зна се, како је народна скупштина одмах 12. Декембра поставила привремену владу, која ће управљати земаљским пословима до доласка кнеза Милоша у Србију, али скупштинска депутација, тако дуго на путу се бавећи, није могла знати. шта се за то време догађало између Београда, Цариграда и Букурешта, ни како је Порта, тешко признавши Милошу достојанство кнеза Србије, у исто време поништила

[1]) Поздрав је написао Јово Илић.

одредбу народне скупштине односно привремене владе у Србији. Ја сам прва стигла у Букурешт и прва сам била изненађена вешћу о томе. Идући кроз варош до кнежева двора поред млого чега. Анка ми каза, како је Порта наредила кнезу Милошу, да измени скупштинску одредбу о управи земље, и да одреди једно лице, које ће га привремено заступати у кнежевој власти, па рече: «Књаз Милош чека депутацију, па ће тада наредити ко ће бити његов местозаступник. Сигурно, он ће и тебе сад питати како је скупштина расположена према Гарашанину? Ти ниси дете, да би ти требало објашњавати млого; Стевча је наш род и пријатељ, али је Гарашинин приличнији и способнији за тај положај, и с тога што је он познат и признат човек код страних држава. Он се уме боље у свему наћи, па ако и за неколико дана, опет ради спољних одношаја нуждно би било да Гарашанин буде заступник књаза Милоша. Кад те књаз о томе запита, кажи му: да народна скупштина има поверења у Гарашанину као и у Стевчи, јер га је узела за првог члана привремене владе.»

Изненадила ме Портина наредба о промени скупштинске одредбе у привременом упрaљању земљом, али ме млого више изненади Анкина жеља, да се ја мешам у политичка питања, кад је Ранко мени препоручио да се чиним, да незнам ни оно што знам о свему што се радило у скупштини и у тесном кругу либералних људи. Ја одговорих молбом, да мене у то не меша, нити ја могу о томе ишта проговорити, рекав: «Доћи ће депутација, па ће кнез моћи од других разабрати о свему, и о расположењу скупштине, према Гарашанину и према Стевчи. Ја знам само то: да ће свака страна мешавина у одлуке народне скупштине, ма с које стране долазила, у Београду бити неповољно примљена; знам, да они тамо свом снагом настоје, да се очува свака скупштинска одлука као највећа светиња.»

Кад дођосмо у двор, заиста кнез ми учини млога питања, а каза, како је Порта наредила и румунској влади да добро чува, да неби он сам и пре њене дозволе измакао из Румуније. Најпосле старац рече: «А шта шћасте скретати у Мишин спахилук; ваљада да вам посвирају маџарски Цигани, докле ручате.»

Анка поче о народној скупштини у Београду; о Стевчи и Гарашанину, па је овога врло хвалила позивајући се на

истоветност мога мишљења. Ја сам ћутала а кнез заћутка своју синовицу, рекавши: «Па добро! добро, ја ћу већ виђети то.» И продужи мене питати о свему и свакоме. На питања крупнијег зпачаја ја одговорих, да ће га о свему најбоље известити Јово Илић секретар скупштине, коме су скупштинске ствари и познате најбоље.

3. Јануара, после званичне представе депутације, кнез је позвао Јову Илића, и сам с њиме говорио, а после је звао и остале чланове депутације, све редом једног по једног; целог дана мењали су се чланови депутације у предсобљу и по ходајама кнежевога двора. Изузимајући оне, који су припадали кајмакамији, сваки други депутат био је незадовољан Портином наредбом, у промени скупштинске одредбе односно привремене владе. Неки и говораху, да је то код великог везира израдила кајмакамија, тек само да се ма у чем окрње скупштинске одлуке. О избору местозаступника кнежевог, на питање кнеза, Илић је одговорио: да би требало узети Гарашанина, ако ће се гледати на спољашност, а ако се води рачуна о томе, у кога народ има поверење, онда би ваљало узети Стевчу. Анка опет бојећи се, да кнез не предпостави Стевчу Гарашанину, Бог зна како је ревносно говорила: владици Јанићију, Гаји Јеремићу, Станојлу Петровићу, Ђоши Миловановићу и још некима, и ови настојаваху око кнеза, да наименује Гарашанина за свога местозаступника. Но резултат свега био је: да истог тога вечера кнез испрати у Београд депешу, којом укида привремено првленије, а Стевчу поставља за свога местозаступника, остављајући му Угричића као помоћника, а Грујића постављајући за секретара местозаступнику.

Ова кнежева депеша примљена је у Београду горе, него што се и сам Јово Илић могао надати. «Србија пос. париског мира» о томе вели:

«Кад је та депеша стигла у Београд, онда ужи круг либерала и увиђавних Обреновићеваца искупе се на договор, а по захтевању тога круга, Стевча одговори на заповест Милошеву депешом, у којој га је молио, да остане све као што је било. Но тим још нису били задовољни Стаменковић, Грујић, Алимпић и Милован Јанковић, већ напишу писмо Милошу, који је морао потписати и Стевча, и у коме се говорило о правима народним, о пређашњем решењу скупштине односно привремене владе, о ровитом

стању ствари, па из свега тога изводили су, да је неопходно задржати већ постојећу управу.» (стр. 143).

Депеша № 30. која је од стране Стевчине испраћена између 3 и 4. Јануара око 1. часа после по ноћи гласи: «Кнезу Милошу Обреновићу. Ја сумњам, да сте добили моју синоћну депешу, у којој сам вам саопштио жељу скупштине да до доласка вашега остане садање привремено правленије. Књаже, знајте, да је то народ закључио из оданости к вама и предосторожности, коју вам особитим писмом саопштавам. Данашњу депешу вашу примио сам, и задржаћу је од јавности до вашег одговора. Околности су такове, да би најсходније било, да ви у смотрењу управе ослоните се на благоразумије привременог правленија и скупштине. Скупштина је решила, да се не разилази, докле ви не дођете. У народу, у скупштини, у вароши највеће одушевлење за вас. Јесте ли и кад добили моју синоћну депешу? одговорите ми одма.»

Тога јутра, и ја добијем депешу са потписом сва четири члана теснога круга, где се вели: «Нека Илић одма отиде кнезу, и нека му, каже, да неопходна потреба изискује, да синоћна Стевчина депеша, буде одобрена.»

Кад је кнез примио Стевчину депешу, чуо је, да је и мени дошла нека депеша, и већ око 8 сати зове ме. Ја му казах садржину. а он ми пружи Стевчину депешу: «Де прочитај, ама ми кажи чисто српски.» Слушајући ваљада по четврти пут садржину ове депеше, старац се беше узмучио: «Ама знам ја — вели — да су они тамо на муци. Скупштина је протестовала противу Портине наредбе мени, па поготову и противу моје у Београду. Ја знам да је њима тамо и на мене криво, ама шта ћу; ја друкчије не могу, кад велики везир каже: *докле не наименујем местозаступника, не даду ми маћи одавде.* Који је враг у Цариграду не знам, ама ја овде не могу ништа, до како они отуда кажу. И то писмо кад дође, да видим шта је у њему; чини ми се да се све отуда и по Цариграду мути, те киње и мене овде, и скупштину у Београду. Ти сад иди па напиши Ранку и кажи му све тако, како ја велим, па кад напишеш све тако, ти подај Ђоки (Ђока Хаџи-Живковић, кнежев момак, сад је кмет у општини београдској), нека пошаље, а ти иди данас са Током (г-ђа Томанија) и Анком те прођите куд; довече дођите да пољубите руку.» Кнез пружи руку; ја пољубих и одох.

И тога јутра пуна кућа депутата; на све стране бруји као пчеле у кошници. Јово Илић, обично седећи у ком буџаку пушио је и ћутао. Народњаци се скупљаху око њега, али они људи, што припадаху кајмакамији, мрко су га погледали. Кајмакамци беху врло незадовољни, но не што је кнез реметио скупштинску одлуку, већ што не наименова Гарашанина за свога местозаступника. Ови су кривили Илића, и међ собом говорили: «Кад је кнез нашао за добро, да се прво са Илићем саветује, није требало ни после нас што да пита. Кад кроз Илићева уста пролази глас депутације, и кад се прости људи поводе по Илићевој речи и пред кнезом повторавају што чују из уста Илићевих, онда најбоље да ми ћутимо. Нека чине шта чине; сад је њино време.» и т. п. Тако у Београду, тако у Кладову, уз пут кроз Румунију, па и у Букурешту у кнежевој кући, јасно и отворено се видео онај дубоки расцеп између кајмакамије и народно-либералних људи.

Овога дана мој брат и ја ручасмо код г-ђе Томаније. За трпезом беше свега нас петоро: г-ђа Томанија, Анка, Милош Јев. Обреновић, мој брат и ја. Анка незадовољна што је кнез наименовао Стевчу а не Гарашанина. И она питаше: «Ко је тај Илић? Шта је тај Илић? и говораше: «Чудо је то! књаз Милош да се ма ким наговорити!» «А што га ти не наговори од прекјуче, докле Илић још није био ни дошао овамо?» Запита је брат смешећи се. Анка продужи хвалити Гарашанина; напомену 11. Декембар и проглас кнеза Милоша и сажаљеваше, што је тога дана Гарашанин био «*малтретиран светином око скупштине.*» Она каза да им је све то тога јутра причао Бојовић. Анка хваљаше Бојовића, а Милош опет иронично: «Та Бојовић је Ранков ђак; што га хвалиш Милеви; она га познаје боље него ти.» Ја помогох Анки; рекох: како Ранко имајући вере у Бојовићу, послао је њега у место себе, да се нађе око старог кнеза. Милош се гласно насмеја: «Ето! — вели — Ранкове наивности! Боље би он учинио да је послао овамо кога, ко му је мање мио, а свога Бојовића да је тамо задржао. Бојовић мање воле Ранка и другове његове; цело јутро ту истиче само њихове политичке махне а вели, како си и ти у својој кући само роб воље Ранкове.»

Ово ми би криво те одговорих: «Што се тиче политичког рада, и Ранка и њихове пријатеље, нека критикује

ко како хоће, но је Бојовић неверно преставио Ранков домаћи живот. Томе се Ранко неби надао од њега.» Анка се љутну на брата. «Бојовић се — вели — шалио, а ти и то мораш да кажеш.» Милош хладнокрвно: «Шалио се, не шалио, ја ћу да кажем и Ранку да он нема у Бојовићу оно, што Бојовић има у њему. Ја се с Ранком знам одавно (и у Берлину су били заједно), а Бојовића смо и ти и ја тек сад први пут видели, па си га ти већ заволела јер обожава твога побратима Гарашанина.»

Г-ђа Томанија и мој брат ћутали су и слушали; г-ђа Томанија прекиде ово и окрете питати о свему и свакоме у Србији. Овога дана мени се разјасне неке прилике, које су се десиле у Београду, а ја за оно два—три дана у Букурешту, у кнежевој кући чух о истима сасвим другчије. После ручка дође и Бојовић; Анка беше наредила, да сви заједно идемо да се сликамо, за допуну слике «*Српска депутација у двору кнеза Милоша.*»

Бојовић уђе у салон, а Мимош га дочека: «Тужио сам вас код Милеве, што велите како је она роб воље Ранкове.» Бојовић поцрвени, али се осмехну; «Зна г-ђа Милева да ја друкчије мислим; то је била моја шала.» И ја се осмехнух рекав: «У првом се слажем с вама.»

Бојовић нам казиваше, како је било млого доласка код кнеза од депутата, румунских великаша, и страних консула, што га је заморило те је остао да се одмара, а њега пустио да прохода по Букурешту. Каза нам, да је кнез повторно телеграфисао Стевчи, да се мора примити местозаступништва. Та је депеша говорила: «При свој доброј вољи да испуним жељу скупштине, ја не могу то учинити; јер у депеши великог везира, која ми је послата у договору са великим гарантним силама, изриком стоји, да ја поставим једнога од мојих сигурних људи, који ће ме за време заступати у књажевском достојанству, па за то сам ја јуче онако и наредио и већ о томе известио великог везира. Још једном кажем, ви сте мој наместник. Угричић ваш помоћник, а Грујић секретар.» (Види «Србија пос. пар. мира» стр. 343.)

Анка се надала, пошто се Стевча затеже примити местозаступништво, да ће кнез, према наговору већих чиновника у депутацији, наименовати Гарашанина, и беше јој замука што није испало тако. «Ето, — вели, — таки су ти

наши људи; Стевча се могао одма примити, а не принуђавати старца да му одовуд вазда објасњава, и ваљда да га моли.» Бојовић додаде: «Свак ће морати признати, да би Гарашанин био сходнији за то, али шта ће се; Господар јуче учини по онима, што мање воде рачуна о спољном угледу, па се после и није могло мењати. Стевча ће носити име, а има доста помагача око себе, који ће владати.» Ја сам ћутала. Милош му одговори: «Да се могло да кнез не ремети скупштинско решење, било би најбоље, али кад је то морало бити, ја волим нашег простог Стевчу него Гарашанина.»

У вече сви заједно бесмо у двору. Дођоше и владика Јанићије, саветник Јеремић, Станојло Петровић и Ђоша Миловановић. Чекали смо да кнез дође, или да позове, да му руку пољубимо. Герман Јово, најстарији зет г-ђе Томаније, дође од кнеза и рече, да је кнез одвећ уморан од дневног примања; не може ни изаћи ни примати. Мало час уђе Миленко Теодосић, кнежев многогодишњи момак; приђе Анки и мени: «Зове вас Господар!» «Коју?» пита Анка. «Г-ђу Милеву!» одговори он.

У спаваћој соби кнез спреман да легне у постељу, стојаше крај ватре, у дугачкој хаљини (шлофроку) и кавкаској капи на глави. Код врата беше момак Аркадије, ту стаде и Миленко. Како у собу, кнез пружајући ми руку да пољубим, гледа ме кроз своје светле наочаре, па замуцкујући поче: А! а! шта они раде тамо? А!» Ја помислих пита за оне у салону, а опет запитах: «Који?« «Они! они! Ранко и они други с њиме, тамо у Београду.»

«Ја незнам шта раде,» одговорих ја изненађена питањем, а већ видех да није на добро. «Знам ја! знам! Они мисле ђе их слуша Стевча, и ја ћу их слушати.» «Ја не знам, да Стевча слуша, већ се договара с њима.» «Знам ја! знам! — повтори кнез. Хоће они да врше своју вољу преко Стевчиних леђа, али мени нико неће заповедати. Пиши ти Ранку, нека они врше онако како ја наређујем, а нека не узбуњују скупштину, да буде онако како они хоће. Пиши ома и кажи тако, како ја велим.»

Кнез пружи руку, ја пољубих. Изађох из собе па застадох у предсобљу, мислећи о значењу кнежевих речи. Миленко метнув Господара у постељу, остави код њега Аркадија, а он изађе у предсобље. «Шта је то Миленко!

00071435

каква је то промена? Чуо си, шта је јутрос говорио, а одкуд сад тако? Питам овога. «И ја се чудим», одговори он. «Ко год је долазио од депутата, Господар му даде г. Стевчину депешу да прочита. Наши су говорили, да Стевчи није лако ни примити оно, чему је скупштина противна, а они други, што навијају за Гарашанина, зуцнуше по коју, али Господар и не узе то у на ум, јербо и са̂м признаје тешкоће у обарању скупштинских наредаба. Но после подне, кад отпусти Бојовића, да се прошеће по вароши, он и њему даде, да му прочита депешу, а овај прочита, па као да га враг научи: «Ваша Светлост нека се ништа не брине; народ пристаје и радо ће пристати на сваку наредбу Ваше Светлости. Ту је друго; Стевча ће девет пута потписати и послаће Вашој Светлости све, што му рекну она четворица око њега.» Господар се наљути; тражио је вас, да одма пишете г. Ранку, да се они без врага окану свога ћефа, и да не муче и народ и њега преко Стевчиних леђа. Кад је чуо, да сте код г-ђе Токе, он остави докле дођете. Ето! то је, што ја знам о томе. После сам мало рибао Бојовића, а он се брани, како се и са̂м преварио, јер није — вели — мислио, да ће се Господар тако љутити. Ја велим Господару: како су нам дошли гости из Србије сложно као рогови у врећи.»

Кад чух ово, пређох у салон са грозом у срцу, мислећи: «Је ли могуће, да Бојовић уђе у клевету против људи, међу које се и са̂м, сав, од перчина до пете рачунао, док је био у Београду?»

Анка ме дочека питањем, што сам звата? Ја одговорих, због депеше; неке честитке са стране.

Друштво се разиђе; ја с братом одох у своју собу. Брат пита шта је? Ја му казах све, и нас двоје закључимо: да кнежеву лутњу задржимо за себе, а у Београд да се ништа не пише.

Сутра дан, сазнам ја од лица кнезу блиског, како су неки од оне крупније господе у депутацији, припадајући кајмакамији, а већ из ранијих доба познавајући кнежеву нарав, почели му подилазити, говорећи: о превеликом одушевлењу српског народа према њему, као ослободиоцу земље, па су у исто доба вешто напомињали: како бајаги, народно чисто задовољство трпи у томе, што се једна не-

00071435

знатна гомила младих људи „Паризлија“ [1]), истакла пред народ, као да они имају највише заслуга како у постигнутом сазивању народне скупштине, тако у васпостављењу народне династије. Та кајмакамска клика подметала је око старога кнеза немилу мисао о либералним људима у Београду, којима је бајаги, помогло то, што су знали Стевчу, познатога пријатеља Обреновића, одмах с почетка у своје коло увући, а њему опет поласкали тиме, што су га огласили за свога вођу, па после су преко њега, као преко своје ћуприје, истицали себе за вође народа, и тим начином, отимали народу његове праве заслуге у повратку династије и т. п. Тако, том приликом ја сазнам, како се у двору већ пустила мисао, како међу млађом интелигенцијом у Србији, има и такових, који већ унапред, бајаги, праве рачуне на признање кнеза Милоша према њима. Ово је све овако причано нарочито кнежевом секретару, Моји Гавриловићу, а овај опет истом причом забављао старог владаоца.

6. Јануара, на Богојављење, после ручка, неки од гостију и домаћих, који су у двору имали заједничку трпезу, пређу у моју собу на кафу. Ту се опет поведе реч о Београду; о народној скупштини, и Стевчином затезању да прими местозаступништво. Неки одобраваху Стевчино држање, а неки му замераху, што је мучио кнеза оним, што се није могло обићи. Бојовић се истаче: „Не треба — вели — кривити Стевчу, него оне око њега, који су га и узели као своју ћуприју. Нашли народ на гомили, па се не обзиру ни на ког даље, већ по својој вољи развијају своје мисли. Да видимо, да није било Гарашанина, да ли би било и те скупштине; а да опет није било њега, да онако вешто експедира Карађорђевића у град, отишла би и скупштина и сав Београд у ваздух, а Карађорђевић би из Крагујевца опет владао Србијом. Лепо су му заблагодарили; измакли му из руку и оно, што му је народ поверио. Стевчу опет притисли и гоне га, те и овамо мучи Господара, бајаги, да се одржи неприкосновеност скупштинских решења. А зар скупштинска неприкосновеност више лежи на срцу ком другом, него књазу Милошу? Али што се морало, морало. Добро Милош ради; кад би он попустио с почетка,

---

[1]) Сви млађи људи, који су се учили у Европи, беху у Београду — нарочито великашима, као с подсмевком названи „Паризлије.“

млогоме би нарасли рогови заслуга према народу и према њему. Но надати се, да књаз Милош није заборавио, како је он сâм, признањем заслуга после Ђакове буне створио и Вучићево господарство у Србији.»

«Шта је то, г. Бојовићу? прихвати кнежев Миленко. «Ти брате, као да си ударио у двострукост.»

«Ни најмање!» одговори овај. Ја овим хоћу да кажем, како би било за свакога корисно, да избије себи из главе о својим заслугама у повратку књаза Милоша у Србију. Судба је донела Милошев дан, а народ, који познаје своје обвезе према ослободиоцу своме, само је испунио своју дужност према њему. Милош никоме није обвезан, што се враћа у Србију, до Богу, који му је дао живота, да види отачаство, ком је он слободу дао.»

«Па брате! ко вели, а ко мисли другчије?» Повтори Миленко. Ето, од ово три—четири дана, како сте нам дошли, ја видим, да се овде све нешто као испод руке навија против наших пријатеља у Београду. Ето, ти сâм говориш страшније, него кајмакамци. Немојте, за Бога брате, и ви још овде заподевати; доста наши непријатељи раде на томе.»

«Ја не признајем, да ја што заподевам тим, што велим истину. Најпосле, нека ради, како ко зна, а што се мене тиче, ја се ни уз кога нећу одирати кроз трње, те да изађем на глас у народу, који од сад има да слуша само један глас — а то Милошев. Моје се зна. Ја сам солдат. Ја ћу само за мојим Господаром, па докле стигнем.»

За сво време препирке између Бојовића и Миленка, ја сам се занимала превркући илустроване листове, и не окрећући главе на говорнике.

Кнез је био наредио, да се тога вечера у букурешком позоришту спреме места за српске депутате. У позоришту, у кнежевој ложи бесмо само нас троје; ја, мој брат и Бојовић. Мој брат рече Бојовићу: «Бога ти, Тодоре, шта теби би данас?» Ја прекидох: «Не почињите! то ћемо се у Београду питати.» Бојовић се трже: «А што се ви — рече — љутите? Ја не односим оно на Ранка.» Једна дама уђе у ложу; Бојовић и мој брат изађоше, да се састану са Србима у позоришту.

Више нисам чула, да Бојовић што рекне противу *оних* у Београду, но с друге стране чула сам доста од онога, што је *испод руке* протурано око старога кнеза.

На такав начин и таквим путовима, још у Букурешту отпоче се око старога кнеза подмешивати квасац интрига противу либералних светоандрејаца. Па што га подмешиваху они, који, као повереници кајмакамије беху у депутацију утурени, ни по јада; њихова задаћа и била је: да пре, него би стари кнез и видео те нове политичке људе, добије о њима што теже мишлење. Али, чега ради Ранко посла у Букурешт свога Бојовића — свога љубимца, као повереника своје партије? Чега ради он овоме даде задатак, да стоји уз Господара, као верни чувар личности владаочеве, и да га, по могућству предохрањује од неверних достава противничке партије?! — — Овде би се могло рећи: Судба људи од 1858. године, унапред је спремала за њих награду тиме, што је на гранама свог здравога стабла доносила по коју јабуку нагрижену црвом зависти, — црвом, који сâм себе у свом срцу подгриза.

8. Јануара у очи кнежевог поласка из Букурешта, у двору се јави још једна немила ствар, у којој такође на први поглед ја опазих прст кајмакамских интрига, што се после и осведочи, да беше плод посредног утицаја на старог кнеза. Ово се тицало кнежевог синовца Милоша Јевр. Обреновића, који очито показа, да несимпатише кајмакамију.

Кад је народна скупштина прокламовала васпостављење династије Обреновића, она прво о томе извести својом депешом кнеза Михаила у Бечу, питајући, где се находи кнез отац? Кнез Михаило одговара скупштини у Београду, и у исто време своме оцу у Букурешту честита кнежевски престо. Стари кнез, није се надао за себе, па добивши ову депешу, за којом стигне и поздрав народне скупштине из Београда, једва се одржао под тако радосним изненађењем. У томе часу, кад види удовицу и децу свога брата Јеврема, кнез узвикне: «Снахо! само ја и ти! моја Љубица и моја браћа не дочекаше.» Своме синовцу, који је у румунској војсци као улански официр служио, рекне: «Сине! спремај се! ти ћеш поћи са мном у Србију.» Овај одмах заблагодари на служби у румунској војсци; српска депутација застала га је већ у грађанском оделу, спремна да прати стрица у отаџбину. Кад депутација беше на свечаној представи код кнеза у двору, млади Милош пун одушевљења, показује румунским великашима своје саотачаственике, њино богато одело, сјајно оружје и поносно понашање,

00071435

говорећи им: како је срећан и поносан, што је син дичног српског народа, и како једва чека, да се у Србији види. Власи му честитаху; говораху: да заиста има основе бити «fière» (горд) својим народним именом, равно синовима првих европских народа. Жељени дан дође и све беше готово, да се сутрашњим јутром крене за Ђурђево, где је кнеза чекао са паробродом стари капетан Франасовић. Тога вечера, јавише ми, да ме г-ђа Томанија са породицом у салону чека; ја са братом похитах тамо, но излазећи у предсобље, угледах Милоша; он је излазио из кнежеве спаваће собе. Беше блед као мртвац; пружи руке мени и брату, а дркћућим гласом промуца: «Ја нисам путник!» Сузе му грунуше. Као препражени, обоје заједно питамо: «А зашто?» «Не знам! не знам! неће Бабо да ме поведе! То је данас по подне сковано. Ја нећу! ја не могу, не могу, да преживим то.»

Миленко изађе из кнежеве собе, па га стаде тешити. као да је због тога, што је требао Герман да регулише неке његове ствари, које се — вели — неби могле свршити без њега. Милош му не даде проговорити: «Ћути Миленко! ово је данас код кнеза сковано; данас после подне. Ти си чуо јутрос, кад ме питао, јесам ли спреман за полазак.» И Бојовић изађе; и он блед и потрешен; рече: да Милош тек што није пао пред кнезом, кад му је рекао: «Ти ћеш за сад остати, па ћеш после поћи са мајком.» Све речи, сви разлози око Милоша, беху напразно. Он је дрхтао; сузе су му из очију капале, а понавља: «Ја не могу ово преживети! ово је за мене брука — смрт. Ја Србију никад више нећу видети.»

У салону с г-ђа Томанијом беху господа из депутације. Милош не хте у салон: «Нећу — вели —, нека моја мајка ужива срећу, мислећи, како ће сутра испратити сина у Србију.» Мој брат и Бојовић отпратише га кући, а ја уђох у салон, где г-ђа Томанија са ћерком међу гостима, говораше о свом задовољству: «Само кад Господар води Милоша са собом.»

9. Јануара, тек што дан освану, српска депутација искупљена у двору, чекала је кнежев излазак. Код кнеза је био Герман, а после нагрнуше великаши румунски, да се опросте са владаоцем Србије, који је међу њима остављао спомене своје обилате дарежљивости на разне благо-

творне установе. Г-ђа Томанија са ћерком и сином, — све троје невесели, у предсобљу чекаху на кнежев излазак. Милош беше прецеђен, блед; ћутао је као камен. Сваки се питао: да ли је истиниа, да он не полази с кнезом?

Румунски бољари изађоше, а после и кнез са Германом. Г-ђа Томанија приђе; пољуби му руку и прси. Он јој рече: «Снахо! Милоша сам оставио, да пође с тобом, а Јови сам рекао, да вас што скорије спреми у Србију.» Она опет пољуби руку, прси и појас своме деверу; загуши се сузама: «Господару! аманет ти божији за Милоша!» Кнез је држи за руку: «Милош је мој! Милош је мој!» Анка пољуби стрицу обе руке и пожели му «срећан пут.» Милош приђе, кнез га пољуби у чело: «скоро ћеш и ти сине! Ти ћеш с мајком! ти ћеш с мајком!» Кнезу је дрктао глас, а Милош, пуним очима суза, гледао је стрица; пољуби му руку, али речи не рече.

Милош се руковао и љубио са Србима, а никоме ни једне речи. Кад се опрости са мном, мојим братом и Бојовићем, потрешеним гласом рече: «Ви срећни! поздравите ми Србију! Ја је никад нећу видети.»

Призор на стрица стара, изнемогла, који пун среће, после двадесет година, враћа се у отачаство, да понова седне на владалачки престо, и на синовца млада и снажна момка, који изгуби наду своје среће и остаје тужан, да у туђинству вене и пропада, помути веселост на лицу срећних путника. Ми смо се кренули, стрепећи, да нас у путу не стигне какав кобан глас.

Сутра дан, од Ђурђева путујући Дунавом, запитасмо Миленка, који је с кнезом у колима путовао: е да је дознао, за што кнез не поведе Милоша? Он одговори: «Ја сам казао: ако није кајмакамска, оно је ђавоља. Неки од ове наше господе подметнуо владици Јањи, те је он рекао Господару: да народу неби било мило, кад би видео поред њега сина г-ра Јеврема, кога народ није волео, пре књаза Михаила. Тако је Господар казао мени, а да ли има што више, ја не знам. Сирома г. Милош, за њега би била сва срећа, да се сад са Господаром измакао из Влашке. «А зар то није због новчане ствари, као што веле?» Запита Бојовић. «Знам да то веле, а мислим да г. Герман не би допустио, да због новчане ствари г. Милош сад остане иза

00071435

Господара; јер ће он сад сасвим пропасти.» Одговори Миленко.

Тако кајмакамци, који у Букурешту проучише и расположење кнежевога синовца према себи и успеше оставити га, да пропада у туђинству, те да га неби у Београду видели као снажна противника свога, у исто су доба и у Београду тражили прилике и начина, како да ударе клин растројства међу саме народне прваке. Случај је дошао и удесио прилику, коју су они одмах прихватили и послужили се њом.

Пошто Стевча постане местозаступником кнежевим, наравно, за тако висок положај, Ранкова је кућа била врло тескобна, и он се пресели у двор, где већ самом потребом положаја постане отворено поље за приступ њему, — као што је у неколико била престала она прва неопходност, да се чланови теснога круга у свако доба налазе око њега, као око свега средишта. А према огромним пословима, који су лежали на овима, они су једва и доспевали тек по потреби виђати се око местозаступника. У место ових, сад су се у свако доба око Стевче виђали људи други, они, који су из ранијих доба према њему стајали као другови; и ако не као политички, оно као лични пријатељи, који, још чим он, као народни посланик у Београд дође, похиташе да му се јаве. А како млађа интелигенција никад ни у чем није била по ћуди овим Стевчиним личним пријатељима, они сад, кад се ова ређе око њега виђала, отпочну заподевати неке ситне интриге ситног славољубља, и тим провлачити неповољна осећања између њега и младих пријатеља, што је, — мора се признати, као зло семе, веома противно јединству једне странке, довољно и послужило цељи противника либералних светоандрејаца.

13, Јануара, кнез Милош већ на српској земљи, у Неготину очекиваше Портиног чиновника, који је из Цариграда доносио султанов ферман на његово утврђење за владаоца Србије. Тога дана, дође у Неготин «Народна Гарда» да прати владаоца, а уз ову дође и Милан син Стевчин са Пером, сином Мијаила Гарашанина, и толико Београђана и људи од народа. Милан ми испоручи поздраве од мојих, и каза тужну вест, да ми је девер, Миленко Алимпић, посланик среза поцерског у Београду умро. Говорио је о несавладљивој раздражености скупштине према чиновничеству про-

тивних партија, због чега су и вође либералне имали огромних брига и тешкоћа. « Бог зна — вели — да ли ће се и моћи успети, да се скупштина уздржи од крајности у томе; нарочито према уставобранилачким великашима.» О каквој неслози између његовог оца и чланова тесног круга, ништа не рече.

Мало час, дође један депутат, па ми стаде казивати, како Пера Гарашанин говори: да се Стевча побркао са члановима тесног круга, зато, што је он без њиховог знања потписао изјаву привремене владе да се чиновници неће уклањати са својих места, и што ови нипошто нису давали да се Стевча прими местозаступништва, бајаги не толико ради одржања скупштинских одлука, колико да покажу кнезу Милошу, како он не може имати власти, да мења одлуке народне скупштине, па је — вели — именовао нарочито Милована Јанковића и Ранка, чега ради је, бајаги, Стевча и Ранкову кућу оставио. И друго, што је Јанковић, оставши у скупштини без Стевчине контроле, отпочео са својим једномишленицима с нова развијати ужасну борбу око извесних тачака у закону о народној скупштини, и о начелном пројекту за слободу штампе у Србији. Овај ми депутат каза, да је дознао, како је Пера Гарашанин своме пријатељу Барловцу говорио, да је његов стриц имао срећну мисао, кад је у први мах ухватио Стевчу, те је пред руским консулом потписао, да се неће чиновници са својих места уклањати, и да је срећа то што је Угричић код Стевче; иначе би у Београду све било тумбе окренуто. «А ко зна — вели — шта још може и бити, докле старац (кнез) доспе до Београда. У скупштини су подигли грају против советника и попечитеља, па су и на чичу Илију устали; напустили гејаке те му одричу заслуге у сазивању скупштине, и у скупштини вичу, да је Гарашанин тражио скупштину, не ради потреба и жеља народних, већ да збаци Карађорђевића, а да се он на његово место попне [1].»

---

[1] Види «Србија после париског мира,» стр. 145. где се говори о предлогу кајмакамаца у скупштини, да се изда Гарашанину писмена захвалница, за његово енергично заузимање, да се сазове народна скупштина. Тај је предлог у скупштини био одбијен бурним гласом: но по споразуму Мише Анастасијевића и Милована Јанковића, из призрења према Гарашанину, ово није унешено у протоколе Св. Андријевске скупштине.

Доцније сам чула, да је Пера Гарашанин због оговарања скупштинара и скупштинског рада, добио налог и одмах морао отићи из Неготина.

Све ово чујући, зовем опет Стевчиног Милана. На моја питања он ми одговори: да никаква неспоразума нема између његовог оца и либералних првака, но да је истина, да се кајмакамија упела из петних жила противу ових и против скупштине, која се опет са своје стране најодсудније подигла, да у државној управи рашчисти са познатим противницима Обреновића, и да уклони из земље сплеткаше, који су највише наводили Карађорђевића, да се подаје упливу Аустрије.

Сутра дан, ја пођем за Београд. Кнез Милош даде ми писмо на кнеза Михаила, који је долазио њему на сусрет, рекав ми: где га сретнем да му предам писмо, па да идем кући. Кнеза Михаила застанем у Ћуприји. Он ми каза, да је његова сестра Перка Бајићка и Анна Јов. Обреновића већ у Београду.

Кнеза Михаила пратио је од Беча његов повереник др. Пацек и Анастас Јовановић, (литограф, који је после био управитељ његовог двора), а од Смедерева, где га је дочекао Младен Жујовић [1]), начелник округа рудничког, са скупштинском депутацијом, пратила га је и депутација Београђана са безбројно народа. Преголемо одушевлење народно свуда дочекујући и пратећи младога кнеза, дубоко је задовољавало душу његову. То се јасно огледало на његовом озбиљноме лицу.

И око кнеза наследника кајмакамци су спремали земљиште својим интригама против либералних светоандрејаца. У Ћуприји ми рече Драгутин Жабарац, среска старешина свилајнички, како се у пратњи младог кнеза ради за Гарашанина; говори се да њему припада сва заслуга за сазивање народне скупштине, и што је онако уклонио Карађорђевића с престола, што је и омогућило, да се васпостави Обреновић без проливања крви, а тако се исто оговарају либерални прваци па се — вели — за њих говорило: «Нови људи, мисле што год лети, то се једе! Добили прилику па се излетили пред народ и старије људе; хоће да диктирају свима, па мисле да ће тако моћи и Господару Милошу.» и т. п.

---

[1]) За прве владе кнеза Михаила, Жујовић је био управитељ в. Београда, и био одан своме Господару, те је после, и ако је био пашеног Илије Гарашанина, препатио многа гоњења и тек после више година, са више њих од својих другова враћен у државну службу.

Тако, интриге кајмакамије противу либералних светоандрејаца, упућене из Београда у оба правца на сусрет Обреновића, проношаху и кроз народ гласове о овима, износећи их као људе самовољне, надувене својим школовањем у Европи, који су бајаги, смерали, да под видом скупштинске законитости и народног права у суделовању у државним пословима, старога кнеза Милоша потчине свему ономе, што они налазе за добро, а не да владалац може одрешеним рукама радити и управљати земљом по својој увиђавности.

Сутра дан, кнез Михаило отпутова за Алексинац, а ја са Драгутином Жабрцем дођем у Свилајнац. 23. Јануара стигнем у Београд, где све беше у брујећем стању због одлуке скупштинске, којом су пре неки дан саветници и попечитељи били сметнути са својих положаја.

Ранко побијаше истинитост свега, што сам слушала у Неготину и у Ћуприји о раздору између чланова тесног круга и Стевче, говорећи: «Што је Стевча прешао у двор, то смо ми сами закључили, јер у оном логору у кући, није се могло више реда држати; нарочито од како је Стевча примио кнежевску власт. А после, ми скаки по свом задатку, заузети највећим пословима, нисмо ни могли бити груписани и нераздвојни као пре. А то нам више није ни потребно. Наши противници, пошто им је избијен из руку главни предмет, разуме се, да се брину на што да употребе своје време. Истина је, да ће они неуморно радити, како да се освете људима, које сматрају за своје крвне непријатеље, а који, напротив, искрено желе, да они лично што мање претрпе. А мора се нешто и претрпети. Најпосле, ми смо се борили за остварење народних жеља и то смо постигли; до сад је било наше, а сад је Обреновића. Обреновићи су у Србији и Србија ће се користити њиховом управом. А нама већ како буде.»

Друга лица у кући опет ми говораху противно Ранковим речима; говораху ми о свакојаким измишљотинама и сплеткама кајмакамије, у које су се уплетала имена људи, којима то ни пе чему неби доликовало. Говораху: како је сам местозаступников помоћник, Угричић, један од најдавнашњијих Стевчиних познаника (мислим и побратим) говорио, да је Стевча у опште охладнио према својим младим пријатељима, због њиховог великог отпора за местозаступништво његово; нарочито, односећи то на Милована Јанко-

вића и на Ранка. На Милована и због скупштинске навале противу чиновништва противног Обреновићима; на Ранка, што је он, кад је са Стевчом ишао (мислим у очи мога доласка у Београд) код Кабули-ефендије, говорио са овим француским језиком и давао му разлоге, којима се народна скупштина руководила при својој одлуци о збачењу саветника и министра, више с гледишта свога и својих другова него по мишљењу кнежевог местозаступника.

Тако ревносно радећи, и на све стране протурајући, и стварајући значаја својим интригама, кајмакамци од 12. Декембра сајужени и оснажени Карађорђеицима, опорављали су се у своме плану, који им воља народна онако сјајним ударом поруши. Неуморно радећи, савијајући се и лебдећи око Обреновића, ови их допрате и у кнежевски двор. — А ту су дочекани новим снагама новим људима, који, под именом старих приврженика и страдалника, већ из раније беху спремани за дочек Обреновића. Један од ових људи, носећи име старог привржeника и страдалника за Обреновиће, беше свештеник — Хаџи Дина Јовановић, према коме је и Гарашанин био особито наклоњен. Јер кад је око половине Јануара, писао Стевчи и молио га, да би се олакшала судба завереника од 12. Декембра, он га у истом писму моли, да сачува место војеног свештеника за Хаџи Дину, говорећи, како је и пре он желео дати му то место, но за владе Карађорђевића то му — вели — није било могуће, а желећи му под Обреновићима сваког добра вели: «Поп Дина, предан је и душом и срцем данашњем стању но ја га препоручујем за војног свештенека за његово одлично и право свештеничко владање. Мени не доликује, да вам говорим о његовим страдањима; он ће вам сам о томе казати. Ако испуните његову жељу, онда сте ме ослободили од онога, што сам дужан према томе човеку; ако му кажете, да сам му и ја у томе помогао, онда сам се сасвим квитирао са њиме.» («Србија пос. пар. мира» 149).

Хаџи Дина је био један од паћеника гургусовачке куле; његову жељу Стевча је најрадије испунио. А тако добивши себи и у двору приступа, овај свештеник је од часа постао и сталан обитатељ двора; постао љубимац, саветодавац, повереник и нераздвојни друг старога кнеза, па занешен својом великом срећом код Обреновића, можда и нехотице постане ћуприја, преко које повереници кајмакамије, један за другим

улажаху и заузимаху себи места у Обреновића двору, из кога је ускоро одстрањен Стевча и сви либерални прваци. Хаџи Дина, својим свештеним чином, који је стари кнез вазда побожно поштовао, беше најспособнији, да код њега врши све жеље и намере својих личних пријатеља и својих сродника кајмакамаца, — људи најпротивнијих либералним људима, и најспособнијих, да што брже и сигурније ове поткопају и од Обреновића удале. Он беше прва и најјача снага кајмакамије код старога кнеза, код кога је улазио у најцрње клевете противу либералних људи и против самога Стевче, тако, како је у исто доба код младога кнеза чинио др. Пацек, и прве успехе учинио тиме, што је уз пут од Беча све непрестано код свога господара радио и израдио, да овај позове Гарашанина у Пожаревац своме оцу и себи у сусрет. «Србија после париског мира» говорећи о молби Гарашаниновој, за хаџи Дину, говори и о његовој жељи да би дочекао кнежеве у Гроцкој или где ван Београда, и вели: «Са кнезом Михаилом дошао је др. Пацек, који је израдио код кнеза Михаила, да позове из Београда у Пожаревац Гарашенина. Око Обреновића састави се већ извесна околина; састави се мало коло људи, који почну пред њима доводити у сумњу радњу либерала у скупштини.» (стр. 181.)

Ово мало коло људи, већ уз пут састављено око Обреновића дочекали су други у Београду на прагу Обреновића двора, где одмах, докле сви либерални прваци, још на првом месту и у пуној милости стојаху, свим својим силама отпочну противу њих рад свога партијског завета, — своје освете.

---

28. Јануара, у присуству народне скупштине, народних депутација, војске, заступника гарантних сила, Осман паше, Кабули-ефендије и безбројно народа, прочитан је на Калемејдану султанов ферман, на утврђење кнеза Милоша за владаоца Србије. Кнез је издао своју прокламацију српском народу о примању кнежевске власти у своје руке, и одмах предузео о саставу владе и државног савета. Кнез је хтео да Стевча буде председник владе и попечитељ унутрашњих дела. Но овај то откаже. У договору са Стевчом и с обзиром на значај Гарашанинов код Порте, либерални прваци предложе Гарашанина за министра спољних послова.

00071435

Али кнез не усвоји то већ остави Стеву Магазиновића на истом месту, где је и под Карађорђевићем био, — као свог привременог представника; узме Миливоја Јовановића, начелника округа ужичког, за попечитеља унутрашњих дела, Јевту Угричића за попеч. правде и просвете, и Тодора Хербеза за финанцију. У државни савет, већином, врате се пређашњи људи, са изузећем сродника Карађорђевића, који добију своје пензије. Од нових кнез узме Голуба Петровића и Матију Симића, као старе верне Обреновићевце, а од либералних првака Андрију Стаменковића.

Пошто се ово најкрупније постављање овако сврши, требало је саставити ађутантуру кнежеву. 2. Фебруара — на Сретење, кад Ранко оде кнезу с листом ађутантуре, он га позове, да га прати у Саборну цркву на литурђију, па уз пут да се разговоре о томе. Уз пут пролазећи на Стамбол-капију, коју је за време његове прве владе чувало неколико ерлија — Турака грађана, кнез види знатну посаду низама, што од мноштва народа није могао видети кад је пре туда пролазио, а и даље кроз варош видећи свуда по улицама низамске страже, заборави на ађутантуру и викне: «Ене! шта је ово? Шта ће ови Турци пред српским кућама? Од кад је ово? Ранко одговори, да је то тако од кад је кнез Михаило из Србије отишао. Кнез повтори: «А како сте ви трпели, да вам Турци завирују женама у очи, како која крочи из куће?» «Трпелисмо, Господару, то и сваке јаде, а Тебе смо тражили, да не трпимо више. Наше жене снебивају се да се покажу саме на улици, а деца падају у фрас, кад им се приближи Турчин са пушком и бајонетом на њој.» Кнез заћути и по своме обичају, кад је љутит, све мрда уснама, као да се сам у себи разговара.

После је кнез позвао Осман-пашу у двор и заповедио му, да одмах, и без одлагања и без икаква изговора дигне низамске страже из вароши. Паша је разумео тон Милошеве *жеље*; уверио се, да је у Србији престала слаба владавина прошлог Господара, и да не би дошло до чега крупнијег, вратив се у град, нареди да се низамске страже са улица дигну.

По повратку из цркве, Ранко поднесе кнезу листу ађунтатуре, на коју је тога јутра добио одобрење кнеза наследника. На листи за првог ађутанта узео је био кнежевог синоваца Милоша Јев. Обреновића; после Тодора Бо-

јовића, Милоја Симића — академичаре, Стевана Лукића, и још неке.

На прво име кнез га устави: «Ене! а ко те то наговори?» Ранко одговори: «Није ме, Господару, нико наговорио, већ сам ја држао, да ће ваш синовац, који има лепо образовање бити најприличнији за то место. Ја сам подносио листу кнезу наследнику на увиђај, па се њему избор допада, и нада се да ће и вашој светлости бити повољан.» «Знам ја, знам! ниси ти требао с тим ићи Михаилу већ прво мени, па како ја рекнем.» «Опрости Господару! ја сам погрешио у томе; тек мени се чини, да би кнезу Михаилу било по вољи, да и он има кога код себе!» «Добро! добро! нека се нико не стара ни о мом сину ни о мом синовцу; кад ја рекнем, доћи ће и он.» — Одговори кнез и узме листу. После је узео Станојла Петровића за првог ађутанта. а усвојио оне друге по Ранковој листи. По настојавању хаџи Дине узме за ађутанта и Мијаила Барловца, који је био ожењен унуком хаџи-Даниним, па га, као ађутанта постави за управитеља свога двора. Да би за себе добили и Миленка Тодосића, момка кнежевог, ови начине те и њега кнез наименује својим ађутантом.

Пошто се свршило с постављањем, министарства и савета, у двору, нарочито у одељењу кнеза наследкика, где је круг извесних људи више дана међсобом шапутао, почне се журно радити и са бригом говорити: шта ће бити за начелника војске? Јер, према указу народне скупштине, ту је дужност Ранко још непрестано вршио. 3. Фебруара, излазнћи од владаоца, где је био на јутрењем рапорту, он застане у предсобљу неке од великаша и чује, како један пита Жујовића, начел, округа рудничког. «Шта би, сврши ли се за војску?» А овај одговори: «Још ништа! опет чујем сад, да ће да утврди Алимпића. Да се и то једном реши да знам на чему сам.»

Истога вечера било је у одолењу кнеза Михаила јаке журбе у питању за постављање начелника војске. Неки су говорили, како је опасно да Ранко буде утврђен за начелника војске, јер би бајаги то увредило све старије официре; али је нови управитељ двора, ађутант Барловац најватреније доказивао: како Ранко, из више узрока неби нипошто и никако смео остати као начелник војске, већ да се мора

Жујовић или ма који од старијих људи, што су кад у војсци служили, протурити на то место.

4. Фебруара, кнез Милош отиде у град да Осман-паши и Кабули-ефендији врати походу, а кнез Михаило пошље, у гл. војни штаб по Ранка. Кад овај дође, кнез га дочека с речима: «Мени је дошло до знања, да ви правите комбинације о постављању начелника штаба. То мени није право, па вас молим да се ви, као вршилац те дужности не упуштате у чињење пресије на кор официрски. Ви знате да тамо има официра старијих од вас, према којима ви, — нарочито са обзиром како стојите према владаоцу, треба да будете уздржљивији. Будите стрпељиви па ће се све решити онако, како старији нађе за право.»

Овим изненађен, Ранко одговори: да он није помишљао да њему надлежи да води бригу о постављању начелника штаба, још мање, да тога ради прави какве комбинације, пошто је он — кнез — ту. Замолио је кнеза да потражи уверења о томе, што му је достављено, и ако се освесдочи, да је он икоме и једне речи поменуо о постављању начелника штаба, пристаје да га његова светлост казни најстрожијом казном.

Истога дана Ранко потражи у касарни и тамо се пронађе интрига на делу, о којој сутра дан подноси министарству унутрашњих дела и војске акт, који гласи:

ВИСОКОСЛАВНОМ ПОПЕЧИТЕЉСТВУ ВНУТРЕНИХ ДЕЛА,

«Главни војни штаб јуче је око 2 сата у касарни ухватио једно тајно предузеће од неке г. г. официра, које се у следујућем састоји:

«Командир батаљона овдашњег, г. мајор Милосав Јоксић,ваљда по договору неком тајном, желећи да долепотписани помоћник команданта војске, част ону, коју му је народна скупштина у осудним часовима прошле године дала, не задржи, него да се пренесе на друго лице, које је можда за његове интересе угодније, заповедио је г. поднаручику Лазару Цукићу,[1]) те је овај са дворске страже приложену

[1]) Официр Цукић — друг Љубомира Ивановића — од 12. Декембра (1858.) служио је интригама, и у подстрекивању војника у касарни и у дражењу старијих официра противу Ранка. У продужењу ове књиге видеће се, како се исти официр и доцније одликовао у истој радњи.

овде под ·|. окопирану цедуљу на г. штапс капетана Арсенија Јаковљевића управио, у след које г. Арса дадне одма направити у име целог кора официрског једно прошеније, садржине, као што приложена овде под :|:|: копија гласи, и то прошеније, не сазвавши кор официрски, даде потписати од двојице и поднесе одма Господару књазу нашем Милошу Обреновићу.

«Поступком овим г. мајора и његовог извршиоца г. Арсе, поврeђон је закон војни, право лично и војничка част и по томе:

«а). Што никакво предузеће по војним правилима, не сме се чинити без знања и одобрења више власти; а начелство војно, т ј. главни војни штаб, који војском управља, и који по реду све знати мора, што се догађа, ништа о томе није знао, нити му је о томе јављено; дакле с намером тражило се, да се штаб обиђе и тајно од њега ово предузеће произведе.

«б) Што све молбе као и жалбе, које би се од стране кора официрског буди коме изјављивале, могу само са саизволењем и одобрењем свију кору официрском принадлежећих официра чинити, и таква прошенија потписују двојица она, који се кором официрским за то изберу и опуномоће. Овде је то са свим погажено; двојица су потписали акт овај, без да су за то изабрани и опуномоћени од стране официра, који никако за то знали нису, а кад је то тако, онда следује:

«в) Што је тиме част војничка до основе понижена и окаљана, јер је и Његова Светлост овим поступком обманута: Њој је казато у прошенију, да то цео кор официрски једногласно жели, а официрски кор ни овдашњег гарнизона није за то знао, а камо ли да је на то и крагујевачки саизволео: није дакле ово прошеније од целог кора официрског, него тек од њих двојице тројице састављено и Светломе књазу поднешено, а тек после, кад је главни војни штаб овом предузећу њиховом у траг ушао, они су притекли позиву г. г. официра крагујевачког гарнизона синоћ у 6 сати, као што овде под :|:|:|: приложена депеша сведочи. и данас пре подне приступили су искати накнадно потписе од неке г.г. официра овдашњег гарнизона.

B0071435

«Овакав и овоме подобан поступак, ако би се ма у ком сталежу људства трпети могао, то у војсци заиста не, јер ево каква пагубна следства за собом вуче:

1). кад старешине обилазе своје предпостављене власти и крију од њих што предузимљу, какав пример онда дају својим потчињенима; не следује ли онда из тога растројство војне дисциплине и гажење правила војног, и на што онда правила, кад их старешине не набљудавају? Како их ми можемо препоручивати потчињенима, кад их саме старешине не набљудавају, које у овему примером млађима треба да предходе?

2). кад старешине оваким начином, лажно, тајно и преварљиво достављање чине према Његовој Светлости како истину и поштовање можемо од њих очекивати у другим службеним одношајима, како ли можемо од млађих наших захтевати, да старешинама својим свагда истину исповедају?

3). како поштовање може кор официрски у публици имати, кад поједини чланови његови овако, више интригантима сходствујуће ствари могу чинити? Заиста није никад и никако пробитачно. Таки официри не служе земљи с чашћу и достојанством војничким, нити их дичи њихово оружје и одличије, кад им срца нису облагорођена врлинама војничким? Но што је најважвије:

4). таквим поступком војни старешина, доводи се у неприлику и Његова Светлост и кор официрски, јер овај с подобним прошенијем доказује, да није задовољан са вољом Светлога књаза и Његовим избором старешине војног, него са̂м хоће себи старешине да бира, а тиме особито рђав пример у војсци даје и републикански принцип у војску уводи, а то никако бити не може и несме, јер се војници с овим навикавају, да не буду задовољни наредбама својих старешина. Ето, то су узроци, због којих главни војни штаб наведени поступак г. мајора Јоксића, за тако велико преступлење сматра, да га он није у стању са̂м расправити, и по томе штаб сматра за дужност своју све ово високославном попечитељству на расматрање поднети, с том молбом, да оно изволи што пре решење своје сврх предмета овога штабу овом отпустити, тако, како би се растленење и занемарени дух војнички опоравио и над-

лежни ред у војсци васпоставио, јер без овога ни војска опстати не може.»

«За начелника главног војног штаба, помоћник команданта ш. капетан, Ранко Алимпић.

«За ађутанта. аудитор Андрија Петровић.

«5. Фебруара 1859. год. у Београду.»

«Следују прилози:

1). ·|· «Г. Арсо: Г. мајор наложио ми је, да се једно прошеније од официрскога кора, кнезу Милошу одма направи. с тим побуђењем, као да официри моле, да се г. Жујовић за начелника војске постави, и да се то одма књазу преда, како се он из града вратио буде. Ваш поштоватељ Л. Цукић 4. Фебруара 1859. год.»

2). :|:|: «Ваша Светлост, Милостивјевши Господару! «Цели кор официрски наше гарнизоне војске, познавајући досадањег началника окружија рудничког, г. полковника Младена Жујовића, као човека свједома војног изображења, као доброг патриоту, оданог општој срећи и благостању нашег отечества, једнодушно би желео под његовим начелством на ползу свог Светлог књаза и отачаства служити, па из преднаведених побуђенија најпокорније Вашу Светлост, Милостивјејши Господару, са овим моли, да би благоволели г. Младена Жујовића за начелника наше гарнизоне војске милостивјеише поставити.» 4. Фебруара 1859. год. у Београду.

3). :|:,:|: «Г. Мићи Аћнмовићу, Крагујевац. Овдашњи гарн. кор официрски, жели за началника војске имати г. Жујовића, молба на Његову Светлост данас је управљена, дајте ми мњеније тамошњих официра. Мајор Јоксић. — Београд.»

Наравно, горња молба «целог официрског кора», пошто је њена спрема била раније позната министру — Миливоју Јовановићу, била је и код владаоца примљена и испуњена.

Противници светоандрејаца, богати у интригама сваке врсте, старајући се живо, да што пре ове потисну на свакој тачци, да их удале из двора; да их понизе и сваку им власт и моћ из руку извуку, нађу начина и у касарни да створе сараднике за своје намере; да с једне стране спреме и поднесу владаоцу познату молбеницу, а с друге, да кнезу наследнику доставе, као да Ранко, са старешин-

ском влашћу у војсци, и, бајаги, користећи се својим сродством са владаоцем, прави комбинације и чини притисак на офидирски кор, како би, и противу воље од себе старијих официра, у својим рукама одржао старешинску власт у војсци. А тако удешавајући своју радњу, нарочито међу онима и са онима, који су се докопали ходаја кнеза наследника, где је, још од Беча, око њега земљиште спремано, они су се све више ослобођавали и оснажавали у двору, и докле су старији забављали оца причама и беспослицама, дотле су у исте дане, у ходајама сина млађи постизавали своје крупне цељи. «Срб. пос. пар. мира» помињући исте дане и прилике, такође вели: «У ходајама младога књаза водили су се сасвијем друкчији разговори; ту се могло чути осуђивање народне скупштине, и различите сплетке; не само о либералним људима, него и о самом Стевчи» (стр. 102.).

Да либерални људи нису били задахнути себичношћу и властољубљем, и на овом се месту може видети. «Срб. пос. пар. мира» и овде вели: «Кад је већ о формалним начином примио књажевску власт, књаз Милош приступи саставу министарства и савета. Он мишљаше, да се ограничи у избору на људе, који су руководили скупштином; но сами ти људи нису пристали на таку искључивост» (203.).

И сваки лист, и свака врста тога историског дела, сведочи, да либерални прваци, нису били ни себични, ни властољубиви. То сведоче и врсте прве за горњима, где се види, како је кнез Милош присиљавао једног између првака, да се прими за министра спољних послова, а овај ипак није хтео примити за себе таку искључивост. Либерални људи нису тражили за себе власти, већ рада под старешинством старијих људи. О томе пространије говорећи «Србија пос. пар. мира» вели:

«Међутим Грујић, у договору са својим пријатељима, закључи, да кнез узме за попечитеља иностраних дела, кога хоће, а Грујић да буде помоћник тога лица; за попечитеље других струка, да буду она иста лица, која је означио Милош, али да им се даду за помоћнике ова лица: за финансију Милован Јанковић, за правду и просвету Јован Илић, за унутрашња дела (под којим је била војска) Ранко Алимпић. Ако баш књаз хоће, да Грујић буде његов представник, онда ови споменути помоћници морају бити по-

стављени за попечитеље. После тога договора, Грујић оде и саопшти то књазу Михаилу, који у свему одобри тај списак либералне партије и посаветује Грујића, да га представи староме књазу са истим условима. Међу тим било је већ подне, а у двору све је готово било, да се седне за трпезу. Почем је Милош увек сâм обашка ручавао, то је Грујић за столом видео се само са Михаилом и гостима, који су тога дана позвани. После ручка, Грујић саопшти Милошу услове, под којима се он прима да састави ново министарство. — «Ко је књаз овде, ти или ја?» примети му Милош. — «Нисам ја, него Ваша Светлост; али за сва дела, бићу одговоран ја, а не ви.» «Онда шта сам ја? кад ћеш ти говорити мојим устима?» запита га Милеш, и не чекајући одговора, викне: «Ти ниси за мене!» «Ако сам био за вас, рекне Грујић, док ви још нисте били овде, онда сам наравно, за вас и кад сте ви овде.»

— «Па зашто не ћеш да будеш мој представник?» запита га Милош. Грујић му стане доказивати, како Гарашанин има поверења код Порте и других дворова, како је он увек давао отпор утицају Аустрије, а кад што и саме Порте и тим задобио поверење аустријских Срба, да би он био користан у садањим одношајима према Порти, и у опште, да је кориснтије за саму династију, држати Гарашанина у служби, него ван службе. За тим му напомене, да би корисно било за унутрашње ствари, кад би поставио Стевчу за председника савета, а Стаменковића за његовог помоћника. Но књаз му примети: «Чујеш, немој ти мене учити; ја познајем Гарашанина боље, него ти. Доста је за њега и то, што га трпим у земљи; а у служби нема за њега места.»

У продужењу овога разговора, кнез се наљути и отера Грујића од себе. «Србија пос. пар. мира» о том вели: «Тада је тек Грујић познао Милоша, са којим су толико плашили младе либералне људе старе партије. Он оде, те саопшти својим пријатељима, све што се догодило између њега и Милоша; они сви нађу, да је боље да остану на својим старим местима, него да се примају виших званија.» (стр. 206—207.).

Из ових редова се види јасно, да међу либералним пријатељима није било ни помисли, да војну власт задрже у својим рукама, бајаги, за неке своје цељи. А мислило

се, да се умоли кнез наследник, да он прими врховно заповедништво над свом војном снагом у земљи, што је и извршено исте године, на Малогоспођинској скупштини у Крагујевцу.

На три недеље дана, пошто је Жујовић постављен за начелника глав. војн. штаба, и Ранко се вратио на своје професорско место, и вршење дужности управитеља војне школе, кнез Михаило, опет га позове; прими га љубазно, па му рекне: «Данас сам вас позвао, да вам признам, да сам вам учинио неправду; ја сажаљевам, што се тако догодило. Ја сам се осведочио о ствари. Ја сам према Жујовићу најбоље расположен; надам се, да и ви не ћете имати на њега зле воље. Не верујем, да је њему и било што о томе познато. И према Јоксићу, молио бих вас, да ту ствар заборавите. Он је био код мене; ја његов поступак не правдам, и ако могу разумети, да му није могло годити, да ви, као млађи официр, будете његов заповедник. Извесно, он је и потискиван другима на онако што. — А можда има кривице и до кога другога, на кога би ви могли с већим правом зажалити.» [1])

Пошто кнежеви у Београд дођоше, другог—трећег дана у вече, дође Бојовић, да се код Ранка извести о распореду ађутантуре. Ја ухватих ту прилику, рекох му: да нисам заборавила, како сам му у Букурешту обећала, да да ћемо у Београду расправити рачун о нашој политичкој

---

[1]) Дванаест година након овога доба, — кад више не беше ни старог ни младог кнеза међу живима, Ранко је сазнао прави извор и ток тадањих интрига око постављања начелника војске, а то све из уста онога, који је као главни фактор у томе делу изашао на јавност. 1872. кад Ранко беше окружни начелник у Пожаревцу, пуковник Милосав Јоксић, болешљив, (годину дана пред смрт своју,) проведе тамо у месту свога рођења два месеца дана, ради опоравлења здравља, а пошто је одавна с Ранком био у најбољим односима, (и као сродник), долазио је скоро сваког дана у кућу. Једнога дана по ручку сâм собом побуђен, поведе реч о општој прошлости па призна и овај свој грех према Ранку, говорећи како су њега дражали противу Ранка. не само неки од официра у касарни, већ и неки од већих чиновника, групишући се око двора, те га навели на акт, од кога је пред кнезом Михаилом морао црвенити. Каза, да је и мин. Миливоје Јовановић знао за спрему познате молбе кнезу Милошу. Али се прекомерно изненади и Ранко и ја, кад Јоксић рече: да је о томе знао и Стевча, који, онезадовољан у двору, спремао се да пође у Јагодину, а као старији човек, и под утицајем свог бившег помоћника и побратима Јевте Угричића, симпатисао више према Жујовићу, као старијем човеку, него према Ранку.

распутици и ту испричам Ранку све до једне речи. Докле сам ја живо говорила, Бојовић се све смејао и потпомагао моје сећање, ако сам што пропустила. Он одрицаше само оно, што је Миленко казао, да је рекао, кад је прочитао Стевчину депешу; т. ј. одрицаше, да је баш речимице рекао: «Што год њих четворица напишу, Стевча мора потписати.» Свој израз објашњаваше и правдаше, а кнежеву љутњу претураше на саветника Јеремића, Станојла Потровића и Ђошу Миловановића, који су — вели — као и сви остали њиховог доба људи, ма којој партији припадали, били незадовољни тиме, што су се млађи људи истакли као вође народне жеље у повратку Обреновића на српски престо. Све је остало објаснио смејући се и говорећи, како се необично трудио, да мене изазове на политичку препрепирку, коју је често пута радо са мном водио, и за коју је нарочито у Букурешту расположен био, а ја опет ванредно стрпељива према његовом изазивању. Он тако лепо сваку своју реч пред Ранком објасни, да је, као и више пута, у нашем диспуту, победа остала на његовој страни, а ја, као и више пута добила укор, јер пошто испрати Бојовића, Ранко ми рече: «Врло ми је жао, што видим, да ти остајеш у свом неправилном схватању Бојовића карактера; он је по својој нарави пецкало, а ти опет више осетљива у томе, па ето међу вама неспоразума. Ја те молим, штеди га мени за хатар. Бојовић је у основи искрен и срдачан; ја га тако схватам и тако га волем. Има их доста, који су му противни; бар ти не тражи, да пореметиш моје осећање према њему.»

Сваког дана Бојовић долазаше по један и по два пута у кућу, и смејући се помињаше, како ја добијам парницу оптужујући га код Ранка

Ађутантура је постављена; као што се зна, Бојовић је био кнежев ађутант. Једнога дана пред ноћ допаде сав усплахирен; тражио је Ранка. Ранко не беше код куће; он каза мени: «Опали су ме код Господара, он ме истерао. Ранка сам тражио и у штабу и у академији, па га нема тамо, а ето га ни код куће нема. Мени ништа не остаје, и ја ћу да се убијем, ако Ранко не исправи ствар.» Бојовић оде у свој стан, а Ранко дође кући, и отрча за њим. Бојовић није ништа био скривио, нити је његова не-

вођа била политичког значаја. Просто, један од слугу кнежевих, хтео је да избави себе, па своју грешку претурио на Бојовића, који је дежурао пред кнежевим вратима.

Сутра дан, око 8 часова у јутру, по дозволи кнежевој, Ранко одведе Бојовића у двор, да кнезу руку пољуби; у подне га доведе својој кући на ручак, радујући се, што га је оправдао и повратио у милост Господареву. Поодавно је настојавао, да се Бојовић ожени једном београдском лепотицом, — *Јелком*, ћерком Бошка Тадића, и овога му дана говораше о формалној прошевини девојке, с којом намераваше и да га венча — као кум. Али после тога Бојовић још само два пут дође код Ранка, па никад више. Ранко га не помињаше, а ја сам се чувала, да га и запитам о њему; од других сам чула, да је прешао на страну противника светоандрејаца.

Око половине Фебруара, кнез Милош нареди, те се у Крагујевцу затворе и у гвожђе окују сви официри, који су састављали персонал артиљеријске дирекције и тополивнице, с тога, што му је било достављено, као да су оба та војна завода просто опљачкана и злоупотребом персонала, много благо упропашћено. Међу затвореницима, био је мајор Мића Аћимовић, управитељ артиљеријске дирекције, и мајор Петар Протић, — Драгачевац, командир тамошње батерије и управитељ тополивнице. Кнез нареди, да Ранко одмах пође у Крагујевац, да затвори оба поменута завода, а да састави комисију ради ислеђења над затвореним официрима, по акту В№ 372, који му 17. Фебруара издао министар унутрашњих дела.

Ранко не беше вољан за овај пут; нарочито због Протића, који је именован као главни окривљеник у тополивничким злоупотребама; не беше рад, да се јави као судија човеку, с којим није био у добрим односима. Али се морало ићи. Кнез Милош га испрати с речима: «Је с' чуо: ни једном лопову нема милости. Ако ти узгледаш коме кроз прсте, ти ћеш на његово место. Све ћу вас повешати.»

У Крагујевцу Ранко остане десетак дана, а не затвори ни један од поменутих завода. Артилеријску дирекцију нашао је у свему исправно; у тополивници нашао је општи неред. Али злоупотребе неби се могле строго оборити ни на управитеља, а још мање на остале официре у персоналу тога завода; почем тополивница, од свога постанка беше

сматрана, немало као опште власничко добро, те су у њој поручиване и прављене млоге ствари, које су уношене у куће великашке; у сам двор, и у куће сродника двора. Сви су официри одмах ослобођени гвожђа. А неко у кнезевој околини наговести му, као да је Ранко пренаглио с тим, само ради извлачења од одговорности мајора Аћимовића.

26. Фебруара, кад је комисија свршила свој рад и Ранко писао извештај о стању артилеријске дирекције и тополивнице, дајући министру своје мишљење и разлоге, како би по интересе земље било веома штетно, кад би се затворио ма који од поменутих државних установа, и како би се тополивница могла преустројити и обновити за постигнуће великих користи војних, — министар га (око по ноћи) депешом позове у Београд. Те ноћи Ранко пође из Крагујевца, на своме коњу; 27. текућег, око три часа по подне стигне кући, скроз сатрвен и он и коњ му. После пола часа, био је у двору; кнез му пружи руку да пољуби, а пита: шта је свршио; је ли ујдурисао, како ће се оправдати лопови.

Овај му преда извешће о свему, шта је нашао у Крагујевцу, и замоли за дозволу, па му исприча: како је једна влашка кнегиња, живећи у Паризу, пре неке године написала повелико дело о администрацији највише управе у Румунији, у коме је описала влашке великаше, да не може горе бити. Између осталог, у томе опису било је најзанимљивије: како је галачки губернатор осетио многе новце у једнога страног трговца, па да би их се докопао, створи трговцу кривицу и стрпа га у хапс, а новце му узме — бајаги — у касу на храњење. После дугог времена и млогих невоља, трговац се курталише хапсе, али опипољен до голе душе. Помоћу страних консула, докотура се у Букурешту до кнеза, и преда му жалбу на гувернера галачког. Кнез то преда своме министру унутрашњих дела, с јаком препоруком, да се та злоупотреба власти извиди и трговцу да се врате његови новци. Министар пошље галачком гувернеру жалиочеву тужбу са својим актом, наређујући истоме строго изјашњење. Гувернер, човек пун искуства, пошто прочита министров акт, преврне га и на полеђини истога, у место сваког изјаснења, крупним писменима напише: *«Ја крадем, ти крадеш, он краде!»* (т. ј. кнез). И

поврати исти акт своме министру, заједно са жалбом тужиоца, — но без новаца.

Кад ово заврши, он рекне: «Тако је Господару, ишла злоупотреба и у нашој тополивници; па према свему, што сам тамо нашао, знао сам, да би правдољубивом Господару најжалије било, кад би његови сиромашни официри морали плаћати оно, што је уношено у куће наших великаша прошлога доба.» Пољуби руку и замоли за ослобођење затворених официра. Кнез је лично познавао ону влашку кнегињу, а слушао о галачком гувернеру и опљачканом трговцу, те подвикне: «Јесте! јесте! сине! ја све то знам. Та је жена најбоље описала, како у Влашкој краду и отимљу од највећег до најмањег, ко више може.» Кнез нареди, да се ослободе сви официри, и да дођу у Београд, да му руку пољубе.

У исто време, докле се Ранко бавио у Крагујевцу, због ислеђења тополивничких злоупотреба, у Београду његов друг Јоца падне у другу невољу. Он је био разрешен кад и Ранко од дужности, коју им је народна скупштина поверила, и не знам, којим се узроком задржао јавити на своју пређашњу службу, куда је — веле — био упућен, што да повода, да буде оптужен код владаоца, као упоран према позиву свога старешине.

Како је владаоц већ довољно био озловољен према либералним људима, ова га ствар прекомерно наљути. Он заповеди, те Јоцу доведу у двор, и затворе у караули код дворске страже [1]. Другог дана нареди, да се позову сви министри, државни саветници, касациони и апелациони судије и сви либерални прваци, да 25. Фебруара, (на Чисту среду) дођу у двор, где их у великој сали дочека владалац, кнез наследник и началник војске, а доведу и Јоцу из касарне, где је био притворен. Свему томе била је на-

---

[1]) То беше 22 Фебруара, — на опроштене покладе, кад кнез Милош, дочекујући први пут тај дан у отачеству, према српском обичају, беше наредио отворен приступ у двор, да може сваки доћи, да му руку пољуби. По наредби за породицу, моја сестра — Вујовићка и ја, дошле смо у двор у вече око 7 часова, где нас дочека дежурни ађутант Стева Лукић и каза нам, како је мало час Јоца доведен и затворен у дворску стражару. Пошто пољубисмо руку староме кнезу, он нас посла и кнезу Михаилу. Тамо застанемо првог ађутанта, Станојла Петровића, Ђошу Миловановића и пуковника Жујовића. Излазећи отуда у предсобљу, угледасмо весела лица присталица кајмакамских; ови говораху, да ће Јоца бити и у гвожђе окован, пошто Жујовић изађе од кнеза наследника.

мера, да се у присуству првих државника, највиших судија земаљских, и у присуству либералних првака, пред лицем владаоца и кнеза наследника, обелодани један либерални првак, као да је из ината, упорно одбио позив свога војног старешине, да се јави на своју службу, па да му се за тако огромну упорност изрече пресуда, а таким ударом на једнога, који је био познат као човек живље нарави, да се преда јака лекција свим осталим његовим либералним друговима. Али се ту обелодани, да је оптужени био невин; извесно, и са̂м војни старешина морао је у овој ствари неким обманут бити.

28. Фебруара, на Тодорову Суботу, — дан рођења кнеза Милоша, који је он, после двадесет година, поново на кнежевском престолу, први пут прослављао, по повратку из цркве, кнез учини многа производства у војсци, па и Ранка поздрави чином мајора.

Пошто је Св. Андрејска скупштина својим актом В№ 294. под 12. Јануаром те године решила, да се мајор Зах, (са још напредименованом тројицом) лиши државне службе, и из земље удали, место управитеља в. академије, остало је упражњено. 5. Марта височајшим решењем В№ 875., Ранко је постављен за управитеља војне академије. Кад је другог дана отишао владаоцу и кнезу наследнику, да се јави у свом новом положају, кнез Михаило га дочека са речима: «Ја сам честитао владаоцу избор управитеља војне академије, а вама честитам ваш нови положај; ви сте сад на своме месту.»

Овом приликом кнез му је много говорио и о његовом узвишеном задатку, као управнику војне академије и о своме уверењу, да ће он, као син своје земље, који је већ показао, како му је мио напредак отачаства, знати и одговорити истоме, одгајивајући нашој војсци официре таке, који ће са љубављу подчињавати све своје личне жеље својој отаџбини, — свом народном позиву. Јер је сваки син слободне Србије дужан не само желети него и радити, да види Србију слободну и снажну у свим њеним деловима; јер народ српски изван кнежевине, нада се своме ослобођењу и очекује га једино од слободне Србије. Говор свој кнез је завршио: «Ви знате, да нам ваља за то имати ваљану војску, а без ваљаних старешина, ни једна војска не може бити ваљана. Ви сте сад старешина и управник

нашег јединог војно-васпитатељног завода; на вама је задатак, да спремите ваљане старешине нашој војсци.»

Ранко му одговори: да ће само време моћи показати, да ли је он био кадар и способан да постигне то, што његов узвишени Господар с правом очекује од њега.

15. Марта, кнез Михаило, у пратњи Јована Мариновића и Косте Цукића, пође у Беч, да узме кнегињу Јулију, која се још тамо бавила, и с њоме заједно да походи неке од европских дворова, на ком путу остане око десет недеља дана.[1])

Као управитељ в. академије, Ранко је требао да обитава у школском здању, где је мајор Зах обитавао, (а доцније редом и сваки управитељ са својом породицом), но кајмакамски људи у двору, протумаче то питање: како Ранко, као човек ожењен, неби требало да обитава у школском здању, с тога, што би тада тамо постао отворен приступ женскоме свету, које — веле — не би доликовало једном таквом заводу. А стари кнез, коме су подобне примедбе у својој околини мора бити већ и преко главе прешле, зове Ранка и рекне му: «Бога ти, сине! немој се пресељавати тамо у школу, ђе су ти ђаци, но нареди, нека се подаље у авлији за тебе подигне, или од оних зграда преправи, како ћеш се моћи доцније тамо сместити. Знаш, долазиће и чељад у кућу, па нека је подаље од ђака. Знаш, мрзи ме, да ми се и о томе прича.»

Ранко остане и даље да живи у вароши, а у академији, у оделењу школског управитеља остане на обитавању његов друг Јоца.

У Мају месецу г-ђа Томанија дође у Београд, да походи кнеза и да нареди за своје пресељење у Србију. После десетину дана полазаше у Земун, од куд се имала кренути паробродом низ Дунаво. Управитељ двора — ађутант Барловац, чланови породице и још нека лица праћаху је до Саве. Са г-ђа Томанијом у колима био је Ранко; на савској обали она се опрости са онима који су је допратили дотле и Ранко је поведе у превозну лађу. У тај час, аустријски консул, који са консулатом становаше у ђумруч-

---

[1]) Види: «Друга влада Милоша Обреновића» (од 1859—1860. год. од Нила Попова. (стр. 25.).

ком здању, и са свог балкона на доглед гледаше путницу и њене пратиоце, пошље на штек једног свог чиновника који у присуству свију, гласно изјави управитељу двора од стране свога консула: да сви пратиоци могу пратити путницу у Земун, само мајору Алимпићу консул не може дозволити прелаз на аустријско земљиште.

Овим се најбоље видело, каквог је рачуна Аустрија водила о факторима рада Св. Андрејске скупштине. Ово је — вели — било мило за драго враћено, за испраћање из Београда аустријског агента, генерала Стратимировића.

Концем Маја, кнез Михаило се врати из иностранства. Кнегиња Јулија заостане у Бечу, да се спреми за пресељење у Србију. 4. Јуна дође и она у Београд. Њен дочек у престоницу беше величанствен. На дочеку је било и чланова Св. Андрејске скупштине, који се још бављаху у Београду на раду у одбору, да из покренутих предмета спреме што је требало да доврши прва редовна скупштина. И овом свечаношћу у Београду Ранко је управљао. Кнез Михаило са већом пратњом у којој беше и 12 жена пође на засебној лађи под Земун, те на Дунаву дочека и прими своју супругу.

Пошто дочека снаху, стари кнез пође у Буковик на киселу воду, а после је продужио пут по народу. С киселе воде кнез оде у руднички округ, да ту у свом гнезду походи места најмилијих успомена свога младога доба. [1]) После походи чачански и јагодински округ, докле је мого подносити путни умор, па дође у Крагујевац — своју стару престоницу, где остане до у саму јесен; до после Малогоспођинске скупштине.

---

[1]) У рудничком округу кнез је походио прво таковску цркву. где је он 1815. год. почео други устанак за ослобођење Србије и цркву „*Савинац*", која стоји између Брусница, Шарани и Такова на реци *Дичини*, и коју је он и кнегиња Љубица ту на старом манастиришту, где су гробови фамилије Вукомановића, 1819. г. подигли, као у спомену гробова: Обрена Мартиновића, првобрачног мужа Вишње, мајке кнеза Милоша, по ком се он и назвао „Обреновић" и кнегињиних родитеља, Радослава и Марије Вукомановића. Тамо је доцније и Јован Обреновић, сахранио сина Обрена, кћер Савку и мајку им Круну, а од друге жене Анне сина Павла и кћер Љубицу. Узимљући ову цркву као чисто Обреновића задужбину, 1842. Вучић је затвори, кућу свештеничку разори, а калуђера Гедеона настојника цркве, на Врачару испрошија и баци у тавницу. Црква *Савинац* остане затворена више година; 1859. кад кнез Милош тамо дође, он нареди њену оправку и више црквених врата постави мраморну плочу с надписом: „За покој душе своје блаженопочивше супруге, благоверне кнегиње Љубице." — Калуђер Гедеон доживевши повратак Обреновића у Србији, умре 1872. г. као старешина манастира Раковице.

У Крагујевцу је свршено много важних ствари; најважнији предмет био је закон о наследству престола у племену Обреновића. Овај закон усвојила је Малогоспођинска скупштина с акламацијом. Ту се сврши и црквено питање, које се од повратка Обреновића у Србију једнако протезало, а стари је кнез живо желио да се што скорије оконча. Св. Андрејска је скупштина решила, да Петар митрополит, не може као црквена глава дочекати кнежеве Обреновиће, и позвала је шабачког епископа Михаила, да га у дужности заступа, — бар, докле се види расположење кнеза Милоша према митрополиту Петру. Кнез Милош није хтео ни да чује о попуштању према митрополиту Петру, већ одмах навали да се Михаило постави за митрополита. Епископ Михаило није давао свој пристанак на то, докле год се према митрополиту Петру не учини све, што је према правилима цркве требало учинити. Митрополит Петар је знао шта је према Обреновићу заслужио, те је у очи доласка кнежева у Београд, прешао у Земун, грофу Коронини, који је с аустријском војском стајао према Србији. Коронини га је и примио, као познатог пријатеља бечког двора и израдио му код цара те добије епископску столицу над Славонијом — у Гор. Карловцу. Пошто и у Србији његова ствар буде повољно решена и пенсија му одређена, он напише *својеручно* писмо, епископу Михаилу; јави му да је он добио горњо-карловачку епископију, а тим да је престао бити митрополит Србије, те се он — Михаило, може примити поглаварства цркве у Србији, са којом он више није могао имати никаквих веза. Епископ Михаило изабран је тада св. Синодом и постављен за митрополита Србије.

За време свога бављења у Крагујевцу, кнез Милош измени министра унутрашњих дела. Још пре одласка из Београда, беше се наљутио на Миливоја Јовановића и уклонио га с дужности, а вршење исте предао Јаврему Грујићу, који је био постављен за помоћника овоме. Но и Грујић поднесе кнезу своју оставку, с тога, што је на захтев бечке владе издат из Србије аустријској власти Александар Андрић — новинар, и то, преко министарства иностраних дела, на управи кога већ од пролећа беше Цветко Рајовић, а по одобрењу, које је у Крагујевцу код кнеза удејствовано, и због несугласице међу министрима, да се владалац умоли, да одреди дан за сазивање народне скупштине за 1859. го-

дину. Тада кнез позове шабачког начелника Владислава Вујовића,[1] и њега постави за министра унутрашњих дела. Кнежеви доглавници наговоре кнеза те овај рекне свом новом министру да узме са собом његовог ађутанта Бојовића, рекавши: „Млад је и здрав; уме добро писати, па нек ти помогне радити.“ А кнежев секретар[2] напише и указ којим се Бојовић поставља за помоћника министарства унутвашњих дела. На тај начин, Бојовић, као капетан II. класе уздигне се на висок положај. Дишући ваздух у кругу кајмакамски људи, овај млади човек тада савршено превери и постане јавним и тајним противником оних људи, чије је мисли до мало пре и сам ватрено делио.

Противничка партија, која преко својих људи у Крагујевцу око владаоца, све више овлађиваше, и у Београду је у ово доба развијала сву своју снагу против либералних људи. Поред грубих сплетака и сваковрсних подметања, противници почну нападати светоандрејце и јавном журналистиком. Лист „Видовдан“ који уређиваше Милош Поповић, познати вазда верни и понизни слуга аустријског консулства, како у доба Теје Радосављевића, тако и у доцнија и најдоцнија времена, у ово доба отпоче се китати уводним чланцима страхотне садржине под знаком ♯, под којим је у прошлој години, у „Српским Новинама“ Ранко писао познате уводне чланке за спрему и сазивање Св. Андрејске скупштине. Како је Ранко био отишао с кнезом на пут и у ово се доба бавио у Крагујевцу код кнеза, на прву по-

---

[1]) Због непоузданог стања у београдској касарни, где је међу официрима било таквих, који су после 12. Декембра продужили узбуњивати војнике, Ранко је (својим актом № 12. — од 18. Децембра) тражио од Гарашанина, члана привремене владе, мин. унутраш. дела, да Вујовића одмах поврати из Зајечара у војску. Но, према извешћу о опасностима спреманим у Куагујевцу, Вујовић у путу — у Ћуприји, прими од Ранка депешу, да похита у Крагујевац, да од Пироћанца узме власт окр. начелника. Вујовић је дошао с Крагујевчанима у Београд на дочек кнежева, где га стари кнез први пут види као свог сродника, па га заволе, и одмах га наименује начелником окр. шабачког. Пошто кнежева околина није у Вујовићу сматрала опасна човека за своју партију, није се противила кнежевој наклоности, да га, као свог сродника узме и за свога министра; нарочито, спремајући му помоћника по своме избору.

[2]) Кнежев секретар је био Филип Христић, члан држ. савета прошле владавине, — сродник Хаџи-Динин.

јаву ових чланака, и због знака под којим се чланци појавише, његови пријатељи, и ако су знали, да он није могао бити творац видовдановог #, ипак рекоше мени, да потражим објашњења код Ранка. На моје питање Ранко одговара:

„Моја је потреба престала, да се бавим новинарским дописима. а чији је тај нови *дукат* (#), ја и не питам, јер видим да га овде кнежеви доглавници дочекују као свој пород, и држим да ће баш ти видовданови чланци и тамо и овде отворити пута вулкану, који ће ускоро све нас куд које растурити.

«Ја овде живим као у шкрипцу; могу слободно проговорити само са Белоном (кнежев доктор), иначе и сенке се кloним. Тражим у касарнама посла себи, те да сам што мање у дворском друштву, где морам да ћутим и да слушам свакога дана исту молитву, коју ми обично при трпези очитава свети отац (хаџи Дина) и његови рођаци, што су данас најближе Господару. И кад шта рекнем, они ме заћуткају; веле да нисам «компентенат“. Они имају право; ја и сам увиђам, да је сва моја компететност престала и чудим се само од куд сам још овде. До душе, кнез ме још пази, али се незна докле ће. Молио сам га, да ме отпусти мојој кући, а он ми вели: „А зар те мрзи бити код мене?“ Не би ме мрзело, кад не би помишљао, да могу једног јутра бити сиктерисан, па би волео, да се што пре на лепо удалим из дворске атмосвере.

«Поздрави пријатеље; ја им препоручујем хришћанско стрпљење, — као и самом себи што исто то препоручујем сваким даном и сваком приликом.“

Кад постави новог министра унутрашњих дела, кнез одобри сазивање народне скупштине, да се држи о Малој Госпођи у Крагујевцу. У почетку Августа требало је учинити скупштинске изборе. По закону о скупштини, који је издала Св Андрејска скупштина, чиновници, као интелигентнија класа српских држављана, могли су бити бирани за народне посланике. Избори су обављени, и како у Београду, тако и у целој земљи изабрани су људи народно-либералне партије. У Београду сви бирачки гласови падну на Андрију Стаменковића и Јеврема Грујића из чиновничког, и на Живка Карабиберовића из грађанског сталежа. То беше као оштар нож по сред срца противника светоандреіаца, те начине нечувене интриге, и израде да се пониште ови

избори. После три дана на бирадишту са још већим сјајем иста лица буду прокламована за посланике престонице. Београђани беху стални и одсудни у избору својих представника за народну скупштину. Но исто тако и кајмакамци у својим интригама. У поновном избору ови се усуде, да на биралишту помену име кнеза наследника, и тиме начине право чудо од сплетака.

У малом двору, где обитаваше кнез Михаило, имали су либерални људи страшног непријатеља свога, у лицу др. Пацека, који, уживајући поверење свога господара, служаше кајмакамској партији, као најјача снага њена. У споразуму са др. Пацеком противници либерала замуте на биралишту, пустивши међу грађане глас, као да је сам кнез Михаило, бајаги, био вољан примити посланичко место међу грађанством престонице. А то само тако, кад би поред себе имао часна грађанска лица, а не Стаменковића и Грујића, као чиновнике, — државне слуге. С друге стране опет, и овога пута као и првога, полете у Крагујевац староме кнезу са неистином, као да су либерали учинили на биралишту неред, и на тај начин отели посланичка места за своје прваке. Тако се начини читава забуна у вароши и у малом двору, око кнеза наследника, а све то устостручено дође у Крагујевац, старом кнезу. Међутим, још за време гласања за посланике, кнез Михаило дозна, да се његово име на биралишту помиње и одмах пошље тамо свога ађутанта, Милоја Симића, да изјави бирачима: да кнез наследник није помишљао, да се прими за посланика скупштинског, и да жели да се његово име на биралишту не чује. Тим буде у Београду као свршено са избором посланика; али је у Крагујевцу друкчије распаљиван гњев у староме кнезу. Његови доглавници израде, те дође наредба министру Вујовићу, да се и повторно избори у Београду пониште; а да се и у целој земљи избришу чиновници из посланичких спискова.

Нил Попов, који је написао „Србија и Русија» и «Србија после париског мира“, написао је и «Друга влада Милоша Обреновића, од 1859—1860.» У овој књизи говорећи о приликама владавине старога кнеза, о овоме вели:

«Тада испадне за руком људима, који су окружавали Милоша, те му измаме писмо на министра унутрашњих послова од 18 Августа, у коме се говорило о изборима београдским. Ослањајући се на гласове, који су долазили до

њега о нереду и интригама, који су се, бајаги, десили при изборима, Милош је изјавио незадовољство, што су изабрани за посланике чиновници.“

Даље наводећи из кнежевог писма, писац вели: „Моја је жеља ово: да би с једне стране саслушао из уста самога народа изјаве њихових жеља и потреба, а не из уста чиновника, с друге стране, — да би, за време скупштине државни послови ишли редовно својим током, што није могуће, ако толики чиновници напусте своју дужност и оду на скупштину, то вам за то и заповедам, да одмах наредите нове изборе и да се место чиновника изберу људи из самога народа.... Ја нећу да видим ни једнога чиновника као народног посланика. Кад сам ја пристао на изборе скупштинске, ја сам поставио тај услов, да се бирају за посланике само људи разумни и умерени, а са тим сам ја изјавио моју жељу, да не долазе у скупштину *усијане и занесене главе, или којекакви авантуристе*, но људи познати као разумни и поштени. Но тај савет као да се није свуд разумео као што треба. Међутим, ја сам се тврдо решио да на идућој скупштини одржи победу мудрост и умереност и да отклоним све оно, што би пред светом могло окаљати и оцрнити наше народно име. Према томе, обратити пажњу народа на то, да ће бити прогнан из скупштине сваки изабран посланик, који има рђаву прошлост. Ја хоћу да се разговарам и договорим са чистим и поштеним делом народа, а не са његовим крајностима. Моја је тврда намера, да на идућој скупштини докажем свету, да смо ми Срби умерени и смотрени, и да смо сазрели за државни живот. И према свему овоме, ја желим да међу народним представницима видим људе, чија ће ми имена дати доказа, да ће речена моја намера наћи у њима своје усрдне вршиоце.“

Претресајући садржину писма кнежевог, писац вели: „Није било тешко навести неписменог Милоша, да стави на то писмо и свој печат; стари ћудљиви кнез није ни приметио, да сам себи противуречи у тој наредби. Ако су изабрани за посланике чиновници спадали међу људе *занесене, који немају доброг гласа* и састављају *непоштен део народа*, они тако исто не би били ни за државну службу као год што не би ваљали по мишљењу околине Милошеве, за народне посланике“ (стр. 69).

У то време, бавећи се у крагујевачком двору, Ранко је трпељиво пратио све сплетке удешаване око старога кнеза, те да га што већма раздраже противу светоандрејаца, којима су сад одрицане све врлине, а придевана сва могућа и немогућа зла. «То је — вељаше он — било, да се из коже побегне.» Он је дознавао тачно о свему, што се достављало кнезу противу његових пријатеља у Београду. Дознавао је то и од Миленка Теодосића, који је хтео да одржи везе на обадве стране, и од кнежевог момка Аркадија; јер је Господар, при преоблачењу јутром и вечером, својим старим служитељима обично говорио и о државним стварима. А дознавао је и од самога кнеза, који је имао нарав, да сам своје достављаче одаје. Кад је дознао и о овом кнежевом писму, штафетом испраћеном министру Вујовићу, који је у Београду становао као гост у нашој кући, он пише мени:

«Поздрави мога пашу и кажи му, да је та кућа, у којој он сад живи, чудновате судбине, којој се не би ваљало много поверовати. Прошле године он не беше ту, да изближе штудира рад „усијаних глава”, а ето сад га донео случај да им, — као извршна власт, подели награде. Кажи му, да добро штудира свој високи положај, а још боље пази, да се у тој кући не растане с њим. Нека се не шали, но нека тачно врши налоге, који му се одовуд шаљу. Јер је лакше ићи, и даље се доспева тако, него тежећи за идеалима народним. Његов ће га помоћник и у томе умети проучити.

«Да ли смо ми у тој кући радили као разумни и поштени људи, или другчије, то ће друга времена оцењивати, тек, ма и по својој сујети, старали смо се, да не окаљамо ни народно, ни своје име И кад смо спремали другоме сентенцију, налазили смо у себи такта и воље, да му је очитамо пристојно и углађено, — па би ваљада, било праведно пожелети, да се и нама данас неочитава тако опоро. Но судба је нестална! А и та кућа, као да стоји на земљишту несталне природе, јер се тако убрзо у њој јављају слике тако разнолике.“ —

У ово доба, видовданово новинарство разви најнесрећнију клетву противу либералних људи. Јавном журналистиком нападајући прваке од 1858. нападан је и цео рад Свето-Андрејске скупштине. Нарочито закон, којим је Св.

Андрејска скупштина ујамчила народу право учешћа у државним пословима. Према тврђењу видовданових писаца, све што је Св. Андрејска скупштина урадила, није ваљало за две паре. Одрицане су јој и заслуге за повратак Обреновића у Србију. „То је — вели — заслуга целог народа српског.“ Као да је могло и друкчије бити. Као да Свето-Андрејска скупштина није била представник и израз целог народа српског. Друкчије речено: Обреновићи! кад су већ ту, вичемо на све гласове: добри су и предобри! Све што је допринело, да Обреновићи буду ту — неваља!

После свршених посланичких избора, видовданово новинарство нагна либералне људе, да учине корак за стишање напасти, која, тражећи уништење светоандрејаца, одвећ нагло отпоче крчити пута политичкој и друштвеној, — општој деморализацији у земљи. Стевча, председник државног савета, као поглавар партије, са њих 10—15 најодличнијих либералних људи, пође у мали двор кнезу Михаилу, да га замоле, да он подејствује, да се та новинарска напаст, бар народа ради, колико толико утиша, наводећи: како је тајна основа тога несрећног рада у земљи испредана у консулству аустријском, а одмотавана кроз руке туђинских агентата, силна зла по земљи починила. Но овај корак остане без успеха; кнез Михаило говорећи им, како је и са̂м у животу подносио новинарске нападе, без да се је икад од истих бранио, пожели *онима*, који су у Св. Андрејској скупштини изјавили потребу *слободне* штампе, да се угледају на њега, и да непоклањају веће пажње новинарским нападима, рекав: „То је болест, коју ваља оставити да се собом лечи — пошто се умори.“

И кнез је Михаило отишао у Крагујевац. Пошто је народна скупштина усвојила закон о наслеђу престола, владалац наименује кнеза наследника врховним командантом српске војске. Оба ова акта, — а исто тако и постављање епископа Михаила за митрополита Србије, примљена су у целој земљи општим одушевљењем; сваки овај чин, у своје време сјајно је прослављен. По свршетку скупштине, кнежеви се врате у Београд.

Посланички избори у Београду, даду прилике кајмакамцима и ови настану радити у Београду и у Крагујевцу, да се промени управитељ вароши. Уплећући у то и рускога консула пуковника Милошевића, који је тада ишао у Кра-

00071435

гујевац староме кнезу, они и у овоме постигну успеха, те чим се кнежеви врате у Београд, Јован Митрићевић, који је по избору самога владаоца, заменио Јоцу Бели-Марковића, (у овој је години заменио „Марковић“ са „Бели-Марковић“), буде уклоњен с тога положаја; јер он, као један од млађих Обреновићеваца, 1858. здружен са либералним људима, беше скривио, што није на силу Бога могао, да пред владаоцем у Крагујевцу потврди оно, што му је његова околина доставила о изборима у Београду, те се тако за тај мах омашио жељени удар на либералне људе. А жеља кнежеве околине, као и њихових једномисленика у Београду, беше, да се том приликом створи кривица чиновницима изабраним за посланике, и још неким, који су их бирали. За управитеља вароши дође Никола Христић, бивши управитељ вароши за владе Карађорђевића, који у ово доба беше помоћник министарства правде.

Овом променом варошка управа поново дође у руке човека позната као великог противника либералних људи. Они се нису могли сада обрадовати овоме човеку, и ако су га мало раније живо бранили пред простим Обреновићевцима. — Јер, почетком године, кад у скупштини беше завладала навала противу чиновника необреновићеваца, између оних, које народ после великаша помињаше, био је и овај човек. О њему су прости Обреновићевци вазда водили строга рачуна, а у време скупштине још и сувише, нарочито помињући га као блиског сродника Вућићевог, (ожењен Вучићевом унуком по ћери), па су били врло незадовољни кад им либерални људи говораху: „Нисмо ми тражили Обреновиће, да настављамо партијска кињења и освете над киме, него смо их желели, да под њима сви подједнако уживамо правду и спокојство, у овој земљи. И ако су ово дани кад противник мора и претрпети нешто, опет, без крајње потребе не треба никога кињењем доводити у очајање. Ми смо сви синови и слуге овога народа; мало стрпљења с' једне и с' друге стране, па ће се све изравнати и ми ћемо заједнички и сложно опет служити својој земљи и Обреновићу.“

Оваке мисли владале су међу либералним светоандрејцима, и за то они беху тужни, гледајући како се сада нагло спремају прилике да се противу самих њих окрену сва она кињења, од којих су они друге заклањали.

Докле се кнежеви у Крагујевцу бављаху, и г-ђа Томанија се досели у Београд. С њом дође и ћерка и деца њена. Син јој се по кнежевом одласку у Србију,повратио у румунску војску, и остао тамо. Другог дана, по повратку кнежева у Београд, она нас позове на породично вече и да јој Ранко прича о кнежевом путовању по Србији. Како при вечери, тако и после у салону беше само нас седморо: домаћица, њена кћи Анка, њина сродница Стака Бошка Тадића, са својом кћери Јелком, која већ беше обречена Бојовићу. — Бојовић, Ранко и ја. Ранко и Бојовић, виђајући се ту први пут после Крагујевца, поздраве се знаком учтивости, али речи међу њима није било.

При трпези, Ранко се забављао са домаћицом, Бојовић са њеном ћерком. У салону г-ђа Томанија са Ранком сеђаше на канабету на левој страни; на десној Стака са својом ћерком, а до ове, њен заручник; Анка и ја у зачељу на столицама. Још при вечери, Анка и Бојовић заподену о партијским приликама и видовдановом новинарству, које све разузданије нападаше светоандрејце, па исто продужише и у салону. Овога пута Анка брањаше људе од 1858. не заступајући ни самог Гарашанина. Бојовић их је нападао безразложно, с једом и подсмевком. Он доказиваше, како у сазивању Св. Андријске скупштине сва заслуга припада Гарашанину, и никоме више, а васпостављење Обреновића, «донело је — рече он — време и њихово право, са помоћу народа, који познаје своје дуговање према своме ослободиоцу.» Сажаљевао је и осуђивао, што је Гарашанин «незаслужно» увређен.

Ранко се чинио свему невешт; он се забављао бројаницама г-ђе Томаније, а и њу одвајао од пажње на препирку, причајући јој о кнежевом путовању у окр. рудничком; о дочеку у селу Црнућу, где је кнез Милош са својом браћом живео у задрузи, и где су још стојале оне старе зграде. Једном или два пута, као узгред, примети Анки. «Имајте сажалења на свој говорни орган!» Јер је она вечито патила у томе, а никад се није штедила од живе и дуготрајне речи.

Препирка се продужавала више од једнога сата; нико се од присутних не умеша у реч. Само Стака, више пута покуша, да прекине реч заручнику своје ћери; но није успела. Анка говораше и о томе: Како су се извесни људи

који су до последњег часа били противни повратку Обреновића, увукли у двор и одмах оградили књажеве тако, да су ови могли видети само оне, који су се овима допадали, и чути само оно, што су ови хтели да им до ушију дође. Бојовић је устао, изашао на сред собе, ватрено продужавао све истим начином. Анка се наљути, па му рече: «Е, мој господине! таквим путом и отишли смо ми из Србије. Да није било интрига око кнеза Милоша, неби он двадесет година по туђем свету лутао и плакао за Србијом.» И опет помињући старе и нове ствари, и домородне и недомородне интриганте, она помену и оног Бадовског, као најгрознијег смутљивца, па рече: «Зар није подло тако нападати људе ни криве ни дужне, па се служити противу њих којекаквим светским протувама, као што је тај лакај француског консулства, што лети од једног до другаг по српским кућама те интригира међу домородцима. Ко њега протури у двор да доставља Пацеку интриге и пресуђује: кога би кнез Милош требао да обеси, ако хоће да влада на миру. Зар онаки да изричу суд људима, који су заложили своје главе за повратак Обреновића у Србију? Шта то значи викати: народ! народ! а с друге стране нападати тај исти народ. Наравно, народ је највише учинио; али се не могу одрећи заслуге појединаца, који су руководили народ, да поврати Обреновиће у Србију.»

Бојовић све слуша, окрећући прстима дугме на своме мундиру, и смеши се иронично. Кад Анка заврши, он се јетко осмехну рекав: «Све заслуге тих појединаца у томе су, што су на време увидели, да би по њих саме било најопасније, изаћи пред масу народа са својим *републиканским* тежњама и пристали су уз народ за Обреновиће.»

Бојовић и недоврши ову последњу реч, а из Ранкових руку падоше бројанице у крило г-ђе Томаније; једним скоком он стаде пред Бојовића и сабља сену врхом у прси овоме: «Зар дотле Бојовићу? Зар ти ниси био инштруменат тих републиканаца? Зар ниси писао и растурао њихову мисао? Узвикну — и замуче. Беше блед, као да капи крви није у себи имао. [1])

---

[1]) Ово је било први пут, кад сам ја Ранка видела да тако плане, те ми тај случај и данас стоји на уму, као да је и пред очима.

Сви скочисмо с места. Г-ђа Томанија, узвикну! «Не! по богу сине!» и ухвати Ранка за леву мишицу.

Бојовић се уви; трже се натраг. Пренеражен, замуцкујући понавља: «Г-дин мајор! ја незнам чим сам вас увредио! Ја ништа не велим за вас. Ја незнам што ви примате на себе! — Ја одвајам вас.»

«Ја нисам радио одвојено од мојих другова, нити они одвојено од мене. Обреновићевци, или републиканци, ми смо једно. Ти то добро знаш.» Звонио је Ранков глас.

«Г-дин мајор! г-дин мајор! ја незнам; ја нисам вас увредио. Ја ћу тражити удовлетворења.» повтори Бојовић, још несигурним гласом.

Ранко већ стишан, спусти сабљу у канију и одговори: «Г-дин капетане! сутра од пет сати у јутру, ја ћу вам бити на расположењу. — Где год хоћете и којим год начином хоћете; остављам вами да изберете и одредите.» Окрете се домаћици, пољуби јој руку рекавши: «Опростите госпођо, што се овако жалосна сцена мораде догодити у вашој кући; није то прво изазивање и прекипе ми у срцу.» Окрете се на Стаку и Јелку: «Г-ђа Стака и Јелка, знају најбоље, како је овај човек мени био драг.»

Стака се видела погружена догађајем.

Ранко се опрости са госпођама, окрете се Бојовићу, који је као укопан код фуруне стајао, и рече: «До виђења г. капетане! (био је у ађутантском мундиру.) На вама је брига за наше изравнење. Кад сте се дотакли завесе над републиканцима у Србији, дужнисте је и уздигнути. Немојте штедити друштво опасно по земљу, јер би се тим учинили грешним и према отачаству и према својој савести.»

Бојовић се поклони, али остаде као нем на месту. Кад изађосмо на улицу, Ранко већ савршено умирен рече: «Ово што се овде догоди, несме нико знати. Немој се шалити да Вујовићу рекнеш што. — А сутра како Бог да.» Па као вазда кући долазећи, тако је и сада певушио веселу немачку песму: Die Gedanken sind frei, wer kann sie errathen?» (Мисли су слободне, ко ће их погодити?)

Те ноћи Ранко мало заспа, рано се диже па је радио на својим хартијама а све спроводио повторавањем кога стиха исте песме, коју је он обично певао. Кад је био расположен певао је одушевљено, а кад замишљен, певао је опет — механички. После, спреми своје «*белгијанце*» (пиштоље);

забрави сандучић, мету кључић у свој џеп и пређе код Стаменковића у собу. На доручак излазећи, Стаменковић беше као обично, благ и непрозрив; Ранко га праћаше весело певајући. Вујовић излазећи с друге стране, вели: «Ти Ранко последњи си ноћас легао, а јутрос опет си ме пробудио твојом песмом.»

Ја сам била на мукама; мозак ми се у глави љуљао а усиљавала сам се, да Вујовић не опази што.

До 7. часова Ранко ишчекиваше од Бојовића весника; у то доба г-ђа Томанијин момак донесе писамце; Анка му пише и моли га од стране своје мајке и своје, да одмах дође к њима. Ранко је отишао. Анка га дочека с тиме: као да се Стака толико била наљутила на Бојовића, да је хтела да му одрече руку своје кћери, рекавши: «Бојовић врло жали, што те је увредио, и готов је да ти то призна на који год начин ти хоћеш. Мајка и ја молимо те да прегореш ту ствар; а ја те молим и од стране Стаке и Јелке, да нама за љубав опростиш Јелкином заручнику.»

Анка је желела, да и Бојовића позове и да га она измири са Ранком. Ранко то није хтео. Он да реч, да ће Бојовићу опростити, али се неће мирити са њим; нити је хтео да жене буду посредници опроштаја његовог. Пред подне Ранко се врати кући, доносећи писмо, у ком Бојовић писаше:

«Господин мајор! Ја признајем, да сам изгубио право изаћи пред вас са уверавањем свога поштовања према вами; знам да ми ви неби хтели више веровати у томе. Признајем да сам вас синоћ несмислено увредио, и за то радо примам на себе сав терет синоћне ствари, па вас молим, да ми опростите.

СВАГДА ВАМИ ПОНИЗАН

Ђ. Бојовић.

Ранко је одговорио:

«Г. Капетане! Ви познајете мене боље, него што сам ја вас познавао, и знате да никад ни према ком нисам био злопамтило. Ја вам опраштам искрено и са оном вољом, о којој надам се, ви нећете моћи посумњати. Но, поред тога, ја сам дужан да вам и благодарим: ви сте обогатили моје искуство немилим уверењем, како ми је потребно бити стро-

жијим у штудирању људских карактера, и исто тако штедљивијим у издашности љубави и поверења свога. Ви можете бити уверени о мојој искрености у опроштају према вама, а тако исто можете веровати, да ћу се ја потрудити, да заборавим и реч, коју ми синоћ баци у лице онај човек, кога сам ја одликовао братском љубави и неограниченим поверењем својим.

„Напослетку овде вам кажем и то: да у навод *несмислености* с ваше стране, ја не верујем. Ви сте вазда били и вазда ће те остати човек *смишљен*. Синоћна ствар није испала случајно, већ с рачуном, да мене изведете из стрпљења. Ви сте и успели. Зато вам је требало дати и јачу лекцију, него што мени беше могуће учинити то у кући и у присуству уважених лица, која на жалост, морадоше бити сведоци, како се оконча наше пријатељство, за којим извесно, ја нећу никад имати узрока да зажалим.

Р. Алимпић.“

Пошто Стаменковић, који се тога јутра беше задржао код куће, у мисли, да сам прати Ранка, ако буде пошао да подели мегдан са својим љубимцем, ово писмо прочита, Ранко га испрати капетану Тихомиљу Николићу, (потоње генерал Теша.) другу Бојовићевом, који је био посредник у овој ствари.

Овим се свршила ова мучна афера, о којој — сем нас, који у салону г-ђе Томаније бесмо присутни, са стране Ранкове, једино је знао Стаменковић; а са стране Бојовића, не знам, да ли је знао ико до његов друг, кога је он послао Ранку, као свога заступника. Доцније, опет се прочује о томе, а то преко Теше Николића. Али сам Ранко, никада није помену о том случају, као да га се није никад ни сећао. Од њега се и даље вазда могаше чути само лепа оцена о умној бистроћи, способности, и вољи у службеном раду човека, чија је личност за њега на свагда остала равнодушна.

Она тешка обеда о републиканским тежњама међу светоандрејцима, није скована Бојовићем, нити се прво чула из његових уста; противници светоандрејаца, већ су је раније протурили кроз видовданову журналистику, а др. Пацек,

00071435

увукао је и у ходаје кнеза наследника, кога је он најусрдније уверавао, да су сви либерални прваци заражени републиканским тежњама. Тај исти др. Пацек, у својој души скривено мрзећи Србе и Српство у опште, мрзео је либералне идеалисте српске отворено, — свом душом својом. Он је доказивао своме господару: као да либерални прваци нису били за Обреновића, исто тако, као што су били противу Карађорђевића, и како су бајаги имали у плану: пошто народна скупштина обори кнеза Карађорђевића, да они преваре народ и да прогласе кнежевину Републиком. — Или, да рускога принца Лајхенберга (по ћери унук цара Николе), попну на српски престо; да приме везе са Русијом, а да пониште права обе српске династије.

Нарочито, око кнеза наследника тако водећи интригу противу либералних људи, уплетао се око малог двора многи измет и протува туђинска, као што беше и онај Бадовски, који је, лиферујући грозне клевете др. Пацеку и другима, доспевао до малога двора посредно и непосредно. Доспевао по вароши, у куће великашке, код кајмакамаца, код Карађорђеваца, и код старо Обреновићеваца, и као да скупим новцем беше плаћен, тако беше неуморан Његово потмуло лице, његове суре очи; његов туњави изглед, потпуно је одговарао његовој езујитској души. Што најпакоснији Србин није могао измислити, измислио је овај Пољак, и крстио либералне светоандрејце именима најсвирепијих људи из француске револуције. Туђинска протува узимаше себи право, да у отачаству српских синова пресуђују: како би кнез Милош требао најпре да повеша либералне прваке, па тек после да се својом бригом окрене пословима народним.

Под таком буром партијском, крајем Октобра месеца, сва три либерална првака, који обитаваху под кровом оне судбоносне куће, раселе се из ње. Ранко, као управитељ војне академије, пресели се тамо. Но не у школско здање, већ заузме једно скучено оделењице на другој страни школског земљишта. Стаменковић са својом породицом пређе у друго обиталиште, а Милован Јанковић, који — као Грујић, Јово Илић и још неки од пријатеља, беше остао без опредељења службеног, и као самац, да би се склонио од продивничких страсти, под видом слабога здравља, добије заграннични пасош, и остави отачаство ни сам незнајући куда полази. А министар Вујовић, који дотле беше гост Ранкове

куће, као да се својим обитавањем међу либералним људима и сам учини кнежевој околини непоуздан на министарском положају, растане се са истим још у овој судбоносној кући. Но лично омиљен код старога кнеза, а његовој околини незамерен, њега је ипак обасипала срећа пуном руком; 28. Октобра кнез га постави за члана државног савета. На столицу министра унутрашњих дела дође Ђоша Миловановић, — већ трећи по реду у истој години.

Два министра унутрашњих дела, — Миливоје Јовановић и Вујовић, како је који дошао на тај положај, отпустио је на полицијске власти распис, којим се ове у свој земљи опомињаху, да што боље мотре на светоандрејце. Да таква опомена, као застарела, неби се предала забораву, нови је министер обнови отпуштајући око половине Новембра циркулар на окружне власти, који је, као и два прошла био удешен противу светоандрејаца. Овај циркулар у главном је говорио: Како, па жалост, по неким местима сметају да се заведе општи поредак људи, који, бајаги, правећи претензије на неке своје заслуге за постојеће стање ствари, мисле да су они стекли и неко право, да се мешају у послове кнеза и његове владе, и да контролишу управу власти и рад кнежевих чиновника. Власти опет сматрајући неке као бајаги *заслужне*, а друге *незаслужне*, својим непажљивим понашањем припомажу, те се та разузданост све више и више увеличава. Но као год што су горепоменуте главе, које све багателишу, тако исто и власти, које их остављају некажњене, подједнаки рушиоци закона. «Светли књаз неће — вели — да трпи ни једне ни друге, но жели, да се с једне стране органи власти никад и нипошто неуздржавају од вршења својих обавеза, а с друге, — да народ остане у границама реда и послушности. Како онима, који су *случајно* припомогли свечаној победи данашњег поретка ствари, тако и онима, који нису имали прилике за то, књаз жели дати непосредног гласа при решавању народне среће. Он сматра, да није за свој повратак никоме обвезан, до провиђењу и целом српском народу. — Светли књаз неће да зна ни за какве партије.» и т. п.

Књига «Друга влада Милоша Обреновића,» говорећи о томе циркулару вели: Таква упутства и опомене заиста би могле имати и значаја и уплива, да то није било већ трећи пут, и кад се у њима не би нишанило на људе исклу-

чиво једне партије, а и неке, који су окружавали самога кнеза.» (стр. 80).

После трећег расписа, више либералних људи одмах су разрешени од државне службе; како у престоници тако и у унутрашњости толико чиновника беху сметнути без суда и пресуде, и у правом смислу речи, остављени са пуном кућом ситне деце без парчета хлеба, и у сред љуте зиме, без парчета дрва пред својом кућом. А неки од ових заврше ову годину са хапсом, а неки са прогонством из Београда.

1860. год. у Јануару, због једне неприлике изазване службеном неисправношћу капетана Николе Петровића, коме начелник главне војне управе, [1]) у двору скине сабљу и пошље га у затвор, кнез се ванредно наљути на овога и нареди комисију од пет виших официра — потпуковнике: Радисава Николића и Милосава Јоксића, и мајоре: Ранка. Јоцу и Димитрија Миланковића, да га суде. [2]).

Ова немила ствар изравнала се и свршила без штете за војног старешину. Али је овај догађај ускорио велику штету за једног од чланова реченога суда.

У пролеће, кнез Милош са својим двором пресели се на живљење у топчидерском дворцу, куда за њим пођу све београдске интриге.

Овога пролећа противници светоандрејаца беху пребогати у проналасцима сваковрсних измишљотина, којима обилато обасипаху ове, као смртним гресима. Милован Јанковић, прошле јесени уклањајући се из отачаства, ни сам није знао где ће зимовати, а знајући у каквој беди остају ње-

---

[1]) У прошлој години одвојена је војска од министарства унутрашњих дела, и г. в. штаб претворен је у г. в. управу.

[1]) Ова ствар, због које се стари кнез тако наљути на начелника војске, изазвана је неправилним вршењем дужности од стране капетана Николе Петровића, који дошав из Крагујевца, на јављању у г. в. управи не нађе начелника да му се лично представи, већ се само запише у књигу преставе, па сматрајући ваљда да је тим извршио дужност према старешини војном, одмах оде у двор и сам се престави владаоцу. Излазећи од кнеза, у оцаклији сретне се са начелником, који, изненађен тако неправилним поступком свога официра, изгуби стрпљење па му на месту одузме сабљу и пошље га у затвор у в. касарну. То старога кнеза веома наљути, можда још више с тога, што је исти официр био унук (по ћери) Станоја Главаша, српског јунака, и кнез га радо примио.

гови пријатељи, није им се ни јављао. Но кајмакамци у двору и око двора, пратили су његов пут, боље него његови пријатељи, и подигну ужасну вику говорећи: како либерални људи, бајаги, тражећи себи снаге ван земље, послали су Јанковића у Русију да ради на томе, како би принц Лајхтенберг дошао за владаоца Србије. И које личном усталашћу, које својом штампом, вичући, пишући, протурујући интриге свуда и на све начине, напуне двор и целу земљу овом опаком обедом: «Они спремају нов преврат у земљи! Они траже рускога принца да доведу за владаоца Србије!» — Ето нова намета, нова јада на главу светоандрејаца. Противничка журналистика позиваше Господара земље да убија, да веша све те усијане главе, — те страшне револуционере. Писане су и подметане пасквиле противу најчеститијих људи; гоњени су и из Београда прогоњени најодличнији светоандрејци.

Тако грозном обедом ударајући на либералне светоандрејце, људи, испиљени у крилу уставобранитеља а однеговани у недру кајмакамије, поред опште деморализације којој отворише широка пута у земљи, смело бацише њену отровну клицу у црквени сталеж и у српску цркву; ударише својом клеветом и на поглавара српске цркве. Митрополит Михаило био им је немио с тога, што је Св. Андрејска скупштина њиме заменила митрополита Петра, кога, поред свих његових грехова према ослободиоцу земље они жељаху пошто по то одржати на столици српске митрополије, и с тога, јер он није примио своје духовно образовање у њиној патроници, — Аустрији, него у православној Русији. А, по годинама, и добу свога школовања од младости, био друг и пријатељ најодличнијих људи, које је пошто по то требало удалити од Обреновића; састрти—уништити их.

«Друга влада Милоша Обреновића.» побрајајући лица противничке партије, која су најревносније радила противу светоандрејаца, вели: «Ето, из таки је народни елемената била састављена дружиница, која је у себи осећала способности и жељу, да ступи у борбу са народно-либералном странком. Тој дружиници пристали су да се пришљамче сви они, чији интереси, намере, мнења, овим или оним начином није поштедила Св. Андрејска скупштина. Ти људи образовали су тајну силу, која је водила борбу иза кулиса, нарочито помоћу пањкања и сплетака. Већини ових било

је савршено све једно ма ко носио титулу књаза, а неки су се опет у дубини своје душе једили на светоандрејце, само зато, што су их ови предухитрили у улози оптужиоца Карађорђевића и повраћању Обреновића. Било је међу њима таквих, који су рачунали, да за њих неће бити с горега, да до седмога неба уздижу књаза Михаила, жалећи, што није он сам собом непосредно заступио Карађорђевића и за све Милошеве погрешке нису кривили њега но људе, који припадају либералној странци. Главна им је била брига, да поткопају значај светоандрејаца не само у двору но и у народу и на њиховом паду да отпочну зидати свој сопствени успех» (стр. 66.)

У овој својој књизи именујући неке између руковођа борбе против светоандрејаца, у околини кнеза Михаила, писац на прво место износи др. Пацека, као оруђе Илије Гарашанина, који није могао прегорети, што му није испало за руком, да надвали либералне људе, који су господарили Св. Андрејском скупштином, и Филипа Христића у околини старога кнеза. [1]).

Од како се Ранко беше настанио у кругу војне академије, свако пријатељско и породочно удружење што се у његовој кући виђало, достављено је и претресено у двору топчидерском и у Београду у двору кнеза наследника. Између првих радина у овоме био је мајор Протић — Драгачевац, [2]) јер је он и у касарни официрима говорио: како Ранко неби нипошто смео дуже остати као управитељ војне академије, јер би он — вели — од академичара лиферовао за српску војску само најжешће револуционаре. А чуло се, како је и управитељ вароши, у предсобљу кнеза наследника говорио, како ће то славно друштво што се и дању а ноћу састаје у академији код Алимпића, бити скоро разагнано, да се више не сети своје навике.

---

[1]) Ко би се наканио да прочита историјско дело «Србија и Русија» и «Србија после париског мира», неби с горег учинио, кад би прочитао и «Друга влада Милоша Обреновића.»

[2]) Кад су (1859) познати официри у Крагујевцу ослобођени и дошли у Београд да владаоцу пољуби руку, мајор Протић дође те и Ранку заблагодари на његовом раду у извиђају тополивничких злоупотреба где је он могао бити прва жртва, говорећи како се осећа према Ранку дужан својим животом, што је ствар онако прошла. Али, оставши тада у Београду као начелник артилерије, он се одмах видео у првим редовима противника светоандрејаца; нарочито је Ранка и код војног старешине поткопавао, и није се одмарао докле није успео у својој жељи.

Све ово није говорено на празно. После неколико дана дошао је Ђуђев-дан; Ранко је прославио своје крсно име, као обично са својим пријатељима, а сутра дан-24. Априла, улазећи у школско здање, нађе акт начелника г. в. управе, којим му се саопштава, да је он разрешен од дужности управитеља војне академије; да има одмах предати дужнот другоме лицу, и што пре испразнити стан у ком је обитавао.

Према местном обичају и према тада врло реткој могућности наћи у вароши удобнијег стана и у доба кад се станови под закуп издају, (на месец-два пре Ђурђев-дана) сад Ранку беше могуће учинити само једно: сву своју покућину, коју је за осам година стекао, избацити на улицу па се сам завући у чатрљицу какву, која, у време избора није била ни за ког. Тако он и учини, сву своју покућину преда упропашћењу, [1]) и одмах трећег дана остави круг војне академије. А да би избегао слушање оних посведневних клевета противника и њихове штампе, која се развијала у највећој безобзирности, уклони се из Београда; пође на Смрдан-Бару, где пробави неколико недеља на Дрини.

Својом срећном нарави, Ранко је вазда умео заклањати и разгаљивати сваку своју неповољнос, те и сада овде изгледаше као да је дошао на Дрину једино, ради уживања красне природе. Вазда ведар и весео, ипак се клонио друштва и прилике где би се чуло партијске речи, које већ свуда по народу беше посејано и већином је проводио своје време обилазећи врлетну околину, и на обали Дрине рибу пецајући. Описивао је својим пријатељима у Београду своје пријатно занимање удаљено од престоничке атмосфере, а они њему истом шаљивошћу причали о свом мучном беспосличењу у Београду, где му један у свом писму вељаше: «Ево, ми сви овде много радимо и знатне користи земљи приносимо тиме, што у нашем удружењу изучавамо ко може више да ћути, и да није нашег песника (Јове Илића) да направи по који шаљиви виц или да нам отпева што, е, би заслужили прву награду. А кад ми овде оволике труде полажемо, није право да ти тамо у толиком уживању време трошиш. Кад те је срећа на Дрину донела, постарај се,

[1]) Два млађа човека, — Радивоје Милојковић и Миливоје Прајзовић, откупише за своју потребу неки део Ранкове покућине; но је већина растурена по туђим кућама па склониште, па тако и упропашћена.

да јој се одужиш: Пређи Дрину, ослободи Босну од Турака, па ће ти онда бити слободно и са оне друге обале у Дрини рибу пецати.»

Мато Крајинић, помоћник начелства подринског који је раније, као вишегодишњи срески старешина у Поцерју, по Ранковом упуству, тамо заклањао спрему за Св. Андрејску скупштину, у ово доба, заступао је Миљка Марковића, окр. начелника, и једног дана донесе Ранку писма, која му из Београда преко њега поштом долажаху, па извади из свог џепа писмо министра унутрашњих дела и показа овоме. Министар пита заступника окр. начелника: «Чим се Алимпић занима на Дрини? Како се понаша прота Игњат, [1]) од како је Алимпић у Лозници? Долазе ли му свештеници и људи из народа?» и т. д.

Ранко се с места врати у Беорад.

У Београду, — поред првих првака: Илића, Грујића и Ранка. (Јанковић се бавио у иностранству) велики број либералних пријатеља, све под истом судбином у беспосличењу, као и вазда састављаху једну нераздвојну заједницу у породичним круговима, где налажаху себи занимање највише у забавној литератури. А кад-кад, провођаху вечери око каквог гуслара; слушајући дивне песме народне, заборављали су на беде светскога живота и на своје противнике, који на њих нису заборавили, јер се и у овим приликама вазда виђао по који смирен човечић ходајући око прагова њихових.

Тако је тачно вођена контрола над кућама, у којима свака политичка реч беше суспендована, као лек, који увећава трпњу без да бољку умањава. Таком својом ревношћу приврженици кајмакамије у служби Обреновића династије, гоњаху либералне светоандрејце, који то све сами слушајући и гледајући, често су се пута међ собом и слатко и горко насмејали судбини својој.

---

[1]) Од повратка Обреновића у Србију, прото Игњат беше члан београдске конзисторије, а овога пролећа отеран је из Београда; он у Лозницу, поп Јово, (доцније шабачки епископ Јероним) професор београдске гимназије у Шабац, да чаме тамо под надзором привржепика кајмакамских. У време Ранковог бављења на Дрини, прото Игњат није се бавио оним, што му је у Београду подметано него по цео дан седео и дубео клеков пањ из ког је изрезао дивне гусле на дар своме ученику. Ове гусле доста пута послужише Ранку и његовим пријатељима као мила забава и разбибрига у немилим данима свога живота.

Концем Маја месеца кнез Милош пође у Алексиначку Бању, водећи са собом сво особље свога двора и велику пратњу. За време његовог бављења тамо, његови доглавници скују неку нову клевету против Андрије Стаменковића, кога кнез беше одредио, (као члана државног савета,) да надзирава грађење друма од Београда Крагујевцу, и позову га да што пре дође у Бању. А кад овај тамо дође, они му кажу, да је кнез врло љут на њега, па му наговесте, могућност неке страшне казне. Кнез приме Стаменковића боље него што је желела његова околина. Али је осетљивој души било и сувише потреса; по повратку из Бање, Стаменковић одмах паде у болест, која га и у гроб спреми.

Кнез се врати из Бање раније него што је мислио кад је тамо полазио; употреба топлих вода, није га крепила већ већма слабила. Кнез Михаило ишао је оцу на сусрет у Брестовачку бању, од куд се преко Неготина у Београд врате. Долазећи Дунавом, кнез и не сврати у Београд већ се извезе на топчидерском магацину, и опет се смести у топчидерском дворцу.

Од повратка из Бање, здравље кнежево све је више опадало. Његов се живот гасио; примицао се својим последњим данима. Његови су доглавници то видели, па су хтели да за њесова живота учине још што за светоандрејце.

У прошлој години, у време бављења кнеза Михаила са кнегињом Јулијом у Паризу, његови пратиоци Маринковић и Цукић нађу тамо мајора Заха, који је од повратка Обреновића у Србију, живео у Француској; доведу га и преставе кнезу. Ове године, пошто се кнез Милош из Бање врати, његова околина настане те код њега изради Заху повратак у Србију, где га одмах поново поставе за управитеља војне академије, коју је дужност, од Ранковог разрешења вршио капетан Димитрије Караџић, проф. академије. У исто време нађу удесну прилику, да Ранка уклоне из Београда. Прилика је била:

Од како се Обреновићи у Србију вратише, Турска је изгубила своју пређашњу власт и мешање у унутрашња права кнежевине; тим онезадовољена, узела непријатељско понашање према њој и окружавајући је својим неповерењем нагомилана око Србије черкеске насеобине, које су јој у пограничним местима штету чиниле. Ово је било нарочито са стране Босне, од куд су Турци прелазили Дрину, и у

друштву са соколким и мало-зворничким Турцима узнемиравали и чинили штете пограничним селима. Вести са Дрине узнемиравале су старога кнеза, а његови доглавници му подиђу тим: како би нужно било, да се пошље на Дрину један од млађих војних људи, па му докажу да би Ранко био најбољи за то, да према Босни очува сигурност границе, и Турке Сокољсне и Малозворничане да сузбије, да не чине народу штете. Тако се то намести и министар унутрашњих дела, задахнут духом кнежеве околине напише указ, којим се Ранко поставља за начилника округа подринског, па, и без знања кнеза Михаила, врховног команданта војске 12. Августа у Топчидеру поднесе старом болујућем кнезу те тај указ потпише.

Кад се врати из Топчидера, министар прикаже потписан указ кнезу Михаилу, рекав му, да је то тако учињено по нарочитом налогу кнеза владаоца. Кнез Михаилу не буде право; рекне: да он, као врховни заповедник војске, ако је отрпео, кад је Ранко без његовог звања дигнут са управе војне академије, неће отрпети, да се у његовом присуству у земљи, без његовог знања један виши официр дигне од своје струке, и преведе у струку полицијску. Кнез са истим министром пође одмах у Топчидер, да код оца исправи ствар[1])

Ствар је у Топчидеру добро свршена; кнез Михаило није је променио. Стари кнез узме све на себе, рекав сину: «Нека сине! нека! само за неко време, докле се Турци устукну насртати у нашу земљу, па ћу ја опет њега вратити; и ја нећу, да се он одваја од његове струке. Ја га

---

[1]) О овоме ја сам одма дознала, а то овако: Г-ђа Перка Бајаћка, живећи у Београду у великом двору, тога дана пред вече пошље те ме зове, и дочека ме овим речима: „Јуче по подне ишао је Ранко с тобом код Јове Илића; а с вама је био и неки Срећковић, који се скоро вратио са наука из Русије. Тамо у Јовиној башти било их је много, а и Стевча је био: Ја хоћу да ми ти сад кажеш шта је тамо говорено?» Ја сам јој испричала све, а како нисам у памтењу кратка, и данас знам да сам јој казала сваку реч, што су беспаслени људи међусобом говорили, причајући занимљиве прилике из свог и светског живота. Перка поћута па опет: „Кумим их Богом! нек се уздржавају од тих састанака. Кажи Ранку нека ме послуша и нека се свега клони, барем докле је Бабо овако! Стрепим, хоће их све позатварати. Да није Бабо болестан сутра би бежала из Београда; сплетке ми на врх главе изађоше.

У овоме часу кнез Михаило на колима с министром Ђошом изађе из дворске капије. Перка се узнемири, а њен син Милош уђе у собу. „Куд ће књаз сине у то доба; да није јављено да је Баби зло?» „Није! — одговори Милош, већ друго нешто.» Он заћута а мајка га пита, „Шта је? Овај одговори сумњиво: „Ништа!» Ја разумех да Милош неће да говори због мене; тешка мисао прође ми кроз главу: „Сигурно се тиче Ранка?» Јест! Ранка! одговори он, и каза шта је, рекав: „Књаз Михаило ће то покварити; не треба да се чује и да је било што.»

не шаљем на Дрину да тамо остане, него само докле се заплаше они *шљивари*.»

Немогући разубедити, а нежелећи љутити болесна оца, кнез Михаило се врати у Београд. Сутра дан, одмах у јутру позове Ранка; каже му о ствари и рекне: «Отидите у Топчидер, рекао је Бабо. Молим вас, немојте да он осети да вам је што неповољно; њему су напунили уши, као да Турци већ и робе на нашој страни. Постарајте се са спремом, да би могли раније поћи; јер би Баби могло бити криво, ако би ви оклевали с поласком на Дрину.»

Кад се око 10 сати Ранко јави староме кнезу и заблагодари му што га није даље оставио да беспосличи, кнезу то буде по вољи па га пољуби у чело: «Баш ти вала сине! кажи и Мијаилу тако — кажи! Он се љути а баш ја сам тебе изабрао, јер ми људи казују, како су се они шљивари (Босанци Турци) преко Дрине млого осилили, па ускачу овамо те народу чине штете. Ја знам, ти ћеш већ умети тамо устукнути и оне отуд, да не броде преко Дрине, и ове вамо одржавати у шкрипцу, па кад се Турци мало заплаше, ти ћеш се опет вратити вамо. Ја и нећу да се ти одвајаш од војске. Кад будеш спреман да пођеш, ти се јави Мијаилу. Збогом сине! нек ти је срећан пут. Поздрави у народу све и у здрављу да се видимо».

Истога дана пред ноћ, министар унутрашњих дела шаље Ранку акт о његовом постављању за начелника окр. подринског, и уз то своје писмо, којим га позива, да, што је могуће пре пође на Дрину, рекав: «Потреба службе и заповест светлога књаза налажу вам, да без одлагања похитате на определење своје.» А Ранко, одмах исте ноћи остави своју кућу, седне на кола, осване у Шапцу, око подне стигне у Лозницу и јави своме министру, да је приспео на своје определење. — —

После Ранковог одласка на Дрину, ја одох да походим Милоша Ј. Обреновића, који овога лета, већ оболео у јектици, беше дошао у Србију. У салону г-ђе Томаније, где застадох — као обично — Обреновићеваца, Кајмакамаца и Карађорђевићеваца, сеђаше и Милош са г-ђа Перком. Чим ја у собу, на првом кораку он ме већ пита: «Куд ти је Ранко?» «На Дрини!» одговорих ја весело. «Зар Мијаило Барловац у двору кнеза Милоша а Ранко да чува дринске кршеве?»

«Тако је било писано !» опет ја шаљиво. «Па нека је срећно Обреновићима !» додате овај Обреновић, са иронијом.

А г-ђа Томанија, према познатој својој благости, желећи да сав српски свет живи само у слози и љубави, да би ублажила израз, укори сина, рекав му: «Де ти, де! нека те чује Господар !»

Стари кнез Милош умре на Крстов-дан, 14. Септембра, — у топчидерском дворцу, а његов синовац — млади Милош 8. Новембра, на Св. Арх. Михаила, у Београду, — у кући своје мајке.

По свом одласку на Дрину, Ранко се није враћао у Београд за живота старога кнеза. Вест о смрти кнежевој застане га на Крстов-дан на стрелишту у дринској долини. Он вели: «Кад сам Подринцима прочитао депешу, од свега срца грунуле су ми сузе, и распустио сам стрелце, да уз Дрину понесу тужну вест, којој су се само Турци могли обрадовати.»

Колико је Ранку било нахуђено тиме, што је изметут из своје струке у којој је он живео, у којој је стварао, а бачен у струку њему страну, у којој је морао штудирати исправност онога, што други ствара, толико, слушајући о продужењу дворских и престоничких интрига, осећао се добро тамо, где ових није било. Описујући своје живљење на Дрини, у једном свом писму од 11. Септембра, он говори:

«На чистом дринском ваздуху, ја се осећам ведар и весео. Жудим за домаћим животом и за својим пријатељима; иначе сам срећан што сам удаљен од тамошњих сплетака, од којих ми се и мозак у глави често пута потресао. Београдска атмосвера тровала ме је, а овде, у овом добром народу, од свега тога миран сам и слободан, и кад би ми овде било једно мало насеље од оних, који су мени драги, никад не би пожелео променити место становања.

«Канцеларијске послове поверио сам моме добром Мати, (помоћнику Крајинићу) а ја сам већином на коњу — у округу; обилазим пограничну линију, па се често здравим са Турцима Сокољанима и онима преко Дрине. — А пријатељи смо, да не може боље бити. Кад год пролазим дринском обалом, чујем како преко Дрине емшерније, показујући руком на мене, један другом довикује: «Аскер! аскер!» (вој-

ник! војник!) а ја, уз пут певајући њима одговарам: «Рахат раја! Рахат и сви Турци! Рахат и цар у Стамболу своме!» — по Милутиновићу, и завршујем својим: «Нека је рахат дворска господа од мене тамо, а богме и ја од ње овамо. Ја могу свуда а они би мучно овуда.

«Ја сам се већ упознао и опријатељио са овим стењем и камењем, али мој сиромах *Аријан* (коњ) још никако. Пужући се уз клизаве стене и слазећи у кршевите провале, он сиромах често пута задркће као прут на олујини; а ја га помилујем: Јаваш! јаваш! кобо! навикавај се овоме врлетноме пределу, јер морамо заједно овуда бродити; ти вазда пешице а ја кад на тебе, кад пред тобом.

„У празничне дане имам овде лијепе забаве. Ради уздизања војничког духа, који је искључиво потребан на овоме крају, завео сам стрелиште у долини дринској — код Лознице. Ту ми се у свечане дане искупе јуначни Подринци и буљук-баше с пограничних караула, те гађају у нишан. — А ја сам им учитељ. Милина је гледати ове отресне граничаре како се на пушци надмећу; ни један неће да је лошији од друга свога, те се тако не би могло рећи, који је бољи од кога. Буљук-баше су ми сиви соколови; сваки је кадар да од око устрели орла под облаком, и у бистрој Дрини да згоди Младицу (рибу), хитрију од ластавице. Но овим соколовима ваља доста праха и олова. Ја рекох: да ћу их ја снабдевати тим јуначким даром, па реч ваља одржати. Мајдан олова овде је (у Крупњу), али је барутана тамо у Београду; мајстор Благоје (војени пушкар) радо ће ми лиферовати барута, а исто и ти њему исплаћивати моје друговање у томе.»

Писма Ранкова најбоље казују, како се он у народу живећи осећао. На две-три недеље после смрти старога кнеза, у своме писму од 14. Октобра говорио је:

«Овде ми је добро и од Бога и од људи. Здрав сам; то ми милостиви Бог даје, а људи ми указују уважења и љубави. Ја сам њима старешина, судија, адвокат, и све. Њихове старинске сваће и парнице ја расправљам на брзо; ислеђење и пресуда обави се у којој сеоској кући или у општинској судници; све једно, ђе се нађу парничари и потргну ствар, због које се годинама попреко гледају и врзу око начекства и суда. Ја међ њих, па за сат-два спор је расправљен и свршен; они се братски изљубе, а мени

благодаре, што сам уклонио између њих омразу и муку, да дангубе и троше се око даљег суђења. С тога су ми људи послушни и одани, и мало би их било, који неби за мном у ватру полећао. Тек, дао Бог, овде не грози опасност ни мени ни њима. Турци клоне очи од мојих Подринаца, а ја ове притежем, да Турчину не пркосе, па ето добра и тамо и вамо. Красан ли је ово народ; сачувај га Боже од кварежи чиновничких интрига.

«Збиља! Мислећи на тамошње интриге и муке, помишљам: да ли не би било боље, да се више и не приближавам тамо, ђе би се коме чинило, да би му ја својом близином могао бити опасан, и ђе ја неби никад хтео бити у рачуну подлих дворјана, који су ми оставили доста немилих успомена. Кад се сетим млоге и млоге горчине, коју сам ја за кратко време прогутао, веруј ми, да се од срца грозим близине двора, и кад би био сигуран, да ме не ће опет по којој службеној потреби у брзо одовуд кренути, ја бих ти предложио, да се ми што скорије овде станимо. Ја сам у стању издржати све могуће терете физичке, и био би вољнији вадити стене из Дрине, него тамо подносити подле сплетке, — од којих, дао би Бог, да променим владаоца, у двору буде очишћено. Па још ако би се остварило како ми из Крагујевца Арса наговешћује,[1]) — а чујем, да се и ту у двору живо на томе ради, — то, за чим мене највећма срце боле, неби било промењено, нити би се мени више дало места где би ја својим радом могао стварати. — — Па нашто ми тада Београд?»

---

[1]) Арсеније Туцаковић, начелник окр. крагујевачког, — у детињству друг кнеза Михаила, и велики мученик за њега, у овој години напише му писмо, (мемоар), у ком опширно излаже прошлост Обреновића и Обреновићеваца где између осталог рекне: «Твоји књаже, и Твојих пријатеља непријатељи, непрестају бити што су били. Они се надају скорој смрти Твога оца па се спремају и веле: Чим Бабо умре и Ти заступиш његово место, узећеш Гарашанина за првог министра са његовим људма, (именује све оне који и дођоше после у састав владе.) Ако буде, како непријатељи желе и веле да ће бити, онда би могао позвати и Миливоја из Блазнаве, па њему дати војску. И тако би све било ондах свршено.» У истом смислу пишући и својим пријатељима Арсеније их позива на јачу стрпељивост, не рачунајући на блажије прилике за себе. После смрти старога кнеза, кад су кајмакамци на све стране у земљи трубили, како ће Гарашанин са поменутим људима саставити владу, он пише и министру Ђоши, како се међу противницима династије говорило о томе па и у томе писму на министра заврши као и раније на кнеза Михаила. Поводом таквог свога писања, Арсеније под новом владом поднесе гоњења и беде, које га доведе, да поремети умом и доспе бечке луднице. где га је до топчидерске катастрофе издржавао кнез Михаило. 1875, умом опорављен но срушен телесно врати се у Србију, где на скоро и умре.

У другој половини Октобра, Ранко дође у Београд на пријаву новом владаоцу и да с кућом у Лозницу посели. Тада му кнез рекне: „Чујем да сте наумни да се селите у Лозницу; немојте то чинити. Док нова влада буде састављена, ви ћете се позвати овамо; ја нисам рад, да се ви одвајате од своје струке, кад смо и онако посве оскудни у официрима образованим.“ Ранко опет сам оде у Лозницу, мислећи да ће се у најкраћем року вратити у Београд.

IV.

ВЛАДА КНЕЗА МИХАИЛА, БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА. ПРЕДАЈА ГРАДОВА У СРБИЈИ 1860 — 1867.

Ступајући по други пут на владалачки престо, кнез Михаило, као пун горких успомена из своје прошлости, и полажући нов темељ своме владалачком животу у отачаству, поред осталог изговорио је и ове речи: «Неће Милошев син још једном лутати по туђинству! Србија ме је родила, у Србији би ће мој гроб. Мој живот и све што је моје, својина је мога народа.»

После посмртне четрдесетнице кнезу Милошу, нови владалац приступи саставу нове владе. Кнез позове Илију Гарашанина да уђе у кабинет као председник владе; но кад му каже своју вољу, да у исти кабинет уђе Јеврем Грујић, као министар правде, Гарашанин изјави да он са Грујићем не може. Кнез ипак неизмени своју племениту намеру, да овим актом сталожи партијско трвење и учини слогу међу онима, који су се њему чинили као прве снаге у држави. 28. Октомбра у вече он сам пошље указе онима, које је изабрао као министре у нову владу. На тај начин, Филип Христић, као председник и министар иностраних дела, Никола Христић као министар унутрашњих дела и Коста Цукић као министар просвете и црквених послова с једне,

а Грујић као министар правде с друге стране, уђу у састав прве владе повторне владавине кнеза Михаила.

Кад нова влада прими своју дужност, кнез постави пуковника Жујовића за члана државног савета. А држало се да ће Ранко доћи за начелника војске. Но Жујовића замени мајор Протић, — Драгачевац, који се беше мало раније оженио сестричином овога.

Овим избором новог начелника војске онемогућен је Ранков повратак у војску. Мајор Протић кад прими дужност начелника војске а сазна и о кнежевој намери за Ранков повратак у војску, он сам похита и изјави владаоцу своје мишљење, како би требало Ранка вратити у војску, и као «доброг на перу,» да се употреби при главној в. управи. Том приликом призна и како стоји расцеп између њега с једне, а Ранка и Јоце с друге стране, али наведе за узрок оно, што није било ни налик истини. Говорио је, као да је све потицало просто из њиног саревновања према њему, јер је он, бајаги, својим ревностним радом у тополивници «морално изнуђавао,» те га бивши кнез Карађорђевић ванредно одликовао, и на тај начин престигао ове са два чина, што је — вели — изазвало њино огорчење према њему. За овај његов предлог кнезу ја одмах дознам и јавим Ранку. Ранко учини корак код самога кнеза; објаснио је према ономе, што му је кнез рекао, кад је у Београду био, и према новом начелнику војске, са молбом рекавши: «Службеност би трпела кад би дошла међу два човека који су сами међусобом у основи највећа противност, а мени лично било би и немогуће да се у садањим приликама у војску вратим. За то најпонизније молим вашу светлост, да за сада останем овде ђе сам.»

Мајор Протић, као старешина војске, чим почне долазити у непосредан додир са владаоцем, стане пред њим губити од оне важности, у којој му је својим протекторима био представљен. Опажајући то, па извесно желећи да што боље код владаоца утврди свој положај, најревносније се истицао у својој оданости и лебдењу око личности његове. Ваљда имајући на уму, да опроба поуздање дворске страже, баш кад је због жалости за кнезом оцем у двору држана строга тишина, он се избезуми те је сам собом наруши. Ноћу, између 1860—1861. г. у глухо доба нападне на шиљбока пред малим двором, где је обитавао кнез Михаило и

кнегиња Јулија, и то, под самим прозорима њихове спаваће собе, покушавајући, да без одзива уђе у дворску капију. На јасној месечини шиљбок позна начелника војске, но му ипак недадне корака ближе, већ према правилу узме пушку на руку, пита: «Ко иде?» «Главна војна управа!» одговори начелник, начином, како је он у опште у војсци пријављивао са̂м себе. Шиљбок тражи одзив. Али главна в. управа недајући одговора, заподене питати шиљбока: Шта чува? Кога чува? Зна ли да је кнез туна, где он чува? Тако заговарајући шиљбока, превари и докопа за пушку, па како је био веома крупан и јак човек, шиљбок се морао очајно борити да одржи своје оружје, а у томе, несрећом, начелнику глав. в. управе исклизну ноге на снегу, те се колико је дуг простре на калдрми пред шиљбоком, који, бојећи се нова напада, запомаже дворску стражу. Док официр — начелник страже, са овом допане шиљбоку у помоћ и начелника подигне са калдрме, у двору се све избуди, и сцена се сврши целом узбуном. [1])

Кнез Михаило, пробуђен првим гласом шиљбока, остави своју постељу, и кроз прозор према месечини је гледао борбу шиљбока са начелником глав. в. управе, па је видео и закључак исте. После тога случаја, таки сутра дан, знао је мајор Протић, да наступајућа година неће за њега бити благополучна, јер је одмах удаљен са свога високог положаја. Тим чином постане нова потреба начелника гл. в. управе.

У половини Јануара месеца, либерални пријатељи претрпе тежак губитак. Андреја Стаменковић, кога сви пријатељи високо цењаху и братски љубљаху, и који је својом благом нарави и својим мирним лицем дуго скривао тугу, која је његово патриотско срце дубоко обранила, исчезе између њих. Живот овог врлог Србина угаси се лицем на св. Саву. 15. Јануара беше погреб. На пратњу дође безбројно света; сво житељство београдско беше се слегло око обиталишта, да учини последњу пошту најодличнијем члану Св. Андрејске скупштине. Спровод је пратио министар полиције и гомила жандарма, који при опелу у

---

[1]) М. Ђ. Милићевић, у својој причи: «Драга дража од вере", описао је ову сцену, наводећи је под именом: «Пуковник Ротић», — види «Отаџбина» од 1883-ће године.

цркви св. Марка, гурајући се кроз масу света прођу и заузму место око црквених врата. Свет се с чуђењем обзире и гледа почаст дотле невиђену при тужним свечаностима. У цркви се зачу жубор: «Полиција је дошла, да чује надгробну реч, коју ће да говори архимандрит Зисић, професор Богословије, и да прекине, ако буде политичке садржине.»

Архимандрит Зисић је говорио и својом речи дубоко потресо цео збор. Полиција је пратила беседу и остала мирољубива. Самртник је подигнут; понет гробу, а гомила жандарма појури напред, те заузе место око раке. Свет се згледао зачуђено; гласови се чујаху: «Говориће се и на гробу; тамо ће бити страшно; веле, да ће жандарми пуцати и растерати свет.» Други веле: «Јесте: жандарми имају наредбу да пуцају, ако се почне говорити на гробу.» Свет се узнемири; људи се намрштили, женскиње изостаје; измиче се као пред пожаром. На гробу није говорено. Жандарми су држали линију око гроба. Пријатељи спусте Стаменковића у гроб; баце му по грудвицу земље и за навек се опросте с њиме.

Пријатељи се враћаху са Стаменковићева гроба са удвојеном тугом; јер им прилика даде уверења, како један између њих, срушен партијским притиском леже у гроб, да тамо мира нађе, — а њима, који након њега осташе, остаје да и даље сносе терете партијског притиска.

Овога дана, видело се јасно и отворено, да племенита намера владаоца, при саставу своје прве владе, није донела свог жељног плода. Ко је смислпо? Бог ће га знати! али је и у самоме кнезу дато уверење, као да су либерални људи спремали, да при погребу Стаменковића начине неку демонстрацију у прилог светоандрејаца, према чему је, бајаги и надгробна реч удешена била. И доиста, међу члановима владе, нађе их се, који тумачише речи архимандрита Зисића у изопаченом смислу, и нађоше тешког значења у речима: «Ко да прежали Стаменковића, славног, народом обљубљеног радина славне Свето-Андрејске скупштине!» И «Глас овога губитка, потрешће срца народа, за који је покојник живео и мрео.»

После Стаменковића укопа, полиција је растурила по вароши свакојаке ужасе о либералним људима. Раструби се, као да ће обиталишта ових бити претрешена, да се нађу и покупе сви примерци надгробне беседе, која беше

штампана у књижицама, а у влади оцењена као револуциони спис. А, пошто је пре два—три месеца долазио у Београд познати руски књижевник Аксаков, и донео велику количину књига „Посланица, къ Сербомь" у којој се исповедало начело опште-словенског братства, и за време свога бављења у Београду, проводио у друштву и у кућама либералних људи, што је такође уписивано у грех овима; чуло се, како се надало приликом претреса кућа либералних људи, наћи значајниx политичких списа и осим надгробне речи. Но се ови гласови ограничише на томе, што је распитивано о књижицама, и тиме спречено, да се по унутрашњости растуре. Али је архимандрит Зисић после Стаменковића укопа одмах разрешен од професорског положаја и послат у манастир Туман (окр. пожаревачки), да тамо живи као манастирски заточник, где је под таким ударом, изгубио здравље своје. После једне године, кад се врати у Београд, и кнез га прими с речима: „Ја сам се уверио о вама. Будите уверени, да ће вам моје владалачко благоволење у будуће бити заштита од сваке неприлике." Све је било доцкан; Зисићу није било суђено, да ужива срећу владаочевог благоволења. Смрт је одвећ нагло спуштала своју тешку руку спремајући се, да у њему покоси пуну младост, ретку даровитост ума, трудно стечено знање, способност и раденичку вољу духовита човека.

У залуд је Грујић, као представник либералне странке заседавао за столом нове владе; он је тим само више трпео. 1861. г. у своме почетку беше одвише тешка за либералне људе. Јануар месец донео је за њих само невоље и беде, по којима су имали да и даље испаштају грехе својих светлих начела и дела. Стаменковић, — што рекну није се у гробу охладио; архимандрит Зисић, у своме прогонству није се станио, а београдска полиција улази у куће либералних људи, и одводи их у тавницу. Милован Јовановић,[1]) Стојан Бошковић и Владимир Јовановић, тек у почетку месеца оглашени као будући уредници политичког

---

[1]) По смрти кнеза Милоша, Милован Јанковић похита у отачаство на поклонење новом владаоцу. Кн. Михаило не хтедне га примити с почетка; али пошто му је његова околина непрестано доказивала, као да је овај либерални првак, већи револуционер, горе зло у земљи и опаснији за државни поредак, него и остали његови другови, кнез га позове преда се и у четири ока очита му горку лекцију, господарски му препоручујући правило будућег живота у земљи. После таког пријема код владаоца,

листа „Народна Скупштина“, 29. истог, беху одведени из својих кућа и затворени у тавнице главне полиције, као људи опаки и пуни револуционих мисли и намера. Пошто су људи одведени у затвор, нови управитељ полиције, Мијаило Барловац са жандарима дође, те им отвори обиталишта; претресе, скупи и однесе све писане хартије, које су где у кући нађене.

Дакле, и поред тога, што је на престолу седео владаоц нов, који, као син и Господар земље, беше пун најискренијих жеља: да се у његовој држави у свему и на свакоме месту врши истина и правда у најчистијем облику своме; да љубав и слога овлада међу синовима отачаства, међу слугама државе, — небо над главом либералних људи у опште тешко се разведравало. Ово је било видљиво и јасно у свему. А другчије није могло ни да буде. Дворско предсобље испуњаваху све иста лица; у ходајама новог владаоца виђаху се све исти људи, који су и раније састављали прву околину кнеза оца и кнеза сина, — сад владаоца земље. А ова лица, ови људи, сви без разлике, незаборављајући и неопраштајући 1858 годину, трпели су светоандрејце само у толико, у колико им није било могуће, да их у један мах потамане. Свака прилика истицала је на видик непријатељска осећања људи око владаоца према светоандрејцима, па и прилика поновне потребе начелника војске. Кад је већ било као по све поуздано, да ће Ранко овога пута бити позван из Лознице, да заузме то место, у дворском предсобљу јави се комешања и шапутања око тога, па се ту одлучно рекне: „Не! то бити не може! војска се не сме дати у руке *усијаних глава.*“

Интриге око постављања начелника глав. в. управе, у почетку 1861. беше скоро као и у почетку 1859. год. но је овога пута та интрига вођена у двору смотреније. Најзад и овоме би краја; у добар час владаоцу је дата срећна потсетка у избору војног старешине, и он позове на то место старог пуковника Хранисављевића, који је у војсци

— оног владаоца, о ком је он толико идеалисао, — Милован у души потрешен, чињаше се: е је на крају ума и живота. Но он оста нем; никад не рече о томе што му је срце цепало, али, злурадо дворско предсобље прислушкивало је пред прагом владаочевим и страсним задовољством похитало, да у вароши раструби кнежеве речи и јаде овог светоандрејца, предсказујући и њему и његовим друговима ускоро и бољих дарова од „*њихних* Обреновића.“

био уважен и љубљен као савршенство војничке дисциплине и човечанске и старешинске правичности.

Хранисав (у опште је именован скраћено,) је живео као саветник у пенсији, у тишини свог познатог усамљеничког живота, и није желео враћати се у активу. Настојавање кнежевог представника и чланова владе, што су му сви редом одлазили, да га склоне да прими војну управу, остало је без успеха. Кнез га је позвао у двор; са̂м му изјавио своју жељу. Он се покорио жељи владаоца с тим: да му се нико не меша у војне послове и да му се Алимпић да у помоћ.

Тако се сврши та ствар. Доласком Хранисава за начелника глав. в. управе. Ранко дође за начелника општевојног одељења у гл. в. управи.

Као окружни начелник у Подрињу, Ранко је служио шест месеци и неколико дана. Какав је спомен своје прве службе на томе врлетном крају отаџбине оставио, казивали су врли Подринци и у доцнија доба, својим уважењем и оданошћу према њему. Како је његова предпостављена власт била задовољна његовом службом на Дрини, казује следећи акт:

„Начелству окружија подринског.

«По расмотрењу званичног и президијалног овде враћајућег се акта, које је Начелство послало овамо извештијем од 3. тек. месеца № 9930. од прошле године, попечитељство внутрених дела уверило се, да су испуњене све могуће мере у тражењу побегши осуђеника Живка Теофиловића и Апсанџије Вула Црногорца.

«Овај поступак, а и друга званична дела тамошњег начелника, на које је попечитељство внутрених дела с внимањем мотрило, и о којима долепотписани попечитељ има иначе потпуна уверења, — довољно подају доказатељства, да је г. Ранко Алимпић, мајор и начелник окружни, особиту тачност и ревност у дужности својој засведочио.

«Како год што се неуредност у пословима службе и одношајима чиновника трпети и без казни пропустити неможе; тако је опет с друге стране готово попечитељство внутрених дела, да своје ваљане и врстне подвејдомствене чиновнике одликује.

«Тим правцем руковођено дакле, попечитељство внутрених дела наоди се побуђеним, г. начелнику тамошњем мајору г. Ранку Алимпићу. кога наведена својства похвалу заслужују, изјавити своје потпуно задовољство.

«Ово нека начелство саопшти г. начелнику Алимпићу у целој опширности, предавши му достоверну копију настојећег акта П№ 106.

«Попечитељ внутрених дела, полковник Никола Христић с. р. Начелник полицијског одељка, Јов. Ристић. — 18. Јануара 1861. године у Београду.»

Тако Ранко заврши своју прву службу на Дрини, и пошто још једном обиђе и нареди државање сигурности пограничне линије на горњој Дрини према Турцима, 20. Фебруара врати се у Београду на ново определење, задовољан и срећан, што долази под управу и радну заједницу човека, где му беше сва брига, да својим радом очува за себе љубав, до које никад нико није долазио празном речи, већ пуним делом.

Под управом Хранисава, одмах у Марту месецу Ранко је отпочео рад о устројству народне војске у Србији; преко целе године све своје ноћи проводио је на томе раду; претресао, исправљао и допуњавао у томе опај свој рад, који је од 1856-те чекао, да га време потражи и употреби.

У Јуну беше у овоме раду прекинут следећим случајем:

Како је Турска све више узимала непријатељско држање према Србији, и због устанка у Херцеговини под Луком Вукаловићем, и због узрујаности у Босни, Старој Србији и Бугарској све је већма стезала и опасивала насеобинама Черкеза и башибозука, а Срби из тих покрајина бежећи, често су пута упадали у нашу границу, тражећи помоћ и спасења, тако се деси и овога пута. Две стотине и толико оружаних људи, — као што Ранко у својим записима вели: *«дивни по избору ђетићи»* полазећи од Црне Горе преко Херцеговине, дођу на српску границу, и између Нове Вароши и Сјенице, 8. Јуна, на Васиљевићу упадну у границу среза моравичког окр. ужичког. То су биле две чете добро устројене, све сами ратници, делови прекаљене војске херцеговачког војводе Луке Вукаловића. Така војска газећи преко Херцеговине, остави за собом на турском земљишту очита трага; Турци је одма опазе, но немајући концентрисане снаге, не нападну је у пролазу, већ прибирајући своје чете, пођу у потеру за четама на српску гра-

ницу, где су *ускоци* прешли погранични плот и стали на српску земљу.

Ово беше за кнежевину велика неприлика и Порта би најрадије узела, да су чете оваковних ратника прошле кроз Херцеговину, — преко турског земљишта, на коме су борбе тек престале и у Србију ушле у споразуму са Србијом. А така претпоставка са стране Порте, Србију би могла скупо стати у оно доба. Јер је Порта већ толико пута потварала на кнежевину оваке прилике, и кад их ни са два човека није било осведочено, а ову стварну и крупну прилику, једва би дочекала, те да из ње изведе што већих неприлика за кнежевину, и као своме вазалу, што већу беду и заплет на врат натури. С тога 9. Јуна пред вече министар унутрашњих дела упућује на Ранка својеручно писмо, у коме описује упад чета у српску границу и вели: «По налогу његове светлости, ви сте одређени, да што пре у округ ужички одете.» и т. д. Према томе, исте те ноћи Ранко пође са јахаћом поштом тамо, где су чете ускочиле; да их устави, савлада и разоружа добрим начином, па да их повуче у унутрашњост земље; или, да их силом оружја прогна из границе опет на турско земљиште, — на милост турске потере, која је знатном снагом прибрана, стигла на место прегажене границе. За извршење овога стављена му је на расположење полицијска власт и оружана снага округа ужичког.

Ускоци су били људи одабрани, а као Црногорци и опробани борци и врло упорни. Нису се хтели склонити да се на српској земљи на лепо разоружају, нити је опет Ранко могао прегнути да их силом оружја избаци преко српске границе у руке Турака, који су их чекали на земљишту турском. Он их опколи својим четама и скучи глађу, докле пријатељским преговорима тек трећега дана постигне споразума с капетанима чета. Ови први предаду му своје оружје а за њима положе оружје и остали. — Сем њих седморице; син и синовац капетана Шује Васојевића, са пет најбољих друга нехтеде положити свога оружја, говорећи: да нису дошли у Србију, да их ту браћа распасе, (разоружају) већ да у њих нађу помоћи за борбу против Турака.

Кад чете положе своје оружје, Ранко врати капетанима њихово. Овим чином на лицу места частољубље осталих

буде задовољено до одушевљења. А она седморица, који се не хтедну разоружати, добију хлеба и убојног материјала; изберу место и прескоче у Херцеговину натраг, у намери да се провуку кроз кланце до своје поснојбине. Но пошто одмакну од српске границе на један сахат хода, нагазе на турску заседу и сви изгину.

Чете су продрле до Србије с намером, да нађу помоћи, па они одовуд са Србима, а њихови из Црне Горе, да ударе на Турке у Херцеговини. Колико је Ранко настојавао, да их на миру разоружа, и повуче у унутрашњост земље, доказујући поглавицама немогућност помоћи њима у то доба од стране Србије, толико су они њега молили да одабере 400—500 момака из својих чета, и сам он, као заједнички војвода, са њима да пође у Херцеговину, уверавајући га како би они, помоћу Срба Херцеговаца и њихових другова — Вукаловићевих четника, којих је било као хајдучке чете по планинама спремних и чекали хабера од њих, олако успели да за неколико дана вежу слободан пут између Србије и Црне Горе. Кад би тако осекли Босну од Турске, она би се — вели — сама присајединила Србији.

По предаји ускока, наредбом министра унутрашњих дела сви су разређени у округу чачанском на живлење; само капетани чета дођу са Ранком у Београд. Капетан Васојевић, бринући се о оној седморици што су се вратили у Херцеговину (није се још знало о њиховој погибији) причаше о њином јунаштву у борби са Турцима и упорности да се разоружају на српској земљи и вељаше: «Да сви остали бјеху ка она седморица, е шћаше бит покољ међу браћу, -- за бруку српска имена. Овај јунак, (на Ранка указујући), с Турцима се срео, како, ако Бог да, и хоће скоријем, стјесни не, да од глади поскапамо; већ догрђе свакому и дође: ил распасит се (разоружати) ил од глади помањкат, они се соколићи изљубе, и завјере: «Живи ни неће крила откидат! прво, убит ћемо команданта — тога Србина, који хоће да нас присели, да се на српској земљи распасимо — као жење, пак ћемо преко плота мећ Турке, да погинемо — ка људи. Ко несверовао свога дома невиђео!» И веруј ми — госпођо, — да непрегосмо нас двојица прво предат својег оружја, е, ти већ твога господара неби виђела.»

По свршеном задатку на јужној граници, Ранко се врати болестан својој кући у Београд. [1])

У време Ранковога бављења на јужнај граници, Грујић беше замењен на положају министра правде. Неку недељу после и Хранисав оступи са свога положаја у војсци. Због неког свога предлога, поремећеног кнежевим представником, наљути се и поднесе кнезу своју оставку; но кнез му је не уважи. Наводећи блискост састанка ванредне народне скупштине, — оне знамените «Преображенске» у Крагујевцу где је било решено да се одмах приступи сазивању и обучавању 50.000 народних војники, а у случају потребе, према спољним односима са Турском, да се може сазвати још толики број, и где је народна скупштина изјавила своме владаоцу: *да је српски народ свагда готов делом, имањем и животом потпомоћи остварење његове велике мисли у идеји Српства,* — замоли га да остане на својој дужности још неко време. Кнез се надао, да ће се Хранисав у томе времену и разблажити, и његова се оставка мимоићи; али кад овај, по повратку из Крагујевца, опет поднови своју оставку, кнез му је уважи.

Оступање Хранисава с војне управе, у војсци је у опште са жалошћу примљено. Ранко је у томе осетио највише. Поред тога што је сам губио старешину, кога њему више нико не би могао заменити, он је пуним уверењем говорио: како је оступањем Хранисава с војне управе нарочито у то доба, учињена велика штета војним радовима; у опште војној струци, као и утврђењу дисциплине у нашој војсци. По споразуму Јоце Бели-Марковића у гарнизону крагујевачком и Ранка у београдском, целокупан официрски кор, који је жалио и имао основе жалити за тако узоритим управником српске војске, опростио се с њим подносећи му адресу: *као најстаријем официру; као зачетнику војне историје у Србији; као творцу свега што је српска војска имала.*

---

[1]) Ранко пође из Београда ноћу, на јахаћој пошти; те исте ноћи пред зору коњ се под њим скрха и у том паду он се убије, — убије лево раме; но необзирући се на то, јурио је даље, да што пре стигне на јужну границу. У повратку у Београд раме му беше као модром бојом обојено, а он у грозничавом стању; лекари му метну пијавице да исисају крв убојем покварену, но се занемарена болка одржала и при свакој промени времена појављивала осетљивијом, а новим приликама допуњавана и на крајном часу живота потсећала га на први случај убоја левог рамена.

У ово доба Гарашанин се бавио државним послом у Цариграду, а кад се у Београд врати, он дође на владу као председник и министар иностраних дела; Филип Христић, који дотле беше председник владе оде у Цариград за српског заступника. Тада Гарашанин уведе свога пријатеља Илариона Мондена, француског пуковника, у српску службу, као министра новообразованог министарства грађевина, а у српску војску, као начелника главне војне управе [1]).

Монден беше добар човек. С Ранком је вазда био у добрим односима службено и лично; имао је у њему неограничено службено поуздање и све војне послове ослањао на њега, а он се више бавио у мин. грађевина, од куд на млога и крупна питања овога, одговара својим цедуљама: „Ја сам заузет послом у грађевини, ви изволите о тој ствари наредити како за добро нађете. Заступите ме код државног савета, и учините онако у свему, како ви налазите за добро; ја се савршено слажем с вашим мислима."

Према одлуци Преображенске скупштине, народна војска већ је постојала на хартији; устројство њено такође на хартији отпочето почетком пролећа, прерађено је и израђено још под управом Хринисава. Цео овај пројект Ранко је довршио и 29. Новембра предао Мондену. Сутра дан пошао је за Берлин, куд је на предлог г. в. управе српска држава шиљала 22 војна питомца, — 10 официра и 12 нижих чинова, да у прајској војсци по разним родовима изучавају службу и дисциплину војну. [2]) По повратку с пута, почетком 1862. продужио је на допуни истог устројства; радио је сада на састављању штабова за народну војску.

---

[1]) 1852 г. Кад је Гарашанин био у Паризу код цара Наполеона, упознао се са Монденом те је овај после и стављан својом владом на расположење српске владе и живео у Београд од 1853—1855; израђивао је неке планове за одбрану Србије у случају спољног напада, у време кримске војне. Како сви остали Французи и пољски емигранти у то доба у Београду бавећи се око француског консулства, тако је и Монден био носиоц западне политике у Србији.

[2]) Ови војени питомци — како нижи чинови тако и официри, по условима прајског војног министарства, примљени су у прајску војску да служе у војсци, онако, како служе прајски држављани; но официри не одрже рок службе. После неколико месеци, — приликом бомбардовања Београда, они затраже да се врате у Србију, наводећи своју жељу да суделују у борбама противу Турака. Пошто у Србији није било известности да ће се заратити с Турском, војно министарство им одговори: да остану на своме месту и да следују своме задатку. То се њима учини неповољно те испрате своје оставке у Београд а сами се разиђу куд који по Европи. Неки пређу и у пољски устанак противу Руса. Доцније један по један, врате се у Србију, па су дуго времена

У пролеће је г. в. управа преустројена у војно министарство; Монден је постао војним министром задржавајући портфељ министра грађевина. Војни послови нагло су се разграњавали, и у колико је Монден био заузетији пословима у мин. грађевина — а у српском језику слабији, т. ј. у колико је министру све у земљи и у народу мање познато било, у толико је све већи терет падао на његовог првог помагача по струци војној. Поред редовних послова у дужности начелника опште-војног оделења, рад на устројству народне војске, као најзнатнији део војних радова, вршен је журно све до 3. Јуна — до у очи бомбардовања Београда, чиме је за једну годину и више обустављен сваки миран рад у земљи.

Непријатељство Турске према Србији, од повратка Обреновића у Србију не беше за Србију тајна; Турска је јавно опкољавала српске границе најнеобузданијим својим четама, и у исто време у београдском граду тајно спремала пропаст Србији, а њеној престоници пустош и згариште. Сваком приликом и сваким даном у Београду Турци покушаваху извести какав метеж, док најпосле стигоше извести најкрупнији, — бомбардање вароши.

Руски књижевник Нил Попов, пишући историјске прилике кнежевине ранијега доба, у најновије доба написао је «Србија и Турска од 1861—1867.» У тој књизи може се видети, какву је судбу Турска спремала Србији, — на

подносили у беспосличењу и оскудан живот. Што најчудноватије беше, већина ових узимаху Ранка као узрок својих невоља с тога, што им није било одобрено да се врате у Србију, кад су тражили то; тако мислећи, пролажаху мимо њега као мимо турско гробље, докле је у исто време он њих ценио као снагу драгоцену за своју отаџбину и настајавао да им се погрешка опрости и казна ублажи, говорећи: «Младост лудост! својом претераном бујношћу они су сами себе и сувише казнили; шта би им се више хтело?» Али је кнез био веома озлојеђен њиховим поступком а још више Монден; он није дао мислити да се они икад приме натраг у војску. На поновну молбу, Монден дозволи Ранку да сам лично замоли кнеза за речене официре, а рекне му: «Ја вам нећу бранити, да ви учините по својој жељи, али вам нећу желети успеха.» На Ранкову молбу кнез одговори: «Њихов поступак није за правдање! Пошто би ви пристали, да сад поведете у Прајску друге наше официре, по то ћу ја пристати да се ови врате у нашу војску.» После, кад Монден не беше више војни министер у Србији, а оскудица у официрима била је врло велика; нарочито по потреби за народну војску, према разлозима о потреби и Гарашанин потпомогне код кнеза те се ови официри врате сви опет на своја места у војску.

првом месту њеној престоници. Како је и на који начин изведен сукоб између Турака и Срба, за чим је следовало бомбардање Београда. Према томе, како говори «Србија и Турска» о посведневним приликама у Београду, српска влада могла се надати јачем сукобу између Срба и Турака, па сама у себи водећи о томе голему бригу, хитала је и у спреми војне организације у народу; но ипак српска влада није могла држати, да је тако близу експлозија — још мање да ће бити тако ненадна и тако ужасна 30. Маја кнез је отпутовао из Београда да походи неке округе на југо-западном крају Србије, а већ 3. Јуна — у недељу, око подне расчује се у вароши, како су Турци тога јутра напали на кућу једног српског подајника, те му кућу порушили а њега злоставили, но је српска полицијска власт успела, да спречи већи сукоб. То није помогло. Турци су тај дан одредили, да у Београду изведу крвав сукоб, и сукоб у јутру отклоњен, обновљен је пред вече, а метеж постигнут тиме: што турски војник (низам) на Чукур-чесми нападне српско момче кад је воду точило; разбије му крчаг (тестију) а њега избоде и исече својим јатаганом без икаква повода од стране овога, — тек колико ради свога ћефа, да види проливену српску крв. Други дечаци око чесме видећи то, полете у српску полицију и јаве за догађај. Тога часа полиција испрати свога чиновника — *терџомана* Симу Нешића са жандарима, да види шта је. Ови дођу на Чукур-чесму и застану младића на издисању, али при свести, и могао је међу гомилом низама који су се смејали својој доброј ствари, показати свога убицу. Жандарми подигну убијенога и понесу га у полицију, а терџоман (тумач турског језика) позове низаме да пођу до своје полиције, која је на великој пијаци била упоредо са српском полицијом, и ови пођу. Кад сви заједно стигну пред турску полицију, испадне официр турске страже са низамима, дајући неке знаке својом сабљом; у тај се мах на турској полицији отворе мазгале, које су биле кречом замазане на зиду и кроз исте оспе пушчана ватра. Сима Нешић падне ту и жандарми око њега изгину. «Србија и Турска» вели: «Сима Нешић био је сав изрешетан турским танетима и одело је на њему горело.» (стр: 34.)

Сад се оспе ватра из Турске полиције на све стране, и Срби где се који десио на догледу турске полиције, падали су погођени турским куршумом. На пијаци и по ку-

ћама околним, у авлијама мирних грађана, на праговима својих кућа убијани су људи и жене српске. Низами су пуцали на мртве лешеве на пијаци по толико пута, као да се на нишану вежбају. Министри — Гарашанин и Никола Христић допадну пред српску полицију, да предузму мере за стишање. У томе с друге стране, од Калемејдана допаде жандарм и јави: да је изашло из града оделење низама и под водством свога официра заилази доњим улицама покрај Барјак-џамије, те да искрсне позади турске полиције, њој у помоћ, а Турци грађани, на први глас пушака на великој пијаци, са свих страна на борбу противу Срба спремни, полете улицама и стану их убијати. Да би отклонио већи судар, Гарашанин пошље на сусрет градске војске официра Ивка Прокића са жандарима, да обавести Турке о догађају и да их на миран начин у град врати, те да својим придоласком турској полицији неувећају метеж. Резултат тога био је, да на неколико корака од српске полиције, — код Кутулине куће погине официр Ивко; изгину жандарми, а српски грађани ту прибрани под оружјем, немогав на лепо уставити Турке, потуку се с њима, и пошто их добро прореде, поврате их у град. Тада ерлије-Турци до зуба наоружани нагну убијати Србе, где кога виде. Турска посада у полицији затвори се и продужи пушкарање кроз пушчане рупе на зиду. Турска посада, ових дана повећана на свима капијама; нарочито на Стамбол-капији, у тунелској тврђави која беше страшило за српске жене и децу, кад и у по дана туда пролазе, затвори се; подигне барикаде са обадве стране и почне изнутра осипати пушчану ватру, што по примеру главне капије учине и све друге капије, којима се делила стара варош од нове. Турци грађани, који су већином пре испратили у град своју чељад, приберу се по џамијама, којих у делу турске вароши беше по свима улицама као тврде куле, затворе се ту и по својим авлијама, што такође беху ограђене високим зидовима, испробијаним за пушчану цев, окрену на све стране пуцати и убијати Србе. А и Срби су, са свих страна с оружјем у рукама трчали на одбрану своју. [1]).

[1]) Докле се у старој вароши овако водила крвава борба између становника православне и Мухамедове вере, дотле сав имућнији београдски свет у свечано рухо обучен, беше изашао из својих кућа на тада једино, врло у моди варошко шеталиште

Ноћ је црна покрила Београд; небо мутно, облачно; грмело је, тутњило, муње су севале, киша падала; све то једно за другим мењало се у природи. 4-ти Јуни примио је свој дан; око 3 часа у јутру киша је престала; облаци се небом потискивали. Тишина у природи повратила се; трава отресајући са себе кишње капљице, пуцкала; чисто се чује како расте. — А пушкарање на Стамбол-капији не утишава се. Груне плотун, па се оспе пушкарање; једна по једна, — и опет плотун. Зора је осванула, сунце на истоку заблистало, а на Стамбол-капији крвава борба не престаје. Чула се вика, — разни звуци; чуло се «ура!» И опет плотун, и опет цакит пушака, — једна по једна. Страхотна ноћ! Ужасна ноћ! два пута ужаснија за онога, ко је мало даље од Стамбол-капије провео ноћ под ведрим небом, стојећи и пратећи борбу у мисли: Боже! хоће л ко жив изаћи из те ноћне борбе?! Боже у колико ли ће се српских кућа сутра захорити јад и кукање?! — —

Заступници гарантних сила, српски министри; све српске власти и српски грађани, од почетка вечери, једни у борби, други на све стране трчећи најенергичније су настајавали, да би се проливање крви обуставило. Но то је било тешко. Раздраженост и праведни гњев Срба, ипак се клањао послушности према својим властима; у неколико пута Срби су са своје стране обустављали ватру. Али се то није могло код Турака постићи. Турци, сипљући куршуме на Србе са сваке стране, нагонили су ове, да им истим одговарају. Ако се борба стишавала на једном крају, на другом се с нова отварала. На Стамбол-капији борба се није стишавала. Сви консули (сем аустријског Васића, који је још с вечера прешао у Земун и тамо заноћио), у службеном

на топчидерском друму — испред велике касарне. И ја, са мојим братом, на колима прођох тада топчидерским друмом, где се испред касарне шетало безбројно лепога и богато одевена света, (сво српско женскиње носаше тада српско одело) а гомила официра, — међ којима беше и Ранко, стојаху под Липама гледајући на шеталиште. Кад дођосмо на Теразије, чусмо пуцањ пушака, урнебесну вику и лупњаву, која је од Стамбол-капије одјекивала. Људи трчећи отуда, из свег су грла викали: «На оружје Срби! побише нас Турци. Помоћ! помоћ! трчите касарни: дајте војску и оружје.» Људи су трчали касарни, а женскиње из старе вароши које се враћало са шеталишта, скидало своје наките; савијало око себе свилене хаљине и трчало у разним правцима, да пређе шанац и уграби својим кућама. Пред кућом ме сретну два поднаредника, трчећи као без душе и вичући; «Јахаћега коња и оружја! Турци су ударили на Србе у вароши. Мајор је поручио, да се њему не надате вечерас, а да се старате собом и кућом како знате.»

оделу, целе су ноћи трчали то у град Ашир-паши, то у вароши, на саветовање са српском влашћу. Око по ноћи искупе се сви у здање код «Српске Круне,» у стану француског консула Тастија, на саветовање: како да се постигне, како да се одржи поредак у вароши?

Са војним министром код «Српске Круне» дође пуковник Радисав Николић и Ранко. Преко сваке мере изненађен и ужасно потрешен догађајем, Монден је говорио, да му је турска дрскост укочила ум, и да се он, као војни министар у тој прилици осећао у најнесрећнијем положају, јер је странац. «Што год би вам — рекао је он Гарашанину — испало несрећно, Срби би окривали мене. Наређујте према своме нахођењу, а ја ћу вршити ваше наредбе.» Гарашанин је добро разумео тешки положај Мондена, јер је и он сам, као домородац, већ неколико пута опоро предусретан у грађанству, и кад их је с вечера стишавао, да не пуцају на Турке, био је од стране ових називан издајником и турском удворицом. Он одговори Мондену: «Дајте ви мени Алимпића, ја ћу натоварити све на њега, па ћемо ми бити и прави и криви за све што буде с наше стране.» Тако и учине; Ранку ставе у дужност, да одржи сигурност и ред у војсци и у грађанству, које је се сво у тренутку претворило у најосуднијег борца противу Турака.

Стан француског консула, на догледу града и српске и турске полиције, ове је ноћи био као главни војни штаб за Србе, где се у присуству страних заступника и српских министара чинило саветовање и наредбе давале.

4. Јуна у зору, неки консули остану у вароши, неки пођу са Гарашанином у град, да углављују са Турцима мир. У град дође и Васић из Земуна на кајику под аустријском заставом, да присуствује уговарању. Дан је проведен на извршењу градских закључака. Но пушкарање у вароши од стране Турака није престајало; местимично је обнављано и целога дана продужавано. Крв српска и тога је дана проливана. Пред саму ноћ, пошто низамске посаде с капија и из турске полиције буду дигнуте и у град спроведене, а и остали Турци, где их је било по кућама и у џамијама позатвараних, испраћани у град, могло је бити изгледа да ће се мир повратити.

00071435

Те ноћи министри заостану у српској полицији. И Ранко те ноћи проведе које у полицији које у вароши, наређујући и старајући се о тачном вршењу наредаба.

5-тог Јуна осванууо је у Београду дан општег, незаборављеног ужаса. И колико са̂м собом беше тежак, страшан, ужасан дан, толико његова страхота беше тежа што не беше владаоца у престоници.

Тога дана у Београду освање објава, да је мир васпостављен. Наредба изађе да се варош поврати у редовно стање: да се људи разоружају, да се чаршија отвори и свак на своје редовне послове врати. Наређена је сахрана погинулих. За официра Ивка и Симу Нешића, чија су тела била у полицији, наређена је погребна свечаност. Око 8. часова спровод се крене од полиције главном чаршијом Саборној цркви. Безбројно света, већина домаћина грађанског и чиновничког реда пратили су спровод. Од Саборне цркве спровод се враћао опет великом пијацом на Стамбол-капију и Теразијама пут гробља св. Марка. Света је било безбројно, као да се сав Београд беше подигао, да ода последњу пошту овим првим жртвама народним. Војена банда је свирала погребни марш; војни министар са делом војске од оних чета, које су још под оружјем на великој пијаци стојале, пратио је спровод.

Два министра, — Гарашанин и Никола Христић, консули и Ранко остану у полицији; ту дочекају турске парламентаре, и с њима почну преговоре о сталном миру. У том тренутку, сви топови са градских бедема загрме, а бомбе, као бујан град оспу се на варош, — као да поздраве уговор мира. У тренутку све заглуне; све занеми; све се пренерази! Сви — сем турских парламентара излете из полиције на пијацу. Извешће Ранково министру војном, који ће се мало час видети, о томе вели; «То је било око девет сати пре подне. Консули, министри и сав свет побеже; варош оста пуста; само војници остану са мном на пијаци.»

Моменат је био тако ужасан, тако потресан, тако ненадан, да је својим ударом збунио и најодсудније људе — прве државнике земље. Под кишом топовске ђулади, сав свет, сва власт, — све живо, остављајући своје куће и имање пожару и грабежу варварском, на врат на нос нагне бежати у паничном страху, прво из старе вароше, на капије и преко шанца, који је опасивао стару варош од капије до капије,

од Дунава на Саву, и на све стране, куд је ко пре могао из вароши измаћи, да свој живот спасава. У томе часу Ранко остаје у вароши; узима команду одбране, и са малим бројем војника и неколицином официра, без ичијег наређења, без ичијег упуства ради и одржи, те престоница Србије не постане плен и сгариште турског варварства, — овоме дану и овоме часу примењујући Симе Милутиновића 13-ој години тужни спев «Провид.» [1])

„Када грми свак се боји себи.
„Куд ко могне тамо с и уклања
„Миш у рупу змија у стијену,
“Пак и Орлић крилма под облаке;
„А куд човек . . . ? муж и јунак јавни. —”

Пошто учини први распоред, пође да узјаши свога коња, «Бељу,» кога је војник држао, и да што брже прође и заузме бојну линију између вароши и града. Али кад је хтео да у седло закорачи, долети бомба пред коња; распрсне се, рани једног војника у линији и онога што је коња држао. Рањен војник упусти коња; коњ уплашен, као помаман тргне се, Ранко одскочи из прве зенгије, обрани се, сабља га удари у леву ногу, пробије чизму и здроби му нокат на палцу.[2]) Чизма се напуни крви. Необзирући се на то, он пешке полети на свој задатак, а његов Беља, под седлом и оружјем у кубурама као у бесу појури Стамбол-капији па преко Теразија (срећом не окрене кући) газећи и кидајући ногама своје узде, обрани себе ђемом, и сав крвав, пењав узплахирен, дојури у авлију велике касарне, као вестник зла гласа о свом господару.

Овај случај допринесе општем ужасу. Ранков коњ, добро познат у вароши, отргао се и појурио с пијаце, баш у оно доба, кад из вароши бежећи свет, улицама на све стране беше закрчио. У вароши се знало, да од виших официра нема више ни једнога у вароши, и да је Ранко, као командант реда и опште сигурности, једини заштитник вароши; па видећи сад његовог коња у таквом стању, свет

---

[1]) «Србијанка» част четврта, страна 81.

[2]) И овај занемарени убој, и сам собом, и нагомилавањем подобних додатака целога живота мучио је Ранка, и до последњег часа живота потсећао га на ова први случај.

00071435

се још већма престрави, и као новим ужасом, кроз гомиле бежећег народа зачују се нови гласови и врисак: «Бежте! ето Турака! Ранко је погинуо! Сва је српска војска изгинула! Турци су изашли из града! Низами су у вароши! кољу и убијају где кога стигну!» и т. д.

Тако престављен, а више престављајући једни друге, у забуни, у ужасу, вичући, кукајући, народ, — нарочито нејач, све је живо бежало некуда ван вароши, сами незнајући куда; тек само у мисли да своју главу спасе. Рика топова, непрекидни пламен са градских бедема, задах и облаци барутни, загуше ваздух, затупе умове. — И општи ужас, сваким тренутком постајаше све ужаснијим.

Официри, сви, виши и нижи, сем онога броја, који с војском беху у вароши, од првог сукоба између Срба и Турака, били су у касарни на окупу. Кад Ранков коњ у онаком стању дојури пред њих, сви се пренеразе. А свет, бежећи топчидерским друмом, донесе у касарну гласе: да је Ранко погинуо, и да су Турци изашли из града. О томе није више било сумње. А било је тешко уверити се о томе. Било је тешко поћи у варош, да се увери о правом стању ствари. У касарни није било војске, с којом би се могло поћи у варош, где би се на првом кораку могла сусрести снага непријатеља. Сва војска, које је у касарни било, изведена је у варош прве ноћи — између 3. и 4. Јуна. У касарни није било оружја, те да би се бежећи људи, код касарне устављали, оружали и у варош враћали да бране куће и имање своје. Дан је био троструко ужасан; — ужасан и оскудицом оружја у београдском војном магацину.

Пуковник Радисав Николић, који је од почетка бомбардања и бежања света из вароши, са оделењем коњаника облетао крајне улице нове вароши, те устављао и у варош враћао људе, који су имали свога оружја, чујући од свакога, да је Ранко погинуо, сам и без и једног пратиоца, око 2 часа по подне, кад се пуцњава топова већ утишала, пође са стране Батал-џамије, да промотри: је су ли Турци с нова поседи Стамбол-капију. Међутим, већ око подне, докле је најжешћа топовска ватра сипала на варош, Ранков улак — Неша Ђорђевић, јегерски официр, стигне војном министру са требовањем пијонирског алата, за копање калдрме и подизање барикада, и за пушчану муницију за војнике.

Таком вешћу обрадован, Монден нареди пренос тражених потреба у варош, па око 1. часа по подне и он с мајором Захом пође тамо. Кад нађе Ранка на главној чаршији, на раскрсници, између Николајевића и Куманудине куће, где је на ждрелу, под најжешћом градском канонадом, закриљивао подизање барикада, полети му, загрли га, а до суза потрешен пита: «А зар си ти жив?» Министар му исприча историју његовога коња и ужас који је овај својим доласком у касарну донео. [1]) Монден чује од Ранка о стању ствари и како је он, одмах с пијаце оправио њему свога весника, Николу Попадића, богатог грађанина, коњаника народне војске, с налогом; да каже министрима, да се нејач што пре уклања из вароши, а људи здрави да се сви без разлике устављају и у варош враћају за одбрану и подизање барикада. Попадићу је — вели — дао налог и за пијукове и муницију, и да се одмах врати на расположење, као коњаник за брзо пошиљање, па вели: «Ни Попадића, ни од њега гласа, нити људи, ни тражених потреба, докле није поново послао официра Нешу.»

Око $1^1|_2$ часа по подне обустављена је градска канонада, а то захтевом аустријског консула Васића, који је под ћесаревом заставом бродио између Земуна и београдског града. Он је код Ашир-паше тражио, да се канонада обустави, докле се аустријски поданици из Београда иселе, чега је ради дошло неколико пароброда Савом ниже топчидерског магацина.

Пошто је бомбардање обустављено, министри и консули искупе се у стану енглеског консула Лонгворта, те опет потпишу са Турцима примирје. Но је и овај акт, при самом потпису поздрављен са неколико бомба из топова с

---

[1]) О овоме причао је и Монден и Ранко. Ранко вели: «Кад ми се отрже коњ нисам ни погледао за њим; хвала му, те није потревио кући. Ја сам се растрзао са оно неколико официра, да окуражим наше младе војнике, који се с почетка повијаху под силом турских топова као трава под олујином. Срећа, те у брзо ухватисмо заклоне и с почетка ни један не погину, иначе би се мучно одржали, а пошто прву ватру без штете огризоше, били су и сувише храбри. Грађана је у вароши нестало, и ако се који где угледао, ја сам га уставио да гради барикаде. Људи су вољно радили, но код Николајевића куће беше се тешко одржати. Тек што људи на рад прегоше, а бомбе оспу улицом; но срећом, пребациваху нас. Једном умало што све не потуче. Две бомбе заједно груну у бакалницу Куманудине куће, (на ћошку где је сад зидана кућа, онда је била велика чатрља) разоре све, а нас засу дим и прашина, да се нисмо видели. У тај мах, Монден са Захом искрсну преда ме, па му сузе полетеше кад ме угледа.»

00071436

градских бедема. Затим српска влада, својим актом званично преда Ранку команду целокупне одбране престонице, са неограниченом влашћу. Тим се оконча тај ужасни дан, о коме, — са два предходећа му, стоји следујуће извешће, које је Ранко доцније поднео војном министру, као врховном команданту. Извешће гласи:

Д. К. № *191*.
24. Јунија 1862.
у Београду.

«ВРХОВНОМ КОМАНДАНТУ Г-НУ ПОЛКОВНИКУ МОНДЕНУ!

«Врховни командант и министар војни заповедио ми је синоћ, да му поднесем опширно известије о догађајима, који су се 3-ег, и 5-ог, текућег месеца у вароши овдашњој између нас Срба и Турака догодили, као и то, како је наша регуларна војска распоређена била.

«Налогу овом следујући, покорно извештавам као што гласи:

«У недељу 3-ог текућег месеца, око 8 сати пред вече припуцају пушке у вароши овдашњој — у шанцу — и сав се свет на то узбуни. Повод пуцању овоме није ми лично познат.

„У то време десио сам се пред касарном. Одма за тим дотрчи један грађанин и каже да су Турци ударили на Србе у вароши, да их секу и убијају и да наши жандарми гину. На ово се војска наша стави под оружје и очекиваше заповест.

«Министру се војном јави, да полиција иште помоћи од војске, јер је у опасности поредак. Он заповеди, да се ништа не чини, но да се даља заповест дочека. Патроле се разашљу, те доносише извештаје о догађајима. Међутим множина света дотрчаваше пред касарну и искаше оружје, али у залуд, јер оружја немаше у касарни.

«У 11½ сати ноћи дође министар у касарну, и заповеди, да две роте одма одмаширају у варош на пијацу, те да полицији помогну одржати поредак. Роте (I-ва стрељачка и I. линејна првог батаљона) под командом г. капетана Лешјанина одмаширају, а за тим и министар војни са покорно потписаним и са полковником Радисавом Николићем оде у

здање код «Круне» у стан француског консула, где сви консули — осим аустријскога — беху, а и г. Гарашанин, г. Мариновић, и г. Никола Христић. Пушкарање трајаше још једнако, опасност је за ред све више расла, и за то потписани предложи, да се још једна рота доведе из касарне, те да помогне одржати ред, особито кад се турске страже са капија и из полиције њине у град повлачити стану. Предлог буде одобрен и ја одма одем у касарну за роту. То је било око 2 сата по поноћи 4-ог текућег.

«Уз пут свратим у телеграф, телеграфирам у Крагујевац полковнику Миливоју, да одма спреми за овамо две роте и 3.000 пушака. У касарни састави се једна рота из људи треће и четврте роте, па под командом капетана Владимира Николића дође за мном на пијацу, прешавши изшанац испод Митрополије. Ово је било око $3^1/_2$ сата изјутра. Тек што рота дође и смести се код Башкалфића и Цукића куће, а Турци почеше наново пуцати из Текије и из њихове полиције.

«Наши војници сходно издатој им заповести, ћутали су и стајали мирно, очекујући даљу заповест. Пуцњава трајаше још једнако, особито на Стамбол-капији и на пијаци. На другим пак тачкама пуцање ућута, јер низами на Сава-капији и на Варош-капији, још с вечера оставише њина места, па се с пуцњавом повукоше у град. Ерлије, који су се одупрли били у џамији код протестанске цркве, предали су се пред зору г. Влајковићу, а низами са Видинкапије повукоше се такође у град са пуцњавом и то у саму зору. Капије остављене грађани разрушише.

«Такво је стање ствари било, кад је посредовањем енглеског консула, кајмакам дошао из града, да пуцање од стране Турака обустави, и низаме са Стамбол-капије и из полиције одведе у град. Он донесе уверење, да ће Турци обуставити пуцање, ако Срби не пуцају.

«Са наше стране даде се тврдо уверење, да ни једна пушка пући неће на Турке, ако они само мирни буду.

«За одржати ово, одреди се један вод пешака, да под командом капетана Владимира Николића иде на Саву, и тамо на Сава-капији држи поредак. Вод се за тамо крену, а Турци опет припуцају са џамије од њине полиције и ранише нам једног војника. Вод оде мирно, чауш турски под нашим белим барјаком посла се у полицију турску, те да

пуцање обустави. С наше стране пуцање преста, грађанима се најозбиљније препоручи ћутање и поредак.

«Консули и министри спремише се, да иду са кајмакамом на Стамбол-капију.

«Војска наша и грађани поштовали су и држали уверење ово и поредак као светињу, јер ни једна пушка не пуче више од наше страже, но се слушала заповест.

«Од турске пак стране пуцаху ерлије још једнако, ма да се био барјак вијаше; шта више, и са самог града почеше да пуцају на нас из пушака, као што се и сâм кајмакам о томе уверио.

«Г. Илија Гарашанин стави мени у задатак, да одржим поредак у војсци и грађанима, те да ни једна пушка не пукне при испраћању низама са Стамбол-капије и из полиције. Поради тога ја сам разредио војску и жандарме на пијаци и око низама, које смо до пред град спроводили. Тек шчо низами Стамбол-капију оставе, наредим те исту један вод јегера заузме. На то Турци, позади прајског консулата (био је у Васиној улици) настањени, опале из пушака на наше грађане, убију двојицу и једнога младића свога искрижају јатаганима, као што су то и сами консули и кајмакам видели. И на ово неверство, наша војска и наши грађани нехтедну осветом одговорити, но су дивним стрпљењем одржали поредак, и ни једне пушке на Турке избацили нису, но су их само позвали да се предаду.

«Затим се спроведе у град стража турска из полиције, а пошто се и преднаведене ерлије из позади прајског консулата са свима својим фамилијама предаду, буду и они у град мирно спроведени, ма да се на мене и на моје спроводнике са града из пушака пуцало.

«После овога купљени су мртви и рањени у присуству Табак-Ибрахимовића и неколико низама. У том и ноћ наступи, и војска наша буде распоређена:

«а, Вод пешака са Сава-капије остане и даље на своме месту.

«б, Један вод стрелаца поседне Стамбол-капију, један турску полицију, а два остану на пијаци у резерви, из којих се неколико мањих стража и патрола одреди.

«в, Рота и по пешака, под командом капетана Лешјанина поседне заједно са грађанима попречне сокаке са

Калемејдана водеће, а већи део од њих остане на пијаци у резерви.

«г, Грађани под командом г. Влајковића распореде се и разашљу по својој вароши у страже и патроле, те да поредак држе и имање чувају. Ја сам с господом министрима Гарашанином, Христићем и Монденом остао у полицији. Ноћ је прошла мирно; Турци се чињаху бити мирни, и тако осване уторник 5-ог текућег месеца.

«Наше војничке страже са предњи сокака поврате се опет на пијацу к својој резерви. Рота и по пешака (Лешјанинових) одмараше се код шупе за панорамом; а пола јегерске роте у врх пијаце код шпица и «Турског Хана.» Било је овог дана свега са оним на Стамбол, и на Савакапији око 300 момака; нико више не мишљаше на бој — и бомбардање. Турски посланик Табак-Ибрахимовић иђаше још по вароши, својих послова ради. Парад однесе тело погинулог официра Ивка, а консули, француски и прајски и министри Гарашанин и Христић осташе са мном у полицији.

«Тек што је парад Стамбол-капију са мртвацем прошао, а Турци учинише опет изненадно грдно неверство, почеше најпре из пушака, а после из топова на варош са града пуцати.

«То је било око девет сати пре подне. Консули, министри и сав свет побеже, — варош оста пуста, само наши војници остану са мном на пијаци. Двојица ми се ту ране.

«Држећи ја, да ће Турци по жестокој канонади, одма испад из града у варош учинити, наумим, да с пијаце продрем на предњу линију у Узун-Николин и Медовића сокак, те да их отуда с ватром дочекам, но ми то неиспадне за руком, јер наши млади војници, изненађени огромном ватром, бејаху се пореметили у поретку. Ја кренем онда Делиској чесми, ту оставим капетана Лешјанина, а ја с једним оделењем отрчим Варош-капији, и отуда кривим сокацима продрем на предњу — сад бојну линију, заузмем је, и отворим ватру на топџије градске. Заповедим одма, те ми остала оделења пешака и јегера у помоћ дођу. Пошљем у касарну по пијуке и муницију, и да се јави, да сам на предњој линији; — и тако заузмем линију од Митрополије, па до куће Дуке — Пешике, и на истој се линији започнем утврђивати барикадама.

«Од прилике око ½11 сати пре подне, — у које сам се време десио код Дуке-Пешикине куће, чујем жестоко пушкарање пред градском Видин-капијом; оно све више Дорћолу напредоваше, јер је онда био још Дорћол празан од наших војника и грађана. Ја пошљем извидницу, да види, шта је тамо. Они на скоро дотрчаше и јавише, да су Турци изашли из града на Видин-капију, и да се пуцајући прикучују Дорћолу. Ја похитам њима на сусрет, али немадох довољно људи и тако дођем само до Барјак-џамијског сокака, одакле моји људи отпочну жестоко пуцати у правцу циганске махале, без да су могли Турке видети. Турци, бојећи се ваљда, да им ми с овог сокака за леђа не зађемо, тргну се натраг, и пушкарање њино мало по мало замукне, а од наше стране на Дорћолу почне се умножавати, јер наши грађани и жандарми почну се тамо прибирати, и кроз Бит-пазар граду се приближавати. Ја дуго овде и не останем, него се вратим натраг на линију. Међутим и пијуке из касарне добијем, муниција се донесе, снага прирасте, и барикаде формално отпочнем правити.

«Министар војни и мајор Зах дођоше такође.

«За кратко време и док је пуцање још трајало, подигну се барикаде, једна код куће професора Станимировића на сокаку испод Митрополије, а друга даље позади близу Шулцове куће. Једна код Лицеја, (сад касациони суд), једна код Читалишта, једна на сокачићу, који од Зданија води Калимејдану, једна код мезулане, (код кафане «Грчка Краљица») једна код Николајевића куће, једна код суда општинског, две код куће Медовића, једна на чаршији, од Медовића куће водећи кући Цукићевој, једна код Башкалфића куће, једна код симицинице на Зереку, а једна код Барјак-џамије, једна код Белопољчеве куће, и неколико на Дорћолу.

«Пошто је канонада око пола два сата по подне сасвим умукла, пушкарање се још продужавало, како од наше стране, тако и од града. Међу тим радило се живо на барикадама. Око 3 сата по подне престане и пушкарање.

«Непријатељска ватра у опште била је прва два сата огромна, а после је постајала све слабија. Наша на против, испочетка, врло слаба, а после све јача. Од наше стране

рањена су само два војника, и то одма, још у почетку, а да ли је ко од грађана рањен или погинуо, то ми познато није.

«Губитак непријатеља није ми познат, говори се, да је имао 38 мртвих и 26 рањених.

«Наше су пушке венценске врло добро дејствовале; наши стрелци (линејни, јегери и жандарми) обарали су поједине топције на граду; — тога сам сведок био. Наше гађање морало је непријатељу најосетљивије бити од сокака Медовића и Дуке-пешике, јер чим смо почели оданде гађати, он је на нас окренуо унакрстну ватру са палењем и заиста је ту партију вароши највише порушио.

«За цело време, од кад је непријатељство почело са Турцима, војници наши владали су се јуначки; сносили су глад, жеђ и умор; — шта више, држали су се у такту и дисциплини војничкој и онда, према непријатељу, кад је овај непријатељски према нама поступио. У почетку бомбардања, наши млади војници били су истина мало потрешени и усколебани, а мало доцније били су тако рећи: *Лудо слободни и одважни.*

«Непријатељ на против, владао се издајнички, јер је три пут превару војничку учинио, и то:

«а, 4-ог текућег у понедељник изјутра, кад је примирје са кајмакамом учињено и он к' нами дошао са белим барјаком и уверењем, да се више пуцати неће, а међутим почело се и са самог града пуцати на наше, као што су се и сâм кајмакам и сви консули о томе уверили.

«б, Кад је кајмакам са консулима низаме са Стамбол-капије кренуо и нас уверио, да никоја пушка турска неће више пући на наше људе, мало после Турци припуцаше опет и нашу двојицу убише, а једнога тешко изранише. Исто тако кад смо им ми робље предавали, пуцали су на нас са града.

«в, 5-ог текућег послао је непријатељ своје људе, Табак-Ибрахимовића и друге са белим барјаком, а одма затим почео бомбардање.

«Што пак наводи нецријатељ, да је бомбардање због тога отпочео, што је приметио, да се наше колоне, тобож, спремају, да јурише на град, то је сушта оријенталска лаж, јер ми, — осим раштрканих две—три стотине војника, нисмо друге војске у вароши ни имали, а камо ли да смо колоне за јуриш спремали.

«Ово су догађаји, који су по знању моме до уторника после подне текли, докле, т. ј. није неки вид примирја учињен. Кад се пак то примирје учини, преда се мени команда одбране са неограниченом влашћу. Ја линију разделим на 4-и дела: Сава-капију поверим капетану Пешићу, од шанца код басамака па до Николајевића куће поверим капетану Караџићу; одавде па до половине Зерека поверим капетану Лешјанину, а Дорћол поверим г. Влајковићу.

«Пред саму поноћ истога дана, непријатељ плашећи се и од своје сенке, опет отвори градску ватру, али управљену на јеврејску махалу и на јалију, мислећи да ми отуда намеравамо јуришати. Наша линија набљудавала је мртву тишину, а непријатељ уверивши се, да не пуцамо, нити колоне за јуриш спремамо, престаде пуцати око поноћи.

«Ни овога пута нисмо имали губитака у људима.

«Од тога доба настало је мало озбиљније примирије и престало је пуцање са градских бедема.

«Командант десног крила одбране престоне вароши Београда,

ГЕНЕРАЛ-ШТАБНИ МАЈОР,

Р. Алимпић.“

Кнез је путовао у округу шабачком и подринском. Од прве пушке у Београду отправљена су му извешћа о току догађаја. Незамишљајући могућност најозбиљнијег догађаја, и бојећи се, да се кнез узалуд неузнемири и од пута врати, ублажавани су први сукоби између Срба и Турака. У Лозници кнез добије прве депеше о бомбардању престонице; тога часа пође и истог дана дође у Београд. Кнежевим повратком у престоницу, свако је српско срце мирније закуцило. И министри и заступници гарантних сила осетили су се оснажени присуством владаоца земље, који се с поносом називаше: «првим војником и првим грађанином српским.»

Министри и неки од консула остану те ноћи у двору, где је кнез одређивао мере за сигурност престонице и земље своје. Кнез је издао указ, Мондена наименује врховним командантом целе обранбене снаге, а за крилне команданте Ранка и Јоцу Бели-Марковића. Ранко је наименован за команданта деснога крила с тим, да он подели и означи

границе, и од целе своје команде, половину да преда Јоци, који је наименован за комаданта левог крила.[1])

Истим указом, Мондену су дати на службу: потпуковник Драгутин Жабарац, први ађутант кнежев, мајор Зах, и Тодор Бојовић, помоћник министарства унутрашњих дела. Вујовићу, члану државног савета поверена је управа и брига за снадбевање војске с храном. И варошка полиција је стављена под заповест врховног команданта. У тренутку, кад је кнез потписивао горњи указ, Турци обнове градску канонаду. Он баци перо из руке и хтео је тога часа поћи у варош; но му министри и консули недадну то. А и ноћ беше веома бурна; севање муња, ужасна грмљава проламаше ваздушне слојеве; киша је пљуштала, као да се небо проломило беше.

Консули су контролисали и Турке и Србе; неки су пажњом пратили владине наредбе, а неки стајали на бојној линији уз команданте, да прате њихово и њихове војске држање.[2])

6. Јуна у јутру, кнез са консулима и министрима пођe у варош да обиђе бојну линију и барикаде. Ранку и војницима изјави своје задовољство, благодарећи им на свему, што су учинили за спасење престонице.

Те ноћи стигну у Београд и оне две роте војске и пушке, што су између 3-ег и 4-ог текућег, телеграмом из Крагујевца тражене. Са транспортом оружја дође у Београд и пуковник Миливоје Петровић, кога је Гарашанин тек пре неколико месеци вратио у државну службу, као

---

[1]) Бомбардање Београда застало је Белимарковића у недејиству. 1861. године он је био са службом у Крагујевцу. Приликом скупштинских избора у Крагујевцу, буде оклеветан код кнеза и удаљен са своје службе. 4. Јуна одмах у јутру, Ранко затражи код Гарашанина и Мондена, да се Јоца употреби за одржање реда у вароши. Но му ови одговоре, да се Јоца може тога прихватити као грађанин, али га влада не може одредиђивати на службу, без саизволења кнежевог. На дан бомбардања, кад Монден дође у варош, Ранко опет затражи да се Јоца што пре употреби, што при саставу указа за команданте буде и учињено.

[2]) Консули су контролисали обе непријатељске стране, па и ове прве ноћи, кад су Турци с нова стали пуцати из топова; а држало се, да ћо они под закриљем помрчине, грмљавине и кише учинити испад из града, да варош попале. Лонгворт ми је нарочито причао о овој и о другим ноћима, кад је он са Ранком, проводио целе ноћи под градом у једној турској авлији, — испод куће Ага Вулове, лежећи на коњском ђубрету. „Турци — вели он — нису нас могли никад видети, а ми смо видели две капије (Стамбол и Видин) градске и њих на бедемима. Код нас је вазда била мртва тишина; г. Алимпић држао је писак у руци, да стражама да знак, ако би Турци из града пошли.”

началника артиљеријске дирекције у Крагујевцу. Поред свог протектора Гарашанина, Миливоје је имао и у Мондену свог данашњег интимног пријатеља. Сутра дан и он са Монденом допрати кнеза на бојну линију. Од 12 Декембра 1858. год. сад се први пут види са Ранком очи у очи. Пријђе овоме; пружи му руку рекав: «Ви сте вазда победилац! у историји нашој јучерашњи ће дан бити ваш. Ја вам га искрено честитам.»

На дан бомбардања, кнегиња Јулија, и ако је у двору била сама, последња је оставила Београд. Митрополит Михаило, кога су бомбе изагнале из митрополије, пошто су му двор над главом изрешетале, и министри једва је склоне, да пође у Топчидер. Помишљало се и на то: Ако би Турци из града продрли до Стамбол-капије, нико их више неби могао уставити, да не продру до двора. Кнегиња проведе дан у збегу — у Топчидеру. У ноћ дочека кнеза на топчидерском магацину и врати се с њим у двор, где се смести у сутерену на обитавање. [1])

Кнез је наредио да се дворска стража повуче на бојну линију. Дворске се капије затворе; на улицу пред двор дођу питомци војене академије са два топића, под командом једног офнцира. И то беше сва убојна снага у позадности старе вароши.

Довде је говорено о дану бомбардања Београда — и Ранковом раду у одбрани истог, а сад да рекнем коју реч о томе, како је тај дневни ужас пропраћен у Ранковој кући. У то доба Ранко је становао према «Златном Топу,» у кући Васе Маџаревића, до куће саветника Вељковића. 3. Јуна по подне отишао је у в. касарну и није се више враћао кући својој.

5-ог Јуна освануло је јутро жарко и одмах настала таква жега, као да сунце беше наумило тога дана да са-

[1]) 7. Јуна пред вече, кад кнегиња Јулија причаше о општој паници и свом одласку у Топчидер, она вељаше: «Да није било господина митрополита нико ме неби нагнао да оставим кућу; ја сам волела и погинути, него кад кнез дође, да ми рекне: «Ти си се поплашила па си својим примером дала повода, да остали свет бежи из вароши као поплашена стока.» Кнез ходајући по соби, осмејкиваше се; известно за то што је она тако добро погодила његову мисао.

гори земљу и све на земљи. Око 7 часова, саветник Вујовић идући у полицију на пратњу погинулих, сврати и каза ми радосну вест; да је мир са Турцима углављен; да је по наредби и чаршија отворена; т. ј. све смирено и повраћено у редовно стање. Звона на Саборној цркви звонила су и престала а на гробљу, на цркви св. Марка почеше звонити. Од теразијске улице чуло се како војна банда свира погребни марш. У томе тренутку, као да загрмље хиљаду громова; кућа и све у њој задркта, као да се земља под њом проломи. Прва бомба, пројури кров Вељковића куће; прозвиждa изнад моје, главе‘ и са још две упоредо се сруши и тресну на калдрму, на моје очи, пред самим прозором. Но срећом, ни једна се не распрште. Спровод са мртвацима, по тадањем обичају ношен на носилима, беше доспео пред «Златан Топ.» Млого свештенство, непрегледна маса света закрчила пространу улицу. На цркви св. Марка звона јече. Звук добоша чуо се; огласио је повратак војске форсираним кораком.

Нестаде свештеника; нестаде света на улици. Ја помислих: «Што би, би! — Живот престаје!» Готова сам била на све, само не, да будем турска робиња.

Тресак за треском, без прекида протежући се; хука непојамна. Све заглунуло, све занемило. Свет бежи, као стадо пред курјаком, једно друго потискује и обара. Тешко томе, у кога ноге беху слабије. Улица се угледа раскрчена. На друму пред «Златним Топом» стојаху двоја носила. Неке жене, неки људи, окретаху се око њих. Понеше мртваца у авлију код «Златног Топа». Једни дижу, други спуштају носила.

Од сунчеве зраке запалио се ваздух; од топовске се ватре замутио. Бомбе звижде, једна за другом долећу на пољану између гробља и Батал-џамије, (где беше и турских лешева, од Стмбол-капије довучених,) и зариваху се у земљу дижући облаке прашине у ваздух. Срећом бомбе су ретко прскале. Окренух се улицом и гледала сам пут Теразија, од куда се надах видети Турчина.

Ђока Влајковић, (тада беше пенсионовани руски официр) први комшија преко улице, који је од почетка сукоба провео у варопи међу нашим грађанима у борби са Турцима, тога јутра, пошто је изашла наредба о повраћању редовнога стања, вратио се својој кући. Ја се сетим; пре-

трчах улицу и питах: «г. Ђоко! где је Ранко остао?» «Остао је у полицији, а ко зна шта је сад тамо! «одговори он, као пренеражен догађајем. Његова жена, у страху изгубила се; пала по сред авлији, па кука, из гласа вичући: Ђоко! Ђоко! немој ићи. «Дете (девојчица Маша) покрај мајке вришти из гласа. Ја приђох жени, да је подигнем, па је укорих, зашто својом некорисном дреком предстрављује дете, и задаје већих мука мужу своме. Рекла бих, да ме Влајковићка није ни чула камо ли разумела. Она само кука и виче, да је муж не остави.

Оставих жену, а Влајковића питах: хоће ли у варош; рекох да би и ја с њиме, да се извести о Ранку. Човек на муци, показа руком на жену и дете; «Куд бих? Видиш шта је овде! Овде сам прво дужан. Све је пропало. Спасавај главу, док још можеш! Влајковић устави једног Мокролужнина, који је са двоколицом бежао са велике пијаце; стрпа нешто пртљага, жену и дете, па и сам се попе у двоколицу и одјури Фишегџијском улицом. Ја се вратих пред своју кућу.

Мртваца не беше више на улици, ваљда су их однели до гробља. Код «Златног Топа», једна крстача у плоту заденена, друга бачена поред плота. Мало даље код Батал-џамије, види се одбачено овде-онде ђачких стихара, чирака, рипида.

Саветник Вељковић, потоварио своју нејач и испраћа некуд поред дворске баште. Стари ратник наоружао се и са дугом пушком у руци; забрави капију на својој кући, па дође к мени. Пита ме: хоћу ли ја куд бежати. Одговорих: «Ни куда! Ранка ће ми донети мртва или рањена.»

«А знаш ли, ђе је Ранко?» «Незнам! Влајковић вели, да је остао у полицији. Али, шта је сад тамо?! — «Старац се окрете од мене, гунђајући: «Ја ћу наћи Ранка, — жива или мртва. Ја хтедох за њим, он се обрецну: «Остани ту! идем ја! «Вичем за њим; молим, да ми што пре јави о Ранку. Он измиче пут Стамбол-капије и гунђа: «Хоћу! хоћу! —»

У то доба ево грађанског делије — Николе Попадића; на сивоме хату и под оружјем, пројури испред «Златног Топа», вичући двојици — тројици каваљериста, који су на коњима трчали и бежеће људе враћали: «Заповест је да се сви здрави људи враћају великој пијаци. Устављајте на свакој улици и гоните их у варош.» Попадић је ово рекао,

а сâм на своме коњу одјури фишегџијском улицом, — Бог би га знао куда!

С' противне стране, поред дворске баште долажаху три човека под оружјем. Један се одвоји, приђе мојој послузи, која, и на моју понуду, да ме остави и да бежи са осталим светом, није ме оставила; разабра нешто, па се окрете друговима, туђинским наречијем: „Похитајте ви у варош к' Влајковићу, а ја за сад остајем код ове куће.“ Окрете се мени, па вели: „Ја сам Маџар; име ми је Силађи; нисам протува, будите спокојни. Ваша ће кућа бити безбедна, докле сам ја овде.“

Нисам осећала потребе, да имам крај себе чувара свога и своје куће, ал ипак заблагодарих странцу на његовој доброти, и примих понуду.

Дође и Стојан Вељковић, — син старог саветника; њега је бомбардање застало у апелационом суду код Саборне цркве, од куда је похитао својој кући. Ја му казах, куда су његови. Он се заустави са мном на улици. Бомба за бомбом лети и фијуче преко наших глава; падају на земљу сунцем усијану; заривају се и дижу облаке прашине. Прасак позади нас, потресе куће и земљу око њих; облаци дима и прашине све покрише. Једна од највећих бомби, пројурила у Вељковића шупу; раздробила житни амбар, и све што у шупи беше, па истурила комађе по сред простране авлије. Један комад бомбе пројурио кроз зид у нашу шталу, изнад главе везанога коња пролетио у авлију. Једна бомба начинила рушевину у две куће. Бојећи се, да бомбе не почну палити, Силађи упрегао себе и кућну послугу, па вуку воду из бунара.

Свет непрестано бежи, пристиже се гомилама из удаљенијих крајева старе вароши. У страху свако изгубило главу; бежи, а не зна куда.

Највећа забуна у вароши учињена је тиме, што је сав свет био обманут јучерањим уговором мира, који је потписао Ашир-паша, представници гарантних сила, и српска влада, и што је становништву оглашено редовно стање, по чему се и варош вратила у редовни живот. Школе велике и мале, мушке и женске биле су пуне ученика; нарочито код Саборне цркве, где све основне школе целе престонице тада беху груписане, и у школама хиљадама најситнијих ученика и ученица. А људи изашли из својих

кућа, на своје редовне послове и на пратњу погинулих. Само жене, и најситнија деца остали по кућама. Женскиње, навикнуто на домаћу угодност, тек отпочело своју јутрењу спрему, (тоалету), кад изнад главе захује бомбе, потресу и замуте ум. Жена раздвојена од свега што јој је мило и драго, заборавља сама на себе, па тако, како је ужас у кући задесио, лети на улицу. Једна трчи пут школа — кукајући; друга кука тражећи ситну децу, коју је дадиља извела на улицу, да их забави. — А сада нигде ни дадиље, ни деце. А нема човека код куће. А жена не зна шта ће, куда ће! па нагне и она да бежи даље од куће, — од вароши, да своју главу спасе. [1])

Једна жена, из удаљенијег краја старе вароши, носи под мишкама два завежљаја; једва корачајући пење се на друм код „Златног Топа". Пусти један завежљај и пође даље. Дете дрекну; Силађи потрча! „жено! дете си испустила." Мајка се обазре; сруши се крај детета. Укочила очима, речи није имала. Крв јој јурнула у главу; лице зажарено. Уведосмо је у авлију и умисмо хладном водом. Она се окрепи и разабра; рече да иде од Видин-капије. Муж јој је зидар; зором отишао на рад.

Општа паника помела људе па и животињу. Стока изгоњена из вароши, трчи узплахирено. Пси, поплашени грмљавом топова, листом су бежали из старе вароши. Све је осећало опасност за свој живот и бежало да га спасе. Млогу познату жену уставих на улици; говорих јој да остане код мене. Свака ме погледа као да на мени опази сумануточт, па прође даље. Око 11 часова, мало их је пролазило улицом. Једна моја познаница, — Мара Ђурићка, (снаха Јанићија Ђурића) која беше скоро изгубила јединицу ћерку, дивотне лепоте, тек удата за кнежевог ађутанта Ђоку Дука-Пешика, тугом и страхом занета, једва је ишла улицом. Ја је уставих; питах: хоће ли остати код мене? Она одговори: „Како да нећу!" и врати се од свога пута.

У ово доба градска канонада беше најжешћа; бомбе летећи преко наших глава, крхале су дрвеће у дворској

---

[1]) Подобан случај био је и са женом Косте Магазиновића, касационог судије. Човек је обитавао на Теразијама; у часу бомбардања задеси се на служби, и појури својој кући. Ранко га срете и устави. Он је целога дана радио на барикадама, а његова жена, у ужасу тражећи децу, коју је дадиља извела на улицу, као ван себе сама је побегла од своје куће.

башти. Аустријски консул Васић, дошав у Београд, да нарећује иселење аустријских поданика, са̂м самцит (у службеном оделу) пролазаше улицом скоро трчећи, да га која бомба неби дохватила. Силаћи напери пушку на њ', викнув: „Издајицо аустријска! камо те јуче код „Круне“ са твојим друговима?“ Консул га спази и умаче у сокаче поред дворске баште, (ишао је у министарство). Силаћи за њим. Ја викнух: „Не! не! пред мојом кућом.“ Он се врати, рекав: „Није грехота! са овим се ја одавно знам.“

Пуковник Радисав, на коњу пролази поред дворске баште; хоће улицом „Два Јаблана“ пут Стамбол-капије. Ја га уставих: „г. Радисаве! где је Ранко?“ Човек од природе мрачан, смрче већма, а одговори: „Идем да видим где је!“ Ја хтедох поћи уза њ', а он прогунћа: „Не стај на јаде! остани ту! Ја ћу се вратити да ти кажем.“ Ободе коња и одкаса даље.

Иља, познати бугарски војвода, са два друга изаће од гробља. Завргнут гомилом оружја, сунцем спрљен, беше као печен рак; доће к мени. Хукао је, говорећи: „Попадасмо трчећи, да врћемо људи што бежут.“ Он ми није ништа умео казати о Ранку; није га — вели — тога јутра ни видео. Он оде у варош обричући ми „сеј час“ послати хабер о Ранку.

Одмах, с почетка општег бежања из вароши, наредба је дата, да здрави и способни људи не беже из вароши. Али су сви остављали варош. Једни под изговором, да испрате своју нејач, а други, да у новој вароши заустављају друге људе, и да их враћају у стару варош. Кавалеристи на коњима облетали су по искрајним улицама и викали: „Не бежи народе! нема опасности! неће Турци изаћи из града. У вароши је сва војска наша. Људи здрави нека се враћају, да помажу војсци, јер ако Турци продру у варош, не устависмо их до Шумадије!“ Бежећи народ најбоље је разумео топовску рику, па је даље бежао. Жене су поред мене бежале вичући: „Ето Турака на Теразијама! Ено лешева код Тричкове бакалнице.“

Око $1\frac{1}{2}$ часа по подне канонада преста; око 3 понови се са неколико метака. У ово доба, по неки избегли од људи, враћаху се у варош. Од стране гробља и Фишегџијске улице по двојица, — по тројица, вићаху се како једва корачају. Потрешени првом забуном, срушени умором

и прекомерном жегом, од које се беше усијала земља, а одећа на човеку скоро се запалила, свакн се видео као ватром спаљен а умом пометен. Око 5 часова угледа се Ђока Влајковић далеко у Фишеџијској улици; на својој штаци пешке је хитао у варош. Са пола улице маше руком и виче: „Шта је од Ранка?“ Једва домаче пред кућу, па хучући сруши се на клупу. Знао је да има коња код куће; рече да наредим, да се коњ спреми, да га однесе до Зерека. Док је коњ спреман, Влајковић нам исприча своје патње са женом и дететом. „Видела си — вели — шта је јутрос било; срећом удари онај Мокролужанин са двоколицама, те се натоварисмо и одвео сам их у Тоскића воденицу, (на мокролушком потоку), од куда сад долазим. Сад како им буде, цркли остали, ја им не могу помоћи. Тамо их има доста, па ако им буде нужде и даље бежати, нека се помажу, како знају.“

Коњ је изведен, али усплахирен од бомбе, што му је над главом прсла, неда ни прићи себи. Силађи, — и са̂м ваљда коњаник, учини све да коња стиша и одржи докле га Влајковић уседне. Све узалуд; кљусе јаче од људи. Муке наше. Пандур капетана Пере Голубовића, долазећи из Гроцке у начелство, пролазаше друмом; ми га обрлатисмо и он даде свога коња да Влајковића однесе у варош. Влајковића молим — као и оне друге редом, да ми пошље вести о Ранку. Он одјури на коњу, а Силађи одскака уз коња.

После пола часа јегерски поднаредник Симо Каљевић донесе ми Ранков поздрав. Млади ратник хвалио се јунаштвом војничким. Вели: „Од јуче нико није окусио ни хлеба, ни воде, ама ми то неосећамо. Ми смо јунаци, па смо и гладни и жедни задовољни, што смо турске топове ућуткали; потукли смо им топџије, као зечеве. Како који на топ, узмемо га на нишан, а он стрмоглави с' бедема. Мајор нема паре при себи, па је рекао, да ми дате један дукат, — за њега, а за мене и моје другове ако буде шта да се поједе.“ Јунак доби што је тражио; завржe пуну торбу заире на своја плећа, па весело одскака на бојну линију. Сад већ, и оно чељади, што беше у кући, одахну душом од дневног притиска и неизвесности о старешини куће.

Око по ноћи градске бомбе поново захује. Но то ноћно бомбардање већ не беше тако страхотно. Једно, што кнез већ беше у престоници; друго, што се знало стање у ва-

00071435

роши. — Што се могло надати поновном пуцању, а шта ово сад и не беше тако нагло. Почесмо бројати топовске метке, па им изгубисмо рачун, јер се у то доба зачуо у ваздуху тресак, који надмаши градске топове. Грмљава страхотна раздирала је небеса. Хука, бука, севање муња, пуцање громова и бујна киша, трајала је све до у саму зору — 6. Јуна.

Ранкова кућа беше отворена дању и ноћу; и бегунцу, ако се хтео ту уставити, и грађанским патролама, које су обилазиле опустеле улице и затварале куће, широм отворене и са свим имањем напуштене, без живе душе у кући. Патроле вазда свраћаху у Ранкову кућу на одмор и поткрепљење. Те прве ноћи, међу дневним догађајима, причали су грађани и о ужасу, који је допринео Ранков коњ, кад је онако сâм јурио кроз варош, и како је било опште веровање, да је Ранко одмах у првоме часу погинуо на пијаци. Тад и Мара Ђурићка каза, како је онде на улици једна жена њу уверавала, да је „својим очима“ видела, кад је Ранко погинуо и пао с коња, а то баш на пијаци, мало даље од куће мајора Мише, али је чувала, да ја не чујем то, а кад је Влајковић дошао, она је њему казала, те он, и не одморив се, похита у варош, да се увери о стварном стању.

О дану бомбардања Београда, — о тешким као и о смешним дневним догађајима, који, или се десише пред мојим очима, или ми доцније причаху бегунци о другима и сами о себи, како су се осећали под утицајем дневнога ужаса, говорећи: како, и кад су подалеко од вароши били, ипак им се чинило, да још нису измакли домашају градских бомби, ја бих могла написати целу једну књигу. Но ово остављам другима, којима је тај ужасни дан прешао преко главе као и самој мени; нека и они оставе спомена млађему свету о овом претешком догађају, који се у наше доба догодио. [1])

---

[1]) Ради приближнијег појма о ужасу дана бомбардања Београда, поменућу овде два случаја; први тежак а други и смешан: Једна млада жена из бољег света, (Фемка Ковачевићка, кћи Добросава Ресавца), у страху дохвати из колевке своје једино дете па га у забуни окрене стрмоглав, и у гомили света бежала је преко „Баре“ (Венеције) Топчидеру, кад у тај мах Турци с града, видећи у тој долини масу народа, начну тамо сипати бомбе

Сутра дан, по бомбардању, нови део вароши био је сасвим пуст. Оно људи, што из вароши нису никуд излазили, као и они, што се после прве забуне у варош вратише, сви су употребљени у старој вароши као ратници и иначе на вршење ратне службе. Жене нигде ни једне није се могло видети. Куће пуне имања напуштене, наредбом власти позатваране су, и од највеће куће, до најмање чатрљице чуване и обилажене дању и ноћу патролама варошким. Тако је и сачувано свачије имање; како га је сопственик оставио, онако га нашао.

Главни збег за београдску нејач беше у Топчидеру; ја сам га видела, с тога ћу и о њему коју реч рећи.

7. Јуна у јутру, саветник Вујовић сврати се к мени и замоли ме, да пођем у Топчидер да доведем сестру, која је тамо у збегу била. Кад сам у Топчидер дошла, тек ту видим прави ужас, који ме потсети на бедне слике, у којима су ми стари престављали пропаст Србије 1813. г. кад је Куршид-паша, велики везир, са силном турском војском, гонећи пред собом, са источних крајева бежећи српски народ, прешао Мораву и стигао на поље врачарско, а пред њим бедни народ нагрнуо савској обали, (у долину између Београда и топчидерског магацина), да бежи у Аустрију. Само стоке не беше у топчидерском збегу; варошки свет није са собом у збег гонио говеда и стада оваца, као кукавни српски народ што је чинио 1813. бежећи у Аустрију. У Топчидеру се није чула рика говеда и блека оваца; али се чуло јадиковање престрављеног женскиња, за кућом, за имањем, за родбином, за мужевима и погубљеном децом. Чуо се врисак деце, плачући из стотине узрока; а највише од глади. Ушав у топчидерски конак, прво угледах жену Живка Карабиберовића; она сеђаше на голим ци-

---

као град, она не видећи главе свога детета, стане кукати: „Куку несрећној, однело му ђуле главу". Така мисао потресе јадну мајку тако, да је њено јединче наскоро остало сироче — без мајке. А смешан случај дневног ужаса био је: Један млад човек (Ђока Пантелић,) са својом породицом бежао је селу Кумадражу, кад једна бомба стигне преко Врачара до Споменика, и груне позади њега тако, да он од силнога потреса падне; учини му се да му је ђуле пробило леђа, те није смео маћи; чинило му се, да би при покрету душу испустио.

О првом случају причали су ми они, који су у групи са Фемком бежали а о другоме, после неколико дана, сам Пантелић, пошто се из збега вратио.

глама и изгледаше више мртва него жива. Око ње се савијало троје дечице, иштући хлеба у своје мајке. Деца гладна, у глас су плакала.

На горњем боју, где је на дан бомбардања, после кнегиње Јулије заостала сва женска госпоштина београдског света, виђаше се међу женама и по који мушкарац, високог положаја, који је допратио своју нејач, па и са̂м остао у збегу, где га кавалеристи још не беху пронашли, да га у Београд врате. Ту је сав свет стојао дупке као у цркви; већ више од 48 сати, нико се није одморио. Мене сматраху као нова бегунца, па ме потискиваху из краја у крај, да неби коме места отела. У једној соби беше толико жена, колико се ретко кад виђа у којој цркви; ту спазих и моју сестру. Она је стојала у једном крају са Стевчиницом, са којом је и избегла из Београда. Моја сестра из толико уста чујући, да је Ранко погинуо, кад ме угледа, стаде кукати. Ја је утеших истином.

У Топчидеру нико није знао, како је у Београду, нити се веровало, да је кнез дошао. Још неко беше растурио гласове, као да је и сама кнегиња, пошто је отишла из Топчидера кнезу на сусрет, бајаги, под тим изговором побегла између бегунаца, и прешла у Аустрију. Моје познанице нагрну око мене са хиљаду разних питања, а друге жене угоњаху у лаж моје одговоре. Питаху ме: Је ли Саборна црква срушена до темеља? Је ли варош изгорела? Има ли много лешева по улицама? Има ли Теразијом на кољу набијених глава?[1]) и т. п. Питаху кћери за очеве, сестре за браћу, жене за мужеве и за погубљену своју децу. А било их је, које су имале у кући по четворо — петоро деце, но у почетку бомбардања десив се сама ван куће, и докле је она престрављена кући дотрчала, није нашла више живе душе у кући.[2]) Најпотпунија забуна, нај-

[1]) Само једна глава виђена је тада на коцу, а то не на Теразијама, већ преко улице од кнежеве баште, на коцу набијена и заденута у плот. То беше глава Табак-Ибрахимовића, који задесив се у српској полицији на уговору мира, плати својом главом прве бомбе, које су пробиле торањ на Саборној цркви. Турчина је посекао жандарски наредник, а неки несташко докопао главу и набио на колац. Пролазећи у Топчидер, ја видим ту главу и јавим пред касарном потпуковнику Јоксићу; он нареди те се глава скине и закопа.

[2]) Овакав се случај, десио са женом потпук. Јоксића. Жена се десила на погребу погинулих, а кад дотрчи кући, оно све празно; од петоро деце

потпунији ужас, најпотпунија малаксалост духа, владала је у збегу топчидерском, међу лепом половином престоничког света, где су неке сиротице, од големог страха, у бежању од Београда до Топчидера умом пореметиле и свој живот прекинуле. Но беше примера и куражних жена. Власт је у Београду наредила, и тога јутра разношен је хлеб и месо збеговима око Београда. Прва кола с хлебом кад се појаве у Топчидеру, окрепе општи дух. Жене куражније пошле у луг, накупиле сувади, па довукле на својим леђима, те залажу ватре по парку, на сатрвеном цветњаку, да сваре мало хране за своју децу и за себе. Цео простор око конака, око цркве и даље око касарне топчидерске, представљаше шарени логор београдске нејачи. Мало их је доспело под кров, а све беше под ведрим небом. Али, и поред највећег мучења и гладовања, још тога дана тешко да би се икоме могло доказати, да би боље било, да се врати својој кући у варош, где присуствује владаоц и сâм собом наређује мере безбедности за своје поданике.

Тако је било у збегу топчидерском, тако у манастиру Раковици, а известно по другим збеговима око Београда морало је бити још много горе. Тек доцније, породице једна по једна долажаху у варош да скупе најпотребније ствари у кући, па се разлажаху у унутрашњост по паланкама и по селима удаљенијим од Београда. Тако се свет расели из престонице; домородци пођу у унутрашњост Србије, а странци па и Евреји београдски, прешав у Земун на аустријским паробродима, разиђу се, први у своје завичаје, а други по Аустрији.

Бомбардање Београда учини, те и она два члана куће кнеза Карађорђевића, која и после династичне промене живљаху у Србији, оставе Србију. Ђока Карађорђевић, са породицом свога таста Мише Анастасијевића, из топчидерског збега на аустријској лађи пређе у Земун и отиде у Влашку. Полексија, жена Косте Николајевића (најстарија ћерка кнеза Александра) такође случајем бомбардања из-

---

ни једнога. Већа, из школе побегла са осталом децом, а мању комшије и слуге дигли из куће и разнели по околним селима. Мајка бежећи у Топчидер надала се тамо наћи своју децу, но кад тамо не нађе ни једно, она јадна у очајању трчала је као ван себе и свакога живог питала о својој деци.

макне из Србије, на што пре није могла мужа приволети.[1])

Бомбардањем Београда, посрне трговина у целој земљи а већ у Београду је по све пропала. Трговачки еспапи, по подрумима стрпани, трунули су и пропадали, а неки незнатан део истих развучен по паланкама, да се тамо распродаје. У Београду, позади војничке болнице, беше подигнуто неколико дашчара као на панађурима; ту су изнешене на продају најпотребније ситнице за оне, који су становали у Београду, као војска и други на служби ратној. До краја године, сва престоничка трговина, састојала се у оно неколико вашарских дашчара позади војничке болнице.

„Србија и Турска“ (Нил Попов.) описала је јадно стање престонице српске после бомбардања. Но то стање беше тако жалосно, да га нико неби могао описати; појма о њему може имати само онај, ко је као очевидац проживео у Београду оне тешке дане. Варош до у саму зиму беше као кугом опустела. У предњем делу вароши, на бојној линији — на барикадама, стојало је око 20.000 војника, нешто гарнизоних, а остало народних. Јер је, према спремљеном устројству народна војска одмах образована из ислужених војника. Власници, и људи вршећи разне војне службе, виђаху се, кад су послом пролазили празним улицама варошким. Ово тада беше сва публика престоничка.

Према таком стању ствари, и ради сигурнијег држања примирија између српске престонице и турске тврђаве, заступници страних држава беху се распоредили: у граду

---

[1]) Од 1858, Коста Николајевић живео је са својом породицом у Београду као пенсионовани саветник. а пошто је, као човек учен и лојалан, и као негдашњи питомац кнегиње Љубице у двору, — нарочито код кнеза Михаила предусретан љубазно, није никад имао потребе помишљати да напусти своје отачаство, што му је жена живо желела. Но како му је кућа у главној чаршији целим лицем стојала према беденима градским, била је на дан бомбардања изложена најјачој ватри топовској, тако да Полексија, до крајности престрављена, онога јутра, како се тек из постеље дигла, скоро боса и гологлава, сама самцита побегне из своје куће, па трчећи с једног на други крај вароши дође кући свога ђеда Јеврема Ненадовића, где се ипак не задржи већ у општој бежанији одјури у Кумодраж. Немајући смелости да бар тамо остане, врати се и на једној аустријској лађи пређе у Земун, куд јој и муж са децом мораде поћи; а после се и настани у Пешти код њених родитеља.

се сместио један консул, двојица на Калемегдану — између вароши и града, под шаторима, под заставама својих држава, а остали, остану у вароши међу Србима.

Од 3. Јуна до краја Јула месеца Ранко не дође својој кући. Његов стан беше на Дорћолу. Од прекомерног напора, што је издржао на дан бомбардања, беше се разболео и неколико дана у постељи одболовао у своме стану на бојној линији. 27. Јула дође кући заједно са својим пртљагом; беше одређен да пође на југо-западну границу. У београдској команди замени га потпуковник Богдан Прокић.

У место сталнога мира, на коме је европска комисија у Цариграду радила, Србија се могла надати само горем за себе. Паша је београдски промењен, но овај, који је заменио крвожедног Ашир-пашу, није могао гајити мирољубивија осећања према Србији. Инструкције за другог као и за првог команданта турске тврђаве према српској престоници, потицале су са Порте, из истога извора. Град је утврђиван с поља опкопима, а унутра снабдеван ратним потребама. Војска из Цариграда довожена је Дунавом у град београдски, а храна и остале потребе, довлачене под град на аустријским трговачким бродовима. Тако турска тврђава, потпомагана и са стране Аустрије, све се више оснажавала противу Србије и њене престонице, где и српска војска, стојаћа и народна, ђачке и мешовите легије, већ од два месеца на барикадама, дан ноћ на запетој пушци стојећи, очекиваше сваким даном поновно напад Турака на престоницу. Стање је било претешко. Кнез Михаило спремао се, да га прекине објавом рата Турској на *живот и смрт*. Тога ради, кнез је учинио општи распоред на целој граници према Турској.

Седам недеља после бомбардања, цео фронт према Турској подељен је на одбранбена крила. 27. Јула изађе височајша наредба, којом се именује Ранко за команданта десног, а Јоца Бели-Марковић левог крила Србије према Турској, онако, како беху и у Београду према турској тврђави. Ранкова команда обухваћала је најврлетнији погранични део кнежевине, — од Ибра и Рашке, до Раче на утоку Дрине у Саву. У команду деснога крила уђе шест

округа: шабачки, подрински, ваљевски, ужички, чачански и руднички, и један део крушевачког, у срезу јошаничком до утока Брвеника у Ибар. Двојица од најбољих официра, генерал-штабни капетан Милојко Лешјанин, — у овој књизи познат од првога дана непријатељства Срба и Турака у Београду, и инжињерски капетан Коста Протић, обојица од првих ученика војне академије, придати су Ранку у помоћ. Он подели целу пограничну линију између ове двојице; Протићу повери утврђење десног крила — од ушћа Дрине до Бајине Баште. Лешјанину левог, — од Бајине Баште до Павлице, на утоку Брвеника у Ибар. А са̂м је бивао на изменце на једном и на другом крају.

24. Авг. Ранко са Лешјанином на Јавору, на линији од Сјенице преко Јавора и Голије водећи у унутрашњост Србије, наређује чачанском начелству, да пошље 1000 људи, с начелником среза драгачевског у Ивањицу, да са срезом ариљским и моравичким, предузму рад на утврђењу сјеничке линије. За утврђење линије Рашке, — од Новог Пазара идући у чачански округ, наређује срезове студенички и карановачки са 1500 људи, да сви ови људи са среским старешинама буду у Баљевцу (срез студенички) *непремено* 30-ог Августа, и са свим потребама за рад и за себе. На крају свега вели: „Ја ћу бити 28-ог на Рашки, 29-ог у Студеници, 30-ог у Карановцу, а 31-ог у Чачку.“

Међутим, 26. Августа у Ужици, Турци се побију са Србима у вароши. Ранко је тражен «*у срезу моравичком или ма где буде*», а тек је 28. текућег нађен на Рашки. Штафета гласи: „Господине! по налогу војног министра, одма по пријему овога писма, и то *незадржано* да овамо похитате, јер је варош наша пожаром опустошена и овог часа већ су отпочета непријатељства.

„Ваш поштователь, Петар Стојковић начелник окружни. Ужица 26. Августа 1862 год.

Са капетаном Лешјанином Ранко похита у Ужице, где је борба још непрестано трајала.

На Ужици Турци су отпочели непријатељства као и у Београду. И овде се прво потуку са Србима у вароши, где су заједно живели, па се повуку у град, пошто варош запале, и отуда продуже борбу. Потпуковник Драгутин Жабарац, послат из Београда, и помоћник начелства Јеврем Мићић (најмлађи син војводе Мићића) руководили су Србе

до Ранковог доласка. Кад овај стигне, он узме команду. 29 Августа у јутру, Турци скучени, истакну бео барјак на бедеме градске, вичући Србима да хоће да им се предаду.

Чим се борба на Ужици сврши предајом Турака, Ранко депешом честита кнезу срећно окончану борбу, и исто јављајући војном министру, вели: „Драгутин Жабарац овде је; могу ли ја одмах поћи на границу?“ На одговор министра да иде и да што пре довршује шанчење, вели: „Капетана Лешјанина вратио сам одмах на линију сјеничку; ја полазим на Креман и Мокру Гору, да тамо довршене и још довршујуће се шанчеве прегледам.“

Докле се у Србији тако хитно чини ратна спрема и утврђења на границама према Турској подижу, дотле и дипломатија у Цариграду сврши нешто, на што и владаоц Србије с тешким срцем мораде пристати, а сва спрема и сви радови на утврђењу граница морадну се прекинути. 23. Септембра министар војни упућује Ранку у Лозницу своју депешу: „Наредите, да се престане са радом на свима шанчевима, и људи да се распусте кућама. Очекујте, где сте, другу наредбу за вас.“

Према томе истога дана Ранко наређује о истоме својим подкомандантима и окружним начелницима: ваљевском, шабачком, ужичком, чачанском, рудничком и крушевачком; и њему у Лозници да се јави о извршењу тога и свега потребног. Министру одговара, да је по његовом налогу учинио сва наређења и вели: „Молим, да у Шапцу даљи налог дочекам, док се тамо покрпим, јер овде мајстора нема, а седла и хаљине сасвим су ме издале.“

Пошто је све потребно у своме задатку на граници извршио и код окружних начелстава у својој команди дао упуства односно подигнутих шанчева и другим војним потребама, и он сâм, на завршетку 69 дана непрекидног коњичког путовања по најврлетнијим крајевима Србије, 4. Октобра врати се у Београд. Његова маршрута од 28. Јула од Београда иде:

„Од Београда у Лозницу.
„Лозница, Бадовинце и обратно.
„Лозница, Бајина Башта, Ужице.
„Ужице, Пожега и обратно.
„Ужице, Бајина Башта.

„Бајина Башта, Мокра Гора.
„Мокра Гора, Креман, Кадина-Главица, Бајина Башта.
„Бајина Башта, Рогачица и обратно.
„Бајина Башта, Лозница, Љешница и обратно.
„Бајина Башта, Ужице преко Јелове Горе.
„Ужице, Сјеништа, Јавор.
„Сјеништа, Кокин Брод, Мочиоци.
„Мочиоци, Катићи, Витлишта, Јавор.
„Јавор, Ивањица, Ступска Чесма.
„Ступска Чесма, Рашка.
„Рашка, Студеница, Ивањица, Ужице.
„Ужице, Мокра Гора, и обратно.
„Ужице, Пожега, Карановац, и обратно до Пожеге.
„Пожега, Јавор.
„Јавор, Бела-црква.
„Бела-црква, Базов Брод, Муртеница и обратно Негбина.
„Негбина, Драгљица, Чајетина, Ужице.
„Ужице, Пожега, Ивањица, Околишта и обратно до Ивањице.
„Ивањица, Рашка.
„Рашка, Павлица, до Ушћа — Брвеника.
„Ушћа, Студеница до Карановца.
„Карановац, Чачак, Пожега, Ужице.
„Ужице, Ваљево.
„Ваљево, Лозница.
„Лозница, Јаребице и обратно.
„Лозница, Шабац.
„Шабац, Рача, Равањ, Бадовинци.
„Бадовинци, Ново Село, Шабац
„Шабац, Београд. — —

У повратку с овога пута, Ранко је мало личио на самога себе; дуготрајни напори телесни јако су га порушили; а ствари — преобуке и све што је носио на сексани у улчевима, пропало, побуђало, сатруло у влази. Девето-недељно тешко путовање и рад по врлетима југозападне границе, било је отежано и хрђавим временом. У своме извешћу, које је сваки осам дана слао у Београд војном министру, често пута Ранко вели: „Кише непре-

стане млого нам отежавају рад, а с послом мора се похитати, јер у овом врлетном пределу, снег се већ појављује; зима права почиње овде много раније него на другим крајевима нашег отачаства."

У Београду се задржа само неколико дана, док спреми извешће о утврђењу одбранбене линије десног крила отачаства, па опет пође да пре зиме обиђе исту линију и нареди чување подигнутих утврђења; да прегледа магацине ратних потреба, и барутане у Страгарима. У његовом осуству — 17. Октобра војни министар својим актом (Ф№ 3726) наређује му, да састави комисију од шест официра, који су руководили утврђења српске границе, т. ј. Ранко са своја два помагача, капетанима: Протићем и Лешјанином, и Бели-Марковић са капетанима Димитријем Карацићем и Љубомиром Ивановићем, и да употребе сва дата, која сва шесторица имају, да по истима начине једну пограничну карту (мапу), на којој да буду означени сви шанчеви, батерије, и т. д. што је тога лета подигнуто на граници подунавске области, а уз то, да саставе и један спроводни мемоар.

Именовани чланови за овај посао поодавно беху у Београду, а Ранко се врати с повторног пута тек 4. Новембра. Овога дана и њему је олакшало тешко бреме његовога рада изазиваног судбоносним догађајем — бомбардањем Београда. За време свога повторног путовања, 26. Октобра био је награђен за своје трудове на дан бомбардања; тога дана кнез га је извео у чин потпуковника.

Петомесечна издржљивост у претешким приликама, остави за собом хрђаве трагове на Ранковом здрављу. Пошто се врати на своју редевну службу и смири у домаћем животу, стане осећати последице минулих терета. Његово добро здравље у опште је попустило и он говораше: како сваке ноћи, пошто се тело у постељи одмори, поред ревматичног осећања у левој страни тела, пробуди га од сна нека потмула струја у крстима, која с јутрењим кретањем вазда исчезава.

На растанку с годином бомбардања Београда, овде да напоменем, како писац књиге „Србија и Русија" говорећи

00071435

о приликама, које су предходиле бомбардању Београда као спрема од стране Турака, на једном месту помиње и домородне духове, онезадовољење повратком Обреновића у Србију и вели: „Већ одма по Преображенској скупштини (1861.) би постављен за заповедника београдског града Ашир-паша, који је сасвим посвећен у канцеларијске тајне Портине, и који је одмах, чим је на своје место дошао у тесне сношаје ступио с оним партијама у Србији, које су биле незадовољне током ствари, које су наступиле повратком Обреновића, те су готове биле помагати, да се учини нов преврат.“ (стр. 21.).

Пошто и ја у својим успоменама и у Ранковим записима имам доказа, да је по несрећи српској, овога било, овде ћу рећи: 27. Јула, долазећи из свога стана, да пође на границу, Ранко донесе и предаде ми увезан и под печатом пакетић хартија, рекавши: „Ово је план турске завере противу Срба; нађен је у Рашид-беговој кући. По нашој несрећи, ту има помешано старих жеља и духа српских уставобранитеља и њиних последника — наше господе, којима би и Турци били милији него Обреновићи. Ове хартије ја ти поверавам на чување, и нико несме знати да су код тебе. Но ако се ја неби с границе жив вратио, у том случају, остављам ти аманет, да тај пакетић, тако као што је под печатом, доставиш кнезу Михаилу у руке.“

Ранко говораше, како је било у завери, да се варош на више страна запали и у томе да се учини општа сеча над Србима. А примеру београдских Турака, следовали би Турци у свима градовима у Србији живећи; па кад би тако било свршено, по местима где је било градова, ондах би и са Обреновићем било свршено, тим лакше, што је било довољно турске војске око граница кнежевине, која би одмах прешла српску границу, да успостави ред у земљи.

На неколико дана по Ранковом одласку на границу, један од наших познаника, који службом беше при министарству иностраних дела, долазећи у кућу, изненади ме питањем: да ли су при мени остале хартије, што су нађене у кући Рашид-бега, начелника београдских Турака? И помињаше о плану, завери па и писма неког српског вишег чиновника, која су писана Осман-паши, пријатељу кајмакамије, а дин-душману Обреновића, који је у овој го-

дини постављен за босанског валију. Тај ми човек рече: „Те су хартије у рукама г. Алимпића; извесно он их није на границу са собом понео; мислим, да ће се искати, да их ви нађете у његовим хартијама.“

Било разбирање о реченим хартија случајно или намерно, ја питаоцу одговорих: како за оно неколико часова док се Ранко бавио у својој кући, нисам имала прилике од њега чути о таквим хартијама; а што се тиче ма чијег захтева, да ја у његовом осуству тражим и издајем што из његових хартија, желела бих, да нико то и не покуша, јер би му труд био узалуд. Тек после овога распиткивања код мене, управитељ вароши упућује на Ранка „у Ужице или где буде“ штафету «*хитно*» — ове садржине:

«Господин Мајор! По заповести вишој, част имам умолити вас, да ми одма и то првом одатле поштом пошљете оно писмо, које је неко од наших људи Рашид-Бегу незнам које оно године писао, али знам, да је у време последње владе књаза Милоша, које је писмо у Рашид-Беговој кући нађено и које при вами остало, како би га где треба предати могао. Ако по случају то писмо при вами тамо сад не буде, молим вас, означите ми, где је и учините наредбу, да ми се одма тако во преда.

«Примите уверење мога поштовања, а такође и поздрав. Ваш услужни Мијаило Барловац. — 16. Августа 1862. год. у Београду.»

Ја нисам добила Ранкове наредбе, да од поверених ми хартија коме што издајем, нити је шта тражено код мене. Кад Ранко у Октобру дође кући, он узе од мене овај пакетић хартија и однесе. А коме га је предао, никад га нисам питала.

Почетком 1863. г. дођу у Београд војни комисари гарантних сила и остану ту 4—5 месеци. Задатак њиховог бављења у Србији беше, да повуку и регулишу линију растојања између турске тврђаве и српске престонице; да поруше градове Соко и Ужице, да испрате Турке из тих места у Босну, и друге подобне ствари између Срба и Турака још заостајућих у градовима у Србији, са гледишта војничког да удесе и регулишу. Као непосредни познаваоц

јунијских догађаја, Ранко је од стране Србије суделовао на овоме раду.

Пошто комисија сврши свој рад у Београду, неки од њених чланова пођу са комисарима од стране српске и турске власти, да присуствују рушењу градова Сокола и Ужице, и да Турке из тих места иселе у Босну; а генерал Тидебел, руски комисар, оставши у Београду, зажели да пропутује по Србији ради познавања земље, народа и обичаја, и да му Ранко буде друг на томе путу. Генерал је имао намеру, да том приликом посмотри рушевину соколског и ужичког града, која је у присуству мајора Гордома, комесара енглеског и турског пуковника Мехмед-Али-бега, у то доба била извршена, па с тога, и он пође прво на Дрину. Полицијске власти имале су налог, да руског генерала предусрећу и спроводе на путу по Србији, а Гарашанин препоручи Ранку, да посматра генералово расположење на путу кроз нашу земљу, па да га извештава сваком приликом о томе, рекавши: „Од свију, само су Руси наши пријатељи, па би рад био знати, како ће и овај, пролазећи кроз нашу земљу, оценити и мане и добре стране нашега народа, а што се тиче, да г. Тидебелу буде пријатно путовање по нашем отачаству, о томе ћете се ви сами најбоље бринути.“

Са својом пратњом од Лознице путници пођу дринском обалом на Сакар и Мали Зворник, па на Црвене Стене и Соко. Њихов долазак на Дрину удеси се баш оних дана, кад су Сокољани и Ужичани претурани преко Дрине и насељавани у Босни дуж дринске обале. Тим разјеђени, а до срца рањени рушењем града Сокола, — снаге и поноса свога, Турци Сакарци и Малозворничани, вазда зли и опаки, сад су били као раздражени зверови, па видећи гомилу путника налик на оне, што су пре неколико дана истим путем пролазили у Соко, а и Ранка лично познавајући још из доба његовог начелниковања на Дрини, помисле, да овај, са другом комисијом, ред зле коби на њих доноси, препрече им пута, недавши корака напред. Ту наступи моменат опасан за путнике. М. Ђ. Милићевић, који је као ревизор школски у то доба пролазио кроз подрински округ, описује то у својим путничким писмима овако:

„Кад оно године 1863. царско-руски ђенерал, Тидебел, жељаше да види очима тај Мали Зворник и Сакар, па тога ради дође у Лозницу са г. Ранком Алимпићем, ја

се ту састадох с њима и договорисмо се, да заједно прођемо кроз то неприсутно место. То је било у вече, а сутра дан, некако неудесимо у времену, те они раније измакну из Лознице, дођу на Радаљску караулу, и одатле се упуте десно преко турских њива и ливада, к Малом Зворнику, а ја, задоцнивши се у Лозници, журно појурим к Радаљу и дознавши ту од среског началника, г. Милојковића, да су они већ измакли, узмем једнога стражара с карауле и с њим и мојим пандуром Матијом, похитам готово трком, преко турских њива трагом њиховим. Кад помислиш, драги пријатељу, да Турци тамо никога од Срба не пуштају, да највише мрзе на Србе у европском оделу, кад им „овуда муте“, да ја тамо идем, а немам за то никакве, па ни путне исправе, онда ћеш појмити, како ми је непријатно било, кад сам прво ударио на два Турчина, који тешу једну јањову греду, па им ја назва Бога, а они ме и не погледаше, нити тесање прекидоше. Мало за тим, у једном павитњаку, кроз који пролази стаза, којом идем, сретнем једну булу на коњу, а пред њом једно Туре пешице. Како ме була виде, она своје кљусе трже на десно, па се испречи на сред пута, тако, да ја немадох куд да прођем. Моја бедевија стаде ђипати, плашећи се од булина одела и њезина коња.

— Молим те, кадо, рекох ја, исправи мало коња да прођем; веруј, нећу те ни погледати!

— Можеш проћи и тако, ако ти је за пролажење, бејаше пријатан одговор зворничке даме.

С тешком муком прогнам бедевију кроз павитњак и изиђем на путању. Хвала Богу, сад смо сви заједно, па што нас снађе. Да ти побројим све нас, који су тај караван чинили: напред је ишао Заптија Хусејин, кога је зворнички Мудир био изаслао пред ђенерала до на караулу радаљску; за њим ђенерал Тидебел, па г. Р. Алимпић, за овим ја, па замном четири момка наше пратње и међу њима Андрија Констандиновић, о ком сам ти већ доста говорио [1]) Наврстани тако, ми смо продужили пут кроз

---

[1]) Андрија Констандиновић, кад буљукбаша, кад кмет радаљски, био је врстан и одважан чувар дринске границе, и Ранко, кад је био подрински началник, одликовао га као човека пуна духа и поуздања, што му је овај доцније и осведочио својим карактером и оданошћу према њему.

њиве и ливаде. Говорили смо мало, већином смо разгледали дивни положај дринскога жљебља, Турци су нас, где смо на ког наишли, забленувши се гледали и не одговарајући ништа на наше обично: „Помози Бог, добри људи!“ Ударисмо десно од једне њиве с кукурузима; у њој беше 15—20 Турака копача. На неколико дрвета у њиви виђаше се сила обешеног и другог усправљеног оружја (пиштоља, штуцева и јатагана. Кад Турци опазише, да ћемо баш стазом покрај ограде од њихове њиве, они се осуше низа њиву, изидоше пред нас и једни се понаслањаше на ограду, а други стадоше чак на пут пред нас. Њихов изглед задавао је у најмању руку гнушање, ако пе речем страх. Ово су обично људи здепано крупни, ретке браде, у којој свако влакно за себе иде, дебелих грубих усана, кукљава носа очију живих и сурових.

Така мила лица стадоше сад у ред, да нас добродошлицом поздраве! Ми смо ишли не гледајући ништа на та кретања. Приђосмо к њима близу. Хусејин, наш вођ, виче једноме од њим:

— Сабанахирила Мујо!

Алахразола: одговорише му ниским гласом, као кроз зубе, неколико њих.

Хусеин стаде и поче, по обичају, редом питати се са сваким за здравље. Стасмо и ми где се који затекао, кад је Усо свој ход уставио. Тек ће један из гомиле рећи:

— Куд водиш, бива, ти Усо ове људе?

— Ја, боме, брате Мудиру.

— А шта ће они Мудиру?

— Ја, боме, не знам.

— Нека се бива они на мах врате. Овуда није царска ђада, него тамо около. . . . . . .

— А, — а! гукну неколико њих у мах — тако је тако!

— Молим, људи, рече г. Алимпић, ми идемо к власти; нисмо какви рђави људи; за нас зна Мудир, и он је послао, ето, свога заптију, да нас проведе овим путем, да ратније прођемо.

— Чујеш комшија, Мудир бива, вођекана не суди; знамо ми: ви хоћете на Махалу (Мали Зворник) али бива знадите добро, да ћемо ми на камену (узан просек кроз једну висину стена на самој обали Дрине) сви изгинути, а

ви тамо нећете *проудутити*, (ограничити, — пролазом својим провести линију граничну).

Бадава је г. Алимпић убеђивао, да ми немамо никакве зле намере противу њих, да то није лепо од њихове стране, да је ту ђенерал рускога цара, да ми нисмо људи, којима би требало пут засецати тако без узрока. Бошњаци осташе тврди, да нас врате или најпосле да нас натерају, да се преко Дрине превеземо у Босну, па онда куд нам је воља, да идемо, али и ово тек после велике муке. Г. ђенерал за све то време седео је на коњу и ћутао. Г. Алимпић се трудио од сваке руке, да образуми дринске синове ислама, но у залуд. То је полемисање трајало скоро један сат. Кад не даду преко Сакара, а смиловаше се да нас не терају натраг, онда пристасмо да пребродимо Дрину и у Зворник пођемо, па већ одатле куд да Бог. Но они још нису веровали, да ми то истински хоћемо; за то, да неби ипак ударили на Мали-Зворник, одредише између себе двојицу, да нас прате. Један од ових пролазећи поред наших пратилаца смотри Андрију, па цикну:

— А шташ ти овде, Андрија?

— Пратим ове људе, одговори овај.

А знаш ти, болан, да никакве илаке нејмаш у босанској земљи?

— И не тражим ја ту ништа; но ми је заповеђено да ове људе пропратим.

— Јок, бива, ти даље не можеш, него се на мах врати.

— Пројђ' се, Авдија, Бога ти, празна разговора.

— Шта пројђ' се? шта пројђ' се? на мах се враћај, ако ти је глава драга; ти си свијем нама Турцима, овде уљега, а овде изљега, (показујући прстом први пут под грло, а други пут на теме.) Бива још је ту било началника и властника, али твојег зулума, није било. Ја теби говорим ка ћовеку, ка комшији, ка досту: пријерај Андрија, бива, ако моје говеће пређе врзине, а ја ћу пријерати, ако отудака ваше пријђе, а ти кубуром бијеш моје говеће, мојега хранитеља, а?

— Недам ја уредбе вријеђати! Авдија. У вас говеђа куга мори. . . .

— Јок, вала, повикаше више њих. Андрија неморе ићи даље овамо. Он је свијем нама дин-душман.

— Ако ви враћате Андрију, рекосмо им ми, онда вратите и нас све, ми без њега не можемо; он ваља да нас проведе.

— Е, бива, куд гођ вас проведе он, провешћемо вас и ми, само он нека не иде даље у босанску земљу.

Чинило се, да су Турци сад сав гњев на Андрију обратили, а нама да су се одобровољили.

Опет се мучи г. Алимпић, да их убеди, да је Андрија само слуга; да врши што му се заповеди и да ништа од своје памети не ради. Докле смо ми овако неким смирено убеђавајућим тоном говорили, дотле је Авдија за свој рачун, оделито од других викао на Андрију:

— А што ми се присмјеваш, кад ти се жалим и молим па ми још говориш ријечи какве ми турска уста још нијесу рекла, рајетине (робу) један, а?

Андрија плану као жива ватра, левом руком потеже дизгин коња натраг а десну спусти на пиштољ, па се продере:

— Једну мање, Авдија, јер се само једном мре!

— Андрија! цикну г. Алимпић, језик за зубе!

Е, дође довде, господине, (показује грло прстом).

Настави сад опет г. Алимпић, те се мало утиша та расправа и тек које како да дођемо даље, кад груну пушка као тресак, а у њиви под једним дрветом, где је турско оружје стајало, разли се дим, да се ништа не види. Ту је тренутак био као цео дан. У један једини часак све нам страхоте изађоше пред очи. Ја погледах у наше момке а у њих свију запете пушке у рукама, а лица одважна на свашта. Турци пак сви линуше онамо на дим, и као да се чуде, шта је то. Дим се разби по ваздуху и ми видесмо једно Туре, које је чачкало нешто око пушака, док једну није окинуло. Је ли ово било случајно или навалице, незнамо, али Турци, после тога посташе блажији, а ми оштрији и тако нам не кратише више ићи даље и с Андријом. Ипак су она два одређена нам девера, Авдија и још један Турчин, ишли поред нас. Авдија је ишао десно од нас, а набројао свим путем Андрејине зулуме, па већ на послетку рече:

— Е, вала, моли се Богу и овим људима, а да си ти, без њих, наступио босанску земљу, неби се бели наносио главе.

— И синоћ сам и јутрос ја пролазио овуда те ишао на скелу, да вичем Мудировог заптију, а ти кукавицо, кујеш под брестом косу па се чиниш, да ме и не видиш.

— Андрија не одговарај, виче г. Алимпић.

— Е, баш се не може, господине. За тијем Андрија ућута.

У тако милом друштву и с ваким пријатним разговором дођосмо до на спрам Зворника. Ту је Дрина пресекла један ланац од планине и продрла из горњега у доње Подриње, те тако сада и с десна и с лева те реке високе стене спуштају се до у саме воде њене. На левој обали, на самим тим стенама, озидан је град Зворник, који се спустио, идући за стеном, чак до у таласе дринске; на десној пак обали исто се тако спушта трокрака стена до у Дрину. Ову стену зову Зворничани „Камен" и док се кроз њене просеке не прође, не може се ући у Мали Зворник и даље у село Сакар, као што се ни на левој страни не може проћи из доњега у горње Подриње иначе, мањ кроз капије града Зворника. Ми смо се уставили на десној обали дринској, испод „Камена" а спроћу Зворника. На „Камену" су стајали оружани Турци, њих 10—15, а на левој обали Дрине, мало испод града Зворника, беше неки чудан скуп света, стоке и пртљага. Преносе се неке ствари; води се разна стока, иду жене и деца; трче људи, једни тамо а други овамо, као да је неки сасвим необичан панађур. Ми смо стајали и гледали Зворник, гледали смо ту вреву од света и стоке, гледали смо „Камен" и на њему барикаду и Турке, који стоје спремни, да нас одбију, ако наканимо тамо да прођемо. Међутим наш Усо виче, колико га глас доноси:

— О, о, о, о, Мехо! море кажи Мудиру, да су, ево, дошли они људи, и пријерај скелу овамо, пријерај!!!

Лагано све иде у мухамедових следбеника; господски се у њих сви послови врше. Ми смо дуго, дуго чекали, да се „скела пријера." За то време она два наша пратиоца Турчина стоје код нас и сваки, а нарочито Авдија по неку нам приговара. Ђенерал Тидебел није ни одјахао, већ седи на коњу и ћути, ја и г. Алимпић били смо одјахали, па разгледали, како су дивне околине и како је гнусно све што је дело руку њихових становника. Наши момци и Андрија држе наше и своје коње, и сматрају шта се око нас збива и шта може још бити. Од оних на Камену Турака, дођоше, један по један њих неколико к нашим момцима. И ако сви изгледаху мирољубиви, опет се сваки са страхом и мржњом на Андрију пречао. Један између њих угледавши Авдију повика:

— А шташ ти ту, шашкьне, један, у њиву, у њиву! глај ти њега! и Авдија се одма одшуња. Ово је био Авдијин отац. Он приђе ближе момцима. Имао је за појасом пиштољ, а на рамену косу, за силајем пак стојао му је лебчић, од кога је само два три залогаја појео био. Пришавши нашим момцима, он спусти косу на земљу, па дубоко хукне и ни пет ни шест поче овако:

— Та, за бога, шта хоће тај Милошевић од нас? Зар му је мало што почини толики сијасет?

— А шта вам чини Милошевић, комшија?

— Како шта чини, весео био, кад ето, евта дана има, како вође нико не спава. Те сад ће доћи удутџије, те сутра ће доћи, и ево вас дођосте. Ја бијах жљеудо окусио хлеба, па ми, ето загрцну у грлу, кад виђех овога мога шашкьна уз васке. Бојао сам се да не заметне кавгу, е га знам како је налетљив, а зорт му и јесте, бели. Ето бива, сви смо се вођекана узбунили, нити се има санка ни станка.

— Па ми комшија нисмо никакве удутџије, ми смо само путници људи и ништа више.

— Јами, ћовеће, такви разговора, знамо ми; тако му је и отац радио: пошљи путнике само да прођу, те они проудути па онда оста до кијамета његово, а сиротиња турска да скаче у Дрину.

— Та не жели он зла никоме, а камо ли сиротињи мој комшија; он жели да је свакоме добро и свак да пева и своју веру да верује, само опет нико своме комшији да не чини зла.

— Не ће, ја, а што оне посла у гурбетлук. (показује руком на онај народ преко Дрине?)

— А које оно комшија?

— Несрећни Сокољани и Ужичани. Били оџаковићи па сад несрећниковићи: прави гурбети.

— Е комшија, не ваља грешити своје душе, они су сами криви својој несрећи.

— А које су јаде могли скривити?

— Нису хтели с миром, комшија, хтели су да срчу из туђег чанка а свој да чувају, или га ни имали нису, па зато су прошли онако;

— Е, богме они нама то не казују, а ако је тако онда је друго: свак свој топрак ваља да чува.

— Тако је и није другчије комшија! нашем Господару нема зарара (штете), што ће ко клањати и турску вјеру вјеровати. Он хоће да свак буде поштен човек, да се труди, да има свога хлеба од свога зноја па да се не боји никога а нека верује како му је души драго.

— Душа ваља! и отац му је био у томе душеван: ако и он узради тако, даће му Бог . . . .

Хоће, за цело знај, комшија и свакоме то кажи.

— Е, мало ми лану вођекана (показује руком у јабучицу).

У то приспе на једној лађи пуној соли, зворнички Мудир, овамо к нама с великом свитом ерлија Турака; ђенерал одјаха с коња, коракну два—три корака к њему на сусрет, рукова се с њим и рече немачки, да му благодари што је чак овамо пред њега изашао. Г. Алимпић каза то српски, а оне ерлије узеше да преведу Мудиру ту беседу, јер он као Стамболија, незна ништа српски. Преводећи ове речи „госп. руски ђенерал поздравља г. Мудира и благодари му, што је чак овамо пред њега изашао.“ Они казаше Мудиру да га поздравља московски падишах. Г. Алимпић знајући и сам нешто турски, исправи ту погрешку, но ми се ипак пријатно насмејасмо зворничким језикозналцима.

Ми се ту потужисмо на Турке, што нас уставише доле на путу, и заискасмо вође, да нас проведу уз десну обалу Дрине преко Камена, Малог-Зворника, Сакара, до на Црвене Стене, но сад тек чујемо колико млого тешкоћа стоји на путу тој нашој намери.

— Махнитиња, веле тумачи Мудирови за Турке; — не зна ништа као марва; они су на Камену одрасли, па бива нису ни виђели људе друкчије, они би и по вашему одјелу пазили, да ви бива, нијесте никакви рђави људи. О, шта ми муке с њима имамо сваки дан.

И тако све се сведе на то, да и они потврдише, да су Сакарци и Мало-Зворничани неваљали људи и више ништа.

На захтевање наше, да идемо нашом страном, десном обалом Дрине, рекоше нам:

— Верујте, не ћете моћи проћ: башће су, зарзават је, све је то преорано, нејма пута и баш неморете проћи; него пређите онамо у босанску страну, па је тамо ђада као длан.

Кад није друкчије, ми пристасмо и на то. Седнемо у лађу и ја се топло замолих Богу, да она не исплови спрам онога Сокољског света, те да ме тамо неби нашао и познао

мој Хоџа Анта, коме сам на годину раније, прорекао пропаст Сокола, па не знам, шта би могло бити, кад би ме видео и познао, онако љут у Зворнику. Дао Бог, ми изађосмо више тога света и одосмо у Мудиров конак. Ево нас у граду Зворнику, узданици потурчене Босне! —“

Тако Милићевић описује путовање у Подрињу генерала Тидебела, који је толико желео у проласку на порушени град Соко видети тако важни у српско-турским споровима Мали-Зворник. Путници пребуду у Босни, као гости зворничког Мудира, а отуда „царском ћадом“ обилазећи своје зле комшије, опет се превезу на десну обалу Дрине, те продуже пут према своме програму. На Ранково јављање о догађају, Гарашанин му (28. Маја) отписује на сусрет „у Чачак или где буде“, говорећи:

„Овде вам прилажем два писма, једно за вас а друго за господина генерала, а оба су од доброг господина Штруберга, (прајски комесар — крилни ађутант краља Виљема) који нас данас оставља.

„Примио сам ваше писмо, којим ме извештавате о поступку Турака Малозворничана. Што год више будалаштине Турци учине, то ја волем, и са тим је то боље, кад они то пред странцима чине, јер онда ће се нама боље веровати кад о њима што причамо. Штета, што тако нису и према господину Гордону поступили.

„Његова Светлост јуче је отпутовала за Крагујевац и данас ће тамо приспети. Да ће се надати генераловом доласку, то се разуме. Прати га министер г. Монден и члан савета г. Жујовић.

„Новог особитог ништа осим превелике врућине од јуче. Све живо оде по Бањама које куд. Желим, да будете свагда добро на путу — без Турака и молим, да изјавите моје комплименте генералу, коме желим, да се добро проведе у тој нашој још маленој земљици. Усрдија ће се за Руса, надам се, свуда наћи, а за остало нека опрости.“ и т. д.

Пролазећи кроз Србију, генерал Тидебел био је очаран земљом и народом. Имао је прилике, да види по унутрашњости школе и школујућу се младеж при часовима обучавања, а тако и народну војску при њезином недељном и празничном обучавању на зборним местима. Обавештавао се о њеном склопу као и о бомбардањем прекинутом раду око устројства исте. У повратку од Ужица дође у Крагу-

јевац, где је прегледао све, што је Србија имала од ратних потреба. Кнезу је говорио, како је својим путовањем кроз Србију, не само задовољан, него управо изненађен; нарочито како одважним, тако у свакој прилици одмереним и паметним понашањем српског народа, па по томе се тврдо надао, да ће се скоро у Србији остварити све оне установе, које ће служити на ојачање земље унутра и на подизање њеног спољног угледа.

Од Крагујевца Тидебел прође још неке округе. У округу крајинском пређе Дунав, те походи Мехадију, па се у повратку отуд у Оршави растане с Ранком; он отпутује низ Дунаво за Русију, Ранко уз Дунаво за Београд, на своју службу и на рад о устројству народне војске, који беше прекинут бомбардањем Београда, — сад више него икад говорећи: Како будућност отачбине треба оснивати на опште-народној просвети и на темељитој организацији војне снаге у земљи. „Наша држава — вељаше он — неби се без вапијућега греха смела зауставити ни пред каквим материјалним жртвама за одгајивање ове две гране у отачаству, а наш је народ један од најспособнијих, да се развија у једној и другој. Само у овом правцу неби се смело ништа заборавити, а исто тако ни с чим пренаглити. На одгајивању ове друге гране (војне), где и ја могу бити један од првих фактора у својој земљи, заиста нећу зажалити свога труда; радићу докле год будем жив и кадар да радим.“

Симпатично расположен према Србији, генерал Тидебел интересовао се нарочито за српску војску. Он је из Петрограда о томе писао Ранку; у једном своме писму овоме говори: „Немојте никад да попустите у свом правцу и својој енергији на раду за одгајивање ваше војске, — нарочито Милиције. Та ће бити најјача снага и најпоузданији пријатељ ваше рајске земље. Јер народ мален, као што је ваш, али способан да буде велики, (aber tüchtig gross sein) имајући на себи тешку задаћу, да размиче своје скучене државне границе и да своју браћу из ропства избавља, дужан је прво, да са̂м себе оспособи за свој велики задатак.“

На ово му Ранко одговара: „Ко са̂м својом руком отвара двери своје светлије будућности, тај се два пута одужује своме позиву; сопствена зарада најздравија је храна. Што се наше народне војске тиче, могу вам само толико јавити, да она у образовању и у усавршавању своме

стално напредује и ја се надам, да ћемо оно, што смо до сад промашили и што нам још оскудева, у наступајућим годинама накнадити и на боље извести. На овоме радићу ја колико год узмогнем.“

Исте те (1863.) год. Ранко је одликован руским крстом св. Станислава II. степена, и крстом прајске круне III. степена. Одличија ова он је добио према извешћу својим двовима консула руског, Влангалија, и прајског, Мерони, очевидаца и познаваоца његовог рада на дан бомбардања српске престонице.

Пошто европска комисија у Београду доврши регулисање српско-турских односа у престоници и на другим местима, где је Турака по градовима заостало, кнез Михаило, налазећи за потребно да се састави један мемоар, који би с војно-политичког гледишта обухватио међусобни положај Србије и Турске према Аустрији, односно турских градова, који су још остали у њиховим рукама, наложи Гарашанину, да Ранку преда задатак: да он изради такав мемоар. Тај је мемоар Ранко написао; он гласи:

Градови турски у Србији, у њиховом политичком и војном значају.

„По разрушењу ужичког и соколског града, остала су још четири града у Србији: Шабац, Београд, Смедерево и Фетислам — Кладово —, први на Сави, други на утоку Саве у Дунаво, а остала два на Дунаву.

„Ова четири града задржала је Турска у својим рукама као свезу са осталим градовима и градићима својим на Сави и Дунаву, за које она држи, да јој представљају прву одбранбену линију на северној њеној европској граници. Ова одбранбена линија основана на градовима у Србији и Босни, имала би потпомагати одбрану противу Аустрије, с којом Турска граничи северно Дунавом од почетка румунске границе. Но ова одбранбена линија имала је стварне вредности само дотле, док је Турска била силна и Србију у својим рукама имала. Турска је онда непрестано била у непријатељству с Аустријом. У својим нападним ратовима служила се Турска тим градовима као ослонцем (базом) при својим операцијама. Но кад је ратна

срећа Турску оставила, заклањала се њена војска у градовима, и уздржала је за неко време продирућу силу Аустрије само помоћу тих стратегијских тачака. Од како је пак Турска сила дуготрајним ратовањем са Аустријом и Русијом сломљена, и престала бити по Европу страшило, од тада су и ови градови изгубили своју првашњу вредност. Та околност је настала променом политичког положаја Аустрије према Турској, и држањем Србије и других турских провинција према свом суверену. Најпосле важност тих пограничних градова смањила се усавршивањем опсадних топова и других рушећих срестава. Аустрија је била јавни непријатељ Турске, докле год је зазирала од турске силе, и док је стрепела за одржање својих јужних провинција. Друго, да би једном за себе присвојила те северо-западне турске области, Аустрија је ревносно потпомагала Турску у свему, а нарочито у томе, како би у друштву са Турском сломила моћ Словена, и спречила ослобођење хришћанских народа. Градови су дакле у Србији већ због тога постали непотребни, а у неку руку опасни за мир и безбедност Србије. Јер кад би једном Аустрија нашла за целисходно да притисне северо-западне провинције европске Турске, коју је територијом својом до Албаније оберучке опасала, и систематичким утврђењима заокружила, — заиста, слаби гарнизони тих већином порушених градића неби готово никакве озбиљне препоне стављали операцијама аустријске војске.

Како у овом смотрењу, тако и као средство за господарење Србијом, градови ови изгубили су вредност за Турску, и у место користи, чине они управо штету интересима Турске, и приносе увећању опадања њеног. Посматрање ових градова из ближе са политичког гледишта, ово потпуно објашњава и доказује.

„Од поменута четири града у Србији, само једино београдски град заслужује то име, а остала три спадају у антику фортификације, и принадлеже историји ритерства; особито што се Шапца и Смедерева тиче, који нису ништа друго, него старински кастели, без икакве офензивне, а слабе дефензивне снаге, а уз то су занемарени и порушени, на којима се не види ни трага новије фортификационе науке. Кладово нешто је мало бољег строја и наоружања од шабачког и смедеревског града — ових карикатура, које се

не могу у вредности ни са самим пољским шанчевима упоредити, и који вређају појмове терминологије војничке, носећи назив тврдиња, — а сва та три града наносе срама и понижења држави, која их обдржава, и нешто полаже на тако жалосне развалине и склониште тица и инсеката. Оваки кастели ни у алписким теснацима нису могли зауставити марш офензивне армије, и ни мало није претерано, кад се каже, да је за сва три довољна гомила грађана од 2—3000 људи, да их паралише, јер они нису кадри ни за кратко време издржати ватру само једне пољске батерије, ма да је Кладово у последње доба са неколико великих топова снабдевено. — Таква им је тактична вредност, а по томе и стратегиска не може никаква бити. То нису градови првог и другог реда, који би уливали решпекта каквој непријатељској војсци; не бране никакве теснаце, да би према својој незнатности ипак сразмерно какве гођ препоне правили. Осим тога, Шабац и Кладово леже ван сваких стратегиских линија, и тако у војничком погледу, ови градићи чине штете самом правитељству, које у њима гарнизоне држи, јер му је у толико армија у пољу мања, а изолирани у њима гарнизони су жртва погрешног и застарелог начина кордонског. Смедеревски град и ако лежи на Дунаву у долини моравској, не затвара ни уколико комуникацију те долине, и не стоји ништа боље ни по положају, ни створу, ни наоружању од града шабачког. Осим тога, сва три ова града на малом одстојању доминирани су. Од стране Аустрије слабо су или готово никако наоружани, а само на фронт према Србији Турска обраћа пажњу. По овоме за одбрану према Аустрији не вреде ништа и с те стране непредстављају никакве препоне, па ни пловидба се због њих ни мало не женира, а искрцавање на обале нису у стању због слабог гарнизона ни мало предупредити. Из свега се овога види, да дефензива ових градића има врло мале вредности, и то само противу Србије; офензива по све је ништава, нити би се о томе што и говорити могло за гарнизоне од неколико стотина људи. У колико пак ови градићи имају уплива на стање и расположење духова у Србији, биће реч у опште, пошто се на београдски град поглед баци.

„Београдски град је цитадела наслоњена на Саву и Дунаво, а спољна линија тврдиње, која је била подигнута

од земље и утврђена палисадима, и која је опасивала негдашњу варош, а доцније раздвајала стару од нове, ишла је непрекидно од Саве к Дунаву, но сад тек на неколико места показује свој траг. Цитадела осим овалног фронта на утоку Саве у Дунаво према Аустрији, који је до саме воде повучен, има други фронт према вароши Београду, који се наслања западно на Саву, а источно до близу Дунава долази. Овај фронт к југу садржи праву снагу овога града, и повлачи се од савског удоља преко платоа званог „Калемејдан“, па се затим к Дунаву опет спушта. Овај средњи део овог јужног фронта, налазећи се на плато-у, чини најјачу тачку целог града. На тој је тачки крстећа се бастионска ватра, ојачана истуреним равелином. Фронт к води слаб је и састоји се само из једног — с плитким ровом — зида, који овалну изломљену линију без икаквог фланкирања преставља. Град су оправљали Аустријанци, кад су га у рукама имали, а наоружан је у најновије доба топовима грдног калибра, који су на варош управљени. У њему се може сместити 6.000 људи посаде.

„Са дунавске стране града, Аустрија притјажава једно острво, које је врло удесно за саобраћај са градом и на коме би постављена артилерија много припомогла бомбардању града, јер се отуда највећи део унутрашњости града види, будући је северни фронт на ниво-у реке повучен.

„Из овог кратког описа, види се, да град београдски за онога има важности, у чијим је рукама северна обала Саве и Дунава, дакле за Аустрију, а не за Турску, јер град управо Србији опонира, а северни део, названи „доњи град“ — пошто у долини лежи — слабу одбрану даје.

„Схвативши укупно што је речено како о београдском тако и о заостала три града у Србији, резултира с војничког гледишта, да су сви ти градови, пре као база за операције Аустрије противу Турске, да отуда господари Србијом, — али нису никаква одбранбена линија за Турску противу Аустрије, што им са̂м створ и положај њихов показује. Отуд сасвим природно следује, да је у интересу Аустрије, према поменутој тежњи, да се сви ови градови на сваки начин задрже у рукама Турске до прилике, кад би их она у своје руке примила. Међутим, Турска их и не одржава за одбрану против Аустрије, него ваљда за господарење Србијом, а то се најбоље огледа, што Турска

има фронт само према Србији и оружа га и на то пажњу своју јединствено и обраћа. Но и у овоме промаша она своју намеру, јер шта могу вредити ти градови на 40 сати удаљени од остале турске силе, и изолирани од исте народом, коме Турска само све веће и веће непријатељство показује, и који с тога с њоме бити не може. Зар могу вредити они градови штогод, кад је земља у рукама народа, који је свој ратоборни дух достојно показао, а Турска га на својој страни нема? Осим тога, има ли ту какве гођ политике, овим градовима кињити Србе и доводити их до крајњи мера, кад они нису то ни уколико заслужили својим солидним и миролубивим владањем према Турској, кроз толико десетина година? — Јер од како су Срби прву зраку своје слободе угледали, они нису до сада никаквих неприлика Порти стварали, макар да су често имали на то повода. На послетку, у овим градовима Србија види јединствено предстражни ланац аустријског завојевања, па, премда топови цитаделе београдске прете престоници српској и њеном до сада учињеном напретку у материјалном и просветном стању, ипак се Срби пуним основом више боје од Аустрије, него од Турске и њених градова; јер ако једном Аустрија ове градове притисне и прогута, никад им више нема повратка животу.

„А какву корист има Турска од градова у Србији? Ево какву: Да на издржање њино и гарнизона у њима, а особито на београдски град грдне суме троши, и толико више расхода има при своме и онако жалостном финансијском стању. Да јој се без нужде људи у њима, а нарочито лети заразама десеткују. Да Србе материјално упропашћава, кињи и дражи, а отуд себи непријатеље множи у својој сопственој држави. Аустрија водећи о тим градовима јединствено политику своје користи, одржава Турску у заблуди и својски је потпомаже у одржању тих градова тим више, што они сметају материјалном развитку Србије. Аустрија је ову своју политику у врло много прилика, а нарочито 1862. године, у време бомбардања Београда и на конференцијама цариградским најјасније показала.

„Из свега преднаведеног види се, да опстанак ових градова у политичком смислу према Србији, производи непрестане заплете и запетост произведену нерасположењем духова, убија кредит трговини, што је бомбардањем Бео-

града свој врх достигло, — држи мирне грађане вароши у непрестаној опрези, као у каквом логору, да их неби фанатизам сирски неприправне затекао, и причињава велике тешкоће српском правитељству. Не треба велике генијалности, те да се види, да од свега овога Турска не може имати користи, но само штете. Као што је познато, Србија је најнапреднија од свију словенских провинција у Турској, и спремна да у тешком магновењу свога бића — кад дође іедном до коначног решења: да се буде или не буде, — слободније овоме у очи загледа. На њу сасвим природно угледају се сви Хришћани у Турској и она им служи за образац и мерило владања према суверену. Обдржавањем градова у Србији, и тиме кињењем народа српског, Србија не само што не може остати вечно у садањем тешком и нерасправљеном стању, него мора гледати да употреби прву удесну прилику, да свој положај на чисто, а по себи пробитачно изведе. У таквом магновењу устанак Србије за слободу и човечност известно би био миг осталом Хришћанству и Словенству, да стресе везе ропства и срама, и оснује себи нов живот слободе и поштовања људског. Према овоме дакле, Турска има и ту незгоду од градова, које у Србији држи поседнуте, што тиме непрестано подстиче поновлење очајне борбе за слободу противу тиранства, у којој ово пре или после мора уступити слободи, јер је на овој страни право и очајање а на оној свирепство и превласт. У место овога дакле, у интересу би Турске било, пре но што ствар дође до тога, — да буде немогуће више зауставити временом и околностима узбуђену и покренуту тежњу Срба за коначним ослобођењем — напусти све градове од којих, у сваку руку само штете има. Тим би задовољила Србе, па у место непријатеља имала би Турска у Србима пријатеље и савезнике за одбрану заједничких користи. Тим би Турска уједно произвела добар пример мира и за друге своје хришћанске провинције. Штета за Турску, а штета и за Србију, што Порта ово не увиђа. Она верује Аустрији, и држи, да јој је она пријатељ, па због тога по савету њеном оружа се према Србији — своме саставном делу. Она не види, да Србија, кад би баш до потпуне слободе дошла, неби никад могла Турску прогутати. На против, Аустрија је Турску од Дунава па до Јадранског мора са севера

обухватила, и чека угодно магновење, кад ће с полуострва да збрише и њу и Србију.

„При овако критичном животном питању, Порта би требала да тражи помоћ и пријатељства не у туђину, него у својим сопственим народима. С тога би требало, да Турска те своје народе себи приљуби, и њима удели што више слободе, човечне и благодетне установе, које би њих морално и материјално унапредиле. Само тако може се Турска са Србијом оснажити и спасти од својих грабљивих суседа, а никад унутрашњим раздорима, који их све више слабе, растројавају и очевидно у коначну пропаст воде. —“

Овај спис, у министарству спољних послова преведен је на француски језик и послат, да се штампа у париским и лондонским новинама, у оно доба, кад се и кнегиња Јулија, у пратњи Филипа Христића, држ. саветника, још од прошле јесени политичком мисијом у Лондону задржавала, чекајући отварање енглеског парламента, где се имала повести реч о спору између Србије и Турске.

Аустрија је на очиглед ободравала и потпомагала како Ашир-пашу, тако и његовог заменика, противу Срба, па и Енглеска је била најлошије расположена према српској ствари. Лонгворт је добио налог и морао да поништи своје прво извешће о бомбардању српске престонице, па да напише друго, не онако, како је са̂м својим очима видео, већ тако, како да се оправдају Турци у своме варварству према мирној српској вароши, а окриве Срби, као да су они сами изазвали бомбардање тиме, што су, бајаги, спремали војску и колоне да нападну на царски град. Према таком (другом) извешћу енглеског заступника у Београду, и познатом интригирању двеју великих сила — Енглеске и Аустрије — противу Србије, и утицању на мишлење и рад европске комисије у Цариграду, кнез Михаило је имао уверења, да ће и у енглеском парламенту, велики лордови на своме већу о спору између Срба и Турака, бити само на страни Турака а противу Срба, па улажући сву своју снагу, да озловољне духове у Лондону ублажи према својој земљи, пошље и своју узвишену супругу у Лондон, што је за српску ствар било од големог значаја. Јер, ако у енглеском парламенту, приликом говора о спору између Србије и Турске, беше тако неправедних и опоривих нападача на Србију и Обреновића политику на балканском полуострву; нарочито

на ратоборни дух кнеза Михаила, појавило се и других, разборитих и енергичних бранилаца интереса Србије, владаоца и његове народне политике. Без присуства, рада и уплива, српске владарке у Лондону, онога би првог било — као што је и било у пуној мери, а о другоме, ко зна, да ли би се и појавило другчије, за Србе корисније мишљење међу седим лордовима у енглеском парламенту. [1]

О мемоару односно турских градова у Србији, који је као први спис ове врсте отпуштен из канцеларије министарства спољних послова на јавно посматрање Европе, говорено је: кад је исти, у време састанка парламента изашао у лондонским листовима, да је у највишим круговима лондонскога света најозбиљнијом пажњом пропраћен. Наравно, мемоари о турским градовима у Србији писани су доцније у дипломатској форми, и поднешени тамо, где је требало. Али, овај први, који је путем јавности изашао пред европски свет, послужио је као стварна основа за састав оних других. Први мемоар о турским градовима у Србији, који је 27. Фебруара 1866. Јован Ристић, тада бивши српски посланик у Цариграду, у дипломатској форми саставио и поднео генералу Игњатијеву, руском посланику на Порти, садржи у себи извесна посматрања речимице по садржини овога првог мемоара — са свога политичког и војног значаја, важног акта, намењеног за јавност. Према мемоару српског посланика упућеног у Цариграду на руског посланика, два месеца доцније, — у Априлу — поднео је и Мариновић, председник држав. савета, у Паризу и Лондону мемоар о турским градовима у Србији; овај је мемоар био управљен на гарантне силе. [2]

Тако је дипломатија ишла својим путем о турским градовима у Србији, а војне припреме својим. Ако прва неби имала срећног успеха, ваљало је да је друга готова, да она прихвати сабљом, онде, где би се прва пером уставила. На војној спреми рађено је најхитније. На томе пољу

---

[1]) Једно и друго — т. ј. и Леонардово нападање на Србију и Обреновића по-
литику према Србима и Словенима Балканским, и Грегорову одбрану исте, и осуду ис-
точне политике енглеских министара, може се у неколико видети у књизи „Србија и
Турска“ стр. 103.

[2]) „Србија и Турска“ (стр. 119 и 121) говорећи о овим дипломатским мемоарима односно турских градова у Србији вели: „Све је црпљено из докумената, који се находе у београдским архивама.“

радио је Ранко дан-ноћ, никад непромењив у вољи, љубави и издржљивости својој. Радио је на устројству народне војске; на допуни и образовању њеном, као и на свему, што спада у круг војне спреме за брзо и успешно делање.

Овде ћу са неколико речи да се вратим на 1862. годину: Пуковник Миливоје Петровић, дошав у Београд с транспортом оружја, заостане ту уз Мондена, па је он, као лични пријатељ, поред напредименованих лица придатих у помоћ министру војном, био први помагач и саветодавац његов; он је писао и наставу за крилне команданте о раду на граници. Према тој настави, Ранко је имао у свом задатку, да на целој југо-западној пограничној линији подигне јака утврђења — шанчеве; да осигура и очува тај део отаџбине од могућег упада Турака, који беху опасали Србију са свих страна, све је јачом силом стежући у њеном пограничном појасу; нарочито са стране Босне, где је турска војска, примичући се српској граници, под изговором да се боји упада чета српских, и своје шуме палила, те да тако боље може мотрити на српско земљиште око Дрине, и смерати на могући упад у богату Мачву.

У повратку с границе, Ранко опази на Мондену неку смућеност према њему, али је у томе ћутао и према мене. Монденовица беше моја добра пријатељица и сваком приликом и Ранку говораше: како је он „le pilote“ (крманош) војног министарства и како г. Монден не би могао опстати без њега. После једне таке прилике, Ранко ми рече: „Твоја пријатељица одржала се по старој мисли свога мужа према мене; види се, да њој није познато, како је зао дух задахнуо њеног мужа другим правцем мишљења и пореметио га у оној топлој срдачности према мене, што га на дан бомбардања беше до суза одушевила. Монден би хтео и нехтео да је и данас према мене неограничено поверљив, као што је негда био. Он мучи себе неком сумњом, као да се боји, да му што неподметем, где би се он, као војни министар могао бламирати, а ја га посматрам и сажаљевам. Кад не би знао од куда долази његова смућеност према мене, ја бих за час био с њим на чисто, а овако ме мрзи и мислити на то; велим: Нек иде, како иде!

M-eur Milivoje од старине је друг и пријатељ, а ја, нов човек, способан само да подноси радне терете. Ново расположење мога министра према мене, нагнаће ме, да пожелим, да се уклоним из војног министарства. Тешко би ми било оставити мој толикогодишњи рад на устројству народне војске, да га већ довршеног сад ко други прекраја по своме начину. Али, кад се сетим толико сплетака, које су ми за кратко време преко главе прешле, сва ми се кожа најежи, па ми је несносно сад још и мога старешину посматрати, како се мучи сумњичењем о искрености мога службенога рада, и стрепи, да му ја, ваљда, части његовој су чим не нахудим. Монден познаје свога старог пријатеља само с једне стране, и дао би Бог да му ону другу страну никад и не позна; јер би му можда загорчало успомену на везе пријатне прошлости.“ Тако је прошло подуго, док једном (1864.) долазећи из министарства — спусти гомилу хартија на свој радни сто, рекав: „Сирома Монден! да не беше набавке пушака за народну војску, ја бих вечито остао у његовом мишљењу као човек, према ком је службена опреза строго потребна. Штета државна исправи ће мој углед код њега, а он с болом у душу мора осећати, како се његово поуздање у г. Миливоју преварило.“ [1])

Међутим, од бомбардања Београда, т. ј. од повратка с' границе, Ранко поче попуштати својом физичком снагом. Нека тупа струја, која га одмах прве зиме, као болно утрнуће у леђима узнемираваше и буђаше од мирног сна, није исчезавала, већ се целе 1863. год. из тиха развијала дуж кичме, к' врату, раменима и у мишице, а почетком 1864. кад се и ревматизам поче развијати, — нарочито у коленим чашицама, које су при дуготрајном путовању на

[1]) После бомбардања кнез Михаило је дао своју цивилисту на ратне потребе и да се набаве пушке за народну војску. Ову је набавку Монден поверио пуковнику Миливоју и он ју је чинио из енглеских фабрика. Сам, са Светозарем Гарашанином и још са некима од официра ишао је у' јужну Русију, куда су пушке биле довезене на трговачким бродовима, те их је примио, а у исто време примио и руске старе пушке, које је Србија на поклон добила, и преко Румуније у Србију унела. Енглеске пушке биле су посве хрђаве и морале су се преправљти у оружници крагујевачкој, исто, као и оне, које су као старе из руских арсенала на поклон дате. Због пушака енглеских, војни министар отпусти јак акт на пуковника Миливоја, а овај, примајући га у Крагујевцу, упише га Ранку у грех, па гњевно изрекне: «А Ранко! Ранко! кад ли ће мо се ја и ти разрачунати.» Акт савије и пружи свом потчињеном официру, Милији Катанићу, рекав: «Оставите то, да се никад не нађе!» Од тога доба Миливоје је изгубио сва пријатељска осећања према самом Мондену, па се неком приликом и изразио, назвав га: «фигура војног министра.»

коњу највећма биле изложене влази и студени, ова прва трпња стане се јављати осетнијом. Но се све ово јављало само ноћу, кад се налазило тело у постељи одморно, а дању све исчезавало, и Ранко се вазда видео чио и весео на својој служби. У пролеће се опази, како на његовом лицу исчезава она природна светло-румена боја, и он као у шали исприча своме лекару — д-ру Белони: како осећа све већу ненормалност у своме здрављу. Лекар с места узе озбиљно ону струју дуж кичме. Да би отклонио то, он науми да произведе другчије врење у крви, па га у Мају калеми богињама на обе мишице. Богиње се приме као на малом детету, али се стање здравља не побољша. Трпња, која је вазда близином дана исчезавала, ноћу се обнављала, и удружена са ревматизмом постајала је све осетнијом. У Јулу месецу, лекар га отправи у тренчинске топлице, од куда се врати привидно потпуно здрав. Пошто он прихвати послове војног министарства, Монден добије осуство за Француску. Монден је хтео, да га за то време Ранко заступа у пословима војног министра. Но Гарашанин, имајући на уму скори састанак народне скупштине, желео је, да се ту види *његов* Миливоје као заступник војног министра, те га и позове из Крагујевца да заступа Мондена.

Послови у војном министарству у ово доба беху огромни. Све, што је бомбардањем у раду задржано, ове је године морало бити довршено. Народна војска изазвана нуждом, већ је у ствари и постајала, али њен формални склоп није био регулисан и озакоњен. Ту формацију на хартији, Ранко је на хитно довршивао; све је морало бити готово, да се изнесе пред народну скупштину, која је, 1861. год. — на Преображенској скупштини, у начелу усвојила народну војску, а рок овогодишње скупштине, која је имала усвојити целокупан предлог и закон о народној војсци, беше близак. Уз то, те године, ваљало је привести у дело у војним установама и у Крагујевцу све оно, што је он још 1859., бивши у комисији за преглед тополивнице и артилеријске дирекције, у своме извешћу министру унутрашњих дела побројао, као неопходно, да се изврши у интересу војске и државе. А то: целокупно преустројство тополивнице, завођење лабораторије, пушкарнице, и других подобних потреба војних; проширење и уређење арсенала, и пр. све скупа стављајући под управу артилеријске дирекције. За-

вођење понтоњерске трупе, подизање касарне за исту (на Ђунису) постројење понтонских мостова на Морави; подизање барутана на више места у Србији, и осталих зграда за војне потребе; једном речи: све што је по војним потребама у пројекту бивши пре бомбардања, бомбардањем прекинуто, требало је сад да буде спремљено и готово, да се изнесе пред народну скупштину.

На таким пословима радећи без одмора, у првој половини Августа, Ранко поново клоне здрављем и то баш у оне дане, кад је службеност тражила од њега више, него обично. Он се усиљавао дању у министарству, а по целе ноћи код куће за својим радним столом. 14. Авг. кад је довршио и извештај, којим је војни министар имао да овој скупштини поднесе рачун о свему, шта је за три године дана по војној струци предузимано и извршено, тога дана слажући хрпу хартија, видео се суморан и изнурен сувишим умним и физичким напрезањем, рече: „Посао, који сам највише желео да видим довршен, хвала Богу, ево је довршен. Сад носим све да предам Миливоју, — кад је тако било суђено да падне њему у део, да га он изнесе на потврду народне скупштине. Ја сам задовољан, што ме је снага подржала да довршим ово, а чини ми се, да ћу тешко више ишта урадити у корист наше војске.“

15. Августа, на Велику Госпођу, отворена је у сали велике школе редовна народна скупштина, прва после Преображенске, и после бомбардања Београда. У свити кнежевој Ранко одјаха на отварање скупштине, где је кнез Михаило, после тако крупних догађаја поздравио народ свој. У подне се врати кући на колима у грозници. Тога се дана разболе; 27 дана и толико ноћи борио се између смрти и живота у врућичној забуни. После се предиже, али не опорави, већ сваким јутром лице му биваше све блеђе. Вољу је губио на све, и без веће потребе не могаше му се чути речи. На службу је одлазио усиљено. Поново паде у постељу и опет се предиже, те да опет првом приликом падне. Прилика брзо дође. 25. Октобра, војна болница пуна болесника у арапским богињама, које владаху у војсци и народу, препукне, и болестници престрављени, да их зграда не притисне, учине неред. Кнез дође у болницу, да својим присуством умири и охрабри болујуће војнике, а Ранко целог дана проведе на коњу између војне болнице и па-

лилулске касарне, која је на брзу руку претворена у војну болницу. Дан беше одвећ студен и ветровит. Ранко прозебе; доцне у ноћ кући долазећи, скиде се с коња, и паде у постељу као мртав, без гласа и аваза. После три недеље опет се предиже; но више ни налик на онога снажна и весела човека. Општа невољност сломи га потпуно; говорни орган малакса и издаде га. Он не леже у постељу, али заћута. Равнодушан према свему, одговараше само на питање лекара. Кад га ови питаху, како се осећа, прошапутао би: „Тако, како видите.“ А кад му предлагаху ову или ону лекарију, опет би прошапутао: „Ви чините своје, а Бог ће своје; ја сам готов и на једно и на друго.“ Оволико речи беше довољно да болесник изнемогне; обузме га несвестница и облије хладан зној, као из кабла.

Почетком 1865., лекарска испитивања огласе болест: «*Јектика у грклању.*» На захтев болесника најстарији између лекара, д-р Шафарик саопшти му тако стање болести Овај је питао: колико мисле да ће процес болести трајати? Четири лекара саветоваху, да одмах пође у Италију, ради продужења живота. Но д-р Белони, који је дан-ноћ био око болесника, не признаде болест оглашене врсте; нити беше за одлазак у Италију, нити за даље лечење у Београду. Он изјави: да је Ранкова болест за њега, — старог лекара, сасвим *нова болест*, нити је — вели — кад имао подобна болесника. И одсудно навали, да се што пре пође у Беч професору Ополцеру.

15. Јануара, већ у очајном стању здравља, и сваког часа клоњавајући под све јачим несвестицама, Ранко беше у Бечу, где га кнеза Михаилов лекар д-р Шлезингер дочека са четири прва лекара. Три професора учине прво испитивање, нико ништа не говорећи. Ополцер последњи приђе болеснику; дуго је испитивао и штудирао прси и сваки други орган, па се окрете својим колегама, говорећи: «*Болест нервозна! Извесно, морала је доћи у след претераних телесних напора и влажних назеба. Цео организам врло јак; прси најразвијеније. Све је на свом месту, али је крв изгубљена; једва да би је дотрајало још за четрнејст дана. Од куда да је наточимо у жиле? Остаје нам помоћ божја, хладна вода и добра храна.*»

Пошто је учињена опширна штудија болести, Ополцер је прописао правило седмодневног лечења. Д-р Шлезингер,

редовни лекар код болесника, сваког је дана давао Ополцеру извешће о стању болести, а сваки седам дана, Ополцер са професором Тирке-ом долазио, чинио нова испитивања и прописивао ново седмодневно лечење.

После пуно пет месеци таког лечења у Бечу, Ранко се поврати у нов живот, а после не пуно једне године дана сталног боловања, видео се потпуно здрав, на коњу у свити кнеза Михаила у Топчидеру, на педесето-годишњој прослави народног ослобођења. [1])

Монден се вратио из Француске са осуства одмах после Велико-госпојинске скупштине (1864.) Концем те године њему је истицао рок службе у Србији; но се он није надао, да ће је тако скоро оставити. То се видело и по томе, што је по повратку из Француске његова жена, која није желела да Србију ускоро остави, удесила своју кућу тако, као да је имала уверења, да ће се рок службе Мондену у Србији обновити.

Пуковник Миливоје, који је заступао Мондена за време његовог одсуства, не врати се у Крагујевац ни онда, кад Монден прими министарску дужност, већ са Светозаром Гарашанином пође у Француску, ради набавке коња першеронске расе за државну ергелу. 1865. у Марту месецу, враћајући се преко Беча у Србију, задржавао се неколико дана у Бечу у „Hôtel National-у“, где и Ранко обиташе. Пошто стигне у Београд, ког је Монден мало пре већ оставио био, Гарашанин га узме у свој кабинет као војног министра и заступника министра грађевина. Као нови министар, Миливоје усвоји у свој потпис надимак: „Блазнавац“ — по месту свога рођења, како је и раније иначе био назван [2]).

---

[1]) Ово је био други случај, да је Ранко боловао од *анемије* — малокрвности. Први пут, кад је као поднаредник, после катанске буне, пропљувао крв, и после 1845. год. као официр боловао и скоро две године био тако слабуњав, да су и тада лекари казали да је *јектичав*. Тако слабуњав, готово с душом у носу, отишао је и на науке у Прајску и тамо се тек оснажио и развијо. Али се ипак, сваком приликом осетило, да његова природа није богата крвном снагом.

[2]) У Бечу, док се Миливоје у «Национал Хотелу» још бављаше, сазнаде се, да ће он, чим се врати у Београду, бити војни министар. То Ранку рече генерал Филиповић, војни начелник у Земуну; беше и он у истом Хотелу, па једног дана сретнув се с Ранком, честита њему и Србији новог министра војног, са пуно хвале говорећи о Миљвоју, као о свом давнашњем пријатељу и човеку «снабдевеном општим способностима.»

Кад се и Ранко врати у Београд на своју службу, у којој га је за време болести заступао капетан Коста Протић, министар Блазнавац га дочека радујући се његовом оздрављењу, па му је говорио о томе: како устројством народне војске, војни послови у министарству настају огромни и условљавају све већу радну снагу; како их има неколико од млађих официра врло ваљаних, али он може бити сигуран за све војне послове, тек тада, кад зна, да има овога на раду уз-а-се; јер се — вели — нада, да ће њих двојица у војним пословима бити као две здраве руке на истоме телу, које, сугласно се потпомажући, без умора служе све друге делове тела, и старије и млађе од себе, тако, како ће удворити и глави земље, — своме кнезу, и њеној снаги, — српској војсци, и у искреном потпомагању један другога, олако све постизавати.“ и т. д.

На завршетку свега овога говора, где је министар ударао нарочито на искреност службеног потпомагања свога старешине, он пружи Ранку руку са речима: „*Ја желим, да спомен свију досадањих наших несугласица данас буде међу нама изглађен и заборављен.*“

Миливоја Блазнавца, као војног министра, сусрела је добра срећа и у свему остала му верна до гроба његовог. Његов положај у двору кнеза Михаила, с дана на дан постајао је све чвршћи. Љубимац Гарашанинов, поставши војним министром, постане љубимац и Анке Константиновићке. А као такав, постане *интиман* у кући г-ђе Томаније. Ово му створи прилику, да посведневно долази са владаоцем у породично друговање, и да све дубље у његову љубав улази. Својом интимношћу у породици г-ра Јеврема Обреновића, он се већ тада виђаше као члан породице. То се најочитије видело при народној светковини у Топчидеру, где је он уз ову, и на владаочевој трибини својим држањем засењивао присуство свих осталих својих колега у кабинету.

Неколико дана после топчидерске светковине, кнез пође да — као и сваке године, проведе коју недељу у Буковику на киселој води [1]. После три—четири недеље,

---

[1]) Пре свога поласка на киселу воду, кнез испрати кнегењу Јулију у Беч, где је, вељаше она, хтела да присуствује некој свечаности у породици својој. 5. Јула по подне, кад се кнегиња у двору опрашташе са члановима породице, мајка јој моја

кад се вратио из Буковика, желећи да види Мали Зворник и стене порушенога града Сокола, пође на пут у Подриње. На овоме путу кнез је имао велику пратњу од својих великодостојника и војних људи. Ранко, као добар познавоц дринског предела, пратио је кнеза на овом путу.

Пошто се кнез у Београд врати, војни министар (по акту ФЊ 3187. — од 20. Септ. т. год:) изашље Ранка на југо-источну страну, да прегледа све оно, што је према одобрењу Велико-госпојинске скупштине, за једну годину дана, по војној струци у земљи устројено, подигнуто и у подизању било. А то: нове мостове на Морави, (Драговац, Ћуприја, Ђунис), и шпорове на истој реци (код Багрдана). Понтонску чету у Ћуприји и њена оделења по другим мостовима, зграде за војну потребу подизане у Крушевцу и на другим местима; и да присуствује упражњењу народне војске по батаљонима — у Варварину и на другим местима, и т. д. Обилазећи све наоколо, преко Карановца (Краљева) и Чачка дође у Крагујевац, те и ту прегледа преустројство тополивнице и остало, што је за годину дана под управом артил. дирекције извршено, и тек око половине Новембра врати се у Београд.

После бомбардања Београда из године у годину, из месеца у месец, војни послови постајали су све опширнији и све журнији. 1866. г. у Крагујевцу и у Београду заведу се официрске школе, инжињерско оделење, војно-технички завод. У војној академији прошири се круг за примање војних питомаца, а исте године прописана су и заведена правила за обучавање народне војске и логорске службе за ову, одређујући доба (два пута у години), и места за логоровање.

Све ово вршено је како тачно, тако журно. Судећи по непрекидном раду на војној струци, било је очито, да

рече: „Кнегињо! молим те, немој дуго остати у Бечу. Немој да изгледамо на тебе, као кад си у Лондон била отишла.“ А она одговори: „Боже сачувај! ја одлазим на кратко; знате, да од ствари ништа не носим за дуже бављење. Чим ми књаз јави, да се враћа у Београд и ја ћу из Беча овамо. На то вам дајем своју реч.“ На жалост! кнегиња Јулија се видела у Београду тек након три године, — у црне дане српског народа.

се кнез Михаило тврдо одлучио, да пошто по то очисти земљу од Турака и да турске градове у своје руке добије. Било је очито, како његово патриотско срце тешко подноси туђински притисак, који спречава развиће народа и земље. Нарочито престоница, под нишаном градских топова, трпела је тешко, опадала и пропадала у трговини својој. Господар земље опажао је како сваком његовом поданику стрепи срце у грудима погледајући на градске бедеме, и помишљајући: да сваког часа могу поново отуда полетити бомбе изнад њиних глава и понети им имање и главе. С тога се спремао, и предузимао све могуће мере, да што скорије ослободи своје поданике од притиска варварског.

Спремајући Србију, кнез је у исто доба помагао и Црну Гору, да се спреми за заједничку борбу противу вековног непријатеља Српства. Ова помоћ спреме беше поверена Ранку. Под изговором да одлази у Поцерје, он се бавио у Топчидеру, и код топчидерског магацина ноћу товарио на которску лађу топове, пушке и муницију за Црну Гору; а војне наставнике за обучавање Црногораца, тако исто спремао и испраћао на Трст у Црну Гору. Све је то чинио највећом опрезом према шпионима Турске и Аустрије.

Те године, у Септембру месецу, држана су прва логорска упражнења. У пожаревачком округу, (својим становништвом највећи у Србији), у логору код Пожаревца било је 12—13,000 народне војске на шесто-дневном вежбању са великим маневром. Кнез са министрима и вишим официрима пође у Пожаревац, да присуствује вежбању народне војске. На дан маневра кнез нареди, да Ранко командује нападом, а Бели-Марковић одбраном. Маневар је испао на задовољство владаоца. Враћајући се отуда, он поведе своје пратиоце у Смедерево у свој виноград у бербу, где и чељад из Београда дођу на параброду „Делиграду.“ Ту кнез беше необично задовољан и весео, као прави српски домаћин међу својим гостима.

Неколико недеља после пожаревачког маневра, због огромних послова, који су се све више развијали у војном министарству, једног дана министар рекне Ранку: „Ви ћете се сатрти толиким радом, ја би вам врло радо дао једног нарочитог помагача. Не знам како ви мислите, да би узели г. Бојовића? Јер, пошто се укидају помоћници при министарствима, он остаје без определења.“ Кад му Ранко одго-

вори: да је Бојовић добар и вредан радин, и да би био полезан у војном министарству, Блазнавац рекне, да ће се тек мало боље промислити о томе. Мало час, истог јутра пише он из министарске седнице Ранку: „Господин подполковник! Напишите за г. Бојовића указ овако: На предлог нашег војног министра и т. д. постављамо Тодора Бојовића за штабног мајора и препоручујемо нашем војном министру, да га у струци војној употреби. Наш војни министар нека овај указ изврши.

„Овако написан указ пошљите ми одма. — 17. Новембра 1866.

М. П. Блазнавац.“

Пошто је поодавна смерао, да преустроји војно министарство, и то у најпространијем обиму, крајем те године министар преда Ранку задатак, да изради пројект закона о устројству министарства војног и унутрашњих дела укупно. По томе законском пројекту исто министарство управљало би свима унутрашњим и војним пословима; т. ј. управа народа и војске, — сигурност земље унутра и споља — гранично, укупно би стојала под заповешћу војног министра. Овако склопљено војно министарство делило се на четири главна дела:

I. Одео: политички, у правцу унутрашњем у земљи.

II. Одео: војни у правцу сигурности земље.

III. Одео: грађевински, у правцу државног грађевинства, и

IV. Одео: економни, који би се старао за војне и остале земаљске потребе — у правцу сложених министарства.

За првим пројектом долази закон о устројству генералштаба са три одела, обухватајући уједно војску и народ, са задаћом и потребама својим и закон о устројству штабова за друга тела: бригаде, дивизије, и т. д. За овим закон оделит о утројству окружних начелства по коме народ и војска доводе се у међусобну сугласност под једну и исту војну управу.

Кад су ови законски предлози били израђени, војни министар спреми то са својим актом Ф№ 2. Јануара 1867 г. државном савету са разлозима:

„Околности су разгранале и увећале радњу у војном министарству, која може наскоро доспети до још оппшир-

нијих мера“ и т. д. Доказујући како због ратних припрема, које тада беху у највећем јеку, тако развијање војске условљава умножење радне снаге и другчију поделу у распореду исте, министар наводи: како га тадање устројство војног министарства веома ограничава у свему, што је потребно за развиће војске, па вели: „То ме је побудило, те сам сачинио пројект, по коме да се досадање устројство министарства замени.“ и т. д. Министар је молио државни савет, — тада законодавно тело — да изволи његов пројект усвојити и озаконити.

5. Јануара својим актом Ф № 105. министар наређује: „На основу § 13. закона о устројству министарства војног, министар војни под данашњим узео је себи у помоћ начелника опште-војног одељења штабног подполковника, г. Ранка Алимпића, који ће га потпомагати и заступати у обичним текућим пословима. Према томе, његова ће дужност бити за сад поглавито: и т. д. Пошто је за овим уводом изређао тачку по тачку дужности свога помоћника, министар завршује: „Пошто је дужност ова доста велика (управо обухватала је по војним пословима све, сем потписа акта на министре и на државни савет) и по себи важна, то ће и предименованог подполковника г. Алимпића, од данас у дужности начелника опште-војног одељења заступати штабни мајор г. Тодор Бојовић.

„Наређење ово саопштавајући подполковнику г. Алимпићу ради знања и управљања с тим, да дужност начелника опште-војног одељења преда мајору Бојовићу.

Министар војени полковник.

М. П. Блазнавац.“

У ово доба настала је најживља делателност у војном министарству, и свако лице у војничком мундиру, било је заузето хитним послом, те да се што брже постигне што боља чврстоћа у склопу народне војске. Зато су већ концем прошле године и школе за старешине народне војске у Београду отворене, а због множине, подељено у две смене, тако, како би за три месеца све старешине — командири и четници на 100.000 људи народне војске кроз ове школе прошли, и у прве пролетње дане сваки у својој трупи били. У овим школама, — а и на великој школи, где су такође тада

заведена војна предавања, предавали су исти официри, већином професори војне академије. Школе за војно-народне старешине држане су у сали велике пиваре, а за великошколце у сали велике школе. Под кровом су држана теоретична предавања, а вежбања с оружјем у пољу.

Ранко је био управник ових војних школа у сали велике пиваре и на великој школи. Свему је била иста цељ: да се српски синови у што већем броју оспособе, и за случај брзе потребе, да могу бити употребљени као старешине народне војске. На младу интелигенцију полагало се тим више, што је ова била и најспособнија, да се на брзо спреми за војне старешине свога народа. Ученици војних школа, — од пиваре и вел. школе излажаху на практичне радове на Врачар. Јер и зима беше тако блага. Ова нова војска посведневно је маширала београдским улицама, уз батерије и с пушком на рамену. Чила младеж одлазећи од в. школе (са в. пијаце) на војничка упражнења на поље врачарско, враћала се у варош певајући народне ратничке песме.

На војничка парадирања београдским улицама, обраћали су најозбиљнију пажњу заступници страних држава, па су јављали својим дворовима: како се кнез Србије најживље спрема за рат са Турском.

21. Фебруара и друга смена старешина народне војске оконча своју војно-научну спрему, и положи на исту испите у опште «*одлично.*» Кнез задовољан постигнутим успехом у овоме, давао је у двору ручак за све старешине народне војске и официре, што су били њихови учитељи. Гозба је била чисто солдачка. При ручку кнез је напио здравицу: српском народу, војсци народној и гарнизоној, и свима старешинама српске војске. Здравицу је завршио: „Нека се нико не вара, да народ српски неће поћи тамо, куд га поведем ја.“ Кнежеву здравицу прихвати бурно отпоздрав гостију са: „Живео! живео! —“ а војна музика са:

„Дрина водо хладна, разбацуј свој ток;
„Сад је српска слава обновила скок.“

— Песма, коју је у то доба сва Србија певала, у вароши и селу. Кад владар у први сумрак отпусти из двора своје војничке госте, сваки од ових излазио је отуда као на крилима најчистијег одушевлења, повторавајући: „Дрина водо хладна!“

Истог вечера, заступници гарантних сила, телеграмом саопштавајући својим дворовима о војничкој гозби у двору и о здравици кнежевој, рекли су: „Кнез Михаило одсудно се спремио за рат, — ако Порта неби на лепо уступила градове Србији.“ [1]

Поред најживље активности у спреми војној, кнез је развијао своју активност и дипломатским путем преко свога заступника на Порти. А каква је значаја имало то, што су заступници страних сила доставили својим дворовима о војним школама у Београду, војничкој гозби, и кнежевој здравици у београдском двору, показало је и то: што на три недеље затим, кнез полази у Цариград, да заблагодари султану од стране свога народа и своје на томе, што је он „милостиво“ уступио своје градове у Србији, кнезу и народу српском. Писац књиге «Србија и Турска“ вели: «Војна припрема Србије била је у добар час.“ (стр. 118.)

Првих дана Априла месеца кнез се враћао из Цариграда. Његов повратак и дочек у престоници, не би могао замислити онај, ко у то доба није био срећан, да то види својим очима. Срби и Турци дочекивали су Господара Србије са једнаком почашћу — и ако са посве супротним осећањима. Турска војска на градским бедемима чекала је кнежев долазак у парадном фронту, а српска на обали савској. Народ, — Срби из кнежевине, и из свих српских покрајина, провлачећи се и тајом у кнежевину, притиснуо је савску обалу, Калемејдан и све улице, куд је кнез пролазио до Саборне цркве и до двора. Првом одјеку градских топова оглашујући кнежев долазак уз Дунав, одговорио је глас српских батерија пред великом касарном. Кнежев параброд, у пратњи

---

[1]) Овога дана кад је кнез давао војнички ручак у двору, Гарашанин као министар спољни послова, оде у Гроцку. А кад сутра дан на улици сретне Ранка с прајским консулом, и чинећи се, као да није пре знао, да ће кнез давати овај ручак, рекне му: «Шта то ви радите, да од Бога нађете; какви су вам то ручкови; какве здравице? Растргоше ме од јутрос дипломате, тражећи од мене рачуна, као да сам ја могао јуче у Гроцкој знати, шта ви ту у Београду чините? Што ми ви солдати мутите политику?» Овај му одговори: «Намера нам је добра, а за остало ће те нам опростити. Ви дипломате, замутилисте српску политику својим пером, а ми солдати, видећи да вам се дуготрајним писањем перо затупило а резултата никаква, наумисмо да вам притечемо у помоћ нашом сабљом, те ако би вас курталисали вашег заплета.“ «А ако и ви не успете?» «Ми ћемо бар са вас скинути одговорност пред народом, кога ви својом политиком већ четири године омећете.“ Стари Мерони се насмеје: «Разумемо се! добро подјејствовало — добро. Добар домаћин, добри гости, добра част па и здравица; све једно према другоме. И ја се слажем са Алимпићем: солдачка сабља пооштриће дипломатско перо.

три друга, свечано пролазећи поред градских зидина на пристаниште, поздрављан је бурним усклицима одушевљеног народа. На првоме параброду, где стајаше поносита и узвишена особа кнеза Михаила, беше мало људи. Кнез беше одевен по свом вазда шњем обичају, у мундиру пешадијског пуковника. Он је стајао напред, сâм, а позади њега Али-Риза-паша, заповедник београдског града, који га је у Цариград пратио. Сви српски великодостојници, што су дочекали кнеза на Радујевцу, и кнежева свита беху на страни на истом параброду. На друга три паpaброда, што су ишла на дочек кнеза, беше чиновништва, грађанства београдског, народа, и певачке дружине: београдска, новосадска и панчевачка. Митрополит Михаило са многобројним свештенством местним и из народа, дочекао је кнеза у Саборној цркви на божији благослов. Од обале савске до двора, кнез је примао у своје руке венце и цвеће које му је улицама и са прозора у кола бацано.

У вече су Београђани носили кнезу бакљаду, какву Београд ни пре ни после никад није видео. Кад је в. музика засвирала српску химну пред двором, и кнез се јавио на дворском балкону, три певачка друштва у кору поздраве га громком хармонијом овим речима:[1].

„Добро нам дошо јуначки кнеже!
«На топле груди народа твог;
„Вечна је љубав која нас веже
„За име твоје ко вечни Бог;
„С' љубављу таком у овом часу,
„Ког прошлост цела створи нам тек:
„Прими од рода у овому гласу
„Поздрав и жељу — вечност ти век!
„Прими о кнеже народа глас,
„Живео кнеже, народа спас!

„Наша су срца радости пуна;
„Народ се цео весели твој!

[1]) Речи од Симе Поповића, музика од Даворин Јенка.

„Душана силног ти си нам круна
„Сав народ што ће покрити свој.
„Витешким духом народу ти си
„С' рањеног срца смакао јад:
„Са истом снагом кнеже узвиси
„И води народ у Призрен--град!
„Довршуј кнеже среће нам вез
„живео народ! живео кнез!

„Тиранство паде! — ти си га смако!
„Тврду слободу дижи нам сад!
„Измучен народ доста је плако,
„На њему беше свег света јад.
„Ти викни само: народ је снага!
„И брат ће брату пасти на груд,
„И Србин силу сломиће врага,
„И биће Србин слободан свуд!
„Нек живи само јунак, витез!
„Нек живи народ! нек живи кнез!

„Добро нам дошо поносе рода.
„Који нам пусти име у свет,
„С' чијег ће зноја синут слобода.
„По дугој тами столећа пет.
„Добро нам дошо с бојишта тешка
„Војујућ право народу свом!
„С' тога у срца веруј витешка,
„Што ће ти с одазват, ко муњи гром!
„Довршуј кнеже среће нам вез!
„Живео народ! живео кнез! — "

Кор заврши а кнез пружи руку, диже је и спусти. На улици међу хиљадама народа, овлада чаробна тишина. Кнез узвикну: „Хвала вам браћо! Хвала вам браћо!" Глас је звонио; кнез заћута, па настави: „Сваки човек у своме животу има дана радосних и тужних; има дана срећних милих, које незаборавља, док год живи. У успомени на

те дане находи снаге за борбу живота; у успомени на те дане, находи живот животу своме. Ко би му одузео успомену на те дане, тај би му одузео његов живот. — Ја, као човек и као владаоц, данас, кад сам се међу вас повратио, изабрао сам овај дан као најмилији, ког успомена даваће живот будућем мом животу. Љубав мога народа према мене, осећам ја овде, (спусти руку на прси) у моме срцу. Оно ми даје уверења, да би мој народ безусловно пошао тамо, куд би га год ја повео. А ја би га повео, и повешћу га: општем напретку, слави његовој, — и мојој. У смрт, у живот, ја ћу с мојим народом — срећан, весео, а мој народ са мном ће! Ја се неварам у томе! вера моја у то, овде је. (спусти руку на прси.) Народ је мој љубав моја, радост моја, снага моја! Живео народ! живео народ! — народ, у коме сам ја поникао, у коме ја живим!«

Кнез заврши и заћута, а у ноћној тишини над главом силнога народа, ваздух је проносио звук његових речи. Пошто последњи звуци исчезоше, на улици се захори «Живео! живео! па „Дрино водо хладна!»

Ко никад није имао прилике да чује кнеза Михаила у јавној речи — у приликама одушевљеним, тај не може замислити громкост гласа и одмереност речи која је сваким наласком казивала дубину његовог патриотског осећања. А и народно петогодишње напрезање у спреми за борбу противу Турске, тога се дана излило у пуној мери у општој радости. Народно одушевлење имало је дан одмора, да се спреми за нову свечаност. 6. Априла из јутра, на Калемејдану, на трибини, у присуству заступника гарантних сила, војске турске и српске, изасланика народних из целе земље и безбројно света, прочитан је султанов ферман, и Али-Риза-паша поднео српском владаоцу на златном јастучићу кључеве од градова у Србији. Кнез на коњу, са својом војском и народом, уђе у град. Војска српска поздрави турску војску; низамске страже уступе српским војницима чување градских капија. Српска застава развила се на турској тврђави, која дотле беше страшило, не само за Београђане, већ за целу Србију.

Повратак кнежев из града у двор одговарао је срцу његовога народа, — срцу верних му Београђана. Кнез се врћао на колима, (Са Илијом Гарашанином) а маса народа

више је носила на својим рукама његова кола, него што су их вукли четири арапска зеленка.

Кад се сврши свечано примање у двору, кнез нареди, да се сав страни свет, — Срби из разних покраина, који се беху слегли у дворској авлији и на улици око капија, у двор пусти. Докле је овај народ, као у свечаној литији улазио и излазио из двора, кнез је стајао у великој сали, те га је сваки — и седи старац, и дете на ноге подигнуто, по својој жељи могао видети.[1])

После великих брига, што од бомбардања све непрестано притискаваху кнеза, и последњих напора, поднетих овога пролећа око добивања градова, он се осећао телесно уморан; ради одмора и окрепљења здравља, у Јуну месецу пође у Француску на минералне воде, остављајући свој народ успокојен и срећан, под привременом управом своје владе.

Сад већ и у војном министарству она неодољива журба око спреме за рат беше попустила; али радови у спреми

---

[1]) У повратку из Цариграда, кнез Михаило беше преко свога обичаја расположен, и говорио је о разним церемонијама на султановом двору, па и о млозини филџана каве, које је по стамболском естикету сваког дана морао посркати, што му је — вели — било и за здравље шкодљиво. 9. Априла, кад је примао честитања своје родбине по матери, на речи моје мајке; «Нисмо били живи књаже, докле те год нисмо опет својим очима видели, да нам се жив и здрав враћаш», кнез одговори: «*А мислите ли да је мени лакше било? Кад би сад ко донео милион дуката па рекао: «ево ти поклањам то, иди још једном у Цариград, те прођи куд си прошао, ја бих њему радо поклонио милион дуката, да ме се окани. Да је за мене, ја неби никад пошао у Цариград, али је за народ па сам радо учинио то, што је за мене било лично тешко и одвратно. Решио сам се, да све жртвујем и да сам поднесем све, а да уштедим крв своје браће. Хвала Богу до сада сам награђен по својој жељи, а Бог ће помоћи и за будуће. Јуче сам обишао сав град, а кад стадох на бедем код Чарапића капије, сузе су ми удариле; помислих: Гди је мој Бабо и његови другови, који су се овуда борили и гинули, да ме сад виде. Сећао сам се, како су ми стари причали, да су на ономе месту скакали на бедем из рова, пошто је овај био лешевима напуњен, па сам погледао доле, и згрозио сам се од саме помисли: шта л би пусти капа остало у оним јаругама? Пола мога народа скрхао бих онде па Бог зна, да ли би опет отели град, који, по нашој несрећи Аустрија на својим грудима одржава. У несрећном покушају ја бих стрмоглавце с брега у Саву. Има јунака, који критикују, што градови нису на сабљу добивени, а то су они, који би с Авале гледали, кад би други на сабљу град добијали па ако би га срећно задобили, они би се приближили, да славу с њима поделе, ако би изгинули, а града не отели, онда би им они и отуда опевали славну погибију.*»

Овде кнез помену неке као песнике и јунаке критичаре, па рече. «*С половину народа, који би изгинуо око зидина београдског града, даће Бог среће да проширимо границе отачаства нашег. Мало час и Алексинчанима* (депутацији) *кад сам говорио, да их је срећа поштедила од зидина београдског града а ја се надам да се они сами неће штетедити кад нам дође дан, да се боримо од Суповца до Призрена;, некима пођоше сузе, а ја, да им неби сљедовао, опростих се с њима.*»

и образовању војске разграњавани су све више. Поред својих послова у министерству, Ранко је имао у задатку, да овога лета руководи практична војна упражњења, — напад и одбрану Београда, на Врачару и на Калемејдану око тврђаве, те нове тековине српске.

Калемејдан беше прокопан стрељачким рововима, а градске зидине проломљене ђуладма из српских топова, — као у освету за ране, што их турски топови зададоше српској цркви и српској престоници, кад у то доба султан Абдул-Азис, враћајући се из Париза, где је био код цара Наполеена III. у гостима, пролазаше поред Београда. У жељи, да види београдски град, тај драги камен круне своје, који му Господар Србије тако лако освоји, султан пође преко Беча на Дунаво за Црно море. Од Земуна к београдском граду, где на бедемима дочекиваше султана српска војска, лађа је тихо пловила. Султан окружен многобројном својом свитом и аустријским генералима, што су га пратили до румунске границе, стојао је на лађи и гледао на Београд. Царев поглед на Београд, као да је у себи носио пуно зле коби. Јер, тек што његова лађа мину градске зидине, стиже олуја, и као да шћаше преврнути природу, срушити Београд и сву Србију. Лађа се на води љуљала још на догледу Београда, докле је олуја у вароши рушила и ломила, не штедећи ни мунарета на турским џамијама. Београд је зло запамтио пролазак Абдул-Азиза поред бедема градских. Ранко га је запамтио најгоре. Пошто султан пројђе градске бедеме, он се врати на свој посао у граду, па скачући у један дубок ров, угане леву ногу и донесу га кући на лечење. Ово беше почетак зле коби, која га је целог живота потсећала на те дане.

V.

РАНКОВО ПЕНСИОНОВАЊЕ, СМРТ КНЕЗА МИХАИЛА. ДОЛАЗАК НА ПРЕСТО КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА IV. НАМЕСНИШТВО. РАНКОВ ПОВРАТАК У ДРЖАВНУ СЛУЖБУ.

1867—1875.

Од кнежевог повратка из Цариграда, Ранко ми је неколико пута говорио о великој љубазности његовог министра према њему, а једном рече: „Ја знам, како је Миливоје комбинирао, да ја не пођем у кнежевој пратњи у Цариград, (пошао је с њим Бели-Марковић и Бојовић) бајаги, није могао на другоме оставити послове војног министарства, а сад као у накнаду тога, љубезан је, као да се симпатијом према мене повратио у 1856. годину. Кад га не би познавао, мислио би, да му је на срцу што и на језику. Но знајући, да у његовој природи лежи најпотпунија противност између спољашности и унутрашњости, штудирам, на што ли би сад могао смерати код мене?»

Сваког дана од раног јутра до ноћи, Ранко се бавио на раду војних упражнења на Врачару и у граду, а министар у министарству отправљао је послове са Бојовићем. У вече, кад је овај долазио кући, министар га звао, да се о пословима разговоре. У половини Августа, на два-три дана пред кнежев повратак из илица, министар позове Ранка у свој стан, (обитавали смо на Теразијама кућа до куће), па му је говорио о неким предлозима, које је мислио

да поднесе кнезу за војску и за грађевину, а тај свој говор завршио овим речима: „Имамо још много посла докле нашу војску усавршимо, но, пошто нам сад не стоји више турски топ над главом, а ми ћемо се, из учтивости, уздржати за коју годину, да потражимо сабљом што више од Турака, не морамо се тако журити у војним стварима, али нам тим више треба настати око онога, чиме нам ваља у мирно доба земљу снабдети. Србија ће морати скоро да прави *ајзенбан*, па што мора бити, нека буде што пре. У војном министарству, послови су огромни, али ће, ако Бог да и у грађевини скоро још већи постати. Ја би радо хтео, да са̂м савладам једно и друго, али се не би могло. Ја сам говорио са г. Гарашанином, и науман сам да предложимо књазу, да се одвоји грађевина од војске, па ви да дођете тамо. Г. Гарашанин је готов на то, само не знамо, да ли ће књаз пристати, да се ви одвојите од војске. Ја би трпео оскудицу вашег потпомагања у војним радовима, но опет, пошто нам сад није густо као пре, ја би се с г. Бојовићем помагао, докле би год код нас трајало овако мирно стање. Ја сам поодавно мислио, да с вама проговорим о томе. Мислим, да ће моја намера вами бити повољна, тим пре, што би том приликом и ви дошли на положај раван моме. То би и праведно било. А ви би могли и тамо задржати униформу. Јер г. Гарашанин мисли, да кнез не би дозволио, да се ви отуђите од војске.“

Овако ми Ранко тога вечера у повратку од Миливоја причаше и рече, како је он одговорио: Да не мари за већим положајем но што га има, и замолио га, ако би случајно, према околностима, осећао, да му он у војном министарству, као његов помоћник више није од потребе, и у случају, кад би дошло питање: куд би с њиме, нека би министар имао на уму, да би он најрадије опет заузео своју катедру у војној академији, говорећи: да и ако се одавно оставио учитељског заната, ипак би се у брзо знао наћи на земљишту, које је њему вазда мило. „Миливоја — вели — изненади моја изјава, па рече:

„А зар би ви могли пристати: пре толико година били тамо управитељ, а сад поново опет да будете само професор?“

„Могао бих — одговорих му ја. Зах је био мој старешина и пре, па би га ја и сада вољно признао за таког.

Катедра је оно, што највећма годи мојој допаљивости, а старешина завода био старији или млађи од мене, ништа ми неби сметао. Ранг мој, на који ја држим, неби могао бити поремећен, а ја би заступао једну науку, која је мени мила, па би тиме био намирен у свом службеном осећању.“

„Ви, — рече ми Миливоје, — неби били ради, да се растанете с војничком униформом, а ја вам рекох, да ви неби изгубили право на униформу.

„Ја нисам рад, да се растанем с војном струком; одело је споредно. У војсци ја стварам, а у другој струци испитујем исправност онога, што је други створио. Ја сам служио струку, која није била моја, па не марим за то, ма и с највећим положајем било скопчано. С тога, ако сте вољни водити рачуна о мојој службеној допадљивости, ја вас молим, да би вам ово, што рекох, послужило за случај, ако би моје садање место у војном министарству дошло у питање.“

После ми Ранко рече, како према неким приликама мисли, да ће кроз кратко време његов положај можда бити промењен; но није могао слутити како. „Ја — вели — Миливојевим речима не верујем. Знам, да би он најрадије узео сва министарства под своју руку, а сад говори, како би и од ова два, која су под његовом управом једно уступио. И то мени! То би било сад сувише љубазности, пошто знам, да је он своје добро расположење још пре 1858. г. према мене изгубио; а од ондах се зна, како је и како може бити. Он ме наведе, те му казах неку смешну ствар, што сам ово дана чуо. А чуо сам, да ће Танасије Николић доћи у војно министарство на моје место, док се кнез врати с пута. Ја му рекох, да по томе, што сам чуо, и помишљао сам да ће министар учинити са мном како друго расположење. Кад ово рекох, Миливоје ме прострели очима, али се опет брзо нађе:

„Ви сте — вели — морали то чути од његове деце. Г. Николић има смешну нарав, да све својој деци казује. Но они нису оца разумели. Било је речи о помоћничком месту у министарству унутрашњих дела, где је г. Николић и под Карађорђевића владом био. То ће се место опет морати попунити, па се мислило да би он, као већ упознат с том службом, још коју годину могао корисно по-

служити. За вас, као што вам рекох, ја би се могао решити, да се лишим ваше помоћи у војном министарству, само земаљске користи ради. Т. ј то је мој план, на који би прво књаз, па народна скупштина имала да пристане. Књаз да пристане на промену ваше струке, а скупштина на плаћање још једног министра.“

Овај разговор између Блазнавца и Ранка, био је 17. Августа у вече. Кнез Михаило је већ био у Иванки, и Гарашанин је отишао к њему у Иванку. 20. Августа у јутру кнез стигне у Београд пештанском лађом. На пристаништу дочекају га чланови владе, државни саветници, кор официрски и општински частници. По своме обичају, кнез од Саве дође пешке у Саборну цркву, а после је тако прошао кроз сву варош до двора. На пристаништу на први поглед сви су видели, да је кнез веома зловољан. И кроз целу варош опазило се исто, па се у опште свет забринуо о здрављу његовом. Кад дође пред двор, кнез отпусти своје пратиоце, а задржи војног министра. Тим још више, враћајући се из двора сневесељено, многи говораху: „кнезу није добро са здрављем.“

Сутра дан — 21. Августа, рано у јутру Миливоје позове Ранка, па му рекне: „Књаз је наредио јудрос седницу; знате његову нарав. Чим је дошао, хоће да уђе у ток свега, што је рађено у његовом осуству. Синоћ ми је рекао, да му реферишем о тој и тој ствари (именовао је). Немојте јутрос ићи у град, него у канцеларији спремите сва речена акта; ја ћу вам јавити, да ми их донесете у седницу.

Ранко запита министра о здрављу кнежевом, а он одговори: „Та и јесте нешто кисео! А и не можемо очекивати, да сваки пут долази кући са расположењем стамболским.“

Око 9 часова састане се министарска седница у присуству кнеза. Ранко у војном министарству радећи чекао је, да га позове министар са реченим актима. У 11 часова уђе к њему у заседање мајор Бојовић, и преда му следећи акт:

„Михаило М. Обреновић III-ћи, по милости божијој и вољи народа, књаз српски.

„На предлог Нашег министра војног, а по саслушању министарског савета, постављамо у стање покоја штабног подполковника Ранка Алимпића.

„Наш министар војни нека овај указ изврши.“

21. Августа 1867. год.
у Београду.

М. М. Обреновић, с. р.

Министер војени полковник.
М. П. Блазнавац, с. р.

Уз овај указ било је министрово наређење: да подполковник Алимпић одмах преда своју дужност мајору Бојовићу.

Ранко узме из свог писаћег стола свој рукопис: „Закон о устројству министарства војног и унутрашњих дела;“ остало преда по наредби и одмах дође кући — ведар и весео као вазда. Остављајући на свој писаћи сто акта, што их у руци донесе, певао је као обично немачку веселу песму: „Die Gedanken sind frei.“ При ручку као обично весео и шаљив, а тек пошто се диже од трпезе, он ми каза: „Ја нисам више у служби. Миливоје се постарао, да ми створи што сјајнију будућност; једва је дочекао кнеза, те да ми осведочи искреност својих речи. Данашњи акт мене није изненадио сувише. Од како је Миливоје постао војни министар, ја сам се у свако доба могао надати за себе само црном колачу. Није он ни своме пријатељу Мондену опростио због оне несрећне своје набавке пушака за народну војску, а камо ли да опрости мени, — свом старом противнику, према коме је доста пута пожелео горе, него што је данас дочекао.

„Она котерија, што ме десет година попреко гледа, нашла је начина, да ме се једном отресе. Нека им буде. И ако нисам сметао њиховом надмоћију код владаоца, ваљало је, да не сметам ни њиховом оку, кад ме виде у близини њиховој. Од мене им је поље чисто; нека сад они на њему свој образ осветлају.

„Ја ћу отићи кнезу, да му заблагодарим на пенсионовању и да му кажем, да сам ја потпуно задовољан његовим решењем о мене; но ћу причекати који дан: ваљда

ће се дознати, какав му је узрок против мене наведен. У свету ништа не остаје вечито тајна, па неће ни то.“

Истога дана Ранко скине војнички мундир и у грађанском оделу изађе у варош. Сваки га сматраше као спремна за путовање ван земље и нико не хтеде веровати у стварност. И пошто у званичним новинама указ изађе, Београђани су већином били у неверици. Са свих му страна долажаху питања о значају указа, а он свакоме равнодушно одговараше: „Као срећан човек, достигао сам дане одмора, а ко не верује указу, тај може и мојој речи неверовати, па нека и не пита.“ Кад га пријатељи питаху, мислећи на какву тајну мисију, он и овима шаљиво одговораше. Једном само рече једном своме пријатељу: „Манте се људи, предпоставака! овде је ствар јасна. Ја сам у војсци сметао Миливојевим рачунима, и он је тражио, да ме се курталише, па је и постигао. Алал му вера, кад је и у овоме код кнеза Михаила могао тако добро успети. Ваљда је суђено, да Обреновићи савијају и уздижу око себе само непријатеље своје, па да им предају на милост своје пријатеље и сами себе.“

Брзо се откри тајна Ранковог пенсионовања. Одмах сутра дан, кнез позове саветника Вујовића и у највећем раздражењу очита му за неку замишљену његову погрешку, која је увлачена у везу претпостављеног греха, што је Ранку подметан. Вујовић је код кнеза чуо толико, да истога дана, пун туге говораше Ранку: „Да сам могао и у земљу бих радо пропао, само да уздржим кнеза Михаила од љутње и дрктавице, што му живот кида.“

Пошто је сâм Вујовић више од једног сата издржао пред владаоцем, он дође и каже Ранку, шта је противу њега сковано и удешено. А то:

У почетку Августа, онда, кад се Ранко са официрима и војницима дан у дан, од јутра до ноћи заузет војним вежбањем бавио на врачарском пољу и у београдском граду, састала се у Београду омладинска скупштина. Овај збор, што је, пре године дана образовала српска ђачка младеж у Новом-Саду, ове је године био одобрен у Београду владом, која је у осуству владаоца земљом управљала. Јавни гласови вељаху: како се ради омладинске скупштине сабрало у престоници доста интелигентна света, — Срба из свих крајева, где Срби живе. А неки од инте-

лигенције београдске, који су, као чланови омладине, дочекивали стране госте, помињаху и неки програм тога састанка, и говораху: *Како је успех српског владаоца у задобијању градова, и оно големо одушевљење према њему, утврдило мисао општег зближења интелигентних Срба, где их год има, и како се они скупљају у српској престоници у цељи, да ту створе и прогласе братско јединство свих Срба, ма у коме крају света живели, и ма које државе, и кога Господара поданици били.* — Даље о програму српске омладине, нисам никад ништа слушала.

На Преображење — 6. Августа — састала се омладинска скупштина у авлији Велике школе, под председништвом Димитрија Матића, као најстаријег члана српске омладине. Говораху тада, да је отварању омладинске скупштинске присуствовало у огромном броју највише и најниже чиновништво (сем војних) и грађанство престонице. Председник скупштине говорио је — веле -- патриотску беседу. По подне на истом месту на састанку, скупштина је бирала своје радне часнике, а за свога председника изабере Јеврема Грујића, који је, — по неумитној судби светоандрејаца, око две године прочамио у затвору, у карановачкој кули, и тек у прошлој години био ослобођен. Овај омладински избор није могао бити повољан влади, под којом је Грујић допао тавнице, и која га је и даље кињила, јер му при отпуштању из затвора није повратила грађанска права. Сами знајући, шта је учињено према томе човеку, налазили су за умесно да га све већма киње, па су му подметали: како је пун гњева и жеље, да се противницима својим освети за своје године затвора. С тога његов избор за председника омладинске скупштине учини узбуну у партији великашкој, међу онима који су свакад и у сваком положају остали противници светоандрејаца.

На Преображење у јутру, војни министер зове Ранка, рекне му: „Ја сам нешто слаб; нећу данас излазити. Не знам да ли знате, да ће данас бити у в. школи неки скуп, па пошто влада неби желела да присуствују тамо војничка лица, пре него што пођете у град, отидите у министарство те издајте наредбу, да нико од војске не иде у в. школу.“

Кад Ранко у вече из града дође, он ми рече: „Чуо сам, да ће српска омладина ове године држати у Београду своју скупштину, а нисам знао ни ког дана, ни где;

Миливоје ми јутрос то каза и добро је учинио, што је наредио за војне људе, јер могао би који од млађих официра и отићи тамо, па после проћи као твој брат 1861. године. [1]) У осталом, ја налазим, да су се омладинци у невреме у Београду сабрали; нису требали то чинити у осуству кнежевом. Сад ме срете Цветко Рајовић, па ми казује, како је Грујић изабран за председника омладинске скупштине, и вели, да због тога може и скупштина бити забрањена; вели, да је влада телеграфисала и кнезу у Иванку. Ја не одобравам Јеврему, што се тога примио; нарочито кад кнез није туна. Бојати се, да се и у омладинској скупштини не нађе што, на што човек неби умео помислити. Нама не остаје ништа до да штудирамо све прилике, и да се клонимо сваке, где би нам се могло што пришити. Тако је држање тешко, али према нашој судбини, оно је, по мојој памети једини пут, којим ми имамо ићи, а у осуству кнеза, више него икад бити на личној опрези.«

7. Августа, око 7 часова у јутру, Ранко пође у град. Како сам га ја скоро сваког јутра до на Калемејдан пратила, тако и овога јутра пођем с њим. На великој пијаци пред вел. школом угледасмо већу гомилу људи — омладинаца, већином страна лица, међу које беше умешано и неколико жандарма. Пред школским капијама, — обично вазда широм отворене, а сада беху затворене — беше

---

[1]) По закону о народној скупштини од 1858.—1861. официри као и грађан-
ски чиновници имали су право гласања на биралишту за народну скупштину. 1861.
кад је био избор за Преображенску скупштину, међу официрима, који су дошли на
биралиште, био је мој брат Мијаило Вукомановић и гласао за Милована Јанковића,
Владимира Јовановића и Живка Карабиберовића, за које су случајно гласали и други
официри. Зато Вукомановића оптуже код кнеза, да је он, као братучед кнежев ба-
јаги био коловођа, да Јанковић и Јовановић добију официрске гласове и ако се мо-
гло знати, да их влада неће, јер им је и поништила избор. После тога, кад је за
кнежев рођен дан, (4. Септембра) начелник главне војне управе, поднео кнезу листу
за авансовање официра, међ којим је био Вукомановић, и кад је кнез био већ пот-
писао листу, један од његових доглавних министара, познавајући његову осетљивост,
потсети га на грех Вукомановића на биралишту посланика. Кнез плане, поново до-
хвати перо и неколико пута udari преко имена свога братучеда, срдито рекав: «Моји
нека буду лекција за друге.»

NB. У свој кнежевој породици по оцу и матери, Мијаило Вукомановић *једини*
је био сличан кнезу тако, да је узрастом, ликом, телесним развићем, држањем, хо-
дом и говорним органом, један другог могао заменити. По казивању кнегиње Љубице,
обојица су били суште слике Јове Вукомановића, — ујака и стрица свога. Мијаило
је био карактером најсталнији, нарављу најмирољубивији, срцем најплеменитији човек.
Рођен је 8. Новембра 1829. као капетан I-класе и бригадир рудничке окружне вој-
ске умро 23. Новембра 1873. године.

„Чика“ *Дамњан*, тридесето-годишњи школски надзорник. Ранко га поздрави. Старац одговор; показујући у једној руци кључеве од школских капија, другом пружи према полицији. Ми се обазресмо; Грујић са чланом и жандармима беше већ близу полиције. Ранко рече човеку „збогом“ и одхита Калемејдану. Ја се вратих кући.

Враћајући се преком улицом на Варош-капију, на „Зеленом Венцу“ сретнем пуковника Јована Ђорђевића, начелника београдског гарнизона, који, као што рече, и са̂м беше у град пошао. Он се заустави питајући, одкуда ја тако рано? Ја му казах своју јутарњу шетњу. Он распитиваше, да ли има доста света код вел. школе? Ја одговорих, шта сам видела, а он рече: како се мисли, да су се омладинци у Београду сабрали с неком известном намером противу владе, и тога ради морале су се и неке мере учинити — за сваки случај. Ја се насмејах: „Чега би се могло бојати од једне шаке младих интелигентних људи, кад је власт и војска у вашим рукама? Ја мислим, њихова је цељ братство и просвета; пустите их нека раде на томе. А, ако почну што противно, ви ћете их лако за врат, као мачка миша. Обично је, да се притиском у подобним приликама даје младежи већа важност, него што би је иначе она сама и хтела себи присвајати.“ Као закључак овоме, употребих и познату српску пословицу: „*Притиснуто јаче све на више скаче.*“

Опростив се с пуковником, дођем својој кући, и несећајући се даље омладинске скупштине.

Да ли је у истини власт била прочула о каквом умишљају, или, да ли се у истини когод побојао од могућности, да ће људи из српске омладине у Београду неред створити, не знам; али је извесно: да их је било међу члановима тадање владе, (да не рекнем сви без изузећа), којима ни уколико неби било противно, кад би се пронашла сенка умишљаја каквог нереда, која би се приликом омладинске скупштине у Београду, у осуству владаоца, могла удесно бацити на некадашње светоандрејце, који су пред целокупном владом вазда стојали као под сенком неопростивих грехова. Између чланова тадање владе, они, којима је то највећма на срцу лежало, изабрали су између свето-андрејаца оне, на које су желели овом приликом натурити сав терет у предпоставци замишљеног неког омла-

динског нереда, и тако једном истом обедом ударити барем на двојицу између првих свето-андрејаца, према којима није никад заборављан осветнички завет од 1858. године.

Кнез Михаило се враћао из илица у оне дане, кад су у Београду омладинци узимани под сенку злих умишљаја, и чим дође у Иванку, добије о томе извешћа своје владе. А и Гарашанин отиде њему у Иванку и представи му ствар у оној слици, у којој су је његови повереници њему предали. Грујићу је придевано, као да је том приликом бајаги намеравао, да са омладином направи неред у Београду у осуству кнеза, те да тако пречисти своје рачуне са владом, ту повлачећи и на Ранка најгрознију и најнесавестнију обеду, као да је између Грујића и њега у овоме било везе и споразума. Така извешћа раздраже кнеза до крајности, и тако једак стигне 20. Августа у своју престоницу, од куда омладинска скупштина, после својих првих састанака беше прогнана.

Пошто кнез већ спремљен, и онако зловољан дође у двор, војни министар изађе пред њега са оптужбом противу Ранка, а оптужујући Ранка, као свога потчињенога, министар преда кнезу оптужбу и противу Ранкове „госпође" као рођаке кнежеве, доказујући му: како сам ја бајаги, посвећена у политичке мисли свога мужа и његових пријатеља. Да би извео веће раздражење и постојанији удар на Ранка, министар исцитира кнезу од речи до речи мој говор са пуковником Ђорђевићем, па наведе и пословицу „Притиснуто јаче, све на више скаче", као неку претњу према влади кнежевој.

Како су ове моје речи дошле Блазнавцу до знања, казаћу даље, тек он, као на запетој пушци, вазда чекајући прилику, да Ранка из војске избије, и да удари смртан нож у његову војничку каријеру, перфидно се послужио и овим ништавим оружјем. На исти је начин Блазнавац спремио и своје другове у кабинету, те кад он у министарској седници, у присуству владаоца претстави ствар, Рајко Лешјанин, министар правде објасни: како сам ја, бајаги, у оној пословици заиста исказала претњу према кнежевој влади. Сви су министри били сложни противу Ранка; Гарашанин са̂м бранио га је. Борба је трајала више од два сата. Кнез је био преко мере љутит; дуго је ћутао, не опредељујући се ни на што. Али, најпосле, кад и Кост

а

Цукић, министар финансије, (у Гарашаниновом кабинету познат као човек лошег здравља и по себи зловољан) убеђен министром војним, ватрено устане против Ранка, стављајући у изглед кабинетско питање, кнез дохвати перо и потпише да се Ранко стави у пенсију.

Истога дана чуло се, како је за Грујића било наређено, да се затвори; но пошто је кнез био томе противан, овај добије налог, да не излази из своје куће. А чуло се, да се нешто више спремало за Грујића и за Ранка поново. Грујић, који се тога лета баш ни циглом није видео с Ранком, дознав шта је с њим, а надајући се за себе и горем, још тога вечера затражи загранични пасош, који му, по кнежевој наредби, управитељ вароши однесе и преда, па одмах пређе у Земун; тамо очека своју породицу из Београда и пођe у Беч, где га, у идућој години затече ужасна катастрофа топчидерска.

Другог дана, по Ранковом пенсионовању, г-ђа Перка Бајићка, која се за време кнежевог бављења у иностранству бавила у свом спахилуку у Банату, дође у Београд. Одмах, првога јутра пошље и зове ме у мали двор, где је био њен стан, а дочека ме са речима: „Шта је с Ранком, побогу сестро? „Питај брата, а не мене“, одговорих јој. „А ко га сме питати? Синоћ запитах, а он вели: „Зови Ранка и сестру, па их питај.“ Хтела сам Ранка звати, а чујем да још није био код књаза, па нисам смела ни овамо да долазим; одлетели би да му кажу, па би било горе.“

Перка је чула и сувише, чим је стала на праг брата свог, и сад ме питаше, да јој ја кажем, што будем знала о ономе, чега се већ прво вече била наслушала. Казала сам јој сваку реч редом што сам знала о омладинској скупштини; а пошто нисам ништа више знала, до што сам већ напред овде казала, ја сам само све исто поновила. Говорила сам јој и о своме сусрету с пуковником Ђорђевићем, и о познатој пословици, и ако још нисам знала, да је то све војни министар дознао, и кнезу казао.

Перка вели: «А зар није теби познато, да се Ранко пролетос уселио у кућу Јове Мићића, да се ту виђа с Грујићем, а да иначе њини састанци неби падали у очи?“ [1])

---

[1]) Грујић и Јово Мићић били су чланови касационог суда. 1864. год. Касациони суд ослободи смедеревске политичне затворенике, а влада састави нарочити суд

00071435

Ја се прекрстих: „Сачувај Боже беде не виђене! Грујић није долазио ни један пут у Мићића кућу, од како се Ранко тамо уселио; није ни био у Београду, већ провео лето у своме селу.“ Перка вели: «Ако га ниси ти видела кад је долазио, видео га је Миливоје; кућа сте до куће. Стрина Томанина и Анкина кућа, пуне су најцрњег уверења и о Ранку и о тебе; синоћ ми је дошло довде (показа прстом под грло) слушајући Анку. А јутрос ми и Моја (Гавриловић) дође, па и он поче то исто. Забраних му да говори; не могу да их слушам све једно по једно.» Како сам мислила, ја сам и одговорила: од Анке је могла чути само онако, како је Анка од Миливоја чула. А кад би Анка водила строжијег рачуна о историји даље прошлости тога новог пријатеља свога, можда и њено поверење према њему, неби смело бити тако безгранично. Што јој је и Моја дошао са истом причом, томе се ја не чудим; знам, да је он одавно био спремљен, да у двору потпомаже клевете на свето-андрејце.

Перка уздахну, говорећи: „Нисам тамо ни овамо! Кад сам код куће, хоћу да полудим мислећи, шта је овамо; кад овамо дођем, видим и чујем само оно, што ми не да добру се надати. Кад мислим ко је око књаза, стрепим и дању и ноћу, шта ћу чути одовуд. Да ми Бог затвори очи, да ја не доживим још како зло у овој земљи.“

После десет дана, Ранко се јави у двору и кнез га одмах прими. Био је стишан од прве буре, али још врло љутит; није поштедио ни себе, ни Ранка. Пуном јеткошћу очитао му је све, што му је достављено и противу њега и противу мене. То је била дуга и горка реч, коју је Ранко последњи пут саслушао из уста кнеза Михаила. У повратку из двора, беше необично блед, необично хладан. Целог је дана ћутао, а целог дана и већу част ноћи провео ходајући у својој соби. Сутра у јутру ми каза, можда опет не у целини, како га је кнез примио. Казао ми је овим речима:

«Кад ме пустише у собу, кнез сеђаше за писаћим столом. Погледа ме, па обори главу. Ја се поклоних и стадох

да осуди касационце. Овај суд осуди целу Касацију на известан број година затвора и на губитак права грађанских. Влада их пошље у карановачку кулу на затвор и тек после две године ослободе се затвора.

код врата. Он је ћутао неколико секунди, не подижући главе. Диже се са столице па се уви леђима, као да га неки бол мучи, и ходао је по соби. Окрете се мени, стаде, и мерио ме очима од перчина до пете, па поче:

„Како вам се допада у цивилу?“

„Ја се поклоних и заблагодарих на његовом расположењу према мене и на пенсији, чиме сам ја задовољан. Кнез заћута, кидао је ноктима доњу устницу; стеже песницу, загледа се у патос, па се мучно осмехну:

«Да! пенсија! — — И на томе захвалите Гарашанину.» Подиже главу; неколико секунди суморно ме гледао, па потмулим гласом:

«Јест! ја сам потписао вашу пенсију. А готов сам, да исто то учиним и са свима онима, који се зову моји рођаци, а дају повода, да ме моја влада дочекује својим тужбама на њих.“

Опет заћута, па јасније: «А мислите ли, да ја неби био кадар и што друго потписати за вас? Идем, те се лечим, па на шта се враћам кући. Чим ме дочекују моји!» [1])

„Довде је — вели — говорио као загушеним гласом и између сваке речи остављао по неколико тренутака ћутања, па тек отпоче да чита. И што је даље говорио, све осетније му је глас дрктао. Љутина га превлађивала; од једа је изгледао зелен. Говорио је дуго и све узбуђеније, па замуче кад рече:

„А зар је ко могао мислити, да учини што противу мојих власти, па да се ја опет у Србију вратим; — или се желело, да се ја и не вратим више?! Ја не верујем у све, што ми је казивано о вама, али да је и ваша смрт захтевана, ја се неби устезао да је потпишем. Зар да ми се каже, да и ви можете бити чије оруђе! А за кога?! Противу кога?! Противу мене! — — Противу моје воље! А знате ли ви, шта су хтели омладинци?»

«Кнез је говорио; ја сам ћутао као заливен. Звук његових речи, пробијао ми је збуњени слух; хладна туга пробијала ми срце. Да сам био у мундиру, да сам сабљу при себе имао, ја бих је пронизао себи кроз прси. Извршио би Господареву пресуду и без његовог потписа. А

[1]) Исте ове речи кнез је рекао и Вујовићу.

моја би га крв ваљда уверила, о мојој невиности. Кнез настави:

„Звао сам и вашега пашенога. Је л вам се хвалио? И он, као мој сродник, ишао је на омладински скуп, па је био одушевљен према омладинцима, не водећи бриге, да позна њихове дубље смерове. Но је Вујовић прошао олакше, него што је заслужио.“

„Опет заћута. Метуо руке у џепове, па хода по соби, а ја, као осуђеник на смрт, стојим код врата. Опет застаде према мене, па ме је мерио очима неколико секунда, као да би хтео још нешто рећи. Прекиде ћутање и блажијим гласом: „Збогом.“

„Ја замолим, да нареди суђење за мене; рекох, да сам готов примити смрт. Кнез се намршти, обори главу, па је ћутао подуго. Подиже главу и повтори: „Збогом.“ Ја се поклоних и пођох на врата. Он ме устави. Ћутао је, па ондах: „Поздравите *госпођу* своју, и препоручите јој од мене: нека у будуће боље мисли, шта јој може донети, «*притиснуто јаче, све на више скаче.*»

„Ја застадох; гледао сам у њега, а он опет: „Збогом!“ и окрете у другу собу. —“

Кнезу су морале бити достављене Бог зна како фабулозне ствари о тежњама српске омладине; чак као да је било смера, да се у споразуму с аустријским Србима учини нека демонстрација противна спокојству и интересима суседне монархије, и у Београду да се учини револуција противу министра, људи конзервативних и народу немилих; уз то повторавајући му о непромењивој мисли свето-андрејаца о остварењу републиканских начела у Србији.

Она стара кајмакамска партија, вазда властничког положаја у Србији, а вазда непријатељског расположења према либералним људма, сваком удесном приликом извлачила је из својих недара илузорнога баука, — *Републику*, и тискала међу ове, да их том обедом оцрни код владаоца земље. Од 1858—1868., — до несрећне топчидерске катастрофе, околина кнеза Михаила ишла је непромењивим путем противу свето-андрејца. А да ли је, и у колико кнез поклањао вере овој последњој обеди на ове у опште, то је само он знао.

Пошто ми Ранко каза, како је прошао код кнеза, он рече: „Ако би те и Вујовић питао, како ме је кнез при-

мио, кажи, да ме је примио добро. Међутим, ја сам опажао да је било у оцаклији код врата, до којих сам ја стојао, некога, ко је прислушкивао. Све једно; дворјани могу причати, како сам био усрећен код кнеза, али ја не желим, да се и једне речи у мојој кући о томе чује. Ја знам, да ми је Миливоје, и нико други, спремио оваку судбину. Још 1856. године, он је кушао, да ли би могао у мени наћи човека за своје рачуне, па се још тада уверио, како би му ја пре могао бити од сметње него од помоћи, и сад је задовољан, што ме се отресао; што је тако добро са мном свршио. По он се вара. Ја сам јуче поднео теже тренутке, него што би ми их и сама смрт могла донети, па ипак данас велим: нека је жив кнез Михаило! Да ако Бог да, те и он кад год увиди, шта се око њега ради.“

Ранко ми тек сад, први пут исприча целу историју његовог почетног политчког и личног раздвоја са Миливојем. Слушала сам пажљиво, и мислим, да се мало која реч у мом памтењу могла изгубити. „То је — вели — било 1856. г. у Априлу месецу; сећаш се, кад оно дође пред вече, те нешто прочита из мога рукописа о устројству народне војске, на коме сам тада радио, па смо после отишли на Врачар, те ходали чак око докторове куле. [1]) Миливоју се беше прохтело да са мном говори о политичкој ситуацији, како је ова тада код нас била. Он, који се у двору и у кући Николајевића показивао као најревноснији за одржање Карађорђевића на српском престолу, стао ми говорити, како је Србија несрећна земља у својим владаоцима: Карађорђевић неспособан; не вреди, а и немогуће је, да се и даље одржи на престолу. Милош стари изветрио; није више ни зашто, и био би способан, да поубија све млађе људе, само за то, што није он више млад. Мијаило, да је остао у земљи, можда би и добар изишао; али је отишао млад, па као принц и син богатог оца, дружио се непрестано са швапском аристоккацијом, и прелио се у туђинца. Од како се оженио најлепшом маџарском аристократкињом, са сви се занео и постао надувенији, него икоји велможа маџарски, тако, да би се узалуд још чега српског у Мијаилу тражило. «Имамо — вели — три књаза; ја их све

---

[1]) Садања *лудница* била је некад кућа д-ра Куниберта, и звала се «докторова кула.»

тројицу добро познајем, и кад би их узели на кантар, ја вам неби знао казати, који би нас од њих тројице црње усрећио.“ Говорио је, како је династично начело права несрећа у свету, јер цели народи предају себе под господарство као у монопол једном известном човеку, или једној известној кући, као да је на њу пао *Мур* (печат) божији, те се само ту рађају изабраници, способни да заповедају свима осталим кућама, и свима осталим синовима тога народа. Добар ти, зао ти тај госа, сагни главу па га сноси, а ни помислити не смеш, да потражим другог — бољег. Говорио је, како су Власи паметни људи, јер бирају себи кнеза на три, пет и колико хоће година. Ако је добар, они га могу задржати и на даље, ако није, нека иде збогом о мање штете. А код нас: Карађорђевић или Обреновић, па ваљао не ваљао, народ мора да га трпи. Наводио примере необуздане самовоље Карађорђа и Милоша, а признавао и њине заслуге, и говорио: Ако су заслужили Карађорђе и Милош за Србију, они су јој и господарили, колико је који могао, а шта су више заслужили њини синови, него синови њиних другова, који су изгинули за ослобођење Србије? Вели: „Зар не би данас могао управљати народом син Марка и Јанка, — другова Карађорђа и Милоша; — Дринчић, [1]) Алимпић, Петровић и други, коме је срце више привезано за овај народ; коме ту живи отац, мајка, брат и сестра, а ни име, ни имање очево, није га занело и отуђило од народа?“

„Докле је — вели — тако говорио, ја сам га гледао и ћутао, а кад поче именовати, ја шаљиво рекох: „Први никад, али Петровић! ко зна? Будућност је непровидима! Ви знате, да вас држе за сина Милошева, па Милош неби погрешио, кад би вас и усинио. На његово огромно благо један син, као ни један, а два така брата, била би велика снага и један другоме и српском народу.“

„Миливоје узврда очима, па се насмеја: „Та то је — вели — старац сам и изнео. 1848. године, кад сам био у Бечу код њега, он по његовски рекне пред својим момцима, а они разнесу то по свом Бечу.“

---

[1]) Дринчић — Рудничанин — синовац српског јунака Милића Дринчића у хиљадама одличан узрастом својом, био је наредник и заставник у београдском гарнизону.

„Срећа би била — рекох му ја — кад би тако у ствари било. Србија би имала да рачуна са два Милошева сина, па који буде бољи.“

„Манте се белаја, — одговори он; Мијаило би ме пре убио, него што би и помислио, да подели с киме своју титулу. Што се тиче имања, на част му. Видео сам, да и он није врло за њега привезан. А не би му ни вајде било; старац немилице раздаје младим Чивуткама, и каквим не, на име својих назови синова. Сад опет млада књагиња расипа на друге стране и подмирује старе дугове својих Хуњадија. Све је то гладно и напало као скакавац на Милошево благо. Слушао сам како неки говоре: да, ако ничега ради, оно ради Милошевих милиона, треба Обреновиће вратити у Србију. То је празна машта. Ова се земља више никад неће користити оним, што су досадашње њене госе исчупали из утробе њене. Ја знам — вели — да сте ви, по вашој *госпи* сродник Обреновића, а знам, да сте човек, који не држи на те високе везе. Ја сам уверен, да сте ви, као и сам што сам, више Србин, — патриота ове земље, него све друго. Ја познајем вашу сталност у свему, а познајем и све околности, које данас стоје према нама унутра и споља, па сам се доста забринуо, шта још од нас може бити. У нашим бакоњама (великаши), ја немам вере; сви су они с Турцима и са Швабом, као што знате, а то никако не може ићи у рачун Србије, нити нама млађим људима у образ. Размишљајући о свему томе, баш сам се наканио, да с вами измењам своје мисли: шта би се могло чинити, кад би се сутра, — као што је већ ту, под Александром раздробила државна кола?»

„Овде је — вели — Миливоје заћутао и очекивао мој одговор. Био је чисто усплахирен; очи су му севале као у дивљег мачка. Он и ја у официрском мундиру, но он далеко надмашнији чином и положајем, довео ме је својим питањем у неприлику. Знајући, какву је луду мисао износио пред неке од мојих другова, још док је био на страни, побојао сам се, да му и сад предамном не излети из уста реч, на коју му ја неби смео одговорити као Милован (Јанковић) питањем: *Да л' га није оставио здрави разум?* похитао сам с одговором: како до тада нисам имао повода помишљати на то, шта би се у земљи могло чинити у случају пада кнеза Александра, и како ја мислим, да је моје

служити овоме као владаоцу земље дотле, докле је он на престолу, а после шта буде. Држим, да они, који поткопавају Александру престо, сигурно су смислили, кога би подигнули на његово место. „Ја сам — рекох му ја — одвећ мали, те да би смео, нарочито као официр, и помишљати на случај промене владаоца у земљи, а ви крупнији и искуснији људи, можете о томе мислити, јер би могли и повући на својим леђима терете подобних случајева. Тек ја, од своје стране искрено велим: *Сачувај Боже ову земљу од трећег господарства! Доста јој је два зла, — две династије.*“

„До овога разговора Миливоје се са мном понашао другарски и тражио ме, а од онда, он је према мене заузео само старешинско држање. Није се више интересовао ни за мој рад, о ком је пре у свакој прилици запиткивао. А знам, како је пробао да и Николајевића према мене учини хладнијим. Ја сам знао, да је наш разговор на Врачару прекинуо сваку политичку заједницу између нас. Он је мене омрзо, а ја њега нисам никад ни волео. Познавао сам његову двоструку прошлост, а чинио сам се, да никад ништа нисам знао. Он је био у положају старији, и код Господара у милости, те ми је свакад могао досадити. После 1858. године, — после 12. Декембра, може се мислити, како се тај човек могао осећати према факторима свога пада. Нарочито према Грујићу, Миловану и мене. А према мене је двоструко киван и због оне своје набавке пушака за народну војску. Са мном је свршио према својим жељама; сад му је чисто поље од мене. Нека без сметње развија своје планове, и ужива љубав владаоца, потпомажући се и женама у породици.“

Кад све ово овако од Ранка саслушах, ја одем кући пуковника Ђорђевића, па га на „часну реч“ запитам: какву је употребу учинио од оних речи, које сам ја 7. Августа у сусрету с њиме говорила? Човек изненађен, одговори ми: „Ја сам — госпођо — истога јутра поновио ваше речи. По повратку из града, био сам код Блазнавца, и како ме је он питао, шта сам чуо о омладинској скупштини, ја сам му казао, шта сам тога јутра пролазећи кроз варош чуо, па том приликом казао сам му и о сусрету с вама. До душе, сад се сећам, како ме је запиткивао о вами, и све шта сте говорили, а ја, као што ме знате, да сам говор-

љив, поновио сам што год ме он запитао. Али вам се својом чашћу заклињем, да сам то учинио без икакве зле мисли. Дакле, Миливоје је и то доставио кнезу?! И тим се дакле послужио, да казни Ранка због своје набавке хрђавих пушака?!“

После пенсионовања, Ранку су стваране и друге тешкоће. Влада, која га је на познати начин истурила из државне службе, хтеде му поништити и право на један велики део његове официрске службе; хтеде му поништити сво време од 5 година, 7 месеци и 14 дана, што је као официр у Прајској на наукама провео. Но у овоме он не хтеде без борбе подлећи: „Не — вели — за хатар материјалне користи, него кад је ова коб мене првог задесила, хоћу својим правом да извојујем право за све официре, који своје службене године троше у туђинству као државни питомци на изучавање војних наука, да боље својој земљи послуже.“ Пошто га министар финансија својим актом № 2913, 13. Септембра одбије од потраживања тога свог права, он се обрати државном савету, као законодавној власти, и у идућој години (1868.) државни савет реши у корист Ранкову, што и кнез усвоји.

За Ранком наскоро и Гарашанин би пенсионован. Свог првог министра кнез је отпустио предајући му писмену захвалницу и 1000 меџидија уздарја. Пад Гарашанина двојако је представљен. Једни су наводили за узрок томе политичке ствари, а други тврђаху: да је то било последица његове личне свађе са својом посестримом Анком Константиновића, код које је, од годину—две, Миливоје замењивао место свих најстаријих и најмилијих пријатеља њених.

Ранко није разбирао о узроку пада Гарашанинова, али му се његово уклањање у то доба са управе државних послова чинило неумесно. Кад му Ђоша Миловановић, државни саветник, који је код Гарашанина био сматран између „оданих“, тога дана у сусрету на улици говораше: „Но! хвала Богу, кад се књаз опрости тога опасног човека!“ па наводећи кнежево писмо и дар Гарашанину, назва то «сувишност“, рекав: „Место личину о врат, књаз му даје хрпу злата“, — Ранко му ирочно одговори: „Ако ви, *пријатељи* Гарашанинови, данас мислите да је он, као први државник уз кнеза био опасан, ја, као *непријатељ*

државног поретка мислим, да он може бити опаснији, кад не буде први државник уз кнеза. Хрпа злата не задовољава Гарашанина. Гарашанин није среброљубив, али је славољубив, властољубив, а највише осветољубив човек. Од куда данас вами тако противна мисао о Гарашанину, кад сте некад заједно налазили друге заслужне за „личину о врат?“ Ја не знам, шта је кнеза руководило у отпуштању Гарашанина, али ми се опет чини, да би данас боље учинио, да је сменио све министре, а Гарашанина да је задржао.“

Никола Христић, министар унутрашњих дела, замени Гарашанина на влади као председник министарства. Он се указивао као добро расположен према Ранку и вољан, да га опет врати у државну службу, и то, да га он узме у своју струку као начелника за окр. крушевачки. Чујући о такој комбинацији о себе од једног лица, које му саветоваше, да би требало примити, ако би га министар позвао, Ранко одговори: „Они знају, да ја нећу примити, но ме таком понудом могу само и пенсије лишити.“ Ствар није дошла до формалног предлога, и кад је у кући Костантиновићке, у присуству кнеза о томе поменуто, као о некој срећи за Ранка, кнез се иронично изрази: *«Да! није им ваљао за моју војску, а ваљао би им за мој народ.»*

Положајем свога пенсионовања, Ранко беше дошао под надзор владе; он врло ретко излазаше куда, а пазило се, ко њему долази. Кнезу су достављене свакојаке интриге, које су га могле већма озлојеђити према овоме. Сплетке су вођене тако далеко, да су и неким људима, који долажаху у кућу чињене приметбе; па што је према домородцима то чињено, не беше чудо, али је тако било и према странцима. У лето, после предаје градова, беше дошао из Петрограда један млад човек, капетан Никола Снесорев, ађутант цара Александра. Каквим се послом у Београду бавио, никад нисам запитала Ранка; тек од свога доласка у Београд, не мало сваког дана долазаше код Ранка. Кад Ранко дође у пенсију, овај не промени своју навику, да се виђа с њиме. Једнога дана, (уз божићни пост) у сами мрак, дође Снесорев и смејући се рече: «Сад бејах код Шишкина (руски консул у Београду) а он ме дочека: „Добро, те сте дошли; имам пријатну ствар да вам испоручим. Данас ми је долазио Милан Петронијевић, (заступник министра иностраних дела) и приметио ми: како кнежева

влада негодује, што ви тако често одлазите к Алимпију; вели: да би било уместно, да се уздржавате од тих посета.» Кад ми Шишкин ово каза, ја одговорих: да ћу од сад још чешће походити Алимпија, па се окретох и ево ме, а Шишкин оста смејући се за мном.“

Шишкин и Снесорев стављали су Ранку у изглед сјајну војничку каријеру у Русији, само ако би хтео да пође у Петроград. У исто доба, писано му је из Берлина и стављана му и тамо на расположење потпора снажних пријатеља. Но он, благодарећи (устмено и писмом) на пријатељском саучешћу у својој судбини, одговараше свакоме: Да он предпостављa и оскудан живот у свом завичају, него у туђинству да тражи сјаја и величине. „Имам — писаше Ранко своме пријатељу, пуковнику *Јаском* у Берлину — 700 талира годишње пенсије, и ова је сума довољна, да подмирим своје потребе, без којих би човеку тешко било живети. Кад би ме случај и овога благодејања лишио, ипак ја би се тешко наканио, да се лишим отаџбине и народности своје. Ја сам у стању и земљу у своме селу обделавати; уживајући свој завичај, и тај би ми хлеб био сладак. У свакој прилици, ја ћу се потрудити да се опријатељим са својом судбином, живећи у отачаству своме.“

Гарашанин, као пенсионар, живео је више у Гроцкој, а кад је био у Београду, чешће се виђао у руском консулству код Шишкина, с киме је био у личном пријатељству и кумству. Једном приликом Шишкин испоручи Ранку поздрав од Гарашанина, и рекне: „Гарашанин ме вазда пита о вама; било би му мило, да се који пут удеси с вама код мене.» Ранко одговори: «На што би нам то сад било? Ако нас још кад у животу судба састави на земљишту службенога рада, ми ћемо се тамо наћи опет искрени, као што смо један према другом вазда и били у томе; за сада, не треба ни он мени, ни ја њему. А да се виђамо као демонстрације ради, Гарашанин зна, да сам ја човек најмање за то.“

Ове (1867—1868.) зиме, Ранко проведе код своје куће занимајући се војном штудијом. Кад је питање о његовој пенсији у државном савету и код кнеза било решено, и он, са своје стране одлучно се решио, да се ни под којим

условом више у државну службу не враћа, већ као млад, здрав и трудољубив човек, из раније је смислио, да одмах почетком пролећа предузме какву привредну радњу. Тога ради, око половине Априла поднесе акт министру финансије и кнезу молбу, да му се као пенсионару дозволи, да може предузети пристојну трговачку радњу. По кнежевом мишљењу, министар финансије изда му 19. Априла решење — № 2630, — да му као пенсионару, не стоји никакав закон на путу, да може радити пристојну трговачку или ма коју другу привредну радњу.

За предузеће у трговачкој радњи, Ранко је из раније удесио заједницу са Живком Карабиберовићем, који тада беше знатан капиталом и угледом трговачким у земљи и на страни, и 27. Априла оде у Шабац, да у шабачком, ваљевском и подринском округу, где је био најпознатији, отпочне житарску радњу, ради чега се већ преко зиме споразумевао с људима у ова три округа. Чим дође у Шабац спреман, да почне прибирати прво коло хране, први људи из округа, вични трговачкој радњи, искупе се око њега и ставе му на расположење своје услуге не тражећи ни свога провизиона за прву групу хране, коју они у народу за њега прикупе.

Тако су усрдно похитали, да својим искуством и својим трудом потпомогну прве кораке свога земљака у раду њему непознатом, људи, које Ранко у својој трговачкој књизи бележи овим редом:

1. Марко и Петар, браћа Брајићи, из Слепчевића.
2. Ђока Трнић, из Узвећа.
3. Јован Алимпић, из Накучана.
4. Никола Блажић, из Забрежја (ваљевски окр.).
5. Васа Топаловић, из Крнула.
6. Стеван Мирковић, из Скупљена.
7. Милан Враштановић, из Мијокуса.
8. Живан Томић, из Грушића.
9. Јован Благојевић, из Јеленче.
10. Милош Врапчевић, из Накучана.
11. Иван Недић, из Десића.
12. Марко Јанчић, из Лопатње, (ваљевски окр.).
13. Вићентић, из Метковића.
14. Тодор Јовић, из Владимираца.
15. Косанић, из Вукошића.

16. Јован Берић, из Богатића.
17. Никола Игњатовић и Ерић, из Мачве.
18. Бошковић, из Мрђеновца.
19. Живко Перић, стари трговац из Бојића са својим сином Мирком, који је био 6 година у радњи браће Куртовића.“

Димитрије Главинић, житарски трговац у Шапцу, био му је главни упутник у трговачкој радњи, а стари грађанин Ненад Деспотовић и још неки Шапчани, за друге трговачке потребе. Пошто 3. и 4. Маја у Шапцу учини распоред са гореименованим људима, оде у Накучане, од куда сутра дан (5. Маја) са својим братучедом Јованом Алимпићем пође преко Цера, за Јадар и Рађевину, где су у Белој Цркви и Крупњу људи очекивали на његов долазак. На Церу, на граници округа подринског, дочека га један Рађевац, који му је дошао ту на сусрет, са важном поруком од једнога пријатеља са Дрине. Кад прими ову поруку, Ранко нареди, да се јави људима, који су га тога дана чекали у Белој Цркви, а другога у Крупњу, да не чекају на његов долазак тамо, па се врати с братучедом у Шабац. Ту се јави у начелству окружном начелнику, Мићи Аћимовићу и исте ноћи дође у Београд.

6. Маја, у први зрак дана спреми се и оде некуда; а кад се кући врати, каза ми, да је био код митрополита Михаила, неким важним послом. Сутра дан се врати у Шабац, где га сад, на савкој обали дочека Ненад Деспотовић и један Мачванин, те му и ова двојица потврде оно, чега се ради пре два дана вратио с границе подринског округа.

По плану трговачког предузећа, Ранку је требало да подигне житнице на савкој обали у Шапцу и на Забрежју, о чему, са инжињером и грађевинаром Ерлмајером и план и предрачун беше начинио. На Забрежју откупи од Николе Блажића потребно земљиште, а у Шапцу на обали савској, где је требало житнице подизати, а где је сво земљиште било својина Турака, који су по предаји градова, у Босну исељени, већ се из раније преко Ненада Деспотовића известио о притјажаоцима потребног му земљишта, те одмах, како у Шабац дође да радњу отпочне, пошље у Босну свога човека са сумом новаца, да код бјељинског паше узме дозволу и пратиоца, с којим да пође у Брезово Поље, Брчку, Орашје, Шамац, Градац и даље, да нађе Турке, да

их доведе власти у Бјељину и од њих да купи њихове земље код шабачког града.

Како је с почетка Ранково пенсионовање у опште узимано као неистинито, и врло их мало у Београду беше, који хтеде веровати у стварнос истога, то се и даље чинило, као да се тиме прикривала нека важна мисија, на коју је преко зиме требало навући копрену општег заборава. С друге стране опет, Ранкова природна мирноћа и његови одговори на свачија запиткивања, подржаваху сумњу у стварност, те му неки и од ближих са свим озбиљно говораху: „Ти кријеш, на што си намењен, али ћемо ти ухватити траг, чим те у Београду нестане.“

Оваке предпоставке уродиле су својим плодом. Чим Ранка у Београду нестаде, по вароши се разнесе глас, као да је тек тада упућен на вршење мисије у државној тајни. Глас овај беше удешен тако добро, да многи и од најозбиљнијих људи у вароши, доводећи га у везу са оним, што је предпостављано од дана, кад је његово пенсионовање оглашено, примаху то као стварно. Но овај глас у вароши прво су пустили агенти полиције, а према томе, присталице властничке којекаквим измишљотинама оснажавали сумњу у стварност Ранковог пенсионовања. Ови протурише глас о његовом одласку из Београда, као да је, под наводом трговачког предузећа, врло важном мисијом измакао из Београда. А то: да у Подрињу спреми земљиште, за тајни упад преко Дрине, да народ босански подигне на устанак, где би се он, бајаги, имао појавити као неки војвода, — одметник од власти српске, и сам на своју руку радећи. У протурању ових гласова по вароши, било их је, који су уверавали друге: да је Ранко већ из раније, приликом свога одласка прошле јесени у Шабац, а и сада, чим је тамо стигао, пустио преко Дрине своје агенте; било их је нарочито међу полицијским служитељима, који у растурању ових гласова беху одвећ ревностни, и својим измишљотинама придаваху што јаче вероватности.

Другог—трећег дана по Ранковом одласку из Београда, у Недељу, кад је кнез Михаило, по свом редовном правилу долазио у Саборну цркву на литурђију, где га је вазда у црквеној порти дочекивало многобројно грађанство и чиновништво, Неша Ђорђевић, жандарски официр са жандармима, очекујући кнежев долазак, видео се у живом говору

са грађанима, међ којима је говорио о добу бомбардања Београда, и помиња Ранка, као најодсуднијег између српских официра. Кад у исто доба и моја мајка, идући у цркву, уђе у црквену порту, Неша, (друг њенога сина) дође јој на сусрет, поздрављајући је лукаво, питањем: „А зар г. Ранко оде у Босну без својих војника?“ Укаже руком на присутне жандарме, па опет: „Зар се ми нисмо показали достојни његовог заповедништва?“

Немајући прилике пре, да чује о гласовима, што се о Ранку у вароши растурају, моја се мајка изненади овим што сад чује, па је одбијала Нешине речи. Али су неки слушаоци примили двосмислено, дајући више вере речима официра, него жене.

Неша настави убедљивим тоном говорити: како се неби дало ни замислити, да је Ранку до трговања; како он мисли, да је Ранко већ с оне стране Дрини, и да ће он у Босни прославити своје име као Гарибалдија у Италији, па је жалио, што и он није могао бити с њим, рекав: „Оваки би њему тако много вредили.“

Тако говорећи, овај полицијски служитељ пред Саборном црквом, међу гомилом људи, протурао је подло удешене гласова о Ранковом одласку од своје куће са убедљивом тврдњом, као ревностан мисионар вере код незнабожаца, те да их изведе на пут спасења душевног, па је успео, да и саму моју мајку, жену простодушну у сумњу доведе; а многе је друге навео, да исти глас, као истинит даље у вароши распростиру. [1])

У чијој је глави поникла мисао, да се и овако што подмете Ранку, Бог зна! Но вести, овима подобне, кад би се на овај начин везале за име ма кога од држављана српских, морале би побудити пажњу државних власти, а кад су у општу јаву пуштене уз име једног познатог вишег официра српског, који је већ од толико година у власнич-

---

[1]) Неша Ђорђевић жандарски официр, био је један од она два народника, који су у време св. Андрејске скупштине били одређени, да убију Ранка и Јоцу Белимарковића. А тај исти је у овој књизи поменут као јегерски официр под Ранковом командом о бомбардању Беогрвда. Неша је из најранијих доба био у милости код Миливоја Блазнавца, и кад овај дође за војног министра, он Нешу, као свога човека прида жандармерији. Пошто кнез Михаило погине, и Блазнавац постане намесник достојанства кнежевог, Неша је код њега био у највећем поверењу, и докле је год овај живео, овај је официр код њега вршио службу најкрупније и најситније шпионаже,

ким књигама вођен као човек заражен револуционарним духом, а сад још обележен као испуњен озлојеђењем према постојећем стању у управи државној, који би у злом расположењу, својом познатом енергијом могао навући тешке неприлике на земљу, — као по све природно, морале су изазвати код прве надлежне власти најстрожију опрезу.

Тако опасним гласови разнетим о Ранку, чим је оставио Београд, министар унутрашњих дела, као прва надлежна власт, буде побуђен, да упути на Мићу Аћимовића, начелника округа шабачког, и на Косту Јанковића, начелника окр. подринског писмо, у ком је, према гласовима растуреним по Београду: да је Ранко отишао у те округе с намером: да отуда тајом упадне у Босну и тамошњи народ на устанак подигне, наређивао мере мотрења на њега с налогом: *„Ако би се опазило, да Алимпић тумара у мути по народу и око Дрине, да се предузму мере, да се спречи у остварењу горе-наведене своје намере, не штедећи у томе ни његове глафове. Јер ако би успео остварити оно, што се по Београду о њему разноси, могао би навући на земљу најтеже последице.“*

Према томе, окружни начелници учинили су што је требало. А Коста Јанковић, начел. окр. подринског, — познати из доба Св. Андријевске скупштине као кајмакамска присталица, можда бољом вољом примајући министрову наредбу, но што је сам министар њему испратио, позове у Лозницу среске старешине, па му и то не буде доста, него позове и неке од кметова из села на обали дринској у рађевском срезу, где дринска обала држи целом пограничном линијом, а већ имајући од начелника шабачког извешће о Ранковом скором доласку у Подриње, каже им министрову наредбу, и на свој начин објасни о Ранковој злој намери, па им изда налоге: да га дочекају на *згодном месту и да га убију* у Рађевини, где су у Сакару и М. Зворнику живели Турци, — вазда зли и опаки крвници српски, те би се тако и ово крваво дело могло њима подметути. Међу овим кметовима, био је и познати Андрија Константиновић из Радаља. [1])

---

[1] Коста Јанковић, начелник округа подринског, одмах, после убиства кнеза Михаила метнут је у пенсију. Три године након (1871) путоваше он лађом од Београда до Смедерева у друштву са Ранком. Ранко, као у шали, запита га: сећа ли се Андрије онстантиновића, кмета радиљског, који му је, на његову наредбу про-

На овај начин сазнавши за опасност, која грози Ранковом животу, врсни Подринци похитају, да га о томе известе. Један од ових и дочека га 5. Маја на Церу, на граници окр подринског, те му исто јави. Ранко се врати у Шабац; исте ноћи дође у Београд и одмах — 6. Маја у јутру оде митрополиту Михаилу, о чему вели: «*Исповедих се пред г. митрополитом, да никад нисам помишљао стварити неприлике влади кнеза Михаила, и ако је она онако подло мене сурвала. Г. митрополиту предао сам у аманет: ако би ја путујући у Подрињу, или ма где био убијен, тек тада, он да испоручи кнезу моју исповед пред њим учињену. Кнез би Михаило ваљда могао тада увидети, каква је судбина мене пратила, од кад сам ја њега у Србији видео.* [1])»

Пошто овако преда свој аманет г. митрополиту, као поглавару српске цркве, а кнежевом и своме узвишеном пријатељу, Ранко се врати у Шабац на своје нове послове. У Шапцу на обали савској, кад га дочека Ненад Деспотовић и онај Мачванин, те му и они кажу о оном, што је већ познато, он повторно оде начелнику Аћимовићу и повторно му изјави: да он, себе ради, слободно обрати сву своју пажњу на њега, али само да у томе буде савестан, и да му не чини сметње у његовом раду. Замоли га, да се постара и свога министра уверити: да он није оставио своју кућу с намером, која би могла бити противна земаљском поретку, већ једино, да својим трудом обезбеди себи удобнијег живота, говорећи: «Не тражим ништа и не желим

тиву Ранка одговорио: „*Ја бих г. начелниче убио свакога пре, него г. Ранка, а кад би ми се он јавио, да хоће преко Дрине, вјере ми моје, ја би први тамо с њим!*" Јанковић одговори: «Брате Ранко! ти имаш благодарити баш мојој ревности у издавању ове наредбе; ја сам био сигуран да ћеш ти то одмах дознати и да нећеш ни доћи на Дрину. Ја ти се заклињем мојом децом, да си и дошао у Лозницу, ја би те с места нагнао да се вратиш својој кући у Београд. Кад књаз погибе, умало ти ја не пропадох од твојих Подринаца. Опаки људи. А тај Андрија! прави је крвник.»

[1]) Белешке за «Живот и рад генерала Ранка Алимпића,» биле су од части готове, у оно доба, када се г. митрополит Михаило, гоњен силом партијских страсти, спремао да пође из Србије, и ја, дознав то, похитам ради ове белешке и предам му свој рукопис да прегледа, не рекав му ништа о садржини. Код записа, где се његово име помињало, као духовног храниоца Ранкове исповеди, у приметби сам била ставила: *Запитати г. Митрополита да му неће бити противно?* У прегледу рукописа, г. митрополит кад је дошао на ово моје питање, он га је поништио. У очи свога поласка из Србије, (9. Априла 1883. на Лазареву Суботу) г. митрополит дође, да се самном опрости па ме том приликом овласти, да у овој ствари могу употребити његово име, рекавши ми: «Јесте! покојни г. Ранко дошао је из Шапца и мени ту ствар исповедио, тако на двајестину дана пред убиство блаженопочившег књаза Михаила.»

ништа, до само да ме оставе на миру, да као приватан човек зарадим и спокојно поједем парче леба у својој земљи. А нека свак буде уверен, да га с моје стране неће никад глава заболети.“

Шабачки начелник био је с почетка збуњен; ова га Ранкова реч успокоји. Али је ипак тражио да га убеди, како би најбоље било, да се мане радње, која је скопчана с његовим бављењем по народу, па да се врати својој кући, или још боље, да и Србију остави, говорећи му: „Теби је лако, ти можеш наћи у Русији и свуда то, што си у својој земљи изгубио. Ја да сам тобом, неби се ни окренуо у Србији.“ Но му Ранко одговори: да он, из страха за свој живот, неће никад напустити свога отачаства, а ако је баш коме стало за тим, да му живот узме, он му га опрашћа; јер му је — вели — и онако додијало десет година живети у својој земљи, као зец међу ловцима.

Око половине Маја, Ранко почне развијати велику активност у житарској радњи, све радећи са знањем окружне власти. Једне је људе слао у Босну, ради куповања турских земаља код шабачког града, друге по народу да храну капарисавају и купују. Први изгледи указивали су се врло добро, и он је већ добијао понуде за храну прибрану на савској обали од неких трговачких кућа у Трсту, па је хитао да што пре почне подизати житнице код шабачког града и на Забрежју, и смишљао о постепеном развијању житарства.

Но, докле се Ранко тако истински одавао бризи око свог новог рада, удаљен од Београда, дотле је он у Београду код владаоца све већма оцрњиван, и све у правцу гласова по вароши растурених о његовом смеру, да се, бајаги, начини вођем народног устанка у Босни. Кнежева сестра Перка, дознавала је, какве се клевете противу Ранка кнезу доносе и у двору и свуда, где је утицај министра Блазнавца допирао, и успео да створи непријатељско расположење према њему, па је позвала мене у мали двор, и говорила ми, да му пишем, да се врати кући. А сама је ишла и Вујовића кући, те је тамо саветовала, и наваљивала да се на сваки начин Ранко мора склонити, да напусти своје трговачко предузеће и да се врати кући, те да га неби — вели — и веће зло ван куће задесило. Али се Ранко не даваше поколебати у свом решењу; на сва моја писања и молбе,

он ми одговараше овако: „Страсти партијске толико су ми додијале, да ми је већ огорчало и живети. Свој живот ја поверавам Богу, који ми га је дао, а, ако ми га зли људи по својој вољи одузму, нека им је на част.“

Због регулисања куповине турских земаља и због превода и потврде тапија на исте, неколико је пута долазио у Београд код министарства спољних послова и код Алибеја, турског комисара у Београду. 26. Маја дође у Београд, те предаде министарству спољних послова хуџете (тапије) и истога се дана врати у Обреновац и Шабац. 28. опет дође, о чему у својој записци вели: „Дођох у Београд ради превода и потврде хуџета.“ Сутра дан 29. Маја у јутру, био је у министарству спољних послова. По подне до 7 часова пред вече, радио је код куће и спремао за повратак у Шабац, кад, у томе часу, допаде у кућу Милан Ж. Ђорђевић, београдски трговац, и као ван себе усплахирено викну: „Камо г. Ранко?“ А повтори узвиком: „Ужас! пуцају на књаза.“ [1])

Страхотан узвик, страхотна реч, као да обори небо на земљу. Нестаде Милана, нестаде Ранка. За 10 минута допало је у кућу неколико грађана, све једно за другим тражећи Ранка и бијући се рукама у прси. Нико није знао казати ни ко, ни где је пуцано на кнеза.

У прву вечерњу таму, кад се Ранко врати кући својој, улазећи у авлију, он скиде шешир с' главе, сломи га у рукама, па одбаци на земљу, рекав: „Загонетка је разрешена! Све је свршено! Кнез је Михаило мртав! У Београду ће ноћас бити људске касапнице!“

Ранко је ушао у кућу, узео свој револвер, па отишао опет на улицу.

30. Маја освануо је над Београдом црни дан. У зору, још на истом месту у авлији седећи, скоро бесвесно, ја сам гледала, како се на торњу Саборне цркве истиче црна застава, (становали смо код Саборне цркве) развија и спушта на ниже. А велико звоно захуја јадовитим гласом.

---

[1]) Милан, син Живка Ђорђевића, познатог Обреновићевца, десио се у Топчидеру у друштву официра, и на први глас, да се у Кошутњаку пуцало на кнеза, официри полете у Кошутњак, а Милан на свом коњу у Београд, да јави то. Прво дотрчи у касарну, у министарство унутрашњих дела, у двор, у полицију, и свуда кроз варош јурећи јављао је опасност, а и сам још није знао да је кнез већ мртав био.

Један човек, са хрпом хартија са црним оквиром, дође и мету пред-а-ме једну од ових хартија. То беше прокламација, коју су те ноћи издали први наместници, објављујући српском народу: да је земља остала безглавна, и позивљући народ, (велику скупштину) да после дваjест дана дође у Београд, да *изабере* себи нова Господара, на место свога љубимца — кнеза Михаила.

Око 6 часова дође и Ранко. Он беше ванредно мрачан. Узе прокламацију; пређе је очима, сгужва, одбаци, па хладно: „Све једно! кнеза Михаилово велико срце више не куца за српски народ. Србија је лишена онога сина свога, кога јој векови неће дати."

Ранко је провео ноћ у двору, где је око 10 часова пренето кнежево тело из Топчидера. Он ми говораше: „Ноћас ми нико није бранио, да стојим уз кнеза Михаила. Сви су се скрхали у министарство; забунили се око власти — око намесништва. А ја! као осуђеник, целе ноћи стојим поред хладна тела. Гледам, како га доктори свлаче. Бројим ране на њему. Има их шестнаjест».

На овој речи скотрља му се суза низ лице. Тада ми каза, да се тога јутра помирио с Блазнавцем. Рече: «Пошто су скрпили намесништво и прокламацију, Миливоје ме позвао у мали конак. У општој несрећи, он се јуче истакао, па су му зато ноћас предали и диктатуру, за одржање поретка у земљи. Он ме звао и молио ме, да га потпомогнем, и да се нађем овде у грађанству. Како је моје расположење да у садањим приликама дјеиствујем, то само моје срце зна, но је патриотска дужност, и ја данас вољно прегоревам себе поред човеком, који је јуче још тражио моју смрт. Он се десио на месту и истакао се за општу ствар. Ја нећу сад да мислим, што је он према мене грешник над грешницима; ја сам му дао своју реч, да ћу му у овим тешким данима, а у правцу, који ми је јутрос поверио, бити најискренији помагач." [1])

У кући Ранко нађе свој трговачки записник на радном столу, још од јучерањег дана отворен, и у продужењу

---

[1]) Овога јутра, Блазнавац је казао Ранку, да је он узео на себе задаћу, да војска још тога дана прокламује Милана, унука господара Јеврема Обреновића, за наследника престола кнеза Михаиловог, те да тиме што брже паралише мисао о изборном владаоцу, као што је оглашено у прокламацији првих намесника.

истога написа: *«Ужасан догађај! у Топчидеру погибе кнез од зликоваца. Сва варош, сва земља у црно се зави. О Господе! буди милостив Србији! подари јој Господара, који ће у делима и патриотском осећању бар налик на кнеза Михаила бити.»* Кад ово написа, пусти перо из руке, гурну испред себе књигу, а јекну: *„Све је сан! што Српство изгуби у кнезу Михаилу, столећа му неће накнадити.“*

31. Маја пред вече, сви чланови породице, по оцу и матери кнеза Михаилу најближи, у малом двору дочекаше кнежеву сестру Перку; јер је била отишла из Београда, да од своје куће пође у илице. Перку су пратили синови и сестрићи. Она беше потрешена тугом за својим јединцем братом, кога је пре мало дана гледала пуна живота и здравља, а сада долази да га види у ранама — зликовачки живота лишена.

Гарашанин и његов пријатељ Миша Анастасијевић, који је пре два дана из Румуније дошао, дођоше у мали двор. Гарлшанин изјави своје саучешће кнежевој сестри и старијим женама у породици, па приђе Ранку који беше ту; пружи му руку: «Ето, на чему се виђамо! књаза нам убише, а мој несрећни син поштећен је, на бруку и несрећу свој и моју.«[1]) Гарашанин је седео обореном главом и ћутао. Његов пријатељ говорио је непрекидно; красноречивим изразима своје туге и декламаторским покретима тела, испуњавао је опште ћутање. Миша говораше: „Ох! Када сам ја могао знати за несрећу, која чека књаза у Кошутњаку, ја би назорице за њим трчао, па би се тукао дрвљем и камењем с пустахијама. Но прошло се неповрати. Књаза Михаила лудо испустисмо; њега нам више нема. Сад нам се треба бринути, шта ће бити с нама? Ко ће нам доћи за књаза?« Мишина речитост у овој прилици, морала је и Гарашанину бити досадна, јер се диже и позва га да иду.

Доцније јавише, да породица дође у велики двор, где је кнез спремљен, још у трпезарији на мртвачком одру лежао. Одело на кнезу беше оно, које је имао на себе на дан примања кључева од турских градова. Први син жа-

[1]) Светозар Гарашанин, као дежурни ађутант, тога дана пратио је кнеза у Топчидер — у Кошутњак. Стазом, где су убице кнеза чекали, Светозар је изостао водећи г-ђу Томанију. Кад убице припуцају на кнеза, он пусти даму и тумари некуд. Говорило се да је био рањен у леву руку, али незнатно.

лосне Србије и у смрти се виђаше као несравнима величина и поноситост облика човечјег. Сви министри (сем Блазнавца) дочекали су у трпезарији кнежеву породицу. Вишегодишњи први органи кнеза Михаила, — у којих оданост према интересима земље и своје личности, увиђавност, према сигурности општој и своје личности, његово владалачко поуздање било је безгранично, — сад, поред мртвачког одра, пред хладним, обрањеним лицем свога Господара, виђаху се до основа погружени.

Сестра и старије жене у породици ожалише кнеза по српском обичају. Туга и јадиковање гласно се хорило кроз мрачне, — опустеле дворске ходаје. Пошто се породица вратила у мали двор, у великом двору тело кнежево пренето је у салу за церемоније, која беше претворена у црну капелу.

1. Јуна, од раног јутра, дворске капије биле су отворене. Народ, са свих крајева Србије стижући у ојађену престоницу, масама је врвео у двор, да последњи пут види свога узоритог Господара. Цео простор у двору и око двора беше притиснут народом оба пола. Народ је горко јадиковао; сељанке су кукале у двору и око двора, све је гласно проклињало убице и чуваре кнежеве; проклињало прве власти, прву околину кнежеву, равно убицама. Народ је био растужен, разгњевљен, раздражен до највишег степена, и био је готов, да уништи све власти у престоници. Први власници, до јуче гордо и охоло стојећи око српског владаоца, данас су скромно сагибали своју главу пред народном тугом и клонили се с очију раздраженог народа.

Овога дана дође у Београд кнегиња Јулија. Након три године, вратила се у Србију на тешку жалост Србије, да као тужна удовица, ода последњу пошту своме супругу, од ког су је удаљиле подле интриге грешних душа у најближој кнежевој околини, која је и у своме бесвесно и бесавесно послужила на пропаст свога Господара и српског народа.

3. Јуна из јутра, био је спровод и сахрана кнежева. После веровне свечаности у Саборној цркви, кнез Михаило је спуштен у гробницу и положен поред оца свог. У овом тренутку, свако родољубиво српско срце пожелело је, да у гробу покрај Милоша заузме место вечног покоја, — а Михаило да се врати своме народу.

У Србији, у сваком куту, — у вароши и селу, у двору и колеби, туга народна била је општа, голема, равна свога губитка. Сељак је везао црну траку на рукав своје кошуље. Сељанка покрила црном марамом главу своју. Сеоска девојка бацала је цвеће из своје косе; чупала га и утирала у свом цветњаку. Песма је у народу умукла; глас жалости одјекивао је у сваком крају Србије и свуда међу Српством. Српски је народ ожалио кнеза Михаила, свога Господара, свога љубимца, као идеал свој. И само небо над Србијом, као да је желело указати свога саучешћа у народној тешкој жалости. 29 Маја сунце је зашло у небеску црвен као у крваву постељу, и тек 3. Јуна указало се на истоку, да својом зраком осветли Србију и њену престоницу у црно рухо увијену. Да и оно буде сведок и саучесник народне жалости; народног јада, — равна јаду косовском.[1])

Докле је кнез Михаило још у двору на мртвачком одру лежао, Ранко запита министра унутрашњих послова: шта га је руководило, да отпусти начелнику шабачком и подринском познату наредбу противу њега? Министар му са сажелењем одговори, да је општим гласом о њему по Београду разнетом, на то био принуђен, рекавши: „Књажева влада није била спремна, да би могла подупрети вашу мисао у ономе што је о вама говорено, а познавајући ваш одважни карактер, било је основа страховити за сигурност земље.“

Истога дана говорећи ми о томе, Ранко рече: „Ја сам са министром свршио своју ствар; мени је довољно његово признање. Не бих желео да се с наше стране о томе чује што даље. Ја знам, ко је главни фактор свих беда и обеда на мене, али сад не треба ни помишљати на то. Сад је потребно стишавати духове, а ни пошто придавати раздражењу у земљи. Камо лепе среће, да се није бавило бригом куд ја идем и шта радим, него да се сва брига и сва позорност усредсредила око стожера земље, неби Србија данас кукала. Грешни људи, видели су мене на Дрини, а нису

---

[1]) Др. Јанко Шафарик, члан државног савета, на дан кнежеве сахране рече: *„Смрт кнеза Михаила за Србију је друго Косово“*. А један Турчин из Новог Пазара, десив се тада на Рашки, на Ђумруку, рекао је Србима: «Ви Срби, чекалисте пет стотина година, докле вам се родио онаки Господар, па кад вам га Бог даде, ви га појеудосте. Валах ћете чекати хиљаду година још, али вам се више Михаило родити неће. Михаилова ће крв вас ископати.»

видели, како убице држе своје састанке и договоре у „Балкану“, по сред Теразија.[1])

У Шапцу је Ранко био оставио толико отпочетих послова у свом трговачком раду, па по кнежевој сахрани одмах хтеде поћи тамо. Но му Блазнавац није дао поменути о томе; говорио је: „Ви се сад не може удаљавати између овдашњег грађанства. Ви раскините с вашом трговином; општа насрећа изменила је све околности. Вас чека друго важно определење. За сада је то: да се ми не смемо раздвајати; сва снага потребна нам је овде. Миши смо отказали бављење у Србији, али ће нам он својим проклетим новцем и са стране стварати неприлике. Ви знате његов занат. Он и онај *дугачки*, (тако је назвао Гарашанина) имају помагача у влади; сви су моји другови на њиној страни, и раде свим силама, да се на скупштини протури Гарашанин за првог намесника. Ми смо и данас у истој опасности, као и 29. Маја. Ако су вршиоци убиства похватани, наше главе нису безбедније. Ви сте нужни, да овде међу грађанством држите чврстоћу, јер она *царнавеја*, (тако је назвао Барловца, управитеља вароши, лети по вароши и мути у корист Гарашанина и Мише. Нека они успу, па смо ми са нашим Обреновићем обрали бостан.“

Блазнавац је говорио, како је била сва срећа у томе, што Гарашанин није стигао у Београд пре Живковог сина, јер би он изненадио и докопао власт у своје руке, пре него што би овај и дознао шта је у Топчидеру. Говорио је, како се Гарашанин није освртао ни на стране консуле, који су пешке трчали у Топчидер, да виде шта је с кнезом;[2])

---

[1] Паја Радовановић, коловођа кнежевог убиства, као адвокат, држао је своју писарницу у гостионици „Балкану“ на Теразијата. Код њега су се убице састајали и направили заверу и план убијства.

[2]) Италијански консул Сковасо, срдачно одан према кнезу Михаилу, чувши само, да је у Топчидеру пуцано на кнеза, пешке полети у Топчидер, сретајући уз пут оне, који су се од Топчидера на колима утркивали, да што пре стигну у Београд. Сковасо стигне у кошутњак, кад је кнез подигнут са места убиства: „Ох зар ни сенке живота!“ јаукне племенити Италијанац. Сковасо, са Драгутином Жабарцем, првим ађутантом кнежевим и официрима прихвати и пренесу кнеза у Топчидерски дворац а после у Београд. Сковасо је на својим рукама држао обрањену главу кнежеву. Живећи више година у Србији, Сковасо се врло приволео кнезу и српском народу, и у два пут умолио свога краља да га некреће из Србије. После топчидерске катастрофе тражио је премештај и отишао из Србије.

На неколико недеља по убијству кнежевом, пред свој полазак из Србије, још под утиском потреса и туге за кнезом, опраштајући се у Ранковој кући, и говорећи о смрти кнежевој, Сковасо је горко плакао. И данас, кад размишљам о свему, што

није се сећао ни сина уз кнеза, ни своје жене уз-а-се, (био је са женом у Топчидеру), већ се утркивао с Пајом Радовановићем, ко ће пре у Београду да зграби власт. Говорио је, како је и то срећа била, што тога дана није и он отишао за кнезом у Топчидер, (обично је са својим пријатељем Црнобарцем, министром просвете, одлазио за кнезом у Топчидер, а тога се дана задржао код куће). „Ја би — вели — тамо с књазом погинуо, а вама би данас Гарашанин био књаз" и т. д.

Млади кнез, по ког је отишао Јован Ристић и пратња из Београда, стигао је здраво у престоницу, која, са целом земљом беше у најдубљу жалост погружена. Варош цела била је покривена црном одећом. Млади Господар ушао је у опустели српски двор, на ком се вила црна застава.

20. Јуна, велика народна скупштина, састала се у Топчидеру и прво, свечано изрекла вечно проклетство народно на главе убица и саучестника убиства Обреновића III., па је утврдила Обреновића IV. на престолу владалачком. После свршеног народног акта у овоме, скинута је црна застава над престоницом и у целој земљи. Све остало и даље је остало у пуној црнини.

Скупштина је поставила наместнике: Миливоја Блазнавца, Јована Ристића, и Јована Гавриловића, и предала им у аманет младог владаоца.

На скупштини је било доста гласова за Илију Гарашанина. Ван скупштине је било и више жеља и више рада у корист овог много-годишњег великог државника српског

сам тада чула из уста овога човека, о интригама спољним и унутрашњим — у земљи годинама плетеним противу кнеза Михаила, као оличене идеје Српства, у души се потресем. Кад би се Сковасо накапио да напише историју топчидерске катастрофе свет би се изненадио, а Србија новим болом јекнула. Сковасо вели: «Десет пута ишао сам кнезу у тврдој намери, да му кажем, шта му спремају спољни и унутрашњи непријатељи његове народне мисли и његове личности, и да га замолим да промени министре против којих је свуда у народу била јака мржња и неповерење. Кад код њега дођем, он ме предусретне као брата, а ја изгубим кураж; побојим се да га не увредим, што се мешам у послове његове и његове полиције. Други пут одем Лешјанину; (Рајку, министру правде) њему говорим — говорим, и о пуштању топчидерских робијаша, које сам ја по кошутњаку сретаó да ходају као слободни људи, и о сигурности за кнеза, који излази тамо скоро свакога дана, а он се смеје, па ми вели: «Све је то влади познато. Небојте се ви! ми чувамо нашег књаза." Да је влади било све познато, она је показала. Саучестници убиства у Београду су похватани, док је у Кошутњаку још лежао убијен кнез. Бежим из Србије и да не чујем за њу. Своје хаљине покапане крвљу кнеза Михаила носим да храним као највећу светињу. У Србији остављам своје најдубље проклеством на чуваре исто као на убице кнежеве."

Но, у овим данима, на српском небу највећим сјајем заблистала је звезда онога, који се истакао као спасиоц Обреновића престола, а то — Миливоја Блазнавца.

Намесници кнежевог достојанства, поставили су себи нову владу. Поредак државни васпостављен је са продужењем ванредног стања у земљи.

Првог дана, пошто се влада намесништва састави, први намесник позове Ранка у мали двор, где се и он, у близини младога кнеза беше настанио, па му рекне: „У влади је решено, да се ви позовете натраг у државну службу. Мислећи, да би разлози кога другог код вас били неуспешни, и у овим тешким данима могли нас лишити ваше помоћи, која је данашњем стању ствари неопходна, желео сам, да прво ја сâм с вама говорим.“ На то намесник пружи Ранку своју руку с речима: *«Ево вам моје вере, да смо ми од данас уједињени. На основу тога, ја вас с правом позивам, да ми помогнете одржати поредак у земљи и очувати династију Обреновића у младоме књазу Милану.* Ја вам не пружам вами повољан положај, али вам пружам важан положај и место, које неби данас смео поверити до једино вами. Ви морате поћи у Крајину, на ону тешку тромеђу — Аустрија, Румунија и Турска, — где је одавно спремано за нашу несрећу, и од куд би нам опет у свако доба могло искрснути како зло.“

Намесник је говорио, као да је у то доба у Крајини било веће опасности, него ма где у земљи, а то с тога, што је тамо — вели — мутио и Карађорђевић и Миша Анастасијевић. За Мишу је наводио: да он, као Крајинац, и имајући на доњем Дунаву своју трговину и соларске камарашије, има у њима своје људе, преко којих је сву Крајину у својим рукама држао, па и саме властнике, које је својим богатим поклонима придобивао. О Карађорђевићу је говорио: да је тамо мутио преко свога пашеногa Радована Ђурића, начелника среза брзопаланачког, који је био ожењен најмлађом сестром кнегиње Персиде, а и преко других среских начелника, који су такође били познати као привржeници Карађорђевића. Као заштитника рада у томе, навео је епископа Симоновића, који је некада био

учитељ вере Петру Карађорђевићу, па је поменуо и владику Гаврила Поповића, шабачког епископа, који је као збачен са епархије послат да живи у манастиру Букову код Неготине, а он је живео код свога друга у Неготину, и тек после топчидерске катастрофе, отишао у манастир.

Пошто престави безбројно опасности, које би у Крајини могле у свако доба довести земљу у нов потрес и лишити је једног огранка народне династије, Блазнавац рекне Ранку: „Ово су разлози, из којих ја налазим да је неопходно, да се ви примите за начелника и да идете у Крајину."

Потрешен ударом топчидерске катастрофе; претрвен грозом оне црне ноћи у двору, гледајући ране и крв кнеза Михаила, Ранко је отишао на позив Блазнавца; изјавио му своју благодарност, што је он, као војни министар енергично спремио кланицу, која би у Београду и у целој земљи онога часа наступила; ставио му на расположење своје услуге за одржање поретка и права династичног у Србији, а мислио, да тим сврши своју обвезну службу према отаџбини и Обреновићу. Но никако не помишљајући, да напусти своје трговачко предузеће, које му се одмах с почетка указало пробитачно, и да се враћа у државну службу, одбије предлог намесников, рекавши: како би могао још само пристати да буде употребљен у војној струци, за коју је одгајен, а иначе не.

Око тога буде доста речи, где му је намесник говорио: „Ви ми стварате толико тешкоћа извесно за то, што је Јоца, службом млађи друг ваш узет за министра војног, а ви, велите: да идете у Крајину, да нас чувате од Карађорђеваца и од Мишинаца. Ја ваше расположење разумем; знам, да ћете ви жалити на мене, што се виданас нисте застали на свом положају, него је други ту.[1]) Али, пошто данас сви на истој ватри горимо, ја се надам, да ћете ви прећи преко свега прошлог и да ћете ме данас усрдно потпомоћи у одржању династије, којој, у сваком погледу, ви стојите ближе, него ја и остали. Ја вам не тајим, да нам је у Крајини најнепоузданије, и баш с тога, неби тај крај данас смео ни поверити, до само вами. А ради ваше

[1]) Пошто је Ранко стављен у пенсију, Јоца је дошао у војно министарство на место њега, а при саставу владе намесништва, он уђе у кабинет као војни министар.

личне безбедности, ја ћу се споразумети с г. Радивојем (Милојковић, министар полиције), да се пошље у Неготину 7—8 жандарма, који да буду под вашом руком и у пратњи кад путујете по округу.»

Ранко поново одбије; говорио је: како он не може замислити при тадањим расположењу народа, да игде у Србији може бити таке опасности за поредак ствари, баш и кад би Карађорђевци и Мишинци свуда у већем броју били, јер нико нигде неби у народу смео покушати каквог бунтовања. Говорио је, како он ни пошто не присваја себи као да је он једини, који би био достојан тако великог поверења; и набројао више њих, поуздањем за тадашње стање равне њему, који су у исто време у полицијској служби од њега вичнији.

Ранко се врати кући задовољан, што се отресао намесниковог захтева. Али после подне поново дође жандарм, те га одазва. Блазнавац га опет предусретне са истим, а он му одговори: Да вољно може пристати да се употреби у војној струци, где је пре био, или и на другом месту, али иначе не.

Намесник настави говорити, како би, бајаги, било незгодно за самог Ранка, да дође на старо место, а под заповест млађега рангом. „Мени би — вели — немило било, гледати вас потчињена млађем другу, а и ви би се сами у таком положају морали тешко осећати.“

На ово Ранко одговори: да намесник предпоставља у њему завидљива и неразложна човека, кад мисли да би се он морао тешко осећати, кад би тада, у његовим и у општим приликама, дошао с Јоцом у службену заједницу као његов потчињен: „Штета шкоди, кога згоди! Моја је судбина — вели — била, да дођем у овај положај, па што се мене лично тиче, ја би га лако сносио, само да је Бог дао, да се све на мене свршило. Што ви из мог непристанка изводите неко суревновање према моме другу, ја опет примам, да сте ви узели то као морални притисак, да ме приморате на пристанак . . . Нека буде; ићи ћу у Крајину. Прегорећу и своја службена осећања и своје личне и домаће интересе, те да вас само што боље потпомогнем у вашем тешком раду за отаџбину.“

Кад се Ранко врати кући, он ми каза све шта је било, говорећи: „Миливоје ме је цедио немилостиво; но што му

драго. Кад је думен њему у руке пао, нека поштено окреће њиме, а ја ћу га заиста потпомоћи у томе, колико ми снаге дотрајало буде. Што се мог личног осећања тиче, знам за цело, да ми нема шта теже преко главе прећи, него што ми је од лане до сада прешло, и то само вољом његовом. Он је над-а-мном потпуно извршио свој осветнички завет од 1858. године. Нека се устави на досадањем, и ја ћу вољно све прошло заборавати према њему и би ћу му признателан за његове услуге у одржању династије и поретка у земљи.“

И ако Ранко више ништа није говорио, осећало се, како му је било тешко, што је попустио навали намесника Блазнавца и побркао привредно предузеће, које му је обрицало независан живот; осећало се, како га је побркана воља у одлуци да остане слободним човеком, јако тиштала. Све отпочето у Шапцу, пренео је на Димитрија Главинића, житарског трговца, и 1. Августа пошао на своју нову службу.

У очи тога дана, први намесник, дајући му политичку наставу према унутрашњим и спољним приликама, на тромеђи, говорио је: „Ја сам уверен, да ћете ви тамо све увести у ред, како унутрашње, тако и спољне односе и сигурност према данашњем стању, тако, да ваше бављење тамо неће ни бити дуго неопходно. Што се лично вас тиче, ви тамо не ћете наићи на најсигурније земљиште, јер ко нам је учинио највећу несрећу у земљи, тај ће се старати да нам се освети, што успех није испао у његову корист. Ја ћу се постарати, да вам се што пре пошље неколико жандарма. А ви и тамо имате на расположењу довољно снаге за сигурност општу, па се истом послужите и за своју личну безбедност. Народна војска и окружни официри у вашем подручју, нека вам буду за једно и за друго. Чувајте општу ствар и нас овде, да нас с тога краја што не узнемири, а богме пазите добро и на себе. Не смемо сметати с ума, колико смо примили на своја плећа, па сачувај Боже, да нам који стуб посрне, бар дотле, док се доврши зграда државна. — Докле наш млади Господар прими у своје руке управу државну.“

Август месец Ранко проведе у обилажењу појединих части округа крајинског и у штудирању спољне пограничности и местног расположења у Неготину. Према епископу

Симоновићу, као старешини црквеном, био је врло пажљив, те се мало по мало, разгали и његова збуњеност, која с почетка беше доста видљива, и у коју он са̂м себе довођаше непотребним изјавама код Ранка. У манастиру Букову походио је Владику Гаврила, (негда професора свога). Овај га дочека с раширеним рукама: „Чекам — те вели — као озебо сунце! Поред мога пријатеља и ја сам оцрњен у Београду. Ти си добар и савестан човек; ја ти се поверавам душом и телом, и молим те, ради Бога, издејствуј ми, да се уклоним одавде.“ Желео је поћи у Аустрију, те му Ранко ускоро добије из Београда дозволу за то.

4. Септембра, на дан рођења кнеза Михаила, варош, навикнута да се на тај дан кити и весели, осване окићена црним заставмма. Народна туга за својим Господаром, после три месеца беше као и после три дана.

7. Септембра у Неготин дође Калај, аустријски консул у Београду. Он је прошао Дунавом до Видина, па се отуда враћао да од Неготина прође сувим источни део Србије. На Малу Госпођу (8. Септем.) у Неготину учињене су му почасти гостопримства од стране грађанства, чиновништва и официрског кора, а у подне био је и ручак у манастиру Букову, где су присуствовала само мушка лица од првих становника и званичних лица. При ручку је било значајно: начелник је напио здравицу госту, каквог Крајина ретко има прилике дочекивати. Консул одговори здравицом „*јуначком и мудром српском народу*,“ у кратко представљајући историјске везе између народа српског и мацарског. У здравици, консул изјави искрену жеље за *лепшу будућност и увеличање* Србије, а своју живу жељу и *јаку потребу* за лепу слогу и споразум, за ојачање и сталност пријатељских веза између народа српског и мацарског, који је — вели — сада *елеменат меродаван у аустријској царевини.*“

Пред вече консул походи богате винограде на Бадњеву и панућар, на који, на малу Госпођу у Неготин долази народ из целог округа и заграничених оближњих места; посматрао је народне обичаје, у чему, вељаше, да је нашао много интересантнога за своје историјске податке.[1]) Пошто

---

[1]) На панађуру, међу хиљадама народа, Калај се изненадио посматрајући општу тишину и дубоку погруженост народа у тузи са својим Господаром, па вељаше: како га је један старац дубоко тронуо, на гуслама певајући смрт кнеза Михаила и тугу народа српског за њиме,

походи и види све, што се у Неготину и најближој околини имало видети, пође даље. Ранко га је пратио до границе крајинског и црноречког округа, уз пут га уводећи у сваку школу сеоску, где се овај занимао око сваког детета, питајући га о ономе, што је у школи предавано, и дивећи се ванредној бистроћи и уљудности народној у опште, рекао је: „Српски народ надмашује многи образовани народ својом даровитошћу и бистрином умном.“

За Калајем ускоро у Неготин дође и стари Лонгворт, енглески консул. Лонгворт се враћао из Брусе, (код Цариграда у Азији) пробавио дан—два у гостима код папе видинског, а отуд сувим преко Тимока, дође у Неготин.

Долазак Лонгворта у Неготин, имао је већег значаја; он је имао да у интересу Србије, Ранку саопшти важне ствари, и да га упозна са Азиз-пашом Соколовићем, гувернером видинског санџака, код кога је кнез Михаило у повратку из Цариграда био.

Кад је Ранко пошао за Неготин, руски консул Шишкин, преда му обавештење о заграничним приликама са стране Турске према Србији, и писмо на д-ра Кира-Дежана, руског виве-консула у Видину, коме је он ставио у дужност, да овоме у свему буде на расположењу. Кара-Дежан је био у Мехадији; у повратку отуда за Видин, састане се с Ранком на Радујевцу. Он је познавао, како дишу Турци и Хришћани на доњем Дунаву; предао Ранку извешће о томе и о Азиз-паши гувернеру видинском.

Азиз-паша, по својој старини, био је Србин, — потомак српске властеле, — Соколовић. У поверљивим приликама поносио се својим пореклом, као коренити племић, а као човек образован, био је благ и правичан старешина; снажан заштитник Срба и Бугара, и на сопствени ризик према видинским Турцима. Кнеза је Михаила познавао и за његовог живота у честим размирицама између Срба и Бугара, помињао га; призивао себи прве људе са обе стране, па их сâм измиривао и говорио им: „Јазук вам! Зар ви долазите пред-а-ме, један противу другог да сведочите и да једни друге сатирете? Нисте ли браћа? Не срамотите својим делима онога, према коме не би требало ни у сну да грешите. Слогу! слогу, међу вас. Ви, Хришћани у овим

крајевима, ваља да будете људи мудри, да вас ја не вешам!“

Кира-Дежан каже Ранку, како је Азиз-паша горко оплакао топчидерску катастрофу, кријући се од Турака, а како сад у поузданој прилици смотрено разбара о младоме кнезу Милану. Покаже му писмо, којим му је паша јавио у Мехадију о Ранковом доласку у Крајину, где вели: „Кажу ми наши људи, да је нови начелник *Militarie*, да је човек образован и да је рођак кнеза Михаила, — па ваљда и младога. Известите се у Београду, па кад ви приспете у Видин, и ја ћу знати, ко је мој нови погранични сусед.“

Ранко је намеравао, да својим писмом извести видинског пашу о своме доласку у Крајину, али је очекивао да се прво види са Кира-Дежаном. У Радујевцу напише писмо за пашу и преда овоме. Паша му одговори одмах сутра дан, и вели: *Да он у напред прима сваку сигурност, поредак, и искрено пријатељство на целој пограничној линији између видинског пашалука и округа крајинског.* У исто време изјављује и своју *живу жељу* за скоро лично познанство.

На писменом познанству и вези с обе стране Тимока за тада се и сврши. Ранко је одлазио на Тимок, и држање границе с обе стране било је најповољније. Тако се и Азиз-паша често пута виђао с оне стране Тимока. Он је тражио прилике, да се око Тимока с Ранком састане као случајно, јер се иначе морао смотрено држати; нарочито због рушчукског паше, који је био старији од њега и гледао га преко, што подржава слогу међу Србима и Бугарима, али је Ранко смотрено избегавао овај састанак. Кад Лонгворт дође у Видин и паша од њега сазна о Ранку што је желео, повери му своју жељу да са овим дође у ближе везе, а преко њега у Београду с наместницима младога кнеза. Молећи Лонгворта, да он буде посредник његовог ближења са Ранком, говорио му је о свом породичном имену, као некада првом у српском племству, и о томе, како његова осетљивост јако трпи због честих случајева, где зли Мухамеданци насрћу и тлаче бедне Хришћане.

Азиз-паша испрати Ловгворта са својим екипажом преко Тимока за Неготин, где овај дође (са својом женом) као

стари познаник, да походи Ранка у његовом „провинцијалном животу.“ [1])

Ранко замоли Лонгворта, да то све саопшти у Београду намесницима, а ови ће њему дати своја упутства, без којих, пре, он неби могао чинити корака. Паша је излазио врло често око Тимока у лов; тражио је прилику као случајног састанка са Ранком. Овај је имао то на уму и клонио се, јер би га — вели — и случајан састанак са њим, тада у неприлику довео.

Под 17. Септембром министар унутрашњих дела, спроводи му писмо првог намесника, где овај набраја све шта му је Лонгворт казао, и према томе даје му упуства у прилици личног виђења с Азиз-пашом, као гувернатором суседне му области.

Чекајући на резултат Лонгвортове походе у Неготину, Азиз-паша изгуби стрпљење и 10. Октобра Кира-Дежан дође у Неготин Ранку, и проведе ту два дана; походи цркву, епископа, канцеларије полицијске, судске, војне, општинску кућу, школе мушке и женске и све што је било значајније да се види, а обиђе и сву ближу околину. Нарочито беше задовољан, што је видео у овоме крају доста војне спреме, и у свему добар начин у руковању, па говораше, како би желео, да чешће сврати у Неготин по који странац од оних, што радо унижавају Србију код балканских Хришћана.

12. Септембра Ранко отпрати Кира-Дежана на Радујевац; по капетану лађе испрати писмо Азиз-паши. Према мишљењу министра унутрашњих дела, молио га је, да му јави о првом свом изласку на Тимок, како би и он одовуд могао доћи, да му лично изјави своју благодарност на добром држању граничне линије. Одмах сутра дан паша одговори; његов секретар донесе писмо на ушће Тимока и отуда пошље у Неготин. Паша моли Ранка, да га походи

---

[1]) На овој походи Лонгворт је много говорио са Ранком о општим стварима у Србији, које је он потпуно добро познавао, па изговори и ове речи: «Мислећи на ваше унутрашње ствари, долазим до закључка: *да српска судбина свему даје само противну награду*. Кнез Михаило очисти земљу од Турака, па он доби у награду крваву смрт, а други на уживање плод његових труда. И о вама, да ли би се могло рећи да сте боље среће у својој земљи? Кад би у Енглеској један Енглез учинио за једну варош оно, што сте ви, на дан бомбардања учинили за престоницу Србије, она би му варош подигла палату а народ споменик. Сећајући се оних дана и гледајући вас сада, мислим: да ли је ваше место овде, где вас ја данас находим?»

у Видину — као његов гост. 14. Октобра Ранко пође у Видин паробродом, водећи са собом поднаредника, Димитрија Димитријевића, преобучена у грађанско одело. У Видину остане од 14.—17. Октобра, где походи и знатније мешћане, — Православне и Мухамеданце. Обиђе околину и походи манастир Рил. Руски и француски вице-консули пратили су га свуда.

На извешће, које је у повратку отуда послао у Београд министру унутраш. дела, 30. Октобра, овај одговара: „Ваше известије о путовању у Видин, потпуно је задовољило владу. Саопштења у истоме примљена су са највећим задовољством. Кад је г. Блазнавац прочитао ваше известије о коме је реч, он ми онако са пуним устима, држећи ваше известије у руци, рече — видите, да смо врло потревили, што смо Ранка послали у Неготин; он ће тамо бити кориснији земљи, него ма на којој другој тачки! У кратко вам кажем, господине, ја сам, и сва влада самном, до сада потпуно задовољни са сваком вашом радњом и поступком.“ И т. д. говорила је тада и вазда влада намесништва, кад је говорила Ранку о његовој радњи на повереном му крају отаџбине, — као на утеху, за његово самопрегорење у напуштању својих личних и домаћих интереса, и примању службе, противне његовом осећању.

У Крајини — на тромеђи, у времену и приликама, које су тада у земљи владале, Ранко је имао брига и послова, које би ма ко други тешко могао савлађивати. Тежак задатак беше одржавати загранично — политичке и братске везе; одржавати сигурност спољног и унутрашњег положаја земље, према непријатељима, који непрестајаху својим радом преко овога краја, као понајближег и понајудеснијег за протурање у земљу својих сплетака противу онога, што је подигнуто у земљи после топчидерске катастрофе. А све је било тим теже, што је он, као нов старешина дошав у Крајину, нашао у својим првим органима, људе противне постојећем стању. Јер, осем начелника окружног, од полицијских чиновника није ни један са свога места покренут. Среске старешине, сродством или давнашњом преданошћу, сви припадаху Карађорђевићу. Према овима Ранко је удешавао и своје држање; обделавао их само њему својственим начином, — својим усрдним дружељубљем, те и ако их није

00071435

могао задобити као пријатеље, он их је свео у службену обазривост, као људе паметне.

Сазнавање заграничних прилика са стране Турске, постизавао је пријатељским везама, — преко Тимока са човекољубивим Азиз-пашом и Кира-Дежаном, а преко Дунава са два знатна, но врло скровита Бугарина, — Теохаром, који је живео према Радујевцу у румунском селу Груји, као закупац спахилука кнеза Штирбеја, и Божином, у Турно-Северин. Овај је нарочито био велики обожавалац кнеза Михаила. Кнез је у прошлој години у повратку из Цариграда походио његову кућу у Турно-Северин. Божин и Теохар, богати и пожртвовални људи, срцем и душом одани кнезу Михаилу, нису могли прегорети, ни престати оплакивати његову смрт, као смрт идеје балканских Словена. Као прави патриоте, они нису ни замишљали о деоби судбине Бугара и Срба. По својим трговачким пословима, стојећи у вези са својим санародницима, имали су великог уплива и поверења код Бугара и Румуна на целом доњем Дунаву и радили годинама на подгајењу братства и јединства балканских народа. По смрти кнеза Михаила нису напустили његову мисао у томе. Влада намесништва желела је одржати споразум и пријатељске везе са ова два човека. Они су долазили у Неготин, а и дочекивали Ранка, кад је обилазио границу дунавском обалом. На граници аустријској, у Оршави, морало се бити на опрези од мутњи Мите Љотића, који је као настојник имања кнеза Карађорђевића у Аустрији и Румунији, сваког часа пролазио с горњег на доње Дунаво, и тим путем одржавајући везе у округу крајинском, пуштао у Србију штетне умишљаје.

Поред одржавања веза за границом, Ранко је обилазио свој округ што год је чешће могао; надгледао среске и општинске послове; нарочито школе. Кад је путовао на даље, обично је ишао с њим по један официр — Настас Маринковић, артилеријски поручик, или коњички капетан Младен Илић, академичар, — Ранков ученик. Овај се нарочито вазда противио, кад би Ранко говорио, да је њему довољно пратње од два пандура за даљи пут и вазда би рекао: „Ви не ћете у пратњи параде, а ја вам не дам да пођете у планине без икога. И ако пођете сами, ја ћу вас стићи пре, него што за прво брдо замакнете.“

Почетком Новембра, Ранко и капетан Младен, идући у Мајдан-Пек, у срезу поречко-речком, неколико дана издрже тешко путовање. У повратку преко мирочких и голубињских планина, гоњени кишом, снегом и љутим ветровима планинским, дођоше кући, — они и коњи под њима сатрвени злим временом и тешким умором. Ранко се опорави брже него Младен, па је при вечери говорио о свом путовању и о свему, што је и повољног и неповољног на томе путу нашао. Односно политичких прилика, говорећи: како сем малог броја сплеткаша, — агената Карађорђевића и агената мајор Мишиних, којих је у ствари било и много више и беху много куражнији, [1]) сав крајински народ био је чист и одан младом огранку Обреновића династије, рече: „Сва страшила, које ми је представљао Миливоје, да у Крајини постоје, не вреде ни једне ноћи неспавања намесниковог. Ако се збиља он буде до сада бојао какве опасности с овог краја, ја ћу га сада успокојити; јавићу му: нека он добро бди над оним, око чега је Србија данас руке савила, и што је њему пред очима, а што се тиче Крајине, нека му буде сан спокојан. Мени није првина, да према властничким проналасцима опасности, стражарим на коме крају Србије, па, како на Дрини, тако ћу ја и на Тимоку певати: «Рахат раја! рахат и сви Турци!“ Дај Боже, да они у Београду буду спокојни и задовољни у своме раду и у своме сну, а ја, и на овоме крају служећи својој земљи, стараћу се о спокојству и добру њеном и своме.“

Ранко је говорио као човек најзадовољнији и собом и својим положајем, а Младен га гледао. Кад овај заврши, он смаче раменима, окрете се мени, па вели: „Загонетан ми је! Кад мислим на оно, што само ја знам да је претрпео, а ово два—три месеца гледам га, како се овуда ломи! како се крха! с каком вољом, с каком заузетошћу ради, као да је тек јуче отпочео, па све ружа и смиље око њега цвета, ја му се чудим и не разумем га. Благо томе, коме

---

[1]) Мишинци — т. ј. кајмакамски партизани били су куражни, а партизани кнеза Карађорђевића, који је, као *оглашени* у убиству кнеза Михаила осуђен и проклет српским народом, беху свуда претрнули у страху; нарочито, од како је овај довођен из Пеште под Београд на лично суочење саучесника убиства, који су га својим исказима теретили.

је Бог таку нарав дао. Али ми је така нарав код овога човека, права загонетка.“

Младен устаде. Устаде и Ранко, па поче овим речима: „*С љубављу радин за отаџбину, спреман је у свако доба, својим делима изаћи пред људски суд, својом савешћу пред суд божији!* Не служим ја своју отаџбину никоме за хатар, нити би одобрио да јој ико шкоди икоме уз инат. Ја сам син ове земље, и радим за њу. Радим по својој дужности и по своме могућству, онако, како би у свако доба својим радом могао одговорити пред људским судом, а својом савешћу пред судом божијим. А ко год друкчије мисли и ради, тај греши према Богу, према отаџбини, и према самоме себе. Утуви брајко! *да после човека не остаје ништа у свету, да га међу живима преставља, до поред имена, дела његова. Какав ти је био рад, такав ће ти остати спомен.* Кад сам у овај крај полазио, ја нисам помишљао, да на овоме народу светим оно, што је мени у Београду кад што криво учињено, већ сам желео, да му по своме могућству, својим радом што више привредим. То ти је, мој драги Младене, сва загонетка односно мене и мога рада на овоме и на свакоме крају моје отаџбине. А желим и теби, да се навикаваш у ползу своје земље прегоревати све своје и самога себе, и веруј, нећеш се никад кајати за то. Само ћеш тако наћи у себи нешто, што ће ти надокнадити оно, што ти се чини, као да ти је ко год у свету отео, и бићеш вазда миран и задовољан.“

Капетан Младен слушао је ове речи, чисто не дишући; кад Ранко заћута, он му дохвати руку и пољуби је, рекав: „До сада нисам био ваш добар ђак, а од сада ћу се трудити да будем то.“

Тек што се Ранко беше вратио с овог пута, 13. Новембра доби депешу из Видина; Азиз-паша јавља, да му долази у госте. Ранко одјури на Тимок у сусрет своме госту, који је долазио у Неготин са француским вице-консулом. У Раковцу, на ушћу Тимока, паша остави своју пратњу; на својим колима остави свога сапутника, а он седне у Ранкова кола. Уз пут походе место, где је 1813. године Ајдук-Вељко одржао над Турцима толике победе, а најпосле и са̂м, погођен ђулетом из турскога топа, погинуо. Пред вече дођоше у Неготин. Кад ми Ранко представи пашу, он напомену име Соколовића, говорећи: како је Азиз-

паша потомак прве властеле негда велике српске царевине, а по томе, и као Мухамеданац, велики племић српске крви, која се осведочавала у правичности и човекољубљу његовом.

Азиз-паша, смерно саслуша ово, па одмах, у првим речима после поздрава и сам ми објасни о своме племићском пореклу говорећи, да се у његовој породици, са дубоком побожношћу хране спомени старих Соколовића, који су у православљу имали за своје крсно име св. Крститеља Јована, коме се, у неком манастиру у Херцеговини сваке године припаљује воштаница, а на тај дан прочитава и стара породична читуља. Паша беше средњег раста, угасито-смеђ и леп човек; могао је имати око 40—45 година. Веома скромног понашања и тихе речи. Говорио је француски, а говорио је, да се обично служи језиком словенским. Вели: „и зборим и пишем словенски.“

О Бугарима се изражавао неповољно: „Ти јадници, — вељаше он — од големог зла, у коме живе, и рађају се већ покварени. Сами се међсобом сатиру. И тужиоци су и сведоци једни противу других. Плати Бугарину, запрети Бугарину, па ће он да сведочи и противу рођеног брата. Да нисам међ њима, било би ми милије, а кад сам међ њима, рад би био да им олакшам судбину, колико ја могу да учиним у томе.“

Ја му заблагодарих на племенитом човекољубљу, а он одговори: „Дужност је свакога човека, да уклања зло између људи, ма које вере били. Мене боле, кад видим, да вера у којој су моји прађедови служили Богу, трпи од вере, у којој ја Богу служим, тако како би ме болело видети, да вера, у којој ја служим Богу, трпи од вере, у којој су моји прађедови служили Богу. У свакој вери Бог вели: да се људи међу собом љубе, као људи, а не да се кољу као зверови.“

При вечери и после за сво време у вече, паша је говорио само о кнезу Михаилу. Питао о појединостима топчидерске катастрофе, о чему — вели — само Лонгворт му је у неколико говорио. Питао је за убице и од куда је који својом старином, па најпосле рече: „Ти су несрећници, морали бити лишени ума, кад су крвавом делу присмупали, јер би иначе могли мислити, да у ономе часу, кад на такав начин пада владаоц Србије, може и сама Србија пасти. Кнез Михаило је имао свог великог непријатеља у

Осман-паши, босанском валији. Он је могао и без цареве заповести учинити Србији највеће зло, само да је се код вас другчије десило. Сва је ваша срећа, што наших гарнизона није више било у градовима. Ето, на што трудови кнеза Михаила, да очисти градове од гарнизона турских; сад се у њима затварају и суде зли Срби, који се могоше решити, да попију ону благородну крв.» Паша уздахну, додајући: «У оној несрећи, било ми је драго сазнати, да то племе није по све угашено. Нека вам Бог да, да вам овај млади одрасте хиљадиту част у срцу на кнеза Михаила.»

Сутра дан паша је походио сва надлежатељства, где му је и чиновништво представљено. Прегледао крајинску батерију и све потребе војне; поздравио се са официрима. Походио епископа, видео цркву, месне школе и остало, што је било значајнијег, у чему се огледало унапређење земље, па је рекао: «За кратко време, Србија је много унапређена. Кнез Михаило оставио је своме народу велики хлеб; нека му је благословен.»

Тога дана Ранко отпрати свога госта на Тимок, где га је на Брегову чекала његова пратња. Азиз-пашин долазак у Неготин, беше код Неготинаца право изненађење. Од кад је тај део Србије од Турака ослобођен, ово је био први паша, који је као сусед прешао Тимок, нарочито да врати походу окружном начелнику.

Голема политичка задаћа, која на тромеђи ни дан ни ноћ не даваше Ранку мира и одмора, није учинила, да он заборави на оно, што је вазда сматрао као први услов народног напретка, а од првих је дана увидео, како баш то највећма недостаје народу онога дела отачаства, кога он беше управником постао. Обилазећи округ, у најкраћем року походио је око 22 школе које варошке, које по селима, и по своме обичају, сâм собом уверавајући се о њиховом стању, — о успеху у науци и подмирењу школских потреба, није их нигде нашао препуне ученика. По општинама истраживао је најстарије људе, и призивао их са собом за трпезу, како би боље упознао умно развиће код народа. Том приликом уверавао се, како се ни седи старци нису умели прекрстити како ваља; камо ли да се и најкраћом реченицом Богу помоле, што се код српског народа на другим крајевима при свакоме оброку на изуст очитава. Тако народно незнање, — као изузетно на овоме крају,

тешко му је падало и размишљао је о начину, како би му се најлакше и најбрже помоћи могло. Вазда је био најусрднији поборник, да се путем књиге, што је могуће више потпомаже умно развиће српског народа, и да се општа просвећеност уводи и шири у сваком кутићу отачества, па је и сада налазио времена да се занима истраживањем начина, како би помогао народу у свом подручију, ког је налазио на тако ниском ступњу просвећености, чему он навођаше као стварни узрок то, што је Крајина најдоцније ослобођена турског господарства, па као граничар и даље остала више стражарећи према Турској, што је општој сигурности било потребно, као умна просвећеност општем развићу.

О једној и другој овој потреби крајинског народа, најозбиљније бригу водећи, Ранко је одмах с' почетка покренуо мисао код народа, — прво код становника окружне вароши, затим у целом округу. Та је мисао била: да се заведу «*Недељне школе.*» У месту — у вароши и у целом округу за одрасло мушкиње и женскиње, где би се свак без разлике сталежа и узраста, ко год би био вољан, да се научи првим основним знањима, а био би доброг владања, да би се у исте школе могао примити, могао користити. Тиме такође дати прилике и наставничкој струци, да покаже своју вољност у раду на општенародном добру; да сама себе развија у патриотском чувству, и сама својој струци тече народног признања, а у своје претпостављене власти пажње, за осигурање будућности своје. Друго: да се онде у Неготину оснује «*Стрељачка дружина*», у коју би сваки српски грађанин и на страни живећи, могао ступити као члан њезин. Ове дружине био би задатак: подгајавање и очврснуће у народу духа војничког, што је потребно свакоме Србину, а најпотребније Србину граничару. Стрељачка дружина да буде школа, у којој да се тамошње житељство вежба разноврстним пушкама, у нишан гађајући, и народ би се навикивао руковати пушкама разне направе.

Чекајући прилике, да се удјеиствује мисао о овим потребама, — нарочито о завођењу недељних школа, Ранко је уводио у своју мисао прве људе општине неготинске и по општинама сеоским, а на прво место људе стручне: професоре неготинске полугимназије, учитеље и свештенике, и сваком даном приликом обделавао и епископа Симоновића и убедио га о благодети таке установе. Међу тим,

спремајући ово, од првих се дана постарао о месним школама, да што је могуће боље буду снадбевене својим потребама, које се њему чињаху као неопходне. Ради телесног развића мушке младежи, при свима мушким школама завео је гимнастична упражнења, чега пре није било, давши им и добровољног предавача, подпаредника Димитрија Димитријевића, који је већ и раније у Београду био у томе предавач ђацима на Великој школи.

Крајем Септембра поднесе министру просвете предлог, да се у округу Крајинском установе *недељне школе*, у исто доба шиљући му опширан преглед „Мемоар" о стању народне просвећености у Крајини, описао је исто онако, како га је он сам сабом проучио, и у најопширнијем виду дајући и своје разлоге о такој потреби код народа крајинског, говорио је, како би требао и он, — министар, као први стараоц народне просвете, да га потмогне у томе, те да би речена установа могла донети што боље користи једном лепом и богатом, но у том погледу врло занемареном делу отачаства.

Министар просвете и сва влада у сагласију, са задовољством прими овај предлог и усвоји га, не само за округ крајински, већ и за сву Србију, с тим, да се уведе и врши на основи првога предлога: *не као обавезно за народ, него као добровољно у корист општу*. Према томе, 10. Октобра министар изда распис на сва начелства, с тим: да сваки окружни начелник, помоћу свештеника и учитеља, на уљудан начин у свакој школској општини подјеиствује, да би се и у осталим деловима земље завеле недељне школе, у којима би народ, употребљујући само залудне своје часове, текао себи неизмерно благо — умно развиће.

Истога дана, како ову наредбу потписше, министар својом депешом честита Ранку срећан успех у тако узвишеном предузећу своме.

Ванредно стање у земљи стајало је до краја Октобра; према томе, и Ранко је био претоварен пословима. Званична жалост у целој земљи строго је држана заједно с ванредним стањем. 3. Новембра изашла је прокламација намесништва кнежевог достојанства, којом се васпостављало редовно стање у Србији. Тога дана, пошто је у општинској кући, прочитао неготинском становништву прокламацију о повраћању земље у редовно стање, Ранко је говорио

скупу о томе, шта је у тој црној години српски народ претрпео, губитком ненакнадимог владаоца свога, и после пренео свој говор на оно, што је земљи и народу у то доба било најпотребније, ради подгајавања унутрашњег развића и благостања народног, и ради уздизања крепког духа и чврстоће народне према свим могућим приликама спољним и унутрашњим, рекавши: „После јада и несрећних дана, данас нам је најпотребније, свом снагом и усталошћу својом радити на народном образовању и на осталим установама корисним нашем народу, а братском слогом и љубављу одличних народних синова, много се може учинити и без великих, или без икаквих жртава народних. Ми одличнији синови народни, спремни за узвишенија делања, дужни смо поклонити народној користи по који час и од онога времена, које нам редовни службени послови пружају на наше расположење, –– на одмор наш.“

Пошто у своме говору наброји главније услове потребне народном напретку, он изнесе збору свој предлог о недељним школама и о установлењу неготинске стрељачке дружине. Обадва ова предлога примљена су на збору као једним гласом.

4. Новембра по подне, сазван је у неготинској читаоници збор од 70—80 грађана, из свих сталежа први људи, који су представљали целокупно тело општине и сву умну и имовну снагу вароши Неготина. На томе збору, на предлог окружног начелника, у једнодушном споразуму, збор изабере два одбора, сваки по девет лица и преда им у задак: да пропишу правила о устројству „*Недељних школа*“ и «*устав неготинске стрељачке дружине.*»

Устројство недељних школа састављено је у 8 одељака. Други одељак тога устројства вели: «*Учење у овој школи није ни за ког обвезно.*» Трећим одељком школа се дели на три разреда: У први разред долазе они, који не знају ништа; у други они, који нешто знају; у трећи они, који потребују општег знања. Шта се у коме разреду имало предавати, одређивао је управни одбор, који је изабран и имао се старати о свим школским потребама. Предавачи за недељне школе били су или вољно, — својом пријавом, или по одредби управног одбора. Сваки члан друштва био је обвезан вршити задатак, који му управни одбор одредио буде.

На овом збору Ранко разложи о позиву женскиња; говорио је: како би и оне, као грађанке, као супруге, као мајке, требало да равноправно с мушкињем буду заступљене при овој добротворној установи. И овај његов предлог збор прими једнодушно. Збор изабере девет одличних жена од разних сталежа, које са задовољством приме на себе, да у недељне и празничне дане, на изменце воде надзор у неготинским школама за женскиње.

Пошто се у Неготину тако отпочне, Ранко напише среским старешинама у округу крајинском:

„Господине!

„Просвета је први услов за унапређење народно. С' тога ваља настати својски, да у сваком општеству школе буду уредне, те да нам просвета народна напредује.

„Но, окром редовних школа и ученика, који се по њима уче, ваља настати, да се по могућству и сав остали нешколујући се нараштај у просвети покрене. Јер, сигурно, и ви сте добили то уверење које и ја, да је народ у подручном вам срезу још на тако ниском степену просвете и образованости, да се многи не зна, као што ваља ни прекрстити, а камо ли Богу помолити; читати пак и писати знају по нешто само они, који се школују, но којих је број према маси народа доста незнатан.

„Околност ова у сваком смотрењу велика је неприлика за наше народно унапређење, па зато ваља се старати, да се она што пре отклони. Ја држим, да би се она могла од части отклонити, кад би се по свима школским општинама завеле *недељне школе*, у које да се бар зими сва нешколујућа се младеж, мушка и женска, недељом и празником скупља, и по неколико сати обучава у моралу и вери, у уљудности и понашању, читању, писању и рачунању. На овај би се начин у много нараштају нашем помогло, да се у вери, просвети и у свему унапреди.

„Обучење ово требало би да чине дотични учитељи и свештеници, недељом и празником и то у школама редовним, јер ове немају тада занимања. Ја се надам, да ће учитељи и свештеници, драговољно примити се, да ту услугу своме отачеству учине, једно из велике љубави к' своме просветном позиву, а друго и из својих узвишених

патриотских осећања. Ово би им такође најбоља препорука била, да се наша влада постара за њино материјално унапређење.

„Зато господине, ви ће те добро учинити, да у сваку школску општину одете, и постарате се склонити је, да свој нешколујући се млађани нараштај, мушки и женски, од 10 година па навише, упућује недељом и празником у дотичне школе, где ће се по преднаведеном начину обучавати у ономе, што је човеку и Хришћанину најнужније да зна. Гледајте, да и господу учитеље и свештенике склоните, да драговољно преднаведено обучавање на себе приме за унапређење просвете у своме општеству.

„Ја се, господине, надам, да ви, руковођени патриотским осећањима, постараћете се својски, да ово што пре и што боље извршите, па ми одмах исход ствари јавите, како би вам на то распоред послати и почетак обучења назначити могао.

„Јавите ми такође ако шта на ово приметити имате.

10. Новембра 1868.
у Неготину.

Ваш поштоватељ,

Р. Алимпић.“

Друго: Његовом Преосвештенству Господину Евгенију, епископу неготинском!

Ваше преосвештенство !

„Обилазећи поверени ми округ крајнски и у њему поједина општества, приметио сам, да је народ наш у томе округу на тако ниском степену просвете и образованости вероисповедне, да се многи не зна, као што ваља ни прекрстити, а камо ли Богу помолити; читати пак и писати знају по нешто сами они, који се школују, но који је број доста незнатан.

„Околност ова у сваком смотрењу велика је неприлика за наше народно унапређење; а ваша просвећена увиђавност још ће боље знати оценити значај и важност ове неприлике у овом пограничном крају, где се наши суседи — наш сродни народ, на нас угледа.

„Но ја понизно молим ваше преосвештенство, за дозволење да приметим, да би се — по мом мишлењу, неприлика ова могла отклонити, кад би се по свима општинама школским завеле *недељне школе*, у које би се бар зими сва нешколујућа младеж, мушка и женска, недељом и празником скупљала, и по неколико сати обучавала у моралу и вери, у уљудности и понашању, у читању, писању и рачунању. На овај начин мислим, да би се нараштају нашем у много помогло, да се у вери, просвети и у свему унапреди. Обучавање ово требало би да чине дотични учитељи и свештеници Истина, они су у њином положају врло оскудно награђени, али ја се надам, да ће се ипак драговољно примити, да ту услугу своме отачаству учине; једно из велике љубави к своме просветном позиву, а друго из својих узвишених патриотских осећања. Ово би им такође најбоља препорука била, да се наша влада озбиљно постара и за њино материјално унапређење.

„Ако дакле ваша преосвећена увиђавност нађе, да би се на овај начин преднаведена неприлика у просвети народној отклонила, то онда, понизно молим, да би имали доброту, познатим вам начином подјеиствовати, да се дотични свештеници склоне, да услугу ову своме отачаству учине, кад их власт на то позове и кад се распоред за то изда.

„Што се учитеља тиче, ја сам корак нуждан учинио, да се и они на услугу ову побуде, а властима сам дотичним препоручио, да настану, да општине свој нешколујући се млађани нараштај упућује у дотичне школе, где ће се по преднаведеном начину обучавати.

„На послетку, понизно молим ваше преосвештенство за одговор, шта по овоме за сходно нашло и наредило буде.

„Препоручујући се благослову ваше преосвећене доброте, изјављујем уједно моје одлично поштовање.“

10. Новембра 1868.
у Неготину.

ВАШЕГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА ПОНИЗНИ,

Р. Алимпић.“

Епископ Симоновић одговара:

Господине!

„По устменој а и по писменој молби вашој, ми смо 12. тек. месеца президијалним путем позвали сво свештенство овога округа, да оно најохотније садјеиствује, да се у парохијама њиховим установе недељне школе, ставивши им том приликом у дужност и то, да се и сами приме предавања у вопросним школама, о чему не пропуштамо и вас г. начелниче, извјестити ради знања.

„Призивљући благослов Божији на вас, остајемо вам благожелателни.

у Неготину,
16. Новембра 1868. год.

епископ неготински,
Евгеније."

Пошто таком заузимљивошћу окружног старешине буду прво у Неготину уведене у живот обадве благодетне установе, — просветна и опште сигурности, — као да једна другу потпомаже и заштићава, и управни одбори, који су имали о свему давати рачуна главноме збору, поведу најозбиљније бригу о првим потребама за једну и другу, образоване су *недељне школе*, по свим школским општинама у округу крајинском. Свакој школској општини, поред обичних школских потреба, као важну школску потребу, Ранко препоручи да усвоји педагошко-забавни лист „Школа", који је у Београду у то доба Милан Ђ. Милићевић издавао, и који беше удобан за уношење у народ просвете, а врло полезан за употребу сиротних учитеља у сеоским школама, где су ученици, — мушкиње и женскиње обучавани заједно.

У свакој школској општини, сви први људи одазивали су се заиста, врло патриотски. У недељне и празничне дане, по два општинара, као одређени надзорници присуствовали су у школама при обучавању своје младежи. Уз ове и више старијих људи и жена, искупљало се у недељне и празничне дане код школе, као на каквом сабору, и са задовољством слушали обучавање својих млађих у читању, писању и молењу Бога. Сеоски свештеници, као учитељи вере, потпомагали су развиће недељних школа; а среске власти, имајући задаћу, према прописаним пра-

вилима, да у народу развијају вољу к просвети, подносили су окружном начелству задовољавајућа извешћа.

Свака власт, позвана да се стара о благостању народне просвете, на неки начин овом установом изгуби неки део од времена, које је дотле могла употребити на своје властито расположење, — у одмору и уживању своме. Али се нико није показао, да му је тешко било принети тако малену жртву, на тако голему корист својих сажитеља.

Крајем Новембра месеца, влада намесништва, намеравајући да учини уставни преображај у земљи, позове у Београд Ранка, са окружним протом, Димитријом Милојковићем и Јованом Мишићем, председником општине неготинске, као чланове одбора, који се имао састати у Београду, да се саветује са владом о начину органскога штатута земље. Тај „уставни одбор" отворио је своје седнице на Никољ-дан (6. Декембра).

На уставном одбору, где је било гласова за и противу промене устава, као и различних мишљења, како треба да буде промена устава, поред многих говорника, и Ранко је говорио више пута. По његовим записима и данас стоји у његовој архиви белешка по два говора његова. Први од 9. Декембра 1868 год. гласи:

„Господо! Нама су реформе нужне, не само због наших унутрашњих отношаја, него и због нашег политичког положаја. Наши суседи, нама сродни и истоветни народи, који још под јармом туђина стењу, погледају с правом на нас, и ми би требали да им достојанствено предњачимо. И баш за то, што су спољне околности свакојаке, ми треба да се са народима овим, — са нашом једноверном и једнокрвном браћом — што пре здружимо, јер сами за себе ми и не можемо за навек остати. А чиме ћемо приволети те наше суседе да се с нама удруже? Заиста нити ћемо их каквом мађиом себи привући, нити силом оружја придобити за нас, — па ни само голо сродство у вери и крви, није довољно за то. Најмоћније и најпоузданије срество за то, јесу: добре установе. Јер, кад они виде, да је нама у нашој домовини добро; да дакле имамо добре и чврсте установе, слободан развитак народни у свакоме смотрењу, ондах ће они и сами тежити да се нами придруже, те да и они уживају благодети добрих установа наших. Из ових

узрока, ја држим, да треба наше установе што пре изменити, и дотерати у ономе, у чему су незгодне.«

Други од 10. Декембра 1868. год. вели:

„Господо! Поштовани предговорник, г. Мијатовић, врло је добро разложио за два дома законодавног тела, и то је поткрепио лијепим примерима из Енглеске. Но ја ћу овде да кажем са мога гледишта, и како ја схваћам ту законодавну зграду, да би је ваљало код нас склопити.

„Размишљајући о томе, ја се питам: ко живи у овој земљи? Живи народ са својим владаоцем. Па ко треба у тој земљи да прописује законе, које по мом схваћању, ништа друго и није, него правило живота државног? Ја налазим да треба, да народ са својим владмоцем прописује земаљске законе. Но пошто није могуће, да сав народ у скупу на томе ради, то ваља да из средине своје изабере један одбор, који ми обично називамо скупштнном. У скупштини преставља се и усредоточава воља народа. Скупштина најбоље зна народна осећања и потребе; она зна какав закон народу ваља, па онакав закон и прави. По томе дакле, скупштина треба да буде први део наше законодавне зграде, или прво законодавно тело, у коме је оличена воља или и сам народ. Но је законодавству нуждан још један збор, у коме да се усредоточи: научност, искуство, и знање закона, и да се оличи умна снага народна, која ће кадра бити свестрано оцењивати потребе и околности, и све остало што је нужно, па према томе да умерава и удешава законе, како за унутрашњост, тако и за спољности. Збор овај треба изабрати и саставити из најнаученијих, најискуснијих, и најкарактернијих људи, које земља наша има. Лица за збор овај треба да бира и поставља владаоц, — и у збору би томе, као телу умном и моралном, била ондах такође оличена виша увиђавиост и воља владаоца, као год што је у скупштини оличена воља народа. Збор овај био би дакле друго законодавно тело. — Савет — или други део укупне законодавне зграде, по врх које стајао би владаоц са његовим одобобрењем закона, као круна законодавства нашег.

„NB: Мало пре заборавих напоменути нешто, што и остали говорници после мене ненапоменуше, а требало би напоменути, и то, као једну потребу за два законодавна тела. Закони се заповедају или по осећању и потреби на-

рода, или по увиђавности владаоца. Иницијатива долази зато, или од народне скупштине, или од владаоца, посредством његове владе. Овде треба неко трећи, који ће између ове две иницијативе стојати, — а то је оно друго законодавно тело — Савет. Оно је неопходно нужно, те да умерава навале, било то од једне или од друге стране.

«Незаборавимо, да нам ваља ограђивати законитост, колико од могуће превласти и деспотије одозго, толико од бурне навале и безвластија одоздо.»

У Београду први намесник дочека Ранка најљубазније, а пошто се већ био оженио Катарином, ћерком Анке Констатиновићке и тиме постао сродником владајуће династије, рекне му: „Сад смо и сродници, према Обреновићу једнаки. И кад би хтели, ми се више не можемо делити. Верујте, ја немам довољно речи, да вам искажем своју захвалност, што сте у Крајину отишли. Знајући, ко нам чува Крајину, ми смо овде спокојни са те стране. Кажем нашем младом књазу, како још од сада он треба да вас сматра као једног од најпоузданијих стубова своје државе, па кад би му сутра и мене нестало, неби имао право да се ослања и на кога више, него на вас.“

Водећи реч о тромеђи, о заграничним везама, и о видинском паши, намесник се није могао довољно нахвалити Ранковог рада у опште. За његово држање према епископу Симоновићу, захвалио му, говорећи: „Ви сте тога грешнога попа не само окуражили, већ сте га очарали. Кад је био овде, те смо завладичили Моју, (Мојсеја, шабачког епископа) ваш владика хвалио ми се, како сте ви према њему пажљиви. Нарочито му је по вољи, што редовно идете са чиновништвом у цркву, и кад полазите или се враћате из округа, примате његов благослов. Истина — вели — по некад му очитате по коју молитву, али он вам и то прашта, јер то чините у четири ока, а на пољу опет му одајете све почасти.“

О унутрашњем развићу народа у крајинском округу, намесник рекне: „Да ћете тамо на граници одмах завести оружна вежбања, то сам знао, али нас је свеколике задивила ваша лепа мисао о недељним школама. Ја мислим, да смо вас најбоље наградили тиме, што смо ваш предлог за Крајину пренели на целу земљу. Заиста, ваша је мисао у томе најсрећнија; на тај ће се начин провести кроз школе

велики део наше сеоске младежи. Доста ће бити, да се науче љуцки прекрстити и очитати «Оче наш,» и т. п. Осипљући све могуће похвале на Ранка, Блазнавац се извињавао, што му још нису били послати обречени жандарми, рекавши: „Ви сте могли помишљати, да се ја мало бринем за вашу личну сигурност тамо; нарочито кад толико по округу путујете. Добро је што имате она два поуздана официра — Настаса и Младена, те сам и ја о мање бриге за вас. Гледајте и чувајте се како најбоље знате. Жандарме ћемо вам на сваки начин што пре испратити. А ја мислим, да ви сами не ћете још дуго остати тамо. Претрпте се, докле се стање мало боље утврди; можда најдаље до скупштине."

На неколико дана после другог Ранковог говора на уставном одбору, кад се нађу код г-ђе Томаније, Блазнавац му шаљиво примети на његову бригу о ограђивању законитости од могуће превласти и деспотије *одозго*, говорећи: „Ми се више не ћемо имати бојати тога у нашој земљи." Ранко му одговори: да је све могуће у животу једнога народа. „Ја сам — вели — напоменуо могућност, а нисам односио то и на време, у коме живимо ми у земљи, за коју према данашњем мишљењу и приликама капу кројимо."

23. Декембра, по свршеном већању уставнога одбора у Београду, Ранко се вратио у Неготин са истом вољом за рад. Но тек што ступи у нову (1869.) годину, искрсне једна околност, која је смерала да поруши све оно, што је он са онаком љубави тек у живот увео. У Неготину се нашао можда један једини човек у целом оппштеству, који је био противан установи недељних школа; или боље, противан старешини, који је толико радио да исту оствари, па желећи бацити на њега тавну сенку, бацио је исту на установу, узимљући је као опасну према оппштем поретку у земљи. Почетком Јануара месеца, први намесник добије од неког свога *повереног* из Неготина писмо, у коме је описивано, као да се код народа крајинског речена установа сматрала као насилнички намет на народ, и као да у место уношења просвете, она ће унети у народ деморализацију и разврат. Један део тога писма, што је намесник у изводу предао министру просвете на увиђај и поступак, садржи ово:

„Извод из једног писма из Неготина“

«Познато вам је, да је наш окружни начелник дошав овамо наскоро покренуо живим старањем оснутак недељних и празничних школа. Једно ласкаво писмо известног сеоског учитеља потпомаже га у томе настојању. И на један пут радознали листови затрубише с похвалом у част устаоца за овако предузеће. Овим јавним похвалама затворише се уста искрених људи, а дотичноме г. министру — покрај осталих известија, која ласкањем обмотавају праву истину, — навукоше завесу, да ни са̂м није могао истину прозрети; те брже боље учини распис, да се поменуто, по природи својој за нека места благотворно дело, у целој Србији подстакне и у живот приведе. Г. министар је без сумње, бар одавде добијао повољне извештаје, да је народ то једва дочекао, да се драговољно у великом броју сакупља и жели учити, — и према оваквим извештајима, имао је право г. министар да ствар подупре и потпомогне. Али ствар је са свим другчије и то овако: Ово-окружни началник, као главни покретач овога завода, заузео се живо и са̂м собом и преко среских власти, да се школе заведу. Народ сматрајући то за дужност по закону, и бојећи се какве одговорности у случају противлења, клањао се тој изјави власти; кметови пописују мушка и женска лица да у школу долазе, а по негде их и с печатом примирителног суда у школу позивају. Народ за сада ово трпи, али горко стење. А покрај овог, шта још бива у недељним школама где женскиње од 7—20 година долази на поуку прекрстити се и проча, к учитељу — тако рећи, полетарцу од 17—20 година старости? Не чује л се већ, да је овај или онај учитељ узео девојку за руку, својом руком држећи јој прсте, и показује јој, где треба да полаже руку; с друге стране чује се претња родитеља и сродника, да ће им јатаганом — показујући за појас — бити учитељ. Једна само општина, и то копривничка, чује се, да је на то одговорила: «ми дајемо стојећу војску, дајемо народну војску, имамо редовне школе и дајемо у њих децу нашу; а каква је та недељна школа, ми не знамо, ми имамо друге preче потребе да подмирујемо.« Код свију осталих примечава се немо стењање, које једном одануги мора.

„Ја бих молио, да ми се не придене то, као да бих ја био противан оваквој благотворној установи, не, ја сам нај-

08071435

готовији пријатељ њен, али сматрам за дужност известити, да то још никако није за наш народ, и да не само неће се тим користити, но шта више, компромитоваће се онај, који му намеће ову потребу на врат, јер је народ још слаба стања и економан, па лако може из тога и огорчење да се изроди, — чега сачувај боже сада.

„Ово је ствар за сада таква, да се не може доказати да овако стоји, с тога, што је наш народ заплашен којекаквим несрећама и гоњењима, навикнут властима похљебствовати, али да је ово сушта истина, коју неби требало наша влада да изскуси, народ је наш у стању показати у времену, које нам неће користи донети, као што нам то прошлост јасно пред очи ставља.

„Ја сам напред казао, да нисам позван оваке ствари износити на јавност, но и то сам казао, да желим саопштити вами, знања ради све оно, што ја овде знам, да би по нахођењу своме могли какве употребе учинити, свакојако *штедећи моје име од јавности*, јер сам и ја једна мала чињеница од овог заплашеног народа; а међу тим да све ово искажем вами, принуђава ме то, што нисам рад, да се ма и најмање незадовољство породи у народу према данашњој влади, која је засведочила своје старање, да народ задовољним и сретним учини.“

Намесник преда министру просвете извод реченог писма, са налогом, како да поступи према истоме. Министар то шаље Ранку; жалећи, што није могао сазнати име писца ове доставе; објасњава још неке интриге због недељних школа и о намесниковој наредби о томе говорећи: „Ово је узрок, те сам расписао званично свим началствима, да смисао мог расписа од 10. Октобра прошле године, који гласи о недељним школама, није такав, да се ико може приморавати да иде у те школе, него је и тиме дата прилика нашему народу, да се, ако драговољно хоће, може користити том установом.“

И ако се Ранко кроз толико година беше навикао, да интриге ниских беспосличара сваку мисао и рад његов ремете, интрига противу недељних школа пала му је тешко. Он је обзнанио народу свога подручја нови распис министра просвете, а сам се никад не заустављајући у раду на ползу народа, и даље се најусрдније заузимао око недељних и редовних школа, око народне просвете у опште. На овоме

пољу радио је тим усрдније у округу крајинском, што је свуда у народу и у местном грађанству, налазио свесне потпоре и тежње умном развићу, као моралном и материјалном унапређењу своме.

Тако је и установа недељних школа, са врло мало жртава од стране појединаца, у кратком времену, користовала народу крајинског округа. За оно кратко време, недељне су школе биле беспримерно добро похођене; узимајући саразмер житељства, сеоске школе недељом и празником биле су вазда пуније, него оне у самом Неготину. Хиљадама сеоске младежи научило је луцки се прекрстити и „Оче наш“ правилно очитати, што је било велика добит за онај тако занемарени народ у томе. Сеоска је младеж с чистом побожношћу држала у рукама своју књигу — Буквар, Читанку, народне приповетке и народне — Вукове — песме, које су — песме и приповетке — те године у великом броју у Србију унешене и народној младежи биле врло миле и користне.[1])

Поред занемарености народне просвете у крајинском округу, од првих дана увидела се занемареност хигијенска; како у вароши код нижег сталежа, тако и код сеоског света у опште, чистоћа и уљудност по све је недостајала. У место тога, владало је опште сујеверије и врачање, што је код проста света још већма забуњивало умове, те је тиме теже било лечити и искорењавати заблуде сујеверија. Не мање занемарности било је у погледу народне економије И ту је Ранко све могуће чинио, да покрене народ к своме добру и да га потпомогне у томе.

У округу крајинском није било навике, да народ подгајава воћарство. Сем винограда, није се могло видети родне воћке у целом округу. Кад би се у вароши, у самом Неготину потражило воћке као понуде за болесника, то би се морало платити прескупо, као трговина унешена са стране или из даљих округа из унутрашњости Србије.

Желећи да и овоме недостатку повереног му народа помогне, у Априлу месецу Ранко се обрати министру фи-

---

[1]) У Јануару месецу, кад дани беху као летњи, једног празничког дана, једна девојка у селу Салашу у школи, прочитала ми је доста добро једну песму из прве свеске народних песама, па ме ондах запита: «Је ли Вук Караџић стар човек, и како је он могао да испише из своје главе толико дивних песама?»

00071435

нансија, тада првој економној власти, са својим предлогом; дајући пространо објасненье о реченој оскудици у народу крајинског округа, тражио је, да се у томе крају уведе воћарство. Прво, да се установе воћарски расадници код среских кућа и по школским општинама, — код школа, којима и иначе општина даје нешто земље за потребу учитеља, па би радо додала и за расаднике воћарске. Предложио је: да се код среских кућа установе расадници за благородније воћке, а код школа за воћке обичне. За увођење воћарских расадника тражио је, да министар финансија одобри бесплатно семење и остало из топчидерске економије. Објасњавајући и начин као најудеснији за увођење воћарских расадника у Крајини, именује свештенике и учитеље, код којих би се могло побудити воља, да они, као најприроднији народни учитељи, рукују воћарским расадницама, и у недељне и празничне дане, поред свога душевнога одмора, са својим ђацима, по упутству „Тежака“ — листа за пољопривреду, ког је свака школска општина примила, поучавају народ у подгајењу воћака. Из ових расадника, воће се имало народу бесплатно издавати, а свака пореска глава, имала се учинити обвезом, да преко године најмање две воћке засади или прекалами у својој градини. Ова обвезност, најпре би имала бити вршена саветима среских и општинских старешина, а, ако ово неби имало успеха, да се исто учини код народа обвезним. Благородне воћке имале су се плаћати неком незнатном ценом.

Овај је предлог министар финансија усвојио, као што следујући акт гласи:

„У одговору на предлог началства од 19. Априла тек. године, № 3624. препоручујем му, да оно, у смислу тога свог предлога преко власти, свештеника и учитеља саветом дјеиствује на дотичне општине, да они подижу воћне расаднике, па које се склоне то чинити, могу се преко дотични власти обратити заведењу Економије топчидерске, за потребно семење и остало, што им потребно буде.

Е№ 1399.
7. Јуна 1869. год.
у Крагујевцу.

Министер финансија,

Панта Јовановић с. р.

Тако је без икаквих даљих тешкоћа, врло доброволно, по школским општинама и остварено завођење воћарских расадника у Крајини.

Све, у чему се до сада овде огледа Ранков усталачки дух за бољитак народа његовој управи повереног, незнатно је према ономе, што он беше ставио себи у задатак, да у цељи пресудног развића и благостања Крајине и Крајинаца изврши:

Неудобан положај вароши Неготина познат је свакоме ономе, ко је год једном у Неготин свраћао. Варош опасана узвишеним положајем, лежи у полумесечевом кругу испод брда у врло ниској доли, основана на гниљачи у сред непрегледних ритова, у вечитој мочари, примајући у бок — у крајње куће неготинску реку, које корито испуњено талогом снешеним с околних висова, излива сваке године редовно у пролеће и у јесен, те оплави све улице до пијаце и начелства; чини неоцењене штете грађанству у имању и трговини, али највећма у здрављу, остављајући за собом заразу вечитих грозница и шкрофулозних болести. Осим тога, варош је удаљена на $^3/_4$ сата од обале дунавске, којом се протеже дивна — непрегледна равница, хватајући трговачка пристаништа на Кусјаку и на Радујевцу, све до ушћа Тимока. Међу тим, сва трговина, идући из унутрашњости Србије за доње Дунаво, преко ова два пристаништа, мора се прво отоварити у Неготину у трговачке магазе, па се понова отуда товарити и превозити на једно или друго извозно место, а исто је тако и са еспапима, што се преко ових места увозе за унутрашност Србије. Овако двојно претоваривање доносило је неоцениме штетности трговини и трговцима крајинским.

Још 1833. године, кад је Крајина од Турака ослобођена, кнез је Милош увидио све ово, па како се у то доба цео Неготин састајао само из бегових конака и неколико омањих турских кућа око овога, — не рачунећи мали број јадних кровинара и земуница српских, растурених по риту, он нареди, да се варош, која је имала бити окружна, измести на обалу дунавску између Кусјака и села Прахова, где се још до данас виде остатци римске трговачке вароши. Но кнежев чиновник, Стеван Стојановић —

Ћоса, коме је кнез поверио, да од Турака прими Крајину; да заведе српску управу и измештај вароши изврши, откупи за себе највећи део турског имања на пијаци према беговим конацима, па да његова лична имаовина неби остала у Неготину без веће вредности, реши, да се окружна варош не износи на Дунаво, но да остане на истоме месту под постојећим именом. С том одлуком, заузме у ливији свога имања постојеће турске куће, за Епископију, окружни суд, среску кућу и остале потребе државне, а бегове конаке за начелство и општинску кућу. Нашав и материјала, спремљеног за подизање нових конака бегових, озида кућу за становање окружног старешине, т. ј. за себе, и построји још неке зграде за канцеларије. Тако, подмирујући прву потребу за регулисање стања у Крајини, и као привремено одлажући измештај вароши, давао је испод руке људима повластице и нагонио их, да што пре подижу куће и утврђују свој опстанак ту, као у окружној вароши. Но ипак, ни после тога, сталан опстанак окружне вароши у Неготину, никад није био сматран као ствар окончана. И пошто је кнез Милош 1839. године земљу оставио, ни други српски владаоци нису заборављали на неудобан положај Неготина као окружне вароши. Кнез Михаило, за годину—две, прве своје владавине, помишљао је на то, а и доцније, за владавине кнеза Карађорђевића, повођена је реч о неопходној потреби, која раније или доцније мора доћи, за измештај окружне вароши на обалу дунавску. Дакле, ова је потреба вазда јако увиђана, но због трајних политичних незгода у земљи, све је одлагано до удобнијих прилика.

1859. кад се кнез Милош у отачаство врати, и после толико година видев се у Неготину, као у окружној вароши, он, пред гомилама народа рече: „А зар се овај народ још у овим баруштинама дави?“ Показујући руком на Ћосину кафану и дућане повтори: „Ено, чега ради човек остави оволики народ, да без напретка уваљује свој труд и свој живот у ове баруштине. Зато ја нисам био тим људима добар, што нисам дао да они постану спахије на место Турака, а народ да буде њихов измећар, као што је и код Турака био. Ја ћу се опет старати, да се што пре исели окружна варош тамо, на оно красно место на Дунаво, где ће се овај народ подићи боље за пет година, него што је могао процветати овде ето за 25.“

Наскоро, пошто кнез Милош дође у Београд, дошла је и депутација Крајинаца, с молбеницом, да се окружна варош што пре на обалу дунавску измести, и кнез Милош обрекне, да ће то у најкраћем року бити учињено.

Дакле, изместај окружне вароши на Дунаво, била је ствар известна, само да се време за то одреди. А кад је стари кнез у идућој години умро, његова мисао у томе прешла је на његовог наследника, и неби дуго на извршење чекала, да није дошло бомбардање Београда, чиме је развиће земље у свему обустављено, нити се у то доба могло помишљати на овака предузећа у земљи, а и после, докле су год Турци у градовима своје гарнизоне држали. А кад се Србија отресе и очисти од вековног свог угњетача, на њу паде тежи јад, — катастрофа топчидерска.

Дошав у Крајину као старешина, и знајући, како је окружна варош стојала као привремено на ономе неудобном месту, Ранко, не губећи времена, стане се од првих дана извештавати о трговини, о њеном извозу и увозу на Радујевцу и Кусјаку, па је срачуњавао, колико се иста оптерећава и штети због двојног претоваривања, а колико би се користила довожењем из унутрашњости право на извозна места. Како се одмах по његовом доласку у Неготин, као навлаш, деси и она редовна невоља, — излив реке, те оплави сву варош са стране реке и до самог начелства, он, дан и ноћ на ногама, наређујући спасавање житељства и имања, још се већма увери о неудобности положаја за опстанак и развиће окружне вароши на постојећем месту.

Међу тим, у Неготину је застао спрему за подизање нове цркве, која би одговарала окружној вароши, у којој беше и епископска столица. Јер стара и мала црква у вароши, очевидно је вређала поноситост епископа Симоновића, који и сувише беше наклон великољепију и најживље настојаваше, да се црква што пре отпочне градити, чега ради, ускоро после поплаве дође у Неготин Штајнехлер, грађевински предузимач, који је, по ранијем позиву имао да предузме грађење нове цркве. Но Ранко, водећи рачуна о свему предневеденом, није могао пристати, да се тако брзо приступи подизању тако скупоцене грађевине, тим мање, што није био прибран ни потребан новац, а није се ни прибирао лако, споразуме се с' општинским збором и са

са предузимачем и оправи овога натраг, на највеће незадовољство епископа Симоновића. Јер, и поред све своје уздржљивости у тадање доба, дође те изјави овоме, као да је он — Ранко, — према њему лично рђаво расположен, рекав: „Ако ми с једне стране указујете довољно пажње, с друге стране мучите моје свештено достојанство, присиљавајући ме, да и даље служи олтару у *трапу*.“ Ранко му даваше своје разлоге, и блажаше његову зловољу, говорећи: „Немојте се срдити на мене, ја ћу се старати, да вас задовољим, не само великом и лепом црквом, већ и Епископијом одговарајућом достојанству црквеног старешине овога предела. Стидим се и са̂м, гледати вас у оној чатрљи, што је ваљада још од Турака заостала, па смишљам, ако да Бог, градити све једно према другом и према достојанству вашему. Претрпите се још у малој црквици и у старој кућици, коју вам последња поплава тек што није над главом срушила. Видите сами, да би грешно било и даље уваљивати у овај рит капитале толиког народа.“

За време свога бављења на уставном одбору у Београду, Ранко се споразуме са владом, и учини предлог за подизање нове окружне вароши на дунавској обали. По томе, израђен је план [1]) у министарству грађевина, за постројење исте вароши, а њему је остављено, да изабере место и ближу спрему учини. Место је било изабрано, и нико га неби боље могао изабрати, него што га је изабрао кнез Милош, кад је Крајину од Турака очистио, на оној дивној непрегледној равници, која високо надвишава обалу дунавску између Кусјака и Прахова, где се, поред остатака римске вароши још видео прокоп — канал — што се пружао од Дунава к Неготину и што је у старо доба служио за зимовник бродова римљанске трговине.

У пролеће, кад начелство прими план од министарства грађевина, оно нареди једну комисију из општинских частника, одличних грађана и чиновничких лица, која са окружним начелником и инжињером изађе и премери земљиште, — општинске утрине и околне земље — потребно за оснутак нове вароши, где би се, после сабране

[1]) План за нову окр. варош на Дунаву израдио је Драгиша С. Милутиновић, архитекта при министарству грађевина.

летине почео припремати материјал, како би се према финансијској могућности, у пролеће 1870. године, отпочело подизање цркве и државних здања, остављајући грађанству слободну вољу, ко би хтео селити се на Дунаво.

Сасвим је било природно, што их је у имућнијем, — нарочито од реке удаљенијем грађанству било, који би свим својим силама изашли на супрот измештају окружне вароши, но и сами познавајући зао положај свога гњезда као и све оне прилике због којих је окружна варош још и стајала ту, и ови су као и они, који су сваке године по једном и по два пута од поплаве подносили огромне штете и страховање, проклињали онога, кога су сви скупа сматрали као јединог виновника, што варош није измешћена на Дунаво онда, кад су Срби једва имали над својом главом кровинаре и бурдеље, али се отворено нико није противио. Само неколицина од имућнијих Неготинаца, који су са епископом Симоновићем стојали у тешњим односима, ползујући се његовом зловољом због обустављања подизања нове цркве, подиђу му, и једнога дана он дође Ранку са протестом, и захтеваше, да му се донесе из начелства план, који му је већ толико пута ношен у Епископију на увиђај. Налазећи у плану да је Епископији дато недовољно простора у земљишту потребном за домаћу економију, епископ срдито рече: „Нека вам не буде криво, ако и ја са овдашњим грађанима у Београду затражим, да се ваша предузимљивост овде у свему мало обустави."

Ранко га увераваше, како га ни чији протести у томе ни најмање не би увредили, јер признаје свакоме право да своје интересе брани. Он замоли епископа, да пође са њим на Дунаво, где ће видети место и простор одређен за цркву и Епископију, а кад се вратише отуда, епископ га пољуби у чело рекав му: „Желим, да ме што скорије опет поведеш тамо, да ти благословим полагање темеља. Но ову моју жељу неби смели знати Неготинци, који највећу надежду полажу на мене, да варош остане овде где је."

Ранко му одговори, да се нада, ако Бог да, 1870. године, на Тодорову Суботу, — на дан рођења кнеза Милоша, да ће га опет позвати на Дунаво, да благослови полагање темеља окружне вароши, и да је тада крсте именом, које би одговарало народном признању према своме ослободиоцу. Радујући се, што се зловоља његовог прео-

свештенства тако брзо преокренула у одушевљење, у помислу на благостање једнога дела народа, који ће се, довођењем своје трговине у непосредну везу пловидбене реке, извесно сјајно подигнути, говораше му: „Што велите, да неки од Неготинаца, и не говорећи мени што, обраћају се вами, да их ви потпомогнете, да се у Београду опет предузимље противу мога рада, нарочито овога сада, за који добро знате, да није поникао мојом иницијативом, него је био у начелу решен, докле сам ја још мајчину сису сисао, а ви нисте имали појма о Србији, још мање о Крајини и Неготину, ја сматрам то као сасвим природну ствар, нити би могао савесно замерити, што човеку није лако пореметити се на огњишту где је рођен, па ма како на истом да му је неудобно. Но и сами Неготинци, који у себи осећају способа за већа пожртвовања према општој ствари, морају признати, да је жалостан живот на једном земљишту, где се на сваком кораку, — пред кућом, у кући, па и у цркви наилази на змију у котрљ савијену; а не само змије, већ и скорпионе налази по својим кућама. Отровни рептили на сваком кораку грозе човечијем животу. [1]) Ван вароши, не може човек маћи, а да не наиђе на гужве змија. Поред свега, ово ритно место заражава младеж грозницама и шкрофулозним болестима. Међу домородцима у Неготину, не може се виђети светлог лица. Овде младеж не може бујати ни цветати здрављем; све је шпотаво и пупаво, као да их мора дави. А друкчије му не може овде ни бити. Све што се рађа, то је још у мајчиној утроби заражено влагом, па кроз цео живот вегетира као биљка, коју сунце никад не огрева. Само тога ради, ваљало би да се становништво што пре извуче из ове мочари, јер, умложавање и одгајавање здрава и крепка људства, првенствено је благо сваке земље. С тога, ја вас молим, да ви, као духовни отац овога народа, блажите и саветујете, нарочито оне грађане, што се вами обраћају, ради обустављања изместаја окружне вароши. Боже здравље; ја ћу радити, да се по могућству што скорије државне зграде

---

[1]) У Неготину сам Ранко убијао је грдно велике змије, које је налазио у своме обиталишту, и јутром у началству под својим писаћим столом на спавању застајао. Скорпијона нашао је у својој кући у постељи под поглавачем. Др. Черни вељаше, како то није никаква ванредност, и да је у истој кући више пута налажено Скорпијона.

изместе на Дунаво, а грађанству саветујем и саветоваћу му, да братски прегне на то, што наша пословица вели: „што ће бити јесенас, нека буде вечерас“, па да ми сви слошке прионемо на исти посао. Ја мислим, да је праведније, да терет поднесу сад очеви, него да га доцније њихови синови подносе. Они би тада имали узрока већма клети своје очеве, него што сад ови проклињу онога, који је, ради кратковремених својих користи оставио њих, да се толико година у сваком смотрењу уназађују у овим баруштинама.“

Епископ потпуно придружен овим разлозима, одобраваше сад и обустављање подизања нове цркве у Неготину и обећаваше, да ће он у грађанству потпомагати ово предузеће. Говораше: како би требало, да Ранко похита са преносом државних зграда на обалу дунавску, које би — вели — само собом донело и пренос вароши, и отпочето, неби више могло бити обустављено, и кад би он ускоро и отишао из Крајине.

У Марту месецу долазила сам ја у Београд. На позив г-ђе Томаније, да походим првог наместника, као ожењеног њеном унуком, ја пођем тамо с њом и са мојом сестром Вујовићком. То беше прво моје виђење Миливоја Блазнавца после онога јутра, кад је он, (20. Августа 1867.) са официрским кором у свити кнеза Михаила, пролазио теразијском улицом, и сећам се и данас, како ми је ово виђење млога сећања на ум извело и тешко на срце пало. И ако у томе моме узбуђеном осећању није било сенке личног злопамћења према томе човеку, — а било је признања за његове услуге за општу ствар у оном крвавом дану, — ипак, ја нисам могла себи наметути оно одушевлење, које је у то доба у земљи у опште владало према њему, узимљући га као јединог спасиоца народне династије.

После првог поздрава и разбирања о Ранковом здрављу, наместник поче: «Баш јутрос говорио сам г. Радивоју, да се ово дана испрати неколико жандарма у Неготин. Ранко је на оној тромеђи млого изложен, а чујем, да у Мирочу има и хајдука. То су политички хајдуци; ти су за нас опаснији, него горске пустахије. Ми се морамо добро чувати; научили смо се памети од *небојше*. Да је срећом наш књаз Мијаило веровао, да у Србији има и злих људи, неби данас ми кукали за њим.“

Наместник осипаше похвалама према Ранку и поуздању на Крајини, а жаљаше се на непоуздање на другим местима; нарочито говорећи о Смедереву, где је у смедеревском граду био неки број затвореника умешаних у дело топчидерске катастрофе, па их је у то доба смедеревски суд отпустио из затвора из недостатка доказа, рече: «Видите ли, шта учинише ти људи? Толико зликоваца, за које је извесно, да су помешани у убиство, смедеревски судије отпустише, као да им одобравају, што су Србију лишили књаза Мијаила. Таки су нам судови, а нису нам ни полицијске власти боље, па морамо и према њима на опрези бити. Ранку смо предали најопаснији крај, и с те смо стране без бриге; али ја се бринем за Ранка. Њега ми ваља и с добрим официрима снабдети. Он има она два официра, који су му врло одани, али му ваља послати још кога академичара; јер их он има само двојицу, — Велимировића и Младена, кога Ранко и најволе. Споразумећу се с Јоцом, да му још кога такога пошљемо; Јоца зна, који би према Ранку био угодан и поуздан, јер њему треба поуздане официре око себе имати.»

Све је ово наместник говорио са изразом пуним усрђа према Ранку, али и са неким тоном, који ми удану бојазљиву мисао и бригу за Ранков живот у Крајини, и нагна ме, да оставим Београд пре, него што сам мислила. Но поред свеколике бриге наместникове о сигурности за Ранкову личност у вршењу службе на Крајини, није никад ни један жандарм у Неготин дошао, а капетан Младен наскоро је премештен у Београд. У Неготин дође из Београда капетан Мијаило Томић, (познати из 1858. год. пешадијски наредник, друг Неше Ђорђевића) и од академичара Лаза Цукић, (такође познати у познатој интриги противу Ранка од 1859.), који беше ожењен Ракичином ћерком, и брат јој је био међу онима, што су као завереници у топчидерској катастрофи, били затворени у смедеревском граду. Али, по Ранковој жељи, према жени једнога официра, ја сам се чинила, као да ми то и не беше познато.

На Петров-дан отворена је у Крагујевцу велика народна скупштина за промену Устава.

На скупштину у Крагујевац ишао је и епископ неготински, а кад се враћао у Неготин, Ранко га дочека у селу Салашу, па га истога дана, пошто се од пута одмо-

рио, походио са свим чиновништвом и частницима општинским. У вече код епископа дође опет сам капетан Цукић, кога је епископ Симоновић пазио, и као брата Коче Цукића, бившег министра просвете и црквених дела, под којим је он постављен за епископа неготинског (1865.). Са Цукићем је епископ говорио поверљиво о стварима политичким, и казивао му, како је за време свога бављења у Крагујевцу сазнао, да наместници кнежевог достојанства, нису у најбољој слози, и да због тога Блазнавац има доста неповољности, па се изразио, како би боље било, да је само један регент, а то Блазнавац да је местозаступник целе кнежевске власти. За тим је казивао, како је митрополит Михаило велики пријатељ Ранков, а како су му и неки од министара говорили, како се они у Неготину могу за особито срећне сматрати, што имају за начелника таког човека. Капетан Цукић му одговори:

„Није ми чудо, што Ранкови пријатељи тако о њему говоре, али, што се ви код њих хвалите Ранком, то ми је зачудо; још кад знам, да не можете о њему мислити другојаче, него ја. Мени би слађе било смазати Ранка, него Турчина."

Епископ га прекине: «Пст, црниче! и дувари имају ушију. Знаш, да ће он због твога шурака и на тебе мотрити; нарочито што су те из Смедерева овамо кренули, кад је онај пуштен из затвора." [1]).

„Не бојте се ви, што сам ја овде под Ранковом заповешћу; у Београду ми стојимо друкчије", — одговори Цукић.

Ускоро за тим, Ранко добије уверења, како су ове речи капетана Цукића имале пуно значаја. Међу професорима неготинске полу-гимназије беше и Милан — Давид Рашић, негдашњи питомац кнеза Милоша и Михаила у Бечу, — један од најзанешенијих Обреновићеваца. Од како Ранко дође у Неготин, Рашић долазаше у кућу и вазда беше врло рад, да му ма у чим услужи; но, како је сиромах имао слабост, да се по који пут у друштву више развесели, што Ранко никако није могао трпети, он га је

---

[1]) Цукић је био официр при трупи у смедеревском граду. Пошто је у Смедереву живео заједно са својим шураком, који је био оптужен по ствари кнежевог убиства, и сам је био пао под сенку, те је премештен из Смедерева у Неготин, — бајаги под Ранкову управу.

вазда држао од себе удаљено и доста га пута нештедице опоменуо, да више пази на свој наставнички положај и углед. Рашић признаваше своју ману и благодарише на саветима, које је он и примао само у четири ока, и остао је према Ранку одан као и пре.

У почетку Септембра месеца, једне ноћи, између 11 и 12 часова пре по ноћи, дође Рашић у начелство и замоли старог буљукбашу, да га проведе код начелника, рекав, да има нешто важно да му јави. Пандур навикнут на подобне походе, допрати Рашића у кућу. Ранко беше у постељи, грозничав; ја изађох да примим писмо или шта буде. Рашић ми рече, да је све једно и ако га начелник не може примити, јер што је нужно, може и мени казати, па рече: «Ако би ма ко ноћас, или ово које ноћи јавио се са каквим јављањем, да г. начелник ни пошто не изилази; јер се неки спремају, да га мучки убију из мрака. Имам још нешто, али ћу то сутра казати г. начелнику.“

Пандур отпрати Рашића, а Ранко, који беше чуо, шта овај пред вратима мени говори, нaљути се: „Будала, — вели — зар се жени казују те ствари. Сад се одвојио у кафани од оних каишара, што ми сваког дана намењују смрт, па дошао ноћас да и овамо кућу узнемири [1].»

Сутра дан Ранко позове Рашића у начелству, а у подне кад дође кући, извади из џепа и пружи ми један табак просте канцеларијске хартије, на кратко испревијан и прљав, као да се дуго вукао по џеповима, рекав: „Пијани Рашић и на ово набасао. Прочитај! Разумећеш, на кога је управљено, а рукопис познајеш.»

Чим отворих хартију, познадох развучени рукопис капетана Цукића. Три и по стране целога табака беху исписане, а уметањем допуњујућих реченица утрпано да се једва могло читати. Овај спис гласаше:

„Према налогу Вашег Сијатељства, и овог пута покорно вас извештавам о расположењу овдашњег отменијег грађанства према ово-окружном управнику. Отменији људи овдашњи, не сматрају началника другчије, него као тур-

---

[1]) Била је нека компанија кајишара у затвору начелства, у којој дружини беху као прваци један сестрић погубљених Ненадовића, и син једног старог поштеног трговца ондашњег. Ови су претили Ранку да ће га убити, па му и пашквиле подметали говорећи: како ће се у овоме мутном добу убиство над њим најлакше извршити, и како ће се ускоро десити за то добра прилика, ако се он не откани свога начина рада у Крајини.

ског даију, који оће да се без примете врши све, што он оће, па се тако сад овде и врши, јер ко би смео да се противи Ранку? Чиновништво сво у обште, професори, којима предњачи неки калуђер Аверкије — професор науке христијанске а нарочито овдашњи официри и сви, само се удварају Ранку и представљају га као свемоћна. Први људи видећи то, мисле да ви имате у Ранку највећег поверења и да сте му предали савршено господарство над Крајином, јер сте га — вели се — једва и умолили да овамо дође. Људи га трпе и трпеће га, само што је данашње време још за свакога страшно, и што се искрени и поштени људи боје, да неби код вас замерени били, а млогоме је и чудо, да сте ви тако много поверили Ранку. Ја сам неким свестнијим људма дао опазити да то другчије стоји, али морам и са̂м у свему бити обазрив, јер Ранко има много присталица, па све чује и све дознаје.

„О народу овога краја неби вам имао шта друго рећи, но да је све права стока, глупо и понизно властнику који уме да угађа његовој допадљивости. Началник је сваког часа по срезовима, па се заноси са сељацима и распитује о свакој ситници, саветује им и како ће земљу да обделавају. Овако начелник побија важност и срески старешина, он се виђа више по обштинама него капетани па уздиже себе као бајаги *народни* човек и залуђује просту светину те мисли, да му ни Бог неби могао више добра учинити, него садањи „*домну* началник.“ Тако је Ранко и овде уватио за памет један број грађана, председника обштине и још неке њему подобне. Сељацима и својим присталицама учинио је по вољи што је неколико млађи људи стрпао у затвор као каишаре и изелице народне. Ово није овако, него су ови људи слободнији од своји старији, па би хтели рећи по коју реч, која се недопада началнику. Ранко је узео овај пут, да заплаши свестније људе, а куд се окрене он бајаги предикује развиће свести у народу. Па како и овдашњи судије, којима предњачи познати Станоје Лацковић пузе сви пред Ранком, г. Никола[1]) ми говори, како

[1]) Никола Поповић, у време топчидерске катастрофе био је у Београду члан теразијског кварта, а за тим као казне ради скинут отуда и одмах за Ранком послат у Неготин, за члана окр. суда. Овај — известно опет према налогу *сијатељства* — одправљао је у Београд првом наместнику извешћа о Ранку, а по својој прилици и достава противу недељних школа биће његова.

се он плаши, да ће у оваким околностима ови људи и на суду зло проћи, јер само он и г. председник не могу, а и несмеду се млого заузимати за њи. Ови поапшени све су синови из први овдашњи кућа, и фамилије су им врло огорчене због што они чаме у апсу. У грађанству се опажа незадовољство, али не сме нико на Ранка да удари, јер се овде мисли да му је за леђима ваша моћ, и опет што се и он сматра као сродник династије.

«Због предузећа за измештај вароши на Дунаво, ја вас и овога пута понизно извештавам, да ће као два и два — четири, Ранко проћи другчије са овим, него што замишља. Неки од први грађана наваљивали су на Г. Евгенија, да на челу њи подпише прошеније на Намеснике, да би се ово обуставило за сад, или барем, докле књаз постане пунољетан па су и мене молили да му говорим, но Г. Епископ не сме да писне од Ранка. Синоћ ми баш рече: „Оставимо човече, ове државне зграде не вреде ништа; још једна поплава нека дође, па ће ову моју чатрљу срушити ми над главом. Људи виде, да човек не даде ми ни цркве подигнути, а у ономе трапу баш више немогу да служим. Оставимо Ранка, нека он, ако му се̂ само могне, извуче нас из ови бара, а кад се подигну државне зграде на Дунаву, нека се онда Неготинци рачунају са њиме како знају, ја га не узимам себи на душу.»

„Г. Евгеније зна како Ранко стоји са Митрополитом а и са Министером Матићем, па га трпи, да избегне друге неприлике, које би му он код ових могао створити.

„Измештајем државни зграда на Дунаво, Ранко тражи само славу за себе, но ја мислим, да ће он ту своју сујету платити својом главом пре, него што ће се њом накитити. Али ја сам уверен и о томе, ако се овај човек за раније не обустави на кошији за својом славом, доћи ће дан, који може донети млого терета лично на вас, јер је известно, да ће због овога у Неготини планути буна, а ви ћете бити окривљавани, јер, као што реко овде се држи, да сте ви Ранку одрешили руке, да овде ради што год оће.»

Овде је концепт прекинут, а нигде није обележен, кад је писано. Докле сам ја читала и разбирала овај уметцима утрпани рукопис, Ранко је ћутао; кад ја доврших, он узе хартију из мојих руку, говорећи: «Ја сам помишљао: ко ли се у Београду сети, да ме усрећи тако поузданим офи-

цирима, као што су Томић и Цукић, а оно мој стари пријатељ. Није му било довољно Никола Поповић и други његови повереници, већ ми је послао и Лазу Цукића, да ми олакша у теретима службеним на опасној тромеђи. Милиоје има право, што чини тако. Мени то и треба, кад се ја нисам уставио на свом првом уверењу: да се тај човек неће отканити мене до гроба мога или свога. Човек се учи памети, док је год жив.

«Мој капетан Лаза, кад ми дође на пријаву на службу, беше се упреподобио; погружен, чисто да плаче. Прича ми: како га је господин Блазнавац убио; бајаги му рекао: „Сматрајте се за срећнога, што се крећете из Смедерева, где сте поред вашега шурака могли пропасти. Ја вас шаљем Ранку, да под његовом управом својом тачном службом скинете са себе сенку, због које сте тешко и остали у војсци.“ Лаза ме увераваше о својој невиности у ономе, у чему га ја нисам питао, и молио ме, за моју наклоност и заштиту код владе у Београду. Сит ми се најадиковао, а мени га било жао. Ја сам му рекао, да код мене може бити потпуно спокојан, само да се труди тачно и искрено у вршењу своје службе. Ја никад нисам ни према коме могао бити злопамтило, а најмање би се хтео сећати неповољне прошлости према моме потчињеном официру. А гле, су чиме ми он враћа? Лепо је инструјисан у Београду.

„Ти ћеш, — рече ми Ранко, — жену Цукићеву предусретати као и до сада. Она је официрка, а међу женама, нарочито, кад су ове у ком месту, као позване, да својим понашањем дају другима примера, ни у којој прилици уљудност не сме бити поремећена. А што се тиче мене, ја ћу мога капетана оставити на миру, нека се сиромах и даље бакће, како ће склапати и подносити о мене извештаје *његовом сијатељству*.[1]) Нек му је хајир, ако му добра донесу.“

Ранко ми даде концепт, да га копирам.[2])

---

[1]) Намесник Блазнавац, протурао је преко својих присталица како њему, као првом преставнику владалачке власти, и као блиском сроднику владаочевом, по праву припала титула *сијателсгва*, па су ти његови људи — нарочито војничког положаја и настајавали да доказују по народу, како он има дупло право на ту титулу.

[2]) Кад је после четири недеље пошао за Београд, Ранко понесе са собом концепт писма капетана Цукића, а шта је с њим учинио нисам га никад питала; морао га је дати коме, јер га сада нисам могла наћи у његовим хартијама.

Према предпису војног министра Ф№ 4476, под 15. Септембром, као командант крајинске народне војске, Ранко је имао ове јесени да изврши са бригадом I-ве класе седмодневно логорско упражнење. Пошто су виногради обрани и поља од усева очишћена, 28. Септемб. изда он наредбу за мобилизовање војске I. класе, и сав распоред према томе. Логор је постројен на један сат од Неготина, у селу Џаљеву, код општинске суднице, коју је заузео командант са својим штабом. Седмога дана, логорска упражнења завршена су маневром са паљбом. У очи дана маневра, око неко доба ноћи, спавајући са̑м у једној соби, где су прозори били затворени само древеним капцима, Ранко кроза сан чује, да неко дрмне капак, мало даље од постеље, где је спавао, и мислећи да је како јављање, скочи с постеље, викнув: „сад, сад!“ Кад отвори капак, не виде никога до неколикѐ војника, који су мало даље у судничкој авлији спавали. Мислећи, да га је можда сан преварио, упали свећу, погледа свој часовник, на ком је било два часа после поноћи. Погледа по соби, и види под прозором, на који је дрмано, комадић савијене хартије, испод капка у собу протурено; развије и прочита: „Господин наћалник, не забеш јутра на паљба, ће не врнеш се.“ То је било написано плајвазом и невештом руком; свако слово за себе.

Видев, да је скоро време општег устајања, отвори врата, пробуди свога пандура, пред вратима, позове с поља — с противне стране пред вратима стојећег шиљбока, и запита: ко је мало час долазио на његов прозор, и да ли се који од војника у авлији спавајућих скоро дизао? Шиљбок одговори: да од пре по поноћи нико није улазио на капију у судничку авлију, нити се који од спавајућих војника дизао, нити је он икога видео са стране, где је он стајао, него је можда когод улазио у авлију са стране брда, преко плота, који је позади куће низак био. Ранко се не задовољи тиме. У споредној соби пробуди генерал-штабног официра Стеву Велимировића, па му преда ону хартицу, с налогом: да пре, но што би и један од војника у авлији спавајућих кудгод се мако, — а и самога шиљбока позове у канцеларију и да опроба свакога, да ли би умео написати што, па ако би такога нашао, да га заостави у судници под строгом стражом, докле би се свршио маневар. Генерал-штабни официр изврши налог и увери се, да ни

један од речених војника није знао написати ни једнога знака азбучног.

У расвит дана у јутру, војска измаршира. Полу-бригадни команданти, капетани — Лаза Цукић и Мијаило Томић, командовали су: први првом полу-бригадом са три батаљона вршио је напад, други другом, са два батаљона, држао одбрану положоја. Коњица и окружна артилерија — неготинска и кладовска батерија — била је у дјеиству. Канонада је била жестока; разлегала се преко Неготина и преко Тимока. Око једног часа по подне, на један мах све је умукнуло. Око четири часа дојури Ранков пандур на коњу, узплахирено говорећи: „Дајте одмах чаршафа и што год има од старог коначана платна, што пре, — иште г. началник.“

Ја зачуђена, загледах се у пандура, а он додаде: «Несрећа! изгибоше толики људи; пуна је већ болница рањеника. Срећа, те г. началник не остаде на маневру.“

Ја цикнух: „Каки рањеници, од Бога да нађете?!“ Све страхоте изађоше ми пред очи, и једва запитах: „Чича Јоване! је ли Ранко жив? је ли рањен?»

Старац одговори: «Ћути госпођо! хвала Богу, није рањен, а ишло се да не буде жив. Г. началник је у болници, смештају рањенике.»

Дадох тражено платно и пандур одјури.

И војници враћајући се из логора, пролажаху поред начелства; многи од њих имао је главу или руку пешкиром подвезану, па су међусобом викали: „Каки су то командири? Зар се тако ради на маневрима? и пр. Неке уставих и питах, шта се догодило? Они ми одговараху: „Шта! да смо ударили преко Тимока на Турке, неби нам било горе. Да небеше г. началника, остало би нас половина на маневру; но срећа, те он не погибе међ нама. Ваљада је неко и тражио то.»

Настас Маринковић, командир неготинске батерије, одведе батерију на своје место, па се врати. Ја га сретох с питањем о догађају; он ми одговори: „Ето, шта! смислили људи, како да убију Ранка, па изабрали маневру за то. Њему се до данас није могло доказати, да се њему овде ради о глави. Да и ми сви не улетесмо у ватру за њим, неби се он данас с маневра вратио жив кући својој. Кад дође, иштите, нека вам покаже дар, што су му браћа била спремила.“

Настас ми казиваше: како је нападна полу-бригада, ударајући преко винограда на положаје одбране, распаљена знацима трубе, прешла у истинско непријатељство; метала у своје пушке камичке и шљунак, и рањавала војнике на противној страни. Пред очима командујућих официра проливана је крв, без да су ови обраћали пажње на то. Кад је са̂м командант то опазио, он је својом трубом позивао командире, да паљбу прекину, али ови, не обзирући се на заповести командантове трубе, наређивали су својим трубама све жешћу ватру. Командант мислећи, да је каква забуна код командира нападне полу-бригаде, одправљао је тамо једног за другим своје ордонансе, с налогом: да се паљба прекине, али се борба развијала све жешће, као да нико тамо није чуо заповести команданта. Најпосле, са̂м командант полети тамо, где се од дима барутног ништа није видело, и викао је колико га грло доносило: „Господо капетани! прекидајте паљбу!“ Но ипак, и ако је артилерија давно била умукла, пушчана се ватра није дала прекинути, као да командири нису ни командантовог гласа разумевали. Ранко скочи с коња, улети са̂м у дим међу распаљене борце, и својим гласом, својом сабљом, и својим рукама једва прекине борбу. Настас и Велимировић, вичући за њим, да не иде међу борце, и сами поскачу с коња и полете напред, где и сва штабна руља за њима у дим улети.

Кад се маневар овако прекине, — а већ је било доста и теже рањених војника, и кад се раскрчи место најжешће борбе, нађе се ту један комад плаве мараме са белим бобицама, која је била увијена око једног свог краја, у коме је био завезан један врло велики пушчани фишек са два куршума, мејсобом везана жутом жицом — куршум *синџирлија*. Четовођа га да батољоном командиру, а овај га преда Ранку, рекав: „Срећа и твоја и наша господине! а ова је јабука теби намењена. Међер ти знаду нарав, да oћеш да улетиш у ватру, и да ова господа не упадоше за тобом, паљба би се данас свршила, кад би ти пао.“

Кад Ранко дође кући, ја га дочеках питањем. Он поиска од пандура и даде ми нађени фишек: «Ето, — вели — зао дух, што годинама за мном иде, дође и на Тимок да посеје квареж у народу, а ја и овога пута могу

речи: *Дабо је неуспешно одиграо своју улогу, а мене је сачувао Бог.* Мој капетан Лаза беше заспао, и да га ја не пробудих мојом руком, Бог зна, на чем би се данас свршило. Људи падају као муве пред његовим очима, а он угаипио, па као да не зна ни где је. Да је на његовом месту био који од оних, о којима ја водим другчијег рачуна, скресао би га данас сабљом, таман да ми је из ока никао. А Лазу сам оставио на миру; доста му је мучења у самоме себе, што му није испало за руком, да оствари своју жељу. Велимировићу сам рекао: кад буде писао војном министру извешће о логорском упражнењу, да не терети полу-бригадне командире због закључка маневра. Мени је све једно, ако би се коме у Београду свидело, да и мене окриви за проливену крв. Ја ћу се старати, да се ови људи из болнице што скорије својим кућама врате, па после, Боже здравље, куд ћу се ја окренути."

Нађени фишек Ранко даде, да се метне на његов радни сто у начелству, како би га људи долазећи ту видели, те ако би когод познао мараму, у којој је био замотан. [1])

После неколико дана Ранко се разболе од врућице, (тифус) са изливом (бљувањем) жучи. Окружни физикус, д-р Черни беше се веома препао; он питаше болесника: За име Бога, г. начелник, где сте тако могли простудити?" Ранко му одговори: „Нисам простудио, већ на маневру прожучио. Према томе ме и лечите докторе."

Крајем Октобра, чим се од болести придиже, пође у Београд; тражио је од свога министра повратак у Београд, неопредељујући место службе. Миристар му обрекне, ако немогне успети у чему другоме, да ће га превести за начелника београдског округа. Ранко се врати у Неготин, но ипак слабуњав и лошим расположењем; очевидно беше почео здрављем опадати, и говораше: да ће пре дати оставку на службу, него даље у Неготину остати.

Први наместник није ни пошто хтео примити предлог министра унутрашњих дела, да се Ранко ма и као окружни начелник у Београд врати, а одобрио је његов премештај из Неготина на коју другу страну. 26. Новембра у вече, министар Радивоје јавља му телеграфом, да је премештен

---

[1]) Онај, које имао овај фишек код себе, морао га је бацити чим је ватра пушчана прекинута, те да се неби нашао код њега при визитирању, које је и чињено после.

у Пожаревац. Знајући, да је Ранко лошег здравља, министар му вели, да може, ако хоће остати у Неготину до пролећа, или докле неби прошли дани најљуће студени. Но он, као притиснут неком чамом, под оним влажним и магловитим поднебијем, венуо је с дана на дан, и једва је дочекао да пође из Неготина. За дан—два, распродаде и распоклања сву тежу покућину, а неку част оставио у кући, где је на његово место долазио Стева Лукић, његов пријатељ. 29. Новембра предао је дужност окружног начелника Васи Божићу, помоћнику начелства.

За годину и четири месеца дана, поред унутрашње службе и обдржавања политичких односа на три границе, Ранко је постигао и утврдио на Тимоку поделу воде, у корист српских држављана, суседа око реке. Како су Турци на својој страни на Тимоку, самовољно подизали сувишан број воденица, па тако зајажујући воду, пребацивали излив реке на противну страну, годинама су опустошавали Србима најплодније њиве и ливаде око Тимока, у исти мах сметали овима, да и они на својој страни дижу воденице, те је због тога било вечито трвења и непријатељства између обитатеља с обе стране Тимока. Српска је влада, толико пута имала већих главобоља због излива воде на Тимоку, узроком турских воденица и јазова, па опет никад није могла у томе помоћи својим поданицима, нити је окружна власт у Крајини умела наћи начина, да заштити интересе Тимочана према суседним Турцима. Ранко, у пријатељским односима са Азиз-пашом, настане око тога, и расчисти све те спорове на угодан начин за обе стране. Сувишан број турских воденица порушен је, а углављено, да неби нико ни с које стране на својој земљи самовољно смео подизати воденицу. Прво су се морали суседи преко реке међу собом споразумети о подизању воденица на својим земљама, па сваки својој власти јавити, да ова, према своме међусобном споразуму у одређени дан изашље свога чиновника са инжињером, да на лицу места одреде једновремено подизање воденица на обе стране; нити их је смело бити више на једној, него на другој обали. Тим начином, српска села на Тимоку, обезбеђењем својих земаља од поплаве, стекла су једно благодетно право на пограничној реци, а и српским је властима отклоњена непрекидна главобоља о воденичном спору на Тимоку.

Ранково нагло спремање да пође из Неготина, изненади Неготинце. Епископ Симоновић дође и на све му начине говораше, да преко зиме остане у Неготину. Говораше му: „Та куд си наго човече, у ово доба, кад те нико не гони? Видиш, да си још и слаб, па можеш и прозебсти и главом платити. Остани до пролећа! знаш, шта си предузео, па гледај, зимус те спреми што материјала, да на пролеће положимо бар један камен у темељ тамо, где би те народ овог краја вековима благосиљао.“ Ранко му одговори: „За моју главу, све једно ми је: ако ми је суђено, да је скоро изгубим, то ме ни овде неби мимоишло. А што се тиче предузетога, ни ја заподенуо мисао, — као први, нити је ја окончао, — као посмедњи. Ако се нараштају овога краја додија у овом риту живети, она ледина на обали дунавској, неће никад са свога места утећи. Кад је на својој плодној грбини вековима носила Аваре, Варваре и Римљане, неће одбити Неготинце, као српске синове; и доцније ће се наћи народних служитеља, који ће бити вољни, да их потпомогну, да се из ових ритова извуку. Што се тиче благосова и славе, које би ја из тога великог дела за себе могао добити, и то прегоревам драговољно, и од свег срца желим, да се после мене који други старешина овога краја њоме јенакити, као што и вами, као глави цркве овога краја желим, да дочекате да благословите постављање темеља нове вароши на Дунаву, и народно признање у томе, да остане везано и за ваше име. Ја сам болестан; овај ме ваздух мори; с тога хитам, да га оставим.“

29. Новембра Ранко испрати у Видин Азиз-паши писмено „збогом.“ 5. Декембра у Пожаревцу доби писмо из Видина, којим му паша изјављује своју жалост, што га тако брзо губи из суседства свога.

30. Новембра, кад Ранко пође из Неготина, јутро беше врло студено; слана и мраз покриваше све; кроз загушљиву маглу једва се виђаху прве куће на улици. Изашав из варошког атара, даље у поље, угледа се сунце; јављајући се са стране Дунава, силом своје зраке пробијало је густу маглу, која се при заходу сунца вазда спушта над Неготином, покрива га и са његовим ритовима одваја од простора дунавских равница, као кад би намерно хтела сакрити варош од спољног погледа и од првог зрака сунчевог. Сав пространи простор између вароши и дунавских

обала, под мразом и сланом, блистао је под сунчевом зраком, као у кристалу. Ранко устави кола, подиже се, гледао је око себе ледена поља сунцем обасјана, па се окрете пут вароши, која у своме простору сама за себе као осечена од своје дивне околине, беше обвијена сивом, непровидном маглом, протежући се до околних висова. Гледао је неколико секунда, па рече: „Мрачни Неготине! Ти проводиш векове у риту, у магли, жељан сунца божијег, што озарава сву твоју околину, као да на тебе лежи терет тешких грехова. А ја?! — — — Збогом, Неготине! ни ја теби крив, што и даље остајеш у риту у магли својој, ни ти крив мени, што те остављам са оваким осећањем.“ — Окрете се сунцу, прекрсти се, по своме обичају, рекав: „Боже правде, буди ми милостив!“ Седе у кола, и силом своје воље отурујући од себе немила сећања, на измаку неготинског атара запева: «Сунце јарко, обасјало дубраве и луке.“

У Радујевцу, где се до три часа по подне имало чекати на долазак галачке (последње) лађе, до подне се искупи сво чиновништво, велики број грађанства, и људи са села, што су тога јутра, долазећи у варош на празновање народно (Св. Првозваног Андрију) били изненађени гласом, да начелник оставља Крајину, и похитали на Дунаво, да се с њим виде и опрости. У Радујевцу је Ранко давао ручак својим пратиоцима. При ручку беше много здравица. Неготинци, желећи среће старешини, с којим се растајаху, изјављиваху своју жалост, што овај тако брзо између њих одлази, и у својим здрувицама заветоваху му се: да његову мисао и спрему за измештај своје вароши на Дунаво, неће напустити. Између много речи, чуше се и ове: «Ма где да будеш, ми ћемо те потражити, да дођеш међу нас; твоје је право, да својом руком положиш први камен на оном дивном месту, које ће отворити Крајини сјајну будућност. Наши потомци славиће твоје име, помињући те као човека, као управника, који је најкраће заповедао Крајином, а највише јој добра учинио, сећајући се и нас, који, за будућност њихову, жртвујемо своју садашњост.“ и т. п.

Ранко заблагодари и овако одговори: „Кад би жеље човекове биле довољно, да се из њих створи рај у пределу њему допадљивом, из мојих би жеља поникао рај у овоме пределу, — за вас, браћо Неготинци. Лепе су моје жеље

међ вама биле, као што су лепе и ваше изјаве, данас, кад се са мном праштате. Но само жеље, и само изјаве, не стварају никад ништа, а до дела и много мањега не долази се олако. Ја данас желим Неготинцима сва блага овога света, и да их уживају тамо ће су. Тамо, ђе су, велим с тога, што одлазећи из њихове средине, односим собом тврдо уверење, да се Неготин из својих ритова неће кренути никад никуда. Ђе га данас ја оставих маглом замотана, ту ће га и суд божији наћи, — опет маглом замотана.“

Око 3 часа по подне, Ранко се опрости с Крајинцима, и отплови лађом уз Дунаво, још подуго чујући од радујевачке обале одјеке музике и бурних узвика: „Срећан ти пут, живео! живео!»

3. Декембра (1869.) Ранко стиже у Пожаревац, на своје ново опеределење. Као са новом вољом и енергијом радном, примајући дужност окружног старешине, поздравио се с Пожаревљанима са речима: „И ако нисам полицајац, ни по науци, ни по срцу своме, ја ћу се старати, да и на овоме крају, у овоме месту, и као власт у своме положају, и као човек и грађанин међ вама, свом својом могућношћу послужим народу и земљи својој.“

Пожаревачки је округ највећи у Србији; бројем становништва, у својих седам срезова представља два друга округа, те су према томе и послови морали бити огромни. Но, немајући заграничних веза, као у Крајини, на три границе, које у доба тешких унутрашњих прилика налагаше непрекидну опрезу, бриге и двогубу усталност радну, Ранко говораше, да је у Пожаревцу, у пословима више природе у опште за себе налазио мање терета, но исто тако и мање радне повољности. Али су га у Пожаревцу сусреле и таке прилике, које му беху прековише немиле, и он их сматраше као рушиоца спокојства општег и појединаца; као непријатеља државног поретка у земљи. У Пожаревцу је застао општи раздор, опште неповерење, општу омразу међу чиновништвом и грађанством, — између ког је, изишао страховити џелат, Станоје Рогић, један од убица кнеза Михаила, и још неки саучестници убиства, који су, као рођени Пожаревљани, имали многобројне породице, сродства, кумства и пријатељства, што су заостали сви у месту живећи,

и под проклетством народним, и под присмотром полицијске власти.

Било сувишном ревношћу полицијске власти у надзору грађанских кућа и лица, која су раније живела у ближим везама са кућама убица и саучесника убиства владаоца, било како друкчије, тек је за једну годину дана међу пожаревачким становништвом створена провала општег раздора, неповерења и сумњичења, тако, као да и два ока у глави беху изгубила свако поверење међ собом. Овако стање у једном месту, које је сматрано као прво после престонице, на првоме кораку задало је Ранку најозбиљнијих брига, и он се реши, да му, пошто по то лека нађе. Налазећи у Пожаревцу свесних и честитих људи, међ којима на прво место беше његов пријатељ Васо Маџаревић, као председник окружног суда, нашао је и усрдне потпоре за своју мисао. После првог распореда канцеларијских текућих послова, које је он, према своме познавању народних потреба, вазда сводио на *најкраће* и *најпростије*, и после прве походе у округу, сазове у сали прве гостионе у Пожаревцу збор: свештенство, грађанство и чиновништво, без разлике политичке боје. На првом томе састанку, где су људи с неповерењем и зебњом долазили на позив новог управника, овај изађе пред њих отворено са својом мишљу, и упозна их са цељи њиховог састанка. А то: *За међусобно обавештење, споразум, и уједињење друштвено; за васпостављење опште слоге, поверења и љубави братске међу сaграђанима; за рад уједињеном снагом, за оснивање користних установа за просвету, удружење и развијање благих обичаја друштвених: — искључујући сваку партијску мисао*, и т. п.

Грађанство и чиновништво, под чамом раздора, неповерења и сумњичења заморено, једва дочека руку вољну и моћну, да му смакне с очију онај црни засенак, усрдно пригрли исту. Поштена мисао и жеља новог управника међу Пожаревљанима, нађе сјајног одзива, а први плод овога, било је уређење „Пожаревачке Читаонице“; — њено снабдевање потребама за просветно развиће и удружење становништва. Читаоница, као просветна установа, која је тек мало раније, заузетошћу патриотичних и слободоумних људи у Пожаревцу, при општем притиску заведена била, сад је с нова оживела и постала зборно место, где су се њени многобројни чланови, под председништвом окружног

начелника, у пуној слози и поверењу саветовали о потребама друштвеним.

Овим начином разведри се и исчезне она партијска тмуша у Пожаревцу; људи се удруживаху отворено, пријатељи се виђаху без зазора, свако се лице разведрило и овеселило.

Ранко је предњачио удружењу и слози чиновништва и грађанства пожаревачког. Тако успокојен у окружној вароши, пошао је обилазити округ у свим срезовима. Делећи сво своје време на службене радове у месту у начелству, и у народу на штудирање народног живота и народних потреба, старао се о народном благостању, никад ни у чем не заклањајући самога себе од терета у томе.

У Пожаревцу као и у Неготину, команда народне војске била му је поверена. У пролеће и у јесен на логоришту код Пожаревца сабирало се по 12—13.000 народних војника. Логорска упражнења вазда су завршавана великим маневрима и сјајним успесима народне војске.

Спомен бављења и деателности Ранкове у округу пожаревачком остаће сачуван на даља времена. Најзнатније дело његове дејателности огледа се, и вековима ће се огледати у просецању *Горњачке Клисуре*. Отварање и зидање друма кроз непроходни теснац обалом реке Млаве поред манастира *Горњака*, водећи на Омоље, — Жагубицу, од куда се преко голубињских планина прелази Зајечару, потребовало је тешког и дуговременог (трогодишњег) рада, као да је нарочито спремано за ванредне догађаје и потребу, која је у брзо дошла. 1876. године, српска војска с батеријама и ратном спремом у маршу на Зајечар, у бој против Турака, није осетила тешкоћа врлетних предела, кад је пролазила Горњачком Клисуром, која је вековима била позната као страшило за путнике, и пустахиско гњездо у млавском Ждрелу. [1])

---

[1]) Отварање горњачке *Клисуре* вршено је прекомерним тешкоћама, које због пустог предела и тешке набавке потреба за живот, које због огромних тешкоћа у изради, нарочито у време зимњих мећава, кад је сав предео бивао затрпан снегом и ледом, кад су и раденици, ратосиљајући се свих материјалних награда, толико пута напуштали рад и бежали из Клисуре. Окружни инжињер, Димитрије Стојановић, (сад директор српске железнице) већином се бавећи у горњачкој Клисури уз радине, поред помоћи среских власти, често је пута потребовао помоћи и присуства окрж. начелника. Ранко је одлазио у Клисуру у свако доба и по толико дана остајао тамо, ободравајући радине на издржљивост радних и елементарних тешкоћа. 1871. год прозебе и разболи се у манастиру Горњаку. Око половине Новембра врати се кући по најгорем времену и паде у постељу, укочен ревматизмом у целом телу, а колена му отекну

Задатци ове врсте, и ако пуни личних терета., Ранку беху много милији, него канцеларијски полицијски послови. Посведневне канцеларијске ситнице, вређале су његов раденички дух, навикнут на дејателност узвишеније природе, те кад би год више дана остао у месту при посведневним канцеларијским пословима, осетио би се суморан као под притиском неким, па би кад-кад и рекао: „Хеј, судбино моја! свела си ме на најнижу сферу службеног занимања; доспео сам, да расправљам између пожаревачких жена кавгу око једног пилета, што је прелетело суседов плот и да чиним расправу између мужа и жене, који ни сами не знају, зашто су се побркали, а ја морам истраживати начина, како да их измирим и сложим. Овака ми је служба одвратна, она ме заморава и умно изнурава, али сам се решио, да издржим све до кнежевог пуноЉетства на месту, где веле, да сам нуждан ради сигурности општег поретка." После оваких речи, обично би остављао канцеларијске послове на свом поузданом помоћнику, Димитрију Пујићу, па би одлазио у округ да се разгали у прегледу рада и других вршиоца државне службе у народу; да види стање путова, да се извести о усевима у народу и да походи школе, где је он најрадије сâм собом објашњавао ученицима ствари користне за развиће дечијих појмова; учитеље похваљивао и ободравао их у тегобама наставничке задаће; по учитељевој пријави делио ситне награде најбољим ученицима. Из народа се вазда враћао као духом обновљен.

За две—три године ишао је Ранко у Београд свега два—три пута, и то, или због употребе парних илица, или по другој неопходној потреби. Из Београда се враћао осетно замишљен и ћутљив, па се опет разгаљивао, и веселим лицем предњачио удружењу и слози Пожаревљана."

10. Августа (1872.) на дан пунолетства владаочевог, сви окружни начелници позвани су у Београд на ову светковину. Намесници су предали младом кнезу врховну

као набујан квасац. Толико времена остане у постељи као проштац лежећи и горко се патећи; тек у идућој години, кр јем месојеђа лекари га подигну и испрате у Београд у парну илицу. Кад се врати у Пожаревац — у Марту 1872. — као опорављен, опет мораде поћи у Клисуру. На приметбе лекара и молбу у кући, да се не излаже пролећној влази и студени ветрова у Ждрелу горњачке Клисуре, он одговораше: «Клисуре се не отварају без крвавог зноја народног и без труда и пожртвовања старешина његових. Кад рад у Клисури буде свршен, ја ћу се моћи спокојније одати бризи о своме зрдављу."

управу земље. Кнез је одликовао првог наместника генералским чином, кога пре у кнежевини није било и поверио му састав нове владе. Генерал Блазнавац као председник владе, с нова узме портфељ министра војног и грађевина. Светковина се свршила; силни свет, који се беше у Београду стекао, разишао се.

Ранко заоста у Београду неколико дана ради својих домаћих послова. Ту сазна о интригама, које су сад с нова под окриљем и по наредби генерала Блазнавца против њега поведене. На заузимање неких пријатеља, Миливоје је дао реч, да ће Ранка вратити у војску, чим млади кнез постане пунолетан и прими кнежевску власт, па сад, кад је то већ остварено, и он дошао за шефа владе и војске, да би се отресао овога, а оправдао неодржање своје речи, он позове мајора Милутина Јовановића (потоње генерал) и нареди му, да он, са још једним известним официром дође њему на *«рапорт»* с том изјавом: како је, бајаги, официрски кор дознао о намери г. министра војног, да врати Ранка у војску, па осећајући се веома несимпатичним према овоме, моле г. министра, да одустане од своје намере, којом би се — вели — онезадовољио цео кор официрски. [1])

Сазнав то, Ранко напише оставку на државну службу, коју беше решен оставити. Оставку је написао у том смислу: Како благодари владаоцу на поверењу, које му је намесништво поклонило у доба тешких прилика у земљи, и које је он примио ради одржања поретка и сигурности унутрашње, за мирније одгајење младог владаоца, а, пошто је то велико дело срећно довршено, он је молио владаоца, да му уважи оставку с повраћањем у стање покоја, онако, како је и пре тога био.

Са тако написаном оставком, 16. Августа оде прво Хранисаву, а овај га дочека на првој речи питањем: „Шта је с вама? Видим, да се покреће у војсци, а за вас нема ништа. Зар Блазнавац још није могао доспети, да вам нађе

[1]) За ову радњу генерала Блазнавца, Ранко је одмах тада дознао, а 1876. у време српско-турског рата, у Септембру месецу, кад је пуковник Милутин Јовановић придат дринској војсци, он му и сам ово потврди и казивао му, — као што су му и други млого раније казивали: како је Миливоје и за живота кнеза Михаила и као намесник кнежевог достојанства, па и после као повторно војни министар, код официра пањкао Ранка, оглашујући га као нединастична и као човека задахнута револуционарним идејама; — као човека у свако доба опасна за поредак државни.

определења? Ви сте у полицији свршили свој задатак, и Миливоје је дужан, да вас сад поврати у свој елеменат, од куда вас је он истиснуо, кад му је било потребно. Миливоје се нема сад више никога бојати, да му може ма у чем штетан бити; сад би био дужан, да исправи свој грех према вама. Јесте ли му говорили што?«

Ранко одговори: да нити је говорио, нити ће му шта говорити, пошто зна, да Миливоје неће никад променути својих осећања према њему; а као највећи власник у земљи, код кнеза још врло млада, и њему, као свом рођаку предана, извесно је, да ће се он тим користити, да задржи власт у својим рукама, докле му год могуће буде, па ће и успети у томе. «Миливоје — вели — има највећих заслуга према кнезу Милану; ја немам никаквих. Он хвали мене и мој рад, говорећи јавно, те да боље завије своју праву мисао. Ја морам да се што пре од свега удалим и не окаљаном чашћу да измакнем испод руке тога човека.»

Ранко покаже Хранислава своју оставку и замоли га за савет у томе. Хранислав му одговори: да му он никако неби могао одобрити подношење оставке тада, кад је млади кнез примио државну управу у своје руке, јер је мислио да би Миливоје употребио тај акт да докаже кнезу, као да овај није вољан служити наследника кнеза Михаила у личности Милановој.

Хранислав каже Ранку, како је он још прошле године био упутио једнога човека, да код Миливоја разбере, шта мисли о овоме; хоће ли га враћати у свој природни положај, или је науман, да га остави да своју најбољу снагу истроши по внутрености у струци, која није његова. „Миливоје је — вели — много говорио и одговорио томе човеку: Да му је познато, како је „г. Алимпићу“ у Крајини у последње доба нешто било постало несносно, и бојао се, да га не напустите својим потпомагањем; али, од кад сте премештени у Пожаревац, он зна, да сте тамо потпуно задовољни. Говорио је, како сте ви у Пожаревцу нашли много незадовољника са садањим стањем ствари, и много немирних духова, па сте све то некако сложили и прибрали око себе. Говорио је, како сте ви човек од слободоумних начела; истина, мало и сувише према нашем још ровитом стању у земљи, али опет, он зна, да ви умете оне друге држати у својој руци, па и њему то није противно, јер у

случају чега неповољног, лакше је тражити рачуна од једног крупнијег, него од руље ситнијих. С тога је он — вели — науман, да вас остави у Пожаревцу, докле се год узмогне, тамо међу Пожаревљанима, од којих сте ви умели као неко либерално коло око себе савити, и где се осећате сасвим повољно, као неки засебан господар. „А ето и Београд му је — вели — сад близу, и лако му је доћи, кад год се зажели да нас види.“ Говорио је, да је он уверен, да вам није жене, која тежи у Београд због своје фамилије, ви сами не би скоро пожелели растати се с Пожаревцом и Пожаревљанима, који су вам тако одани. Тако је — вели — Миливоје говорио томе човеку, и хвалио вашу радну усталност, али се видело како му не годи ваша либералност, која се — вели — у данашње доба неби могла дозволити код другог ког старешине у народу, и само се вами дозвољава с тога, што се у вами има великог поверења као у сроднику покојнога кнеза. Па, пошто је он тако тврдио, да ви сами неби радо оставили Пожаревац, ја би вам саветао: у место оставке, да се сад обратите на њега лично, са својом жељом да се кренете из Пожаревца, — наравно у Београд, њему под око. Ако му неби хтели лично говорити, ви напишите сад одмах. Ја бих рад био да видим, шта ће вам одговорити.“

Ранко послуша, врати се кући и напише што следује, под адресом — Господину Генералу Миливоју Блазнавцу, председнику министарског Савета:

Многопоштовани Господине!

„Вами је познато, да је ужасна топчидерска катастрофа застала мене у стању покоја.

„Земља наша беше тада дошла у опасност, и ви се господине јуначки истакосте напред, да је сачувате од преврата и пропасти могуће.

„У томе моменту, ја дођох к вами на позив, и ставих се на расположење, те да вас потпомогнем у томе одважном патриотском делу. Ово учиних не зато, што сам био гладан или службе жељан, него чисто зато, што тада видох, да су ваше мисли и осећања, ваша политичка убеђења она иста, која су и моја.

„Ви ми тада пружисте руку уједињења, и позвасте ме у државну службу, у којој да вас потпомогнем одржати ред у земљи, и очувати династију Обреновића у младоме кнезу Милану.

„При ступању потекар у службу, ја тада жељах, да ме употребите у војној струци где сам и пре био, и за коју сам спреман; али ви нађосте, да сам за ондах нужнији у народу ван Београда, и то у струци полицијској.

„По вашем тада нахођењу, ја се примих службе полицијске, и без обзира на моје личне и домаће интересе, одох ван Београда у народ, те да вас само што боље потпомогнем у вашем тешком задатку за отаџбину.

„Од тога доба ево већ прођоше четири године, а ја још једнако ван Београда служим, а моје се домаће стање штети и растројава.

„Но сад, пошто сте ви са вашим друговима велико дело срећно свршили, отаџбину нашу и младог кнеза Милана очували, ја се обраћам вами са молбом овом, за премештај у Београд са службом, коју ви сходну нађете према мене и моме положају.

„Не тражим унапређења, него молим само за овај премештај, јер ми је преко нуждан због мојих личних и домаћих одношаја.

„Ја се вами за ово молим, јер знам, да ми ви то можете учинити. А ја вас мојом часћу уверавам, да ћу вас и од сада свесрдно потпомагати у сваком патриотском делу, и да моје понашање никад неће дати повода, да би сте са мном били незадовољни.

„У потпуној нади на ваше добро расположење и пријатељство према мени, част ми је назвати се ваш

16. Августа 1872.
у Београду.

Особени поштовалац

Р. Алимпић.“

Овог дана генерал Блазнавац, као нешто слаб, остао је код куће; Ранко однесе своје писмо и преда га у кући жандарму, који пред његовим очима унесе у кабинет, јављајући генералу од кога је. Блазнавац узме писмо, отвори га и прочита; сгњечи хартију у својој песници, обрне се човеку, који се у тај мах код њега десио, и на чију оданост

мислио је он да може рачунити, па рекне: „Тражи Београд! скоро ће наћи Ужице.“

После два сата Ранко је знао, како је његова молба за повратак у Београд код Блазнввца била примљена, па пођe Храниславу, те му каже, и каже да је опет науман да поднесе оставку на службу. Јер, пошто је Миливоје, користујући се општом несрећом, у први мах докопао сву власт у земљи; тиме успео себе код народа, — нарочито, код Обреновићеваца популарисати, и поред младог владаоца одржати се на упливу у врховној власти, овај је знао, да се само злу за себе надати може, па је био решен, и хитао, да се што пре склони у приватан живот.

Старац му рекне, "да ништа не чини, а сутра после подне да опет дође к њему.

Сутра дан, Хранислав дочека Ранка с речим: „Јутрос сам се насмејао слушајући неку историју о вами, а ево се још и сад љутим због тога. Шта се неће код нас чути? Да ли сте ви знали, да вас официрскн кор не трпи?! Желео сам се обавестити о нечему, па сам се јутрос видео са г. Гавриловићем (Јовом) јер ми је само он могао боље казати то. Заиста, ви имате у Миливоју свог највећег непријатеља. Није вам потребно говорити, каким се сраствима на највишем месту служи противу вас; онако како је и раније чинио. Г. Гавриловић ми говори, како је Миливоје сваком приликом хвалио вас као добра полицајца, па је — вели — хвалио и вашу либералност, и ако му се иста више пута чинила и сувишна с ваше стране међу Пожаревљанима, али, кад је год било напомене, како би требало да се ви у војску вратите, на њему се појавило неко мучење; чинило се да је сажаљевао кад је говорио: како официрски кор није управо никада симпатисао према вама, и како то нарочито отежава ваш повратак у војску, јер би се тиме могло учинити онезадоволење у официрском кору. Г. Гавриловић зна и сам шта је у ствари, а ја сам му рекао, да би ја желео пред целим официрским кором г. Блазнавца запитати: каквом симпатијом наших официра мисли он, да би се могао накитити, пошто би му моћнији од њега скинуо официрски мундир; оглисио га конспиратором и противником воље владаочеве; довео га у паложај Алимпића, и после,

помоћу свих срестава, која су сва у рукама његовим, опањкавао га код млађих, а поткопавао и рушио код највећега у земљи? Ја знам, да би се у данашње време тешко нашло јунака међу нашим официрима, који би изашао пред г. генерала, да рекне симпатичне речи о Алимпићу; сем ако би и сам желео курталисати се официрског мундира на начин, како га је и Алимпић скинуо. Слушао сам — вели — да је Блазнавац и г. митрополиту, кад му је говорио о вашем повратку у војску, одговорио: како је то тешка ствар, јер су сви официри у опште противу Ранка.“

Хранислав ипак неодобри Ранку подношење оставке на државну службу, већ му рекне: „Ако вас силни властник и у Ужице погна, идите и тамо. Идите свуда куд год рекне, и свуда ће те ви наћи у нашем народу поштовања и љубави према вама, а ваша срећна нарав, која вас је кроз све тешке прилике проводила, да духом неклонете, одржаће вас и даље; још за коју годину, докле нам и млади Господар очврсне и добије око себе слободнији поглед, ја се надам, да ће се и то мутно стање око вас разведрити. Томе се неби могли скоро надати, али ће те се ви вазда сећати оне лепе изреке усађене у веру добра Хришћанина, која нам вели: да Бог своје неоставља.“

Сутра дан Ранко остави Београд, носећи у свом џепу своју оставку и копију свога писма Блазнавцу. У Пожаревац се вратио ведар и весео, као да је у себи доносио уверење најлепше будућности своје. Како вазда у тешким данима својим, тако је он и сада својим радом отклањао од себе сваку тешку мисао. Радио је неуморно и никад непоказујући да су га ма који службени терети заморавали. Поред вршења своје службе, налазио је времена, па је и у дужност себи постављао, да међу Пожаревљанима склапа друштва и забаве, где је без икаква уздржавања водио коло слоге и поверења дружбеног. А тим путем постизавао је у Пожаревцу и таких успеха моралних, које и све строгости старешинске, ретко кад постизавају. [1])

---

[1]) У Пажаревцу Ранко је застао у првом сталежу друштво одано картању, — забави, коју је он вазда сматрао као злочин према породичном и друштвеном жи-

00071435

Наскоро после примања владавине у своје руке, кнез је полазио из Београда у Крагујевац, где се и те јесени држала народна скупштина.

Прошле године у свом повратку из Ливадије, пролазећи преко Пожаревца, кнез се само један сат у вароши задржао; том приликом обрече он Пожаревљанима, да ће их скоро походити, и ове године, полазећи у Крагујевац, дође прво у Пожаревац. Кнез је дошао Дунавом. На Дубравици дочекала га је народна војска, грађанство, чиновништво и безбројно народа. Кнеза је пратио генерал Блазнавац и Јован Ристић, министар спољних послова. У Пожаравцу — у начелниковом стану — кнез је примао поздраве становништва, а после је отпраћен у Љубичево, [1] где се задржавао два дана, примајући поздраве народа округа пожаревачког.

Због познатих злочинаца, од убиства кнеза Михаила, Пожаревац је био у немилости; похода владаочева Пожаревљанима, била је за њих голема радост.

Пошто је кнез отишао пут Крагујевца, и Ранко се са границе свога округа вратио, он ми рече: како је генерал Блазнавац за сво време, докле је био у Љубичеву, био осетно хладан према њему. Ово исто могло се осетити на Блазнавцу и за оно кратко, докле се кнез у Пожаревцу у Ранковој кући бавио; — премда вељаше да здрављем није најповољније.

Зима 1872.—1873. године беше одвећ јака; од половине Новембра једне, до половине Фебруара друге године прекомерно велики снегови покривали су земљу. Неки срезови у пожаревачком округу беху дошли у оскудицу у храни; Ранко морађаше обилазити исте, и сâм собом по општинама уверавати се о правом стању и делити помоћ државну у новцу, за набавку жита за исхрану народа. Омоље је било с храном најоскудније; тамо је те зиме ишао три

воту. Он је свагда и на сваком месту картарство строго осуђивао. У Пожаревцу је својим најживљим и најусрднијим настојавањем успео убедити известне људе о злу, које чине један другоме, себи самим, својим породицама о општем моралу. Друштво картања у Пожаревцу, растурило се само собом, а то само из љубави и уважења према Ранку.

[1]) Љубичево, негдашње добро кнегиње Љубице, од куд му је и име дошло, сад је државно добро на реци Морави, четврт сата удаљено од Пожаревца.

пута. Кроз горњачку Клисуру и даље планинске врлети у Омољу, путови су били свуда заметени и засути снегом и ледом; за путнике је било крајњих тешкоћа у пролазу кроз ту ледену пустињу.

Почетком Фебруара (1873). у повратку са извора Млаве,[1]) пролазећи тешке крепољинске јаруге и горњачку Клисуру, Ранко је долазио у опасност са животом својим и својих пратиоца, па се на томе путу и разболео; ревматизам га поново стегне и укочи исто као у прошлој години. У Марту месецу тешко се подиже из постеље, те пође у Београд ради употребе парног купатила, што му лекари беху одредили.

У то доба, кад је Ранко био у Београду, кнез отпутује за Шабац и Подриње; генерал Блазнавац, као нешто слаб, остане у Београду. Ранко га није видео од кнежевог одласка из Љубичева; кад му буде боље, при повратку у Пожаревац, оде да му се јави. Улазећи у авлију, види га у башти где хода, а и овај види њега. Ранко пошље жандарма да га јави, рекавши: да се враћа у Пожаревац на своју службу. Жандар се врати и одговори му, да га генерал не може примити, јер је болестан.

Међутим, у Београду Ранко сазна да ће бити из Пожаревца кренут, чим се кнез врати с пута, и то за начелника округа ужичког. Генерал Блазнавац се изразио: како из обзира, што је Ранко сродник кнеза Михаила, и нарочито водећи — бајаги — рачуна о Ранковој жени, којој он свакојако признаје блискост сродства са династијом, он се мора постарати, да га на уљудан начин и што скорије уклони из Пожаревца; између људи, који су — вели — познати као незадовољни постојећим стањем у земљи, а са којима Ранко необзирући се ни на везе сродства са династијом, ни на свој политички задатак, као окружни старешина, ступио је у таке везе друговања и пријатељства, којима може да изазове сумњу више власти према самом себе и да искуси непријатности, за које — вели — неби хтео кривити себе, већ опет своје претпостављене, који нису и даље смели гледати кроз прсте на његов неуместан либерализам. Гене-

[1]) Млава извире у Жагубици. Њен је извор језеро, котласте површине и неизмерне дубине, у полукругу опасано горостасном стеном.

рал Блазнавац изрично је рекао: Да Ранково понашање међу Пожаревљанима ни најмање неодговара његовом поверењу у овога, а задаје му озбиљне бриге, тим већма, што је кнез још врло млад, и сви државни терети леже искључиво на његовој глави. А то му је вели, троструко теже, што зна, да не може рачунати на поуздану потпору ни код оних, који су самим сродством за династију везани.[1])

Кад се Ранко врати из Београда, беше ћутљив; сутра дан ме стаде питати:

„Сећаш ли се ти, кад смо дошли у Пожаревац и ти отишла у Београд да купиш покућину, па кад си се вратила овамо, како ти ја рекох, да ћемо ми овде бити под јачим надзором него што смо били у Неготину, и да ће тај надзор над нама вршити поглавито син баба Стоје Павлићеве — Никола Бабамилић, срески начелник у Смедереву, који ће овамо долазити чешће, под видом да походи своју стару мајку и да имање обиђе?“

«Наравно да нисам смела то заборавити, пошто знам, да је наша судбина, да живимо свуда под надзором првог власника у земљи својој.» Одговорих ја.

„ Познајеш ли ти Бабамилића?“ повтори Ранко.

«Не познајем га лично, ако то не буде један велики црономанаст човек, у униформи полицијској, ког сам видела кад је кнез био у Љубичеву; тај човек разговарао се с једним другим исто тако у униформи, за кога рекоше да је смедеревски начелник — Блазнавац.

„Е, то је био Бабамилић и његов начелник.»

«Кад ти је баба Стоја долазила први пут, од како смо у Пожаревац дошли?»

«На Тројице 1870. године. Дошла је из цркве; вели: желела је да ме види, јер ми је познавала оца и мајку, а стара је и слаба, па пре није могла да дође.»

«Кад си јој вратила походу?»

„Одмах трећег дана Тројица; но је нисам нашла, и оставила сам јој своју карту.“

---

[1]) Те зиме на Божић, скупе се 20—30 од првих Пожаревљана и дођу око пола ноћи Ранковој кући да му честитају празник. Кад је под прозорима запевана српска химна, Ранко се пробуди; диже се из постеље, отвори кућу и прими госте, па су се ту веселили до у јутру. Добив извешће о томе, Блазнавац осмехујући се рекне: «Да! да! Ранко и Пожаревљани, Пожаревљани и Ранко!»

«А кад си други пут била код баба Стоје?»

«Лане после Васкрсења, са г-ђом Василијом (женом Јевте Стојановића, управитеља Љубичева) и са госпођама из Љубичева. Трећи сам пут била код баба Стоје сад по Божићу. Била је болесна па ме звала и молила ме, да молим тебе за њенога сина, да га ти тражиш од министра за начелника среза пожаревачког или за помоћника начелства код тебе, и није хтела да верује, кад сам јој рекла: да се ја ни са молбом у службене ствари не смем мешати. Она је рекла да ће сама тога ради доћи код тебе, како јој здравље допусти.“

„А кад је то баба Стоја имала прилику да заподева код тебе о политици?“

„О какој политици? Ја сматрам и поштујем баба Стоју као најстарију жену, коју сам овде познала. Она је мени причала о Турцима и о устанку под Карађорђем и под Милошем, што за мене има вредности, а кака би смисла имало, да она самном заподева о политици данашњега доба.“ Одговорих ја, питајући Ранка о значају његових питања.

Он извади из џепа савијутак хартија и даде ми их, рекавши: „Прочитај, па ћеш видети каквога значаја имају моја питања.“ Ранко је стајао пред а мном, докле сам ја читала ово што иде:

«2. Јулија 1870. — у Смедереву,

Високопоштовани Господине.

„По мојој приватној потреби, а по усменом дозволењу вашем, ја сам обданично 30. пр. м на Павлов-дан ишао у Пожаревац, гди ми је кућа и имање.

„У путу за Пожаревац идући, свратио сам се у Љубичеву, тамо сам застао управитеља госп. Евту Стојановића. Пошто сам уверен, да је исти г. Евта потпуно одан данашњој династији и њеној влади, то сам се са њим поверљиво пустио у говор, испитујући га како ствари по Пожаревцу и по округу иду, — на ово питање у поверењу казао ми је госп. Евта, да није најбоље, јер има доста несрећника и зломисленика нарочито у Пожаревцу, над којима би се требало боља пажња обратити, али ово нема ко да чини јер и са̂м началник госп. Ранко није бољи и ако се противно представља, но да он г. Евта доста са̂м прати али има Ранкови доста присталица.

„Даљим говором, нашим г. Евта ми је казао како се проноси глас „да само министер г. Радивоје и Намесник г. Ристић све раде за себе, а г. Блазнавац и остали да ништа не знаду,“ гласу овоме г. Евта иде у траг, али није могао још да дозна из које је ковнице скован.

„На г. Евти приметио сам неку страшљивост и с тога упитао сам га, зашто он то куда треба не достави, али ми он даде одговор, да писати не уме, а да му други пише не сме, а са̂м да иде у Београд, не може због имајући послова, него чека да министар г. Радивоје дође у Љубичеву, па да му исприча, а опет замоли да му јавим на случај, ако г. Радивоје неби преко Љубичева, већ преко овог округа прошао, те да амо дође и да се с њим састане, зашто сам му ја и обећао.

„За овим ја одем из Љубичева у Пожаревац и останем на вашару, који тада тамо бијаше. На вашару било је изобилно млого света, првим проласком кроз вашар опазим млого и по готову да су сви познати зломисленици како из овог тако и из пожарев. округа онди на вашару, то ми је пало у очи и тако сам чешће кроз ону светину пролазио и на све разгледао и у томе натревим Симу Несторовића трговца из в. Црнућа, мог и садање владе искреног пријатеља и пошто се са њим поздравим, упитам га о расположењу народа, но Сима ми одговори, да ништа у ствари не зна, али да има млого незадовољника, а ђаво би их знао шта оћеду, но ништа учинити не могу, а у народу је врло добро.

„Пошто ми Сима не знаде ништа стварно казати, растанем се са њиме и одем у варош у Стевана Начића кафани, гди обично људи бољега реда долазе, — чим сам тамо сео, али ето ти из једне собе Начићеве уђоше у кафану напред г. Гргур (Миловановић) секретар суда пожаревачког, а по њега Јоца Петровић Грнчаревић из Паланке овог округа, — г. Гргур носаше у једној руци један број «Заставе», но који је то број нисам могао да упознам.

„Пошто ме прво угледа госп. Гргур, он приђе те се поздрави и упита о здрављу овдашњег Стајковца, коме ја дадо одговор да је добро здрав, а тада приђе Јоца, те се и он самном поздрави, па одма за овим г. Гргур позва Јоцу, да иду на вашар; — ако тада беше време око пола дванаест сати кад треба у вароши гледати за ручком; па из кафане обоица са оним листом „Заставе“ некуда одоше, но да ли на вашар или на друго место, нисам могао да упо-

знам. Само преко једног мог пријатеља известио сам се случајним исказом, да је Јоца ишао овог дана код проте пожаревачког г. Косте Јоксимовића, али шта ми је овај пријатељ неповерљив — у овим стварима, јер је он од части по фамилији Јоцини мисли, нисам смео да га испитујем кад је и са ким Јоца проти ишао.

«После овога у времену ручка, одем ја мојој кући где ми само стара мајка живи, — у говору са мајком, каже ми моја мајка, како јој је у највећем поверењу и са заклетвом неоткрића изјавила негодовање приликом једног доласка мојој кући мени сад непознатог имена: госпоја. Началника г. Ранка Алимпића у томе: «Што је сада на влади књаз Милан те није који од деце г. Перкини као ближи сродник. —

«После ручка одем ја опет у Начићеву кафану, па из кафане на вашар; на вашару чујем да се продају правитељствени коњи и одем тамо, поред млоги други беше тамо и Началник г. Ранко занимајући се лицитирањем коња продавајући се — доласком онди поздравим се са обичним речима „наздравље» и готово од свију добијем одговора, само се г. Ранко беше забунио, те ми не даде одговора, и пре подне срео сам се у путу са г. Ранком и он се само тада ладно поздрави врло кратко без да хтеде ма што самном даље говорити, и ако смо и раније познати нехтеде да ме упита ни о вами господине као његовом колеги — а то ће по мом мишљењу изаћи на ону пословицу «мрзим Николу, па због њега и светог Николу и све свеце.»

«Г. Ранко на вашару сеђаше на једној столици, а ја прођем на другу клупу где љубичевска господа сеђаху, и одма до мене дође Јован Симицић, кмет из Осипаонице овога среза и из разговора мојом навалицом представим Симицића Началнику г. Ранку али цео поздрав и познанство г. Ранка са Симицићем беше врло презрително и ладно — мало за овим дође онда код свију нас Пера Гарашанин и кад назва „наздравље“, одма од г. Ранка доби одговор и би упитан, шта је вашарио и како је вашар, Пера му одговори, да готово ништа увашарио није, а да је вашар добар, из овога питања већ сам био закључио, да су се Пера и г. Ранко раније налазили и здравили.

„Све ове прилике бацише ме доста у забуну па преко свега што сам био намеран, да се вратим раније у Сме-

дерево, останем у Пожаревцу до 11 сати ноћи и после вечере одем опет у Начића кафани да видим шта тамо има: шта сам тамо видио ово: г. Марко Вујичић (адвокат), г. Јосиф (Јаковљевић) тописки официр, г. Мијаило Катанић официр пешачки из Пожаревца, г. Ђорђе Берисављевић адвокат г. Мијаило Рупалић Берисављевића помоћник и још два три са њима, којима не знам имена, нити су ми познати — седе пред кафаном Начићевом. Све су ова лица позната мени, којима се не допада садања наша управа и влада. До 11 сати седео сам и ја пред кафаном са свима њима, но не баш у говору и додиру, већ одвојено за другим асталом, после 11 сати дође за мене време, да морам полазити амо у Смедерево, да би на време био на моју дужност као што сам и приспео, — али оно друштво оста по одласку мом на своме месту седећи.

„За мене је већ ово један скуп сами неваљалаца, пошто нисам ни једног од људн, који су мени као патриоте познати видио.

«Имао сам још једну прилику односно г. Ранка, која ми се појавила још око прошли Благовести кад сам по одобрењу на три дана због болести моје мајке, ишао у Пожаревцу, али ту вам доставио нисам писмено већ од части устмено. Што нисам тврдо знао, каква начела г. Ранко исповеда, јер према ономе обстојатељству што је он рођак ове династије држао само да он противно ни замислити неће — а прилика та ово је:

„Г. Васа Филиповић професор гимназије пожаревачке и познати назовилибералац, дошао је у мојој соби једног вечера на село, он у мојој кући квартири, у говору са њим преслишам ја њега какви су то зборови, што чујем да се у Пожаревцу држе и како се њему то допада, — каже ми г. Васа, да се слободњачки ради и онако како треба да је свуда, — а на питање који те зброве руководи одговори ми да их руководи Начелник г. Ранко а у продужењу говора изрично ми каже „оно што сам ја пређе са друштвом око читаонице и њени штатута радио сад онако исто ради г. Ранко и он је са тиме особито задовољан што има Начелника од слободни и свесни људи и само кад би тако сви радили да би по народ добро било и да би се наш народ у свему освестио и научио па са̂м собом да управља.

„Имајући дакле оваки дата кои војују с једне стране противу садање управе а с друге противу Г. Ранка, ја страхујем — и обзирући се на моју заклетву коју сам задао на верност влади и њеним наређењима немогу да прећутим већ верно вам у поверењу све ово достављам — молећи да се ово моје достављење као тајна причува а на трагове свију зломисленика боља пажња обрати.

ваш понизни

Н. Бабамилић."[1])

Ранко ми узе из руку хартију рекав: «Ти разумеш коме је Бабамилић поднео тај акт?»

«Разумем! своме начелнику.»

«Шта мислиш о томе, шта се о теби вели?»

Ја сам била уверена, да баба Стоја никако није могла бити саучестник онога, колико недостојног толико тешког акта, јер је она сваком приликом мени говорила само о својој усамљености у старости и бригама домаћим, па ме молила да јој Ранко доведе сина у Пожаревац код своје куће; ако не из побуда због његове куће и имања, а оно због ње старе и невољне, а никад ни једне речи о политици тога доба није проговорила; а, да је кад што и почела, зар је ја неби умела одвести с тога пута, нарочито пошто сам унапред знала задатак њеног сина у томе. На првом нашем виђењу, ја сам баба Стоју молила да ме никад не зове „госпођом" и она ме после увек звала само мојим крштеним именом, што је могла и своме сину казати. Бабамилић није знао, да ја нисам била навикнута гледати своје рођаке у владаоцу земље, а чинило му се, да зна, како ја нисам у стању чувати своју политичку мисао, већ чим сам дошла у Пожаревац, где никад пре нисам била, нити имала познаничких веза, тражим бабе пожаревачке да је с' њима по-

---

[1]) Пошто је, после Блазнавчеве смрти, Ранко дошао у Београд за министра грађевина, он показа овај акт једном свом пријатељу, а овај рече: «Ал бих ја бар овога сад научио памети!» и употреби грубу реч према покојнику. Ранко му одговори: «Безбожно је мртве тако помињати. Ко нема узрока да их се сећа добром успоменом, нека их никада не помиње. Што се тиче творца овога акта, не знам зашто би му ја данас шкодио? У овоме акту ја гледам само људско ништавило и сажаљевам чиновника, који је својом ниском душом осуђен, а својим несавесним старешинама употребљен на тако кукавичку службу."

делим, па да их заклињем, да је оне чувају. Уметком «*са заклетвом неодкрића*» Бабамилић је случајно учинио мени највећу услугу. Мој је муж добро знао, да навика клетве и заклетве никад није била моја својина, те и кад би којим случајем и посумњао у моју обазривост у политичкој речи, овај би га навод уверио колико је могло бити истине у томе што је о мени тамо речено[1]). Све ово овако прелазећи у својој мисли, ја одговорих на Ранково питање:

«А шта да мислим?! Миливоје је нашао за потребно да нас обоје заједно оптужи код кнеза Михаила, као револуционере и противнике владаочеве воље и државног поретка, па зашто нас неби и сад, кад му је потребно, код кнеза Милана, где је он све за све, оптужио и као велеиздајнике. Хвала му што нас не раздваја у оцени и клевети својој. Мени је жао то само, што ми сад није могуће да ја запитам Бабамилића: зашто он, кад му је срећа дала прилике да прибере толико војујућих доказа противу Ранка, и као веран својој заклетви, није изашао отворено, већ моли свога патрона, да се његова услуга у тајности причува; можда би му иста донела не само срез, него и округ пожаревачки. — — Што се тиче нас, ако би се наш гонитељ задовољио кад би нас видео у Ужици, ми да се из Пожаревца поклонимо Београду. Живели смо на Дрини, на Тимоку, на Морави, па зашто неби и на Ђетињи проживели. И тамо је српски народ; и тамо ћемо наћи добрих људи. А ти си вичан златиборским врлетима. Даље од Београда, биће нам можда боље».

Ја запитах Ранка: шта он мисли о Јевти Стојановићу? Јер ако је Бабамилић противу мене употребио име своје мајке, противу њега је употребио име Јевте, који је био од најстаријих и највернијих слугу кнежева Обреновића. Он ми одговори:

«Мени је Јевта и казао, да ће Бабамилић учестати својим походама у Пожаревцу, бајаги ради своје старе и болешљиве мајке. Ти знаш, да је и Јевта отишао у Београд с тобом, кад си ишла за куповину покућине; он је тада био зват. Поред тога, што је Миливоје њему наредио да мотри

---

[1]) Од како сам изашла из свога детињства, научила сам, да здрави разум искључује *клетву*, *заклетву* и свако *богорађење*, и не сећам се, да сам у својим зрелијим годинама икада повредила правило ово.

на моје понашање према побележеним као подозриви, он је дознао, како ће и Бабамилић долазити из Смедерева да се обавештава како стоји у мом подручју. Но и без Јевте, ја сам знао каку службу врши Бабамилић долазећи у Пожаревац, а читао сам и црњих достава, које су по *налогу* противу мене оправљане Миливоју на употребу, па сам се чинио свему невешт. Најжалије ми је, што ми јесенас Хранисав не даде да дам оставку, кад то и опет мора бити, јер се овако не може дуго служити владаоцу и држави. Ја морам једном раскинути ђавољу мрежу око себе, па или живети у својој земљи као човек достојан слободна живота, или и не живети.»

Истог дана Ранко оде у звиждски срез, а кад се после два дана отуд врати, спреми се да пође у срез моравски, где је подуже очекиван. Седе за трпезу да руча, па да крене на пут. Пандур начелства донесе депешу и изађе да спрема за полазак. Ранко отвори депешу; пређе је очима, помахну главом, па рече: «Данас је Србија изгубила најлукавијег човека, кога је игда Српкиња родила. Бог нека му опрости његове грехове, а и ја му праштам све, што сам до данас од њега претрпео». Прочита депешу, којом министар урутрашњих дела саопштава окружним начелницима: да је те ноћи у Београду умро председник министарског савета министар војни и грађевина, генерал Миливоје Блазнавац.

Ранко прекиде ручак и одложи пут. Даде налог, да се у пожаревачкој цркви звонима огласи смрт првог државника у земљи.

Два лица, што као домаћи беху при трпези, но никад нечујући у кући неповољне речи о Миливоју, зачуђено ме запиташе: «А зар господин није био с Блазнавцем у љубави?»

На Благовести (25 Марта) кад је у Београду била сахрана генерала Блазнавца, у пожаревачкој цркви држан је свечан парастос за покој душе његове. Одмах после парастоса Ранко отиде у моравски срез, од куда је телеграмом позват у Београд.

После сахране генерала Блазнавца мењала се влада. Књаз је поверио Јовану Ристићу, министру спољних послова састав нове владе.

У ово доба већ су предвиђани огромни грађевински послови у спреми за грађење српске државне жељезнице,

што је било у начелу усвојено народном скупштином. С погледом на то, требало је министарству грађевина дати засебну управу и што јачу радну и моралну снагу. Имајући то на уму, министар Ристић, није се обзирао на то, што је знао у каквим је бојама Ранко био представљен младом владаоцу, он га предложи за члана владе, као министра грађевина.

Нова влада у коју Ранко уђе као први министер засебног министарства грађевина, образована је 2 Априла. Овај кабинет под председништвом Јована Ристића, и ако у исти уђе већина од људи, више познати према општим способностима него према начелима своје политичке боје, ипак је носио назив: «*Либерални.*»

С' почетка, кнез је предусретао Ранка, као свог министра, са сумњивим поверењем, а доцније, кад је добио правијег погледа на њега, једном приликом, он му је сам рекао: «*Ви нисте могли имати већег непријатеља, од покојног Блазнавца.*»

22 Априла, Ранко дође у Пожаревац, да међе Пожаревљанима прослави своје крсно име. 26-ог тек. давао је опроштајну гостбу, на којој је присуствовало до 70 мушки лица, одабраних по свим сталежима у месту. Сутра дан, на Дубравици, кад се опраштао са људма, међу којима је проживео три године и пет месеци, и својом савестном службом међ њима изгладио сенку сваке неслоге, ови остајући на дунавској обали, пратили су га усклицима: «Срећан ти пут! Срећан био куда год ходио! Знај да те Пожаревљани неће никад заборавити».

Као министру грађевина, Ранку беше прва брига, да прибере око себе сву стручну снагу које има у домородцима у земљи, и од исте да спреми кадр за рад око српске железнице. Но Србија није тада могла имати стручњака вичних грађењу железница. Ослањајући се на лојалност суседне државе, он се обрати угарском министарству грађевина с' молбом, да му ово уступи на привремену употребу једног од својих железничких стручњака, и ово му пошље Ђорђа Августина, надиншпектора својих државних железница, — једнога од најлојалнијих својих стручњака, по народности Хрвата, који је могао радити на српском језику. Тако је у министарству грађевина склопљена комисија за стручно саветовање, по коме се имало одредити: како да

се отпочне спрема за грађење српске железнице. Сви српски инжињери, подељени су на секције и изаслани на премеравање линије Београд — Алексинац, пројектиране за железничку пругу моравском долином до границе Турске — на Ниш.

По размештају радина на премеру ове линије, Ранко се врати у Београд и пође (6 Јула) са Августином да прегледа железничке мреже и грађевине железница у иностранству. Од Пеште почињући штудију ових постројења, обишао је сву горњу Аустрију, Баварску, Баденску, Виртенберску, Белгију, Холандију, Саксонску, Швајцарску, Рајнске крајеве и све мање државице под називом: «Дајчланд»; походећи свако главније место куда је пролазио, прегледао је густо ткиво железничких путова, испитивао њихове везе, њихову каквоћу, стварно коштање израде и руковање истим Походио фабрике за израду материјала железничког, и свуда се обавештавао и прибирао ценовнике рађевина. У престоницама походио министарства грађевина, обавештавајући се о раду и начину железничке управе у свему, што би најкористније могло бити примењено на срп. држ. железницу, према положају и могућности земље. Белгиско министарство грађевина, уз најпотпунија објасњења о грађењу белгијских железница, предала му је и све збирке железничких институција и по железничкој служби у Белгији. Сав овај дуги пут учинио је за 29 дана и вратио се у Београд 5. Августа [1]).

Поред пројекта за подизање српске железнице, у исто доба стојало је још једно велико дело у министарству грађевина у пројеку, чекајући на остварење своје. Ово је био пројекат за подизање смоменика кнезу Михаилу, у чему је

---

[1]) Поред пословних забележака, на овоме путу Ранко је обележавао (као вазда) и своје личне осећаје; на једном месту он вели: «Пролазећи путове којима сам пролазио у доба штудентско, сећам се како сам више пута помишљао још једном походити ове крајеве, као господар свога времена. Али сад, знајући да нисам то, и мислећи само на оно, чега ради походим ове крајеве, немам ни жеље да се обзирем на лепоте великога света, већ из железничких вагона скачем, и трчим онамо, где видим и чујем о предметима спадајући у својину гвоздених друмова. Тек у Петак (20 Јула) преко моје воље задржан у Амстердаму очекујући Августина, који по послу своје државе заоста у Кобленцу, неколико тренутака посматрао сам разне типове северних народа. У вече изађох на улицу и задивих се видећиваљда сав местни свет изашао на улицу и шета се обадом морском. После једнога сата, у вагону јурио сам за Хаг и Ретердам, — а мисао са успоменама прошлости и намером да још једном, — но *само као господар свога времена*, прођем овим крајем света, пратила ме је.»

љубав народна према непрежаљеном владаоцу своме, желела дати видљивог израза свога великог признања и своје големе туге.

1868 г. велика народна скупштина у Топчидеру, пошто је изрекла завет, да ће српски народ вечно хранити народну мисао великог владаоца свога, решила је, да благодарни српски народ, својим добровољним прилогом подигне споменик кнезу мученику. Прилози за подизање споменика журно су подношени; није било живе душе у Србији, која није похитала приложити на ову свету цељ. Прибрани новац у државној каси чекао је, да га влада употреби на речено дело, које се пуно пет година потезало у плановима и пројектима, а народ с нестрпљењем разбирао о времену подизања спо́меника кнезу Михаилу.

Застајући у министарству грађевина овај пројекат, Ранко науми уложити сву своју снагу, за што скорије остварање његово. Тога ради у Јуну месецу сазове у министарству грађевина вештачку комисију, у коју је позвао из Италије одличног стручњака, Jl signore cavaliero *Pietro Magni*, (Пијетро Мањи) професора скулитуре у Милану, ради прегледа и оцене споменичких пројеката, што су разни европски уметници подносили српској влади. Но пошто у скоро затим (22 Октобра) дође промена владе, — Ристића кабинет замене консервативни људи под преседништвом Јована Мариновића, где за министра грађевина дође Коста Магазиновић, то је и ова Ранкова жива журба око подизања споменика кнезу Михаилу, била обустављенк.

Што се тиче послова око спреме за грађење српске жељезнице, и ови попусте у својој заузимљивости а дат им је и други правац. Нова влада позове у Србију Понсена, француског инжињера и њему преда све послове по овоме предмету. Понсен доведе из Француске цео персонал, с којим он предузме рад и спрему за грађење српске жељезнице, према правцу нове владе.

VI.

СПРЕМА ЗА РАТ. ПОСЛАНСТВО У ЦРНУ ГОРУ. РАТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1875—1878.

После промене владе, Ранко остане као министар на расположењу до 3 Јуна 1874 године; тад га је кнез поставио за члана државног савета. У Августу месецу, кад епископ Ивачковић постане патријархом Срба прекосавских, кнез га пошље (и пуковника Милојка Лешјанина) у сремске Карловце, да га поздрави у име његово.

Но Ранку није било суђено, да више од једне године дана ужива благодетни живот свог новог положаја. Одмах је дошла година 1875, доносећи почетак општих брига и терета земаљских, од којих, за свога живота, он више никад није могао имати ни тренутног мира и одмора.

1875 год. Јуна месеца сукоб између Турака и Срба у Херцеговини — у Невесињу заподенут, отпочне се распаљивати по свој Херцеговини, где српски народ, — вековни роб и вековни борац, с нова се почне дизати на оружје, у тврдој намери да избори своје ослобођење, или, да на свагда подлегне тиранији и утаманењу свога народног имена.

Покренут српским срцем, Ранко се опази необично узбуђен овим покретом. Овај му се покрет учини млого озбиљнији, него сви, који су се дотле кад јављали око границa кнежевине. Он се најживље занимао извешћајима о

покрету у Херцеговини. Кад овај поче прелазити на земљиште босанско, једнога дана, отклањајући од себе гомилу јавних листова, који о томе говораху, рече: „Написано је доста, и прочитано доста, и време је да се о свему озбиљније помисли. Србија ове дане дочекује по све не спремна, а могу наступити прилике, да она, — једина јача у Српству, буде позвана да прими прву улогу за народност своју. У томе случају, она би имала радити и тајно и јавно, да помогне ослобођење робујућег народа, који све своје наде на њу полаже. За тај случај, код нас би требало најозбиљније настати да се у земљи чини према; али то да се чини и најсмотреније. Нарочито према Аустрији, која је и потпалила овај садањи устанак, и нас сада шпионира у сваком раду и у свакој мисли нашој."

У то доба у Србији се и почне неко кретање, али као приватно. Поједини људи — Босанци, Херцеговци и Старо-Срби стану се прибирати у групе; стану прибирати и помоћи материјалне за своју спрему, да, као добровољци пођу преко границе у помоћ браћи својој. Ова њихова спрема чињена је без икака плана: без реда и правила војничког. Више је чињено ларме и више падало у очи, и могло само више неприлике Србији створити пред страном дипломатијом, него помоћи опште народној ствари.

Ову добровољачку спрему, која није одговарака жељеним намерама патриотичних људи, још мање доликовала држави у којој се чини, Ранко је пратио најозбиљнијом пажњом; чинило му се неудесно; није могао слушати о гомилама оружаних људи, што се јавно шећу по улицама престонице, на очиглед целог света и заступника страних сила, указујући се као неки ратници без икаква реда и дисциплине. Једнога дана, гледао је, кад је Теразијом пролазила једна већа гомила оружаних људи са развијеном заставом, — једна чета опојена патриотским одушевљењем, певајући ратоборне песме, идући пуним нередом пут манастира Раковице, где је поп Жарко, познати патриота и јунак херцеговачки, чете прикупљао, па је говорио: како је таки, начин ратничке спреме врло опасан по жеље и интересе српске; како је то само оштар нож, који Србија даје у руке Аустрији, да га забоде у срце идеје Српства.

У то доба, на управи државних послова беше влада конзервативна, — кабинет Данила Стефановића. Ранко је

отишао одмах председнику владе, и, као што се види у његовим записима, говорио му: Како Србија у то доба неби смела да остане скрштених руку, нарочито са обзиром на Аустрију, која је бацила прву варницу устанка у побуњене покрајине српске, и која живо ради да устанак докопа у своје руке и у своју корист привуче, али, како је у сваком смислу опасно пуштати да се у престоници виђају чете оружаних људи, па макар то било и приватно од појединих људи, који су као синови побуњених покрајина у Србији живели. Говорио му је: «*Ако влада налази да је време за рад на проширењу граница Србије, она нека прихвати ствар у своје руке, и нека чини спрему на други начин, како би све ишло живље а смотреније, без изазивања пажње дипломатије и без ларме компромитујуће земљу и управу државну. Ако ли налази, да засада још није томе време, она нека настане, да се устанак прекине и народ што пре умири, те да без цељи неби гинуо и ослабљавао у свом живљу у тим покрајинама*».

Тога дана у повратку од министра Данила, Ранко говораше: «Нашом сопственом несмотреношћу ми смо вазда шкодили себи, па ћемо и сада својом необазривошћу изазвати Европу да се умеша у устанак, који се с дана на дан распаљује и шири у Херцеговини и у Босни. Србија не треба да чини сад никакве ларме, но само да се што брже и боље спрема, па да пази на удесне прилике и час, кад би могла ствар у своје руке прихватити. Пошто се устанак у Херцеговини и у Босни тако развија — и ако се с' наше стране мисли озбиљно што почињати, онда би ваљало спремати устанак у Бугарској за ослобођење њено. Врло ће важно бити, ако се устанак у Бугарској снажно распали. Турска с те стране дошла би у забуну, те неби у први мах могла кренути већу војску на југо-запад. Ако ћемо радити, ваља нам и тамо и овамо радити и потпомагати; но врло смотрено, а спремати се и осигуравати на својим ногама, како да се предухитри Турска у отпору а Аустрија у својим мутњама у побуњеним покрајинама.»

Целог је дана штудирао карту балканског полуострва; бележио и чинио исправке на њој. Целе ноћи писао, записивао и радио бројевима. Записивао је у својој записници, и у истој написао ово што иде:

„NB I. Устанак се у Ерцеговини шири, у Босни појављује duж Саве и Уне. Ерцеговци а и наши иду четама у Ерцеговину ради помоћи устаницима. Црна Гора, ма да је званично неутрална, упиње се да влада устанком у Ерцеговини, и да га за себе окрене, а Аустрија потпомаже у Босни. Турска прикупља нешто војске у Н. Пазару, у Видину, Нишу и у Бјељини. Србија стоји у тешком положају. Босанци и Ерцеговци траже и очекују од ње помоћ; — Турска прети, а и европска политика. Дипломатија саветује неутралност Србије. На против, у земљи опште одушевлење за устанак. Србија није довољно спремна, нарочито нема довољно официра за народну војску, нема довољно коња, нема пуних магацина, нема гвожђа и других за рат потребних материјала.

„Окром тога, чете иду јавно, са државним оружјем, те јој стварају неприлике на пољу дипломатском, а иду неуредно и неспремне, из холоша образоване, те је срамоте код устаника.

„Према овоме, Србији свакојако предстоји акција, најпре испод руке — тајна — те да се међутим боље спреми, а после званично — јавна. Но и прва акција да би била успешнија, треба да буде цељисходно устројена и *што пре* у Босни и Ерцеговини развијена. За ову цељ, чете ваља тајно устројити, добро спремити и са ваљаним старешинама послати, те да устанак заподену, потпомогну и у своје руке *добију за Србију*, а тиме да се приуготови и званична акција. Ова треба да се и материјално спреми за издржавање војске, а особито за добру управу.

„II. *Званична акција:* првенствено треба да се упадне у Босну и Ерцеговину са довољно снаге, те да се што пре савладају Турци у овим земљама и устроје српске власти, а и војска из Бошњака и Ерцеговаца. Међутим, поставити се у одбранбено стање на Тимоку и Бугар-Морави — према Нишу и Видину — за случај турског напада са ове стране, а средством чета заподевати и развијати устанак Бугара и Старо-Срба, па по могућству и Арнаута и Грка. Са Арнаутима особито везати пријатељство.

„Пошто са Босном и Ерцеговином буде готово, — што ће са можда до зиме моћи свршити — онда ваља преко зиме спремити, а на пролеће почети акцију на југо-истоку,

— према политичној цељи за ослобођење Старе Србије и Македоније.

„Према овој операцији: ваља спремити магацине са раном и осталим бојним спремама.

«Босанска војска и ерцеговачка марширала би преко Сјенице, Нов. Пазара, Митровице и Приштине, а остала преко Пирота на Софију, а низ Дунаво преко Видина и Лома. Видин и Ниш — тврдиње ваља узети, и ту магацине и спреме основати, — ради даље операције.

„Но *првенствено* ваља радити на југо-западу за ослобођење Босне и Ерцеговине. Србија упрано недодира се са Ерцеговином него са Босном, а преко ове са Ерцеговином; најближе код Прибоја на Лиму при утоку Увца. Зато Ерцеговину ваља оставити помоћи Црне Горе, као најближе, особито од Таре, Дрине и Неретве. Но Босну ваља помоћи и ослободити, а тиме ће се посредно дати одушка и Ерцеговини. Ово би ваљало и са Црном Гором утврдити, те да се тарење међусобно избегне.

„III. Босну ваља ослобађати овим начином: Најпре са јаким и поузданим четама, упасти у пашалук Новопазарски; њега дићи и од Турака очистити, па уредити од мешћана власти, које ће тим пределом управљати по законима Србије. Пашалук овај заузима простор између Ибра, Таре, Дрине и српске границе — од Митровице па до Вишеграда, (у ово долази и Фочански кадилук.) Предео овај врло је важан:

а, зато, што је туда главни и једини суви пут Турске за Босну и Ерцеговину, па кад се тај пут заузећем Турској пресече, онда она нема куда послати војску у Босну.

б, зато, што би заузећем тога предела дошли у непосредну везу и додир са Црном Гором и са Ерцеговином, као нашим природним савезницима.

в, зато, што се туда и са Арнаутима долази у ближи и непосредан додир, и

г, зато, што се отуда отвара приступ у Стару Србију преко Вучитрна и Приштине, а влада се косовском висоравни.

«Турска ће све могуће учинити, да овај пашалук одржи, јер од опстанка његовог зависиће и опстанак Босне — као турске провинције. Зато чете, које се за предео овај намене, треба да су јаке, најмање скупа 12—15.000 добрих

војника, и да имају брдске артиљерије, а нешто и коњице. Чете ове помоћу усташа могле би освојити и посести Вишеград, Нову Варош, Сјеницу, Нови Пазар, Бјело Поље, Колашин, Плевље, Фочу, и Пријепоље, па отуда владати пределом овим и бранити га од навале турске у кланцима Бањске и Вишетрадске. Кад се овако пресече главни пут Турске са Босном, онда ваља убацити чете из шабачког и подринског округа у Босну, и то нарочито у Мајевицу, те да се отуда завлада Бјељињском и Тузланском, — предео међу Дрином, Савом, Босном и Спречом.

„И ове чете треба да су јаке 15—20.000. и да имају брдских а и пољских топова.

„Кад се горњи предео освоји и од Турака очисти, па власти местне од Хришћана устроје по горереченом начину, онда треба све даље продирати ка Сарајеву, те ово освојити и посести; па освојивши и Зворничку и Сребрничку, довести се на Гласницу у везу са четама Вишеградским. Затим ићи даље ка Сарајеву, Травнку и Бањалуци, те заузети долину Босне, Врбаса, Сене и Уне, и напослетку висоравни јужне и западне до Далмације, Крајине, и до Неретве с десне стране. Крајину ваља четама дизати и устанак потпомоћи.—“

Докле је Ранко, размишљајући о крвавим догађајима око српске границе, обележавао своје мисли у форми плана, по ком Србија да се приуготовља и ради на ослобођењу и уједињењу српских земаља: Босне, Херцеговине, Старе Србије и Македоније, устанак у две прве развијао се у све већем и већам обиму. Робље навали у Србију преко јужне границе и куд је ко могао пре умаћи да спасе живот свој; херцеговачки и босански збегови напуне југо-западни део кнежевине. Чемерна нејач стизаше у Београд великим гомилама, све голо, босо, гладно јадно и преко свега престрављено свирепством турским, а ожалошћено погибијом својих хранитеља, — губитком свега, што му је у чемерном животу још мило и драго било. Ово је изазивало све веће саучешће, све јаче патриотско узбуђење и одушевлење за устанак народа у Србији, на помоћ и ослобођење браће своје.

Владаоц Србије, све јачег уверења добивајући, како се с дана у дан око граница кнежевине развијају крвави догађаји, тако, да их у Србији неби могли даље равно-

душно гледати, нити остати као неосетни према уништењу српске народности у заробљеним покрајинама, ако неби хтели да варница устака дохвати кров сопствене им куће, одлучи да поведе најозбиљнијег старања о томе.

6. Августа, преко министра председника, кнез позове Ранка у двор, где је с њиме товорио о догађајима око српске границе и о војним припремама у Србији, на све случајеве. Истота дана, у 3 часа по подне, у војном министарству (министар војни био је тада пуковник Коста Протић) састану се следујућа лица: Саветник Алимпић, генерал Зах, потпуковници Тихомиљ Николић, Љубомир Ивановић, мајори Антоније Богићевић и Димитрије Ђурић, где је у присуству владаоца држано прво саветовање о припремама за рат са Турском.

На овом првом састанку био је и стари пуковник Хранисав. На Ранков предлог, како би било корнстно, да се чује мишљдње и овога човека, који је, поред патрисе и војничких врлина, имао и богато искуство ратотских и војничких врлина, имао и богато искуство ратовања, што је свима српским официрима оскудевало, кнез стави њему у дужност да га замоли да у означено време дође у војно министарство.

7-ог текућег био је у војном министарству други састанак и саветовање о спреми за ратовање. Хранисав није дошао на овај састанак. После првога састанка, он разложи Ранку, како њему неби било могуће усвојити неке назоре појединих лица на састанку, с тога мисли да би боље било да и не долази више, говорећи: да, пошто је и стар, Господар ће имати према њему призрења, и неће замерити његовом уклањању од рада, у коме би он иначе срцем и душом суделовао и свом својом снагом послужио земљи и владаоцу. На овом другом састанку одложи се ратно саветовање с тога, што је предстојао скори састанак народне скупштине и промене кабинета, где би се имао и политички правац, према тадањим приликама, да означи. Међутим, кнез је узео на себе, да он сам одреди лица за састав политичког и ратног плана.

15. Августа — на Велику Госпођу, састала се народна скупштина у Крагујевцу. Брижна реч владаоца о стању Босне и Херцеговине, при отварању скупштине, још више узбуди патриотска срца народних посланика. На кнежевину беседу скупштина је одговорила према осећању

свега народа српског: *„Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према судбини страдајуће браће наше.* [1]*)*

Из Крагујевца је скупштина пренета у Београд, на продужење рада. Влада Данилова оступила је 20 Августа. На управу државних послова дође: Стевча — Ристић — Грујића кабинет.

23. Августа, нова влада, у министарској седници преда Ранку задатак, по коме је он имао, према развићу догађаја у Босни и Херцеговини, да ради на југо-западној граници Србије, почињујући од Рашке на Ибру, до Раче на утоку Дрине у Саву. Овај задатак давно је престао бити *државна тајна*; са Ранковим именом, он прелази у народну историју. За то ћу и ја овде изнети понешто, као пред јавни суд живота и рада његовог. У Ранковим записима о томе се почиње:

„*У Суботу 23 Августа 1875 год.* Примих од владе — Стевча — акт, којим се одређујем, да западну и јужну границу Србије, према Босни — од Рашке до Раче на ушћу Дрине чувам, а за рад тога стављају ми се под команду све полицајне и војене власти округа шабачког, подринског, ваљевског, ужичког и чачанског и сва војска ових округа. Позван у минисгарску седницу, добих још и *тајни задатак:* да образујем добровољачке чете у граничним окрузима, и да их у Босну претурам преко Дрине и преко суве međe, те да усташима у помоћ притичу, и да народ српски у покрајинама дижу на оружје. Окром тога, да што више могу прикупим добровољаца и пошљем тајним начином у Крајну босанску, да из аустријске границе тамо упадају и народ на оружје дижу, ради ослобођења од Турака.

„Даље, добих налог устмен, да предузмем управу и над оним четама, које су већ скупљене у ужичком и шабачком округу, и прешле преко границе у Босну: код *Прибоја* у Н. пазарски пашалук и код *Јање* у Посавину. Стратимировић генерал намерава се са четама, које би се из аустријских Граничара саставиле о трошку нашем — пребацити у Босну, нарочито у Посавину, али да он стоји под мојом управом и да има радити по *мом плану*. Ово све

---

[1]) Види протоколе народне скупштине 1875—1876 године.

мени се саопшти, и рече, да се старам, да устанак по могућству буде помаган на трима тачкама главним:

а, У пашалуку новопазарском, између наше и црногорске границе и између Дрине и Ибра, куда је поп Жарко са четама већ отишао.

б. У босанској Посавини, и

в, у босанској Крајини од аустријске стране.

„Но све ово да се врши тако тајно, да не пада у очи европској дипломатији, јер Србија за сада има остати званично неутрална.“

Одмах дога дана, Ранко је отпочео радити; образовао је први добровољни одбор у који уђе: *Јово Крсмановић*, *Лаза Трипковић*, *Тоскић* и *Одовић*. Трипковићу је предао налог: да добровољце, који се с разних страна прикупљају у Београду, упућује у Шабац, од куд су се имали упућивати за чете које су састављане код манастира Чокешине, дотле, докле му не јави да људе упућује у Ужицу, за образовање чета за новопазарски пашалук.

Истог је дана примао четовође за добровољачке чете; *Вука Митровића* од Козарца, из босанске Крајине, који је дошао у Београд ради прибирања добровољачких чета, за пошиљање преко Аустрије у Крајину, и друге, које он оцењује као људе одличне. Четовође су му упућивали своје људе на преглед. Ови му долажаху у мањим оделењима у вече, да гомиле људи неби падале у очи. У својим записима он и ове оцењује и вели: „Момци добри, све Крајишници.» Четовође је упућивао Лази Трипковићу, где су примали сваки по један државни револвер са муницијом и путна средства за себе и своје људе до на одређено место, где је било одбора, који су им предавали оружје и муницију.

Овога дана долази му и по други пут генерал Стратимировић са Кађанским. О томе у Ранковим записима стоји: „Стратимировић генерал дође на договор; он ми прича о његовом плану, пристаје под моју команду, али прави велике претензије. Нуди — са Кађанским — до 10.000 Граничара за чете добровољачке, само тражи трошак за људе који ће ићи да закажу дан поласка и где да дођу, на коју скелу савску. Стратнмировић види ми се *сумњив*; ово казах Теши, (Тихомиљу Николићу мин. војном) али

ме он уверава да му могу веровати. Но Стевча и Ристић рекоше ми, да ће се тек доцније решити, хоће ли се Стратимировића услуге усвојити или не.“

Бележећи о средствима новчаним, која су му отварањем кредита код окр. начелства у његовој команди, стављена на расположење, у цељи тајне мисије, вели: „Министри ми одобрише, да у простору кредита датог ми могу позвати Граничаре које Стратимировић нуди. Трипковић се прими и терета набавке и експедиције из Београда добровољаца за шабачки и ужички округ.“

Целог дана и целе ноћи Ранко је радио, ни једног тренутка неодморив се. Сутра дан почиње у својим записима:

„*Недеља 24 Августа.* Дође Стратимировић те одредисмо: да се за сад 2.000 добровољаца Граничара позове у шабачки округ, преко скеле и превоза савских: на *Засавици*, *Дреновцу*, *Кленку*, *Скели*, — код *Купинова* — и *Забрежју*; све у мањим оделењима, где ће бити прихваћени по мојој наредби коју ћу одпустити. Одобрих Трипковићу 80 # на цељ пошиљања људи за Граничаре што је Стратимировић и Каћански тражио, и 2,160 гроша у динарима за експедицију добровољаца у *Новаке* — у округ ваљевски, и друга унутрашња места. Стратимировић ми предлаже стране официре за добровољачке чете.[1])

И овога јутра долажаху му млоги људи — Босанци и Херцеговци, који су живели у Београду или су дошли у Београд, да своје земљаке прикупљају у чете. На подне војни министар му преда у појединостима све, што је где по тајној мисији дотле рађено, рекав: „Све ово од сада прелази у вашу бригу; ја сам дотичне бригадире упутио да врше од сада ваше заповести.“

Око 3 часа по подне Ранко пође из Београда. Ноћ проведе у Обреннвцу; тамо образује добровољни одбор, за дочекивање и снабдевање првим потребама и испраћање на означена места добровољаца, прикупљених у Обреновцу. 25 Авг. зором стигне у Шабац и ради у начелству, у

---

[1]) Генерал Стратимировић, ослањајући се на лично пријатељство добродушног Теше, војног министра, представљао се у Београду као велики ауторитет војнични и правио велике претензије и за свој ратни план и за себе. Он је тада обрицао Србији златна брда од стране своје популарности међу прекосавским Србима; нарочито међу Граничарима. Али, од свих тих његових обећања, никад ни једно није се остварило.

бригади и у општини шабачкој, наређујући радове према првим потребама. У вече је био у Лешници, тамо проведе ноћ радећи на истоме.

26. Авг. осване у Лозници, где прво саслуша добровољце Панићеве чете, која је на Јањи прва прешла у Босну, и после вишедневне борбе, у манастиру Тројици јаком турском снагом разбијена; растурена у Мајевици, и неки препливавши Дрину вратили се у Србију. Но их је доста остало у валовитој реци. И у Лозници је образовао добровољни одбор, да у место државних власти води старање о издржавању добровољаца. Свуда је издавао заповести о држању најстрожије дисциплине међе добровољцима, а најјаче чување и највећу обазривост према пограничној линији.

Прибирање тачних извешћа из Босне, поверио је проти Игњату, и вели у записима: „Проти зато поверих ово, што он има много познаника својих преко Дрине, и што се вазда и бавио познавањем људи и живота нашег народа у Босни."

Из Лознице, истог дана дође у Чокешину, где је, према предходном договору требао тога дана наћи Ђоку Влајковића; но због неких неприлика у четама, овај га тамо не сачека већ се истог јутра вратио у Београд. Ту прегледа људе и убојни материјал смештен у манастиру; изда наредбу о дисциплини у четама и распоред за обучавање једних, и других за копање шанчева; нареди о снабдевању потреба за људе па се врати у Шабац. Сутра дан у Шабцу дочека официре, што су му из Београда упућени на расположење. Од виших чинова био је потпуковник *Чолак-Антић* и мајор *Драгашевић*, од нижих: *Недељковић*, *Радосављевић*, *Стокић*, *Рашковић*, *Стојковић*, *Урошевић*, *Булајић*, *Катанић*, *Борисављевић*, *Мијајло Илић*, *Арачић* и још неки.

Истог вечера у Шапцу у сали гостионице „Париз" држао је грађански збор, а после давао вечеру војничким лицима и општинарима. Учинио је општи распоред за рад; официре дошавше из Београда распоредио у команди својој.

За три дана свога бављења у шабачком и подринском округу, обиђе и све оне шанчеве, које је он 1862 г. подизао на томе крају, и нареди оправљање ових а подизање оних, који су у плану подизања при утврђењу гра-

нице после бомбардања Београда, закључком мира у раду обустављени. 29. Августа полазећи са западне на јужну границу, у својим записима вели: „Пошто наредих све што је нуждно за сигурнос границе и за чете добровољачке овога краја, наредих да Драгашевић мене заступа у овоме крају, а ја у 7 сати у вече пођох за Ужицу; путовах сву ноћ, у зору дођох на Уб.“

30 текућег на Убу нареди све потребно за примање и испраћање на границу добровољаца, па похита у Ваљево. Тамо је радио у начелству, и у општини образовао одбор за примање и испраћање чета на означена места. У бригади учинио распоред за спрему, узео извод убојног материјала у томе округу, издао упуства окр. начелнику на известне случајеве. По подне, са јахаћом поштом пође за Ужицу где стигне око по ноћи. Ту нађе већ састављен грађански одбор, који се имао старати за храну и потребе чета добровољачких, тамо прикупљане. Изда наредбе о мерама за сигурност границе, за обучавање чета, за најпотпунију дисциплину међ њима, најобазривију смотреност у свему и без дозволе да се нико не усуди на турско земљиште прелазити. Прегледао чете, и људе у мањим оделењима. Четовође сваког за се штудира, па их обележава: „Чесни људи, патриоте и јунаци пуни поуздања. Људи су им добри; биће и бољи под мудрим и поштеним руковаћама“.

Ради боље везе у држању пограничне линије, нареди да све телеграфске штације буду отворене ноћу као и дању а построји и нове: *Рашка*, *Јавор*, *Мокра-Гора*, *Бајина-Башта*, *Љубовија*, *Лешница* и *Рача* на ушћу Дрине.

По ранијем наређењу мин. војног народна војска чувала је јужну и западну границу. У округу ужичком погранични батаљони, на граници на зборним местима држећи сигурност граничну, трпели су у свему у својим потребама: војска није примала уредно своју храну ни друге потребе, а у доба сабирања летине, није добијала смене. На дому људима су пропадали усеви; они у бризи за тим, лабавили у службеним обавезама. Ранко нареди бригадирима да на изменце по шест чета држе службу на граници, а друге опет на изменце да се упућују својим кућама ради сабирања летине. Позадни батаљони (не граничари) да потпомажу чете на граници; храна и потребе најбрижљивије да се прибављају и најтачније издају војницима на граници.

У Ужицу посвршава млогобројне послове и наредбе, и одмах истог дана са Чолак-Антићем пођe за Пожегу, где га дочека бригадир чачански. Пошто и овоме преда потребне наредбе, и за чете доброваљачке у окр. чачанском прикупљене, у својим записима вели: „Пошто све потребно на овом крају наредих, Чолак-Антићу предадох да ме у овоме крају, — ужичком и чачанском округу — заступа, и да се стара о четама и о сигурности границе у духу мојих наредаба. Луки Јокановићу, одборнику наредих, да се има старати да четама потребе набавља и рачун води. У 4. сата по подне оставих Пожегу и Чолак-Антића и пођох пут Ваљева.“

1 Септембра враћајући се западној граници, и уз пут свраћајући на свако место где је било потребно видети и наредити што, 2 теккућег у зору стигне у Шабац, где га дочека окр. начелник, Панта Луњевица с' јављањем, како је једно оделење Турака покушавало да пређе Дрину код Бадовинаца, пуцајући из пушака на српске страже; но су их чете народне војске на обали дринској дочекале и одбиле. Истог му дана дође и од Ужица депеша: да су Турци разбили устанике више Нове Вароши код *Мангуре* и протерали их у српску границу на Увцу код Сјеништа, и да су се улогорили (Турци) на обали Увца. Да је те ноћи запаљена Кладница — Турско село, и да је на граници било пушкарања. Извешћа опширнија дођу, да се Турци неће задржати на ситнијим покушајима, већ се спремају и на јужној и на западној граници, да упадну у Србију с већим четама, да попале села и учине што већих штета. Према добивеним извешћима, Ранко хитно наређује свуда највећу остро̂жност у чувању границе.

Извешћа о спреми Турака да упадају у српску границу, са свих страна од стране Босне и Херцеговине стану се сустизавати. Послови у спреми војске и њених потреба умложавани су и вршени највећом хитњом. Уз ово, 3 Септембра стигне вест, да се у логору чокашинском међу четама с нова заподела интрига око старешинства над добровољцима. Ту интригу заподенули су по други пут известни људи, који су за то из Београда били спремљени. Ранко похита у чокешински логор; изравна све, а команду над четама преда Крсти Булајићу — официру, и сам собом изабере и постави частнике и помагаче овоме.

Потребе у ратној спреми развијале су се и доносиле све веће послове. 13 Септембра Ранко (у записима) вели: „Учиних више предлога мин. војном за народну војску и за спрему њену.“ 14-ог ист. „Радих на више закачених предмета; послах више наредаба Чолак-Антићу за чување границе и за чете добровољачке. Послах у Босну за извешћа.“ 15-ог. „Ваздан радах са повереним ми официрима на плану утврђења границе, и на другим пословима.“ 16-ог. „Добих извешћа да Турци опет чине покушај да пређу Дрину код Лешнице. Послах Драгашевића са бригадиром Грујом (Мишковић, потпуковник) да осмотре *Сувачу* аду, за коју нам Турци поручују да је иселимо, и *Ушће*, где су Турци засецали обалу. Наредих пооштрити пажњу граничну. Стокић ми поднесе пројект за утврђење Лешнице; штудирао сам га са Радосављевићем. Драгашевић јави о Сувачи и Ушћу. Недељковића послах у Митровицу за чамце. Добих од Чолак-Антића извешће о четама. Од владе добих препоруку, да се *силом оружја* одбије сваки напад Турака на границу. Ово наредих свима бригадирима пограничним.“

Тешко исчекујући помоћи од Србије, знатнији Срби у Босни и Херцеговини, извешћени о Ранку и његовој мисији на граници, с дана на дан обраћали су се њему, тражећи да им се што пре у помоћ притече. Крајишници — Босанци и Херцеговци, протурали су се преко Аустрије до Београда и тражили помоћи за своје ослобођење. Влада у Београду упућивала их Ранку; он их спремао и опет отправљао преко Аустрије, а и другим сигурним пролазима упућивао у босанску Градишку тајноме одбору, који им је давао оружје и муницију. Тако су на западној граници спремана мања оделења бораца, и испраћена с налозима: да у Крајини и босанској Посавини образују веће чете и да што брже развијају устанак народни. На овај начин испраћена је сваког дана по која четица из западне Србије у Босну.

У простору шабачког и подринског округа, Ранко пробави неколико дана, спремајући војску и њене потребе, о којима бележи: «*Воденице и њена могућност брзог млива; количина жита у житницама домаћим и трговачким; лебарнице и оштинска храна; коња способни за војену службу; строгости граничног поретка; разноси брзих заповести у округу по штацијама сеоским; журну оправку и прављење*

шанчева; попис пијонирског алата; преглед потреба за спрему бригада; строго избегавање сукоба на Дрини; забрана залудног пуцања; установа граничних сигнала; разнос заповести по граници; смену војске у чувању границе; санитетство; спрему војника у свако доба; јављање важних догађаја и пр. Са официрима извршити штудију путова доводећих у везу у свим правцима између ваљевског, шабачког и подринског округа. Обилажење свију тачака утврђења; уверавања о потпуности извршења наредаба по свему овоме.»

20. Септем. изврши маневар са четама у лешничком логору, и нареди смештај чета ближе дринске обале — у Лешници. 21-ог врати се у Шабац; ту наређује о војној спреми; дочека извешћа из Босне, и у вече отпутује за Ужицу. 22-ог стигнув у Ужицу, позове попа Жарка, који је по првом преласку у Херцеговину, и после вишедневне крваве борбе код Мангуре, силом турском разбијен и повраћен са својим људима натраг у Србију, где је, по Ранковим првим наредбама на јужној граници, остао на *Бранешцу*, као старешина чета, спремајући се на понов прелазак у Херцеговину. 23. Септ. Ранко вели: „Поп Жарко са више четовођа дође. Говоре ми, да би ваљало сад ударити на Нову Варош и ићи даље на Плевље, јер наше чете — 10 на броју, добро су спремљене. Предложих министеру војном, али добих одговор од капетана Младена Јанковића (начелник опште-војног оделења.) по заповести кнеза, да се ништа не предузима, докле се нова влада не састави. Наредих строг поредак и стрпљење у четама, и да се *не прелази.*“

Великогоспођинска народна скупштина заседавала је у Београду. Влада — Стевча — Ристић — Грујићева, имала је апсолутну већину у скупштини, а ипак, према другим приликама, оступила с управе државних послова. На владу дође Љубомир Каљевић, ипак са једним бројем чланова од људи либералних.

24. Сест. Ранко дође у Пожегу; изашље Чолак-Антића на Мокру Гору, ради утврђења, и истог дана у Чачку, испрати капетана Мијаила Илића на *Рашку, Куте, Грмичак, Ступску Чесму* и *Јавор*, да оправља стара а подиже нова утврђења, на томе крају. 25-ог пође из Чачка преко Гор. Милановца, па уз пут свраћајући где је ваљало видети шта је по првим наредбама урађено и наредити нове радове, 26-ог тек. опет дође у Шабац.

Нова влада већ је била састављена. 27. Септембра Ранко вели: «Каљевић ми телеграфише да дођем у Београд, те да новој влади стање представим. Прибрах извешћа шта је овде рађено за време мога осуства. Наредих за чамце из Митровице, да се однесу на место дринско, да се построји летећи мост за аду Бујуклића, за лакши превоз стражи и потпоре, и ради друге цели — лакшег саобраћаја.»

29-ог тек. дође у Београд. Сутра дан вели: «Министер Теша болестан. (Теша је остао у Каљевића кабинету.) Каљевић ми рече, да ће ме сутра позвати у мин. седницу, да представим стање ствари.»

1. Октобра вели: «У министарској седници представих новој влади стање ствари повереног ми задатка:

«I. За сигурност границе изведена је од части народна војска на границу. Шанчеви стари обнављају се, а подижу се и нова утврђења; али са храном иде доста тешко, а и нужно је граничним окрузима помоћи у стражарењу са позадним окрузима, те да и гранични окрузи летину среде.

«II. За добровољачке чете: да их има на броју 14 и то: у округу шабачком три, у подринском једна, у ужичком десет, а све скупа имају око 1,100 момака добро спремних и одважних. Има и један превоз дрински на Бујуклића ади. Но су чете нестрпељиве, или их ваља употребити што пре, или распустити, јер дуже за држање нису. У Крајину босанску шиљато је аустријском страном више омањих чета до Градишке, и оне се доста добро тамо држе, али ишту још помоћи материјалне и одела, јер ладноћа наступа. Новчану помоћ ишту нарочито за породице пребегше у Аустрију.

«Породица у Србију пребегших преко наше суве међе има око 4,500 душа, и њима ваља прека помоћ.

«Ерцеговци бију се око Плевља, и наша одовуд помоћ била би врло значајна.

«Ако се неће званична акција, могла би се чинити тајна са четама, тим пре што и Турци са четама почињу насртати на нашу границу.

«Тражих решење од владе:

1. Оће ли се чете наше употребити, и ако неће, ондах:

2. Да се чете распусте, а који немају куд на зимовник, те задржати за граничне стражаре, измешане са пандурима дојакошњим:

3. Да се оружје оправи, које добровољци оставе, јер има га искварена.

4, Да се нареди другој класи гађање, јер није са оружјем добро позната.

5, Да се спрема храна у општинске кошеве и у магацине за случај рата, јер су изгледи озбиљни.

6, Да се артилерија и кавалерија образује из народа за другу класу, а прва да се попуни.

7, Да се брига поведе за болнице окружне и војничке по граници.

8, Да се сиротиња пребегша распореди и са издржањем снабде.

9, Да се побрине за храну и издржање фамилија сиротних војника кад су на граници или у походу, а и за храну самих војника.

10, Да се побрине за довољан број официра народне војске.

11. Да се одреде нарочити повериоци владини, који да се старају о спреми известних војних тела народне војске; особито ако се предвиђа акција званична. *Јер турски напад нас би затекао неспремне, без запреге, одела, и остале спреме.*

12. Да се питање радаљске аде што пре расправи, ако се жели сукоб избећи:

„Све ово — вели Ранко — министери желеше да им на писмено дам, али ја им казах, да на писмено немам, а дуго би и било све исписати. Они рекоше да се са кнезом договоре, па ће ми дати одговор.

„Дадох упутства нуждна дриносавским официрима.“

Те ноћи Ранко је радио целе ноћи — до самог јутра, за својим писаћим столом, а сутра дан (2. Октобра) вели: „Чолак-Антић јавља ми, да чете од понедељника (6. Октобра) идућег неће више чекати, него ће и без одобрења власти ићи преко границе. Послах одмах депешу Каљевићу код кнеза; он одмах за тим дође и рече ми: да по кнежевој заповести још данас похитам за Ужицу, те да предупредим одлазак чета, и да размислим, ако је могуће, да се све чете што пре крену на границу бугарску, те да се тамо као чувари границе преко зиме употребе. Ово за то рече: *што је реч дата, да никакве чете из наше границе у*

босанске покрајине неће упадати, и што се ово — вели — има пошто по то одржати.» Према овоме:

«У 2 сата по подне пођох из Београда, а у 2 по поноћи дођох у Ваљево. 3. Октобра пођох из Ваљева, у подне у Косјерић, у ноћ дођох у Ужицу по киши великој и по мраку ужасноме. — Несрећно путовање.« [1])

4. Октобра у Ужицу Ранко вели: „Позвах попа Жарка. Телеграфирах начелству чачанском за 800 #, а ваљевском за 700 # цесарских, да пошаљу начелству ужичком из мога кредита. Јавише ми, да су Турци образовали неке чете од 300 Кладничана, Кратовчана и Брњичана, са задатком, да у нашу границу упадају, карауле наше и села попале и опљачкају. Чете ове предводе Шарић из Кратова, Шамановић и Абдага из Н. Вароши и Амет из Кладнице. Наредих већу пажњу границе.

„Разговарах се са поп Жарком о четама и распусту — али поверљиво. Предложих влади да се чете распусте, јер није више за четовање, пошто је зима примакла, шуме оголеле, воде нарасле. Ако ко од добровољаца нема куда, тај да се понуди службом граничног стражара. Ово за све чете у Србији. Тога дана долазише ми четовође знатније. Сви су Ерцеговци — само *Стеван Митровић* Шапчанин. Четовође су људи разложни, али и веома тужни због промене рада. Неки од њих прелазили су ово дана у Ерцеговину и на више места уводили турску силу. Већина четовођа за то је: да се пређе браћи у помоћ, која око Плевља бој бију с Турцима. Један између њих, кога сви сматрају као најосуднијег и најмудријег — *Вук Јоловић*, 3-ће чете старешина — Ерцеговац из Црљенице код Плевља, а досељеник у Ужицу, око 45 година стар, смеђ, огрубао од

---

[1]) О овоме у својим записима Ранко вели: «*Несрећно путовање!* Од Ваљева до Ужице ломио сам се два пута. Најпре, пошто пређох *Букве*, (планину) код речица *Ржане* кола ми се претуре; нисам се убио али сам се добро потресао, а и киша студена пробила ме је скроз. На *Јеловој Гори*, ближе Ужице, ухвати ме провала облака, ноћ наступи, моја се кола опет претурише, и у мало нисам погинуо. Лево раме и главу осакатио сам, и лево ми уво крв залила. У Ужицу сам стигао ноћу. Прст пред оком није се видео, а сав сам до коже био мокар и у самоме блату; чисто нисам био при свести од тешког потреса при дугом паду. Код Луке Јокановића у механи, трљали су ме и парили, и сву ноћ нисам заспао. И сутра дан сам био врло смућен у глави а сав укочен од бола у левом рамену, али се опет морало радити. После шест дана у Ваљеву, спопале ме грознице од бола у рамену, а у глави ми је све једнако било тешко од потреса. Др. Краус даде ми лек против грознице; раме ми зави неком црвеном смолом.»

краста (богиња) види се врло честан човек и јунак, ваљан четовођа и мени се највише допада за четовање. Мало говори, али неизмерно види се одважан. Он се највише држао у Турској и највише жали, што се непуштају у помоћ осталој браћи Ерцеговцима. Он је и са̂м ишао, те Турке уводио, па мисли да би се велика успеха имало кад би се одовуда сад упало и Плевљу пошло. Вук се види човек поуздан и патриота. Неки између четовођа боје се великог придоласка воде, нарочито Лима, јер у случају несреће, неби могли повратити се у Србију.“

Ових дана Турци су нападали на јужној граници, изгорели караулу на *Вучјој Пољани*, на више места попалили српске карауле и нападали на Васиљевиће. Зато и чачанском бригадиру Ранко наређује јачу опрезу и живо мотрење на турске чете на граници, и вели: „Министар војни телеграфира, да наредим само одбијање напада али да се у потеру преко границе не иде. Наредих ојачање посада.“

7. Окт. повторава тражење одговора од министра Каљевића на свој предлог о четама, и добија одговор: како још није у влади учињено сагласије. Тога дана Турци су ударали на више места на карауле и села у срезу студеничком, но су одмах сузбијени. Бригада чачанска по непосредном налогу мин. војног изашла је на Рашку, а брдску батерију из Ужице Ранко шаље преко Ивањице у Студеницу. Он вели: „Напади ови виде ми се, да су само од чета турских нарочито организованих, да нашу границу узнемирују, па зато није требало целу бригаду изводити на границу.“

8. Окт. издавши нуждне наредбе за границу и за чете, пође за Шабац. Сутра дан у Ваљеву вели: „Добих од Каљевића одговор за чете, да по моме предлогу могу поступити. Учиних питање из Уба, где на конак дођох, да министар објасни, по ком предлогу мом: да ли по првом, — да чете растурим и разредим по граници на зимовник, — или по другом, да се са четама упада у покрајине турске? Чачанском бригадиру наредих, да из Ивањице батерију придружи бригади унапред, па или код манастира Студенице, или преко *Црепуљника* на *Рудно*. Туда је линија најкраћа, те ће се туда сајуз најбрже постићи.“

10. Окт. у Шапцу нађе извешћа о стању у Крајини и о четовању по планинама босанским. 11. тек. оде да прегледа шанчеве око Лешнице и чете у Лешници, још ником не говорећи о распусту чета; предвиђао је, да ће у распусту лешничких чета бити тешкоћа. Јер још у Чокешини, с почетка, међ овима је заметнут квасац интрига, донешен из Београда неким млађим људима, који су покушавали да добровољци са својим четовођама прогласе Ђоку Влајковића за команданта добровољачких чета у Чокешини, па су с тога немило гледали официра, коме је Ранко предао команду над истим четама. Овога дана у Лешници вели: „Добих одговор од министра војног, да по првом мом предлогу поступим са четама. Тако одмах и учиних. Скупих све три чете у логору и казах им да није више за четовање, и зато, да сваки куд који има и хоће, иде на зимовник, а који нема никуд или не жели, тај да се пријави, па да се употреби на службу граничних чувара. За ове одредиће се плата као и осталим стражарима граничним, а док се не одреди, уживаће дојакошње издржање. За оне који одлазе, даће се на трошак шесто-дневна дојакошња плата. 117 људи издвоји се и оружје положи, да иду кућама, а њих 91 изјавише да примају граничну службу. Оставих мајора Грују са официрима и поцерским капетаном да ово изврше, а ја одох у Лозницу на конак, да и тамо чету распустим. У ноћ сам радио шифром; ово исто наређивао Чолак-Антићу за чете на *Бранешцу* — на јужној граници. Учиних питање министру за Крајину, да пошљем 62 заоставша човека из чета, јер већином су отуда.“

Говорећи о четовођама распуштених чета, оне у Лозници именује као добре људе, а о оним у Лешници у својим записима вели:

„1. *Стојан Стефановић* из Београда, четовођа I. чете. Не зна за дисциплину, и зато му чета правила неред, он удаљен од чете, а водник *Раде* одвео чету у Ужицу, предавши оружје у логору.

2. *Спасоје Ђорђевић* Бошњак, четовођа II. чете. Он је убио водника Чобановића, и сад је под судом у Шапцу.

3. *Ђуро Јовановић* из Новог Сада, четовођа III. чете, најуреднији и највреднији.

4. *Петар Симоновић* из Влашке, четовођа доведене отуда чете IV. Ово је врло незгодан човек, није за чету

ни у ком смислу. Он је хтео велике тегобе правити при распуштању чете. Хтео је недати оружје и чету на отпор побунити; али је био предухитрен у томе.“ Описао је и цео персонал добровољачког штаба.

12. Октобра у вече враћајући се из Лознице у Лешницу, где је био наредио вечеру добровољачком штабу, мало даље од вароши — на ћуприји на реци Лешници дочекају га два човека из IV. чете; јаве му се који су, и јаве му: да се људи њихове чете нису разишли из Лешнице, јер њин четовођа, Петар Симоновић — Бугарин, дознавши да ће се он у повратку из Лознице задржати у Лешници на вечери са својим штабом, чека га са својим људима у механи, где ће он одсести, и да се спремио да га убије чим у механу уђе. „Наш четовођа — кажу му ова двојица — раздражио је људе до крајности; он нам говори: како нам је командант преваром одузео оружје. „Извео — вели — у логор народну војску, а нама наредио да сложимо пушке на одмор, па док нам је говорио и благодарио на нашем пожртвовању, а ви забленули у њега и не пазећи на мој знак, он је дао знак официрима, и војска повуче фронт између добровољаца и њиног оружја; пред нашим очима други дигоше наше пушке, па их однеше у магацин. Ако ви мислите, да смо се искупили овде, да командант прави летос с нама маневре, а кад зима наступи, он да нас разјури, да тражимо зимовника по свету, а не да идемо у помоћ нашој браћи, ја не мислим тако. Ја ћу се вечерас намирити с командантом мојим револвером, па ћу онда разбити магацин; сваком своју пушку дати, па ето нам Дрине.“

Ови људи замоле Ранка, да прође Лешницу и да иде даље на конак, а у Лешници да се и не јавља. О овоме он вели: „Заблагодарих људма, па похитах у Лешницу; бојао сам се побуне међу добровољцима, и да их четовођа не наведе да нападну на штаб и магацин. Уставих кола подаље, па сâм пођох механи, где је брујало од говора добровољаца, а ја, као из ведра неба банух међу њих: Помоз Бог јунаци! - хвала вам, што сте се задржали на скупу, да се још једном поздравимо. Дед! ко је тај јунак међ вама, што се спремио да ме убије? Прихватих за свој револвер и повторих: Дед! бујур! ево сам ја на биљези! Сви забленуше у мене, а четовођа Симоновић испод жита, на

друга врата измаче. Ја ублажих раздражене људе; рекох им: како сам ја поступио с четама према увиђавном нахођењу и наредби нашег Господара, коме, ако не више, а оно заиста толико, колико најпатриотичнијем између нас лежи на срцу тешка брига и жеља за ослобођење наше робујуће браће, и преко Дрине и на свим осталим крајевима, и по томе, наша је дужност да се оканемо злих умишљаја, да сатиремо један другога, већ да се штедимо и потпомажемо, у тврдојој вери, да ћемо се опет првих пролећних дана искупити на дринској обали, а тада не чамити, већ свом силом својом пребродити валовиту Дрину. Добровољци су викали: „Живео наш светли Господар! живео наш командант!“ А добивши и напојницу, разилажаху се певајући ратничке песме“

„То вече — вели Ранко у својим записима — давах вечеру штабу добровољачком у Лешници. После вечере дође ми барјактар IV. чете Никола Клајић. — родом из Босне, али од више година живи у Београду. Он ми каза у присуству Паје Јовиног, официра, који се још овде бавио са његовом канцеларијом, да се у Шапцу чувам; Петар Бугарин, четовођа, одјурио је у Шабац, и са његовим људма прете да ме убију што им недадох преко Дрине. Заноћих у Лешници, јер се немогаше даље по ноћи путовати. Сутра дан (13 Окт.) око подне, дођох у Шабац. Но још у горњем шору, код општинског суда устави ми кола *Димитрије Димитријевић*, [1]) десетар у општинском суду, и каза ми, да се чувам, јер неки добровољци прете да ме убију. Међу њима је: *Димитрије Карић*, великошколац, *Воислав Стојковић*, великошколац, а син неког професора Мије са Теразије, и *Светозар Шаркић*, бивши некад наредник, а доцније — под намесништвом — био прогнан. Прете ми — вели — зато, што им не дадох прећи у Босну.“

По распусту добровољачких чета на јужној и западној граници, Ранко дође у Шабац, па ми пише:

„Ево пуно једанаест дана како се с нова дан-ноћ по путу крхам; нити сам заспао, нит се одморио, па бар да сам вршио пријатну ствар, ни по муке. Лако је било ску-

---

[1]) *Димитрије Димитријевић* бивши поднаредник, што је 1868 пратио Ранка у Видин, 1876 под његовом командом на Дрини, одликовао се и постао официром.

пити људе, спремити их и одушевити, према позиву Србина у данашње доба, али, из истих стопа затим, учинити противно: разубедити, разодушевити, растурити их?! Ово обоје, у исто доба, из истих уста, не иде никако. — А ја ево и на то бих осуђен.

«Курталисати се чета, нарочито дринских, није било ни лака ни пријатна ствар. А још кад се помишља на даље! Сажаљевати је околности, које тако напрасно учинише код нас промену политичког правца, тим већма, што се овај неизбежно мора обновити, па по нашем обичном обичају, после неког времена, опет све с нова. Ова садања наша шала, земљу је већ подоста стала материјално, а може је морално стати: губитка вере у њу свих Срба око ње. Према садањем, са нашим добрим намерама за сад је свршено. Да ли ће мој овогодишњи труд бар у идућој години, у жељеном земљи нашој користити, не знам, али знам, да је моја мисао о путу и начину за ослобођење наше робујуће браће пропала за сад — па можда и за свакад. Јер тешко идућа година да стигне, што ова промаши.

„Ја нећу да мислим на оно, што би па прође, па опет ето истом мишљу задајем муке себи, — па и теби. Многе прилике у животу доказале су ми, да је овај свијет само *божија лакрдија.* — И ко је у њему постизавао све што је замишљао?!“

После распуста чета, Ранко се не врати својој кући, но још подуже остане на путу између Дрине, Саве, Рашке и Ибра, са границе западне на границу јужну прелазећи преко: *Цера, Жучака, Ластре, Букова*; преко *Јелове Горе*, у пределу златиборском; преко *Јелице, рудничких планина; Словца, Вукана* опет на Цер, и опет обратно преко најврлетнијих предела у отачаству, изложен јесењим кишама и снегу, пробијан љутим октобарским и новембарским ветровима. Но опет прелазећи преко свеколиких личних трпња и неприлика, није признавао умора већ је радио с љубављу и журбом, у нади на идућу годину, — на званичну акцију. Више свега бринуо се, да зимња студен не разагна по планинама Босне и Херцеговине усташке чете, које су имале са Турцима борбу одржати. Бринуо се да ледено доба не угаси искру светог пожара запаљеног крвљу робујућег Српства. Уз то, с великом бригом и зебњом примао и штудирао честа извешћа: како Аустрија живо спрема

и снабдева ратним потребама своје границе према Босни; како на све начине и свим могућим путовима, пушћа своје грабљиве замке у побуњене крајеве, те да их одвоји од Србије, и под своју тешку руку привуче. Како, бајаги, не мешајући се у босански устанак у истоме чини све могуће противу интереса Србије, употребљујући у томе и синове кнежевине. Извешћа су била: како је Аустрија употребила Петра, сина кнеза Карађорђевића, и по средством њега ради да паралише уплив Србије међу босанским Србима. Петар Карађорђевић, под именом *„Мрконић,“* скупљао је Шокце Крајишнике; од њих образовао чете, просипљући на то огромне суме новаца. Ове су чете снабдеване оделом, оружјем и свим потребама из границе аустријске. Срби патриоте, што су устанак покретали и за Србију га подржавали, с тешком стрепњом пратили су мутње Аустрије међ њима, да одвоји Босну од кнежевине, и јављали то у Србију.

На позив владе, 5 Новембра Ранко опет дође у Београд, где поред осталог и ово записује: „Идох Каљевићу и Теши. Говорих им:

1. За границу поверену ми.
2. За рањенике у болници ужичкој.
3. За сиротињу пребегшу.
4. За чете растурене.
5. За подржавање устанка у Крајини, пошиљањем нових чета, —Крајишника а не других.
6, за попа Карана, (послат с четом у Крајину.)
7, за четовође који су ваљани.
8, за рачуне и кредит.

7. Новем. идох опет Каљевићу и говорих му о босанским стварима, нарочито у Крајини. Идох и Теши, он рече, да треба устанак у Крајини на сваки начин одржати да се преко зиме не угаси. Говорих му за спрему нашу преко зиме за пролеће; нарочито за официре за народну војску потребне. Говорих за храну и магацине, за запрегу топова и осталог. Он рече: на све мисли али чека зајам.“

У Београду се задржао 3—4 дана, журно радећи на извешћу о свему, што је од 24 Августа, по задатку политичко-војеном под његовом управом рађено. 10 Новем. предавши. мин. Каљевићу своје извешће са 12 нумера описа и цртежа (кроки) положаја на граници према Босни

утврђених, и путне везе појединих западних округа међусобом и са границом, опет пође да уреди још неке послове на западној граници и опроба снагу брдских топова, на којима су људи имали бити упућивани у руковању тешким оружјем; на завршетку своје мисије у радовима на пољу, да још једном учини преглед свега, и нареди, где се шта преко зиме има радити и допуњавати у спреми за идуће пролеће. Да пооштри наредбе о тачном чувању југо-западне границе, и строге смотрености у избегавању сукоба граничних у свако доба с Турцима могућих; нарочито на Дрини, где су Турци још с почетка устанка у Босни заузели на српском земљишту радаљску аду, и на очиглед Срба са исте дизали усеве. Овом приликом спремио је и у Крајину испратио Крајишнике из распуштених чета за поткрепљење усташа у зимње доба.

19. Новембра Ранко се врати у Београд; са својим пртљагом донесе хрпе хартија, — акта о раду у повереном му задатку. [1] Тромесечни његов рад у овоме, могао би дати приближнијег појма о себи, тек, кад би изашао на преглед онако, како је најкраћим реченицама у његовим записима означен. Дани његовог путовања у цељи овога рада обележени су у следујућем:

Преглед путовања 1875. године.

24/8 Београд — Обреновац
25. Обреновац — Лешница
26. Лешница — Лозница — Шабац.
29. Шабац — Уб.
30. Уб — Ваљево — Ужица.
31. Ужица — Пожега — Косјерић.
1/9 Косјерић — Ваљево — Крнуле.
2. Крнуле — Шабац.
5. Шабац — Обреновац.
6. Обреновац — Шабац.
7. Шабац—Рача—Шабац.
8. Шабац —Метлић —Шабац.
9. Шабац — Чокешина.
10. Чокешина — Шабац.
11. Шабац — Лозница.
12. Лозница — Шабац.
19. Шабац — Лозница.
20. Лозница — Шабац.
21. Шабац — Ваљево.
22. Ваљево — Ужица.

[1] Ова акта, пошто је по истима све намирио, и по рачунима код оружних начелства, код којих је имао отворен кредит, и са официрима на службу му придатим регулисао по разним повереним им пословима, Ранко је спаковао и осставио у своју архиву, где и данас недирнута стоје, као сведок почетне припреме за рат за ослобођење и независност.

24. Ужица — Чачак.
25. Чачак — Г. Милановац — Уб.
26. Уб — Шабац.
29. Шабац — Београд.
2/10 Београд — Ваљево.
3. Ваљево — Ужица.
8. Ужица — Косјерић.
9. Косјерић — Уб.
10. Уб — Шабац.
11. Шабац — Лешница — Лозница.
12. Лозница — Лешница.
13. Лешница — Шабац.
20. Шабац — Бадовинци — Шабац.

24. Шабац — Уб — Ваљево.
25. Ваљево — Косјерић.
26. Косјерић — Ужица.
27. Ужица — Чачак.
28. Чачак — Г. Милановац — Љиг.
29. Љиг — Ваљево — Уб.
30. Уб — Шабац.
1/11 Шабац — Лозница.
2. Лозница — Шабац.
5. Шабац — Београд.
13. Београд — Шабац.
15. Шабац — Петковица.
17. Петковица — Шабац.
19. Шабац — Београд.

После толико крхања путничког, Ранко се враћао својој кући као на кратке дане одмора, који никад више за њега нису дошли. Поред свих тешкоћа и брига, он беше и под телесном трпњом. Претрвен умором, назебом и другим неприликама путничким, трпео је од ревматичних грозница, које га сваке ноћи у постељи спопадаху и убијаху му ноћни одмор. Трпео је и од убоја, који је претрпео 3. Октобра, путујући за Ужицу. Овај убој, нарочито у левом рамену, које је већ у ранијем паду (1861. опет нагло путујући за Ужицу) било повређено, много га је мучио; и после толико лечења, не беше у стању левом руком без бола кретати. Лево уво, после овога пада вазда је осећао као заптивено, и вазда му зујало, а у глави често пута осетио несвестицу, бол и утрнуће. Но ипак, никад се неподајући обичним трпњама телесним, радио је без одмора, и што год би му измицало дању, то би урадио ноћу, за својим радним столом седећи.

У овој (1875.) години, свршио је са министром председником по задатку политичке мисије; почетком идуће (1876.) намирио се са министром финансија, по новчаној ствари, и најпосле (15. Јануара) с минстром војним по пословима у задатку војном, па се даље предао раду, — као што он у својим записима вели: *„по свима закаченим предметима по задатку политичко-војном“*, које је узео себи у особену штудију, потребну за будуће.

Оваки послови и оваки задатци у целини и у појединостима, и ван Београда и у Београду заузимали су сву памет, све бриге, сав живот Ранков, у оно доба, кад су сви остали великодостојници земље, — његови другови, у Београду, на својим домовима уживали спокојна живота. Многи између њих мање помишљајући на потребу снажнога развоја српске мисли за ослобођење и независност своје народности, а многи и не желећи никако даљег развоја српске мисли у томе.

Дошав у Београд, и овога ради налазио је, да брига, колико тешка, толико основана, мора обузимати не само њега, него сваког мислена Србина. Поред тешкоћа спољних, беше и на дому — у кнежевини, међу првим државничким људима, веома брижних појава. Оно старо партијско трвење у земљи, вазда штетећи интересима народа, није било ни мало блажије сада, кад је већ једном ногом земља стојала на прагу судбоносних догађаја. Тек што је прва српска пушка у Херцеговини планула, на једној страни дајући гласа општег устанка раје противу Турака, на другој, очајним јеком јављајући се за помоћ код слободне браће своје у кнежевинама — Црне Горе и Србије, у Београду, међу великодостојницима земље, испољи се двојако гледиште у питању: *Треба ли слободна кнежевина прителеи у помоћ зарobљеном народу српском, или га напустити, и оставити га његовој судбини?*

У овоме питању, на једној страни зачу се као одјек опште-народног осећања: „*Сад или никад куцнуо је час, да ослободимо и с нама да ујединимо браћу нашу. То је обавеза, то је аманет, то је идеја Српства!*» На другој страни, настаде развијање хладних разлога, и зачу се: «*Нисту требали дизати се, нису требали завађати се са својин господарима. Србија не треба да се у то пушта. Нама не требају херцеговачки кршеви, нити нам треда голо камење Босне убоге, због чије би сиротиње и Србија осиротила и пропала. Србија не треба да се завађа са Турском, још мање са Аустријом око Босне. Оставимо усташе њиној судбини, па како им Бог да.*“

Ова страна, овако мислећи, критиковала је ратоборност и сваку мисао оне прве стране о потреби ратовања Србије за ослобођење «*кршева херцеговачких*» и «*глог камења Босне убоге*», и пакосно осуђивала људе,

који су били више осетљиви према истребљењу своје народности у побуњеним покрајинама, и желели, да се Србија што пре оспособи за акцију, ради ослобођења ових покрајина. Давнашњи расцеп међу партијом народно-либералном, која је била уз опште народну мисао: да Србија уђе са Турском у борбу за ослобођење и независност, и оном другом, што од постања свога корена, по трећи пут мењајући своје име, у ово је доба носила назив „*Конзервативна*", сад се испољи као обновљеном снагом. Партија конзервативна, водећи своје порекло од *уставобранитеља*, а своје рођење од *кајмакамаца* у Србији, по својим традицијама, није могла у себи гајити мисао, која одушевљаваше људе народно-либералне партије. У партији конзервативној појавише се тада и таки људи, из чијих се уста јавно чујаху и ове речи: «*Шта ће нама Босна са њеном убогом сиротињом, кад ће и Србија, с Босном заједно, пре или после морати пасти под културу Аустрије.*"

Партијски расцеп државне снаге у земљи у доба, кад је требало најчвршће јединство исте, тешко је тиштало сваког правог патриоту, ма које партије он био, па и Ранка. Њему је још најтеже било у Београду, где је народна скупштина још радила, и где је он, као посланик кнежев, у скупштинској дворани имао прилике посведневно упознавати горке плодове партијског расцепа српских великодостојника. Но, по својој нарави, никад не говорећи о томе, беше му још теже, кад је морао слушати друге, да о томе говоре и сувише, као што он вељаше: «*бесплодно!*"

Последњих дана 1875 године, кад једном у кући, више њих говораху о снази турске царевине и војсци, коју би ова могла извести у борбу противу Србије, па мање познајући снагу Турске, умањиваху је сувише, а према својим жељама, стављајући јој на супрот војну снагу Србије, увећаваху је сувише, Ранко прекиде своје ћутање; показа им најмањи број војске, коју би Турска могла извести у борбу противу Србије, и највећи, што би Србија имала да јој стави на супрот у редовном ратовању, и рече: «И једно и друго мени је познато боље, него ма коме у Србији. Не варајмо се! не излазимо ми на сусрет партијске борбе на дому, него сви заједно пред Турчина, душманина вере и имена српског. Турска је млого јача, него што је у опште цени свет. Она је у стању довести на наше границе војску

млого већу, него што код нас нко замишља, — само, ако јој се дадне довољно времена да је прибере у Европи. Но Турска је још јача морално, својом слогом унутрашњом. А како ми стојимо у томе? У месо, да се удружимо свом моралном и физичком својом снагом, за бољу и бржу спрему, ми се одајемо партијским заћевицама, штетним свакој земљи у свако доба, а мећ нама, нарочито у данашње доба, оне ће бити убитачне за сву будућност нашу. Ако уђемо у акцију раздробљеном снагом, овако, како смо данас мећусобом, можемо унапред бити уверени о нашем неуспеху. Наша вечита куга, то је наше партизанство домаће. То је оно отровно дрво, које су нам наши стари уставобранитељи засадили на првом парчету ослобођене наше земље, и одгајили га снажно, те његове гране вечито чине засенак слози мећ браћом, и смета им сваки полет напретку и благостању народном. Нама предстоји акција; у то ја више не сумњам. Ми ћемо имати тешку борбу са турском царевином, према којој смо ми сами, са свом својом снагом физичком и спремом материјалном, а без моралне везе и чврстоће унутрашње, и сувише слаби. Спремамо се на акцију спољну, а унутра смо раздробљени и стојимо онако, како су најживље жеље наше сусетке — Аустрије, и нашег непријатеља — Турске. Акција ће нам грунути на праг, и у земљи застати поцепаност у оном сталежу, који, по одгајењу и по положају своме, дужан би био да у данашњим данима буде углед љубави, слоге и самопрегорења. Ми! државници, — интелегенција, у место да будемо најчвршћи бедем народне мисли, ради које, српски народ у свим крајевима, прилаже и готов је да приложи крв своју, само смо способни да народу предикујемо: одушевлење, самопрегорење, слогу и чврстоћу међусобну, које смо ми, — његове воће одавно између себе одагнали, па вечно: ко у клин, ко у плочу. Турчин на нашем прагу, неби питао: ко је либерал? да га коље, ко конзервативац? да га поштеди. Сви ми у овој земљи за њега смо подједнако «Ђаур!« — његов непријатељ. Овако поцепане, овако несрећне, нас ће Турчин потући на сваком кораку».

Узбуђен, као душом потрешен, на завршетку ових речи чисто узвикну: «*Немојмо поћи на бојно поље с осећањем партизанства! За излазак пред општег непријатеља, прво се измиримо и сложимо на дому своме. Ја сам кадар прегорети*

све, што је кад било међ нама; и непомишљајући на партијске ствари на дому, ја ћу данас пружити братску руку сваком поштеном Србину, који искрено хоће да ступи у коло уједињења народног. Сви смо дужни у данашње дане чистим срцем прегорети и заборавити све партијско и све своје лично, те само да будемо браћа задахнута једним духом, ради оне свете цељи, коју имамо постићи ван наших садањих граница. — А, кад ово постигнемо и извршимо, и ко се отуда жив поврати, а жеља домаћег партизанства још га не буде прошла, ми међсобом, опет се можемо за кике. Да и ми нашим млађима оставимо пример слоге, како су нама наши старији оставили: после борбе спољне, борбу унутрашњу.

«Сви ме корите — повтори Ранко својим пријатељима, — што ћутим, што не говорим. А зар ми је лако говорити говором којим сада говорим? Мени је доста, што после толико мога ломљења по врлетним путовима, о којим ви, у Београду седећи не умете мислити, после исвлачења и по граници крхања толико народа, после толике журбе око спреме, — која, у добром моменту, и докле се Турска војска у побуњеним крајевима није још прибрала, употребљена, извесно би имала по нас значајне вредности, — све се растури, а ја (показујући хрпе хартија на своме столу) сад по сву ноћ седим ту, напрежући ум и очи своје, склапам рачуне напразно утрошеног зноја народног, а мислим: *како код нас све пропада због наше унутрашње поцепаности.* Ако би ико међ нама имао узрока бити незадовољан и критиковати ово и оно у нашим општим стварима, мислим, да би ја могао ту бити на прво место. Но ја велим: *на што би ми било дирати рану, коју сам ја, најбољом својом вољом неби могао извидати?*“

Сваки пут, и у свакој прилици, Ранко је одбијао и прекидао реч о партијским незгодама у земљи. А доста пута, докле су други живље претресали партијске ствари, он их је прекидао каквом веселом песмом, — али после овога беше наумио, да првом приликом о томе проговори самом Господару земље, код кога се партија конзервативна указивала у надмоћију према либералној партији. Но желећи учинити то у присуству људи обадве странке, који су се раздвајали по различности својих мисли, а као првaци, раздвајали друге синове земље у противне правце партијске, очекивао је удесну прилику. Ова му се прилика ускоро

указала. За време његовог бављења на граници, кнез се беше оженио, и као нов домаћин, у двору почео чешће гозбе чинити. А и са̂м познавајући поцепаност својих великодостојника, из деликатности, делио их је при дворској трпези на мање одељке, по једнакости мисли, и према мање испољеном расцепу.

У такој прилици, Ранко, са једним делом својих пријатеља, једно вече (на Богојављење 1876) нађе се у двору при трпези владаочевој, где поред ових беху од првака консервативних генерал Зах и Милан Пироћанац.

После ручка, кнез с људима пређе у оделит салон; ту одмах сам напомене о партијској поцепаности својих државника, узимљући то као узрок, што их у оделитости позива за своју трпезу. То је била прилика удесна где је Ранко могао говорити. Он прихвати Господареву реч, и говорио је са свога гледишта о партијској поцепаности у земљи, кад тешке прилике око граница отачаствених изазивљу Србију на акцију противу велике турске царевине. Говорио је отворено и у истоме правцу, како је пре десетину дана говорио у својој кући, својим пријатељима. Ударао је у главном на политику Аустрије, коју је он вазда и вазда сматрао, као првог фактора рушиоца сваке будућности српске народности, и у стварању и подгајивању унутрашњег расцепа, и вечитог партијског трвења у Србији. Јер је тим начином и слабила земљу унутрашње, и крчила пута својим тежњама на Балканском полуострву.[1])

Крајем Јануара месеца, Ранко се спремао поново на дуго и тешко путовање, у новој мисији. О овоме ја ћу овде унеколико изнети само онако, како стоји у његовим записима:

„*Београд 1876 године.* У суботу $^{24}/_{1}$ позва ме министер спољних послова, Ђока Павловић, и са Каљевићем министром председником саопштише ми одредбу кнежеву и његове

---

[1]) Између либерални људи који ту беху, Јован Ристић и Димитрије Матић, потпомагали су Ранка у његовом говору, тако, да то све скупа учини тога вечера повољан утисак на млога владаоца. Но око пола ноћи, кад се у салону код кнеза зачуо најживљи говор, млада кнегиња у свом салону међу женама, слушајући то кроз отворене ходаје, устаде и поведе жене тамо, рекав: „код кнеза се свађају! хајдемо да видимо шта је!" Овим је прекинут говор међу људима, и Ранко не доврши што је био наумио да тога вечера говори. А то му је вазда на жао остало.

владе да ја идем у Црну Гору, да закључим политичку и војну конвенцију. Дадоше ми Филипово (Христића) извешће да га проштудирам. Извешће од 24 Новембра 1875 године. Рекоше ми да нису задовољни његовим радом, па зато су мене изабрали за даљи рад у томе. Желеше знати, хоћу ли се примити те мисије. Ја одговорих да хоћу.

«У вече око 6 сати идосмо сви у двор кнезу; тамо дођоше сви министри, генерал Зах, потпуковник Ивиновић (Љубомир) и Пироћанац[1]) Већасмо о уговору. Кнез нареди да се пројект други састави, а сутра да се опет скупимо у 5 сати код њега. Павловић даде ми преписку намесништва са кнезом Николом о конвенцији, да је проштудирам.

$^{25}/_{1}$ Пре подне у министарству спољ. послова, примих на проучење акта о преписки са црногорским кнезом и уговор кнеза Михаила са њиме.

„После подне у министарству, са Пироћанцем, Захом, Ивановићем и министрима, радисмо на пројекту политичког уговора.

«$^{26}|_{1}$ Пре подне штудирах пређашњу коресподенцију, а после подне радисмо на пројекту војне конвенције. Свршисмо обадве.

»$^{27}|_{1}$ Пре подне штудирах коресподенцију; у 5 сати по подне идосмо сви скупа кнезу, те обе конвенције у пројекту прочитасмо и дотерасмо. Неке чланке изостависмо по приметби кнеза.

«$^{28}|_{1}$ Копирах уговор војни у министарству, добих речник тајни од мин. спољни послова; штудирах исти уговар и направих приметбе.

»$^{29}|_{1}$ Добих уговор политички од мин. Павловића на штудирање. После подне састасмо се у министарству иностраних дела: ја, Зах, Теша, Љубомир Ивановић и Павловић, те по мојим приметбама поправисмо војну конвенцију.»

»$^{30}|_{1}$ Радих на допуни шифре и на другим договорима са Павловићем.

»$^{31}|_{1}$ У суботу пре подне бих код кнеза, он ми даде упутства нужна. После подне примих писма и речник за Црну Гору.» [2])

---

[1]) Сва гројица — *Зах, Ивановић* и *Параћинац*, спадају у прваке конзервативаца.

[2]) У очи свог поласка за Црну Гору, у својим записима Ранко вели: «Сутра зором полазим на далеки пут. Осим моје жене, у мојој кући нико и не помишља да ћу даље од Шапца. Зима је ужасна, моје здравље потребовало би одмора домаћег, али није време одмору, а надам се, да ће моја воља бити кадра још доста умора

«1 Фебруара — у Недељу у зору пређох Саву на чамцу кроз просечен лед, за Земун. Од Земуна преко леда на Дунаву за Панчево, одкуда на колима кроз снежне прокопе, сутра дан у Вршцу стигнем жељезнички влак за Буда-Пешту. 4 Фебруара дођох у Трст, где морадох три дана чекати лађу за Котор.

„Зима љута, снегови необично големи отежавају путовање. Чини ми се да никад нисам познао љуће зиме. Од Љубљане идући Трсту кроз прорезе горостасних стена, виђаху се са обе стране само ледени зидови; рекао би у облаке допиру. У Трсту ме стегоше ревматични болови; одлежах два дана у гостионици. У Трсту чух, да се у Бечу већ сазнало о моме путовању, и Андрашијев огран да о томе говори.»

«7 Фебруара навезох се морем пут Котора где стигох 10-ог истог у вече. У Котору дочекаше ме два перјаника кнеза Николе, да ме прате на Цетиње.

„11/2 у вече стигох на Цетиње. Стан ми је одређен у кући Илије Пламенца, министра војног, који се тада бавио у Бечу, ради набавке оружја за Црну Гору.

«Његова Светлост кнез Никола извештен о моме доласку, јави, да ће ме тога вечера примити у 8 1/2 сати. Ађутант кнежев дође и одведе ме у двор. Кнез у сали својој прими ме врло љубазно, — са̂м. Ја му предадох писмо и друге поруке. Дуго сеђесмо сами и разговарасмо о мом посланству. Кнез ми рече: „Ваш долазак амо Руси неодобравају; због њега добисмо и ми прекор овде и ваша влада у Београду. Руси налазе да није време нашим преговорима; они су нам пријатељи, али се боје да нећемо умети ништа учинити сами. Имате ли какву депешу о томе из Београда? Ја одговорих, да немам. Он даље пита: «Како стоји Србија са Грчком и радили се што на савезу с њом? „Ја одговорих, да ми није познато, а он рече: «Запитајте нека вам то јаве из Београда, јер желим и то знати.» При растанку око 11 сати ноћи, кнез ми рече да ће ме сутра звати да донесем пројекте уговора савезних. «Ја ћу их — вели — са̂м лично с вама претресати, па кад

издржати. Моја жена нерасположена, слути на неко зло. Неправо јој што сам се примио посланства, — што опет кућу остављам. Ја је тешим: *Кад Србија буде већа, круг мога делања биће мањи; тада ћу ја бити више свој, — свога дома. А сад, брига за себе после бриге за домовину.*"

ствар свршимо, ондах ће војвода Вукотић с вама потписати уговоре. Овако ћемо — вели — радити за то, што ће ствар боље у тајности остати, и што ћемо ја и ви брже доћи до споразума, јер ја и онако немам људи за те ствари вичне.

«$^{12}|_{2}$ Дође кнежев ађутант Нико Матановић, те ме око 10 сати одведе кнезу у двор. Кнез беше са̑м у оџаклији поред ватре. Чим се поздрависмо он поиска пројекте уговора, прочита их па рече, да му се у основу врло допадају, али да у неким појединостима жели измене. Кнез задржа пројекте да копира и да из ближе проштудира. Дође и војвода Петар Вукотић — таст кнежев; но кнез нехтеде даље говорити о уговорима пројектираним, него поче у опште говорити о братској узајамности и слози Србије с Црном Гором, па између остало рече: „Ја бих желео стварно да будем на чисто са кнезом Миланом, јер ја имађах уговор и са кнезом Михаилом, па Србија доби градове а Црна Гора ништа. Сад бих желео гаранције од Србије." На ово ја приметих, да је — колико је мени у знању — уговор са кнезом Михаилом закључен 1866 године, за случај рата и свеопштег устанка српског на Турке, а правна основа и политичка и војна за уступ градова Србији, заподенута је пре тога уговора, и то поводом бомбардања Београда 1862 год., те по томе, тешко би се могло довести у везу уступање градова са наведеним уговором. Окром тога, горњи уговор (члан I.) носи карактер уједињења Српства и спојење у једну државу, а не условљава деобу истог, те и по томе он не може имати везе са уступом градова Србији. Кнез Никола на ово неодговори ништа, но рече за даље да ћемо гледати да се искрено споразумемо, а он ће ствар озбиљно проштудирати. Даље кнез рече: «Видите, народ црногорски сиромашан је, потрошиће се много око спреме, па може и не доћи до рата. Ја сам имао од Турске неке понуде за Црну Гору, а доћи ће можда и друге, па пре него би се решио за корак, рад сам знати на чисто хоће ли Србија заратити на пролеће или не? Ја сад владам херцеговачким устанком, а могао бих отуда постићи неке користи за Црну Гору, па зато не бих желео ово олако напустити за неизвесно са Србијом.» На ово му ја приметих: да кад проштудира уговоре наћи ће да је у њима изложено све што је нужно, и што се напред казати могло о рату и почетку истог. «Видећу!» одговори кнез, и потом се разиђосмо око подне.

00071435

«Састадох се са кнезом Василчиковом, старешином санитетске компаније, која је дошла из Русије од стране «Црвеног Крста« да у Црној Гори негује рањенике добровољном помоћу. Василчиков је око 55 године, пријатан и интелигентан човек; располаже овде са великим новчаним средствима. Потпомаже усташке породице у Црној Гори; рече ми да је издао на ту цељ око 45,000 форината.

«Истога дана после подне позва ме кнез на вечеру у двор око 7½ сати. При вечери беше кнез — без породице, Петар Вукотић, Божо Петровић председник сената, и сенатори: Петар Пејовић, Машо Врбица и још четири сенатора.

«При вечери не беше никаква говора о нашем раду, а по вечери сиђосмо у оџаклију где застасмо још више главара црногорских и херцеговачких. Ту се гудило и разговарало дуго; кнез беше врло расположен; заметаше шале и забаве.

„13/2 Позва ме кнез и прими у оџаклији где он обично ради. Ту сами цело пре подне око једног астала сеђесмо, карте претурасмо и поједине чланке уговора претресасмо. Он тражаше једнако границе команде црногорске до Лима у Дрину (члан 7 војног уговора), а ја га убеђивах о незгодама и немогућности тога. Даље он тражаше од Србије великих позиционих топова, техничке војске и хране за пребегше у Црну Гору фамилије херцеговачке. На један пут кнез Никола узбуђен скочи са столице, па на једно колено клече, и уздигнувши руке у вис, повика троњавајућим гласом: «Та нашто границе, нашто уговори између нас: ако ме кнез Милан призна за првог после себе у Србији, ја му се поклањам и бићу му највернији.» Ја му на то одговорих: па вратимо се на пређашњи уговор; обновимо га. А он, опет седајући на столицу рече: «Бих ја кад би имао за то гаранције. Ја верујем да би ме с почетка кнез Милан срдачно примио, али нашло би се можда људи, који би ме доцније код њега оцрњивали, бацили у сенку, па чак и у подозрење, а ја бих се волео убити него под подозрењем бити. Окром тога, ваш устав увео је у Србију у наследство престола оне Маџароне (кнеза Милоша унуке по ћери) — а то мени неби могло поднети, да они у томе буду пречи од мене. Уклоните то из устава па ће мо се лако погодити.» Ја упитах кнеза: како разуме он првенство после кнеза Милана, т. ј. да ли и у том случају, ако би кнез Милан имао за наследника свога

сина? Кнез одговори: да он своје првенство разуме тек после наследника кнеза Милановог сина. Затим говори о племићима, потурченицима босанским, који би можда такође правили неке претензије на првенство у фамилији српској, и још о којечем, па рече: «Све ово што вам данас у разговору поверих, задржите за себе и не чините од тога никакве употребе.

«Даље, кнез ме запита: Ако Херцеговина или гарантне силе зажеле једног од мојих рођака за засебног кнеза Херцеговине, како ондах? Ја му одговорих, да за тај случај немам упутства ни овлашћења, али, приватно говорећи налазим, да то неби ваљало, и да би тај захтев требало на сваки начин одбити, као незгодан по будућност српску. Јер кад народ српски — и онако на броју мали —, због садање две династије не може да се уједини, ондах не треба га још више раздробљавати подижући у њему нове државице и династије. Окром тога, тај рођак ваш докопав се престола и поглаварства једног дела народа, може једном постати ваш противник. Примера за ово има доста у историји. На ово кнез рече: «Тако је! противан сам и сâм томе.“

«После ручка, кнез ме опет позва те заједно претресасмо нека уговорна питања политичка и војна, и ја му их објасњавах устмено и на карти. Кнез ми том приликом рече: «Велика је незгода што се сад код вас у Србији појављују чудновате ствари, и у влади нема стабилности. Борбе партијске које и у скупштини овлађују, производе сваки час промену министера; са једнима човек уговара, а могу доћи за њима други, који уговоре неће хтети поштовати. Ево шта ми пише један о вама и о вашем посланству. Но пре свега молим да ми не замерите, што сам према вама искрен. Затим отвори једно писмо и говораше од прилике што иде: «Тамо долази Ранко Алимпић саветник, да са вама преговара. Ранко је поштен човек и добар војник, али чувајте се да вас на уговору не превари. Јер министри, који су га тамо послали, нити су према њему, нити према уговору искрени, нити им је млого затим стало, ако би се Ранко заложеном на уговору речи компромитовао. Они дакле и не мисле озбиљно држати се уговора.» — Према оваквом стању ствари, врло је тешко — вели — решити се на уговор са Србијом.»

«На то ја одговорим кнезу, да писцу писма неби требало поклањати вере, јер се види, да је лоше расположен и према садањем министарству и према моме посланству. Партијске борбе у Србији и мењање министарства бивају у духу наше младе уставности и парламентаризма. Међутим, то се не појављује само код нас; тога има и у другим уставним земљама, и зато не треба од тога млого зазирати. Ако се наша министарства мењају, не мења се владаоц земље; кнез Милан са кнезом Николом уговара.

«Овим одговором кнез се чињаше успокојен, па рече: «Ја верујем у кнеза Милана, верујем и у ваш искрен рад, само вас молим да у раду вашем око уговора не будете одвећ ревносни, а ја се надам да ћемо сутра са уговорима бити готови.» [1])

«14/2 Кнез ме позва пре подне, и каза ми да пристаје на пројектиране услове политичког уговора, али тражи неке измене.»

Овде долазе тачке уговора политичког а после и војне конвенције, о чему није место да се овде чита, и по којима је кнез Никола тражио измене. О томе Ранко вели:

«Измене ове истог дана саопштих у Београд.

«15|2 Добих депешу из Београда за руске приметбе о мом посланству и за преговоре са Грчком. Одох кнезу и саопштих му ово. Кнез ме позва на вечеру да заједно покладујемо. (Беле покладе.) При вечери! кнегиња, кнежева мајка, сестра и жена Боже Петровића. Од мушких: Божо

---

[1]) Сећајући се овога дана у Црној Гори, Ранко вељаше: «Сенка несрећног партизанства нашег, стиже ме и на Цетињу, да ми отежа рад. Кнез Никола говори о партијским незгодама у Србији, чита писмо из Београда о моме посланству код њега, а мене подилази језа: сетих се како сам, пошто сам у министарству с Павловићем и Каљевићем споразумео се о мом путу у Црну Гору, истога дана по подне на улици био изненађен једним од страних људи, који ми каза и оно, што мени још није ни познато било. Овај ми рече: «Ја вам не проричем добру судбину у вашој мисији савезног уговора између Србије и Црне Горе, јер ценећи оданост к томе неких од лица која ће с вама на конвенцијама радити, држим за могуће, да не само, што тајна ваше мисије може у Бечу бити сазната пре, него што ћете ви стићи у Црну Гору, већ држим за могуће, да и сами ви, у вашој мисији можете бити изиграни.» Ја — вели — побијајући оваку мисао туђинца рекох му: како ми, Срби, ма како на дому међсобом да смо један према другом нерасположени, ипак, у спољним стварима, и у корист отаџбине своје, умемо уступити од своје тврдоће. Но у путу — у Трсту — кад сам дознао, да је Андрашију познато о моме посланству, осведочио сам се, како баш ништа код нас не може бити одржано као *тајна државна*. Кад кнез Никола, са којим сам ја најискреније желео споразумети се, стаде говорити о нашим партијским неприликама, беше ми врло тешко, али сам се трудио да њега успокојим у томе.»

Петровић, Петар Вукотић, Станко Радонић, сердар Пламенац муж кнежеве сестре, наследник. кнез и ја. После вечере сиђосмо — мушкиње у оџаклију; тамо беше млого главара црногорских и херцеговачких. Поп Богдан Зимонић певао је уз гусле. Око пола ноћи опет вечера за све сакупљене главаре с нама, али женскиње не присуствоваху. По вечери опет сиђемо у оџаклију.

„$^{16}/_{2}$ Пре подне кнез ме позове у оџаклију, и пита: имам ли што даље из Београда за руске приметбе. Ја одговорих да немам ништа више, него оно што сам му већ саопштио. „Ми смо — рече кнез — за конвенцију сагласни у главном ама ме мучи што незнам даље шта Србија и кнез Милан мисли за руске приметбе. Наредићу да и Божо о томе запита у Београду, и јавићу кнезу Милану моје намере.“ Кнез се виђаше забринут и усколебан; ода по оџаклији и говори о незгодном положају Црне Горе према Турској и према Аустрији, па рече: „Ми се спремамо за рат, али ја не верујем да ће до њега доћи. Ми не можемо мимо Русије. Ево шта ми Јонин, руски консул у Дубровнику пише.“ Кнез отвори депешу и прочита ми из ње оно, где му се веља̂ше да не рачуна на помоћ Русије ако мимо савете њене раде. „Ја — рече — неби желео замерити се Русији, а ни Аустрији, јер би ми ова млого зла могла чинити.“ Кнез Никола потпомаже и ободрава усташе херцеговачке, призива и награђује њене главаре; тим на чином влада устанком херцеговачким за рачун Црне Горе.

„$^{17}/_{2}$ Позва ме кнез и пита: Еда одговора из Београда за његове приметбе, и чуди се што га већ нема. Кнез ми каза, да сутра долази на Цетиње Родић, гувернер Далмације, па би он желео знати како држање да заузме према Родићу, а да је то држање сагласно са држање Србије, ако Родић потражи од њега садјеиство да се устанак у Херцеговини угуши. „Запитајте — рече — о томе у Београду,“ што ја и учиних онога часа.

«$^{18}/_{2}$ Кнез опет пита, еда одговара из Београда, и кад му одговорих да још нема, он ми рече: „телеграфишите у Београд да одговоре: примајули услове моје или не? Јер кад сам са Србијом на чисто, ондах ћу се знати боље држати према Родићу.“ Ово одмах депешом јавих у Београд.

«После подне дође Родић на Цетиње, и кнез позва и мене на вечеру са Родићем. Политичког разговора не беше.

„$^{19}/_{2}$ Дође депеша из Београда, саопштих кнезу садржину исте. Кнез показа се врло задовољан одговором, и за Родића и за конвенције, но за ове последње рече да још промисли. У вече позва ме кнез на вечеру са Родићем. Но по вечери, кад Родић оде кнез ме задржа и каза, да Родић ради на утишању Херцеговине па и њега позива на суделовање у томе, али да му је он одговорио у смислу београдске депеше, и Родић је вели — одмах телеграфирао Андрашију, да се и кнезу Николи саопште реформе за умирење.

„Кнез ми каза како Родић непрестано пита за узрок мога бављења на Цетињу. — „Сигурно правите савез са Србијом" — вели. С тога ми кнез рече: „Мора бити да Аустрија дознаје за наш рад."

„$^{20}/_{2}$ Одох кнезу и саопштих му нову редакцију, коју сам према усвојеним приметбама израдио за члан 4 и 6 политичког и за члан 7. и 8. војног уговора. На кнезу се овог пута виђаше неко колебање, он изгледа смућен и забринут, тежак на говору. Напослетку рече да ће на три дана да иде на Рјеку, те да се мало разбистри и да још мало размисли о нашим уговорима. «Надам се — рече — да ћете ми чинити друштво.» Ја одговорих да хоћу. Ми се растасмо а Родић дође да му рекне збогом. Родић полазећи са Цетиња, рече мени при опроштају: „Надам се да ћете ме походити у Задру." Кнез Никола смућен.

«Пред подне дође ми Станко Радонић и рече, да га је кнез послао, да му дам оне цедуље на којима је он (кнез) написао своје приметбе и измене у политичком и војном уговору. „Кнез је — рече рад да нешто у њима види, па ћу вам их после ја вратити. Ја му их предадох у куверту запечаћеном и на кнеза адресованом, с молбом да ми их врати као доказ кнежевих примедаба [1]).

„Пред вече кнез ме опет позва те се разговарасмо о појединим чланцима уговора. Сад беше боље воље; између осталог рече ми: «Лако ћемо са уговорима, али ја желим известност: хоће ли се рат овог пролећа отпочети? Даље ја желим да ми Србија да неколико великих топова, — против градова — с муницијом и послугом." Запитах у Бео-

---

1) У продужењу ових записа види се да кнез није радо пуштао из својих руку речене примедбе. Ранко вели: «Тек после десетак дана измолих од кнеза те копирах па му их одмах вратих."

граду могу ли му обећати једну батерију? Ми имамо доста брдских Мерзера.«

Овде Ранко набраја захтеве кнеза Николе о чему одмах чини питање у Београду и наставља:

„21/2 По подне кнез ме позва на јахање. У вече сам био код њега до по ноћи. Он ми каза да му је јављено, да ће на Цетиње доћи неки паша из Цариграда са новим понудама. Но даље ми о томе нехте ништа казати.

„22/2 Кнез ме позва у вече, и до пола ноћи осталисмо сами. Том приликом каза ми: да је Аустрија задржала 6,000 пушака са два милиона фишека, које је Црна Гора у Бечу купила и дома послала, па ме ондах запита: «Зашто неби ми споразумели се са Аустријом у нашој ствари. Ми би можда могли на миран начин свршити ствар?« Ја му одговорих: Да је то — по мом мишлењу — немогуће, јер су тежње аустријске супротне тежњама српским. Аустрија је притисла толико Српство, које се под њом ни најмање не осећа срећно, а и нас је опасала од Бара па до Оршаве на влашкој граници, и чека удесан час, да нас прогута. Ми напротив тражимо с једне стране да се ослободимо од Турака, а с друге стране да се сачувамо од чељусти аустријске. Истина, *Србин је Турској роб, али је Аустрија за њега прави гроб; и по томе надежда је у робу икад, а у гробу никад.*

Према мом говору, пратиће на карти границу аустријску од Оршаве, поред Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе до Бара, кнез се чињаше да разлоге моје усваја. Затим каза ми, да ће ових дана бити велики бој у Херцеговини и да се зато прикупља око 3000 усташа. Даље ми рече, да жели у политичкој конвенцији неке измене. Он ми их диктира те их преписах и узех да проштудирам. У даљем говору кнез пребациваше Србији, што 1862. године није помагала Црној Гори у рату са Турском. Ја му на то одговорих, да тада није било никаког уговорног савеза између Србије и Црне Горе, па зато се нису узајмно ни потпомагале, као што је требало. Али кад се савез предстојећим уговором утврди, ондах неће бити више неприлике, да Србија и Црна Гора раздвојене воде рат са Турском свака за се, без договора и помоћи узајмне.

«Напослетку кнез Никола хваљаше јунаштво Црногораца, и узвишаваше ваљаносг војске црногорске тако, да

је једна хиљада Црногораца претежнија, него неколико хиљада војске шумадинске — српске. Ја му хтедох хвалу ову оставити на удовољство, али пошто приметих, као да он њу рефлектира на члан 8. војне конвенције, ја му одговорих: Да су истина Црногорци на гласу јунаци, особито у планинским и кршевитим пределима. Али је и то истина, да наши Шумадинци, како посебице, тако и у скупу у војсци имају такође своје војне и војничке врлине, са којима су кадри били 11 година бојак бити без престанка, док нису данашњу слободу Србији изборили. Они су у борби тој толико пута, далеко надмоћнијег непријатеља потукли и на мејдану у отвореном пољу, гдено се право јунаштво и огледа. Доказ за ово наша историја: Ајдук Вељко, Курсула, Милош Поцерац, и други у бојевима: На *Делиграду*, *Мишару*, *Попову*, *Лозници*, *Дубљу* и другим местима. Ваљани су дакле борци и Шумадинци и Црногорци, једни више у равници и у заједници, други више у кршевима и посебице, а заједно употребљени, они би се узајмно још више допуњавали у својству за сваковрстну борбу.

$^{23}/_{2}$ Пре подне одох кнезу и казах му, да сам издиктиране ми синоћ приметбе проштудирао, и нашао, да би боље било остати при првобитном тексту уговора, јер је тамо све казано оно, што се изменом хоће. Но он ми предлагаше нове измене, наводећи да ја нисам добро схватио његове пређашње измене. Ја га замоли, да написмено каже какве измене сад поново жели; он то обећа. Сад ми кнез рече да се љути на српску владу, *што тајну уговора боље не чува.* „Није требало — вели — ни Русима казивати за наш савез.“ — А нехтејући даље о том говорити, позва ме да после подне идемо на Рјеку, а после да приступимо нашем делу и да га свршимо. Ја примих понуду и по ручку одосмо на Рјеку. У вече кнез — незадовољно — рече ми: *да Аустрија дознава наше преговоре, и то отуда, што се дешифриране депеше издају из нашег министарства у Београду.* Ја ово одмах јавих министру Павловићу у Београду; замолих га, да сам дешифрира моје депеше. Даље кнез Никола пребациваше да је Србија од уговора његовог са кнезом Михаилом чинила злоупотребу. „Она га није држала у тајности, него га је одмах — вели — показала у Цариграду, те је само тако добила градове.“ Ја му на ово одговорих: да ми то није познато. Али познавајући

кавалерски карактер кнеза Михаила, ја никако не могу ни да замислим, а камо ли да верујем, да би он таку употребу од тајне уговора чинио.

«Кнез бејаше тога вечера добро расположен, заметаше шалу и забаву; он је дуго седео са својом свитом. Ја нерасположен, извиних се и одох на преноћиште.

«$^{24}/_{2}$ Идосмо на малом пароброду на скадарско језеро до Лесандре и до Жабљака. Уз пут ловисмо рибу и вратисмо се пред вече на Рјеку. Ту добих из Београда депешу, у којој ми се препоручује да похитам са уговорима, а лако ћемо за кнежеве захтеве великих топова и осталог побројаног у мојој депеши од 20. текућег. О овоме известих кнеза, но он беше тога вечера суморан и нерасположен. Усиљаваше се на шалу и забаву.

«$^{25}/_{2}$ Пре подне вратисмо се на Цетиње, и добих депешу из Београда. У вече одох кнезу. Захтевах категоричан одговор: *прима ли наш савез или не?* А казах му: да би се свако споразумевање и преговарање са Аустријом сматрало као напуштање правих српских интереса. Кнез Никола усколебан, поче околишити и правити нове приметбе на уговоре, говорећи: «Тешко ћемо доћи до споразума; ви не примате моје захтеве, а мени је немогуће пристати на ваша. Најпосле, ко може веровати вама Шумадинцима, да и са овим уговором не ћете трговати и нове користи за Србију задобити, а Црна Гора опет да остане без удела?

»Ово беше и сувише тежак — не заслужен укор и ја на ово одговорих кнезу: Мени није познато, да ли је кад Црна Гора какве услуге Србији учинила или не. Али је мени врло добро познато, да је Србија у више прилика Црној Гори помагала колико је год могла; — давала јој новаца, оружја, муниције и топова, па и на пољу дипломатском подржавала је. По том дакле, Црна Гора не би имала основа пребацивати што Србији. Међу тим, кнез Никола познавао је Шумадинце одавно, па ако је мислио, да Црна Гора у њима, ма из којих узрока вере имати не може, ондах није требало ни пуштати се са њима у преговоре нити тражити њиног савеза, нити би пак Србија у том случају наметала Црној Гори свој савез. Али пошто је кнез Никола желео савез Србије са Црном Гором, и пошто сам ја тај уговор у виду пројекта њему предао, и он га са неким изменама усвојио, то ја не могу сад при-

метбе горње другчије узети, него као претекст за избећи уговор. Ако дакле кнез Никола има каквих рачуна, што га смећу ступити у савез са Србијом, то нека изволи отворено казати, те да не дангубимо даље око тога. А ако искрено хоће савез са Србијом, онда молим, да да последњу реч на уговоре предложене.» На ово кнез стаде ублажавати ствар, а на то дође депеша са Грахова, да су усташи разбили Турке код Муратовице, о чему ја одмах известих својом депешом и у Београду. Депеша речена прекиде наш даљи разговор; кнез стаде наређивати шта је за нуждно нашао, да се усташима да хране и прочег. Кнез опијен радошћу, затим отрча у фамилију, а ја одох дома и добих опет из Београда депешу, да тражим категоричан одговор.

„$^{26}/_{2}$ Пре подне кнез ме позове и ја му одмах казах поруку из Београда у синоћној депеши, па га замолих за категоричан одговор. На ово кнез ми рече: «Сву ноћ нисам спавао, шифрирао сам са Јонином, много сам мислио о нашем раду, па се реших, да вам дам последњи одговор као што иде: *Пристајем на уговор политички али желим:*»

Овде долази редом тачка по тачка, за које је кнез Никола условљавао измене и допуне у уговору политичком. Пошто је Ранко у својој записници ове тачке записао како у уговору стоје, он наставља: «Кнез рече даље: «Ако пристајете на измену ову, ондах смо готови са уговором политичким, а после ћемо прећи на уговор војни.“ Ја одговорих, да ћу јавити у Београд, и искати упуство, што и учиних депешом.

«$^{27}/_{2}$ Одох кнезу те му прочитах измене, које би се у војном уговору учинити имале према његовим последњим приметбама. Он прави нове приметбе, мења границе команде, (члан 7.) условљава предају топова са послугом и муницијом, и предају чете понтоњерске при састанку војске у Н. пазарском пашалуку. Кад са изменама војног уговора бисмо готови, и ја узех да их саопштим у Београд, као последњу реч кнеза Николе на војни уговор, кнез ми каза, да је на Цетиње дошао Веселицки, повереник кнеза Горчакова. „Он је — вели — путовао доста по Босни и по Херцеговини. Хоће као и Родић да говори са главарима усташким.“ Кнез ми каза, да му Русија саветује споразум са Аустријом. „Оне — вели — сагласно раде на

умирењу, и ја сам позван на суделовање у томе. Дао сам реч дејствовати на вође, да на састанак дођу у Суторину. Но од умирења неће ништа бити, вође се спремају да положе таке услове, да их Турска не може примити. Херцеговци ће тражити $^1/_4$ беговских земаља, слободно ношење оружја и т. п. Ово вам — рече кнез — јављам, те да Србија не мисли, да ја играм дуплу ролу.“ Ово јавих у Београд депешом, као и о учешћу Црногораца у борби Херцеговаца.

„У подне, кнез Василчиков упозна ме са Веселицким. Он је млад и пријатан човек, старина му је — вели — из Херцеговине и по њој се зове Божидаровић. Василчиков ми у поверењу рече, да ће од сад преко Веселицког долазити новчана помоћ усташима и њиховим породицама. Рече ми такође да је Веселицки донео на Цетиње неку суму новаца и упутства за кнеза. У вече кнез позва ме на вечеру са Веселицким и француским консулом из Скадра. Ја се извиних, слаб сам, грозничав, у опште нелагодан.

„Долази ми прајски официр барон v. Wedel, те рече збогом. Он оде у Дубровник са официром v. Krauze, да на херцеговачкој граници тачније прате догађаје. Барон v. Wedel моли ме, да га у повратку одовуд у Дубровнику походим; рече да има самном нешто говорити, али у Дубровнику.

„$^{28}/_{2}$ Пре подне саопштих депешом у Београд последњи одговор кнеза Николе на војни уговор. У вече кнез ме позва и јави: да му и француски консул као и Родић саветује суделовање на умирењу Херцеговаца, и кнез је обећао овоме као и Родићу, рекав да не верује у успех. Том приликом ми показа једно из више табака састојеће се писмо, које је — вели — добио од Јонина. Из тога писма на француски написано, кнез ми прочита једну страну, где Јонин саветује кнезу Николи помирљиво држање, док се год ствар потекар не реши у Цариграду. „Ја вам — вели Јонин — *не саветујем угушење устанка, али уздржавајте се од учешће у томе, те да неизгубите право на пољу дипломатском. Не вежите ничим себи руке, а међутим споразумевајте се са Србијом, за случај евентуалности.*“ Ово ми кнез повери, да кнезу Милану саопштим. Кнез се вијаше овог пута врло расположен, и жељно погледа пристанак Србије на његове последње приметбе односно уговора политичког и војног.

„29/2 Све оно што ми кнез прошлог вечера каза, ја саопштих депешом у Београд. Око подне дође ми војвода Машо Врбица. Од њега дознадох, да је Аустрија за Црну Гору пропустила прву експедицију пушака од 1.500 комада са муницијом, а за друге — вели — не зна шта ће добити. Од њега такође дознадох, да је пре на Цетиње долазио неки Кечет-ефендија; (Швајцарац, у турској служби лекар), њега је — вели — шиљао Али-паша кнезу Николи на преговоре нудећи Црној Гори: Спич, десну обале Мораче до скадарског језера — Спуж и Жабљак и нешто од стране херцеговачке до Крстца. Ово сам доцније дознао и у разговору са Станком Радонићем, а иначе нисам могао ни од кога ништа даље дознати.

„1. Марта. Осећам се нелагодан, радим код куће. У вече кнез ме позва и пита: Еда одговора из Београда на његове приметбе? Ја одговорих да нема; он се чуди што се не одговара. Забринут кнез рече ми: „Усташи немају хране, шаљем Божу и Машу на Грахово, да се о том побрину. Турска ће ми по свој прилици објавити рат, за учешће Дробњака у боју на Муратовици.“ Ја му одговорих: „Не бојте се тога, Турска ће пре тражити да вас задовољи за сад, и од заједнице српске одвоји, те да изолирану Србију затим лакше сломи. Ово тим пре, што би је и Аустрија у томе потпомагала.“ Кнез се на ово осмехну. Он рече: „Ама зашто ви не стојите добро са Аустријом?“ „Зато, — одговорих ја, што су нам жеље супротне.“ Кнез брижан, рече: „Молим вас, како дође одговор јавите ми, па ако дође ноћас, сутра да потпишемо уговоре и прексутра ви би се могли кренути на пут.

„Поп Јован Сундечић дође из Котора, звао га кнез. Дође код мене. Вечерасмо обојица код Маше Врбице. Војводе — Божо и Машо — полазе на Грахово. Ја у грозничавости одох на свој стан.

„2/3 Састадох се са Станком Радонићем. Он ми рече у разговору: да се у залуд спремамо и трошимо; он не верује у рат. На њему као и на свим главарима црногорским опажам да се уздржавају од засебног разговора самном; нарочито од разговора политичког, као да им је то препоручено. Шта више, један од њих, кад га запитах што не дође неки пут да се разговарамо, — поверљиво ми одговори: „А да несмијем, јер се бојим да се непомисли,

да ја Бог зна што с тобом кројим за Србију.« И тако, ја сам на Цетињу слабо имао прилике мешати се с којим главаром црногорским осим с кнезом Николом. А вазда је био уза-ме један одличан кабадаија, с којим ме је кнез почаствовао, да ме дома чува и при изласку узастопце прати. [1])

„$^{3}/_{3}$. За сво време од како сам на Цетињу, трпим од назеба и ревматичне грозничавости, су чим сам и из Београда пошао. Данас осећам се боље. Испратих депешу у Београд. Добих кнежевог коња и одох у Бајице те походих Саву Мартиновића и војводу Марка Миљанова. По повратку из Бајица одох кнезу и заблагодарих му на коњу, а замолих га за изостанак кабадаије, јер ми је та почаст досадна. Кнез то одобри. Рече ми, да телеграфирам у Београд, за одговор: примају ли се његови услови савеза или не? Он није рад да се та ствар протеже. Испратих депешу у Београд.

«$^{4}/_{3}$ После подне кнез ме позва и рече: «Пошто нема још одговора из Београда за услове савеза, то би ви могли поћи у Београд да ствар објасните.» И ово одмах јавих у Београд.

«$^{5}/_{3}$ Јурос добих депешу из Београда, којом се одговара: који услови у политичком уговору кнеза Николе усвајају се а који не. Саопштих кнезу одговор овај. Он

---

[1]) Војводе Станко Радонић, (1859 долазио у Београд да од стране кнеза Данила и народа црногорског поздрави повратак Обреновића у Србију). Петир Вукотић, Машо Врбица и више главара црногорских, били су давнашњи познаници са Ранком, али на Цетињу сви су се држали према њему резервисано. Ранко је то приписивао ономе писму из Београда, које је побудило кнеза Николу на сумњу о његовој мисији и о њему. Водећи о свему записку он помиње, сем радних часова с кнезом, више осамљености и ограничености за себе, а то му је било тим осетније, што се осећао, са здрављем трпећи. 4 Марта вели: «Лијепо јутро; ја се осећам доста добро, а ослобођен женирајуће ме пратње, пораних сам шетати пут Бајица. Уз пут стигох једнога ђечка од 9—10 година. Упитах га одакле је, и како му је име? Рече: «Право ми је име Перо, а зову ме Шамо.« Ђечко је из Бајица, нема никога осем мајке. По оделу ђетета цјени се мајка. Чисто и одевено дијете било је на Цетињу, однијело млеко у «Локанду.» па се враћа дома. «Имамо — рече — једну кравицу, па ја носим млијеко пола боце свако јутро, а мајка на концу мјесеца иде те наплати, па од тога живимо. Отац ми је умро у колеру а ђеду ми је било име Перо.» Дијете разумно, бистро чисто и лијепо, а лијепа понашања и разговора, побуди ме те га обдарих. Оно се зачуди, па пошто узе и пољуби руку, стаде ме мјерити и очима оцјењивати. Чисто би хтело рећи: «А ко си ти чоече и из које земље?» Али ми се растадосмо; ја се врати пут Цетиња а он посматра ме дуго, па пође па се осврне те ме гледа. Красан ђетић, да га Бог поклони мајци својој.»

Ранко говораше: како му је био најпријатнији дан, кад је са малим Пером удружен у разговору, прегледао горостасну — дивну околину Цетиња.

узе у препису да проштудира. По подне кнез ме позва и рече: „*Уговор политички усвајам, али потписати га нећу сад, из разлога које сад не могу давати, него ћу га потписати ондах, кад наступи случај рата, јер за тај случај и правимо савез.* Ваша је дакле мисија свршена, а извршиће се потпуно, кад уговор потпишем. Ви можете сад вратити се у Београд. *А ево вам задајем моју реч, — ухвативши ме за десну руку —, да кнез Милан и Србија потпуно рачунати могу на то, да ћу ја уговор овај потписати, и одмах у рат ући чим наступи случај рата.* За војни уговор настаните у Београду, да се моји услови приме и мени саопште. Поздравите кнеза Милана и кажите му све ово, а ја ћу му писати.» Истог вечера саопштих ово у Београд.

«6/3 Јутрос ми дође депеша за повратак у Београд. Поред осталог у депеши ми се вели поверљиво: „*Ако би вам се орден понудио, гледајте на леп начин да одбијете.*» Одмах се пријавих кнезу за полазак. Кнез ми даде свога коња и два кабадаије — Бају и попа Јанка — да ме прате до Котора. Писмо — рече — за кнеза Милана написаће и послати тога вечера у Котор. Око 11 сати пре подне пођем са Цетиња и стигнем у Котор на конак. Целим путем млатила ме киша и студен ветар, пробијајући сваки живац у мени.

Тога вечера у Котору, Ранко бележи о разлозима из којих је кнез Никола — по његовом мишљењу — одложио дати свој потпис на усвојени уговор; он вели:

«Полазећи са Цетиња, морам признати, да се у мени основало непобитно уверење: да кнез Никола не ради по својој глави, него по савету руском. Јонин му саветује да за сад не веже себи руке, па дакле ни нашим уговором, те зато га није ни потписао. Окром тога, мени се чини, да Аустрија и Русија с нечим обнадеждавају кнеза Николу, и као да неби раде биле, да он уђе у заједницу Српску, а ово у неколико и Турској гове, да изолира Србију, те зато и Турска му сад ласка.

«Кнез Никола истина влада устанком у суседној му Херцеговини, али њега новчано потпомаже поглавито Русија, па с тога он и не може мимо ње и он мора у неколико да је слуша. Јер Јонин изриком каже, да кнез Никола не рачуна на помоћ Русије, ако мимо ње ради. Кнез Никола мора се обзирати и на Аустрију, јер кад би

му ова затворила границу, Црна би Гора дошла у грдне неприлике сваковрстне, поглавито с тога, што је она због каменог и кршевитог површја свога врло оскудна за живот, и скоро неспособна за исхрану свога житељства без помоћи и уноса спољног. Отуда да је положај кнеза Николе тежак у смислу слободе и независне радње, и морао би бити у толико тежи, у колико би та радња једновремено ишла против аустријских и турских интереса. Ово кнез Никола предвиђа па се зато поглавито и премишља; и с тога ја држим да и његово горње обећање, ма како било искрено и добровољно, ипак није поуздано, јер налазим, да би се он тешко решио да угази у српско-турски рат, ако би томе раду Аустрија, а камо ли још и Русија одсудно противна била. —

«7/3 У Котору написах писмо кнезу; благодарих му на пријему и на почасти које ме је удостојио за сво време мога бављења у његовој престоници. Добих обећано писмо од кнеза Николе на кнеза Милана и пођох лађом из Котора. На мору бура ужасна. Ја се разболех, а лађа једва око 6 сати у вече приспе на Гравозе — станица код Дубровника. У Дубровнику чекао ме је Медо Пуцић и Грковац — трговац.

«Уз пут — на лађи — нађох се са Енглезом Штилманом. Он путује, прати ток ствари на херцеговачкој граници; вели ми, да је врло наклон усташима. Он шаље извешћа «Темсу.» Мени рече да усташи не верују у обећане реформе, а — вели — да и сâм не верује у њих, јер немају практичне вредности. Он ми рече: «Најбоље би било да Турска те узбуњене провинције уступи Србији а нешто и Црној Гори, те да ред васпоставе, јер — вели — видим да усташи тамо више теже него Аустрији.«

«8/3 Медо Пуцић у поверењу каже ми: да је Јонин далеко више наклон Црној Гори него Србији. Нађох се са Васелицким, који је пре мене отишао са Цетиња. Дође ми барон v. Wedel; дуго разговарасмо. Он ми у поверењу рече: да реформе турске немају практичне вредности; да је цар немачки, за отклонити рат између Аустрије и Русије, наклоњен да се узбуњене покрајине турске даду Србији и Црној Гори, што би — вели — још боље било да се то све у једну државу споји. «Србија, — рече — има лепих установа и уређења, само је желети да имате више

стабилности у државној управи, јер то вас много дискредитира.“ О овоме последњем говорио ми је и Веселицки и Медо Пуцић.[1]

„По подне одох к Јонину. Он се чуди што сам тако дуго остао на Цетињу, кад је од стране Русије у Београду казано, да сад није време за преговоре. „Требали сте — вели — одмах се вратити, или бар да нас нисте за савет ни питали.“ У даљем говору он рече: „Русија није сад за рат, а ви сами нисте кадри, па би могли пропасти. Русија је далеко, она вам не може помоћи.“ Ја одговорих: „Источно питање, што Рисију на овој страни Европе највише интересује, то је питање о притјажању мореуза Босфора и Дарданела. Нема сумње, да је ово питање за Русију животно питање, и она мора тражити да себи кад тад избори ове мореузе за излазак на светска мора. Српско питање не иде тако далеко; оно се може одвојити од питања источног и решавати без рата руског. У источном питању ми Срби и не замишљамо конкурисати са Русијом, нити је у томе сметати, јер ми неправимо никакве претензије на те мореузе. Ми желимо само то, да се српски предели ослободе од Турака. Ја држим, да би ми ово сами од Турака изборити могли, кад би нас Русија са новцем потпомагала, и на пољу дипломатском подржавала. Успех наш био би и по Русију користан за источно питање, јер ослобођено Српство постало би јак баријер који би једном за свагда на Балканском полуострву пресекао пут навали немчко-аустријској, — овом најозбиљнијем конкуренту у источном питању.“ Јонин ми одговори: „Кад мислите да би то тако могло бити, ондах би добро било, да кога пошљете у Петроград ради споразума.“

„Дође и Веселицки, и дуго разговарасмо. Нас двојица одосмо, јер дође енглески консул у Пешти, који је у исто време секретар енглеског посланства у Бечу. Веселицки дуго оста са мном, и говораше ми: како би Русија морала

[1]) Медо Пуцић, бивши васпитач краља Милана, говорећи Ранку о несталности у државној управи у Србији, и о нечувању тајне радова у влади, рекне: „Кад сам прочитао у пештанским новинама о вашој мисији код кнеза Николе, и љутио сам се и чудио се: како је то, да тако одмах Аустрија сазна сваку тајну Србије? Па сам се и о вама бринуо, мислећи на безбожну политику, која убија мисионара те да осујети поверену му мисију. Примера о томе има и сувише у историји наше просвећене Европе.“

00071435

да поведе рат противу Аустрије, ако би ова пошла да заузме побуњене турске провинције. „Прајска показује се — вели — да стоји уз Русију, али она би лако могла наћи рачуна да стоји уз Аустрију, па би ондах врло незгодно могао испасти рат по Русију, јер Русија није спремна као Прајска, а и финансијски Русија лоше стоји.“ Он мисли да би боље било, да се неупуштамо сами у борбу са Турском, јер се боји, да нећемо бити кадри турску силу савладати, па можемо лако пропасти; Русија вам не може помоћи, јер је далеко. „Ја — рече — не верујем у могућност извршења реформама, па за то ваља се старати, да се питање усташа реши на пољу дипломатском — без рата.“

„Од Веселицког дознао сам, као да Руси због источног питања, неби ради били да се Бугари уз нас здруже, јер они живе на вопросним мореузима, па би могли по времену спорити исте мореузе. Зато Веселицки брижљиво разбира докле би ишло српско арондирање на Исток. Ја му одговорих: „Најдаље до *Искра* и до *Качаника*.“ Он се чињаше одговором овим успокојен. Тада ми повори, да преко њега иде руска новчана помоћ за усташе и њине фамилије.

„$^{9}/_{3}$ Медо Пуцић дође и сами дуго разговарасмо. Ја и Веселицки одосмо к Јонину на ручак. Ту беше и руски пуковник Бобриков. Пред вече Јонин дође к мени, а за њим дође и Веселицки. На вечери код Пуцића. У $10^{1}/_{2}$ сати Пуцић ме допрати на лађу. Време врло хрђаво; киша, град, ветар. Лађа крену. Море немирно.

„$^{10}/_{3}$ Време зло, — ветар, киша, град; лађа покривена градом, околни предели ледом. Пред вече стигосмо у Спљет. Јово Ерцег-Скобла дочека ме. Он управља помоћу, коју усташи добијају. Каза ми о четовању и четама где се која налази у Крајини. Вели, да је из Србије до сада дошло 6.000 форината новчане помоћи. Тражи још и моли за то. Жали ми се на Влајковића и Хаџи-Томића; погрешно су експедирали пушке из Београда, те у место да су дошле у Спљет, отишле су у Црну Гору. — Ово су оне пушке, што ми Машо Врбица рече, да их је Аустрија пропустила за Црну Гору. Ерцег ми каза, како је Аустрија почела забрањивати преко границе пренос потреба усташима. Он тражи од Србије и лекара за рањенике.

„$^{11}/_{3}$ Лађа крете зором. Време врло хрђаво. У мрак стигосмо у Шибеник; ту ме дочека Ристо Јовановић, кога сам зимус послао у Крајину са четом. Он ми јави о четама Голубивим и о четовању у Крајини. У Шибенику походих читаоницу и вратих се на лађу.

«$^{12}/_{3}$ Време бурно. Зором лађа крете од Шибеника, и око подне дођосмо пред Задар. По подне лађа пође даље. Путујемо дан и ноћ. Време бурно. Море немирно.

„$^{13}/_{3}$ У зору стигосмо у Полу и прођемо даље. Море немирно. Киша ветровита и студена. По подне дођосмо у Трст. Јониново писмо предадох у руско консулство. У „Hôtel de la Wille“ примих писма и депеше на мене упућене. У ноћ пођох од Трста.

«$^{14}/_{3}$ Око 9 сати дођох у Загреб, где ме дочека Георг Августин, — сад управитељ хрватских државних жељезница. Овде се упознадох са некима од првака — народњака хрватских. Они ми говораху, да је Хрватска махом одушевљена за Србију. Овако су ми исто и Далматинци за Далмацију говорили.

«Од толико времена осећам се лоше, а данас у Загребу стегоше ме ужасни ревматични болови. У вече пођох од Загреба, у по ноћи дођох у Сисак.

«$^{15}/_{3}$ Зором кретох лађом низ Саву. Излив воде ужасан, поплава на све стране; сва околна села у води. Време зло, — ветровито; вода превелика, за лађу опасност, не може да плови. Код Шамца лађа се устави. Од Брода прати ме г. Јоваш; у Шамцу ме дочека Ристо Алексић [1]).

„$^{16}/_{3}$ Лађа крете од Шамца. Вода превелика; лађа се љуља, — једва плови. Мени зло; једва се држим на ногама. Алексић ме прати до Београда.“ —

Овога дана у вече, Ранко стиже својој кући, болестан, у грозници. Сутра дан, пред подне диже се из постеље и оде у двор владаоцу. Око 3 часа по подне, кад се из двора врати, паде у постељу; тешки ревматични болови с грозницама нагло се развише; не даваху му се маћи из постеље. Прва извешћа о својој мисији на Цетињу, према својој за-

[1]) Ристо Алексић — Босанац, интелегитан, млад човек, школован у Београду и служио у војсци; био је ватрен радник за ослобођење Босне. 21. Јуна 1876. са четом добровољаца он први продре у Бјељину, и у најжешћој борби погине. У Шамцу остала му је жена и двоје дечице.

писци предао је министру спољних послова код своје болесничке постеље, а тек 5. Априла поднео надлежном министру потпуно извешће о своме посланству у Црној Гори. Кад се придиже и опорави, поред своје редовне службе, у државном савету, радио је дан-ноћ на војним предметима, чинећи се као најздравији. Но последице физичких терета од прошле године, оснажене тешким путовањем у Црну Гору у време најљуће зиме, и све новим и новим теретима службеним умножаване, кроз цео кратки остатак његовога живота, нагло су се допуњавале на свом убилачком путу.

---

24. Априла променила се влада у Београду. Кабинет Каљевића, који је био као прелазни и преко зиме спремао за рат, оступи, а на место њега поново дође Стевча, — Ристић — Грујић, на управу државних послова. Рат Србије са Турском сад беше известан, и у најкраћем времену могло се очекивати објава рата, где је Србија имала да уложи сву физичку, материјалну и моралну снагу своју, и сву своју активност, те да се што брже и што боље за рат спреми.

4. Маја кнез је поставио Ранка за генерала и команданта дринске дивизије, која није дотле имала свога дивизијског команданта, већ је службу заступао по који од бригадира. Према записима, где он најкраћом реченицом обележава свој дневни рад у својој команди, ја ћу и овде говорити о његовом раду. Он почиње:

«*18. Маја 1876. год. у Ваљеву:* Javих бригадирима да сам примио команду над дринском дивизијом. Предузех рад за спрему.

»²²/₄ Наредих Глишићу скупљање чета.[1]) Наредих Дабићу (окр. начелник у пенсији) да се што брже праве фуруне за хлеб, да се и на празник — Св. Тројице ради.

---

[1]) При поласку из Београда, поред општих споразума у војној спреми за скору акцију, војни министар преда Ранку нарочито поруку, да у свему буде наклон према ваљевском грађанину Милошу Глишићу, који је код њега у Београду тражио и добио повластицу да прикупља добровољце у чете у Ваљеву, с тим, да војна команда организује исте чете и обучи их ратничкој служби, а у наступајућем рату да он буде командир тих чета и да их он — *у дринској дивизији* предводи у рату против Турака.

По подне оставих мајора Пантелића Стеву да ме заступа, а ја пођох за Шабац.

«$^{23}|_{5}$ У Шапцу у бригадној канцеларији радих са начелником Луњевицом и са бригадиром Дуком (Пешиком). Нарећивах да се похита с потребним за што бољу спрему оружја, материјала, људства и запреге за батерије.

«$^{24}|_{5}$ Цео дан радих у бригадној канцеларији на истом.

»$^{25}|_{5}$ У по ноћи дође од министра из Београда депеша. Ишту акта — уговоре и пуномоћије — за Црну Гору, да се пошље на Цетиње на потпис. Одох у Београд, те тражено предах министру Ристићу.

«Жалих се министру војном: немам никаква радна персонала. Одређује ми се шеф штаба, јавља ми се то; мења се лице, јавља се и то, али, одредбе ипак остају у Београду на хартији, а нико не долази мени у помоћ за рад. Правих Теши примедбе у овим променама и у другоме. Све узалуд. [1])

»$^{26}|_{5}$ Дођох из Београда. Глава ме боле; секирао сам се много. — и секирао се.

»$^{27}|_{5}$ Наредих потребно с начелником и с бригадиром. Одох у Лешницу. Походих *Милисава Пејића* и *Марка Исаковића*, и благодарих им на жртвама које чине за народну ствар. Обиђох утврђења, (шанчеве) стигох у Лозницу.

»$^{28}|_{5}$ Обиђох дринску обалу — утврђења до Смрдан-Баре. Вратих се у Лозницу. Радих с бригадиром Ћурчићем на потребној спреми војске. Са помоћником начелства Станићем радих на плану за збегове могуће. *Измирих Лозничане, јавих овај повољан успех министру Радивоју у Београду* [2]) Пред вече пођох из Лознице.»

»$^{29}/_{5}$ У Шапцу бригадир Дука предаде ми *под печатом* писмо министра војног за концентрацију. Наредих брига-

---

[1]) Прво одређени начелник штаба дринске дивизије — капетан Јован Петровић, придат је команди генерала Заха, друго одређени мајор, Сава Грујић, отишао је генералу Черњајеву — на Делиград.

[2]) Партијска поцепаност у Београду, расадила је партијску поцепаност свуда по народу; али је међу честитим Лозничанима годинама опоро владала, и доносила свакој влади у Београду доста неприлика. Ранко успе измирити Лозничане, и вели о томе: «Зададох им своју реч: да ни једног од њих нећу извести на бојно поље, ако се не помире братски, већ ћу Лозничане, као пример бруке оставити у својој омрази на дому, нека чувају чељад и имања своја. Људи патриоте, неће таке бруке, па се измирише и братски изљубише, те им и отаџбина тим снажнија постала.»

диру потребно. Наредих потпуковнику Груји за добровољачке чете. Пођох за Ваљево. На Убу пријавише ми се питомци академије, одређени за моју команду.

„30|5 Предузех од Пантелића команду. У канцеларији цео дан радих, — наређивах потребно за концентрацију војске, и мливо брашна да се врши што брже.

„31|5 И дању и ноћу на раду у канцеларији.

„*1. Јуна.* Цео дан у канцеларији; спремах наредбе за концентрацију војске.

„2|6 Добих од министра војног поверљиву депешу. Одговорих му на исту президијално:

„Господине министре! Ономад имао сам част представити вам президијалним путем незгодно стање поверене ми дивизије и због слабих команданата бригадних, и због оскудице у официрима у другој класи у опште, а нарочито у официрима генералштабним. Сад ћу бити слободан, да вам представим још и друге незгоде тичући се моје дивизије и мог личног положаја.

„Поверљивим наређењем вашим ЂM70. и 91. дринска дивизија има да се раздели на три дела, па један део под командом мајора Ћурчића да остане на Дрини, као самостална команда; други део придаје се западно-моравској дивизији; а трећи из Ваљеваца састојећи се да иде самном у Крушевац, те да тамо са још придатим ми Јагодинцима образујем десно крило алексиначке војске. Ово наређење види ми се врло незгодно:

1, зато, што се ја крећем са границе мени добро познате, а упућујем се у пределе мени мање познате;

2, зато, што се ја одвајам од народа и војске мени добро познате, која у мени има вере и поуздања, а даје ми се војска мени непозната;

3, зато, што се млађима дају самосталне команде, а мени се самосталност одузима, па се стављам другом под команду.

„Ако је прека потреба, да и дринска дивизија чак на јужно, или на које друго војиште изађе, ондах држим да би згодније било наредити, да она остави сву другу класу на Дрини, а са првом укупно да пође куд треба, јер је прва класа за далеки пут далеко спремнија и одевенија, а има и боље оружије; при том је муницијска колона пешачка проста, те не може бити збрке због разноврсне муниције.

„Ово су моје приметбе на горње наређење, које приметбе понизно достављам г. министру војном, да о њима изволи размислити.

„Овом приликом јављам и то г. министру, да ја још не добих ни једног персоналног помагача; шта више, једини помагач, који ми је до сада био — мајор Пантелић, јучерањим вашим наређењем одузет ми је, и сутра полази у Београд, а ја остајем сам без помагача у овом важном времену; — јер остало што код себе имам, све је новајлија.“

У Београду је било наређено, да се не предузима офензива на Дрини, већ се дринска дивизија делила на троје, и упућивала под команду других војсковођа. А то: ваљевска I. и II. класа пехоте са својом артилеријом и коњицом придата је у састав источне војске; шабачка I. класа са својом артилеријом и коњицом у састав јужне војске. На Дрини остављена је шабачка II. класа — једна бригада, подринска I. и II. класа, такође само једна бригада, и добровољци у дринској дивизији прикупљени. Са првом војском, Ранко са̂м, имао би поћи на исток, те да тамо под командом генерала Черњајева образује овоме десно крило. Поред огромних тешкоћа и неприлика, које је имао у своме штабу да савлађује, радећи само са два млада ордонанса, као да му је ово наређење било најтеже, и примио га је као морални удар на своје достојанство војничко, јер истог дана и̑ мени пише овако:

„Ја сам науман да дам оставку на дивизијарство, а то зато:

а, што ми се не шаље нуждан и ваљан персонал који да ме у задатку потпомаже; — јер ја још немам шефа штаба, немам ни једног генералштеблера, нити ађутанта вична послу; новајлије зато нису, нити се има времена да се сад обучавају. Ово као да бива навлаш самном, те да можда мање спреман будем од других.

б, што су у мојим бригадама скоро најслабији официри команданти, који нису кадри управљати са мањим оделењима, а камо ли са бригадма. Ти људи моји су фактори, са којима ја морам у дивизији рачунати, па је ондах известно, да ће према факторима бити и резултати. И ово види ми се као да је учињено навлаш, јер Никола Петровић, официр фронтови, без потребе премести се у Ваљево

из Ужице, па се у Ужицу поставља за бригадира генералштеблер.

в, што ми се недопада улога мени намењена, о којој ја ти не могу за сад ништа говорити, јер је тајна.

„С тога, немој да се зачудиш ако чујеш да сам дао оставку на поверену ми команду. Ја волем и као прост грађанин са оружјем у руци борити се за своју отаџбину, па у борби поштено пасти, него да будем туђа титраљка и да поведем толики народ без ваљаних помагача, па да се после каже: „Крив је Ранко што неуме да предводи, те народ толики изгину.“

„Ја сам о овоме писао у Београд. Ти буди спокојна, немој да се кариш; моја је судбина таква, да се увек морам да борим са незгодама и неприликама.“ —

Напред поменути разлози код министра војног, — а известно и настојавање других чланова у влади, учине, те се у Београду учини нова промена, ипак не у распореду војне снаге већ у ратном плану. У својим записима даље Ранко говори:

„$^3/_6$ Радих на бољем устројству добровољачких чета, на бржем раду у свему за мобилизацију.

„$^4/_6$ Радих на спреми оружја; — ово је разноврстно, а у опште *све лоше*, осим оног на рукама I класе народне војске —, и осталих потреба; тражих их од министра војног, да ми дођу.

„$^5/_6$ Продужих у пословима на свему; у канцеларији по цео дан.

„$^6/_6$ У вече добих налог за мобилизацију и концентрацију. Те ноћи радих сву ноћ; у $1^1|_2$ сат по поноћи испратих наредбу да се војска 10 Јуна скупи на бригадна зборна места, — ради мобилизације.

„$^7|_6$ Продужих допуњавати наредбе за мобилизацију и осталог. Радих на спреми хране.

„$^8|_6$ Министру јавих за нарећену мобилизацију и за неке измене.

$^9|_6$ Радих на даљој спреми — све сâм. И опет тражих од министра помоћи.

„$^{10}|_6$ Ваљевска бригада I класа дође на мобилизацију, као што је нарећено.“

10. Јуна, кад су прве трупе дошле на зборно место, установљен је ратни дневник, под називом: „*Преглед рада*

00071435

дринске војске за време рата противу Турака у 1876-ој години.“ Поред кратких Ранкових записака, ја ћу се послужити овде и по којим наводом по ратном дневнику, који, после општег прегледа војске на месту мобилизовања, у првим врстима вели: „*И овом приликом дивизијар опет тражи да му се одређени, а преко нуждан штабни персонал што пре упути, те да се рад свестраније и енергичније предузме. Само два ордонанса дивизијар има на расположењу за помоћ у раду.*“

$^{11}|_{6}$ Дивизијар у својим записима опет помиње своју трпњу због оскудице у радном персоналу и вели: «Министру одговорих званично, зашто мобилизацију нисам раније наредио. Ваљевска и II класа дође такође на зборно место.

«$^{12}|_{6}$ У два сата по поноћи дође ми депеша од кнеза. *За мене Дрина.* Учиних налог дринским телеграфским штацијама — Рача, Лешница, Лозница и Љубовија: Нека штације местној власти кажу, да сазна стање Дрине и одмах ми преко штације овамо јави: је ли велика вода или је у опадању? Радих даље. У јутру заклех војску ваљевску — на Крушику. Раздадох заставе. Одговорих кнезу.“

Ранко вели: «*За мене Дрина.*» О овоме депеша гласи:

„**Команданту** *дринске дивизије, Генералу Алимпићу. — Ваљево или где буде.*

Последња промена која је наређена у концентрацији остављајући вам један ескадрон и једну батерију више, но што је првобитно одређено било, учињено је с тога, што сам решен на то, да ви предузети морате офензиву на Дрини, и то, испочетка — према Бјељини, па према постигнутом успеху претуривши прво добровољце преко Дрине, за тим да одмах са војском пређете да би извршили намењени вам задатак.

„Молим вас јавите ми ког ћете дана најбрже моћи са трупама, којима према плану концентрације располажете, нападање предузети? Спремајте што треба за прелаз према свему томе. Ја вас овлашћујем да учините у плану концентрације које се односе на војску скупљену, у Лозници Лешници и Клењу, промене, које су вашем нахођењу нуждне ради могућности нападања, но свакад извештавајте штаб врховне команде о томе ради знања. Кад ће ваљевска

бригада пођи за Крушевац, а шабачка за Пожегу? Одговорите ми што пре телеграфом, очекиваће се ваш одговор да би наш рад дипломатски према томе удешавали. *Уговор са Црном Гором потписан је.*

Књаз.“

Његовој светлости књазу — Београд.

„Према концентрацији трупа на Дрини, могу напад предузети између 18 и 20 Јуна, ако велика вода на Дрини не смете, и храна за поход буде спремна. Ово се мора узети у рачун, јер су овамо кише непрестано; пекарнице исквarene, месача хлеба недовољно, а кад је Дрина велика, брзина је ужасна, тако, да је тешко мост наместити. Све могуће учинићу да савладам тешкоће. Ако је икако могуће пре, јавићу предходно. *Молим за персонал генерал-штабни, јер га још немам; мучим се за све сам.*

«Данас је незаклета војска у дивизији повереној ми положила заклетву и дипломе на заставе прочитане. Сутра полази бригада ваљевска за Крушевац, шабачка за Пожегу.

Генерал Алимпић.„

12. Јуна кнез је примио врховну команду над војском. За начелника генерал-штаба врховне команде узео је подпуковника Љубомира Ивановића. Сву народно-војну снагу у земљи поделио у четири војске: Моравску, Ибарску, Дринску и Тимочку, са војсковођама — главнокомандујући — генерали: *Михаило Черњајев, Фрањо Зах, Ранко Алимпић*, и пуковник *Милојко Лешјанин.*

Главним распоредом у концентрацији, дринска војска изгуби главну убојну снагу: 15 батаљона пешадије, 5 батерија, и 3 ескадрона коњице. Овим трупама ојачан је састав војске моравске — под командом генерала Черњајева, и војске ибарске, под командом генерала Заха. У саставу дринске војске остану 2 бригаде: подринска и шабачка. Шабачка бригада састављена из II класе, подринска, половину из I и половину из II кл. народне војске. Уз то резервни батаљони добровољачки у дринској дивизији прикупљени. Само I. кл. подринска — 3 батаљона, имала је на рукама острагуше; све остало било је наоружано спредњачама сваковрстног система, а у опште све лоше.

13. Јуна Ранко вели: «Испратих ваљевску бригаду I. кл. са осталим частима војске за Крушевац, II бригаду оставих да са својим частима крене сутра за првом. По подне и ја пођох из Ваљева за Шабац. На Убу примих од кнеза депешу: Да ми је војска спремна онако, како ја према приликама нађем да треба, и да јавим кад будем готов. Одговорих одмах: «По налогу његове светлости управљању се. Киша већ толико дана пада, отежава кретање војске; отежава сав рад.»

«14/6 Сретох у Бањанима шабачку војску I класу у врло лошем реду, или боље — у нереду. Команданту дадох упуства за у будуће и одобрих конак на Убу, због рђава времена и умора трупа. Тога дана дођох у Шабац. Осмотрих батаљоне резервне. — Добро!

«15/6 Послах Луковића (коман. понтоњерске чете) и Стокића, (генерал-штеблер, тога дана дошао у команду) да на Дрини изнађу место за прелаз и мост. Киша непрестано пада, отежава кретање трупа; отежава све послове».

15. Јуна по подне, ја, са саветником Вујовићем, кнежевим комесаром у дринској војсци, путујући сувим, дођем у Шабац. Ранко ме позвао на виђење и опроштај. Бујне кише, које су толико дана, из дана у дан падале, беху облиле водом сва поља око Шапца и логориште, с кога се кретаху и последњи батаљони добровољачки. Река *Думача* надошла, прелила своје корито, ухватила сав простор и ћуприју на уласку у варош.

Двадесет последњих дана радног напрезања и брига, морали су бити веома тешки; Ранко беше доста порушен; измршао и потавнео у лицу; усиљавао се да се покаже добровољан, но његов изглед показиваше противно. Пред вече обилазио је и прегледао болнице, што су шабачки грађани и грађанке спремили за његове борце, па беше задовољан патриотским усрђем становништва. Беше одсео у кући Паје Куртовића, ког беше узео за главног интенданта своје војске. У целој овој кући беше као у главном штабу, у логору и општој гостионици, а породица у кући изложена свим неудобностима. Ноћ између 15 и 16 Јуна проведе за писаћим столом радећи с интендантом, окр. начелником, и са разним војним лицима. 16 Јуна исто тако цео дан на журном раду, без тренутног одмора. Тога дана у вече вели: «Луковић јави да је место за мост добро

изабрао код Бујуклића аде. Дође штаб из Ваљева. Устројих батерије брдске. Кретох војску из Шапца.»

Испратив војску из Шапца, Ранко продужи са штабним персоналом радити на довршењу спреме, и радио је до после поноћи са капетаном Ђермановићем, начелником стана дринске војске и глав. интендатом Куртовићем. Пред зору, остајући са̂м, ходао је по соби. Беше суморан. Било му је веома тешко што му је одузета онолика војска; нарочито што му је одузета скоро сва I класа, која се и бројала у убојну снагу, и по оружју и по снабдевању потребном спремом и официрима, што је II класи по све оскудевало; а била је и неодевена. Добровољци, имали су само доброг команданта — потпук. Грују Мишковића, а били су још најлошије у свему снабдевени. Према свему томе, дубљег рачуна водећи, Ранко се видео да дубоко трпи. Већ је неколико пута покушавао: е да би што више убојне снаге од своје дивизије задржао на Дрини, па се и овога дана, при самом кретању трупа дринској обали, обрати кнезу следујућим:

„Његовој светлости кнезу, врховном команданту српске војске.

— Параћин.

«Благодаран на одређеној ми улози: да први нападам преко Дрине, усуђујем се понизно приметити, да наша офензивна снага поглавито лежи у пешадији I класе са острагушама. Ова ми је скоро сва одузета и другим дивизијама послата. Ја имам на расположењу само три таква батаљона, а то ми се чини недовољно за одређену улогу. Молим вашу светлост да ми одобри више офензивне снаге ради сигурнијег почетног успеха, од кога поглавито зависиће општи устанак у Босни. Шабачка бригада I кл. данас се одмара у Ваљеву; она би се могла повратити, ако ваша светлост горње одобри. Даље молим вашу светлост, да се спреми и пошље нарочита прокламација за одређени ми улазак у Босну.

Генерал Алимпић.“

Бележећи рад у дивизији овога дана *ратни дневник* уводи у своје листове ову депешу и вели: „Дрински дивизијар, знајући да је његова војска веома слаба и бројно и

по каквоћи за напад, телеграфирао је његовој светлости.» Но и ова молба остала је без успеха; те ноћи начелник генерал-штаба врховне команде одговара главнокомандујућем дринске војске: «*Не може вам се одобрити више убојне снаге, јер се држи да је имате довољно.* — По заповести Љ. Ивановић,»

Прочитав ову депешу, Ранко замишљен, дуго је ходао по соби. Зора се указиваше, кад застаде и поче овим речима: «Ивановић *хоће* да се држи да ја имам довољно убојне снаге, и по броју и по каквоћи, а он са̂м, неби пристао, да са истом пође на Босну. Како је састављен генералштаб врховне команде, знао сам да тамо немам пријатеља, и да ћу имати доста да прогутам. „Босна је *првенствено* наш објект. Нама треба што снажнији удар у Босни, и пошто по то што брже тамо постићи стварног успеха, који нам нико неби могао оспорити. А Дрину прелази најслабија војска. Према каквоћи убојне снаге, коју ја на расположењу имам, тешко се надати на могућност сјајнијих успеха. У Београду сам давао и давао своје разлоге, па све узалуд; тамо се мисли, да је сва босанска војска повучена у Херцеговину према Црној Гори и према Србији са те стране, а на Дрини да и нема какве војске, до само нешто Турака прибрано у Бјељини да чувају страже, поред којих ја ћу наћи отворена пута, да марширам право на Сарајево.[1] Ја се на ово не смем поуздати, јер знам, да моја војска, овака каква је, и кад би сва на једном месту била концентрисана, једва да би издржала сјајнију борбу са опробаном турском војском, бројно мањом, и са њеним добрим оружјем. А ја, са истом војском имам водити и главну борбу, и држати уз Дрину положаје на линији од пуно 30 сати. Јер кад би Турци опазили где слабију тачку, они би кроз горње Подриње продрли у ваљевску и отишли даље. — А где би их ко тамо уставио?»

[1]) У Београду је стварно било оваког мишљења. Неки од чланова владе, а и са̂м министар војни, говорили су и мени: како Ранко, са својом војском певајући може прећи Дрину и марширати напред; јер — по њиховим извештајима, — сва је турска војска била повучена ка Херцеговини и јужној граници Србије, а на Дрини остале само јаче страже, од мешћана — Турака Босанаца, који неће моћи дати отпора српској војсци. А неки су опет говорили, као да је било неких извешћа, да су Турци у босанској Посавини били спремни да се предаду Србији без проливања крви како српска војска буде прешла Дрину. На оваке гласове Ранко се љућаше и говораше: «Таква извешћа, ако их има, упропастиће нас; Турци се не предају без велике невоље.»

Zaћута; ходао је по соби, заустави се па опет: „Тек сад како је тако је. Ја не прелазим Дрину са снагом да побеђујем, већ са жељом и са вештином да задобијем прво земљиште и да се тамо одржим, докле постанем снажнијим. Ако се с почетка одржим и утврдим, ја ћу у Посавини устанак покретати, Босанце прибирати и организовати, и с њима ћу се спремати за даље операције. Но ће ми, држим, и то ићи с тешкоћом. Јер онај народ под турском тиранијом, страшљив је, па и неповерљив. Кад би одовуд ударила јака снага, и српска се војска у први мах показала као победитељка, тамошњи би се народ дигао листом; а иначе не. Дај Боже, да на другим крајевима успех буде боље осигуран. А ја ћу заиста у Босни све могуће учинити, те ако Бог да, да се оствари ослобођење те јадне земље српске.»

17 Јуна ја се враћах у Београд. Ранко ми даде писмо на војног министра и препоручи ми: «Како дођеш кући, отиди Теши; предај му то писмо и кажи му, да ми је врло криво на њега: Што год ја одбијам он ми намеће, а што тражим, он ми не даје. Сваки му дан пишем, сваки дан тражим радне помоћи, па све узалуд; још ни персонала ни шефа генерал-штаба. Сад ми јавља опет да Орешковић долази за шефа штаба дринске војске, па ево и тога нема. Кажи Теши, нека ми пошље шефа штаба; кога хоће, кога му драго, тек да га имам што пре.»

Тога дана још у Шабцу, командант дринске војске вели: Наредих све што је потребно, па одох у Лешницу. Састадох се са Ћурчијем.»

«18 Јуна, Кретох Глишића из Ваљева. Наредих да се добровољци из Шапца крену; подринска бригада I. класа сутра да дође у Бадовинце. Телеграфирах кнезу о спреми, о месту и времену напада и о даљој цељи.“ Депеша гласи:

„Његовој светлости књазу, врховном команданту српске војске:

„Надам се да ћу прекосутра до подне савладати све местне тегобе, и поглавите административне оскудице, а тада бићу готов за напад. Овај мислим да извршим тога истог дана:

а, из Бујуклића аде прво на Бјељину. Те цељи ради наредио сам концентрацију војске у Бадовинцима, постројење моста понтонског преко Дрине, али на нашем земљишту.

б, Диверзију с бока на комуникацију: Јања — Зворник и Бјељина — Тузла. За ово наредио сам, да се прикупе сви чамчи дрински овога краја, те да на њима код острова више ушћа Јадра пребацим један резервни батаљон преко Дрине, са задатком, да спречи горње комуникације до Мачковца и завлада Мајевицом позади Бјељине.

в, заузеће Малог Зворника, за коју цељ одредио сам два подринска батаљона II класе са III-ћом местном класом.

„Што се тиче Љубовије, тамо сам одредио један азбуковачки батаљон да Дрину чува од турске диверзије, а у случају нужде, да *Прослоп* брани, да Турци не продру у ваљевску.

„По учињеном успеху, даљи објект мојих оцерација био би: *Зворник, Тузла*, а отуда даље *Сарајево*. Осим тога тражио би, да у Посавини устанак организујем, а да организоване чете пружам у Мајевицу и даље дуж Саве у Козару, и даље у Крајину, те да тим одвајам аустријску границу од Босне.

«Ако његова светлост план овај одобрава, молим за извршну команду у своје време; ја ћу је очекивати у означеном положају.

Генерал Алимпић.“

„19. Јуна начелник генерал-штаба врховне команде пита за спрему. Одговорих му да сам јуче депеширао књазу, врховном команданту. Добих од врховне команде депешу; одобрава се мој план операција. *Даље ништа*. Ја са̂м, *још без шефа генерал-штаба*. И без *шефа артиљерије*.“

Депеше врховне команде гласи:

„Генералу Алимпићу, Алексинац — Лешница.

«Предлог ваш тичући се операција на доњој Дрини одобрава се с тим, да треба бити с почетка обазрив и одвише се не ангажовати, докле се не види шћа ће бити на другом крају. Знања ради јавља вам се, да ће моравска војска прећи границу сутра рано; тимочка војска 21-ог ибарска војска почиње 23-ег.

„„По заповести врховног команданта началник генерал-штаба.

Љ. Ивановић.“

20. Јуна у Лешници, сваког тренутка очекујући кнежеву наредбу за прелазак Дрине, командант дринске војске журно чини последње наредбе у спреми за своју војску. По подне добија депешу која вели ;

„3 сата 9 минута по подне, Алексинац — Лешница. „*Генерилу Алимпићу* **врло хитно:** *Извршите напад према вашем предлогу и нахођењу.*

„По заповести начелник генерал-штаба Љ. Ивановић.“

У истом часу у својој записци командант вели :

„Све трупе за Бадовинце одређене кренух, *и пошто дочеках у Липници* — на ушћу Јадра — *Глишића, и издадох му налог и упуства за прелазак његов на Јањи*, вратих се у Лешницу и одох у Бадовинце по мраку. И Орешковић је дошао у Бадовинце. Дадох диспозицију још тога вечера за прелазак Дрине.“

Према датој диспозицији, добровољачки батаљони одмах почну прелазити преко моста на Бујуклића аду, а за њима батаљони народне војске. Сутра дан, први зраци сунчеви обасјили су српску војску на земљишту босанском. Ту командант дринске војске вели :

„*Понедељник — 21. Јуна 1876.* Пређох Дрину у свануће, пођох ка Бјељини. Турци отпочеше борбу код *Међаша* у десном боку, али бише одбијени после три сата борбе — од наших добровољаца. На ову борбу неосврћући се, ја пређох *Попово*, и на *Лескову* пољу — код *Брестова* — нађох непријатеља у бојном поретку. Борба артилерије и пехоте жестока. Турци бише узбујени ; сатерах их у Бјељину. Лево и десно крило прихвати се Бјељине. Али Јадрани, па за тим и Азбуковчани оступише *без нужде*, те *битка добивена , оста неползована*, — *Бјељина оста незаузета*. Вратих се у логор без икакве потере. У првим редовима шабачке бригаде, на ивици вароши погинуо ми синовац, Спасоје Алимпић. — стар 23. године. Бог да га прости.“

Ратни Дневник, сат по сат пратећи ову борбу, у другом делу исте вели :

«Сад око 1-га сата по подне наступило је пушкарање по ивици вароши и трајало је непрекидно до 3 сата. Бјељина гораше на више места, изглед беше потпуном успеху нашем, само је требало још да центрум јурне напред. Али овај то не учини. Сва непријатељска артилерија — 22 топа — пуцаше на њега, и он усколебан морално — застаде.

«Наша артилерија, која је овде имала иначе сву своју снагу највећма да развије, није могла то учинити, јер су наше трупе, гонећи непријатеља, већ ушле у шуму и воћњаке, који су свуда око Бјељине, а десна и лева колона биле су већ у једном делу Бјељине.

„I-ва пешачка дивизиона батерија — једина вредећа — избацила је на Бјељину само 138 метака, рачунећи ту и борбу око Попова, а III-ћа дивизиона брдска батерија ни један метак није избацила.

„Наша пак подринска бригада I-ве класе — у центруму — видећи да наша артилерија не пуца, а изложена јакој ватри, изгуби веру у себе и почне застајкивати, и у реду лабавити, макар да од непријатељске артилерије није губитка имала, јер је склоњена била под луком, па су је непријатељска зрна пребацивала. Бригадир Ћурчић труђаше се да је искупи и у власти одржи, а главнокомандујући да је напред крене, али она пошав мало напред, опет застаде.

„Шумовито земљиште није дало прегледа и годило је растројству, па зато се цела та бригада после кратког времена видела у одступању (око 3 ½—4 сата) и ако се непријатељ непомаче са ивица вароши. Мали број ваљаних старешина, није могао зауставити ову масу, а главнокомандујући, предвиђајући да ће ово још већи неред произвести, сприопштавајући се од трупе до трупе, покушавао је још и последње, да их бар онде задржи, но без успеха, па с тога главнокомандујући нађе за добро дати знак општег одступања у логор позади Попова.

«Но заповести нису могле доћи свуд на време, и тако поменуте трупе нису ни оступале све у један мах. Лева колона оступила је око 4½ сата, даље око 5½, а резерва тек око 6 сати. Неки део десне колоне остао је био у вароши и клао се са непријатељем до 3 сата после пола ноћи следујућег дана, и тек ондах растројен дође у логор.

„За ово време борбе око Бјељине, мачвански ескадрон чувао је пут од Јање, а подрински налазио се као заштита I-вој тешкој дивизијској батерији.

„*Ваљевски резервни батаљон*, са своја 4 брдска мерзера, који је имао прећи између 20—21. око поноћи тако, како би исти батаљон око 3 сата изјутра био око Јање, није извршио своју задаћу — диверзију противу Јање — као што је наређено било, макар да су му нуждна превозна средства на Дрини код Циганлије спремљена била, и макар да је капетан Радаковић, који је послат био 20 Јуна као наставник при овом батаљону, наваљивао да се пређе, — јер су, по уверењу батаљоног командира истог батаљона, Глишића, војници били јако заморени од дугог путовања. Он се — Глишић и батаљон — 21 Јуна находио код липничке механе.[1] —"

Како је команданту дринске војске био тежак удес, којим је испушћено заузеће Бјељине, и «*битка добивена остала неползована*,» могли су оценити само они, који су у томе часу око њега били. Сво штабно особље говорило је о томе, како је главнокомандујући улагао свој живот, да одржи центрум у поретку, и да га поведе да изврши победу. Сам пуковник Орешковић, шеф генерал-штаба дринске војске, у опису те епизоде, овако говори:

---

[1]) На Дрини је тада млого говорено, да је овај поступак командира ваљевског резервног батаљона допринео, те дринска војска овога дана није посела Бјељину. Бригадни команданти, и у опште све војне старешине, наваљивали су на главнокомандујућег да командира Глишића преда ратном суду, па су уз то неки још и тврдили, као да је Глишић, као члан конзервативне партије, која је била противу рата, подишао министеру војном у Београду с' намером, да добије његову наклоност и помоћ, за веће своје учешће у дринској војсци, те да тако смета њеном успеху, нарочито с почетка. Ранко није делио мишљење своје околине у овоме; он говораше: «Глишић је из оскудице срца шкодио дринској војсци, а били јој могло вајдити, кад би ја једном речи петоро-шесторо деце оставио без оца, — на терету општини ваљевској?»

Тако, командир Глишић није ништа претрпео, а његов батаљон, с њим заједно, предат је под команду капетана Радаковића, који је послат у помоћ мало-зворничком одреду. По опису ратног дневника, командир Глишић показао се лоше и на Малом-Зворнику у борби 2-ог Јула, због чега је опет наваљивано на главнокомандујућег, да га преда ратном суду. Овога пута, на сва наваљивања да се Глишић преда ратном суду, доказујући како је два пута заслужио смрт, Ранко одговараше хладнокрвно: «Таку почаст добио би сваки, који би учинио што је учинио Глишић, али њега неће ни глава заболети у дринској војсци. Његова смрт овде, била би капитал за његове пријатеље, да мени подмећу партијске ћефове, а њему да створе споменe, кога он не вреди. Глишић је изчишљен из дринске војске. То је све што сам му ја досудио.» После тога Глишић је упућен са Малог Зворника у Бадовинце, где је главнокомандујућем захвалио на *спасењу свога живота*, па је отпуштен да иде у Ваљево, својој кући.

„При нападу Бјељине, кад се дринска војска сукобила с непријатељом, ја сам морао више пута потсетити генерала, који је радо улазио у прву линију борећих се трупа, да му ту, где је изложен пушчаној непријатељској ватри, места није, и да се као главнокомандујући ваља више позади држати. Оваке опомене увек би само за час на њега дјеиствовале, јер би првим поводом, чим би трупе прве линије мало заостале, ипак увек у прву линију похитао. А кад су наше трупе, услед неуспешног напада пред Бјељином биле дошле у неред и почеле одступати, генерал је био свој живот уложио, да би ред повратио и трупе поново на Бјељину повео. Презирући сваку опасност старао се једино да трупе задржи, уреди и на нова напрезања подстакне. Летео је на места најопаснија; и кад је видео простор испред непријатељских батерија чист од наших трупа, јер су се биле склониле испред жестоке непријатељске топовске ватре и нису хтеле тим простором наступати, — он је баш тим простором, и у одстојању једва на 800 метара испред непријатељски батерија хладнокрвно у корак пројахао. Па кад и то дјеиствовало није, да му трупе у тај простор, и на непријатељске трупе следују, он се својим штабом управо на те батерије упутио. Видећи тако команданта да се излаже очевидној смрти, и то без цељи, јер му трупе нехтедоше ипак следовати, ја сам морао потсетити га на дужност, да се као главнокомандујући треба за своју војску да чува, рекавши му: „Генералу, ви мислите сами освајати Бјељину?! Ја видим да ви тражите смрт! Погинути није тешко; то може генерал као и најобични војник, али ко ће, ако овде генерал погине, задржати у нереду одступајуће трупе и спасти их да се у Дрини не подаве? Ја ћу остати овде и заклањати одступање како будем могао са ово мало трупе, што је још остало у реду. Мене мало ко познаје, а и ја мало ког познајем, јер сам тек синоћ приспео војсци, те да би ја могао задржати кога на Дрини. А ви сте генералу, познати и уважени и ви ћете пре него ико моћи ред повратити, али не овде, под непријатељском ватром, но тамо на Дрини, где ће трупе, пошто се уклоне испред непријатељске ватре дођи толико к себи, да ћете их моћи задржати и сачувати да се у Дрини не подаве.

„На ове моје речи, које је цео штаб слушао, застаде генерал Ранко неко време у мислима; најпосле ободе коња

и одјури за трупама ка Дрини. Ту му пође за руком трупе не само задржати, но и уредити и разместити за одбрану тако, да се већ није било бојати, да ће их непријатељ, ма за њима и пошао, моћи из заузетих положаја изгнати и у Дрину натерати.

«Није дакле, — говори даље пуковник Орешковић — генерал Ранко, као што су то неки подли људи тенденциозно разносили, оставио трупе под Бјељином и за Дрину се склонио, него су трупе генерала Ранка под Бјељином оставиле. Генерал Ранко стајао је под Бјељином дуже него што је требало; стајао је у непријатељској ватри кад је, изузимајући два батаљона добровољаца под капетаном Путником, батерија капетана Ломића и ескадрон шабачки, сва остала војска већ била у одступању ка Дрини, и кад се уклонио и ка Дрини пошао, то је учинио за то, да трупе у нереду оступајуће код Дрине задржи и од пропасти сачува.

„Спомињући ову епизоду из борбе пред Бјељином, није ми намера да генерала Ранка узносим, то могу чинити његови пријатељи; ја пак, који међу његове пријатеље нисам спадао, само могу истину и само го један факт бележити. Но ово није једини случај где је генерал Ранко свима импонирао својом ванредном хладнокрвношћу и одважношћу; таки случајева било је више. Ја их нећу овде наводити, али ћу казати, да је мало људи који би оном хладнокрвношћу и оном неустрашивошћу располагали у опасности, као што је то располагао генерал Алимпић. [1]« —

После ове прве битке у Босни, бележећи о одмору војске, прибирању погинулих и рањених, и наоружању доведенех Босанаца, командант обележава и ово:

«*Узроци нечврстоће и непоузданја трупа*:

1. Оскудица у официрима и подофицирима ваљаним.
2. Лоше оружје.
3. Ненавика на ватру.

«*Узроци непоузданја операција у опште*:

1. Несолидност трупе народне.
2. Лоше одело код резерве.

---

[1]) У последња два става, извесно је пуковник Орешковић замишљао одговорити неким клеветама о Ранковом држању пред Бјељином, од стране оних, што су злонамерно оповедали сво ратовање за ослобођење и независност, а нарочито им је ратовање у Босни било као трн у оку.

3. Оскудица у шаторима, па закисне и пропадне муниција.
4. Лоше и квареће се оружје.
5. Надмоћије непријатељског оружја.
6, Непријатељске трупе чвршће у дисциплини.
7, Бројно надмоћије непријатеља.
8, Шпионирање Бошњака.
9. Аустрија и Маџари помажу непријатељу.
10. Надмоћије непријатељске кавалерије.»

А *Ратни Дневник*, у својим записима говорећи о трупама и оружју вели: „Слабија бројно, са хрђавим пушкама, слабом артилеријом, недовољним позадним покретним заводима, то је карактерна црта дринске војске, која је имала да оперира по Босни.» Даље о раду у главном логору после дневне борбе наставља:

«И ако је непријатељ 21-ог страдао оступајући под нашом ватром и хватајући се у самој вароши у коштац са нашим добровољцима, ипак главнокомандујући није могао сутра дан продужити напад: 1-во с тога, што су му трупе доста заморене и растројене биле, 2-го с тога, што је ручна муниција млого истрошена била, а муниционе колоне није било; довлачење муниције из магацина (муниција је била у цркви бадовиначкој) требало је млого јаче од једне ноћи и докле се разда требало је бар полак дана — од 22 Јуна, 3-ће, с тога, што је главнокомандујући држао да ће непријатељ на сваки начин 21 Јуна и ноћу између 21—22-ог прикупити више своје снаге, те тиме ако не надмашити јучерашњу своју бојну јачину, а он бар попунити јучерашње губитке. 4-то, с тога, што је доста спредњача, нарочито камербиксле било покварено у јучерашњој борби, и 5-то, с тога, што главнокомандујући, увиђајући да се овако несолидним и необученим трупама не може напад предузети, нарочито на утврђења и за одбрану удешена места, науми да се прво утврди на босанском земљишту, те да се у опште може ту држати, и трупе своје постепено спремати за грижење ватре. Напослетку 6-то, с тога, што је морао имати на уму, да је његова улога на овоме крају више одбранбена; да не треба да рескира, јер иначе, буде ли он нагнан у Дрину и поражен, неће имати никакве силе, да и мању непријатељску силу до Београда задржи. Тако се главнокомандујући. ограничи, да до даљих и бољих при-

лика не напада него да изашиљањем повећих чета доводи Бошњаке, увршћује их у своју војску и тиме ову ојачава. А да би могао ово лакше извршити, он науми да заузме босанску Рачу, — важна тачка и комуникација турска са Аустријом —, и затим да своју предстражну линију пренесе на *Бистрицу* — да бар за ово време заклања од турске тираније: *Попово*, *Криваке*, *Дворове*, *Мећаше*, *Трњаке*, *Диздарево*, *Балатун*, *Велино Село*, *Бродац*, *Свињарево*, *Марике*, и т. д. и да из ових села добија издржна средства за своју војску. Но да би се најпре осигурао на босанском земљишу, он нареди да се омах положај код Попова утврђује; Босанци придолазећи одмах се оружају и увршћују у резервну — добровољачку бригаду.“ и т. д.

Командант дринске војске знао је још раније да су све потребе турској војсци у босанску Посавину долазиле из Аустрије; преко Раче аустријске и Раче босанске у Бјељину, а преко Бјељине у Зворник, Тузлу и друга позадна места. Сад у првој борби у Босни добије уверење да у турској војсци има ратника Немаца и Маџара, а дође му извешће, да је тих дана пренешено из аустријске у босанску Рачу велика количина кукуруза и других потреба за турску војску, па и 6,000 # цесарских донето и депоновано у касу ђумручку да их ова преда у Бјељину. С тога Рачу, као саобраћајну тачку са Аустријом, коју су Турци држали јако поседнуту, и чинили отуда испаде те палили ближња села и Србе Босанце убијали, реши да што пре отме. О заузећу Раче, које је за собом одмах донело велику борбу на *Мећашу*, *Ратни Дневник* вели:

„У след тога, — т. ј. сазнања ствари, а и да би Рача Турска, — та важна тачка и комуникација са Аустријом —, пала у наше руке, и да се заклоне напред поменута села од турских бездеља, главнокомандујући нареди те оде једно оделење од посаде црнобарске у босанску Рачу, ноћу између 22—23-ег Јуна, растера онамошње страже, Рачу заузме и запљени на 30.000 ока кукуруза и 10.000 ока суви шљива.“

За овим описује борбу на Малом Зворнику, где је српска војска после дводневне борбе, под бујном кишом и непрекидном ватром топовском са бедема града Зворника 23-ег Јуна морала одступити са непријатељског земљишта, на линију политичке границе, т. ј. на међу српско-турску

код Малог Зворника, па се опет враћа на главну војску и говори:

«Но срећно и славно по оружје дринске војске испала је борба код Мeђаша. (III.) Турци сазнавши за губитак Раче, где су имали кукуруза и шљива, а као што се чује и новаца на 6,000 ♯, — које је ђумругџија пренео у Аустрију —, и желећи одржати ову свезу са Аустријом, која им је додавала храну, оружје, муницију, па и војнике, науме да појаче поседну босанску Рачу, и данас (23) око подне, одашаљу један табор редифе под командом мајора Имзи-бега Сточевића, са млогим колима.

„Дознавши за ово поверљивим путем, главнокомандујући пошље одма за непријатељем прву бригаду добровољачку од 3 батаљона и 1-ве брдске батерије под командом мајора Ђоке Влајковића, и да би овоме одреду била обезбеђена леђа од стране Бјељине, буде послата друга полубригада добровољачка са 2 веома слаба батаљона и 1-ом брдском батеријом под командом Паје Путника на насип у Дворове те да ту пресече пут Бјељина — Рача, и да заузевши тамо згодан положај према Бјељини, да неда Турцима из Бјељине поћи у помоћ на Рачу одаслатом табору. Но тек што је мајор Влајковић, прошав кроз Међаше зашао турском табору за леђа, буде и са̂м нападнут ватром с леђа од предводнице турске војске, која је из Бјељине похитала у помоћ табору на Рачу одаслатом, пре него што је капетан Путник на одређено место приспео. (Помоћ ова из Бјељине састојала се из 2 батаљона.) Мајор Влајковић мислећи да је то незнатно оделење турско, на сусрет њему остави две чете, а са осталим делом упути се к Рачи. У то доба пошље за помоћ у главни стан. Но тек што је 5—600 корака одмакао, али код оне две чете иза леђа отвори се жестока ватра. Он одвоји још две чете и пошље горњима у помоћ те прихвате борбу у зачељу са горепоменута два табора Турака, која су пошла у помоћ ономе батаљону што је отишао у Рачу. У највећем јеку борбе стигне из нашег главног стана 2 батаљона подринске бригаде I кл. и I-ва тешка дивизиска батерија, и 2 батаљона шабачке бригаде II класе под командом мајора Ћурчића. Ове трупе ударе непријатељу с бока и на повратницу, и ту се, око повратнице турске развије ужасна борба која је неколико сати трајала.

«Међутим, мајор Влајковић продужив наступање пут Раче, наиђе на непријатељску ватру код моста и механе на *Прудачи*. Турци су се били поставили код плота и гробља, и осипали су жестоку ватру на мост.

„Мајор Влајковић доведе два топа на мост и оспе ватру на непријатеља, а у исто доба пошље једну чету да заузме плотове, који су с оне стране на близу Прудаче лежали. Турци међутим оставе слаб фронт према Влајковићу, а остало упуте преко поменуте воде у леви бок његов. Видећи то мајор Влајковић, почне одступати непрестано пушкарајући се са непријатељем, и дошавши до *Трњака*, отвори пешачку и артилериску ватру.

„Но за време ове борбе добије опет јак напад на леви бок и то на самом насипу. Немогући се одржати даље у свом положају, и пошто је одступ насипом већ спречен био, мајор Влајковић удари преко села и изађе у рејон наше позиције, кроз источни део Међаша.

«Онај батаљон турски, који је до сада био уплетен у борбу са мајором Влајковићем, и који је већ до тада преполовљен био, окрене се са остатком противу трупа наших које су код Међаша бој биле, и ту се сајузе са дошавшим у помоћ двама таборима, које су већ били међутим изрешетани унакрстином нашом ватром. Сад Турци нагну Бјељини, тражећи пошто по то своју повратницу, а наше им трупе сотим жешће то спорише и на бок им нападоше. Из ове борбе можда ни један Туричин неби умакао, да ноћ неосвоји те немогући се разликовати по ноћи, наше трупе прекину даље гонење, а Турака остатак умакне поред друма под заштитом мрака пут к Бјељини. Но и ове остатке дочека капетан Путник у згодном положају са топовском и пешачком ватром, која их разјера у мрак.

«Борба овога дана, била је жестока, трајала је 7 сати од 3—10 по подне а свршила се у саму ноћ. Хватало се у коштац, и долазило је до бајонета и сабаља. Батерије су вршиле своју дужност и не помишљајући на своје одржање. Једној мезерској батерији (под поручиком Пејовићем) били су сви коњи поубијани пешачком ватром.

«I-ва тешка дивизијска батерија због јако испресецаног земљишта, није ни могла ући у борбу, а да је и она којом срећом дошла до употребе, непријатељ би већма сатрвен био, и са мање губитка од наше стране.

«Гонење даље није се смело предузети, једно што би наше уморне трупе могле наићи на заседе, а друго, што је велики део већ био ангажован, па ако би непријатељ са знатном силом нагрнуо, лако би могла наша војска у Дрину бачена и сатрвена бити. Млого је рескирано било и тиме, што положај још није био сасвим утврђен и осигуран, нарочито на левом крилу, које није под заштитом дејствујућих трупа било.

„У овом боју наши губитци били су доста знатни. Мртвих било је 67, рањених 350, а нестало 12. Али су Турци четвороструко тај наш губитак платили. Мртвих и рањених је 2,000, међу мртвима бимбаша Имзи-бег (Сточевић) са више официра. Од наших рањен је био и командант подринске бригаде I. кл. мајор Танасије Ћурчић.[1]

„У овом боју на турској страни било је и мацарских добровољаца, а чула се и немачка команда и мацарски узвици. Заробљени Турци причају да сваки мацарски добровољац прима од мађарске владе по 5 # цес. месечно.

„После борбе трупе се врате у свој стан и биле су сву ноћ на опрезу, да нас непријатељ неизненади."

О борби на Мећашу, у својим записима командант вели:

„23/6 Узех Рачу у ноћ. Нападох Турке иза леђа код Балатуна и Мећаша. Сатрх оно оделење које је Рачи пошло, а скоро и оно, што је у индат (помоћ) дошло. Мртвих Турака пало је више од 700. Међу њима бимбаша Сточевић. Освојен сав пртљаг турски. За сутра сахрана Срба и Турака.» А *Ратни Дневник*, пошто је тога дана описао борбу на Малом Зворнику, прибирање турске снаге за напад Љубовије, спрему Турака за напад свих српских положаја на Дрини, наставља о стању убојног материјала дринске војске овако:

„Тада (23 Јуна) није остало ни мало муниције у магацину, сем што је било на рукама и у штабној комори, — дакле по 90 фишека на војника. Зато 22 Јуна мољен је војни министар да се пошљу 1,000 сандука руске му-

[1]) У борби на Мећашу мајор Ћурић је тешко рањен. На Иван-дан (24) јављајући ми о борби на Мећашу, Ранко сажаљева и своје губитке, нарочито у мајору Ћурчићу, и вели: «Одмах сама отиди госпођи Ћурчићки: увери је да ране нису смртне. Ја га шаљем у Београд, нека му жена похита у Шабац, да надгледа његов пренос кући.»

00071435

ниције, а 23 Јуна поновљена је иста молба, — с тим додатком и за 4 № тешке топове и 5 милијуна капсле. Положај дринске војске био је критичан. Муниције није било више, него за једнодневну борбу, а извештаји су гласили да непријатељ прикупља непрестано своју војску к Бјељини. Очекивао се сваког дана напад. Команданти одреда и позиција воде скоро посведневно борбу; моле за муницију а ове нигде нема. Већ 22 Јуна сваки фишек за предњаче био скупоцен за дринску војску, па зато је морао главнокомандујући наложити команданту малозворничког одреда, да не форсира напад на Мали Зворник."

При оваком стању одмах с почетка у дринској војсци добило се уверења, како се и са стране Аустрије прети држању српске војске у Босни. Поред помоћи, коју је ова у материјалу, људима и новцу, преко воде тајно Турцима давала, почела је и своју војску на границу према Босни довлачити, те и тиме и морално ободравати и потпомагати Турке; нарочито да у босанској Посавини застрашава Србе и уздржава их од устанка; тиме да спречава ојачање и напредовање српске војске. Поред извешћа, што их је командант о свему томе имао — и како аустријске трупе сувим долазе у аустријску Рачу, Рајево Село, и даље дуж Саве према Босни размештају се, дозна он да Аустрија и водом испраћа своју војску на босанску границу, ближе места где се борба водила. И заиста, 25 Јуна у вече, довезе се пуна лађа војске у аустријску Рачу према Рачи босанској, коју су Срби отели и поседи. Тако све околности, од првога дана, почну се стицати и удешавати, како да се маленој, — но одмах после прве колебљивости, морално очајној дринској војсци спречава рад и кретање дубље у Босну, и да јој се ствара што критичније држање у њеном положају на земљишту босанском. Све ово увиђајући и имајући о свему уверења, командант тражи да се што брже и јаче осигура у држању на прво заузетом свом положају. О томе *Ратни Дневник* вели:

„Немајући довољно муниције, командант дринске војске, — и да непријатељ није прикупљао већ знатну снагу у Бјељину, није смео никакве операције предузимати, шта више, морао је бар за ово време веома задовољан бити, ако се држи у Рачи, и у положају пред Попову. С тога нареди, да се босанска Рача утврди, а положај пред По-

пову, који је до данас имао само једно затворено утврђење и 5 стрељачких ровова, — све пред Бујуклића адом на турском земљишту —, нареди да се утврди јачим утврђењима. Утврђења поверио је свом референту капетану Луковићу и команданту моста Мијаилу Личанину.“ и т. д. Описујући у појединостима како о главној војсци пред Поповом, тако о свима одредима на положајима уз Дрину, *Ратни Дневник* се враћа на главни логор говорећи:

„Главнокомандујући желео је да своју војску оснажи, па да из главног логора чини бар изашиљања, чим дође довољно муниције, те да доводи Бошњаке из села и да пресече брчански пут, — да одваја Босну од Аустрије.“

У својим записима бележећи само најкраћом реченицом, од 25 Јуна до 7 Јула, командант говори о осматрању пута брчанског, о шанчењу периферије логора око Попова и Мећаша, о организовању артилерије и лаких батерија, о оправљању оружја; о добављању муниције и друге спреме оружне; о борби на Љубовији, која се продужавала од 29 Јуна до 5 Јула; о борби на Малом Зворнику и свим дневним радовима и догађајима у својој војсци, 7 Јула вели: «Држах савет о нападу; команданти рекоше да још нису спремни.“

После борбе на Мећашу, два—три пута тражила сам код Ранка дозволу, да дођем на Дрину. 4 Јула добијем тражено. 7-ог пред вече дођем у Бадовинце, где је био главни стан дринске војске, магацин бојевог материјала, канцеларије и болнице — амбулаторије — под закриљем «Црвенога Крста.“ Преко Дрине у логору био је само генерал-штаб, смештен под *јединим* шатором, што је дринска војска имала. У Бадовинцима застадох Ранка; вратио се из логора и одјахао коња пред кућом Павла Цветуљског, где је у једној малој собици била постеља за његово преноћиште и канцеларија, а у другој исто такој, смештено 3—4 чиновника, при руци главнокомандујућег.

Истом лађом, којом сам ја од Београда до Шапца путовала, путовало је неколико странаца — Енглеза, Француза, дописника лондонских и париских новина. Ови говораху међ собом, како су у Београду извештени да се генерал Алимпић нагло спрема, но врло тајно, како би свом

својом силом изненадио Турке, и да ће до дан — два бити на Дрини велика битка, којој су они хтели присуствовати. Они су стигли у Бадовинце, пре мене, и пре генераловог доласка из логора походили болнице, Чим се са Ранком поздравих, ја му казах шта сам на лађи чула и запитах: стоји ли, да ће он до дан—два нападати Бјељину? Он одговори: „Рад бих био, али ми још није могуће, него сам на опрези да Турци мене неби изненадили. Време је кишовито а Турци су ухватили слабу страну моје војске, па ће тражити да се кишом користе.“ У том дођоше и странци на представу. Због скученог простора у кући, генерал их приме у авлији — пред кућом. После поздрава са генералом, најстарији између дошавших рече:

„Сутра дакле генерал намерава учинити велики удар!“ „Ко вас је уверио о томе?“ „Све што видим, све што чујем овде.“ „О не! то није за сутра, спавајте спокојно, ви ћете на време бити извешгени; ја нећу ништа да ризикујем случају, а треба ми чекати још мало.» [1]) Одговори генерал и пређе говорити им о јадном стању босанског народа, молећи их да се сами лично уверавају о томе од Босанаца, који су гомилама добегавали са својом нејачи под заштиту српских закона. При опроштају повторно их замоли да се спокојно у Бадовинцима одмарају. Кад испрати ове, позва архимандрита Нестора, (овај је дошао у дринску војску пошто је прото Игњат, 21 Јуна у борби пред Бјељином, при јурењу батерија пао са седишта муницискоr сандука, прегажен точковима, и у ово доба тешко боловао,) и њему је наређивао, да се спреми за сутра, за парастос, који се у 8 часова у јутру у логору имао одслужити за покој душе књежеве мајке, која је тих дана умрла. На приметбу архимандрита, да би боље било слбужбу чинити само у штабу и ту да дођу сви команданти, генерал одговори: «Сваки бригадии свештеник држаће службу у својој бригади, а ви у штабу. Команданти се не могу удаљивати од својих трупа, јер нас за час могу Турци напасти.»

---

[1]) «Mon général, c'est donc daimen que vous allez frapper un grand coup!» «Qui vous fait croire cela?» «Mais tout ce que je vois, tout ce qu'on me dit.» «He bien! non, ce n'est pas pour daimen, dormez bien tranquille, vous serez prevenu à temps; je ne veux rien rieque au hasard, et il me faut attendre encor un peu.»

Приметба: Због читалачке публике, сваки навод из Француских новина, у тексту се меће у преводу, а под нотицом по оргиналу — Француски.

Тога вечера при вечери, где нас беше доста при трпези, дође реч и ја запитах Ранка о узроку неуспеха његове војске 21. Јуна пред Бјељином. Јер су у Београду беспосличари доста о теме говорили и критиковали војсковођу. Он поћута, па одговори: „Има више узрока познатих и непознатих, но ће и ти можда бити боље познати у Београду, онима, што предигују да не треба Босну ослобођавати за рачун Србије, кад ће и Србија, с' Босном заједно *морати* дође под културу Аустрије. И на Дрини се осведочило, да људи заражени домаћим партизанством, верније служе њему, него отаџбини својој. Један такав платио је своје грехе у дринској војсци, па нека и други покуша."

Ја сам разумела значај ових речи, па запитах да ми се објасни, јер се по Београду разносило, као да је Ранко дао стрељати некаква свештеника на правди Бога, само с тога, што је припадао конзервативној партији. На ово се насмејаше сви присутни, а Ранко мирно одговори: „Питај судије о невиности тога свештеника, а не мене; суд га је судио, а ја сам потписао правдину." [1])

Те ноћи, као да се облаци беху проломили; тупа грмљава потресаше све у ваздуху и грозна киша лила је бурком целе ноћи. Генерал је целе ноћи дочекивао извешћа команданата са посада на бојној линији, и отпраћао им наредбе своје. Све у кући беше се предало дремајућем одмору; само један каплар — разводник страже код генерала, вазда дању пред кућом, ноћу пред вратима овога, на једну клупицу ослоњен, био је на опрези, и сваког тренутка отварао и затварао врата на генераловој собици. Или генерал у соби за писаћим столом викне: *Разводник!* и овај отвори врата, прими хартије и налоге куд да их испрати, изађе из собе и затвори врата, или овај, пријављујући сâм себе, пред вратима викне: *Разводник!* отвара врата, уноси писма и депеше те их меће на сто пред генерала, и опет изађе пред врата.

---

[1]) Марко Берић, свештеник из Слепчевића у Мачви, потчињен партизанском духу, при преласку војске у Босну, говорио је војницима: «Шта ћемо ми у Босни, да отимамо туђ топрак (чанак) и да гинемо за ћеф нечији. Зар ће нашем народу боље бити, ако Милан Обреновић понесе краљевску круну на својој глави? Како Турци оспу плотуном на вас, бацај пушку у Дрину па сваки својој кући.» И Бог зна још каке клевете о ратовању на Турке «мирне и добре комшије.» Пошто се докаже тако непатриотски рад, Берић је осуђен, скинут му чин свештенички, и кажњен је смрћу.

Око 3 часа у јутру (8 Јула) утиша се на стражи: „Ко иде?“ Генерал викну: „Разводник!» Разводник отвор врата. „Ти си мученик; — рече му генерал —, учини шиљбока позорним, а ти се наслони ту и одмори се мало.“ Разводник изађе, а генерал упола обучен леже на креветац сеоски, који беше намешћен за његову постељу и учини се да заспа. Једва је прошло 10—15 минута, он ђипи на постељи викнувши: „Ко је?“ Разводник отвори врата; пита: „Шта г. генерал заповеда?“ „Још киша пада?“ „Пада, но тише.“ Одговори разводник. Генерал устаде: „Разводниче, нареди за коње, и како буду готови дођи да јавиш.“ Окрете се мени: „Ја — вели — заспах, а на прозор, ту више тебе, (према његовом кревету) паде *Совуљага*, лупи крилом на прозор, упрла очима у мене а крилом маше. Сан је био јасан као јава. Тек што ми тица не викну: „*Отварај очи*!“ Сад ће Турци ударити. Код нас је све у води: оружје и муниција закисла. А Турци и рачунају на то.“

После једнога сата, пошто је на брзу руку издао безбројно наредаба у главном стану, генерал одјури преко Дрине.

8. Јула — на св. Прокопија, ког наш народ светкује, освануо је дан велике борбе и славне победе дринске војске :*битка на Старачи*.

Овога јутра у свануће киша се утишала, а још падала из мутних облака ситна и студена, као у јесење доба. Око 8 сати зачу се преко Дрине пуцањ пушка; застаде и опет чешће и јасније као да се примицаше обали дринској. У тај мах загрми топ; један за другим, па све чешће, све јаче, и даље и ближе дринске обале. Топовски тресак с почетка беше једно за другим, докле се не сли све у једну непрекидну хуку, тако, да се пушке једва чујаху, тек на преломе топовских метака. Страхотна грмњава топовска испуни ваздух око Дрине и потсети ме на бомбардање Београда. У Бадовинцима се мислио да су Срби отворили борбу. И ја помислих то; помислила сам де је Ранко и од мене затајио о нападу на Турке. Први рањеници, које донеше с бојног поља у болницу, уверише ме, да су Турци напали, али неизненадили; Срби су их добро дочекали.

Ратни Дневник записујући све догађаје, борбе и извешћа од 1—7 Јула, овога дана говори о главној војсци

овако: «Почем је по сигурном извештају снага турске војске, после борбе код Мећаша износила на 2.500 редовних војника и 4 000 башибозлука, а главна сила дринске војске увећана са 6 лаких топова, и два батаљона добровољаца, то главнокомандујући дринске војске науми опет да нападне Бјељину, чим му приспе захтевана муниција. Ову мисао тим јаче прихватио је, што су извешћа гласила, да поткрепљења турска у Зворнику и Љубовији некрећу се оданде, и да из унутрашњости долази Бјељини помоћ, па ће после тешко бити одржати се у положају где је, а камо ли узети Бјељину. Осим тога дознало се, да Турци још основито не утврђују Бјељину, али су већ почели да спремају корпе и фашине за утврђења. Био је пак уверан, да ће моћи раширити устанак чак по долини реке *Спрече*, ако Бјељину узме. Сем тога, нема сумње, да би заузећем Бјељине, српска војска имала користи односно издржања и снабдевања потребама, а морално подигнула би се високо.

„На сваки начин, командант ни оњом приликом није мислио да тера до крајности, јер је вазда имао на уму да су позади њега на краткој линији богате вароши: Шабац, Ваљево, Београд и да би непријатељ могао, сатрвши дринску војску, незадржано и у Београд доћи. Сем тога и депеше врховне команде од 1. и 3. Јула, препоручиваху му обазривост и да се не ангажира са великим жртвама. Он је дакле био намеран, да најпре артилерија учини до крајности своју дужност, па тек ако је јуриш пешадије приправљен да са овом у варош продре. Сам пак није веровао, да ће му ово предузеће испасти бар лако за руком, видећи да трупе нису још довољно обучене и солидне.

„Главнокомандујући био се решио да предузме напад 8-га Јула, и у след тога позвао је био са Малог Зворника рађевски батаљон I кл. и ваљевски резервни батаљон, па наредио је 2. Јула да пред Мали Зворник дође азбуковачки батаљон II класе са Љубовије.

„Ваљевски резервни батаљон кренуо се изпред Малог Зворника 4-ог Јула. Пред подне је дошао 6-ог Јула у аду Бујуклића, а рађевски батаљон I кл. у след рапорта команданта Мало-зворничког одреда, задржан је и даље пред Малим Зворником. Тако исто у след рапорта љубовијског, задржан је и даље тамо азбуковачки батаљон II класе. Но 5-ог Јула у вече главнокомандујући одустане од намере

за 8-ми Јули и ако је диспозиција била већ направљена и на састанку са командантима опредељен начин напада. Ово је учинио с тога, што му команданти нарочитих бригада, по дугом свом размишљању, изјвише, да је њихова војска неспособна за напад, бар док се боље не дотера и са старешинама не снабде. Особито мајор Влајковић говорио је то за поверену му шабачку бригаду.«

Описавши све по реду о мањим борбама на бојној линији, о помицању и распореду батаљона и крстарећих чета, *Ратни Дневник* прелази опет на извешћа о снази турске војске према главној војсци и опет вели:

„Извештаји о турској снази и турским намерама једнако гласе, да се Турци концентришу према Бјељини и да су намерни да нападну на позиције пред Поповом; пошто најпре учине привидан испад око Лознице или Малог Зворника.

„Тако извештај од 2-ог Јула гласи: „Турци се утврђују на Шепку, а спрам карауле на Вишњици спремају неку грађу.

«У Брезово Поље дошло је 1.500 Турака, а кроз 6 дана да ће доћи неки паша из Дервенте. У Шепак дошло је 600 Турака. (Ово су били људи бега Талировића, који су чували Дрину од Јање до Зворника).

«Турци у јачим четама испадају и пале села око насипа Бјељина — Брезово Поље.»

«Извештаји под 3-ћим Јулом примљени гласе: Из Сарајева отишло је за Вишеград 1.500 башибозука, а у Бјељину најпре 2.500 низама, а за овима 800 башибозука. Целадин-паша, шеф генерал-штаба Муктар-пашине војске иде за њима, на место Муктар-паше, који је намеравао са 14 батаљона доћи у помоћ бјељинској војсци па са овом заједно да удари на дринску војску.

«4 батаљона низама и 300 Арнаута послато из Сарајева у Херцеговину. У Сарајево је дошло 5 батаљона Арнаута. Отишао је Муктар-паша у Мостар.«

„Извештаји под 4-им Јулом примљени гласе: к Бјељини су Турци упутили 6.000 Египћана [1]), и чине последња напрезања да нас нападну.

---

[1]) Скоро сва редовна турска војска, што је 8-ог Јула били у борби противу дринске војске, била је од Египћана. Пред овим трупама ишли су дервиши у белом

«Турци чине ужасна насиља по босанском Подрињу и по Посавини.

„У Бјељини има војске 2.500 редовне и редифа, 3.000 башибозука, 14 старих непокретних, 6 крупова и 2 брдска топа.

„Извештаји од 5. и 6-ог Јула гласе: Аустрија довлачи 50—60.000 војника на нашу границу. Аустрија предаје храну и муницију Турцима код Рајева села.

«Против ибарске војске иде Дервиш-паша са 15.000. Црногорци узели Клек и Невесиње, па иду ка Сјеници.

„Муниције руске и остало дошло је 2-ог Јула, ал ипак не у довољном броју, па зато је 4-ог Јула захтевана поново муниција, јер није било више сем на рукама и у штабној комори.

«Овака су извешћа циркулирала, и овако је стање дринске војске било, кад је наступио 8-ми Јули борба на *Старачи* (план IV и V).

„Извешћа о турској снази у Бјељини и њеном ојачању у главном нису варала. 4. Јула дошло је 3 табора низама, свега 1925 војника са 2 топа.

„6-ог Јула дошло је 4 табора низама и редифа, 2.500 људи са 4 топа, а дошао је тад у Бјељину и Целадин-паша — шеф генерал-штаба Муктар паше, — те да помогне Сали-паши бјељинском савладати српску војску у Босну прешавшу.

«По поразу Турака на Рачи и на Мећашу, Муктар-паша заиста пође и са̂м из Херцеговине са неколико батаљона на Доњу Дрину против српске војске, али дошав до Сарајева, 3-ег Јула дозна, да су Црногорци упали у Херцеговину, врати се а Целадин-пашу пошље место себе у Бјељину. Тако је 7-ог Јула у вече било турске војске у Бјељини 6.950 редовне и редивске пешадије и 3—4.000 башибозука, 14 топова (било их је више) 260 коњаника.

„8-ог Јула само су 3 чете низама оставили Турци да чувају Бјељину, а све остало кренули су противу положаја

одelу, са дугачким бројаницама о појасу и челичном цидом у руци, и пред првим редовима истицали се, ободравали војнике читајући им на изуст версије из «Корана.» Код једног погибшег дервиша овде, нађена је српска официрска сабља, коју је овај задобио на Јавору, од једног нашег погибшег народника. На сабљи је било урезано име: «Илија Чолак-Антић.»

наше главне војске. Команду над турском војском предузео је тога дана Целадин-паша.

«Још у 6 сати изјутра чуле су се турске трубе и добоши код Бјељине, а око $7^1/_2$ сати појавиле су се колоне турске југо-источно од Попова и кроз Попово. Како је изнајпре наступни правац турске војске био према крајњем левом крилу шабачке бригаде II. класе, то је тада командант бригаде мајор Ђока Влајковић и постарао се да фронт према тој страни јако поседне, па зато је одмах, а то је у 7 сати, упутио стрељачке редове од живе Дрине поред *Стараче*, до спрам редута 7 чете.

»После тога упутио је био $1^1/_2$ батаљон у редут и стрељачхе ровове, који су са стране редута и то : 2 чете у леви, а 2 у десни стрељачки ров, 1 чету у редут и 1 позади редута као резерву; 1 батаљон остао је позади као резерва.

»Док је командант бригаде овако распоређивао своје трупе за бој, Турци су се почели развијати и његове предстраже (2 чете) потисли, које су лагано одступајући пуцале на непријатеља.

»Кад се непријатељ изпочетка од Попова развијао, примећено је 9 црвених и 1 бела застава. Од ових 3 црвене и 1 бела застава одвоји се и упути под заклоном *Суваче*, на лево крило шабачке бригаде II класе. Кад је непријатељ дошао до близу обале *Стараче*, на спрам нашег стрељачког низа поред *Стараче* у левом стрељачком рову и редуту, ондах наши отворе жестоку ватру.

»Турци су такође гађали добро и то, и пешачком и артилериском ватром. Топови дјеиствовали су са источне стране села Попова. Но на левом крилу Турци непродреше, што је тешко било прећи *Старачу* и напасти лево крило шабачке бригаде под јаком ватром, или пак што су Турци хтели овде привидан напад да учине, па тек после прави да предузму на редут између *Суваче* и *Гњилаче* у *Соломоњавачи*.

»Било једно или друго, тек Турци око 10 сати почеше да нападају на редут, и то са редовном војском. Долазили су веома близу, па су свагда сузбијани били.

«Кад је главнокомандујући видео, да Турци преносе напад на центрум, позади кога је стајао, он одма нареди: да ваљевски резервни батаљон заузме шанац *А.* лево од

главног моста на *Старачи*. Стрељачке ровове на главном мосту (на *Старачи)* да заузме азбуковачки батаљон I класе. Јадрански батаљон I класе да измаршира и да се постави у простору између Гњилаче и шанца с лицем Попову.

„III-ћа дивизијска батерија која је била распоређена по шанчевима, палила је непрестано противу развијајућих се турских трупа и њихове артилерије.

„Новоустројена лака батерија под командом поручика Милана Ђурђевића, била је одма у почетку упућена шабачкој бригади, но она није отишла, јер је била погрешним путем упутила се, а после, пошто су Турци почели продирати у *Гњилачу* зауставила се према њима и ватру отворила.

„Брдска батерија резервне бригаде упућена је била такође шабачкој бригади II. класе, и она је стигла баш на време, кад су се почели Турци спремати да нападну редут и стрељачки ров десно од редута.

„Резервна бригада, која је бројала 6 батаљона, била је распоређена овако:

„I-ви батаљон у резерви пред ћупријом на *Старачи*, што је десно од карауле *Међашице*.

„II-ги батаљон држао је десно крило предстража, а у том 2 шанца.

III-ћи батаљон стајао је са три чете као резерва предстражама између крајњег деснокрилног шанца и онога првог од њега лево.“ и т. д.

Тако продужавајући опис брзог распореда целе војне снаге, која се тога дана налазила на Бујуклића ади, *Ратни Дневник* вели:

„Овај распоред извршен је, докле је шабачка бригада II. кл. водила уводну борбу са непријатељем, т. ј. докле се непријатељ није почео развијати за напад између *Гњилаче* и *Суваче* — на центрум.

„За време док су Турци надирали на крајње лево крило шабачке бригаде на стрељачки ров лево од редута, наши топови још нису почели дјеиствовати од стране шабачке бригаде, јер нису били ни дошли тамо. Али је I-ва дивизиска тешка батерија и III-ћа дивизиска брдска бате-

рија гађала непрестано развијајући се масе непријатељске, које су дебуширале из Попова, и његову артилерију која се била настанила једном батеријом према редуту шабачке бригаде, источно од Попова, а другом батеријом код *три Тополе*, баш према врху *Гњилаче*.

„Ове наше 2 батерије потпомогнуте су биле око 9 сати са брдском батеријом резервне бригаде, која је у ово доба придошла шабачкој бригади II класе и осула своју ватру на развијајућег се и нападајућег непријатеља.

„Непријатељ је био понео корпе, да одма прави заклон за батерије. За ону код *три Тополе* и испало му је било за руком, да намести корпе за 4 топа и нешто их је земљом напунио, ал уредити батерије није могао, од наше унакрсне ватре.

„Пошто су Турци са 7 табора два пут пробали да отму редут и стрељачке ровове шабачке бригаде, били су оба пута одбијени јаком пешачком и артилериском ватром, ондах једном одељењу — од прилике 1 батаљон — испадне за руком те око $11^1/_2$ сати прегази *Старачу* на врх *Гњилаче* и упути се к Дрини. На 6—700 корака пред другом линијом шанчева, која је у Бујуклића ади, дочекају Турке 2 чете ваљевског резервног батаљона, под четовођом Стеваном Митровићем, но буду сузбијени близу до шанца, где су биле још 4 чете истог батаљона. Ту се отвори жестока пешачка ватра потпомогнута артилериском ватром новообразоване лаке батерије, а међутим главнокомандујући одмах нареди, те и IV-ти батаљон резервне бригаде, под командом Ђуре Петровића притече у помоћ, као и I-ви батаљон под командом Мијаила Радуловића; од кога 2 чете остану лево од главног моста као резерва, а 2 чете јурну на непријатеља и заједно са VI-им батаљоном и млогим борцима из ваљевског резервног батаљона, а све под командом потпуковника Грује Мишковића, протерају Турке из *Гњилаче*.

„Борбу ову потпомагао је јадрански батаљон, тукући с бока отступајућег преко *Стараче* непријатеља. При овом, борбу је непрекидно водила шабачка бригада II. кл, и на захтев њеног команданта, буду тамо послате за резерву 2 чете азбуковачког батаљона, под командом поручика Ђорђа Жујовића, а 2 чете одвео је капетан Стокић у помоћ потпуковнику Грујии Мишковићу.

„Око $1\frac{1}{2}$ сат по подне, Турци су били протерани, ал су се били настанили на левој — вишој обали *Стараче* и отуда просипали жестоку ватру противу гонећих их добровољаца. Добровољци кад су дошли на обалу *Стараче*, заузели су положај у шуми и одатле осипали ватру на непријатеља.

„У том буде рањен батаљони командант Ђура Петровић, четовођа Стеван Митровић, а затим и потпуковник Груја Мишковић. Команду прихвати капетан Стокић. Он остави добровољце у шуми на *Старачи*, да одатле туку непријатеља, а обадве чете азбуковачког батаљона поведе преко *Стараче* код шанца, те да падне у десни бок непријатељу.

„Кад су ове 2 чете азбуковачког батаљона изашле на леву обалу *Стараче* у бок непријатељу, почео се примицати непријатељу јадрански батаљон I-ве кл. и један део V-ог батаљона резервне бригаде, које је главнокомандујући упутио био да удари у леви бок непријатељу отступајућем, и да га гони. Победа већ известно наша, даваше изгледа великом резултату, који би се постигао нарећеним бојним ударом и гоњењем. Али киша, која је целе ноћи падала, и сву нашу војску до коже оквасила, и која је око 6 сати престала била, почела је у ово време падати, и око 3 сата тако је грозно падала, да трупе нису могле маћи. Непријатељ изрешетан нашом јаком пешачком и артилеријском унакрстном ватром, и загрожен с левога бока од Подринаца и добровољаца, није се могао више држати и почео је нагло узмицати, оставивши на бојишту млоге мртве, муницију и шанчев материјал.

„Јаку кишу, која је $\frac{1}{2}$—$\frac{3}{4}$ часа трајала користио је непријатељ да умакне нашим гонећим га трупама, које су видећи пораженог непријатеља, смело ступале напред, но су ужасном кишом (и градом) сметане, те због тога се бољи резултати нису могли постићи.

„У почетку боја овога, главнокомандујући био је јако забринут за срећан исход, јер наше пушке спредњаче, ноћашњом кишом закисле — почеше лагати, а на то је непријатељ рачунао. Но срећом, огрену сунце око 8 сати и пушке наше почеше боље палити и непријатеља рушити, а војнике наше храбрити.

„У овоме боју заробљено је четири војника, (Мисирци) доста муниције, пушака и шанчева материјала. Заплењен је и један велики конопац за летећи мост. [1])

„Борба се свршила око 3 сата. Од наших мртвих пало је 56, рањених 162, међу овима су потпуковник Груја Мишковић, потпоручик Евгеније Јуришић, батаљони командир Ђура Петровић, — који је после неколико дана умро — и четовођа Стеван Митровић. Мртвих Турака само у *Гњилачи* и у *Сувачи* остало 126, јер Турци гоњени нису их могли узети. По доцнијим извештајима Турци су у овом боју изгубили које мртвих које рањених око 1600 војника.

„Значајно је, да су у овом боју Турци носили белу заставу и крст, (крст из цркве бјељинске) за превару и викали: «Живео Милан Обреновић.« Но добровољци у *Гњилачи* видећи да су то Турци — башибозук — јурну и отму им и заставу и крст.

„Извешћа веле, да је пораз овај јако погрузио Турке, да се је с места разбегло 4 батаљона башибозука, што су били из Травника 5-ог Јула дошли, и да бежећи право кућама својим, разносили су гласе да се ђаурима не може ништа, уверавајући даље Турке да на Дрини има топова као дрва, а да војске има 50.000.

„Целадин-паша, кад му овај напад неиспадне за руком, остави Бјељину и оде у Херцеговину посрамљен што је изгубио битку, а пре тога резилио Сали-Зехир-пашу што трпи Србе на босанском земљишту.«

Од прве пушке преко Дрине, у Бадовинцима наста журба. Болнице су на хитно изпражњиване, те да се с нова напуне. Рањеници ранији одношаху се у шабачке болнице а њихова места заузимаху дневни рањеници, доношени са бојишта. Официрска болница у Бадовинцима беше у школској кући, а војничке у општинским кошевима, и под великим шатором, у истом кругу подигнутом са 80 кревета. Брижљивост, чистоћа, тишина најпотпунија, владала је под закриљем „Црвеног Крста.« Бадовиначка црква, претворена у магацин убојног материјала, беше отворена

[1]) Поред конопца за летећи мост Турци су оставили на бојишту неколико кола конопчића, које су — веле — носили за везање робља, јер су посигурно држали, да ће тога дана прећи у Србију и у најмању руку Мачву поробити.

и опкољена стражом. Муниција је товарена на кола и одвожена преко Дрине. Све то чињено је хитно, а тихо — у највећем поредку као у кошници међу пчелама. Све ово вршено је под управом начелника стана, капетана Ђермановића, познатог својом дисциплинском тачношћу.

Око 3 часа по подне, борба се одмицала од дринске обале; пуцњава није прекидана, али се чула све удаљеније. У то доба и ја пођем на Дрину. Но, пошто друмом од Бадовинаца до дринског моста, у време борбе, није било дозвољено приватним колима, моја су кола пошла поред друма, којим се креташе безбројно кола у два низа, корак по корак, све држећи лево. Од Бадовинаца одвожена је муниција преко Дрине, а од Дрине довожени рањени борци у болнице. У понеким колима лежао је само по један рањеник и крај њега био болничар. У неким повише рањеника крвљу обливени, но ипак весело певаху своју победу, кличући: „Живео наш Господар, кнез Милан Обреновић! живео наш генерал! живели команданти!“

Лево од друма, између бадовиначког гробља и дринске обале, беше логор коморе, где су тога јутра, у почетку борбе, са Бујуклића аде пренете кујне и механице. Комора у ово време беше сва дигнута и натоварена на кола и коње, а постројена у редове; спремна за случај узмицања српске војске.

Поља око Дрине, које од ранијих киша, које од последње, што је целе ноћи бујно падала, беху препуна мочари; точкови мојих кола на сваком кораку упадаху у мочарну земљу као у меко тесто, и једва доспех дринском месту, где у тај мах и потпуковник Груја Мишковић рањен, у пратњи Андрије Книћанина и још неколицине, долазаше на коњу преко моста на прво превојиште на десној обали. Груја беше тешко рањен; куршум турске острагуше размрскао му леву ногу у стопалу. Капетан др. Холец, шеф санитета дринске војске, даде му први превој; сместише га у моја кола, и ја га понех у бадовиначку болницу. Киша поче падати докле још код моста бесмо, а тек што одмакосмо у поље, (моја кола са рањеником сад пођу друмом) стиште се облак, груну страховита олуја, зачу се мукла тутњава, грмљава се проламала облацима. Груну киша и град, као да шћаше све да разори. Олуја страхотна по пољу преврће комору и читаве пластове сена

диже у вихор; рекао би: е ништа се на земљи неће одржати. Неколико коњаника, пратећи рањеног команданта, једва одржаваху кола да их олуја не преврне. Кад бесмо код бадовиначког гробља, смрче се, као да наиђе права ноћ, а нова провала облака изли се на земљу. Уплаших се за мог рањеника; нисам знала како да га заштитим од града и кише што кола напуни. А он, заборављајући своје муке, тешко одјеку: „Хеј, тешко генералу! Наши војници не могу више пуцати; сад им је сва снага противу турске острагуше бајонет и кундак.“

Киша је лила као из кабла; грмљава проламала облаке, потресла земљу. Преко Дрине топови пуцаху ретко, но пушкарање још не престајаше; али све удаљенију. Рањеник рече, да пушкарање мора бити близу око Бјељине. Кад стигосмо у Бадовинце, све беше под водом; пред официрском болницом газило се до више чланака по води. Усрдне болничарке и вредни болничари, нису се штедили; газили су воду и блато, и трчали од болнице до болнице, од једног рањеника до другог, дајући им своје помоћи. Мога рањеника превише поново; ја га предадох у пажњу Паје Куртовића, гл. интенданта, па се опет вратих на Дрину.

Борба је окончана, но се још чуло пушкарање у даљини. Бујна киша се утишала, али још падала тихо. Сумрак се хватао више од мутних облака, него од близине ноћи. Близу моста сретох гомилу коњаника; коњи и људи беху као ваљани у блато; ни форма капе на глави није им се распознавала. То беше генерал са својом свитом. Ја се вратих у Бадовинце; испровaљиваним и бујицом разореним друмом, моја кола већ у сами мрак стигну у село.

Генерал је уз пут походио потпуковника Грују; обишао рањенике у кошевима, и ја га застадох под рањеничким шатором код постеље батаљоног командира Ђурђе Петровића; држаше га за руку и покушаваше да га пробуди. Но млади јунак, коме је комад турске гранате дохватио и пробио чеону кост, више левог слепог ока, неотвори очију на глас свога генерала. Петровић је цењен као ваљан старешина и јунак; тако скуп губитак, јако је тронуо генерала. И ако лекари не даваху никакве наде на живот Петровића, генерал им опет препоручи сву могућу усталост око њега, па пође од рањеника до рањеника, питајући свакога о ранама и јављајући им о срећном исходу дневне борбе.

Ратни Дневник набраја факата борбе на *Старачи*, но су ову борбу описали опширно они страни дописници, који, дошав у Бадовинце у очи борбе, по речима генераловим мишљаху, да су напразно дошли на Дрину. Овога јутра пробуђени грмљавом топова преко Дрине, поверују да ипак Срби нападају, али је у вече то још било тајна војсковође, те сад, не чекајући његовог позива, сами похитају на бојно поље. Један од ових странаца беше дописник лондонских листова, а остали париских: „*Le XIX-e. Siecl*” „*Le Bien Public.*” *Le National.*” „*Le Rappel.*” „*L'Echo.* Сви су провели дан на бојном пољу поред главнокомандујућег, пратећи његове наредбе и вршење истих па су и описали ову борбу у Босни, сваки засебно износећи лепе врлине српског народа у опште, и малену дринску војску напосе, онако, како је који својом пажњом пратио њено држање у ватри, и њен састав у целини проучио; — наравно, непознавајући тајну сваковрсних оскудица њених. Борце и војсковођу приказују као урнек врлина, што једну, тако малену војску, слабу бројно и по спреми ратничкој, могаше учинити морално тако чврсту и јаку снагу, надмоћну сили млого већој по броју, млого јачој по спреми у својим потребама, — и као укор, према оној силној војсци и великог имена војсковођама, силне француске империје, што 1871 у борби с Прајзима онако лако упустише империју и императора Француске. Један од ових листова — Le Reppel № 2332 — говорећи о дневној борби у Босни, између осталог вели:

„Људи су се добро борили, били су чврсти у ватри, ни на ком крају није се опазила колебљивост. Сем тога, организација западне војске савршена је. — Друге војске још нисам видео. Све је ишло највећом тишином, ни одвише брзо, ни одвише споро. Муниција, потребе, амбулаторија, све је најтачније стизало, управо у магновење, кад је шта затребало. Ово је важна тачка. Нек је потражe у генерала империје, који немадоше ничега под руком у почетку рата, тада, кад су требали имати све.“ [1])

[1]) „Les hommes se sont bien battus, ont été solide au feu, et je n'ai constaté de déception nulle part. En outre, l'organisation de cette armme de l'ouest est parfaite. — Je n'ai pas encore vu les autres armmés. — Tout a marché dans le plus grand calme, ni trop vite, ni trop lentemant. Mounitions, approvisionement, ambulence, tout cela arri-

00071435

«Le Bien Public» № 5, говорећи о организацији дринске војске вели:

„Каква дејателност! каква движимост! какво тамо — амо! А ипак какав поредак! Ово је, — види ми се — једна од најмоћних врлина генерала Алимпића и његових официра у опште. Они не губе главу, као што код нас веле, и све се врши с тишином.» [1])

Говорећи о продрзљивости Турака, који рачунећи на кишу и лоше оружје, као познату слабу страну дринске војске, нападну је тога јутра свом својом силом, у намери и вери, да ће је сломити и у Србијуући, љуто се сами преваре, мало даље исти лист наставља:

«Генерал Алимпић, на прво место, српска војска на друго место, постарали су се доказати им (Турцима) како су се двогубо преварили. — Генерал Алимпић има прав поглед; хладнокрвност и мирноћу неописану. Тако, ја сам му се дивио целог овог дана.» [2])

Сваки од поменутих листова писао је доста о дринској војсци, но је највише и у више својих бројева писао «Le XIX-e Siecl.» Овај лист говорећи у опште и у појединостима о војсци и њеном команданту, у свом броју — № 1687 — почиње са доласком у Бадовинце, и у првим редовима о престави код генерала, наводи његов дочек и његове речи овако:

«Добро дошли господо! — рече нам генерал. Све олакшице учиниће вам се овде те да можете у вашој земљи казати истину. Казати истину о Турцима и о Србима, то би био најбољи начин, којим би ви могли услужити нашој ствари. У јутру у 6 сати ја ћу поћи да обиђем Дрину. Пођите са мном; са мојих предстража видећете пушећи се бо-

---

vaient a point nommé, juste, au moment, semblait — il ou on allait en avoir besoin d'eux. C est lá un grand point. Qu on le demende au généraux de l'empir, qui n'avaient rien sous la main, au commancement de la guerre, alors, qu'ils devaient tout avoir.»

[1]) Quelle activité! Quel mouvment! Quel va-et vient! Et cependant quel ordre! C'est lá ce qui me cemble être une des qualités dominante du général Alimpitch et de ses officies en général; ils ne perdent par la tête, comme on dit chez nous, et tout se fait avec calme.«

[2]) «Le général Alimpitch, sur le premier point, et l'armée serbe sur le second point, se sont chargés de leur montrer qu ils avaient doublement torp. — Le général Alimpitch possedent un coup d'oeil juste, un sang froid, un calme. — Donc, je n' ai pu m' emtécher de l'admirer pandant toute cette journée.»

санска села, која су Турци спалили Кажу ми, да сте већ походили нашу амбулаторију, а видилисте, да се рањеници турски негују исто као и наши. Кад изађете од мене, распитајте босанске бегунце, којих нам је и данас дошло стотинама; они ће вам казати да наш непријатељ не штеди ни саму нејач — слабе и немоћне. Ја желим да ви будете сведоци свега. Надам се, ако нам Бог буде у помоћи да ће сад у овоме рату дело независности и цивилизације одржати победу. Ово је борба на смрт, где Босанци и Бугари знају као и ми, да се од Турака победиоца неби имали надати до истребљењу, — сечи. Таки услови потпомажу оружје; у такој крајности спасење се очекује само од победе; с тога се бори очајнички.« [1]

Сутра дан на бојном пољу пратећи борбу српске и турске војске, исти лист завршује опис битке овим речима:

«Око два часа по подне небо и опет поста црно; нова и ужастна олуја, са великим треском провали се над нама. Пушкарање, пуцњава топова, непрекидна грмњава громова: симфонија! — слив разноврсних звукова, а да и не говорим о граду, што падаше журно. Но око четврт часа доцније, артилерија заћута, — и пушкарање такође; олуја продужи беснити. Битка је свршена, добро свршена, јер је добивена. — Мало доцније опет сам видео генерала; он је миран и расположен. Хладнокрвност је господарећа његова врлина. Развио је карту, па ми је сâм собом објашњивао дневне резултате.» [2]

---

[1] „Soyez les bienvenu, Mesiuer, — nous dit le général. — Toutes l s facilités vous seront fournies pour que vous puissiez dire dans votre pays la verité. Dire la verité sur les Turcs et sur la Serbie, c'est le meilleur moyent que vous ayez de servir notre cause. Demain matin à six heures, j'irai faire une longue tournée sur la Drina. Venez avec moi; de mes avant-postes vous verrez fumer les vilages de Bosnie que les Turcs ont mis en feu. Vous avez — me dit on — visité cette aprés midis notre ambilence, et vous y aves vu que les blessés turcs reçoivent les mêms soins que les nôtres. En sortant de chez moi, interrogez tous ces émigrés bosniaques qui nous sont arrivés encore aujoud'hui par centaines, et ils vous diront que nos eunemis ne font pas de quartier, même aux infirmes et aux inoffensifs. — Je veux que nous soyez temoins de tout. J'éspère, si Dieu nons vient en aide, que dans cett guerre — ci, la cause de l'indépendence et la civilisation va triempher. C'est une lite a mort, que Bosniens et Bulgares savent comme nous qu' ils n'auraient à attandre de Turcs vainquers que l'extermination et le carnage. Ce sont de bonnes conditions pour prandre les armes; dans cette exremité, on n'attiand le salut que de la victore, et l'on se bat en desespéré."

[2] Vers deux haurs, le siel est redevenu noir; un nouvel et formidable orage éclata a grand fracas au dessus de nous. Fusilade, coud de canon, roulement contiuus du tonnere: une simphonie! et je ne parle pas du crépilement de la grêle qui tombé dru. Mais au bout d'un quart d' heure environ, laltillerie se tait — et

Како ова три листа, из којих ово наводим, тако и два друга описују борбу Срба и Турака у Босни, на *Старачи*, која је тога дана текла замућена људском крвљу, узносећи дневну победу српског оружја. О свему томе бележећи у својим записима, генерал у две речи вели:

8/7 Турци по киши нападоше на наше лево крило са 10.000 низама, редифа и башибозука. Бој је трајао до 3 сата по подне; напад славно одбијен.»

11. Јула — трећи дан после битке на *Старачи*, кнез депешира:

„***Ђенералу Ранку Алимпићу,*** Параћин — Бадовинци.

„Благодарећи вам на успеху, који сте постигли до сада у борбама са Турцима даривам вам у знак моје захвалности *Таковски крст*.[1]) Међутим изјавите војницима вашим моје задовољство за њино јуначко и храбро држање и у извештају, који ћете ми о овој битки поднети, учините ми предлог о наградама, које су заслужили официри, старешине и добровољци.

Књаз."

Но докле се српска војска на западу овако држала, и одржавала победу једну за другом, на југу је узмицала Ибарска војска, претрпивши пораз у својој првој борби на Јавору, где и сâм начелник генерал-штаба, потпуковник Каленић буде смртно рањен — и умре, налазила се у тешком положају; јер Турци, продревши на Јавору и заузевши себи положаје на српском земљишту, заплавали су српска села оближе Јавора а грозили даљим продирањем у унутрашњост. Због пораза и поремећења ибарске војске, 8. Јула око подне, у тренутку, кад је дринска војска водила најжешћу борбу на *Старачи*, дође депеша:

---

la mousqueterie; il n'y a plus que l'orage qui gronde. La batail est finie, bien finie, puisqu elle est gagnée. — Peu d'instants aprés, j'ai révu le général, il est calme et gue. Le sand-froid est sa qualité maitresse. Jl a deplié la carte pour m'expliquer plus clairemant lui-meme les resultas de la journée.

[1]) Тада био само један «Таковски» крст — на прсима, а после установљен *виши*, — по степенима.

Генералу Алимпићу. Београд—Бадовинци

«На предлог владе, кнез је намеран, да ибарску и дринску војску стави под једну команду и да вас постави за главног команданта ове војске, а Зах и Орешковић добијају опредељење у резерви, која ће се образовати у Ћуприји. Кнез жели да зна кад можете поћи ка ибарској војсци, те да вам пошље општа упутства. Одговорте што пре телеграмом.

Војни министар **Тих. Николић.**"

По повратку с бојног поља командант одговара:

„Министру Војном. Бадовинци—Београд.

„На депешу вашу пов. Ф. № 637 одговарам: Ја могу поћи к ибарској војсци одмах, али пре свега, молим да ми се јави, ко ће тада бити моји главни фактори са којима ја морам рачунати, т. ј. ко ће бити дивизијар дрински, ко ли ибарски, а ко шеф мога штаба. Ово зато те да предходно оценим, колико се могу поуздати на личности. Ово је врло важно питање, па зато молим да се неизгуби из вида.

Генерал Алимпић."

9. Јула депеша војног министра:

„Ђенералу Алимпићу. Београд—Бадовинци.

„За оно што наводите у јучерањој депеши шифровано; кнез жели да ви сами поднесете предлог са обзиром на већ постојећи лични распоред. Зато доставите ми га што пре, ради даљег поступка.

Министар војни,

Тих. Николић."

Одговор: *„Г. Министру војном.* Бадовинци—Београд.

«Кад кнез намерава поверити ми управу над војском дринском и ибарском, онда понизно предлажем саветника Вујовића за дринског дивизијара, пуковника Косту Протића за дивизијара ибарског, потпуковника Чолак-Антића за начелника мога штаба, а на његово место капетана Мијаила Илића.

Генерал Алимпић."

Овога ради 12. Јула дође у Бадовинце војни министар (са овим дође мин. Јевр. Грујић и руски пуковник Комаров, који долазећи из Русије генералу Черњајеву, прво дође да види „победоносну“ дринску војску) и у име кнеза да походи дринску војску, да јој честита њезине успехе. Али се споразум непостигне око личности за дивизијара ибарског. Министри и пуковник Комаров обиђу логор и положаје српске војске у Босни, па се 13. Јула врате у Београд. А командант дринске војске, остајући и даље са својом маленом војском на Дрини, чинио је ојачања у спреми за напад на Турке и бдио, да Турци обилажењем с које стране неизненаде њега својим упадом у Мачву. Јер је Дрина у ово доба нагло опадала и на више места правила газове, који су могли у свако доба Турцима дати могућност за прелаз реке. Тако нагло опадање Дрине, задаваше команданту великих брига, и тим већих, што то донесе дано-ноћну стрепњу и страховање обитатељима око Дрине. *Ратни Дневник* бележећи ову брижну околност вели:

„Победа дринске војске на *Старачи* расчула се брзо по Босни. Турке Травничане и Сарајлије јурили су босанске заптије и враћали их опет у Бјељину. Победа Срба принудила је Турке да и даље чине сва могућа напрезања да увеличају своју војску у Бјељини, коју су ошанчили и утврђују је што боље. А да би Србима наудили, поуздана извешћа јављају, да Турци мисле негде са малим одељењима прегазити Дрину и упасти у Лозницу и у Лешницу, или бар околна села попалити и опљачкати. Ово се могло и мора се веровати, јер се Дрина у ово време могла газити на више места, а види се да на Дрини према Јавору — код Лознице — има читав батаљон војске турске са 2 топа.“

Даље говорећи, како је одмах после борбе на *Старачи* командант чинио нов распоред, — кретање трупа и помицање ради ојачања сваког положаја на целој бојној линији уз Дрину, и описујући распоред сваке трупе, наставља:

„Овим распоредом главнокомандујући имао је на уму то, да се нигде непокаже тако слаб, да би Турци могли упасти у Србију и по њој палити и пљачкати, а међутим после борбе од 8-ог Јула још јаче је настао, да се позиције пред Поповом боље утврде, те да се напад непријатељев дочека и одбије. А баш за случај брзог одступања, главнокомандујући наредио је, да се подигне још један

00071435

мост, поред већ постојећег. Ту су употребљени државни чамци, које је главнокомандујући још прошле јесени био спремио за пребацивање добровољаца.“

После овога опет говори о стању војске и убојног материјала, којим је ова војска вазда оскудевала, и вели:

„После прва два боја — на Бјељини и на Мећашу, није ни један дан био, а да је дринска војска могла располагати муницијом за дводневну борбу. Муниције истина придошло је 257 сандука, ал то је већ знатно утрошено посведневном чарком на Љубовији, честим борбама на Зворнику, чарком крстарећих чета, а сад борбом на *Старачи*. Нек би се повела борба на два или на један дан, дринска војска остала би без и једног фишека. Пушке камербихзен, којима су добровољци наоружани, безбројно је покварено; после сваке борбе 5—800 комада пушака мора се оправљати.

„Трупе су скоро без официра. На 7 добровољачких батаљона, била су после борбе на *Старачи* 4 официра; код шабачке бригаде на 5 батаљона 3 официра. Код артилерије запрежни прибор труо; мора се чекати на требован прибор. Новообразоване батерије нису имале официра; њима су командовали поднаредници и добровољци. Послуга и возари све сам регрут, с тога је наређено било, да се трупе што већма обучавају, како артилерија, тако и пехота и коњица.“

Начелника артилерије дринска војска није имала од почетка па ни у ово доба. Капетан Јосиф Јаковљевић, тек доцније одређен за начелника артилерије дошао је дринској војсци 24. Јула. Невоље у бојевим потребама, које је дринска војска од почетка трпела, после борбе на *Старачи* постале су јој још осетније, а и сама војска постала је бројно слабија. Поред знатнога броја губитка у окаљеним борцима, дринска је војска претрпела велике губитке у старешинама. Два команданта бригадна — мајор Ћурчић на Мећашу, и потпуковник Груја на *Старачи* — рањена, било је за дринску војску веома велики губитак. Дакле, у првим командантима снаге дринске војске била је преполовљена, а уз ове изгубила је и више њих трупних старешина, који су били тако ваљани. Нове снаге није ни од куд придолазило дринској војсци, а поуздана извешћа вели, да Турци опет брибирају у Бјељину што јачу снагу и

спремају се да нападну Србе у главном логору, па у исто време и на свим другим положајима на Дрини. Све ово обележавајући у својим листовима, *Ратни Дневник* вели:

„Поуздана извешћа јављају, да се Турци спремају да предходно нападну Мали Зворник и Лозницу, те да тамо измаме знатан део главне снаге српске, па ондах да ударе на главну силу у Бујуклића ади. У Бјељину долази од Зворника 2 ескадрона и један батаљон низама. У Бјељини снага је ојачана на 10—12.000 војника Турци се спремају да до 15—20. Јула нападну на Србе. Требало се концентрисати на Бујуклића ади, а нема се одкуд војске добити. Ни са једног положаја трупе се нису смеле кретати.“

Прегледавши све редом стање посада целе бојне линије, опет наставља:

„Према оваком стању ствари, главнокомандујући био је принуђен, да 14-ог Јула моли врховну команду за шабачку бригаду I. класе заједно са њеном коњицом и артилеријом, а почем му до 18-ог ништа одговорено није, одмах овога дана понови своју молбу. Али, на ову своју молбу добије 19-ог Јула одговор, да му се не може тражена трупа дати. Главнокомандујући се надао, да ће са овако ојачаном снагом у згодној прилици моћи, са изгледом на успех и офензиву предузети, тим пре, што је његова војска, у след досадањих борба морално очврстала била.“

Описујући сав рад дринске војске на целој бојној линији на свим положајима, *Ратни Дневник* казује, да, и ако после славне битке на *Старачи*, није у овоме месецу било напада на положаје пред Поповом, ипак није прошло ни једнога дана, а да није било напада и борбе на другим положајима на Дрини. Турци су нападали посведневно: Мали Зворник, Љубовију, утврђења радаљска, шанчеве *Руњева Главица*, Сахар и Шепак; где већом, где мањом силом и свуд редом покушавали да нађу слабију тачку, да отворе себи пута за упад у Србију; при том, прикупљајући што јачу снагу у Бјељини, спремали су освету главној српској војсци на Дрини. По *Дневнику дринског ротовања*, види се такође и то: како је у исто време и командант српске војске на Дрини, према потреби, чинећи нове распореде, кретања и помицања трупа с положаја на положај уз Дрину, својом војском маневрисао тако, да су Турци, гледајући то с друге стране Дрине, а свуда и свагда од

Срба дочекани и вазда одбијени, говорили, — а и веровали су, да је снага дринске војске износила у најмању руку на 40—50.000 бораца.

Од како су Турци изгубили Рачу, а тим и веза с Аустријом на том месту била им прекинута, они окрену од Бјељине путом брчанским и опет у вези с Аустријом, преко Брчке су снабдевали Бјељину храном и ратним потребама. Командант дринске војске, тражећи да босанску Посавину одвоји од Аустрије. после мећашког пораза над Турцима, прво је предузимао да пресече брчански пут и у своје га руке добије. Али пошто није имао довољно снаге да изврши то, он је држањем 17 села у босанској Посавини, могао изашиљати већа одељења своје војске са артилеријом у позадност Бјељине — у *Мајевицу*, те је тим начином отежавао Турцима везу с Аустријом, а своју војску потпомагао храном из заузетих села.

У последњој трећини Јула месеца, *Ратни Дневник* говори: да није било знатнијих сукоба, сем што је веће оделење српске војске изаслано у четовање у позадност Бјељине, имало борбу на *Јањарима* и што су Турци ударали да отму Сакар, који су одмах у почетку рата изгубили били, ал су свуда били дочекани и одбијени. О овоме добу говорећи, вели:

„Дринска војска у овом времену као и доцније већ није могла нападати, јер је непријатељ свуд био јачи, особито квалитативно. Она је прибирала Бошњаке и у овом времену набројала је 8 батаљона добровољаца. По извешћама ових дана снага турске војске износила је: у Бјељини 10—12.000, око *Козлука*, *Шепка* и *Јање* 400, у Зворнику 2½—3 хиљаде. Према Љубовији 1500. Дакле свега 14.400—16.900. Међутим баш 28. Јула дошао је глас, да к Бјељини иде од Сјенице 10.000 Гога са белим ћулавима на глави и у џокама.

„Главнокомандујући дринске војске, у след овога наредио је, да се позиције што боље утврђују и да се праве затворени шанчеви, а међутим није напустио да и даље држи у заплави своје војске земљиште у позадности правца *Дворови — Батковић — Црљеново*, према Мећашима и Рачи. Шта више, главнокомандујући послао је јачу експедицију у позадност Бјељине, у 2 батаљона и ½ брдске батарије, с налогом да пресече пут Бјељина—Брчка, и Бјељина—Тузла

и да онамошњи народ диже на оружје. Поред овога главнокомандујућег покренуло је нъ ову мисао и то: што извешћа долазе да Турци баш сад преносе у Бјељину млогу храну из Брчке, а муницију из Тузле.

„Овај изаслати одред под командом Чизмића и Ђуре Јовановића имао је 29. Јула борбу на венцу *Јањара*, која је трајала 13 сати.“

Ова борба описана је као врло жестока; почела је у 7 часова у јутру и у 8 у вече се свршила. Артилерија је с обе стране дјеиствовала, али је турска војска била тројином бројно већа а квалитативно посве надмоћнија. Срби су се борили лавовском снагом; претрпели су јаке губитке, но ипак оделење је отступало правилно. За овим се помињу сукоби мање важни и на другим удаљенијим тачкама. Говори се о новим изашиљањима већих одељења у позадност Бјељине, са задаћом да се дуже позабављају тамо и да народ дижу на устанак. Јер народ, не видећи јачег напредовања српске војске, постајао је све бојажљивији и тежи у покрету на устанак. Ова нова изашиљања имала су задаћу и да се ушанче на згодним местима, па да хватају возове долазећи Бјељини од стране Брчке и Тузле. Али злосрећно квареће се оружје и оскудица муниције, приморавала је ова оделења да се враћају главној војсци пре опредељеног времена. За једно овако оделење, *Ратни Дневник* вели: „Командант се његов ипак морао решити, да се још ноћу између 29—30. Јула крене натраг у Црљеново, а одатле у главни стан, почем је скоро сву муницију утрошио а пушака преко 400 има покварених.“

У ово доба нападали су Турци већим оделењима прво на Батковић, од куда растерају тамо станујући чету српске војске, па на Црљеново, одкуда Срби њих одбију. Да би заклонили ове своје нападе, Турци у исто доба чине чарку на предстражама главног логора на Бујуклића ади, но и ту су дочекани и одбијени.

У колико *Дневник дринског ратовања* о свему овоме говори опширније, у толико командант у својим записима исто обележава најкраћом реченицом, а ипак тако, да се може видети све, шта се где кога дана догађало и шта је рађено за одржање положаја и ојачања војске. Исто тако, може се видети колико је њему било стало за тим, да му војска не чами на обали дринској, већ да се креће

и продире дубље, да устанак шири; тим да ојачава и осигурава опстанак српске војске у Босни. Његови записи сведоче, како је он и после битке на *Старачи*, у два пут — 14 и 18-ог Јула држао ратна саветовања о нападу на Бјељину, но је у обадва пута добио од командананата бригадних одговор: да они нису са својом војском спремни за напад. Како у *Дневнику дринског ратовања*, тако у командантовим записима стоји: да је он 14 и 16-ог Јула молио врховну команду за шабачку бригаду I. класе, т. ј. молио за помоћ, с којом да изврши напад и да се може са успехом кретати и напредовати у Босни. Али су ове његове молбе и разлози остајали без успеха. Овога пута известно и с тога, што су дринске трупе, придате ибарској војсци, у ово доба морале одлазити с Јавора на Мораву и на Тимок, где је српска војска почела уступати сили непријатељској, исто, као што је у почетку рата било на Јавору. О томе у његовим записима стоји:

„29. Јула. Јавише ми да је напушћен Књажевац и Зајечар. И неготинска штација престала радити. *Жалостно!* Држах ратни савет; би закључено да останемо при дефанзиви."

Поред жалосне вести о напуштању две окружне вароши, и поред и иначе сувише брига и терета код себе, овога дана командант је имао у своје записе да забележи: „Стрељах два шпиона. Меркус отерах из логора."

Пошто се подобне ствари нису уводиле у *Ратни Дневник*, ову забелешку ја овде објашњавам: Један од два шпиона био је млад, образован човек, и био званичник при министарству грађевина у жељезничком оделењу код Понсена, француског инжињера за српску жељезницу. У време рата, он се понуди војном министру на ратну службу у дринској војсци, издајући се као да је рођењем Србин Херцеговац, те жели суделовати у рату против Турака, на југо-западној страни — а именце у дринској војсци, и министар га упути команданту дринске војске, као зналица више европских језика, на службу, на коју је већ био употребљен *Јован Паликрушка* државни званичник. Тај човек доведе са собом и једног Италијанца, који се издавао за неког богаташа, по занату војник, па као такав, тражио је команду батерије. Команданту се, нарочито први, учини сумњив, те га задржи у главном стану,

а другога упути у италијанску легију, давши команданту капетану *Ћерети* налог, да најозбиљније на њ' мотри. После неколико дана, ова се двојица састану и обојица заједно буду ухваћени кад су ноћу хтели подпалити на Дрини мост, и колебу италијанске легије, што је била близу моста, те да тим пожаром осветле логор и Турцима у Бјељини даду на знање, да је српска војска осечена од Србије.

Зликовци су имали са собом пун сандук отровних препарата и справа за паљење у води. Италијанац је био хемичар и признао је све; друг му није признао ништа. По лекарском извиђају овај је био Турчин. Из хартија, што су код њега нађене, видело се да је био инжињерски официр, цариградске школе. Имао је при себи новаца у наполеондорима. После судског извиђаја, извршена је над њима судска пресуда.

Друго је био случај, колико за команданта тежак, толико смешан у својој појави, јер изазва гомиле гладаоца око стана његовог. А то : г-ђица Јованка Меркус — Американка, шта ли, — чувена у херцеговачком устанку, у пролеће 1876 г. дође у Београд, где беше поздрављана сјајним овацијама. Кад рат наступи, она се јави војном министру са опредељеном изјавом: да жели учествовати у борбама српске војске на Дрини. Министар војни прими то и јави на Дрину главнокомандујућем, да ће му доћи Меркус и као његов почасни ађутант у борбама учествовати. Но овај одмах одговори молећи министра, да он и његова војска буду поштеђени од таке почасти, с тога, што добро зна, да његова војска неби ни за какву срећу сматрала имати у својој средини жене «ритере.» Поред писма на министра, Ранко и мене пише:

«Киша из дана у дан пада, а моја је војска преко Дрине, могу рећи, и гола под ведрим небом. Шатора, осим штабног нема више ни једног у мојој војсци. Уз друга требовања молих министра и за који шатор, а он одговара да их нема на расположењу. Па лепо! моја војска без заклона и даље ће киснути. Ако пушке закисну, срца ваљда неће. Но ово није за твоју бригу; овде се тек узгред истаче, а што шаљеш у твоју бригу, ово је: Теша ми пише да ми шаље Меркус као ађутанта мени. Ја му одговорих да то не чини, јер ми не требају таки ађутанти, но опет сумњах да ће он водити много рачуна о мом одбијању, па

с тога молим тебе: Чим ово писмо примиш, отиди собом код Теше; саопшти му моје писмо — и за шаторе, има их старих у горњем граду, у пашином конаку на тавану, — и кажи му, да га врло молим, да ми не ствара више неприлика; имам их доста. Шалу на страну: ја нећу Меркус. Мени нетребају жене ритери. То би било противно духу и навикама наше војске и нашег народа."

Учинила сам по наредби Ранковој; код министра Теше застадох Меркус. Министар нас упозна; смешећи се ми рече: да сутра-преко сутра г-ђица Меркус полази на Дрину. Ја oћутах. А кад она изађе, предадох министру Ранково писмо на увиђај и замолих га, да уважи његове разлоге. Министар се грохотом насмеја; рече да је примио писмо Ранково, но вели: „Сад се то не може променити; ја сам дао своју реч дами. Меркус је *добровољац*; ако неће генерал, он је не мора узети у своју свиту. Нека је упути у добровољачку бригаду." —

Сутра дан Меркус дође к мени рекав, да јој је тога јутра министар рекао, да ћу и ја до који дан на Дрину, па жељаше да пођемо заједно. Ја одговорих да сам тражила дозволу, али је нисам још добила. Она затражи моје писмо на генерала; ја јој дадох отворену карту с поздравом. 8. Јула, у време борбе на *Старачи*, сретох Меркус на дринском мосту, у оделу црногорском, мушком, — плаве чакшире и зелена долама, јахала је коња у пратњи рањеног потпуковника Грује Мишковића. Она је пре неки дан стигла на Дрину, и причишљена добровољачкој бригади.

29. Јула пред вече, у Бадовинцима, пред генераловим станом под великим дудом, седео је архимандрит Нестор, саветник Вујовић, ја и још неко. Генерал дође из логора, одседе коња и одмах уђе у кућу, не обазрев се на нас што му пођосмо на сусрет, а у томе и Меркус на коњу дојури; њу праћаше Андрија Книћанин, ордонанс добровољачке бригаде. Генерал изађе на сусрет; замоли „госпођу" да уђе у кућу. Прозор собњи беше отворен; ми близу седећи чусмо кад генерал (на француски) рече:

„Ја сам вас звао, да вам заблагодарим, на дојакошњем трудном бављењу у дринској војсци, и да вас замолим, да оставите дринску војску. Време је томе. Ја бих желео, да то буде као по вашој жељи. Желео бих да се растанемо као пријатељи; да вас с почашћу испратимо с Дрине."

Меркус пита за узрок таке жеље генералове. Генарал је говорио тихо; немогаше се схватити његове речи. Меркус повторава све иста питања. Генерал истом тишином одговара. 10—15 минута потраја тако. На један мах Меркус дрекну: Canaille (хуља) Путник! то је његов посао. Ја изјављујем генералу, да нећу оставити дринску војску, докле његовог команданта добровољачке бригаде не ишибам својим бичем, пред свом војском дринском.»

Генерал затвори прозор. Његов се глас зачу, — зазвони. Меркус излеће на поље. Генерал за њом на прагу повтори: „Начелник стана!“ Беше блед као без капи крви, — знак ванредне љутине код њега. Сви се дигосмо као у чуду.

Генерал се врати у собу. Меркус, као ван себе, издрачених очију скаче доле горе по авлији; виче, млатећи својим бичем на све стране по ветру. Свет нагрну око плота. Читава узбуна. Генерал се јави на прагу; предаде писмо Книћанину, с налогом, да се одмах врати у логор и писмо да преда начелнику генерал-штаба. Меркус, као фурија, полеће вичући, да и она хоће у логор. Генерал повраћсн у своју хладнокрвност, благо рече: „Молим вас, госпођо, стишајте се! То што мора свакојако бити, учините да буде на што уљуднији начин. Ја вас молим и позивам вас на то.» Он се врати у собу; Меркус, вичући, полеће за њим. Разводник страже заслони пролаз. Генерал из собе виче: „Нека се отклони тај свет око плота!“ Беспослен свет, — жене и деца босанска нагрнули гомилама око плота. Начелник стана, по ког беше отрчао генералов ордонанс Милосав Куртовић, дође. Генерал се јави на прагу: «Г. капетане! спремите једна од најбољих кола; госпођа — указав на Меркус — жели да путује у Београд. Ордонанс, г. Куртовић пратиће је до Шапца — до на лађу сутра.»

Докле генерал издаваше ове налоге, Меркус даље по авлији скаче дерући се: «Шкандал! шкандал! у овој је земљи све само хуља!“ (tout est canaille dans ce pays-ci!) а сад, као фурија, издрачених очију, запенушених уста, млатећи бичем по ваздуху, полеће к њему право у очи, дерући се: „Нећу! ја нећу да идем! Нема силе, која ће ме одавде отерати.“

00071435

Генерал повтори сасма благо: „Молим вас, госпођо, стишајте се; не изазивајте овај свет да гледа на вас као на чудо. Ви знате, да ја имам довољно моћи да вас удалим одавде.“

Архимандрит Нестор и Вујовић, за сваку реч питаху мене: шта, које вели? Меркус као у беснилу дере се:

«Ја презирем вашу моћ! Ја презирем вашу војску! Ја презирем све Србе!» И својим бичем млатајући по ваздуху, с нова полеће у очи главнокомандујућег дринске војске, позади ког, као укопани стојаху капетан Ђермановић и ордонанс Куртовић. Ми, — архимандрит Нестор, Вујовић, д-р Холец и ја, неколико корачаја даље стојали смо као скамењени, свак на своме месту, гледајући како Меркус у бесном раздражењу вичући, млати бичем по ваздуху пред самим лицем генераловим. Генерал је стојао непомично; мирно предавао налоге начелнику стана и свом ордонансу говорећи:

«Г. капетане! постарајте се за најудобнија кола, да г-ђу одвезу до Шапца, а ви г. ордонанс, отпратићете г-ђу сутрашњом лађом у Београд, па ће те се вратити овамо. Очекајте обојица!» Генерал се врати у собу, мало час изнесе писмо и предаде ордонансу с речима: «Ово ће те предати у Београду по адреси. Старајте се, да г-ђа удобно путује.“ Окрете се начелнику стана: «Г. капетане! поступите по наредби и јавићете ми о извршењу.“ Меркус позва да пође са начелником стана. Пожели јој срећан пут и опет је замоли да се умири. Она одби поздрав генералов вичући, како ће она одмах у свим светским листовима огласити Србе као варваре и хуље; и најпосле пође за начелником стана, праћена генераловим ордонансом. Сви, који у авлији беху присутни — и стража генералова — с чуђењем су гледали ову сцену, која представљаше бесомучну фурију у лицу ове жене, и дивљаху се ванредној стрпељивости команданта дринске војске.

Још на истом месту стојећи, генерал очима испрати овог женског ритера, полугласно рекав: «Хе! бар од овог белаја могао сам бити поштеђен!“ Од њега се више никад не чу речи о Меркус; али се с друге стране дочу: да је капетан Пајо Путник, командант добровољачке бригаде ухватио неке хартије Меркусове, из којих се видело да је та дама имала тајних веза ван земље, противно интересима

Србије, и да су та писмена предата главнокомандујућем. Но он, не желећи противу даме јавно што чинити, по договору у свом штабу, узме на себе, да је са̂м и на леп начин удали из своје војске.

Са овим је закључен Јули месец у дринској војсци.

Дневник дринског ратовања, улазећи у Август месец говори:

„У овом месецу имала је дринска војска више бораба и чарки са непријатељем на целој бојној линији — свега 25 — али најважнији је напад Турака на положај главне силе у Бујуклића ади — 5-ог —, напад на мало-зворнички одред 31-ог и борба код Батковића 25—26. Августа.

„Још у почетку овога месеца главнокомандујући дринске војске, није био напустио идеју офензиве, тим пре, што је још 1 добровољачки батаљон у овом времену прибрао, те је тако имао 9 батаљона, и само је требало да се његова војска ојача са шабачком бригадом I. кл. и једном тешком батеријм, и да му се муниција уредно шиље. Али шабачка бригада I. кл. не дође никако, тешка ½ батерија дошла је 20. Августа, а муниције као и до сада не бијаше никако довољно ни за одбрану, а камо ли за напад, где је могло бити изгледа да се по неколико дана борба води, и ако је молба скоро сваки други трећи дан понављана да се муниција пошље. И кад је који пут послата била, било је толико, да се једва попуни ручна муниција.

„Међутим, извештаји већ су у почетку Августа почели да наглашавају да ће се бјељинска војска ојачати, па онда тако ојачана напасти главну силу дринске војске у положају на Бујуклића ади и у Дрину бацити.

„У след тих гласова главнокомандујући наредио је те је 11. Августа дошао у Бујуклића аду и руднички батаљон, кога је једна половина била у Крупњу, а друга код Мало-зворничког одреда. А да би главнији положаји били што јаче поседнути, нареди да дође 1800 војника III. класе на границу подринског, а 600 на границу шабачког округа, који ће чувати мање важне приступе на Дрини, појачати посаде: лешничку, мало-зворничку и љубовијску, тако:

00071435

„Извештаји од 4-ог Августа веле, да се очекује у Бјељини Дервиш-паша с војском.

„Извештаји од 14-ог Авг. веле, да Турци посредством шпиона разбирају за наш положај, број наше војске и наших топова, и да хоће да нападају.

„Извештаји од 16-ог Авг. веле, да у Бјељини има 8000 и 18 топова, и то 3500 редовне војске и 4500 башибозука.

«Извештаји од 19-ог Авг. веле, да је дошла помоћ Зворнику на 1950 редовних војника. У Црљенову има логор од 2000 башибозука.

„Извештаји од 24-ог Авг. веле, да је 8-ог Авг. дошло у Сарајево 5 батаљона египетске војске, и 9-ог су одмаршпрали у Херцеговину. 10-ог Авг. дошло је у Сарајево 9 батаљона и од тих отишло је к Дрини 1950 са четири тешка топа.

„Извештаји од 26-ог Авг. веле, да Турака има у Бјељини 10.000 и то, полак низам и редиф наоружан позадњачама, а полак башибозук наоружан спредњачама. Веле, да ће доћи још 4000 са 16 топова. Утврђења које већих које мањих око Бјељине има 16.

„Извештаји од 28-ог Авг. веле, да је тог дана отишао из Сарајева 1 батаљон низама са 4 топа у Бјељину и са њима 2.800 башибозука под старцем Хаџи-Али-пашом.

„Међутим у добровољачкој бригади и у народној војсци II. кл. почеле су се појављивати болести, понајвише услед назеба. 7-ог Августа само у логорској амбулаторији било је 112 болесника. Најмање толико било их је поштеђених, а не мање од тога броја било их је у болници нерањених (у Бадовинцима) већ само болестних. Није бољи процент болестних ни код народне војске. Најобичније болести биле су грознице, дијаре и бронхитис. Болести дакле које долазе услед назеба, јер ни народна војска ни добровољци немађаху још одела. Нешто памуклија било је дошло добровољцима, а при свршетку Августа дошли су шињели за народну војску.

„Код овога стања ствари где се, т. ј. непријатељ прикупља и спрема за офанзиву противу дринске војске, врховна команда наређује под 20-им Августом најпре, да се сви Црногорци, Херцеговци и Старосрбијанци, који се у дринској војсци по разним четама налазе, одмах издвоје и

на Делиград упуте под команду Маше Врбице — војводе црногорског, што је одмах и учињено, и 248 момака одабраних послато на Делиград. Овим извлачењем добровољачки батаљони здраво су поремећени, јер је из њих извучено језгро и морали су се сад наново преустројавати.

«Но врховна команда опет наређује под 21-им Августом да се 4 добровољачка батаљона упуте на Делиград. Главнокомандујући је разложио стање ствари које је тада било, јавио је да се турска војска спрема на овоме крају за офензиву и услед тога прикупља се Бјељини. Сем тога објаснио је, да су у добровољачким батаљонима већином Босанци и да се ови неће маћи с Дрине, из догледа Босне а ако се ипак одвоје од Дрине, да ће се разићи.

»Но депешом од 22-ог Авг. врховна команда наређује да се бар 2 батаљона пошљу форсираним маршом, и услед тога упуте се одмах 2 батаљона под командом поручика Ђуре Јовановића, тако, да 28-ог Авг. буду у Делиграду.

«Није ова трупа измакла ни дан марша, а већ су се скоро сви Босанци, који су били у њој разбегли, зато су се 25-ог, Августа морали одвојити још 190 најбољих војника — кадр, који је Босанце уза се водио.»

За тим даље говори, како војска у положају пред Поповом није у овом месецу ништа предузимала сем што је изашиљала крстареће чете, најпре у Црљеново и Батковић, а за тим у Свињарево; како је дринској војсци било најглавније да се што боље утврди за своје одржање у положају, јер непријатељ ојачан, покушавао је посведневно да главну силу дринске војске у њеном добро утврђеном положају поново нападне, па вели:

«5-ог, Авг. око 7 сати изјутра дебуширао је брзо 1 батаљон низама десно од Попова, одмах се расуо у низ стрељачки и почео да наступа према положају с левог крила шабачке бригаде II класе. Позади истог батаљона видела су се још 2 батаљона, 2 ескадрона и 1 батерија.»

Овом борбом, која је трајала од 7—11 часова пре подне, и на славу дринских јунака окончана, и почиње се опис све једно за другим оних напред поменутих 25 бораба и чарки, које су се у овом месецу догађале на разним положајима дринске бојне линије, а у главном све изазване нападом Турака. Говорећи како је која борба вођена и окончана, после ове на Бујуклића ади, *Ратни Дневник* нај-

више се бави оном од 30-ог Авг. на Малом Зворнику, јер је та борба била врло упорна. Турци су нападали са 5.000 бораца, већином низама и редифа; борба је трајала од јутра до у саму ноћ; Турци на јуриш отму 3 шанца и у њима један брдски мерзер. Али су ту и сами изгубили много својих људи. А и крстареће чете око Црљенова, Батковића и Свињаревца, са оснаженом турском силом имале су дуге и жестоке борбе, где су дрински јунаци, хватајући се у коштац с надмоћним бројно и квалитативно непријатељом, у оскудици муниције и исквареним пушкама давали овоме отпора бајонетом и кундаком. У опису ове борбе, вели се:

«Крстареће чете имале су неколико сукоба у овом месецу. Још у почетку Августа месеца главнокомандујући имајући поуздана извешћа, да се непријатељ прикупља, није хтео да рескира и даље да држи стално место пребивања крстарећих чета у Црљенову и Батковићу, него га преместио у Свињаревац. Ово је он учинио још и с тога што су Турци у јачим масама почели нападати наше крстареће чете, па се бојао да их Турци не поробе, почем је позади Црљенова и Батковића блатава и на мало места проходна вода *Бистрик*, и почем је главни стан крстарећих чета удаљен од положаја главне силе — од Бујуклића аде.

«Тако је од 6-ог. Авг. настањена само једна добровољачка чета у Свињаревцу и 1 чета Бошњака од 120 војника.

„Али Турци су се и овде, и ако су наше чете биле позади *Бистрика* у згодном положају, почели појављивати и нападати у јачим оделењима тако:

„12-ог. Авг. једна патрола од 50 пешака сукоби се са 40—50 турских пљачкаша и разбила их је.

«19-ог. Авг. из јутра напали су 2 батаљона низама и 3 чете башибозука са 4 топа на Батковић, где је била 1 чета. Борба је трајала 1 сат, чета се под заштитом резерве повукла у Свињаревац.

„Главна снага турског одреда улогорила се код батковићског гробља на путу у Свињаревац и Бјељину а башибозук у равници код батковићске механе.

„У след ове борбе послат је у Свињаревац 20-ог Авг. са својим батаљоном II. кл. потпоручик Марко Васиљевић. Тако је сада у Свињаревцу читав батаљон и 1 чета Бошњака.

«Но и ова снага по рапорту поручика Јасике од 24-ог Авг. неби била довољна да уздржи Турке, јер су Турци у борби 24-ог Авг. која је трајала од 11½ сати пре до 1 сата по подне на левом крилу на мосту и од 1½ до 4 сата на десном код воденица — према турској батковићској посади — јако наваљивали.

„У след ове данашње борбе и рапорта команданта свињаревачког одреда, начелник ђенерал-штаба предложи главнокомандујућем да се пошље у Свињаревац 2 батаљона добровољачка са једном брдском батеријом под командом ђенерал-штабног капетана Стокића, те да Турке сузбије и ако може сатре.

„Трупа се имала одморити док поручик Сима Јасика и батаљони командир Кончар промотре непријатељев положај и његове трупе. Ови су се вратили око 10 сати неучинив ништа, почем је земљиште таково, да се у опште није имало прегледа над непријатељским положајем и трупом.

«Оне трупе што су до доласка капетана Стокића биле распоређене овако: На путу Свињаревац — Бјељина и више код батковићских воденица 1 чета Бошњака, одатле до Саве 1 чета, у логору 2 чете.

«Око 10½ кренуо се капетан Стокић са 2½ батаљона 4. брдска топа, 1 водом коњице под командом М. Богатинчевића, да тражи непријатеља, да га нападне и сузбије, držeћи да непријатељ неће бити толико јак, колико су команданти крстарећих чета достављали. Око 11 сати, наше патроле сукобе се са непријатељским предстражама и ту се отвори ватра око моста B, где су турске предстраже биле. После кратког пушкарања, непријатељске предстраже се повуку к главној трупи, код батковићског гробља, где су Турци имали 1 батаљон низама, 2 топа, а нису били даље од поменутог моста до на 7—800 корака.

„Капетан Стокић пређе мост и постави се у бојни ред. — 2 чете пошље на батковићски пут, почем је био извештен да и тамо има 4—600 које редовне, које нередовне војске, који заклањају косаче и збирање хране. Турци оспу ватру из пушака и топова. За наше топове било је веома незгодно. Ако дођу у висину прве бојнице долазе у јаку пешачку ватру, а ако пак неби тамо дошли неби могли ни пуцати, јер је земљиште веома покривено, за то је употребљен само 1 топ, под заклоном једног др-

вета. Но капетан Стокић, видећи, да се непријатељ код батковићског гробља утврдио, и да има све саме низаме, одустане од напада на батковићско гробље с намером, да са $1^1/_4$ батаљона занима непријатеља код гробља, а са $1^1/_4$ и 2 топа да нападне ону непријатељску трупу што је у Батковићу. Но кад је требало да уђе у ватру V-ти батаљон, који се састојао све из самих Бошњака и био је у резерви, он се разбегао по шуми, почем су непријатељеви куршуми из далеко терајућих пушака ранили били и тамо неколико војника.

„Немогући се ослонити само на $^1/_2$ батаљона да задржи непријатеља, а немајући довољно снаге да нападне на батковићско гробље, почем би ипак морао бар $^1/_2$ батаљона оставити да му чува леђа и бок са стране Батковића, нареди одступање око $1^1/_2$ сата по подне, тим пре, што су му 2 батаљона заморени били ноћним неспавањем и маршом. У одступању преко моста непријатељ почне гонити и тако се на мосту отвори јака ватра. Донекле морале су наше заштићавајуће трупе с ону страну моста борбу водити, јер је требало дочекати да одступе под заклоном њихове ватре оне 2 чете што су истурене биле према Батковићу. Борба је ова била вођена јаком ватром пешачком. Неколико наших ваљаних војника који су се борбом занели, били су скоро опкољени, и једва су се спасли преко каљавог *Бистрика*. Борба код моста прекинута је око $2^1/_2$ сата, и трупе су заузеле старе положаје.

„У след извештаја капетана Стокића да Турке због њихове множине није могао протерати из Батковића, нареди главнокомандујући 26-ог Авг. да сву тамошњу трупу повуче у главни логор тога дана у $8^1/_2$ сати у вече, почем је у војном савету решено да се главна сила, у след тога што је непријатељева снага толика, да је постала угрожавајућа — премести на десну обалу и да предузме пасивну дефанзиву.

„Но 26-ог око $2^1/_2$ сата јаве страже капетану Стокићу да Турци праве шанац на мосту В, где је јуче била борба. Он пошље Кончара са II-им батаљоном, да промотри непријатеља и да гледа, да се како тако ангажује са непријатељем, но да не прелази преко моста, него да непријатеља измами на напад. Надирање у непријатељев положај, са залудним проливање крви није ни имало рачуна

предузимати, почем му је повлачење до вечера свакојако предстојало, јер је у начелу било решено да се одступи на десну обалу.

„Око 2³/₄ кренуо се Кончар са батаљоном, а око 3 и капетан Стокић са водом коњаника. Видећи да се на мосту борба у велико води, и да непријатељ надире јако на мост, он позове I-ви батаљон под поручиком Симом Јасиком. V-ти батаљон није ни смео позвати, да неби само и остале трупе деморалисао, а батерија се није могла због покривеног земљишта никако употребити.

«Око 5¹|₄ сати јави капетану Стокићу Кончар да је његов батаљон скоро сву муницију истрошио и моли за поткрепљење. Но капетан Стокић знајући, да наше трупе чим дођу у ватру, дођу и у растројство, нехтедне послати I-ви батаљон у ватру напред, но на 1,000 корачаји позади намести исти батаљон у заседу, и заповеди II-ом батаљону да одступи. Овај одступи брзо и у реду, а непријатељ тек после 7—8 минута, пошто је II. батаљон дошао у резерву, навали на бусију, која је имала пред собом 200—300 стопа чистог земљишта. Баш кад је непријатељ изашао на ову чистину, оспе I-ви батаљон ватру, коју непријатељ није могао одржати ни ¹|₂ сата већ нагне бегати. Наше трупе — једна чета, из резерве са првом бојницом предузеле су гонење, али нису могле далеко ићи, почем је већ мрак био, а требало се у 8¹|₂ сати кренути у главни стан. Између 11—12 сати ноћу све трупе свињаревачке вратиле су се под командом капетана Стокића у логор.

«Међутим у след тога, што су Турци добили помоћ пре 2—3 дана, што дижу башибозук, и што ће кроз који дан опет им помоћи доћи у редовној војсци — главнокомандујући са саглашењем шефа штаба и команданата бригада реши се, да се пређе на десну обалу Дрине и да се до бољих прилика држи строга дефензива.

«На основу тога, главнокомандујући умоли врховног команданта за одобрење. Но врховни командант депешом од 27-ог Авг. неодобри то, изјавивши да неразуме повлачење без борбе. У след тога налога врховног команданта главнокомандујући препоручи шефу штаба и подручним командантима, да се сад, у положајима заузетим на левој обали Дрине пошто по то држати ваља, и да ће се у томе огледати јунаштво и ваљаност дринске војске. С тога

27-ог у вече буде опет послат II-ги батаљон под Кончаром да заузме опет положај код Свињаревца, и он отиде тамо ноћу око 10 сати.

„31. Августа разболи се главнокомандујући ђенерал Алимпић и преда по наредби врховног команданта дужност пуковнику Узун-Мирковићу, кога је врховна команда пре тога ставила главнокомандујућем на расположење.“ —

Борба на Батковићу овде је унета у целини с' тога, што се истом закључило ратовање српске војске у Босни. Но пошто у записе *Дневника ратовања дринске војске* није унето и оно све, што је командант дринске војске у првој четврти Августа месеца, као и све до решења да се његова војска пренесе на десну обалу Дрине, за њен опстанак у Босни лично предузимао и чинио, а пошто је то забележено у његовим записима, ја ћу овде по истима проговорити о претешким данима Августа месеца, које је он на Дрини издржао.

1. Августа у својим записима, командант почиње: «Чизмић се повукао у Рачу и ја му дадох налог да се врати у логор, јер муниције нема.

«2/8 Добих депешу да је кнегиња родила наследника престола. Честитах кнезу у кнегињи сина, а земљи престолонаследника. Чаркања око предстражи опет беше прилично.

«3/8 Рекогносирање 2 батаљона изазваше пуцање турских предстража. Телеграфисах у Београд кнезу врховном команданту,[1] и молих, да ми се врати шабачка и ваљевска бригада, те да овде предузмем офанзиву.

«4/8 Добих од министра питање, могу ли се овде одржати у садањем положају?» Депеша гласи:

„***Генералу Алимпићу.*** — Бадовинце.

Према бројној и моралној снази ваше и непријатељске војске, према позицији коју ваша војска сада заузима имате ли основаног изгледа да ћете се моћи одржати, баш и ако би се турска војска према вама и умножила? Ово

[1]) Због рођења престолонаследника, кнез — врховни командант бавио се тада у Београду.

је питање за владу од највеће важности, јер према одговору на то, она има да удешава своју даљу радњу.»

Министар војни **Тих. Николић.**

„*Министру војном* — Београд.

«Било би изгледа одржању, кад би Дрина била стална; али она опада, на њој газови постају; окром тога, она може нагло од киша и јужних ветрова прирасти и везе са Босном раскинути. У оба случаја одржање садањег положаја сумњиво са садањом војском. Млого је сигурније одржање офанзивом, те да се одмакнем од Дрине. Молим да сутра дођем тамо ради објасњења ствари, ако налазите за нуждно.

Генерал Алимпић.“

На све могуће начине тражећи помоћи за ојачање дринске војске, командант најпосле, својом молбом на врховног команданта и молбом на министра војног, да његову молбу код врховног команданта подупре, изнуди да буде позван у Београд, и овога дана бележи: „У вече дође од министра војног депеша, да дођем у Београд, те да влади објасним моје назоре.

«$^5/_8$ Око пола ноћи предадох дужност Орешковићу и пођох. У зору дођох у Шабац на лађу, у 1 сат по подне стигох у Београд. Ту добих депешу да су Турци јутрос у 7 сати напали на наш положај. Бој трајао до 11 сати, напад јуначки одбивен.

„Идох кнезу и министру војном. Ствар им разложих.

„$^6/_8$ Пре подне обиђох моје рањенике, (први који су с' Дрине у Београд донети,) после идох Теши. Он ми рече да напишем моје разлоге јучерашње, што и учиних. По подне бих код кнеза и у министарству војном.

„На питање пов. Ф. 757. одговарам ово: Према бројној и моралној снази моје и непријатељске војске, и према положају који моја војска сада заузима, ја се са основом надам, да ћу се моћи у истоме положају одржати, па ма непријатељу и нешто више покреплења дошло. Али, Дрина није стална, она нагло опада, на њој постају газови, који дају непријатељу могућности, да са четама у нашу земљу упада. Исто тако Дрина може нагло од киша и јужних

ветрова прирасти и везе садање са Босном прекинути. Окром тога, непријатељ може добити знатна поткрепљења па са једном чашћу држати мене у фронту а са другом оперирати прелаз преко Дрине. У сва три случаја ово држање садањег положаја са садањим бројем војске било би врло тешко, и скоро немогуће, — ја бих се морао одмах повући за Дрину и одовуд бранити непријатељу приступ у Србију.

«Но одржање мога положаја на непријатељском земљишту *врло је важна ствар у војничком и политичком погледу*. Оно би далеко сигурније било у офанзиви, јер би се непријатељ а и ја одмакао од доње Дрине, и војска би се наша прихватила земљишта удаљенијег и удобнијег за опстанак свој и за организовање добровољачких чета, које би нашу снагу множиле и крепиле. Офанзивом умањавао би се страх гранични, и задобивало би се непријатељско земљиште, које би у нашу теразију ишло. Но за офанзиву треба више војске, него што је сада на расположењу имам, а треба и оружја за чете добровољачке. Што се војске тиче, мени би за сада за офанзиву успешну довољно било кад би ми се повратили сви они батаљони и ескадрони, који су из Дринске војске послати у помоћ источном крају Србије. Тамо има 15 батаљона и 3 ескадрона. Међу батаљонима реченим има 11 са остагушама, а то је знатан офанзивни елеменат. Тамо има 5 батерија, али место њих ја би се задовољио, кад би ми се додало само 2 тешке пољске батерије. Све ово могло би се, по моме мишљењу лако одвојити сада од источне војске, *јер је ова сада у дефанзиви, и то, на далеко краћој линији него што је пре била*, (пре губитка Зајечара и Књажевца) а *има је доста на окупу за речену цељ.*»

Генерал Алимпић."

„У Београду 6. Августа 1876. год."

Поред писмених и усмених разлога код врховног команданта и код министра војног, за оно кратко време у Београду, командант дринске војске и код владе је предузимао: е да би колико толико постигао оно, чега је ради у Београд дошао, па ипак све без успеха. 7 Августа враћајући се у Бадовинце, вели: „Пођох из Београда јутрос

рано. У 2 сата по подне стигох у Шабац. Ту сретох Влајковића; он хоће на три дана у Београд. Одобрих му то.[1] У 6 сати стигох у Бадовинце.»

Враћајући се из Београда, командант доведе са собом неке прајске официре, који су желели у његовој војсци служити, и енглеско друштво „Црвенога Крста" под управом др. Вилијама Гордона. А дођоше и други странци: Француз Рошфор, и други и Енглези; пуковник Мире, и други људи од војне струке и од великог положаја. Ови су дошли на Дрину чак из своје домовине, нарочито да се лично увере: *Стоји ли српска војска преко Дрине на турском земљишту*. Јер, према цариградском тврђењу, у Енглеској нико није хтео веровати, да су Срби и једне стопе турског земљишта у Босни заузели. Оваки гости у дринској војсци провођени су по логору и на предстраже на турском земљишу, где су најтачније обавешћавани о правом стању ствари у главном логору, а после, по њиховој жељи и дуж целе бојне линије од Бујуклића аде до Бачевца — на границу окр. ужичког, куда их је обично пратио њихов санародник, др. Сандвит, пријатељ српског народа, већином се бавећи код дринске војске, и уз припомоћ капетана Константина Алексића, обавештавао их у интересу српске ствари и српског народа, тако, да су одлазили са Дрине са правим уверењем и добрим расположењем према свему.

---

[1]) Мајор Влајковић, командант шабачке бригаде II. кл. био је постао нестрпељив у дринској војсци, а по примеру њега и још неки од официра; слушајући о галантном раздавању чинова и других награда на Делиграду, после сваке и најмање борбе, почну изјављивати своје незадовољство, што тако не беше и у дринској војсци. Оваки гласови из своје војске прекомерно кињаху Ранка и сажаљевао је, што његова војска нема таквих успеха ратних, који би давали могућности за веће награде јуначким ратницима дринским. Но кад му једном саветник Вујовић рече: „Неки официри исказују своје незадовољство, што у твојој војсци нема већег авансовања, и веле: хоће да се ишту за Делиград код генерала Черњајева, он слеже раменима и одговори: „Нек му је срећан пут, ко гођ нема стрпљења! Ако буде резултата, биће и чинова, иначе на што? Ко после да нас плаћа?!"

6. Августа — сутра дан по Ранковом одласку у Београд, мајор Влајковић затражи код пуковника Орешковића осуство за Београд. Овај му одобри до у Шабац на сусрет генерала, где добије тражено осуство, па се никад више и не врати на Дрину. Неки наговестише, као да је због начега био смењен из дринске војске. Ранко одрицаше то а вељаше, да је сâм по својој жељи отишао, да тражи прилике за виши чин, за што није било скорог изгледа на Дрини. После дужег бављења у Београду, мајор Влајковић отиде са генералом Новоселовом у ибарску војску, где су такође чинови галантно раздавани, и где он добије чин пуковника. Тако је дринска војска од прва четири бригадна команданта изгубила и трећег, а остане јој једино капетан Пајо Путник. У место жељеног ојачања, дринска је војска постајала све слабијом и у старешинама осведочене ваљаности.

00071435

20. Августа командант се вињаше забринут више него обично. Истога дана у својим записма вели: „Испратих добровољце у Делиград. — 284 најврстнијих момака.

«У вече Турци пробаше на Шепку да спусте лађу на воду, ваљда да чете неке превезу. Наши их растераше са обале ватром из пушака. Пушкарање се отвори са обадве стране и трајало је до по ноћи. На захтев послах по ноћи муниције у Лозницу.

«$^{21}|_{8}$ Наређује ми се да одмах пошљем 4 батаљона добровољаца на Делиград. Одговорих да би се морао повлачити за Дрину.

«$^{22}|_{8}$ Добих налог да пошљем бар 2 батаљона форсираним маршом, и послах их у 10 сати у вече.

«Јавише ми да Турци спремају неку јапију на Дрини више Јање.

„$^{23}|_{8}$ Јавише да Турци на Јавору преко Дрине праве ћуприју. Наредих што је потребно за помоћ. Послах у Лешницу јадрански батаљон и начелника окружног. Јавише ми, да су се Босанци из отпутованих батаљона вратили.

„$^{24}|_{8}$ Добих налог, да изберем и пошљем попуну за 2 батаљоне која су отишла за Ћуприју.

«Од Зворника јавише, да су Турци јаче нападали али одбијени и транспорт сметен. Од Турске стране погинуо 21 човек — без наше штете.

„Из Свињаревца јавише, да је и тамо бој био. Наредих експедицију од 2 батаљона, 1 батерију и вод коњаника са Стокићем у Свињаревцу.

«$^{25}|_{8}$ Добих од Стокића да је бој био и Турке одбио са губитком: наших погинуло 13, и 38 рањених.

„Оде чета — 190 момака у Ћуприју. *Поремећени батаљони из којих су изабрани.*

«$^{26}|_{8}$ Добих извешћа из Брчке и Сарајева па и из Бјељине, да је непријатељ добио 4 батаљона и 8 топова великих.

«Држах ратни савет о држању пред Дрином; би закључено повлачење. Позвах Стокића натраг. Пуковник Узун-Мирковић дође; послат је мени на расположење. Јавих кнезу врховном команданту, да је решено повлачење за Дрину за избећи катастрофу, — и молих га, да мене разреши од команде, и да другом повери извршење тога акта.“

00071435

Депеше о овоме гласи: Београд од Бадовинаца $^{26}|_{8}$ 6·55 по подне.

„Његовој светлости књазу, врховном команданту војске.

„Непријатељу у Бјељини придошла знатна помоћ у артилерији и пехоти са острагушама. Време је да се повучемо за Дрину за избећи могућу катастрофу. Акт овај за мене је ужасан, тако, да сам чисто у души болестан и за даље управљање неспособан. За то молим вашу светлост, да ме од дужности команданта разреши и другом је поверити изволи, да акт овај изврши. Пуковник Узун-Мирковић приспео је амо на Дрину.

Генерал Алимпић.“

Пошто на ову депешу тога дана није било одговора, известно с тога, што је начелник врховног генерал-штаба ради овога био позван и очекиван у Београду, командант дринске војске опет 27-ог повтори исто с повторном молбом: «И овом приликом молим вашу светлост за разрешење моје, и команда да се повери другоме; ја сам болестан у души и неспособан за извршење овога акта.

Генерал Алимпић.“

Овога дана по подне врховни командант својом депешом одговара команданту дринске војске, да неодобрава повлачење без борбе: «просто на основу којекаквих извештаја, по својој прилици непоузданих“ и јавља да истог вечера шаље на Дрину министра војног, да му преда његове инструкције и да се с њим договори о ствари.

На истој депеши врховнога команданта, командант дринске војске записује: „Наредих да војска остане у свом положају и јавих о томе врховном команданту.»

Тога дана ухвати га љута грозница, о чему у својим записима вели:

«$^{28}|_{8}$ Још од јуче болестан, остадох дома у постељи. Добих депешу из Шапца о доласку Теши и Радивоја. (мин. војног и унутрашњих послова.)

«$^{29}|_{8}$ Обилазих логор са министрима. Ухвати ме грозница, вратих се дома и легох у постељу. Министре оставих у логору. Јави ми се за 200 Турака што су отишли на *Врањево* више Циганлије.

„$^{30}|_{8}$ Болестан. Јави ми се да је јутрос отишао брчанским путем 1 батаљон и 2 топа. Послах на мотрење даље на Турке. Министри у Бадовинцима.

„$^{31}|_{8}$ Министри одоше за Београд. Ја болестан једнако. Молих врховног команданта за разрешење. Орешковића позвах из логора и наредих му, да он са Узун-Мирковићем управља војском. Јер ја не могу од болести.

„Добих писмо из Сарајева и из Брчке, да је 28-ог овог месеца из Сарајева отишао Ферик-Вели-паша са једним табором низама, једном батеријом и 2,000 башибозука на Бјељину противу мене.

«Капетан Личанин јави ми, да је у Рајево Село донешен један понтонски трен. који је у Вуковару прављен.“

Овога дана командант дринске војске и по трећи пут моли врховног команданта за своје разрешење од команде због болести своје, и да се други вршиоц дужности команданта војске означи. А пошто је тога дана и начелник врховног генерал-штаба у Београд стигао, он и одговора истога дана у вече:

„***Ђенералу Алимпићу.*** Београд — Бадовинце.

„Пошто сте болестни, изволите предати дужност и команду пуковнику Узун-Мирковићу.

„По заповести врхов. команданта начелних врхов. ђенерал-штаба.

Љ. Ивановић.“

Пуковник Узун-Мирковић, позван из логора, око по ноћи дође у Бадовинце и остатак ноћи проведе код постеље болестног команданта примајући од њега дужност и инструкције за све, сваког часа могуће наступити случајности; нарочито, за случај оступања војске преко Дрине под непријатељском ватром.

Прелазећи цео месец закључног ратовања српске војске у Босни, према *Дневнику дринског ратовања* и према кратким записима командантовим, ипак се ни из далека не би могле оценити тешки дани Августа месеца, који за дринску војску беху наступили; стоструко јаче прити-

скујући самог команданта исте војске, тако, да при завршетку умало што их све са̂м својом главом није платио.

Прелазећи цео састав дринске војске од зачетка њене организације, (од 10 Јуна у Ваљеву,) и за тим њено дејиствовање на целој бојној линији, на левој и десној обали Дрине, по *Ратном Дневнику* могу се упознати њене незгоде, њене оскудице, њене добре и лоше стране, а према свему томе, могу се видети и оне огромне тешкоће, које је имао да савлађује са̂м заповедник те војске. Могу се видети размишљања, истраживања и неисцрпима његова трудбеност у свим могућим начинима: е да би своју војску ојачао и с њом кретао у напред, — у Босну, дубље се увлачећи, ослобођавао робујућу braћу; тиме уздизао дух угњетеног Српства, тиме и своју војску ојачавао материјално и морално и оспособљавао је за успешно остварење идеје Српства.

После недаће, којом се испустио закључак прве победничке славе српског оружја у Босни, и „*битка добивена остала неползована — Бјељина остала незаузета*” — оправлења дринске војске, брзо је постигнуто. Победом на Међашу, победом на *Старачи*, то је сјајно осведочено, а то је и војсковођи дало основаног уздања, да ће са својом војском моћи и бољих успеха постизавати. Његова жеља у томе осведочавала се и тиме: што управо није давао мира бригадним командантима своје војске, настојавајући на њиховој спреми, да што скорије учини повторан напад на Бјељину. Неодступајући мишљу од те идеје, војсковођа, је свим својим силама радио на томе, да што скорије и што јачом снагом поново на непријатеља удари.

И поред сваковрстних оскудица у ратним потребама; поред оскудице у муницији и за оно лоше оружје своје војске, нарочито, поред оскудице у војним старешинама, — јер, првих је већином у дринској војсци већ било нестало, а други јој придошли нису, малена дринска војска мало по мало је прирастала, а више се извеџбавала, оспособљавала и морално очврсла, била је рада напредовати у победама својим. Дрински ратници, непознавајући опште тешкоће на којим је стајала дринска војска, замерали су војсковођи своје чамање на обали Дрине, па су често пута и говорили: „*Или нека нас наш војсковођа употреби и води напред, или нека нас распусти!*”

Према *Ратном Дневнику* као и према личним записима војсковође, зна се шта је он радио, шта је предузимао да своју војску употреби; да је води напред, — да је одмакне од опасне дринске обале. Резултат његовог предузимања код врховне команде и лично походом Београда, такође је познат: *Номогућност за немогучношћу*, вазда је била тврђа од камена.

У првој половини Августа месеца, враћајући се из Београда без наде, да ће придоласком трупа одузетих из дринске команде, ојачати своју војску, командант беше и задовољан, што могаше у томе бити начисто, те сад још већом енергијом навали стварати и оспособљавати снагу своје малене војске; тим журније радећи на овоме, што из унутрашњости Босне брижне вести учесташе му стизати. Од почетка Августа, поуздана извешћа једно за другим тврђаху: да непријатељ ојачава на свима тачкама према дринској војсци; Тузла, Сребрница, град Зворник и Бјељина журно се снабдевају са трупама долазећим с' источног краја турске царевине, да брани Босну и Херцеговину.

Поред осталих поузданих извешћа о снази и смеровима Турака према српској војсци на Дрини, најпоузданија — која нису никад преварила — командант дринске војске имао је од Брчке и од Сарајева. Но поузданије од свега, било је делом осведочено: да према целој бојној линији дринске војске, непријатељ стоји крепко и сваком приликом заподева чарке и нападе, као што су и оних 25 чарки и бораба на разним местима у Августу месецу учињене, као што се зна, све нападом Турака. Турци нападају са јаком снагом положаје љубовијске и мало-зворничке, а воде борбу по целе дане и на јуриш отимљу шанчеве, које Срби у другим нападима, очајним напорима враћају. Турци на свима тачкама покушавају да и са стране Дрине у Србију продру. Турци нападају српске крстареће чете, које им уступају у борби у крајном часу из оскудице муниције и по лошем оружју. Срби у борби са Турцима хватају се у коштац и туку се кундацима својих неспособних пушака, а прекидају борбу при последњем фишеку, и ипак, враћају се својој главној војсци нерастројени троструко надмоћном снагом турском. Осећајући се ојачени, Турци чине уводне нападе на главну војску дринску, и данас одбијени, ето их сутра опет, — покушавају исто.

У последњој трећини Августа, извешћа поуздана говораху, да је тих дана град Зворник добио јаког поткрепљења, а у Бјељину дошао знатан део пехоте редовне војске са 2 тешке бахерије, и да се у Бјељини очекује Дервиш-паша с новом војском. Поуздано јављање из Сарајева је дошло: да је стари Хаџи Али-паша отуда отишао на Дрину и са собом одвео 700—800 низама, 2.000 башибозука, и 4 велика топа. Из Бјељине дође извешће: да још није прикупљена потребна војска, но се војска очекује из Сарајева и на брзу се руку спремају шатори и меси тајин (хлеб) за исту. Ово извешће говораше: да је у Бјељини све спремно и само се очекује придолазак војске из Сарајева (под Ферик-Вели-пашом) па да се нападне српска војска на Дрини; да се ова потуче и баци у Дрину, да преко ћуприје од српских лешева, Турци уђу у Мачву и отворе себи пута у срце Србије и у престоницу српску.

При оваким извешћима а при очевидној стварности, да Турци према дринској војсци ојачавају, командант дринске војске о мало снаге, бојећи се катастрофе, прибирао је у Бујуклића аду оне делове трупа, које је било могуће кренути са удаљенијих и мање изложених положаја. А пошто није било могуће, нити се смело и одкуд што кретати, то је главни логор ојачан само рудничким батаљоном, који је као II-га кл. имао лоше оружје. Таком се снагом ојачавајући у главном положају, командант дринске војске, с болом у души обуставља своју мисао о даљем напредовању у Босни, а сву своју бригу обраћа на утврђење главног положаја, с тврдом намером, да се одржи непотиснут на непријатељском земљишту до удобнијих прилика. Своју одлуку сводећи на то, војсковођа се виђаше с дана на дан све забринутији. Његово усиљавање да то прикрије, није сваки пут успевало. Његову тешку забринутост увећавале су и ове прилике:

Кише падаху посведневно, — а те су као нека ванредна противност природе, почеле падати још почетком мобилизације, — а дринска војска неодевена, без шатора, без заклона, у равном пољу, у влази. Дрински ваздух оштар, ноћи хладне, освитом дана цео дрински простор освитао је застрт густом и хладном маглом. У Августу месецу, влажна хладноћа као да наглашаваше скору зимњу студен. У то доба у дринској војсци навале болести назебне. Борце

оболеле доношаху гомилама из логора у бадовиначке болнице за нерањене. У главном логору број бораца умањавао се с дана на дан. Ратна снага на Дрини опадала је.

У ово доба пристигне ратничка невоља источној војсци. Тога ради тражи се помоћи од дринске војске. На прво место траже се изборни јунаци дрински; Црногорци, Херцеговци и Старо-Срби. Командант дринске војске, с притиском у души издваја ове, прво, на броју 284 најодабранијих момака као језгро својих добровољачких трупа и шиље их на Делиград под команду војводе Врбице, који је био при српској војсци заступник сајузничке кнежевине — Црне Горе.

Овога дана (20. Авг.) пред вече командант дође из логора и одмах за њим дође капетан Стокић, са неколико официра и часника добровољачке бригаде. После ½ сата, све их испрати и подуго са̂м оста на кућњем прагу гледајући за њима, па замишљен оде ходати дуж авлије и необзирући се на оне, што већином пред вече, по служби или беспослицом искупљени пред његовим станом сеђаху под *дудовима*. После ¼ сата позва у собу оне, који су послом на њега очекивали, а кад њих, једнога по једног испрати, продужи ходати још ¼ сата. Врати се, па седајући у друштво беспосличара, поче певати неку босанску песму.

Архимандрит Нестор гледао га је, слушао усиљено певање и рече: «Хоће ли генерал да му и ја истим гласом помогнем?«

Генерал одговори, да му неби могао помоћи и кад би хтео. Архимандрит га гледао љуљајући главом, па, по примеру других, који су прозирали и тражили да блаже бриге војсковође, вели: «Кад бих ја био генералом, неби ни пошто дозволио да ми се одузму таки борци; бојао би се да прво попуштање, не донесе и друге захтеве. На месту генераловом, ја бих предухитрио све; сабрао бих колико год имам војске, па бих гурнуо на Бјељину; — бар за своју личну славу. Па куд пукло.«

Генерал прекиде песму; скочи, и оде опет ходати дуж авлије. Сви пратећи га очима ћутали су. Архимандрит шапуће: Е, ја зло потревих!«

После неколико минута, опет се врати; стаде пред архимандрита, па му одговори: «И ја попе, кад би био

на томе месту, можда би исто тако говорио ономе, ко би на моме месту био. Мислим, да се немам бојати и других захтева; зна се, да се више нема од мене шта захтевати. Што се тиче твоје и других, тебе равних, бриге, о мојој личној слави, ваљда нећете мислити да ја вољно заборављам на њу. Сваки је војсковођа славољубив, па се може мислити да и ја нисам без тога. Али ево сад није томе прилике, и не сме се помишљати на то. Јер, у колико војсковођа без жудње за личну славу не вреди, у толико два пут, војсковођа занет за личну славу, опасан је. Такав често упропашћује сву своју војску, а са̂м ретко до праве славе достиже. А ја, за своју личну славу, неби желео жртвовати ни једног Србина, који, поред тога, што је борац, он је домаћин — пореска глава. Но и сем тога, има веће нешто, што поставља границе мојој жудњи за личну славу. Капија, која са ове стране закриљује сигурност отаџбине, у мојим је рукама и ја жив, нећу је пустити у руке непријатеља. Кад бих сада ја више помишљао на своју личну славу, но на сигурност своје отаџбине, па се повео по саветима подобним твоме, не би ли могла наступити могућност: да надмоћнија турска сила потуче и баци у Дрину мене и моју војску, па преко ћуприје од наших лешева прејури у Мачву; — попали, поароби па хајде даље! — — Пукло куд пукло! лако је рећи, но куд би пукло, кад би турски топ данас пуко на десној обали Дрине? Која сила, ил која молитва би задржала, да Турци после 24 сата не праве шенлук своје победе са бедема београдског града? Како ли би тада изгледала моја лична слава? Не би ли био праведан суд, кад би над мртвим војсковођом изрекао: „Ето, шта учини Ранко! тражећи личну славу, испусти отаџбину?! Стрплење попе! Ја сам доста позајмио источној војсци, па кад се она прослави, ваљда неће заборавити да ми се одужи. Тада ћемо видети, хоће ли се и овде моћи покушати и за личну славу.“ —

Скоро два месеца бавећи се у Бадовинцима, и кад би сабрала скупа сваку реч, што сам чула да Ранко — сем службено — кад рекне, тешко да би изнело толико речи, колико изговори овом приликом.

21. Авг. пред вече долазећи из логора, генерал се виђаше забринут, промењен, чисто позеленио у лицу. Сем службене речи, друге се не чу из уста његових. Те се

ноћи не смири. Разводник страже (све исти каплар) целе је ноћи улазио и излазио из собе генералове, са писмама и депешама.

22. Авг. зором, као и вазда, генерал је обишао рањенике и болестничке болнице, и издао је своје наредбе; — јер је у ово доба доношено из логора гомилама оболелих војника у бадовиначке болнице, а због сувишног нагомилавања, сваког дана преношено у Шабац, Лешницу и Лозницу, па отишао преко Дрине. У подне се врати у свој стан, суморан; радио је, наређивао и испраћао даље своје наредбе; походио болнице и опет отишао у логор. У повратку у вече, рече да је „нелагодан“ (слаб). Радио је целе ноћи, а кад је год испратио разводника са којом гомилом хартија, по неколико је минута ходао по узаној собици.

23. Авг. врло рано оде преко Дрине у логор. Мало затим у Бадовинцима цела узбуна. Жене — Босанке, којих са гомилама деце беше у свакој кући, сабираху се на улици и по авлијама око генераловог стана, праћене и својом децом; оне питаху једне друге: Зна ли се, што су њихови људи те ноћи доведени из логора у Бадовинце, и одмах у батаљонима кренути пут Клења, некуд на далеко, — ваљада да на којој другој страни војују?! У кући браће Цветуљских, где је генерал становао, беше више Босанки, а њине пријатељице и родице нагрну њима, е да што више разберу о својим људима. Укућанке опет са овима долазе мени у собицу, питајући: е да сам ја од генерала дознала, куд су те ноћи Босанци послати? Ја нисам знала, — нити сам кад о чему подобном смела се чинити да знам, а кукавне жене сам блажила говорећи, да ће по свој прилици њини људи бити послати у Лешницу или Лозницу. Но ми оне доказиваху да то не може бити, почем је батаљон испраћен противно путу лешничком, већ да су морали некуд на далеко отићи, јер је старешина коморе те ноћи послао те од жена покупио преобуке људма.

Пред вече, кад се генерал из логора враћао, на толико места у бадовиначком пољу и у селу, опкољавале су га гомиле жена и деце, питајући: куд је оправио Босанце — синове, мужеве, браћу и очеве њине?! Овака питања допринела су, те овај дође у свој стан жуто-зелен у лицу, и одмах на брзу руку испрати окр. начелника Лућевицу

са батаљоном војске уз Дрину. Јер му је стигла вест, да Турци намештају ћуприју на Дрини. Тек што испрати овога, начелник стана дође и рапортира: Да се Босанци из батаљона, који је те ноћи отпутовао, гомилама враћају у Бадовинце, јер веле, неће да иду да гину Бог зна на којој страни, а свој завичај и своју нејач на Дрини да остављају.

Ово се испунило таман како је генерал мислио да ће бити. Сад је наређивао начелнику стана, да Босанце враћајући се разоружа и задржава их у Бадовинцима у ограниченом кругу, а да разашље коњичке патроле на пролазе дринском мосту, те да се ни један од отпутовавше трупе неби провукао преко моста, да својим наглим повратком уноси доморализацију међу своје земљаке у логору.

Ове га вечери најежа грозница, но се ипак он не смири целе ноћи, које радећи а које ходајући по собици. Неколико пута излази у авлију и тамо је ходао; и ако је међутим целе ноћн сипела хладна киша. Још с вечера испрати једне, а надао се другим људма, које је одашиљао сваког дана; неке уз Дрину, да мотре на кретање Турака преко Дрине, неке у Бјељину, њима познатим путовима, да му отуда доноси вести о Турцима, па је очекивао да ће који од ових ма у које доба ноћи доћи на пријаву.

24. Авг. освану као изнурен ноћним умором, и одмах после свршених послова у главном стану, оде преко Дрине, где цео тај дан остане. Тога дана чуло се у Бадовинцима, да се туку на Малом-Зворнику и да крстареће чете воде борбу с Турцима. Из даљине могао се чуди звук топова, како тавно одјекују површином Дрине. Тога вечера у повратку из логора, генерал се видео веома суморан. Истога вечера чуло се, де су крстареће чете у критичном положају, и да је из главног логора отишло са капетаном Стокићем веће оделење војске у помоћ овима.

25. Авг. студена киша, како је прошле вечери почела падати, падала је још непрестано кроз густе облаке. Овога дана генерал одрани у логор; на подне се врати у Бадовинце, а одмах после подне оде опет преко Дрине. У Бадовинцима се шапутало: како су из батаљона добровољачких одабрани најбољи ратници и опет кришом испраћени некуда на далеко.[1]) Шапутало се са страхом говорећи:

[1]) Ово је било оно оделење о коме Ранко у записници вели: „Оде чета — 190 момака за Ћуприју. Поремећени батаљони из којих су узети»

како се из главног логора крадом извлачи оделење по оделење војске те шаље некуд на страну, и ослабљава се и овако слаба снага на Дрини, па кад Турци дознаду за то, они ће ударити и за неколико сати српску војску и сву Мачву прегазити и сатрти.

Пред ноћ, кад се генерал врати у свој стан, сви присутни гледаху га ћутећи. Он беше таван у лицу, уста поцрнела и окорела, очи утонуле у главу; чинило се да је од јутра до подне знатно омршао, од подне до ноћи још два пут толико. Чим одјаха коња, уђе у собу и седе за радни сто. Испратио је депеше на положаје уз Дрину, прегледао и потписао акта с којима га чиновници дочекаше, па раздао сваком своје. Милан Максимовић, професор, главни комесар болнице, дође на ред последњи. Генерал прегледа број болесних ратника тога дана удаљених из логора, и запита: „А где сте их могли сместити?" Комесар одговори, да је тог дана испратио за шабачку болницу толико, колико је нових примио, а да ће сутра зором товарити друге за одвожење из Бадовинаца. У логору је сваког дана све више и више војника обољевало. Комесар рече: «Ово је прва пропаст! које болест, које одашиљањима на страну наша војска десеткована је. Могу појмити како је г. генералу.» Овај поћута па одговори: „То би могао боље појмити само војсковођа, који би се нашао у данашњем моме положају." Устао је и по собици ходао.

Ове ноћи генерал не леже, — и не наслони се, да се одмори. Прегледао је писма и депеше, писао, позивао разводника страже, предавао му хартије да испрати куда треба. Седео крај писаћег стола и не радећи. Више пута отварао собна врата. Разводник страже беше ту. Генерал вазда запита: «Пада ли киша?» А било одговорено: „пада" или «не пада». он вазда повтори: *«Пази! и учини шиљбока пажљивим ако би се чуло што преко Дрине.»*

26. Авг. оде у логор и тек се пред вече врати у свој стан, одвећ суморан; сва његова спољност издаваше га у болестном стању. Како одјаха коња, уђе у собу и сруши се на свој креветац. После једног сата диже се; писао је и свршавао неодложне послове; но немогав дуго издржати, леже у постељу. Пред зору, физички окрепљен диже се, и радио је на ономе, што у вече не могаше свршити а било је неодложно.

Јесења киша кроз густу измаглицу дринску и ове је ноћи непрестано падала. Генерал замишљен, гледао је кроз прозор у ноћну помрчину, као да боље чује како киша непрестано сипи. Око 4 сата у јутру, предаде разводнику страже писма и депеше да их испрати куда треба. Опет је седео крај радног стола и ћутао. Опет се дигао; ходао по собици и застајао замишљен, као са̂м на себе заборављајући. Видело се како се са̂м у себе мучи, истражујући начина, како да савлада прекомерне тешкоће. Док на један пут отпоче: „Узалуд сви напори, сад се више не да даље! — — Ово се чини, као да би се хотимично ишло на руку ономе, што би кадро било сву моју вољу срушити и пут пропасти моје војске отворити. — — Ето, тако се од неколико дана по мојој војсци ремети и безобзирце руши физичка и морална снага њена.“ Заћута, па опет:

«Знао сам с почетка, да у врховној команди немам пријатеља, који би ишао на руку сјајним успесима моје војске, али се опет нисам надао, да ће се све даље према мене чинити све противно, и да ми, ни у данашње данѐ не ћемо бити кадри надвисити своја лична нерасположења [1]). — — Моме раду овде чине се непрестано сметње и неда ми се напред. Па просто и то, но ево ће да се упусти и оно, што је са толико жртава овде до сад остварено у корист политичке теразије српског народа. Источној војсци ништа неће бити помажено оним, што је ово дана мени одузето, а мени је учињена највећа штета; поремећена ми је трећина целокупне ратне снаге. — — Коме ово може овде ићи у рачун? После Турака тежњама Аустрије, која на овоме крају води мучку борбу противу нас, свим средствима и својим људма потпомажући Турке.»

Све је говорио мирно и спуштеним гласом, а при последњим речима чисто се сав затрасе; учини неколико корачаји у собици; заста, поћута, па ми ондах каза о за-

[1]) Ово се односи на начелника генерал-штаба врховне команде, — Љубомира Ивановића, који, од 1858. год. никад није престао бити отвореним противником светоандрејаца у опште. А као духовни васпитник генерала Блазнавца, који га је — и као министар војни, и као намесник кнежевог достојанства истицао и унапређивао, извесно је, каквим је духом могао бити задахнут нарочито према Ранку, јер му је, и као начелник генерал-штаба врховне команде у рату 1876. одмах с почетка стварао свакојаке неповољности, сваком приликом дајући му и да осети његову моћност у томе.

00071435

кључку ратног савета: да се војска повуче на десну обалу Дрине. Каза ми, да је молио кнеза, врховног команданта да га од команде разреши, јер он није способан за извршење тога акта, који је и у самој замисли, за њега био тежи него сама смрт његова. «Ја — вели — знам, да ће владаоц и у овој прилици о мене бити погрешно обавештен. Начелник врховног генерал-штаба неће хтети признати крајње исцрплење мојих напора да се одржим овде на турском земљишту, него ће пре бити расположен да протумачи Господару, да ја ово чиним само из злог расположења, што се од мене тражи помоћи источној војсци, кад се, на толике моје молбе, ни од куда не даје помоћи мојој војсци.» —

27. Августа освану мутан и кишовит дан, тако, како је већ од толико дана било. Ранко оде преко Дрине на коњу; у подне се врати у стан на колима, — у грозници и одмах леже у постељу. Ипак је примао и наређивао по свим пословима. Д-р Краус, шеф болнице за нерањене, походио га и давао му утишавајуће лекове, а саветовао миран одмор и прекинуће сваког рада. Радна машина није се могла обуставити; у собици код болесника рађено је целог дана и целе ноћи.

28. Августа беше му лошије; целог се дана борио у грозници, а опет целог дана радио. Мала собица, беше као општа писарница; у тако тесном простору целог дана мењаху се чиновници на раду. Пред вече му беше мало боље. У то доба дођоше из Београда министри, — војни и унутрашњих дела.

29. Августа — на Усековање, генерал одведе министре у логор; до подне су обилазили положаје главног логора, а у подне оставивши министре у логору, он се врати болестан у свој стан. Беше у јакој грозници; беше јако промењен. Једва се скиде с кола. Није могао да проговори; паде у постељу као мртав.

Министри остану у логору на преноћишту; генерал је умолио војног министра, да се на сваки случај задржи у логору, и том приликом да боље упозна снагу и положај његове војске.

Ове ноћи беше му врло тешко. Неколико пута дође у забуну; нападала га је нека чудновата трзавица; скакао је из постеље усплахирен. Лекар га није остављао. Пред

зору болесник се смири, више од умора малаксао, него попустом бољке.

30. Авг. у јутру министри се врате из логора; генерала застану у постељи, потпуно болесна телесно, али много јаче трпећи под притиском моралним. Министар војни дошао је у Бадовинце у нарочитој мисији, и морао је овога јутра код команданта дринске војске извршити исту. Он је у томе имао за помагаче министра Радивоја и саветника Вујовића, владиног комисара. Сви су имали да потпомогну министра војног, да склони овога да оступи од свога решења, да остави команду дринске војске. Цело пре подне у собици код болесника вођена је дебата о томе. Камандант је остао тврд у своме решењу. Тога дана преговори се одложе; оставе да се овај одмори и да се размисли.

Изнурен, претрвен овим притиском, Ранко је опет непрестано примао радове и наређивао потребно. Министар Радивоје заноћи код њега у собици; он га потпомагао те ноћи на раду.

31. Авг. Министри су морали поћи за Београд. Пре свог поласка Министар војни требао је да код команданта сврши, чега је ради у Бадовинце дошао. Оба министра, саветник Вујовић и потпуковник Бучевић, који је уз министра војног дошао, уђоше у собицу. Више од једног сата вођена је дебата. Ранков тих глас овога пута продирао је кроз затворене прозоре као промукао. Најпосле, министар Радивоје, Вујовић и Бучевић изађоше на поље. Министер Теша остане још подуго сам код команданта, а кад изађе, замераше министру Радивоју, што га — вели — није довољно потпомагао, и говораше му: да се поврати у собу и да он са̂м још покуша. Но му овај одговори: да би и сувише грешно било, чинити даљег притиска на човека, који има сасвим основане своје разлоге. „*Сем ако би — вели — хтели притиском да га убијемо.*"

Министри се врате у собу да се с генералом опросте, а потпуковник Бучевић остајући на пољу са мном, каза ми, како се од овога тражи: да ни у ком случају он не остави дринску команду, а све друго — вели — оставља се његовој увиђавности. Он налазаше да је Ранково војничко частољубље претерано; замераше му и вељаше: како, при осведоченој нужди, да се његова војска из Босне повуче, никако неби требао он ту ствар да тако к' срцу

прима. „Генерал — вели — прима то као пропаст и бесчашће за своју војску, и за себе, као главнокомандујућег, а требао би да прими то тим олакше, што има помоћника — пуковника Узун-Мирковића, који би све извршио, а он, нарочито кад је и болестан, неби се морао ни појавити при томе акту.“ Бучевић, као и министар војни, пошто се упознао са положајем главног логора, вељаше: како он, са онаком ратничком снагом на турском земљишту у Босни, неби више ни једне ноћи смео заноћити преко Дрине. „Тим мање — вели — имао би *упорне* смелости генералове што је тих дана Дрина јако надолазила.“

Последњи преговори у собици исцрпели су снагу болесника. Министри се опростише с' њим и одоше, а он оста подуго затворених очију у постељи лежећи. После једног сата таког одмора, знајући колико послова чека за његовом речи, примао је своје чиновнике, саслушавао и предавао им наредбе. Око 10 сати дође један повереник из Брчке и предаде му писмо шифровано из Сарајева, којим му је јављено, да је 28. тек. отишао из Сарајева Ферик-Вели-паша командант турске босанске војске, с' војском и топовима за Бјељину, а чим се састане с' бјељинском војском, он ће напасти српску војску на Дрини.

Докле генерал штудираше ово писмо комисар болнице држећи своје хартије, стојао је мало даље. Генерал сави писмо, а пита: „Стање болнице?“ Комисар чита рапорт, да се број болестника увећава нагло. Капетан Личанин, командант моста уђе, са својим хартијама и стаде код врата. Кад комисар болнице доврши, генерал погледа капетана, питајући: „Шта ви?“ Овај чита: да је у Рајево Село донешен понтонски мост, који је по турској поруџбини у Вуковару израђен и пренеће се к' Бјељини. Чита рапорт о стању Дрине: „Вода прираста на сваки сат — толико и толико. Дрина надолази замућена. Кише на горњој Дрини падају непрестано, као и на доњој. Изглед је, да река, која од месец дана беше постала на толико места газна, може за једну ноћ прирасти бујно. Одржање мостова долази у опасност.“ и т. д.

Капетан Личанин не беше још довршио својим рапортом, а саветник Вујовић, испративши министре врати се и предаде генералу још неке поруке са писмом од министра војног. Ранко прочита писмо; сав се затресе, ђипи с по-

стеље; блед као самртник а поглед му неприродан. Обема рукама дохвати облог леда што му лекар беше на главу метуо; тресну га о под; целим телом дркћући, као продртим гласом узвикну: *Ја сам жртва ћефа нечијег! Моја војска ослабљена, поремећена, не сме дочекати непријатеља пред Дрином. За избећи своју пропаст, она се мора повући за Дрину. Но ја!* — узвикну опет свом снагом свога гласа, — *ја! који сам метуо ћуприје на Дрину; превео српску војску у Босну, и у име српског владара, Обреновића IV, прокламацијом позвао Босанце под заставу српске народности, пре ћу себи куршум кроз мозак пројурити, него што ћу пристати, да ја дижем ћуприје са Дрине. Да ја бежим са својом војском. Да ја извршим тај за мене најужаснији акт.*"

При последњој речи затуља се и посрте. Сви (беше их пуна собица) похиташе да га прихвате; д-р Краус и ја бесмо најближе. Дигоше га и метуше на постељу. Он се понова сдркта грчевитим потресом целим телом, и затвори очи. Прси су му нагло одскакале. Лекар се окрете мени и прошапта: «хрђави симптоми." Ранко гурну руком под свој подглавач. Али, ја већ бејах извукла револвер изпод подглавача и дадох га Вујовићу позади себе. Он отвори очи хладним погледом, па опет гурну руком под подглавач, а не нашав шта је хтео, поста упоран према лекарији. Повторно дохвати облог леда на глави и одбаци га на под. Дохвати слачицу, што му лекар беше приложио на врат, одбаци и њу до на крај собе, тако и са прсију хладне облоге. Лек за стишање живаца што му лекар устима принесе, одгурну и просу. Опет стише очи и уста. Дисање поче јако и неједнако. Лекар нареди да се соба испразни, да се болеснику нико не пушта, докле се не види на што ће се потрес окренути.

Узбуђеност је болесника сломила па се и сама уморила. После сат — два, Ранко се стишао, но толико изнемогао, да је само као дремежом притиснут отварао очи и опет их затварао.

У таком стању позва окр. начелника Луњевицу, кога је често употребљавао за поверљиве депеше; њему је диктирао последњу депешу кнезу, врховном команданту, молећи: да се он разреши од дужности „због болести" и да се наименује други вршиоц исте. Позва начелника стана, нареди му да одмах пошље у логор по пуковника Ореш-

ковића. Позва војно-судског комисара Марка Лазаревића, који, тог јутра ушав с' хрпом хартија у собицу, баш у тренутку кад генерал беше у највећој раздражености, упрепасти се, и уклони се из собе. Са овим је радио подуго. Комисар је читао судска акта; генерал слушао и потписивао у постељи лежећи, а сваког тренутка прекидао рад да се одмори. Кад дође пуковник Орешковић, са њим је дуго говорио тихо и одмарајући се: предавао му налоге како са пуковником Узун-Мирковићем да управљају војском, а опет о свему и у свако доба њега да извештавају.

Тога вечера кад подоцне дође из Београда депеша начелника врховног генерал-штаба, да „пошто је болестан", преда команду пуковнику Узун-Мирковићу, дође око по ноћи и овај из логора, да прими дужност. После извршеног акта предаје дужности и упустава за држање војске пред Дрином, а и за правилно повлачење у свима могућим случајностима, и тек пред зору отпуштајући свог заступника од своје постеље, Ранко потекар изнеможе; 2—3 сата лежао је на постељи као мртав, неотварајући очију; само дубок одјек толико пута уздижући му прси, осведочаваше да не спава, да се неодмара, већ да горко трпи.

---

1. Сеитембра освану дан студен; густа магла покриваше дринску долину. Око подне, Ранко остави постељу; спремао се да остави Бадовинце, а имао је пре тога још млого наредаба и послова да сврши; собица његова беше пуна војних званичника. У подне је походио болнице и опростио се са својим рањеним и оболелим јунацима.

Пуковник Узун-Мирковић дође из логора. Јавио је генералу како је већ те ноћи Дрина почела нагло надолазити, и молио га, да не одлази из Бадовинаца, јер ће — вели — њему бити лакше вршити све, кад зна само, да је генерал туна. Генерал је дуго говорио с пуковником; повторно му давао упуства према сваком могућем случају.

Око 3 часа по подне, генерал се опрости са својим персоналом и с Бадовинчанима, који, чујући за његов нагли одлазак, као пренеражени беху се искупили у авлији око стана његовог.

Блед и хладан као самртник, седе у кола и пође из Бадовинаца, не освр ћући се, никуда. На друму Клење —

Богатић — Штитар виђаху се чопорови нејачи босанке, са својим пртљагом на леђима. Због наступања јесење студењи, генерал беше наредио да се нејач размешта на зимовник по селима удаљенијем од Дрине. Гледајући на ове гомиле немоћна народа, који, го и бос, без својих стараоца, тужно се одмичући од дринске обале, да лута од села до села, да тражи склоништа под туђим кровом да зиму презими, Ранко је ћутао и чињаше се хладан као стена према беди нејачи, коју је он под своју заштиту узео.

На друму богатићском, од Штитара ближе Шапца, стигосмо једно повеће оделење: четири жене — три млађе, једна стара баба и једанасторо деце; гоњаху пред собом двајестину свиња Један повећи мушкарчић вођаше једно кљусе; баба једну кравицу са јунетом. Млађе жене, поред завежљаја прња, свака имађаше по једно детенце у наручју. Ранко устави кола, и зовну «Јоко!» Баба пусти кравицу, главачки полеће у кола пред ноге овоме а очајно писну: «Генералу! куд су моји синови? Што их не потуче ти на Дрини, да их бар мртве видим?» Жене под дуплим бременом стојаху крај друма као укопане. Баба пружив руком на чопор деце око чопора свиња, поново писну: „Шта ћу ја јадна са овим ситним јадима, генералу?“

«Јоко! повтори генерал, подижући бабу са својих ногу, — ја сам молио Господара; Господар ће вратити Босанце на Дрину.“

«Нека Бог поживи Господара и тебе генералу, а нит ће моји синови веће виђети Дрине, ни ћу ја веће доживљети да видим мојих синова. Куд ћу ја данаске са оволико ситнежи? Ко ће да пусти у своју кућу петнајсторо безљебника, кад је свуда препуно сиротиње и јада?“

Бабин син је један погинуо 8. Јула на *Старачи*, двојица су отишли у батаљонима у Ћуприју.

Ранко одера у својој записници лист хартије; написа и упути бабу у Богосавац, село код Шапца, извесној кући рекав: «Тамо ће вас прихватити, а ја ћу сад у Шапцу дати наредбу да се распоредите тамо у селу, како се најбоље могне.“ Запита, је ли им у Бадовинцима издат тајин на пут, и кад мушкарчић показа џак с' хлебом преко коња претурен, Ранко извади један дукат; даде га баби у руку, а кочијашу викну: «Терај!»

У овом тренутку ја га погледах. Он беше врло блед. Уздахну, и рече: «Јадно робље! кад неугледа своје слободе сад, никад је више нећеш угледати.» Док стигосмо у Шабац, поново га ухвати љута грозница; целе те ноћи, није се смирио. Више пута доби лупање срца, а кад год се подиже из постеље, глава му клону под несвестицом. Сутра дан дође у Београд својој кући и паде у постељу, притиснут двогубом трпњом.

3. Септембра, одмах у јутру дође Коста Магазиновић, државни саветник и он му каза: да је, по налогу врховне команде, те ноћи, при грозној киши и бурном надоласку Дрине, дринска војска оставила земљиште босанско, и прешла на десну обалу Дрине.

После онаких потреса поднетих последњих дана Августа месеца, Ранко проведе прву половину Септембра код своје куће болестан у постељи.

Међутим, због нужде на источној страни, Србија затражи код Порте осмодневно примирије, што Порта прими. 5. Септембра око по ноћи обустављена су непријатељства на свима тачкама између српске и турске војске. Ово стање имало је трајати од 5—13 текућег месеца.

15. Септ. Ранко остави болесничку постељу; 17 истог у својим записима вели: «Јуче и данас бих код кнеза; он ми рече да се опет вратим на дринску команду, јер је задовољан мојим радом. Рече, придаће ми и друге официре. Анђелковића за шефа мога генерал-штаба. Сутра полазим.“

Кад је дринска војска напустила земљиште босанско и на десну обалу Дрине прешла, њен генерал-штаб пренет је у Прњавор. 19. Септ. тамо је Ранко примио команду од пуковника Узун-Мирковића, који је за време његове болести заступао дужност као помоћник главнокомандујућег; уведе у дужност новог начелника свога генерал-штаба, а пуковника Орешковића, који је по одредби врховне команде одлазио у Параћин, испрати из своје војске.

Како стоји у *Ратном Дневнику*, по поузданим извешћима, која су у првој половини Септембра из Босне дошла на главнокомандујућег дринске војске, доказано је: да је 4 Септем. у Бјељини било прибрано 19.400 војника са 27—33 топа; у Зворнику 7000. са 16 топова, на Малом Зворнику 1500, на Љубовије 1000 са 3 топа, од Зворника до Бјељине поред Дрине на мањим положајима 2000 —

00071435

свега дакле 30,900 са 46—52 топа и да је било закључено, да 5 Септ. Турци са овом војском ударе на Србе, но још 4-тог у зору турске извиднице открију, да је српска војска напустила свој положај пред Поповом, који већ следујуће ноћи, између 4—5 Септ. Турци поседну својим трупама. Тога дана и наредба о обустављању непријатељства на осам дана, била је стигла на обе стране Дрине.

20. Септ. командант пође на осматрање бојне линије на десној обали Дрине, почињући од Раче, куда је сад ваљало подизати утврђења уз Дрину на земљишту српском, и нов распоред трупа учинити. Тога дана у Рачи добије извешћа о оној турској војсци, што је 28 Августа под Ферих-Вели-пашом, командантом турске босанске војске, из Сарајева отишла к Бјељини. Ферих-Вели-паша и стари Хаџи-Али-паша, кад стигну у Бјељину и чују да је српска војска у очи њиног доласка прешла на десну обалу Дрине, врати се преко Брчке у Сарајево, одводећи са собом само 4 батаљона низама и 5 великих топова. Ови су се батаљони вратили у Сарајево, оставивши своје пушке у Бјељини за наоружање башибозука за одбрану Дрине од Срба. Нека част Ферикових и Хаџи-Али-пашиних трупа од Бјељине отишла је пут Тузле и града Зворника. У Бјељини опет остане Сали-Зехир-паша са својом војском и са оном, коју су му оставили Ферих и Хаџи-Али-паша, којом поседне положај пред Поповом, и Бујуклића аду, српском војском напуштену.

О свему овоме пространо се говори у *Дневнику дринског ратовања*; у командантовим записима о свему је обележено најкраћом реченицом. 20. Септ. у Рачи командант прими из Београда следујућу депешу:

Генералу Алимпићу — од Београда Прњавору.

«Овде је већ од неколико дана руски генерал Новоселов, који би и са̂м хтео да припомогне нашој ствари. Он је са својих заслуга чувен и признат у Русији и има млого официра руских, који би под његовом командом хтели да служе. Но он би према својим годинама и старости, желео да прими команду над дринском војском, па с тога вас молим, да ме што пре известите: би ли вам повољно било да му ову уступите, а ви да примите ибарску војску,

под уверењем да ће ова остати увек засебна и самостална. О овоме још нисам ни с' ким говорио.

Министар војни **Тих. Николић.**

Одговор ***Министру Војном*** — од Прњавора Београду.

„Драговољно не бих уступио дринску војску, а ако би ми се иста одузела, ја се не могу примити друге команде.

Генерал Алимпић."

Тим је свршено, Ранко остане у својој команди а генерал Новоселов прими ибарску команду.[1]

Руски су генерали радије око себе прибирали руске официре; код генерала Черњајева било их је довољно и од виших чинова, с тога је он неке српске више официре враћао у Београд на расположење врховног команданта. А пошто је дринска војска била у највећој оскудици у официрима, нарочито вишим, при повратку у команду, командант дринске војске замоли врховног команданта да оснажи дринску војску вишим официрима враћеним од источне војске. Тако у дринску војску дођу пуковници: Милојко Лешјанин бивши главнокомандујући тимочке војске, Милутин Јовановић и Андрејевић — Рус; потпуковници: Анђелковић, као начел. генерал-штаба, Бекер, Павле Хорстиг, Коста Митрићевић, и још неки од мајора. Прва тројица као подкоманданти главнокомандујућег: Лешјанин у центруму са станом у Бадовинцима. Андрејевић на десном крилу — у Рачи. Милутин Јовановић на левом крилу, на Малом Зворнику и Љубовији. Оваком снагом дринска је војска знатно поткрепљена[2].

Но је командант дринске војске и овог пута имао да дели своју убојну снагу и да потпомаже друге војско-

---

1) Доцније се чуло од самог војног министра: како је мајор Влајковић најживље радио, да дринску војску добије генерал Новоселов, с којим је после и он отишао у ибарску војску.

2) За овако поткрепљење своје војске, Ранко вељаше: „Моја ратничка судбина у самој себи пуна је ироније. Дакле на левој обали Дрине једва могах скунаторити по једног или два официрчића на целу једну бригаду, дотле сад на десној могу рећи да сам богат крупном ратничком снагом. Кад сам с почетка помињао да ми се да у помоћ који од ових данашњих, разрогачене су на мене очи с чуђењем, и само што се у моме присуству није рекло: „Видите! с каквим се претензијама јавља тај Ранко!"

вође. Тек му је извесно то било и лакше сада, кад је Дрина стајала измеђ турске и његове војске.

«8 Октобра — веле Ранкове записке — добих налог од врховне команде, да једну колону пошљем на Креман у помоћ Новоселову, те да та колона учини диверзију на Вишеград. Новоселов моли, да што пре ово пошљем на Креман а за даље добиће заповест. Наредих да сутра:

1, Руднички батаљон са Малог Зворника маршира на Љубовију, где прексутра до подне да буде.

2, Азбуковачки батаљон I. кл. марширa из Лознице у Крупањ, а прексутра на Љубовију.

3, Добровољачки батаљон марширa из Лознице на Мали Зворник на место рудничког батаљона.

4. Брдска батерија из Лознице у Крупањ и даље прексутра на Љубовију.

„Интендантури препоручено да спреми храну за све ово, и за два дана за 2 батаљона, који ће са Љубовије марширати даље на Креман а то: руднички и ваљевски са полубатеријом.

Одредих потпуковника Бекера да колону из 2 батаљона и једне полу-батерије води са Љубовије преко Бајине Баште на Креман. Дадох нуждна упуства. Јавих Новоселову а и кнезу: *да је диверзија на Вишеград незгодна а и неполезна, и да је боље преко Златибора, Муртенице, Ојковице на Витлишта, или на Мочиоце, у бок непријатељу од Јавора надирућем. Новоселов усваја диверзију на Витлишта.*“

„9/10 Дође Лешјанин са десног крила. Личанина позвах и наредих, да прексутра крене понтонски трен на Дрину ради демонстрације, те да се тиме турска сила на Дрини задржи, да не иде на Новоселова или на Црну Гору. Лешјанину наредих да маневрише са трупама на угледу Турака као да спремамо концентрацием прелаз преко Дрине — у Босну.»

По истеку осмодневног обустављања непријатељства, Турци су посведневно пуцали из топова преко Дрине: на Рачу, Бадовинце, Шепак, Лозницу, Љубовију и на све положаје српске војске на Дрини, а сваког дана заметали изазивајући чарку преко Дрине. Међутим, поуздана извешћа из Босне доносила су команданту дринске војске како се код Бјељине опет прикупља турска војска, но више у башибозуку а редовна војска у знатном броју при-

долази у град Зворник и на Љубовију. Сребрница и Тузла снабдевене су муницијом у великом размеру и храна за велики број војске донешена је у магацине. Муниција, храна и остале потребе унешене су у ова места у Босни све из Аустрије преко Брчке и опет преко Раче. Иста извешћа тврдила су, како се у бјељинској, зворничкој, сребрничкој и тузланској нахији поново диже башибозук и оружа острагушама, што су сарајевски батаљони оставили у Бјељини за одбрану Босне са стране Дрине. Према овој спреми турској, извешћа су говорила: да Турци спремају на горњој Дрини прелаз у Србију, јер се најзнатнија сила прикупљала у Зворник и према Љубовији.

Према томе, командант дринске војске радио је у својој команди, како га Турци неби нигде изненадили својим упадом на српско земљиште: подизао утврђења на обали Дрине а у позадности утврђивао варош Шабац и остале тачке где би се, у случају несреће могла спречити турска сила у продирању Београду. Наређивао према Дрини маневрисања и демонстративно претио прелазом на више страна. Тако вели:

„13. Октобра наредих Лешјанину рекогносирање за привидан прелаз на доњој Дрини, а са трупама маневрисање на видику непријатеља, те да том демонстрацијом принудим непријатеља веровати у прелаз наш тамо. Андрејевића послах у Лешницу ради изналаска места где би се прелаз истински удјејствовати могао.“ —

Но докле је дринска војска потпомагала маневрисања ибарске војске, а сама на Дрини према Турцима на Бујуклића ади претила поновним прелазом у Босну, и у исто доба на другој тачки спремала за случај стварног прелазка Дрине, дотле је на Морави источна војска водила крваве борбе према Абдул-Керим-паши. Ратна срећа тамо је пошла лоше по српско оружје и очајно се примицала крају првог ратовања Србије за ослобођење и независност. 18 Октобра командант дринске војске вели:

„Лешјанин оде на опеделење. Око 1 сата по поноћи добих депешу од врховне команде, да су Турци продрли на леву обалу Мораве и тражи се од мене: могу ли и колико батаљона одвојити за на Мораву, без да у опасности буде дринска линија. Одговорих, да се ни један батаљон не може одвојити више, него што сам до сад онамо по-

слао. По подне одох у Бадовинце да видим војску и да се разговорим са Андрејевићем за тачку прелазну код Ушћа.

«$^{19}/_{10}$ Прегледах војску мачванску и разговорих се са Андрејевићем. Вратих се у Прњавор где нађох депешу: кнез отишао у Параћин.

«$^{21}/_{10}$ По поноћи добих од врховне команде из Параћина за примирје двомесечно. У подне добих из Аџибеговца да примирје почиње 20-ог овог; око пола ноћи добих и од кнеза из Београда. Кнез стигао у Београд. — И Черњајев се чује у Београду.»

Дневник ратовања дринске војске овога дана вели:

«Ноћу између 20. и 21. Октоб. врховна команда јавила је главнокомандујућем дринске војске, да је примирје углављено на два месеца, т. ј. до 20-ог Декембра. Налаже да се одмах обуставе непријатељства и да се пошљу парламентери на спрам стојећим командантима турским и да се од њих тражи категоричан одговор.

«По овоме налогу поступљено је одмах. Тако је свршена Српско-Турска војна у 1876. год. после које настало је примирје а за тим мир.» —

Пред огромном турском силом српска војска на Ђунису морала је уступити; али се и турска сила морала ту зауставити. Моћна реч цара Александра II. код султана у Цариграду, зауставила је први корак силе турске у Србију продируће.

На Дрини су непријатељства најдоцније обустављена. Страже турске нису хтеле да приме писма пружена са српске обале под белом заставом. 21. Окт. Турци су пуцали из топова на Ушће и на аду Алавантића, чинећи се да им није познато о углављеном примирју. Пред саму ноћ једва се успело да турске страже на Бујуклића ади приме писмо команданта српске војске на Сали-Зехирпашу у Бјељини.

На предлог команданта дринске војске, врховни командант одобри да се народна војска отпусти кућама, да људи похитају земље поорати и засејати, за време примирја. 26. Октобра командант вели:

«Распустих народне војнике, а још синоћ кренух добровољачке батаљоне на границу. 29. текућег дођох са штабом у Шабац; јавих кнезу о премештају штаба.»

Ни у време примирија није било одмора за Ранка. Велики и компликовани послови били су таки, да неби овде било могуће преставити их ни према најкраћим реченицама у записима његовим. Поред огромних брига и радиности на задатцима војним, он је лично, и са познатим човекољубом д-ром Сандвитом обилазио места где је било у највећем броју на зимовник смештена нејач босанска, те се уверавао о њиховом стању и издавању најнужнијих потреба за живот.

Од 7—13. Новембра пробави у Београду ради споразума о ратној спреми за у будуће, ако би се по истеку примирија рат са Турском продужио. Јер се тих дана беше променио војни министар. Пуковник Тихомиљ Николић беше дошао у опору несугласност са генералом Черњајевом те он отступи, а на управу министарства војног дође потпуковник Сава Грујић, који је пре тога био члан генералштаба источне војске.

Бавећи се у Београду, поред радних забележака Ранко записује и своје мишљење о свему, где и ово вели:

«$^{10}/_{11}$ Бих код кнеза, дуго разговарасмо; ја му казах моје мишљење: да је погрешка што смо Русе узели за команданте војске, [1]) и да треба одвојити српску ствар од руске, па тражите частан мир, јер за продужење рата земља је много исцрпљена.»

16. Нов. у повратку у Шапцу добије из Београда указ о преустројењу војних команди у команде корпусне. Главнокомандујући дринске војске наименован је командантом дринског корпуса, са додатком округа ужичког — јужне границе.

24. Новембра међународна комисија, која је имала да означи на Дрини демаркациону линију, у пратњи пуковника

---

[1]) Ранко је одавао сваку пошту Русима, што су дошли да проливају своју крв за српску народну ствар; признавао је генералима руским све врлине војничке, али је, одма с почетка исказао своју мисао, да он није за то, да им се дају главне команде, с тога, што не познају дух и потребе српског народа, и што Србија нема да изведе на бојиште војску из касарни, као што је руска, или друге које веће европске државе војска, већ народну војску, где је сваки српски државлянин, поред тога што је војник, пореска глава — домаћин, о ком се и на бојном пољу мора водити штедљива рачуна. Овако је Ранко говорио и генералу Черњајеву, кад је овај у Београд дошао и с њим дуго говорио о предстојећем рату Србије са Турском, а говорио и српским државницима, својим друговима у Београду. Али су неки извесни — нарочито од млађих људи, ове његове разлоге узимали погрешно, као да потичу из саревновања, — његовог славољубља војничког.

Лешјанина, дође у Шабац, од куда одмах пошље своје писмо на Рачу, Бадовинце и Шепак на бјељинског пашу. Исте ноћи паша одговори, да ће комисија бити примљена на Шепку. 25. тек. комесари су отпраћени и предати турским стражама на Шепку. Командант обиђе Дрину и сврши послове у Лозници, Лешници и Прњавору.

Од 27. Новембра до 2. Декембра, опет у Шапцу у својим записима вели:

«По цео дан у канцеларију радим на размештају батерија по команди за израну коња. Примам извешћа из Босне о стању турске војске и јадног народа српског. Преко познатих места наређујем и дајем правац, шта се има у Босни за време примирија у интересу Србије и тамошњег народа чинити. То радим и ноћи у своме стану.

«1. Декембра примих кроки од јужне границе — јаворских положаја. 2. текућег по подне пођох за Ужицу и Јавор.»

Од 2—11. Декембра обишао је све оне положаје на јужној граници, које је он 1862. г. подизао а 1875. обнављао, умножавао и утврђивао, и које није турска војска посела, кад је у првој борби на Јавору продрла.

У ово доба године, кад је сва јужна граница била засута великим снеговима и ледом, Ранко је издржао путовање у томе кршевитом пределу, скоро непроходном у зимње доба, а његова се пратња на овоме путу испобољевала. Ко би загледао у његове записе, тај би могао имати потпунијег прегледа места, куд је пролазио и наређивао ојачања постојећих и подизања нових утврђења. За то време набављао је њему познате поуздане људе и шиљао их да уводе турску војску око јужне границе — Голија, Јавор и даље око Сјенице.

Поред прекомерних физичких терета, корпусни је командант наишао на јужној граници и на највеће неповољности моралног значаја. Непатриотични духови, пролазећи кроз народ ужичког округа у време првих бораба, као с намером да смету успеха општенародне ствари, унели су у тај крај заразни црв партизанства домаћег, и народ ужички потстрекнули на непослушност а војску на омаловажење дисциплине војне, што је задавало великих невоља полицијским и војним властима, те сад, како се командант јавио на јужном крају, полицијске власти похитају му на

сусрет са жалбама: како народ ужичког округа, који је вазда био послушан, од неко доба неће да врши своје обавезе; усиљено издаје државни данак; неће да издаје потребе војницима који чувају границу; неће да ради на подизању и утврђењу шанчева за одбрану и сигурност својих граница, а оповеда ратовање за ослобођење и независност. Старешине војне дочекују га својим рапортом: како су војници изгубили поштовање према војној дисциплини; неће да излазе на границу на смену чачанске и рудничке војске, која тога ради мора преко одређеног рока стражарити на јужној граници. Ужички војници, имајући на рукама државно оружје и муницију, злоупотребљују исто на вршење својих ћефова. Ужички војници оштетили су у једном батаљону преко 20.000 фишека, пуцајући на празничне дане, ради своје забаве. Према жалбама полицијских и војних власти, корпусни командант учинио је потребно, те да се на добар начин васпостави ред и послушност у народа и војске округа ужичког. Војним властима препоручио највећу смотреност, правичност и благу строгост према војницима, а овима опет, најпотпуније поштовање војне дисциплине, као највеће снаге и светиње једне војске и једног народа.

Међутим, за неколико дана код народа и војске округа ужичког, сазнао је којим је путовима у оне судбоносне дане увучена деморализација у војску, а у народ, вазда чистог од партизанске покварености, вазда послушног и уљудног у својим обавезама, раздражење и огорчење према свему томе. С тога он вели: *«Ми смо унутрашње несрећни људи! Зло семе сејемо, горе ћемо плодове сабрати.“*

Време примирија истицало је; пошто нареди послове на јужној граници, командант похита на западни крај. 10. Дек. од Пожеге преко *Букова* и *Ластре* прелазећи, дође у Ваљево, где целу ноћ проведе на раду у наредбама за скору мобилизацију. 11. текућег, остави у Ваљеву сву своју пратњу, претрвену умором и назебом, а сâм, на поштанским коњима дође у Шабац, и сутра дан опет поштом у Београд. 14. Декембра вели:

«Одох кнезу и изјавих му: да ми нисмо спремни за продужење рата, и да с тога треба тражити примирије дотле, докле се не спремимо боље, или докле се повољан мир не закључи. Војска и народ ужичког округа постао

00071435

је непослушан, а шабачка I. класа нема оружја. Одузето је у Јагодини, па после раздато другима.»

После пада Ђуниса, шабачка војска I. кл. вратила се с Делиграда у најжалостнијем стању; све је било голо и босо, а без оружја.

15. Декембра Ранко се опет поштом врати у Шабац, где се, после дво-недељног крхања на путу у облеђеним крајевима јужне границе, дан ноћ на коњу, тога истог вечера поболи од ревматичне грознице. Али, примирије је истицало, а поуздана извешћа из Босне доносила су: како се Турци спремају и намеравају одмах 20. Дек. учинити напад преко Дрине. Ово га је нагонило да похита са мобилизацијом своје војске; 16. Декембра вели:

«Болестан сам у постељи. Позвах Анђелковића те наредисмо што је нужно за мобилизацију и концентрацију: пехоте, артилерије и споредних части. Цео дан радисмо. Кренух батерије од Ваљева, Ужице и Чачка. Наредих Бекеру да иде управо на Иваницу; Узун-Мирковић сутра да пође за ужички округ, да предузме команду укупне одбране, а Бекер да брани положај јаворски. Радаковића упутих на *Влашке Њиве*.

«$^{18}/_{12}$ Наредих што треба за мобилизацију; испратих Узун-Мирковића за окр. ужички са упутствима. Пред вече добих од врховне команде за продужење примирија на два месеца, — т. ј. до 16. Фебруара идуће године. Опозвах све наредбе. Официрима дадох осуство за Београд за божићне празнике. Ја остадох сâм; — здрављем нелагодан.»

Турци нису поштовали примирије; на сами дан Божић, плачкашке хорде пређу демаркациону линију на Јавору и упадну, у намери да попале и опљачкају српска села на јужној граници. Но буду дочекане и одбијене. Од нахије зворничке извешћа стигну, да се и тамо спремају пљачкашке чете у цељи да пређу у Подриње ради пљачке и паљевине. Тога ради 27. Дек. командант пође уз Дрину да прегледа и ојача чување граничне линије. У повратку са Влашких Њива походи болнице у Крупњу, па се преко *Лађа*, *Аџибеговца*, *Планинице*, *Мрамора* на врлетне *Присоје* низ *Чађевицу*,[1]) спусти у Лозницу.

---

[1]) Ни једног од ових места нема означено на старој карти Србије.

1. Јануара 1877. године врати се у Шабац, и опет вели: «Разболех се; позвах лекара. Анђелковић дође из Београда. Хвала Богу да нисам са̂м.» [1])

8. Јануара по љутој зими на коњу путујући, у пратњи капетана Стокића и ордонанса Куртовића, дође опет у Београд, а врати се у Шабац трећег дана.

Према наредби министра војног, 21. Јан. дигнута је цела бригада добровољачка из дринске команде; преведена у Београд и стављена под команду пуковника Влајковића, који, са одласком генерала Новоселова и Руса из ибарске војске и са̂м дође у Београд. Тако дринска команда буде лишена својих добровољаца, који су у борбама на левој обали Дрине, вазда светлали свој образ и српско оружје.

У Босни Турци су се спремали живо за продужење рата. На Бујуклића ади, подизали су нова утврђења с фронтом према Србији. Видело се, да Турска није била вољна продужавању примирија; Турска је хтела наставити рат по истеку примирија, или сталан мир са Србијом закључити. Извештавајући врховну команду о спреми турској према својој команди и о пролазу војске кроз Нови-Пазар за Сјеницу, 10. Фебруара командант дринског кора тражи мобилизацију своје војске.

Србија такође осећајући се доста исцрпена, имала је основа — као и Турска — пожелити мира, бар привремено. Да се ово велико питање у Србији реши, сазвана је велика скупштина народна, на дан 16. Фебруара.

Овом приликом, у Београду изађу на средину оне несрећне појаве домаћег партизанства. Конзервативна партија, која, као што се зна, одмах с почетка херцеговачко-босанског устанка беше противу рата Србије са Турском, те и при ступању у рат, и при сваком и најмањем неуспеху српскога оружја, пакосно исмеваше ратоборност либералне партије, као да се у својој души зарадовала паду Ђуниса. У тој недаћи српског оружја, партија конзервативна хтела је наћи основа да се осуди либерална влада

---

[2]) По закључку примирија у Октобру месецу пуковници: Андрејевић, Лешјанин и Милутин Јовановић отиду из команде дринске; први се врати у Русију кад се и остали Руси у своју домовину враћаху, други добију опредељење у Београду, те тако Ранко у брзо буде лишен оне крупне ратничке снаге, а и иначе одузимањем и других, он опет остане посве оскудан у официрима.

за објаву рата Турској, — не изузимљући ни самог владаоца, врховног команданта српске војске. Како су живо радили пре објаве рата, тако су консервативни људи у време мобилизовања војске, а после у самом рату потстрекивањем дражили народ противу целокупне управе земаљске, трујући га у језгру његовом, у самој убојној снази на бојном пољу, тако и сад, чекајући састанак велике скупштине у Београду, исти људи, ослањајући се на број својих једномислећих, долазећи из народа као скупштински посланици, спремали су се: кад влада изнесе пред народну скупштину питање: *Хоће ли Србија да продужи са Турском рат, који је по решењу народне скупштине отпочет у цељи ослобођења и независности народне, или да под повољним условима закључи мир*? — да уграбе тренутак, и да изјаве осуду противу постојеће управе земаљске, због објаве рата Турској; да учине неред, необзирући се, што се земља налазила у судбоносним данима, где би партијским трвењем својих рођених синова могла бити поништена у слободи и опстанку државном.

Народна скупштина решила је питање ради кога је сазвана па је истог дана и закључена. Народ, који је у своје време свечано изрекао: «Рат с Турцима за *ослобођење и независност народну,*“ сад, осећајући потребу одмора, а помоћу императора Русије имајући повољне услове са турском царевином, закључи *častan мир* с' поља, и својим мудрим држањем у овоме часу, срећно очува мир унутрашњи.

У ово доба и Ранко је долазио у Београду. 19. Фебруара у повратку у Прњавор, где је пре неки дан пренешен корпусни штаб, он тамо добије о закључку мира прву вест, као што вели: „Добих депешу од Мехмед-Али-паше из Н. Пазара преко Јавора и Кушића да је њему наложено да преда положај јаворски и сву границу, — јер је мир закључен. Одмах јавих кнезу — врховном команданту и министру Ристићу и предложих комисију. У ноћ добих и од врховне команде да је мир закључен.»

Те ноћи у Прњавору опет се поболео од реуматизма и грознице. Тако болестан, сутра дан се врати са својим штабом у Шабац, где вели: «Цео дан болестан, цео дан у послу: наређивах што је нуждно за трупе и положаје.

00071435

„$^{21}|_{2}$ Нарећивах даљу мобилизацију. Писах Сали-паши у Бјељину.

«$^{22}|_{2}$ Обуставих предају Малог Зворника; добих депешу од Мехмед-Али-паши. Сад из Сјенице.

«$^{23}|_{2}$ Одговорих Мехмед-Али-паши. Из Бјељине од Сали-паше курир донесе писмо. Он спори Бујуклића аду.

„$^{24}|_{2}$ Одговорих Сали-паши по истом куриру. Добих од врховне команде да предаја малозворничког земљишта има бити у једно време са предајом Бујуклића аде. Ово јавих у Бјељину Сали-паши, а на Мали Зворник капетану Радаковићу.

„$^{28}|_{2}$ Дође упут за држање Малога Зворника. На Јавору Турци још не евакуирају. Из Бјељине дође за Бујуклића аду, — не даду је. Ја одговорих у два писма.

„1. Марта у зору добих писмо од Сали-паше. Одговорих му опет.

«$^{3}|_{3}$ Добих депешу из Сјенице а писмо из Бјељине; одричу нам Бујуклића аду.

„$^{6}|_{3}$ Дође ми од миннстра војног; јављено је у Цариград за Бујуклића аду. Јавих ово Сали-паши.

„$^{8}|_{3}$ Сали-паша вратио ми је депешу; вели да не зна српски читати. Писах му одмах и послах враћену депешу са преводом на француски.

„$^{10}|_{3}$ Сали паша нуди неутралисање Бујуклића аде, а неће да је уступи. Јавих ово у Београд.

„$^{16}|_{3}$ Добих депешу од Мехмед-Али-паше из Сјенице; предлаже 18. Марта за евакуисање јаворских положаја. Примих предлог. Писах Сали-паши, министру, дотичним командантима и начелствима ради извршења. Послах Куртовића с писмом Сали-паши."

Пошто је споразум о предаји Бујуклића аде једва преко Цариграда постигнут, 17. Марта командант кора оде у Бадовинце, и вели: „Издадох налог команданту малозворничког одреда, да преда сутра у подне малозворничко земљиште, — чим му ја телеграфом то јавим. Куртовић дође и јави, да ће паша сутра доћи на аду. Сали-паша пише ми да ће сутра аду оставити. Одредих окр. начелника Љуњевицу и штабног капетана Стокића, да се спреме за примање аде, и да је са стражама нашим поседну, како се Турци измакну.

„18/8 Послах пуномоћнике — начелника окружног и Стокића — у аду. Око 10½ сати јавише ми да је Сали-паша дошао на аду. Ја са Бозовићем одмах пођох преко Дрине а дадох налог за предају малозворничког земљишта. Паша ме дочека са једним батаљоном и с два ескадрона. После части код паше, ја га замолих да одреди људе своје који ће с начелником и капетаном Стокићем обићи границу аде и предати је њима. Паша то учиии; мене испрати до чамца, па са војском оде пут Бјељине а ја у Бадовинце. Пред вече дође начелник и Стокић; јавише ми да су аду примили и страже поставили. Они одоше у Шабац а дође кмет и јави ми: кад су наши људи отишли у *Сувачу*, Турци су их са њихових земаља вратили говорећи, да паша није казао да је и то српско земљиште, па су Турци и постављене страже наше отуд вратили. Позвах начелника и капетана Стокића натраг с налогом, да освану сутра овде.

«19/8 Послах писмо и Бозовића, капетана Стокића и мачванског капетана Вучка у Бјељину паши, са захтевом да ми се преда Бујуклића ада са свим њеним деловима.

«28/8 Јавих министру да је спор на Дрини свршен. Писах паши у Сарајево за караулу на *Заполу*. Због трпње од ревматизма, тражих се за одлазак у Београд, али добих налог да одмах идем у Ужицу.»

Како сврши спор на Дрини, и без тренутног одмора, командант кора морао је похитати у Ужицу, да тамо расправи друге спорове и утиша духове, раздражене неправилним радом полицијске власти. Добровољачке чете, већином усташи, који су од почетка рата вршили службу чувара и ратника на јужној граници, по закључку мира враћајући се отуда тужни и жалосни, јер се мир закључио са Турском а њихова домовина остала неослобођена, приберу се сви у Ужицу, где су им и породице биле, да код начелства приме плату, што им је припадала до конца Марта месеца, до коначног распуста с границе. Начелство им одрекне већи део њихове заслуге, и хтедне их свести на дан закључка мира, а они се с тога побуне, у главном се жалећи на Ђелмаша, начелника окружног, који им је учинио неправду. У исто доба, командант је имао да убеди босанско-херцеговачке бегунце о потреби да се враћају кућама — под турски јарам, те да се неби насељавао страни

елеменат око српских граница. У Ужици се увери, да су добровољци били у своме праву, и да их је само полицијска власт изазивала на неред; 4. Априла изда се људима обустављена плата. Тако му буде лакше и склонити их, да пристану враћати се на своја спаљена и порушена огњишта. За то време споразумео се с Мехмед-Али-пашом у Сјеници и босанским валијом у Сарајеву о повратку босанско-херцеговачких породица у свој завичај.

Последњих дана Марта месеца пао је велики снег. Од Шапца до Ужице Ранка је пратило врло студено, мочарно и ветровито време, те како дође у Ужицу, стегну га ревматични болови; отекну му колена и сви зглобови на ногама. Пошто уреди чега је ради у Ужицу дошао, 5. Априла телеграмом јавља војном министру, да је удесио са турским властима о повратку усташких фамилија у Турску: власти ће их турске по списку узимати на граници од наших власти, и остало већ све да иде тамо својим обичним током; на завршетку тога извешћа вели: «Моје даље бављење овде није нужно, с тога молим за одобрење да сутра Ужицу оставим и да се дома вратим, јер трпим од ревматизма у ногама, па ми ваља нега домаћа.» Но му министар одговори: «Изволте остати још који дан тамо, докле невидите да је повратак фамилија и разлаз пребеглих у главном извршен.»

8 Априла јавља војном министру: да добровољци самци примају пасоше и одлазе из Ужице за Црну Гору, која, као сајузница Србије није са Турском закључила мир. Усташи добровољци оптерећени породицама, а несмејући се враћати под господарство турско, молили су да буду пуштени у унутрашњост Србије и да им се одреди по који део земље за обделавање. На завршетку овога свога извешћа опет вели: «Све ово ради вашег знања, с молбом да исто саопштите у препису г. министру унутрашњих дела, и да ми одобрите повратак, јер моје даље бављење овде излишно је, а ја сам болестан; ужасно патим од ревматизма.»

На ово министар вели: «Изволте се вратити.»

10. Апр. из Шапца, а по трећи пут Ранко моли министра за долазак у Београд, ради лечења. Али му министар одговара: да се постара о спреми административних части војске дринскога корпуса.

12. Апр. по служби позван, дође у Београд. У министарству унутрашњих дела предстане владаоцу. Ту му је саопштено да је Русија објавила рат Турској. Према томе прими нова упуства, а другог дана у повратку у својој команди наређује потребно, и чини наредбе за прибирање заграничних извешћа. Србија у миру могла је лакше доћи до тачнијег сазнања о турској снази и намерама у случају поновног рата.

Од 14—20. Апр. Ранко записује о своме раду за случај мобилизације помињући о свему потребном. У исто време трпи ужасне реватичне болове. Лекари му кажу, да са лечењем несме одлагати, ако није рад да дође до горег стања, те на нову молбу његову, министар пошље у Шабац пуковника Грују Мишковића, да га заступа докле би он, према лекарској наредби употребио у Београду 20 парних купања. 22. Априла дође у Београд на лечење, али одмах 30. истог, мораде прекинути лечење и вратити се у своју команду.

1. и 2. Маја у Шапцу проучава послове који су у његовом одсуству рађени; 4. тек. то исто ради у Лозници у окружној команди. Упућује капетана Симу Матејића на мотрење на Турке на Малом Зворнику; обилази дринску обалу на томе крају; издаје налоге за граничну опрезу. Са протом Игњатом удешава за добијање извешћа из зворничке и бјељинске нахије и наређује о свему потребном ту и у Лешници. Међутим, за сво то време пратила га је грозна киша, што веома повећа његову ревматичну трпњу.

Од 5—9. Маја у Шапцу опет ради на спреми и усавршавању своје војске и њених потреба, и прима загранична извешћа од западне и јужне стране о намерама и спреми Турака. С јужне стране извешћа су била о покрету Турака око Сјенице, од куда сву своју војску упућују на Црну Гору говорећи: да хитају да ову сатру за време докле Србија још стоји мирно, па ће, чим с Црном Гором сврше, напасти Србију те и њу сатрти, пре него што би она, у споразуму с Русима, имала времена и спремити своју војску, за понов напад Босне и остали покрајина где Срби живе. Турци су копали шанчеве на јужној страни према Србији на *Штиткову* према караули на Витлиштима и доносили млогу муницију. У исто време спремали се на Дрини; сад нарочито у зворничкој нахији и

граду Зворнику, где су једно за другим унели 1.200 товара пушака све само острагуше, и 4—5000 товара муниције што је долазило од Митровице и Сјенице, за наоружање, као што су говорили: од детета кадра оружје носити до старца од 70 година. Јер је — вели — султан поручио својим синовима у Босни, да сви изгину а да више не пусте Србе да у Босну уђу.

На горњој Дрини Турци су подизали нова утврђења под управом инжињерског пуковника Омер-бега, који је говорио Србима, да се боје да ће Руси преко Србије и на Босну ударити, па се с тога морају утврђивати. Турска војска на својим упражњењима виђала се са српских караула позади њихових утврђења. 14. Маја и према Бујуклића ади Турци ојачају знатно своје посаде и утврђења на своме земљишту, а смерали су, да преко Бујуклића аде — српског земљишта — сиђу на живу Дрину, јер се — вели — боје да ће их Срби са Русима с те стране изненадити. На овако очитој спреми Турака на горњој и на доњој Дрини, и према извештајима из унутрашњости Босне о ратној спреми турској, командант дринског кора нарећује потребно за сигурност своје западне линије према Турцима, подижући нова утврђења на српском земљишту пред Малим Зворником, и на доњој Дрини према Бујуклића ади. Са јужне границе извешћа још више узнемиравајућа учестају долазити, што га принуди тражити код министра војног, да се тамо устроје тајне чете ради сигурности и за све могуће случајности на граници.

Тако је Србија са Турском била у миру у форми, а у ствари је било само стање примирија. Но Ранко није могао ово време ни као примирије за свој одмор имати. — Његови су дани и сувише били оптерећени бригама у ратној спреми и одржању граничне сигурности у својој команди; при том, све непрестано трпећи од ревматичних болова, па уз то, често пута и од главобоље, што пре оног ужасног потреса у прошлој години у Бадовинцима, никад није познавао. Скоро две године дана под непрекидним умним и физичким теретима, осећао се већ довољно599 заморан; сем тога, и иначе многим и разноврсним неприликама моралне природе претрвен, у овом месецу, у опште се видео као под притиском неким. Пошто је знао, да тих дана кнез полази у Румунију пред императора

Александра II. који је долазио на *Пруд* својој војсци, и он 31. Маја дође у Београд. *1. Јуна* у својим записима вели: «Предадох министру војном оставку на кнеза управљену — на звање команданта корпуса. Одох кнезу; он ми препоручи да до повратка његовог останем у команди.

2. Јуна кнез је отпутовао низ Дунаво, а Ранко у своју команду, где је прегледао и наређивао утврђења око Шапца и на доњој Дрини. Обишао границу до Малог Зворника, и у Лозници наређивао односно спреме окружне војске и других потреба ратних. А пошто се кнез беше вратио са свога пута, и Ранко 14. Јуна опет дође у Београд. Он ми тада каза, како је решен да се више не враћа у команду. Рече: «Двогодишњи тешки телесни напори заморили су ме телесно, али су ме многоврстне моралне неповољности тако узбуркале душевно, да ми је крајња потреба и телесног и душевног одмора, — бар на известно време.» Међутим, тога је дана већ био ослобођен команде. Мајор Голубовић, који га је заступао у команди, јавља му из Шапца да су по његовом одласку за Београд дошле две депеше. Првом депешом јављао му војни министар, да је његова светлост уважила његову молбу за разрешење од корпусног команданта и упутила га на његово пређашње место у државном савету, а другом, министар унутрашњих дела позива га, као кнежевог посланика, на скупштину у Крагујевац.

15-ог текућег Ранко се врати у Шабац; преда дужност корпусног команданта најстаријем официру, и сутра дан отпутује за Крагујевац.

Скупштина је отворена 19. Јуна а закључена 24. Јула. Тога дана кнез распусти скупштину и врати се у Београд.

За сво време свог бављења у Крагујевцу, Ранко је трпео, и у два — три маха лежао у постељи од ревматичних напада. Према тако трпећем здрављу, и према честим лекарским саветима, да болест незанемарује, већ да похита да употреби топла сумпорна купатила, он затражи неку недељу осуства, за употребу мехадијски купатила, обећавајући вратити се на први позив на своју службу. Одлазак за границу није му се могао одобрити за то, што су Руси већ у велико ратовали на Балкану, па се сваког часа очекивало да и Србија с нова уђе у рат с Турском, а одобри му се шестонедељно осуство од службе, ради одмора.

8. Августа пође у Буковик — на киселу воду — ради одмора и ради употребе воде. Но 25. истог на позив војног министра врати се у Београд.

Руси су се тукли око Плевне; било је време да и Србија, као њена сајузница ступи у акцију. 30. Августа кнез позове Ранка и каже му, да жели опет њему поверити дринску команду. По томе, 23. Септембра, Ранко поново остави Београд и своју кућу, где и за оно кратко време свог бављења, притиснут радом по војним и ратним предметима и бригом општих прилика, није могао бити спокојан и одморити се на домаћој нези, која би му окрепила здравље, порушено дуготрајним бригама и теретима ратним.

Како у Шапцу прими дужност корпусног команданта од пуковника Узун-Мирковића, који је дужност привремено заступао, одмах обнови везе у Босни ради заграничних извешћа. Радећи неуморно, овог је пута успео да за општу ствар задобије и неке од знатнијих Турака преко Дрине, који су били познати као човечни и благи према православнима у Босни, али и тако опрезни и смотрени, да су били уважени и код најзанешенијих Потурица.

После тронедељног рада у своме штабу, обилазио је целу дринску линију; прегледао и наредио утврђење положаја, радове окружних команада, наређујући свуда што бржу и бољу спрему свога корпуса за повторни рат Србије са Турском.

Рат са Турском, у главном водила је овога пута Русија, за ослобођење Бугарске и у опште балканских народа, у савезу православних кнежевина: Србије, Црне Горе и Румуније. Према томе, операције српске војске имале су ићи на сусрет операцијама руске и црногорске војске — југоисточно. Тако се имала поделити и удесити и сва убојна снага Србије, која овога пута добије поделу на четири корпусне команде: *Дринска*, *Јаворска*, *Шумандинска* и *Моравска*, са корпусним командантима: генералом Ранком Алимпићем, пуковником Тихомиљом Николићем, генералом Костом Протићем, и пуковником Милојком Лешјанином.

Овим новим распоредом, дринска команда отпусти окр. ужички, и опет остане на својој првој граничној линији, према Босни.

Према вечитим аспирацијама Аустрије на Босну, из политичких узрока, војска дринског кора у другом српско-турском рату, морала је примити задаћу ненаступања преко Дрине, па се држати само строге дефанзиве према Босни.

На место *Дневника* првог ратовања дринске војске, основан је „*Оперативни Дневник Дринскога Кора*" у ком се обележава рад корпусне команде и дјеиство трупа у активној дефанзиви на своме земљишту према Босни, као и наспрамстојећа снага и дјеиствовање трупа свога непријатеља, што ће се од части и овде видети:

Оперативни Дневник у почетку говори о непријатељској снази, која се почетком Новембра месеца налазила у Бјељини, Зворнику, Сребрњици и Тузли, као посаде према српској граници на Дрини; срачуњава њен број укупно, који је у то доба износио на 8—9000 бораца разноврсних — редовних и нередовних трупа, све подједнако наоружаних острагушама; износи знатну артилерију у круповим топовима; именује команданте турских трупа, и говори о спреми дринског кора, почињући од 13. Новембра 1877. године:

„Министар војни депешом од 10. ов. мес. повер: Ђ№ 124, а по заповести његове светлости књаза, врховног заповедника српске војске, нарећује мобилизацију и концентрацију трупа овога кора." и т. д. Следују наредбе врховног заповедника, према чему командант кора нарећује: 17-ог. тек. скуп трупа на зборна места: Шабац, Лешница. Богатић, Ваљево, Лозници, Крупањ, Влашке Њиве и Љубовија, а да се сабране трупе на истим местима и мобилишу 18. и 19. ис. месеца. Пре овога, по наредби врховне команде мобилисана је ваљевска активна (I кл.) бригада и упућена у Ивањицу, на расположење команданта јаворског кора.

14. Нов. *Оперативни Дневник* говори: о *поверљивом плану* № 534 *за одбрано-дјеиство кора у предстојећем рату Србије са Турском*, што је командант поднео министру војном на увиђај и одобрење. У томе плану изложио је командант опширно своје мишљење за офанзив — дефанзиву с тим, да освоји земљиште Малог Зворника и да се од части концентрише у Бујуклића ади, па тиме да се утврди и непријатељу прети офанзивом на Босну. Мост који је за ту цељ нуждан код Бујуклића аде, тражио је од министра војног. Овај се план завршује:

„Цељ, коју дефанзивом дринског кора треба постићи, двојака је:

а, Да се на мало-зворничком земљишту турском утврђени положај отме и непријатељ претера сасвим преко Дрине. Тим би се добило, да нас од непријатеља раздваја — не сува међа као сад, него халовита Дрина, која је braниоцу знатан заклон а нападачу препона.

б, Да се на Бујуклића ади — на левој страни Дрине — утврдимо, и нама тим отворену Босну држимо за сваки случај. Ово је и с тога добро, што би тамо непријатељску силу на себе привукли и у шаху држали, те неби помишљао на прелаз у Србију на другом ком месту, а отклонили би страх од наше границе, па би ова спокојна била.

2, Из преднаведеног следује: да дефанзива наша мора бити активна, а не пасивна, јер више импонира непријатељу и држи га у страху, а и трупе наше храбри и уздиже у моралу.

„Кад напад на мало-зворнички положај наредим, ја ћу бити тамо. Буде ли среће, те Турке претерамо преко Дрине, ондах ће се размештај војске у неколико променити према потреби и околностима те да се трупе боље склоне од хладноће и времена, а да сигурност границе не трпи."

17. Нов. *Оперативни Дневник* пошто је говорио и о нередовним трупама турским, које су се нагло прикупљале из целе Босне у Зворнику и Бјељини, вели: „Министар војни депешом повр. Ђ.№ 139 јавља, да његова светлост одобрава план одбране овога кора, који је командант кора поднео." [1])

(Следују наредбе врховне команде у распореду војске).

20. Нов. после описа распореда трупа, износи о подели одбране дринске линије у два крила, и то: десно крило, које је обухватало терен од ушћа Дрине до аде Циганлије — између Лешнице и Лознице, и лево, од Циганлије па на границу подринско-ужичког округа на Дрини. „За команданта десног крила — вели — поставио је командант кора пуковника Узун-Мирковића (штаб у Богатићу) а за команданта левог крила, потпуковника Ђурчића, (штаб у Крупњу.") Говори о намери команданта кора да утврди Бујуклића аду у смислу мостовог опкопа и за већу трупу, чега је

[1]) Оригинал овог плана у Ранковом рукопису, у целини својој, находи се у Ранковој архиви.

ради послао мајора Луковића на аду, да тај рад изврши, са датим му на расположење I-вим мачванским резервним батаљоном, са једном четом активне пешачке трупе и једном четом пионера. «Но—вели—23 тек. мајор Луковић јавља из аде Бујуклића, да није могуће утврдити ову аду у смислу мостовог опкопа, као што је била намера, због што нема довољно срестава за превоз трупа у аду, (није добивен тражени мост) и због што би овај рад у ово доба у ади био скоро немогућ. Међутим, министар војни са повер. Ђ№ 327 одобрава: да се земљиште мало-зворничко освоји кад акција отпочне, а Бујуклића ада да се напусти, пошто нема цељи да се брани, кад се ненамерава наступати у Босну. Према овом наређењу, командант кора наредио је, да се Бујуклића аде неутврђује, него да се код ове десна обала Дрине утврди.

„Командант левог крила јавља, да су Турци удвојили посаду њихову по утврђењима око Малог Зворника, а да је и он због тога упутио на Влашке Њиве и азбуковачки акт. батаљон из Крупња."

23. Нов вели: «Врховна команда наређује, да се због политичких узрока нигде на граници овога кора, ненапада *па ни на Влашким Њивама.*" 24-ог. Врховна команда са повер. О№. 2, јавља да акција отпочети трећег Декембра и у исто време оставља команданту кора потпуну слободу распореда и рада с' тим, да се држи дефанзиве и *нигде да не напада.*

„Командант кора издао је диспозицију, да се 29-ог ов. мес. трупе овог кора овако распореде: (следује распоред трупа).

„По овом распореду, трупе које остају у Шапцу и IV батерија у Ваљеву образује главну резерву за кретање под командом команданта кора, а остале трупе остављају се на расположење команданата крила. Тако исто стављене су им на расположење и све пионирске чете у њиховом рејону за утврђење границе и уређење станова.

26. Нов: „Врховна команда јавља да је као поуздано извештена из Цариграда, да, у след лажног извештаја, да су наша 4 батаљона прешла границу код Јавора, Турска намерава напасти Србију са свих страна, с тога наређује опрезу. Према овоме и командант кора наредио је свима посадама на граници најозбиљнију опрезу.

00071435

„Позвати су на скуп и остали резервни батаљони и коњица окр. шабачког и ваљевског тако, да 30. ов. мес. буду на месту.“ (следује распоред и примицање трупа ближе дринске обале.)

1. Декембра Оперативни Дневник говори: о прикупљању турске војске у Зворнику и у Бјељини, које је бројно стање према извештајима могло бити у Бјељини 10—11,000 а у Зворнику 6,000 међу којима 4 батаљона низама, 1 батаљон редифе, остало башибозук, и у очи тога дана дошао је у Бјељину један ескадрон редовне коњице те да поткрепи нередовну — беговску коњицу — што је тамо било. Према Љубовији има — вели — око 2,600—3,000 разних бораца, редовних и нередовних. Артилерију броји: 24 крупова топа, осим старих по градовима. Пешадија је сва наоружана острагушама, а извештаји јављају да ће Турци на томе крају предузети офанзиву. Командант кора наредио је да се напусти Бујуклића ада, што је и извршено истог дана. Врховна команда је јавила да ће тога дана изаћи кнежева прокламација за рат и да ће се 2-ог ис. мес. дати Порти оглас рата.

Од 2—28. Декем. пратећи дневне догађаје и рад дринског кора, *Оперативни Дневник*, дан по дан говори: „Врховна команда јавља, да је изашла кнежева прокламација за рат са Турском. Турци заузимљу Бујуклића аду и опалили су на једног нашег буљукбашу.

«Корпусни штаб пренет је из Шапца у Лешницу. Командант посаде на Влашким Њивама јавља, да Турци изазивљу наше сељаке и говоре им, да беже с границе, јер ће — вели — нападати; јавља за умножење војске у Зворнику.

«Покрет за извршење нареđеног размештаја трупа још траје. Командант кора желећи да има јачу главну резерву у рукама, наредио је овај распоред трупа у округу шабачком: (следује распоред трупа ближе дринске обале).

«На Вл. Њивама заробиле су наше патроле пет Турака.

„Концентрација трупа овога кора и размештај њихов по кантонманима извршен је.

„Један извештач јавља, да су Турци наумни да нападну Србију с босанске стране и то: од Зворника. Овај извештач јавља о турској сили у Босни ово: (следује побројавање редовних и нередовних трупа, а именује коман-

данте: Кајмакама, Шимши-бега, Фазли-пашу и Мустај-пашу, сва тројица на доњој Дрини.

«Заробљени на Вл. Њивама Турци кажу, да се зворнички командант зове Исмет-паша.

«Извештачи јављају, да се Турци на Дрини умножавају нередовним трупама и беговском коњицом.

«Врховна команда са О№ 222. пита команданта кора, би ли могао што од својих трупа одвојити за јаворски кор, да и овај може прећи у офанзиву.

«Дознаје се да Турци спремају прелаз код Раче. На Бујуклића ади виде се оделења Турака. Спрам липничке механе Турци се утврђују; по извешћама данашњим изгледа као да Турци заиста спремају прелаз. Зато је командант кора наредио општу опрезу трупа на предстражама.

«Данас Турци нису на десном крилу показивали нападну намеру, но на левом крилу код Зворника демонстровали су крећући трупе напред, као да хоће напасти на наше положаје око М. Зворника, а нарочито код радаљске карауле где су и опалили 20 пушчаних метака. Чим се овај покрет турских трупа опазио, командант левог крила са резервом кренуо се за на Вл. Њиве, где је и стигао у 5 сати по подне. Да би ипак у Крупњу било резерве за сваки случај, командант кора наредио је, да тамо одма оде из *Завлаке* ваљевски резервни батаљон и да се стави на расположење команданта левог крила.

«Извештачи непрестано јављају да се Турци све више концентришу на Дрини од Зворника до Раче. Пошто се видело да се Турци све већма концентришу на доњој Дрини, то је наређено да се овамо примакне резерва која је била у Завлаци, и то: (следује распоред трупа).

«Командант кора известио је врховну команду на њено питање О№. 222, да неби било разложно умањити снагу дринског кора, пошто су Турци концентрисали војску од 17.000 бораца и може сваког часа прећи у офанзиву.

«Извештачи јављају да је међу Турцима у Бјељини јако незадовољство и захтевају: или да ударају на Србију, или да се врате својим кућама. Бег Талировић купио је неколико понтона и сместио у једној отоци дринској према Самуровића ади; мисли да са башибозуком пређе у Србију. Извештачи јављају и то: да су дознали да ће Турци на сваки начин о Божићу покушати прелаз. Према овоме

следовао је опет покрет трупа, ојачање линије на доњој Дрини, прикупљање главне резерве к Лешници.

«Табор турски који је прекјуче отпутовао у Сребрницу, данас се вратио у Зворник, и то у вече. Изгледа, као да хоће да привуку пажњу овог кора на Сребрницу. Сви извештачи јављају, да су Турци наумили у очи Божића или о Божићу да покушају прећи Дрину и то: код Бјељине и Шепка, а у исто време да ће и код Зворника напасти.

«Командант кора наредио је свима трупама најозбиљнију опрезу и учинио је измену у распореду трупа, по којој 23-ог ов. мес. треба да буде IV. пољска батерија у Дубљу, мачвански ескадрон у Богатићу, а подрински полуескадрон у Лозници ради ојачања посаде овог места.

«Начелник шабач. јавља да је дознао, да ће Турци ове ноћи покушати прелаз на Дрини и обраћа пажњу команданта на Зворник, Бујуклића аду и *Бука* аду. Командант кора наредио је да се сутра у 7 часова у јутру концентрише главна резерва и то: (следује распоред трупа и места концентрисања).

«Један извештач јавља, да су Турци добили заповест из Цариграда, да ових дана покушају прелаз на Дрини. На целој бојној линији није се ништа важно догодило, но сви су знаци да ће Турци ових дана нападати.

«Трупе, које су се јутрос из главне резерве концентрисале, упућене су око подне у њихове кантонмане, с тим да се и сутра опет овако као и данас у 7 сати у јутру концентришу.

«На Влаш. Њивама ухваћен је један Турчин, кога је паша зворнички послао преко границе да протури у Србију неке бунтовне прокламације великог везира.

«Трупе из главне резерве концентрисале су се и јутрос као и јуче у 7 сати. Око 7 сати јутрос чула се пуцњава пушака на Дрини, због чега је одмах наређена узбуна; но изаслане коњичке патроле и рапорт са предстража јавише, да нема ништа подозриво, за то су концентрисане трупе у подне враћене у њихове кантонмане.

«У Бјељини по тајину има 17.000 војника, по највише башибозука, који су доста размештани поред Дрине, а у Зворнику има 5.000 понајвише редифа. Хтели су — веле — пред Божић прелазити, па немају превозних срестава за превоз преко Дрине.

00071435

«Командант посаде на Вл. Њивама јавља, да су тамо наше страже заробиле једног турског јузбашу са зворничким мустафиром (кметом) једним чаушом, једним башчаушем, једним онбашом и једним нефиром. Они су рекогносцирали, а изговарају се да су хтели парламентирати са командантом посаде о извору, који су наше страже заузеле. Пошто су ухваћени без икаквих парламентарних знакова, наређено је да се пошљу овамо као заробљеници.«

1. Јануара 1878. год. Оперативни Дневник наставља: «Заробљеници, који су на Вл. Њивама ухваћени, веле, да су у очи Божића или на Божић хтели Турци покушати прелаз код радаљске карауле, но валија босански заповедио је да се не прелази. Ово исто потврђује и један извештач. Командант кора наредио је, да се око Зворника најстрожије мотри на лађе турске и да им се неда никуд уз или низ Дрину кренути.

2. и 3. истог месеца занима се распоредом трупа са променама изазваним љутом зимом и тешким саобраћајем на линији граничној; са повлачењем у главну резерву предстражних батаљона заморених, и заменом других одморних из главне резерве; са обучавањем војске у главној резерви, са наредбама команданта кора за спрему III. кл. народне војске за случај потребе да и она може бити употребљена, и т. п. Даље говорећи о извешћама из Босне, вели: «Један извештач јавља, да су турске трупе на Дрини добиле заповест, да не ударају пре на Србију, докле им не дође валија босански, који ће им донети заповест за даљи рад. Овај извештач јавља, да турске војске има на Дрини око 30.000, међу којима да су 4—5.000 редифа, а остало је све мустафаз и башибозук.»

Од 4—9. Јануара говорећи: како је командант кора наредио да се нека места на Дрини и у најближој позадности ове, јаче утврде, а и Бадовинци да се јаче утврде по пројекту известне комисије за утврђења, *Оперативни Дневник* продужава о извешћајима: да Турци не намеравају више нападати, само један табор Арнаута — башибозука од 600 људи непрестано наваљује да пређе границу, ради пљачке, но власти му не даду. Командант је наредио опрезу на предстражама.

15. Јан. „Турци су јутрос из својих позиција око М. Зворника опет отворили пушчану ватру, но осим тога

нису ништа више предузимали, може бити због што је нападао врло велики снег.

16. Јан. «Командант кора наредио је, да, кад се путови од снега отворе, командант левог крила са својом резервом врати се у Крупањ.«

21. истог говори опет о извешћајима из Босне о ојачању турске снаге на Дрини, о оправљању лађа и чамаца турских у Зворнику, о грађењу понтона на Дрини код Шепка и т. д,

22. Јануара вели: «Врховна команда са О№ 1.040 јавља, да су 19. ов. мес. у Једрену турски опуномоћеници потписали руске услове мира, у којима су и интереси Србије заступљени, и на основу којих ће се уговарати мир. Према овоме наређује, да се непријатељства одмах обуставе, и ради овога, као и ради постављања демаркационе линије ступи у преговоре са командантима турских трупа на Дрини. Ова је наредба одмах саопштена командантима трупа и наређено им је, да се непријатељства одмах обуставе. Ради споразума о томе са турским командантима, командант кора писао је овима у Зворник и у Бјељину.»

23. Јан. „Командант турске босанске војске, Ферик-Вели-паша из Зворника јавља, да је и он примио налог о примирју и да је издао налог његовим командатима од Вишеграда до Раче, да се непријатељства обуставе. На ово му је командант кора одговорио, да је и он таке налоге издао својим командантима на Дрини, и умолио га, да одреди официре, који ће са нашим официрима код М. Зворника и Бујуклића аде одредити демаркациону линију, а на осталој граници да је Дрина демаркациона линија.

«Пошто је сада извршено споразумлење о примирју са турским командантом, командант кора наредио је да остане: (следује распоред на ком месту колико војске да остане.)

„Све остале трупе народне војске да се распусте кућама са њихових батаљоних, ескадроних и батеријских зборних места, куда претходно да одмаршира]у. Штабови бригада да се преместе на њихова окружна зборна места. Од осталих пак пољских батерија III-ћа да оде у Шабац, а IV-та у Ваљево.

«Трупе народне војске овога кора према данашњој наредби распустиће се кућама оставивши нека оделења на граници за предстраже.

«Пошто су са овим престале сваке операције трупа дринског кора, у овоме рату, то се и овај *Дневник* с овим завршује.» —

Војска дринског кора овако је завршила своје дјеиствовање према Босни у другом српско-турском рату за ослобођење и независност, и командант њен, распуштајући је својим кућама, опрости се са трупама, па се 26. Јануара врати са својим штабом у Шабац.

У време своје спреме за мобилизацију, дринска војска ни овога пута није имала свог шефа генерал-штаба. По распореду за други рат, потпуковник Анђелковић отишао је за шефа генерал-штаба шумадинског кора, а и мајор Вранешевић и капетан Стокић, генерал-штабни официри, који су били помоћници шефа генерал-штаба дринске војске, упућени су у друге корове; у штабу дринског кора свршавао је послове шефа генерал-штаба сам командант кора с капетаном Јованом Атанацковићем, генерал-штабним официром, такође помоћником шефа генерал-штаба дринског кора. Најзад, пуковник Илија Чолак-Антић дошао је за шефа генерал-штаба дринског кора, кад се корпусни штаб кретао из Шапца за Лешницу.

Истина, у другом рату на Дрини није било оних крвавих бораба као што их у првоме беше, али су дринској војсци са тим дани теже протицали. Зима прељута, какве се од много година није запамтило, изнуравала је снагу војника. Снегови са врх човечијег боја, отежавали су саобраћај у сваком правцу. Нарочито је на горњу Дрину приступ био одвећ тежак, и морало се слати по читави батаљони с' лопатама и ашовима да прокопавају снег и отварају саобраћај за горњу Дрину, за пренос хране и потреба посадама. При такој зими, дринска војска проводећи своје дане на обали валовите реке, и дан-ноћ мотрећи на леву обалу, на сваки покрет непријатеља и на сваки шум Дрининих таласа пазећи, те да Турци не изненаде својим упадом у Србију, и ради паљевине и пљачке, прозебла је и промрзавала. Јер је војска дринског кора и овог пута са одећом врло лоше снабдена била, те јој је и с тога дефанзивно дјеиствовање било отежано.

Све ово познавајући, командант дринске војске и сам је веома трпео. А овог пута, као и у првом рату, он је трпео и у трупним официрима највећу оскудицу. По записима *Оперативног Дневника*, као и по записима команданта кора, види се, да је било батаљона, где је био само један, а где баш ни једног јединог официра, који би, по свом задатку, уз обучавање трупе, чврснуо је у дисциплини, уздизао дух војнички и одушевљавао војнике на издржљивост ратних терета. Ову оскудицу код оближњих трупа, командант кора надокнађавао је сам собом. Излазећи на вежбања трупа главне резерве, ободравао је војнике на издржљивост свих терета ради безбедности своје домовине. Тако је с њима делио све терете војничке, с њима стражарио на обали valовите Дрине, и са̂м све већма прозебајући — промрзавајући и све се више сатирући и рушећи у здрављу своме.

О божићним данима, кад су трупе главне резерве под оружјем освитале ближе обале дринске, командант кора дочекивао их је на месту концентрације, а како је већ из раније био пун назебне трпње, ту се све оснажи с нова, тако, да му је цела лева страна тела на свагда пропала. 24 Декембра тек. год. у прњаворском пољу код својих трупа, Ранко опази утрнуће леве ноге; око подне, при одјахивању коња, немогне се више ни ослонити на исту ногу. У Лешницу се врати на саоницама; мајор др. Недок, шеф санитета дринског кора, морадне му расећи чизму, да ослободи ногу, која тек тада букне као квасац, — зацрвени и затврдне с наступом ревматичних грозница и болова у целој левој страни тела; — од стопале па до на врх главе развију се страшна севања, а лево му се ухо затвори зујањем. После толико дана, опет се опорави; све је попустило, али је лево ухо остало као заптивено и непрестано зујећи, а лева се нога одржи хладна, утрнута и отечена, — за 7 сантиметара дебља од десне ноге. [1]

Са таким стањем здравља Ранко је вршио своју тешку заповедничку задаћу на Дрини све до 19. Јануара 1878.

---

[1]) Ова је нога имала своју пaћеничку историју: 1839. г. кад је Ранко био на школским феријама у своме селу, један друг, из несташлука неотично га рани; куршум му пројури кроз лист леве ноге, од чега је дуго боловао и остао вечити знак ране, 1849 г. у Прајској, на маневру, падне коњ под њим и сломи му леву ногу,

год. — до потписа услова мира у Једрени, а тако се вратио у Шабац, на даље вршење своје војничке и политичке задаће према Босни. А, као што се у његовим записима види, сада више политичке него и војничке; јер је сада ова заузимала највећи део брига његових, и тим више, што, осем врло малог броја патриота — Срба Босанаца, нико није ни могао да га потпомаже у истој.

Аустрија је положила Србији уставу за војничко делање на Дрини, и Србија, с болом у души зауставила се својим оружјем на Дрини, пред тешким аспирацијама своје грабљиве и моћне сусетке, па још и најсмотреније избегавала сваки могући сукоб са зараћеним непријатељем. Тим Аустрија, ослободивши сама себи руке, радила је на Дрини противу Србије у најпространијем смислу и на све начине протурала своје замке за постигнуће својих жеља у Босни. Све то имајући пред својим очима, и научена тиме, Србија није могла дотле везати себи руке на Дрини, да коначно напусти судбину српског народа преко Дрине, који, неослободив се ропских ланаца у Турчина, сада је гледао, како му Аустрија отвара гроб, где да га са Турчином заједно закопа. Ово је најзад и Турчин у Босни појмио, па у последњем часу тражио да се спасе од гроба и са својим робом заједно. Тражио је да га спасе Србија; — да помогне спасењу његовом.

Ранко је провео већи део свога живота у штудирању стања и положаја заробљених српских земаља — Босне и Херцеговине, а тражио и добијао прилике упознати по имену, по карактеру и по човечанском осећању велики број њихних обитатеља, — првака, како православне тако Мухамедове вере, које он скупа називаше: *двоверни синови исте мајке.* Прибављао и имао у својим записима имена свих бегова и спахија у Босни и Херцеговини. Са некима се лично знао па и одржавао везе познанства; нарочито са онима, о којима је знао да су човечни у посту-

те је и ту боловао више од 2 месеца. 1854 г. у Августу, на путу с' питомцима академије, на сред Јагодине падне коњ под њим; повреди му исту ногу, а сâм се разбије, те после неколико дана у Ћуприји цркне. 1862. г. о бомбардању, удар сабље раздроби му палац на левој нози. 1867 г. опет, при скакању у градски ров, угане исту ногу. Све ове повреде Ранко је осећао при свакој промени времена, али, како му је тада на Дрини и промрзла, отекла, утрнула и охладнела, никад се више није повратила у своје нормално стање, а честим побољевањем погоршавала и мучила га до краја живота његова.

00071435

пању према православном народу, старао се да се очувају успомене добрих познаника.

Почетком другог рата, босански бегови, прибирајући се Бјељини, да, као беговска коњица са својим људима војују противу Србије, или боље, да се од Србије бране а да и помоћи њене траже за борбу и одбрану од смерова Аустрије на њихов завичај, пролазили су кроз Јању и свраћали мудиру, *Сали-бегу Соколовићу*, (рођак познатог Азиз-паше Соколовића) с којим су се Срби Јањарци хвалили као човечним и добрим према раји, но затвореним и обазривим према фанатичним Турцима. Дознав од овога, да је и овога пута Ранко командант српске војске на Дрини, неки од бегова, Ранкових зналаца, замоле Сали-бега, да пошље преко Дрине кога од својих поузданих Срба, да овоме понесе поздраве њихове, који су се састојали у овоме: Како они, долазећи на Дрину, нису ради да се са Србима поново крваве, но, у исто време, како су они, — бегови и спахије босанске, тврдо одлучили: сви до последњег изгинути на Дрини, а недопустити да их он, као непријатељ још једном у Босни походи. Дали су му на знање и то: Како су они тврдо одредили, да, чим опазе његову спрему за прелазак Дрине, и они ће са својом коњицом, без ћуприја препловити Дрину и у Мачву ући, па ко коме већи квар учини; јер и онако — вели — они у Босни само црне дане пред собом гледају.

Оваким поздравима одмах с почетка Декембра месеца, командант дринске војске обрадује се. Сам са своје стране налазећи великог интереса у томе, одмах је похитао својим отпоздравом беговима на сусрет. Босанска Рача била је отворена према аустријској Рачи, и Аустрија, под видом пријатељства према Турцима, лиферујући им све потребе за Бјељину, привлачила је знатније бегове у аустријску Рачу, где сад и командант дринске војске оправи свога повереника — Јована Шкорића, бјељинског трговца, који је, као познати патриота, од првога рата у Србији живео, давши му задатак, да тамо удеси виђење са беговима, који су посредством мудира Соколовића послали њему своје поздраве, и да им испоручи његове, — као личног пријатеља, поздраве и поштовања, са овим речима: Како он, примивши поверљивим путем њихова поздравља, хита да им се захвали на њиховом лијепом сећању на њега, прије,

00071435

него би ма с које стране на Дрини топ загрмео, а то, да им изјави: како њега дубоко у срцу боле помишљајући на жалосне прилике, где данас — сутра, мора ће да гледа проливање потоцима крви људске, па вели: *Како је то жалостно, да они, на обе стране Дрине, некад славан народ, једне крви, једног језика, једних обичаја, браћа, — синови једне мајке, подељени вером, постали су крвници једни другима; кољу се и тамане као дивљаци. Тим опустошавају свој лијепи завичај; тим отварају места да се међу њих увлаче племена туђинска: Азијати, Маџари и Немци, с којима се ни једни ни други никад не могу разумети нити сродити, ни по језику ни по обичајима народним. Ово је — вели — у данашња просвећена времена стоструко грехота и срамота, као да они, на обе стране око Дрине, неби могли имати толико памети, да се управљају као разумни народи, бољи и гори од њих, па да се на обе стране договоре и сложе, и заједнички да отклањају туђинце од свог красног завичаја, а они, доморотци, обе вере, чисте и Богу приступне, верујући једнога Бога, под његовим окриљем, као добри људи, подједнако синови и ђеца његова, да лијепо живе у једној управној и завичајној заједници, недозвољавајући туђинцу да се удомаћава међу њих.*»

Сво поздравље босанским беговима — званцима и достовима својим, у овај мах командант дринске војске сводио је на то: како би се они на обе стране Дрине оканули непријатељства и проливања крви, што иде само у корист трећег — њиног заједничког непријатеља, већ да се босански бегови у Бјељини сакупљени размисле и међ собом посаветује о томе: *Ако султаново господарство, у борби са Русима и сајузницима посрне, као што су — вели — све прилике да ће и због политичких прилика у Босни и у Херцеговини посрнути — да ли неби било боље за ове земље и за њих саме, да тада дођу у заједницу са Србима, или би они, као прваци волели: изгубивши свог правног господара, да постану — земља и они — грабеж туђинца, који, већ сад, окупирајући их батаљонима својих фратрова, снабдевених свим могућим примамљивим средствима, спрема за овима да пусти на њих батаљоне своје оружане силе и да их притисне својом тешком системом државном.*» и т. п.

00071435

Кад је послао Шкорића у аустријску Рачу на састанак с босанским беговима, командант му препоручи: да им с поздрављем његовим изјави све горње, али, у исто време и да их увери, да им он не шаље такве поздраве као командант армије, него као њихов зналац и лични пријатељ из ранијих доба. А, ако се они укажу вољни с њим говорити о томе као с командантом непријатељске војске, они нека одаберу своје поверенике, који би могли са његовим повереником преговарати даље. Тога истога дана отпусти једног старца Турчина, од оне петорице, што су први на Вл. Њивама заробљени; обдари га лепо и пошље преко Бјељине својој кући у Босну.

Босански бегови, и сами схаваjући тешке прилике на Балканском полуострву, већ са сваке су их стране гледали као црне и последње дане за султаново господарство, нарочито у њиној домовини, — Босни и Херцеговини, радо дочекају Шкорића у Рачи аустријској, па као са својим земљаком и саграђанином отворено уђу у разговор. Жалили су му се на мутње Аустрије и њених агената по Босни, па му кажу: *како су добили од Аустрије понуду, да ступе у њену заједницу*, и како су се они — бегови и спахије договорили, шта да чине, ако се у Босни и Херцеговини не узмогне одржати господарство султаново. Они су — вели — сви, сем једног малог броја, за то: *да ове земље дођу под господарство кнеза Србије, а нипошто под Ћесарију.* Кажу му, како су они, на томе свом договору закључили, и да ће у горенаведеном случају добровољно уступити једну трећину својих земаља, а две трећине да остану у њиној својини, или, ако би држава хтела да и то њима исплати, па да све сама подели народу, како она за добро нађе. За њихов добровољни пристанак под господарство Србије, бегови и спахије — вели — тражиће: *да им Србија гарантује слободу вероисповеди и поданичку једнакост Срба и Турака.*

Босански бегови на овом састанку, замоле Шкорића да он, — саграђанин њихов у Србији се находећи, оде команданту српске војске на Дрини, и да му понесе њихове поздраве, а да га у име њих умоли, да он поднесе своме Господару њихову горњу изјаву на увиђај, рекавши:

„И ми сви, први бегови и спахије босанске, неби смо ради били да се опет тучемо и крвавимо, с вама Србима, јер зло и ваше и наше може само Шваби добра донијети, и с тога смо се ми савјетовали и договорили: да са своје стране све учинимо, те у случају пада султановог господарства у нашој земљи, да се сложимо са Србима, јер ми никако недамо Шваби у наш доволет, а недамо богме ни Србима да нам они отму наша добра на силу, већ прво да се договоримо и утвроимо, па да се састанемо у једну државну заједницу и са једнаким правама пред законима земаљским. Ти Шкорићу доћићеш трећи-четврти дан по Божићу опет овђе у Рачу на састанак, ђе ће те дочекати Ибрахим-бег Али-пашић, (Видајић) Мухамед-бег Градашчевић и Абдула-бег Сали-беговић, да приме одговор што ћеш им га ти од Србије донијети, па ће тунака и они теби казати шта смо се ми још договорили, а с тобом ће се разговорити и за даље."

Како прими оваке поруке од босанских бегова, командант дринске војске поверљивом депешом извести о истом свога Господара — врховног команданта у Алексинцу и Ристића, министра спољних послова у Београду, тражећи упусва. По добивеном овлашћењу он је после водио даље преговоре и споразуме с босанским беговима у интересу народа обе вере у Босни и Херцеговини.

У духу овоме, одмах око половине Декембра месеца, командант дринске војске отпочео је развијати своје делање на Дрини и преко Дрине, преко својих повереника у разношењу мисли слоге и јединства међу разноверне обитатеље Босне и Херцеговине, и успео је код босанских бегова, те су сад и они сами потпомагали мисао сјединења Срба и Турака у овим српским земљама. Шкорић, као главни посредник споразума у овоме између команданта српске војске с једне и босанско-херцеговачких бегова с друге стране, одлазио је на аустријско земљиште на одређена места на састанак с овима, и пошто је у свему споразум постигнут, бегови и спахије босанско-херцговачке, известе преко Шкорића команданта српске-дринске војске о свом међусобном закључку овако: *«Чим Нови Пазар и Сјеница падну у руке српске војске и на тај начин Босна остане осечена од турске царевине, да се њихови повереници*

са повереницима српске владе састану у Вуковару на договор и закључење; да се Босна прогласи присаједињена Србији.“ [1])

На челу босанских бегова, што су били за сједињење са Србијом стојао је познати стари Хаџи Али-паша у Сарајеву; а онај мањи број турске аристократије у Босни, што је нагибала политици Аустрије, имао је за свог вођа Рустен-бега Ченгића, који је у ово доба одлазио у Пешту и у Ђаково епископу Штрос-мајеру, те тамо примао инштрукције и средства за рад са шокичким фратрима у правцу аустријских интереса.

Аустрија је добро познавала симпатије народа обе вере као и већине бегова према својим тежњама на Босну, с тога је улагала сву своју вештину тамо редећи за постигнуће истих, а уз то је и ужасно страховала, да и Србија неби на исти начин на Дрини предузимала што, па је одмах с почетка другог рата учинила српској влади јаке опомене у томе. Гроф Андраши чинио је протесте српском заступнику у Бечу, а кнез Вреде, аустријски посланик у Београду то исто министру спољних послова, наводећи: *Како аустријска политика није могла бити потпуно спокојна српским држањем на Дрини.* Навођено је као онеспокојавајуће за аустријску политику чак и то, што је командант дринског кора имао код себе Мићу Љубибратића, познатог војводу усташког у Херцеговини, ког је Аустрија уловила и као српског поданика у тамницама својим држала све до закљученог мира између Србије и Турске. Због примета за Љубибратића у Бечу и у Београду чињених, командант дринске војске у својим записима вели: „17. Декембра одох у Лозницу, те испрати Љубибратића на Јавор.“

У правцу својих упустава, командант дринске војске је радио са Србима патриотама и у споразу са беговима босанско-херцеговачким у заједничким интересима народа обе вере у тим земљама. Из овога рада истицале су оне познате преставке и молбенице народа и њихових првака — Срба и Турака, на европске велесиле: *Да Босна дође*

---

[1]) У ово су доба босански бегови шиљали команданту српске војске на Дрини врло мирољубиве изјаве, и овако говорећи: «Да је срећом *Михаило* жив, ни лане се ми неби пуштали у бој са Србијом, нити би сад уговоре правили. Његова ријеч нама би била доста, па да без бриге пређемо под Србију; знали би да би нам било добро. А овај вам је кнез млад; још неопробан, па богме није нам ласно. Морамо добро утврдити, те да се после не изметне кајање.”

под Србију или; ако се ма из којих узрока то неби могло; ондах, да јој се даду атономна права. [1]) Из овог је рада истицало и то, што Турци нису извршили напад на Србију са стране Босне, као што је било закључено да се о Божићу учини. А она Турадија пуста, међ којима је било много Мађара, која је била готова под водством бега Талировића да у Србију пређе, задржана је влашћу босанских бегова-првака, јер су ови израдили у Сарајеву код босанског валије, те је он послао налоге: *Да се Дрина не прелази, докле он сам не стигне у Бјељину са налозима од султана.*

Овако је радио командант српске војске према Босни све до коначног решења берлинске конференције, да Аустрија уђе у Босну и Херцеговину, да васпостави редовно стање. Но Аустрија, с мачем улазећи у ове лепе земље српске, тешком је муком извршила давножељну своју цељ. Рушећи, палећи, сатирући све на свом путу, немилице је проливала крв босанског народа Мухамедове вере, и бегова и спахија, које је до мало пре најревностније уверавала о својим добрим осећањима. Силом улазећи у Босну, Аустрија је саранила доста својих војника, ипак већином Срба и словенског племена, које је била одредила на жртвеник при заузимању ових земаља српских. Бегови и спахије босанске са својим једноверним очајно су се борили да од своје домовине одбију руке грабљиве сусетке, и много их је у томе изгинуло.

1878. годину Ранко дочека у јакој телесној трпњи, која га је пратила у свим његовим пословима целе те зиме, тако, да је целу леву половину тела осећао стално болну и утрнуту. А главобоља, што у ранијим годинама никад није познавао и назебни кашаљ од две-три зиме обнављан, постану такође као кронична болест код њега. При наступању пролетњих дана, ове трпње све заједно постану врло осетљиве, и само га његова јака воља отимала болестничкој постељи. Лекари наваљиваху, да се не губи време, мислећи да ће обичне лекарске мере донети стварнијег бољитка,

---

[1]) Ове представке и молбенице босанског народа и његових првака Срба и Турака на европске велесиле, находе се у Ранковој архиви у копији.

него да се што пре постара добити потребна времена за употребу минералних купатила.

Боље но ико Ранко је осећао, да неће моћи дуго издржавати терете ратничке службе, те овога пролећа долазећи на неки дан у Београд, опет је молио да се ослободи команде. Но је на то добио одговор: како баш у то доба неби било могуће ни по мишљати да се он удали од босанске границе и од обале дрино-савске, пошто је конгрес берлински био оглашен, и ако заступници великих сила, које су имали решити судбину турског господарства у Европи, и хришћанских народа на Балканском полуострву, нису били још ни отпутовали у Берлин, да изречу васпостављење мира међу зараћеним странама. А и Аустрија, знајући, каква јабука њу чека на берлинском конгресу, постављала се у ратно стање и прикупљала своју војску у погранична места и према Србији (од Земуна до Раче) и дуж Саве према Босни.

Почетком Априла месеца, Ранко је трпео одвише и осећао тешкоће у вршењу дневне службе у своме штабу, а ноћу, у своме стану, проводио је мученичке часове. Ревматична трпња у левој страни све више ојачавана, почне прелазити и на десну страну те ухвати десно раме и руку, са ужасном јачином, која за једну ноћ доносаше по неколико грозница. Лекари навале на њега говорећи: да се више не обзире на важност службе и времена, већ да похита тражити себи помоћи, јер може доћи да више не буде у стању икакве послове вршити, и он се обрати својим рапортом:

„Врховној команди у Нишу.

„Ово је четврта година, како ја — са малим прекидима — службу граничну вршим, а зато време, изложен зими и свакој непогоди времена и добивши отуд јак ревматизам, немадох никад слободна времена толико, да помоћи у илицама дотичним потражим, те с тога сад патим од ревматичних болова, а и од старе моје слабости гушобоље, тако, да сам још пре три недеље изгубио глас, и једва говорити могу да се чује. За ово прилажем под ⁄. сведоџбу лекарску.

„Из ових узрока, молим врховну команду за двомесечно одсуство тако, да могу почетком Јуна отићи у илице ради

00071435

опоравлења мога. Илице су означене у лекарској сведоџби а ја би ближу адресу саопштио, кад у илице одем. Кад нужно буде, готов ћу бити у свако доба вратити се на своје место.

„За време мога одсуства могао би ме заступати у корпусној команди потпуковник Ћурчић.

№ *2296*.
4. Маја 1878. год.
у Шапцу.

Командант дринског корпуса
генерал
Р. Алимпић.“

Међутим, у овим данима буде му врло зло. Реуматизам, назебни кашаљ, гушобоља и главобољни напади, све скупа савлада и обори га у постељу. Најбрижљивија лекарска усталост придиже га после десетину дана. Између лекара корпусне команде, санитетски капетан др. Адам Герман тада му рече: „Г. генерале, као лекар, ја вам саветујем, а дозволте, да вас као ваш поштовалац замолим: оставте теретну службу, бар на известно време и идите те се лечите, јер сте ви тако прозебом оптерећени, да можете једног дана постати целим телом парализани и са мученичком трпњом, па би вам тада било тешко и у илице поћи. Не ослањајте се даље на своју издржљивост, јер сте издржали сувише, и може вас на један мах сва снага издати.“

Надајући се, да ће му молба за осуство бити уважена, Ранко одговори: „Хвала вам! ви — лекари — чините своје, а и ја сам своје учинио. Моја предпостављена власт зна о мојој болести, и надам се, да ће ми се по могућству дати прилике да на време помоћи потражим. Даље неби за сад ништа више могао чинити; јер да дам оставку на команду, — што би ја врло радо учинио, могао би у данашњим прилнкама увредити мога Господара. А ја то нипошто нећу. Сносићу све, докле год узмогнем вршити своју службу, а ако могућност и зато изда, ја ћу у постељу па што Бог да.“

21. Маја генерал Коста Протић, начелник генерал-штаба врховне команде, президијалом разлажући му о узроцима, због којих је постајала наредба, да се никојем официру

не даје одсуство, у опште, па био он здрав или болестан, а ова наредба имајући се одржати према официрима вишим и највишим, тим строжије, у колико је његов положај већег значаја, вели: „Ови узроци докле се неотклоне, спречаваће, да вам се даде одсуство, које сте са вашим рапортом од 4. ов. м. № 2296 тражили.“

Но према приликама у Босни с једне, а према спреми Аустрије према овој, с друге стране, сад би већ било немогуће да се командант удали из своје команде и да му је дато тражено одсуство за лечење. Конгрес се у Берлину састајао, а у исто време и Аустрија распоређивала своју војску на савским обалама према Босни. Из Босне преко Дрине долажаху веома тужни гласови свакојаког значаја. Босански Мухамеданци са две стране раздражени и прекомерно озлојеђени, спремали су се на крвав отпор према Аустријанцима, а говорили, да ће се у исти мах осветити према Србији, као према непријатељу, који је први отпочео рат противу султановог господарства у Европи. На Дрини, — у Малом Зворнику, Сакару и на Бујуклића ади, — на српском земљишту, Турци су се држали још у нередовном стању према Србији, и могли су у последњем часу учинити какве пакости. Међутим, босански бегови тајно су тражили од Србије помоћи. Тражили су бар то, да се из Србије дјеиствује на православне у Босни, те да се и они придруже Турцима у отпору при уласку Аустријанаца у њину домовину. Босански бегови и други богатији Мухамеданци, живећи ближе Дрине, и решени да се на смрт туку противу Аустријанаца, разбирали су код команданта дринске војске: би ли он примио преко Дрине њихову нејач бежећи изпред аустријске војске, да се склоне у Србији, као на земљишту безбедном?

На тражено суделовање Србије у отпору према аустријској војсци при уласку у Босну, беговима је одговорено: Да, пошто су велике силе у своје руке узеле ствар ратујућих страна и судбину српских земаља, рад којих се Србија с Турском заратила, Србија више не може ни посредно утицати на одбрану Босне од туђинаца, а на питање човечности, одговорено је Турцима преко Дрине: да Србија немајући више продужавати непријатељство с турском царевином, готова је у свако доба дати склоништа босанској нејачи Мухммедове вере, као и православним, с подједнаком

безбедношћу за живот и имовину, коју би са собом у Србију унела.

При тако укрштеним приликама на томе крају, командант дринске војске, увиђајући потребу најстрожијег држања и обазривости на Дрини, одмах почетком Јуна пређе са својим штабом из Шапца у Ковиљачу (на Смрдан Бару) на саму обалу Дрине, где остане до краја Јула месеца. За то време уговор мира у Берлину био је потписан, и аустријске трупе, прелазећих Саву преко својих мостова упле су у Босну. Но свуда наилазећи на отпор, водиле су крваве борбе с Турцима; у *Маглају* и на сваком улазном месту отимале стопу по стопу босанског земљишта, покривајући га лешом својим и домородаца.

Пошто је последњих дана Јула месеца, аустријска војска, ојачана великом убојном снагом, заузимала Босну у њеној пограничности према Србији, и стање на доњој Дрини расчишћавало се, Турци су остављали Бујуклића аду, а командант српске војске отишао тамо, те наредио примање и ограничење српског земљишта, па се 30. Јула врати са својим штабом из Ковиљаче у Шабац.

9. Августа командант дринске војске поднео је врховној команди извешће О№ 680. о дјеиствовању своје војске у рату 187⁷⁄₈ године са свим прилозима стања и делања корпусних трупа у време другога рата за ослобођење и независност. *Оперативни Дневник*, раније завршен, овога је дана у истоме додао:

„*Примедба:* У току примирија, Турци су 25. Јула напустили Бујуклића аду, и одмах је поседнута од наше стране са обичним стражарима — пандурима — и подигнут је тамо погранични плот на сувој међи. О предаји земљишта Малог Зворника и Сакара поведена је преписка са турским властима у Зворнику према наређењу врховне команде О№ 2536. но Турци нису још ни до данас напустили поменуто земљиште, изговарајући се да за ово немају никаквог наређења од њихових виших власти.

«Сада је чување границе на Дрини, према одобрењу врховне команде О№ 2542, поверено полицијским властима, само је граница среза рађевског окр. подринског још под војном командом, и то, непосредно под командом коман-

данта посаде Вл. Њиве: на овој су посади две чете I кл. и биће тамо, док Турци непредаду земљиште Малог Зворника и Сакара и док се и на томе земљишту не уреди чување границе помоћу пограничних стражара.» —

Скоро за сво време докле је аустријска војска у Босну улазила, падале су бујне кише на Дрини, а за сво то време Ранко је горко трпео од ревматичних болова. Нарочито је трпео од болова у коленима и левој нози, што је промрзла и била утрнута и отечена па на влажном времену сваки час поново се узбуњивала, и у десном рамену и руци, којом често пута немогаше пера прихвати. Кад се у Шабац вратио, све подједнако трпећи са здрављем, шеф санитета дринског кора, капетан др. Милић, навали на њега, те се сад својим рапортом Пов. № 151 обрати у Београд:

„Господину министру војном

«Пошто је народна војска дринског кора према одобрењу врховне команде распуштена кућама, и од ње се на служби граничној налазе само још две чете на Вл. Њивама и једна у Шапцу, то држим да овде нисам више ни потребан. Па за то част ми је замолити г. министра за повратак у Београд, што ми је неопходно нуждно ради мога лечења у парном купатилу, јер ужасно патим од ревматичних болова, као што се то види из приложене лекарске сведоџбе.“

11. Августа 1878. год.
у Шапцу.

КОМАНДАНТ ДРИНСКОГ КОРА
ГЕНЕРАЛ
Р. Алимпић.“

„Лекарска сведоџба

„Господин генерал Алимпић, командант дринског кора пати од дужег времена од хроничног ревматизма у разним зглобовима — Rheumatismuz articulorum chronicus —. А од пре петнајест дана ревматизам се код господина генерала Алимпића у след влажног назеба јако погоршао, т. ј. постао је у неким зглобовима и мишићима, а особито у десном горњем екстремитету субакутан.

00071435

„Ради основнијег лечења реватизма, по моме учтивом мишљењу веома је нуждно, да господин генерал Алимпић за тридесет дана употреби тридесет парних купатила.

11. Августа 1878. год.
у Шапцу

КАПЕТАН I КЛАСЕ
Д-р. Милић
НАЧЕЛНИК САНИТЕТА ДРИН. КОРА."

Пети дан за тим, Ранко добије из Београда на истом акту следујући одговор :

„Министарство војно.
Пов. Ф№ 156

Господине Генерале.

„Његова светлост сматра да је ваш останак тамо још нуждан докле се питање о Малом Зворнику не реши, а после ће вам се молба уважити.

„Примите госп. генерале и т. д.

15. Августа 1878. г.
у Београду.

МИНИСТАР ВОЈЕНИ ПУКОВНИК
С. Грујић."

Остајући тако у својој команди, Ранко је све више трпео од своје бољке, коју сва средства лекарска нису могла ублажити. Ноћу, између 3—4 Септембра, реватични напади развише се ужасном оштрином; од јаких болова, болесник је дрктао као у љутој грозници. Др. Милић проведе код њега ноћ, окушавајући сва средства да га умири. Пред зору болови попусте, и лекар остави болестника да се одмори. Кад се у јутру врати да га види, овај изнурен ноћном трпњом, ипак се спремаше да пође у штаб. Лекар га устави рекав: „Е сад на посао, па као здрав, па ко да верује какву је ноћ провео?" Ранко одговори: „Није ни потребно да ко верује! Ја нећу више никог узнемиравати својим молбама да се могу лечити. Докле узмогнем, овако ћу дурати, а кад изда могућност и срушим се напрасно, ондах ће се наћи у Београду ко да ме замени."

Око половине Септембра беше му боље; испраћајући мене за Београд препоручи ми: „Ни коме не говори о мојој болести, само министру Ристићу кажи: да мени није могуће овде даље остати. Молим их, (владу) нека ме не нагоне да им пошљем оставку на службу. Они знају да ја нисам богат човек те да би могао живети без тога, а сутра нек ме пенсионишу, би ћу им благодаран. Они знају, да сам ја први оставио своју кућу, а последњи тражим да јој се вратим. Мислим, да би требало да се има призрења према томе.“

По Ранковој поруци а на моју молбу да се врати својој кући, министар ми Ристић одговори: „Немојте наваљивати да се Ранко креће отуда; то за сада још нико не би смео кнезу поменути. Ранко је још нуждан на граници. Ко би га и могао сад заменити тамо? Није ни чудо што трпи од ревматизма; он је много издржао и верујем да му је тешко годинама бити одвојен од своје куће. Но и нама овде није лако; сви сносимо терете па и Ранко. А он је хвала Богу јака зграда; може издржати више него сви ми, — другови његови.“

00071435

00071435

VII.

РАНКОВ ДРУГИ ДОЛАЗАК ЗА МИНИСТРА ГРАЂЕВИНА. БОЛЕСТ И СМРТ ЊЕГОВА 1878—1882.

Крајем Септембра месеца, аустријске трупе ушле су у Босну према границн српској и на горњој Дрини. Командант дринског кора отишао је тамо те од Турака примио малозворничко и сакарско земљиште. Тиме гранична линија и на томе крају између Босне и Србије буде постављена. Том приликом, последњи је пут обишао пограничну линију дринске команде према Босни, доводећи се на Бујуклића ади у суседне споразуме с командантом аустријске војске у Бјељини.

Пошто тако крајем тога месеца на свим крајевима Србије према Турској буде регулисано према берлинском уговору мира, Стевча Михаиловић, председник владе, министар грађевина, заморен трогодишњим делањем у тешким приликама, отступи и владаоц повери Јовану Ристићу, министру спољних послова састав новог кабинета. У новом кабинету остану неки од истих чланова, а између оних који су с нова ушли у овај кабинет, у кнежевом указу од 1. Октобра вели се:

„За нашег министра грађевина постављамо г. генерала Ранка Алимпића, а члана државног савета и команданта дринског кора, остављајући му право да може носити униформу.“

Истога дана Ранко прими следећи телеграм:

„Генералу Алимпићу. — Шабац.

„Пошто сте данашњим мојим указом постављени за министра грађевина, то вас молим, да дужност команданта дринског кора, предате најстаријем официру и да изволите о томе известити начелника штаба врховне команде, а сами што пре у Београд дођете.

„Ја вам у исто време благодарим, на дојакошњем ревностном раду који сте развијали за сво време за последње три године у тешким и за Србију млогозначајним околностима.

Књаз."

3. Октобра, Ранко је предао дужност команданта дринског кора потпуковнику Ћурчићу; известио о томе начелника штаба врховне команде у Нишу, и доставио исто преко Дрине, команданту аустријске војске у Бјељини.

Грађанство шабачко предало му је тога дана следеће писмо:

„Господину Ранку Алимпићу,

Министру Грађевина, генералу и досадањем команданту дринског кора.

„У колико је општина и грађанство шабачко задовољно унапређењем вашим, у толико више сажаљева, што вас, као команданта дринског кора из средине своје губи.

«Заузетост ваша, мудро понашање, и тешке околности, које имадосте у време српско-турског рата, даде нам довољно доказа о вашој наклоности за Шабац и грађанство овдашње, које једино вами има да благодари, што је имаовина шабачка и околине ове, у тешким околностима сачувана од поплаве турских крволока. — Ово нам је доказ битка на Старачи о Прокопу 1876 год. и битка на Рачи.

«Зато Господине, примите овом приликом уверење топле захвалности и признателности шабачких грађана, који ће се сећати оних славних дана, када сте на челу наше храбре војске, руковођени верним патриотизмом, сачували поносну Мачву и варош Шабац од пропасти, због што вас

умољавају, примити се и остати почастним чланом и грађанином ове општине.

„3 Октомбра 1878 год.

у Шапцу.

„У име грађана шабачких: Јован Л. Кокановић председник општинског суда, Павле J. Куртовић, Миле Дамњановић, Стеван М. Топузовић, Стеван Петровић, Јован Маричић, Јован Илија Параиос, Милан Петровић, Марко Сладојевић, Алекса П. Бајић, Марјан Марковић, Васа Пешић, Леон Ђераси, Андрија Влајковић, Јаков Тркић, Коста Живановић, Јован Радаковић, Павле Ђ. Струнцалић, Милош С. Аксентијевић, Јован Станић, Алекса Теодоровић, Танасије Рановчевић, Иван Вучетић, Милош Струнцалић, Радован Теодоровић, Павле Добриљевић, Стеван Дражић, Михаило Самуровић, Ђока М. Илић, Тоша Јанковић, Јеврем Павловић, Јанко Топаловић, А. Т. Славујевић."

Одговор: „Општини и Грађанству шабачком.

«Преставници општине и грађанства шабачког, предали су ми данас писмену изјаву њине захвалности и признателности према моме раду, као команданта дринског кора, молећи ме у исто време, да будем од сада почастни члан и грађанин општине вароши Шапца.

„Врло благодаран на овако узвишеним осећајима општине и грађанства шабачког према мени, са задовољством примам се, да од сада будем почастни члан и грађанин општине вароши Шапца, у коме се развијају тако племените црте човечије према општем добру.

„Праштајући се са општином и грађанством шабачким, прилажем овде 2 # ц. за сиротињу шабачку.

«3. Октобра 1878. год.

у Шапцу.

Р. Алимпић."

Са оваким опроштајем, и праћен грађанством, људма из округа, чиновништвом, официрским кором и официрима, што је командант аустријске војске у Бјељини изаслао преко Дрине, да у име његово поздраве српског генарала одлазећи из његовог суседства, Ранко је оставио за навек крај свог милог завичаја и 4. Октобра у вече кренуо се од Шапца за Београд.

Берлински конгрес, уговором мира, ставио је према Србији за услов признања њене независности, обавезу, да ова сагради жељезницу кроз своју земљу. Настојавањем Аустрије, Србији је остављен веома кратак рок — само три године, — у ком би року она морала саградити своју жељезницу и дати везу према аустро-угарској жељезници Београд-Земун, а на источној страни према Турској, тамо, где би јој ова дала везу жељезничку. Тако, после трогодишњег ратовања, Србија сад овим добије на извршење задатак најогромнији и најважнији, који, као досуђен Европом према две суседне монархије, имао је бити извршен тачно и лојално.

Оваке прилике налагале су српској држави троструко: мудрост, обазривост и неумерну радиност, те да одговори тачно и лојално својим обавезама споља, и своме задатку према потреби и интересима свога народа унутра. С обзиром на оданост према интересима народа и неуморну усталост радну у томе, владаоц је позвао Ранка у ово доба на управу грађевинских послова.

Ранко се осећао претрвен вишегодишњим тешким животом и радом ратничке службе; али, ценећи велику потребу да послужи своме отачаству у овоме, по његове интересе судбоносном делу, ипак се реши да у своје руке прими и овај највећи и најтежи рад у земљи, са надом, да ће имати толико издржљивости физичке, да га и срећно доврши. С таком намером долазећи на министарски положај, а под притиском назебне трпње у свим деловима тела, требао је прво, по наредби лекара, да употреби 30 парних купања. Али, због спреме за скори полазак владе у Ниш, куд је двор на зимовање одлазио, и спремало се за држање народне скупштине, није могао ни почињати лечење у парној илици. При такој прилици, лекари га подвргну електричној струји, што му, после 15—20 употреба донесе олакшице у толико, што бол у десној руци у неколико попусти. Тако и у Нишу проведе зиму о мање трпње тѐлесне.

Идуће — 1879 — године, пошто су послови министра грађевина прошли на скупштини, око половине Јануара, министар обиђе ослобођене крајева у оним местима, која су била у пројекту пруге жељезничке, а крајем ист. месеца, по распусту скупштине, влада се врати у Београд.

Тада тек у министарству грађевина настала је она велика радиност у спреми за грађење српске жељезнице. У то је сад Ранко улагао све бриге, сав труд, — сав живот свој. Прибирао је око себе сву стручну снагу, што је било у земљи; а и овог пута позвао у помоћ Ђорђа Августина, који је тада био у Загребу грађевински саветник хрватских жељезница. Желећи и налазећи за нужно, да у тако преважном делу чује мишљење више знатних стручњака, говорећи: „*Више очију боље виде,*“ сазове у Марту месецу комисију, у коју дођу: Вилхелмо Пресл, генерални директор отоманске жељезнице, Фрањо Крајтер, цивилни инжињер; Ђорђе Августин, грађ. сав. хрватских жељезница; Казимир Залески, инжињер при аустријском државном жељезничком друштву; Фрањо Цтибор, главни експедитор жељезнице Пилзен — Призренске у Ческој; Јован Ристић, начел. мин. грађевина; Стеван Здравковић, инжињерски пуковник; Димитрије Стојановић, проф. нацртне геометрије на вел. школи и Фрањо Вшетечка, цивилни инжињер.

Уводећи у преглед света што је дотле кад рађено у спреми за подизање српске жељезнице, министар грађевина поднео је и питања, која су се њему најглавнија у томе чинила. По свршетку свог рада, комисија је поднела министру своје извешће, које је штампано у књизи: „*Извештај вештака, које је српско министарство грађевина позвало да даду своје мнење о грађењу српске жељезнице,*“ [1]) а министар владаоцу у Нишу.

По министровом повратку из Ниша, у министарству грађевина послови за спрему грађења жељезнице, најжурније су се развијали; сваки радин на томе, једва да је имао што времена за одмор свој. Сви домаћи инжињери изаслани су на трасу нове жељезничке пруге: Београд — Ниш, и Ниш — Врања до границе према Турској с једне, и Ниш

---

[1]) Још један стручњак — Бранд, цивилни инжињер и грађевинар у Берлину, био је позван у ову комисију, но због своје болести не могне доћи у Београд, а послата су му питања поднешена комисији. Бранд је своје разлоге о грађењу српске државне жељезнице — са својим писмом на личност министра — послао на писмено у Београд. Ово, — као одвојено мнење, — штампано је засебно у књизи: „*Вештачко мнење као одговор на питања о српској жељезници, које је српска влада поднела за то одређеној комисији.*“

— Пирот, до границе нове кнежевине Бугарске с друге стране, куда 13. Маја пође и министар са Августином.

Поред журбе у спреми за грађење српске железнице, одмах по доласку своме за министра грађевина, Ранко потражи да види шта је рађено на подизању споменика кнезу Михаилу, и нађе сва акта тако, како их је он 1873. иступајући из министарства оставио. Само што је друга влада, — Мариновића кабинет — одбацила све, па и она три пројекта споменичка, што су према оцени уметничке комисије, били награђени предходном владом и на место ових примила нов споменички пројект од Ханрика Пацијa, италијарског скулптора, и одредила да се по истоме гради споменик.

Пошто је Пацијев пројект споменика дефинитивно био усвојен, Ранко одмах настане око истога, како би српски народ што раније могао угледати остварено ово дело, пуно тужне и побожне успомене. Тако је по реченом пројекту одмах предао уметнику моделисање споменнка, с тим, да у идућој — 1879. години има бити саливен, и готов те да се у 1880-ој може у Београд пренети и подигнути.

Са овим је послом ишло доста тешко; фотографски снимак споменичког модела, послат из Флоренције у Београд влади на увиђај, није задовољио споменичку комисију у мин. грађевина, и тражене су исправке на истоме. Тога ради, министар је толико пута одлазио италијанском посланику Јонину, који му најпосле одговори: «Сваки је уметник тврдоглав, а наш Пацији и као Италијанац, притјажава то својство у пуној мери. Ако желите, да видите споменик скоро подигнут, сагласите се на модел такав какав је, јер са тражењем исправака, не ћете доћи до жељене цељи.»

Споменик кнезу Михаилу саливен је у Брислу 1879. и тамо чекао све до 1882. године кад је пренешен и подигнут у Београду. [1])

Али је у исто доба железничко питање у Србији ишло најтеже, и задавало владаоцу и његовој влади нај-

[1]) За време, докле је на плацу пред народним позориштем рађено на подизању споменика, Ранко, као слаб, толико је пута одлазио тамо и гледао рад. Једном, ледајући подуже, дубоко уздахну. Више никада нехтеде ни проћи тамо. Споменик е откривен 6 Декем. (1882) — четири недеље дана после смрти Ранкове.

већих брига и тешкоћа. По својој природи, ове падаху највише на министра спољних послова и на министра грађевина, као надлежног стараоца о подизању српске железнице. Аустро-Угарска, која је на берлинском конгресу најживље радила, да се Србији наметне обавеза да сагради кроз своју земљу железничку пругу, натурајући јој то за услов признања њене независности, а остављући веома кратак рок за извршење тако огромног дела, које је Србији, као почетнику у овој врсти послова и иначе у свему тешко било, сад је с' нова износила неке услове, још већма отежавајући извршење првих. Почетак тешкоћа, што их је моћна суседка у железничком питању према Србији почела истицати одмах после натурених јој основних услова берлинским конгресом, могу се видети у протоколима народне скупштине од године 1879. и 1880., кад је председник владе, министар спољних послова 22. Јануара 1880. у Нишу одговарао на интерпелацију на њега учињену посланицима за варош Београд у питању трговачко-железничког уговора Србије с Аустро-Угарском. Српска влада са своје стране, све могуће чинећи, да на пријатељске начине отклања од себе све, што би јој ма с које стране стало на пут, да своје обавезе изврши тачно и лојално, и овде је према суседној монархији, после довољно, но неуспешне преписке, и преко српског посланика у Бечу, и код барона Херберта, аустријског посланика у Београду настајавала, да би се постигао споразум између аустро-угарске монархије и независне кнежевине Србије, у питању железничком, — најпосле, одлучи да изашље у Беч свога министра грађевина, да се он сâм собом ближе обавести о намерама ћесареве владе у тој ствари, између две суседне земље.

Таком потребом, 18. Јуна (1879) Ранко пође за Беч водећи са собом инжињера Вшетечка, [1] као стручна човека и свог помоћника у преговорима железничког питања. У Бечу у мин. спољни послова, састављена је конференција од њих седморице, опуномоћеника владе српске и аустро-угарске,

[1]) Вшетечка, као један од најстаријих професора војне академије, од младости је био друг, чије способности научне и чист карактер Ранко је високо ценио, па и овога пута, чим дође за министра грађевина, он га потражи себи у помоћ као стручну снагу у железничком питању.

где су дан у дан, по цео дан радили заједнички на жељезничком питању до 30. Јуна. Овога дана, мисија српског министра грађевина код ћесареве владе била је свршена, у колико се могло, бранећи *равноправност* између аустроугарске монархије и независне кнежевине Србије, о чему стоји „Resumé" — кратка садржина рада — што се у Ранковој архиви налази под потписом:

R. Alimpitch m. p.
F. Wsetecka m, p.

Schwegel m. p.
Ribáry m. p.
Witteh m. p.
Beretvàc m. p.

Glans. m. p.

---

18. Јуна у јутру, полазећи за Беч, лађом од Београда на Базјаш, Ранко се видео здрав и добро расположен; но око подне, пред Базјашом, осети се суморан, грозничав. У Базјашу, чекајући вечерњи воз, око 3 часа по подне њему призли у желуцу и после јаког мучења поврати сав ручак и доручак (бифтек) што је тога јутра око 9 часова на лађи узео, па је после тога цео дан био у грозничавој ватри и жалио се, да му је желудац јако потрошен; жалио се, како се осетио неповољно на скоро после овог доручка на лађи, те је — вели — одмах на лађи покушавао да поврати јело, али није могао, већ се само већма измучио залудним напрезањем.[1])

Имао је овом приликом, уз пут, да види фабрике француског жељезничког друштва „Штац-Бан-а" у Решици, где се израђује жељезнички материјал, којим би се, због близине места и Србија за своју жељезницу могла корисно снабдевати, те пође прво тамо. 19. и 20. Јуна у Решици са Вшетечком и Швингом, генерал-инспектором решичких фабрика, провео је прегледајући и упознавајући све рађевине жељезничке, и решичке угљене мајдане.

Међутим, при свем усиљавању своме, није могао сакрити да је болестан; а све је одбијао на бол леве ноге, која и беше од многог хода јако набрекла. 20. Јуна у вече

---

[1] И ја и Вшетечкова породица ишли смо тада у Беч.

тек што је сео за трпезу, морао се извинити домаћину — Швингу — и друштву, па се дигао од трпезе, и отишао у оделење, где је (у друштвеној „Вили," ван вароши) за њега било спремљено. Гостољубиви домаћин, забринут, похита да пошље у варош по лекара. Но Ранко то не дозволи, говорећи, да му је потребно само одмора. Те ноћи он се разболе од болова у цревима; дијаре (пролив) и повраћање чисто беле пене са ужасним напрезањем, није га попустило целе ноћи. Све домаће лекарије што су те ноћи употребљене нису ништа помогле. У грчевитом напору на повраћање, обливао га хладан зној, као вода. Рано у јутру дође из вароши лекар, по ког је Вшетечка био послао.[1]) 21. Јуна Ранко оста у постељи с јаком грозницом. Пред ноћ, кад му беше већ боље, он ми рече: „*Мени је ноћас било тако зло, да сам мислио да ћу умрети, и неколико пута сам хтео звати Вшетечку да му кажем: ако ја умрем, одмах да ме понесе у Београд и тамо да ме парају. Јер од како сам појео онај бифтек на лађи, све сам се једнако осећао неповољно, док не дође и ово ноћас. Но сам се опет уздржавао, да тебе не уплашим.*"

Због ове своје слабости, Ранко се задржа у Решици два дана више, него што је мислио. Од 24. Јуна у Бечу у министарству на раду, дан у дан усиљавајући се, све се више изнуравао; ћутао је, а видело се да му није добро. На моју приметбу у томе, Вшетечка једном одговори: «Министар има узрока бити зловољан; нас двојица а њих зубатих четворица — петорица, па се не дају савладати. А он и са здрављем није никако добро; сваки дан у министарству попије толико воде, да се сви чудимо, куд му стаје.“

30. Јуна у вече, по свршеном послу у министарству, кад се врати на свој стан, у „Hôtel Thegetof," беше му лоше. Мало час дође барон Швегел, да још неке ствари доврше. После једног сата, Вшетечка испрати барона, а Ранко леже у постељу.[2]) Ову ноћ је провео исто онако

---

[1]) Вшетечка је спавао до Ранкове собе па кад је пред зору опазио да је овоме зло, он се дигао да види шта је, и послао одмах у варош по лекара.

[2]) Овога вечера барон Швегел понуди Ранка да се престави његовом ц. к. величанству. Но му овај заблагодари; извини се, наводећи своју слабост и потребу да се што пре у Београд враћа.

као у Решици између 20. и 21. Јуна, а вељаше, да га још већма стеже у целој утроби. „Сад — вели — стегне сад растегне, као да хоће све да покида." Одмах је дошао лекар, — професор. *Духек.* [1]) Он распитиваше болесника, да ли је раније кад боловао од запалења црева? Овај му одговори, да никад није патио ни од какве трбобоље. Казивао је, како му је било у Решици, а каза, да га је почело мучити у желуцу 18. Јуна, наскоро, после оног доручка на лађи. Лекар учини преглед трбуха и нареди лекове. Болесник се умири, али грозничавост не попусти целе ноћи.

1. Јула у јутру, кад лекар дође, Ранко му се жалио и како врло много трпи од хроничног ревматизма и како је од прошлог пролећа неколико пута опазио мању несвестицу, при чему га вазда полио хладан зној. Говорио му, о подобним несвестицама од којих је патио у млађим годинама у много јачем степену; објашњавао о својој болести 1864. и 1865. године, помишљајући на могућност повратка исте болести. Лекар му одговори:

„Не саветујем вам да изгубите сећање на вашу стару болест, јер при свом вашом снажном (robuste) изгледу, ваша природа није богата крвљу. Дужни сте штедити се од умног напрезања; нарочито ноћни рад при осветлењу ваља вам избегавати, те да ваше несвестице (vertiges) неби ојачале и сметале вам за дуго и при дневном раду. Што се тиче хроничног ревматизма, ето вам — вели — при руци баденска купатила, па изволте употребити тријестину; сад им је најбоља сезона. Но је за сад, најпотребније да се трбух успокоји, јер се с тим болестником не може никуда". А кад овај рече, да се истога дана у вече мора враћати у Београд, лекар нареди неке капљице на дужу употребу па препоручи и неку биљну есенцију „*Tinctura amara*", — горак напитак, који добро дејствује на жељудац, а као најивно средство, добија се у свакој апотеци без лекарског преписа.

У повратку у Београд, на раду у министарству и код своје куће, управо ни дању ни ноћу није имао одушке,

[1]) Ранко је тражио свог старог лекара др. Шлезингера још како је дошао у Беч, но је овај био отпутовао некуд у илице.

00071435

нужне телесном одмору. После неколико дана пође на трасу, где је под управом Августиновом најживље рађено, и на Мрамору — на Морави — да види постројавање гвозденог моста, који је израђен у решичким фабрикама. Кад се врати с пута, опет се разболе; паде у постељу са боловима у левој слабој страни и са наступом трбобоље, исто као у Решици и у Бечу, чему се придруже и ревматичне грознице. Његов лекар, потпуковник др. Машин, предвиђајући неко запалење унутрашње, одмах пусти из леве слабе стране крв купицама. Болестнику је наредио, мирноћу и одмор у постељи. Но баш у то доба, ово је најмање могуће било. Активност у радовима за подизање жељезнице у земљи, условљавала је на прво место активност лично старешине. Радови из министарства грађевина доношени на лични рад министра, затрпаваху овога у болестничкој постељи. Придолазак страних капиталиста, — понуђача за грађење српске жељезнице; комисија у мин. грађевина образована ради саветовања и определења финансијских и разних питања по задатку грађења српске жељезнице, и други подобни предмети, потребујући лично министрово присуство, после дванајест дана силом подигну овога из болестничке постеље.

Од овога доба, Ранко је издржавао службене терете само својом јаком вољом, а његово здравље беше непрестано у трпећем стању. Унутрашња нелагодност и трајна тишња у леђима и у левој слабој страни, мучаше га подмукло. Више пута дизао би се од рада, увио се леђима, притиснуо трбух руком, и рекао: «*Све ми нешто овде смета, као да су ми црева надувена, — заптивена.*» Лекар га је прегледао и говорио да то не стоји. Али је потврдио да је слезина знатно набубрена и тврда.

Јесен, а и време за полазак у Ниш, где се и ове године имала држати народна скупштина и зима презимити, примицало се. Ранко, под огромним службеним теретима, спремајући се на зимовање ван своје куће, са неповољним здрављем, поред свога лекара саветовао се са више њих, од којих, сваки према свом схватању његове трпње, доказиваше му нешто друго. Пред полазак на пут, потражи савета и од санитетског пуковника др. Владана Ђорђевића. Овај му лекар одговори као и сви други према стању здравља у опште. За болестну ногу, што од дневног хода

јако отицаше са све јачим боловима, предложи му операцију; т. ј. исецање честица промрзлих, које су се при напрезању ноге у ходу запаљивале, и све већи оток и болове причињавале. За тако лечење, где би требало месецима у постељи на миру остати, времена није било, и Ранко вељаше шаљиво: „Све је болесно, ал ће ваљда опет све једно с другим издржати службу преко зиме.“

Са таким уверењем о свом здрављу, и са пакетом медикамента, што му његов лекар спреми на употребу, преко зиме, 27. Октомбра отпутује за Ниш, на зимовање без неге домаће. О службености која га је ове зиме у Нишу заузимала, нема се шта овде рећи. Послови министара пред народном скупштином у опште су познати. У питању грађења српске железнице, што је спадало у круг старања министра грађевина познато ми је: да пошто су изашиљањем овога, у Бечу чињени предходни споразуми, влада је оправила из Ниша у Беч Манојла Марића, министра (грађевина) на расположењу, са инструкцијама и пуномоћијем, да он код владе аустро-угарске сад учини ближе преговоре и да закључи између Србије и Аустро-Угарске железничку конвенцију. Као стручни помоћник, пратио је Марића у Беч инжињер Михаило Крстић, чиновник мин. грађевина.

У Нишу Ранку погорша. Ревматична трпња у зимње доба стезала га је, мучила и изазивала грозничаво стање. Главобољни напади, налазећи га под теретом умног напрезања, ојачавали, а утробна нелагодност (диаре) කињила га и подмукло изнуравала.[1]) У почетку Декембра месеца кад му је у опште погоршало здрављу, он науми да остави министарски положај, и да се врати својој кући на озбиљно лечење. Али, др. Валента, (кнежев посланик на скупштини) поремети га у томе, уверавајући га, да у свој мешовитој његовој трпњи нема клице ма какве опасности, те тако заостане у Нишу, и даље трпећи са здрављем својим. Пошто предмети спадајући у круг министарства грађевина на скупштини прођу, он пође те прегледа железничку

[1]) Кад би се загледало у записе, где је Ранко, поред својих радова записивао све о себе и своме здрављу, видело би се како често пута вели: «Опет срдобољно и грозничаво стање. Ова ме нелагодност много кињи.»

трасу у ослобођеним пределима и довршење гвозденог моста на Мрамору.

У првој четврти Фебруара 1880. год. народна скупштина закључи своје седнице. Кнез и министри врате се у Београд.

У повратку из Ниша, према спољности, Ранко се чињаше као добра здравља. Но је то било varљиво. Све трпње телесне, што су га у прошлој години у Ниш отпратиле, допратиле су га ове године из Ниша кући његовој. А у исто доба и послови све већи, све журнији, све брижнији и све теретнији све га више притискивали. Мин. Марић у Бечу радећи на преговорима жељезничке конвенције, достављао је у Београд влади вести неповољне. Сваку тачку жељезничке конвенције влада аустро-угарска отежавала је према Србији, а свака се морала за Србију изборити, ма и најтежом борбом. Ово је владаоцу и влади у Србији задавало огромних брига и тешкоћа. У оваким приликама дошло је и пролеће — Март месец, кад је било већ крајње време да српска држава са Аустро-Угарском у жељезничкој конвенцији буде на чисто.

Дању и ноћу притиснут радом и бригом око жељезничког питања, Ранко је све већма трпео и у здрављу своме. У тако непрекидној борби између службености и телесне трпње, изнуравао се и трошио свој живот без икакве поштеде.

У Марту месецу није имао времена за неопходан телесни одмор. Од раног јутра на ногама, по свом обичају хитао је у министарство на рад. А у вече, кад се око неко доба враћао из министарских седница својој кући, срушен дневним умором, и под притиском неминовне трпње телесне, зажелео одмора, то му не даваху депеше, што долажаху из Беча у свако доба, дању и ноћу, а морале се одмах разрешити — дешифрирати — и одговор на исте испратити. Неодложна потреба, тражила је непрекидно највећу усталост и рад његов.

Тих дана, пријатељи долазећи у кућу, говораху му: „У залуд се мучите! српска влада неће ништа успети у жељезничкој конвенцији, јер Аустро-Угарска неће ништа

попустити према Србији.» Ови говораху, да се таква тврђења чују из уста конзервативних људи; из уста чиновника аустро-угарског посланства, па и од самог барона Хербарта, аустро-угарског посланика у Београду.

Од дан-два Ранко беше веселијег лица; слушајући ово, осмехну се, рекав: „Заглунуле су ми уши од подобних тврђења, но ће Бог дати, да буде другчије. Мудрост бечке владе, пази како се у Енглеској обављају избори либерални; Бечу противно, а према нашим приликама баш као поручено. Аустро-угарско посланство, на врат на нос кидисало према нама истурати подобне претње, те ако би нас како год што пре нагнало на пристанак, да нас после до века цеде у корист својих интереса. Ми опет, не желећи сами себе хватати под туђински јарам више, него што смо пресудом Европе ухваћени, такође пазимо на изборе у Енглеској, те с тога и не хитамо са последњом речи у Бечу. Да ће нам се још доста тешкоћа тамо стварати, то знамо, али ће се и српска влада до крајности борити, и нада се, да ће у жељезничкој конвенцији успети у корист своје земље. А тада ће прегорети своје муке у то уложене.»

26. Марта у ноћ, кад дође из министарске седнице суморан, каза ми, како је министар Марић саопштио влади крајње тешкоће у последњим тачкама жељезничке конвенције, и како је влада одлучила да одступи са управе државних послова, ако не успе постићи неопходног успеха у жељезничкој конвенцији према Аустро-Угарској. Ранко беше забринут; а дође му депеша из Беча. Беше само неколико бројевих група. Он их разреши, и као да душом дахну; диже се од рада, рекавши: „Једва једном! Хвала Богу! Е Марићу, хвала ти! Обојица заслужујемо да се ноћас одморимо.“ Сутра у јутру похита из куће да о истом извести и Господара свога. У подне, кад дође кући разгаљен, и мени говораше: «Помогоше избори у Енглеској, иначе би нас бечка влада још кињила. У последњем часу једва се склонила на пристанак према нама у жељезничкој конвенцији. Једва чекам да се све потребно сврши; да се отпочне, уреди и осигура грађење жељезнице, па збогом министровање! Ја сам жудан одмора и слободна дисања. Ја спремам себи једног заменика, за кога сам уверен, да би радио онако, како би се брод српске жељезнице срећно

привео своме крају. Науман сам спремати кнеза на усвајање Стојановића на моје место.» [1]

28. Марта, мин. Марић и барон Швегел потписали су жељезничку конвенцију између Србије и Аустро-Угарске. А већ сутра дан неки казиваху у кући: како се конзервативни људи, изненађени попуштањем Беча према Србији у жељезничкој конвенцији, у своме клубу сад спремају, да пошто по то отму из руку либерала грађење српске жељезнице. На ово Ранко одговори: „И од тога ми је доста познато! Чујем, како се и мени проriче, да на министарској столици нећу дочекати ни почетка камо ли свршетка грађења српске жељезнице. Неко мисли, да ја марим за министарском столицом! Једна једина мисао мене је довела на њу, — а то: да уложим и последњу снагу своју, те ако се могне постићи, да капитал, народом уложен у ту грађевину, и донесе правих користи улагачу своме. Ја сам лане рекао барону Швегелу и његовим друговима: Аустро-Угарска, као велесила, могла би својим оружјем Србију покорити и нагнати је на што год хоће; али, у редовном стању, Србија, као независна кнежевина, неће никад оступити с тачке равноправности у жељезничкој конвенцији према Аустро-Угарској, па сам данас задовољан, као да је сав Београд мој, само зато, што нам силна сусетка, према својим жељама, није на овом првом кораку стала ногом за врат. А ја ћу се и у будуће старати и радићу тако, како туђинци неби могли добити прилике да буду мени одвише захвални у грађењу српске жељезнице. По правди! — сваком своје, и Србији своје. А и мени треба нешто. Ја желим за себе награде у томе: да у својој земљи у историји те грађевине, поред мога имена остане забележено: „*Био је савестан управник*“ [2]

---

[1]) Димитрије Стојановић — раније инжињер пожаревачког округа а сада директор српске жељезнице, у ово доба као професор на вел. школи у Београду, употребљиван је у мин. грађевина у стручним задатцима.

[2]) Кад прошле јесени, беше дошао у Београд *Филељ*, преставник француске куће *„Филељ и Фреми.“* да тражи концесију за грађење српске жељезнице, и кад једном остаде више од два сата са Ранком говорећи о томе, ја у споредној соби седећи, чула сам најпосле и ове речи; Филељ: «Па најпосле, г министре: шта тражите ви за Србију?» Ранко: «Ми желимо и тражићемо да Србија добије железницу најбоље направе а да је, по могућству стане што јевтиније.» Фил, «Макар и на штету предузимача.» Ран. «То не, него по правди, — *сваком своје, и Србији своје.*“ Фил. «Ви нећете у Европи наћи предузимача за вашу жељезницу.» Ран. «У Европи ћемо

За неколико дана Ранко се одржа душевно расположен, и ако је у исто време много трпео телесно. Болна нога од неколико дана мучаше га веома и једва могаше одлазити на службу, а и унутрашња нелагодност спопадала га периодично, и све га више изнуравала, као нова кронична болест. Али је лекар највише манисао слезини; налазио је да ова све већма бубри и тврдне. [1])

3. Априла до 3 часа по подне, Ранко је радио у министарству; кад се кући вратио био је у грозници; мучило му се на повраћање. Пред вече је изашао на Калемејдан, али се одмах вратио. И тамо му било мучно; мучило му се опет на повраћање, па се вратио у апотеку код «Српског Грба“ и тамо узео дозу «горког», да би га то стишало. [2]) Бринуо се што још нема мин. Марића, који се — вели — морао вратити из Беча одмах после потписа железничке конвенције. Био је суморан; ходао је по соби, и у два-три маха заискао по чашу хладне воде. Око 11 часова леже у постељу; али узнемирен. Тек око 2 часа после по ноћи опази се да се утиша и заспа. — Мало час, пре 4 часа у јутру, трже се нагло од сна и пита: да да л' је викао? То није никад имао у навици. Ја запитах шта му је? Он вели: „*Заспао сам као у заносу и издржао сам велику борбу. Један чопор маски — људи под образином, навалили на мене, да ме отисну у неку дубоку урвину, и чини ми се да сам викао за помоћ. Сан је био одвећ жив, има ће неповољна значаја за мене.*» Пожали се како га узнемирује нека «*ватруштина*»; како осећа неку «узрујаност у целој унутрашњости.“ И доиста, противно ње-

---

наћи што немамо, па помоћу тога, градићемо је својим рукама.» Фил. «Ви тражите за вашу земљу све користи и за себе славу.» Ран. «Не може ми се то писати у грех; дужан сам тражити за своју земљу све користи, а у томе и славе и награде за себе.» Ја желим, да у својој земљи у историји те грађевине, поред мога имена остане забележено: «*Био је савестан управник!*“

[1]) Од неколико месеци, опажало се, како Ранко мења меру у појасу; од 96 с. мет. његове сталне мере у појасу, на један мах долазаше на 105—106, и тада он беше суморан — грозничав, па кад после дан-два или и пре дође опет на 96, од часа је постојао ведар и лак, па је сâм говорио: «Мој је трбух од неког времена постао као мешина, која се за тренутак надува а за тренутак испразни.» Лекар вељаше, да у превима има много ветрова, и држао је да је то долазило од болесне слезине.

[2]) Ранко је имао навику код своје куће вазда казати, где кад и чашу воде попије, а тако је казао и кад је год свратио у апотеку код «Српског Грба» (близу свог обиталишта) и узео дозу горке есенције, што му је проф. др. Духек у Бечу препоручио.

говој природи, у овај мах беше му површина тела ванредно врела и сува. Диже се из постеље; хтео је да се спрема да ради; рече, да га глава боле и да му се мучи опет на повраћање. Поврати се у постељу; утиша се и заспа опет.

4-ог Априла — у Петак, тек 5 часова у јутру, а Ранко устаде из постеље, говорећи: „Баш ми никако није добро, а и нога ме је неколико пута сенула муњевитим болом. Али се мора устајати; мора се радити.“ Пређе преко собе; седе на диван, притиште руком на стомак и учини напор да повраћа, викнув: «Мука! Побледе као платно. Ја га питам шта осећа? Он повторава: „Мука! мука! Воде! Лекара!“ И опет напор да повраћа.

По лекара је послато на две стране. Ранко попи чашу воде, једну, две, три, све једно за другом, а стаде од зиме дрктати. Трећи па и четврти пут учини напор да повраћа. Но све на празно. Хладан зној обливао га, као кад би му ко кабо воде на главу излио.

После $^1/_4$ часа, мука попусти. Ранко се прибра, али је повторавао: «Врло ми је зло!“ Д-р Валента, обитавао је у суседству и прво он дође и пита болесника: шта је? „Зло! осећам да сам јако болестан!» одговори овај. Лекар посла у апотеку по лек, и одмах га сâм даде болеснику. Дође и д-р Машин; и он пита: шта је било? Ранко одговори исто што и д-ру Валенти. Каза, како му је у очи тога дана — 3. Априла — целог дана било рђаво, па и пред вече на Калемејдану, а пошто је у апотеци узео дозу горке есенције, у место да му олакша, осетио се још неповољније, и тек око по ноћи му мало лакнуло. Каза и о ванредно оштром болу леве ноге, која и беше јако набрекла.

Самртничка бледоћа, и после једнога сата, на Ранковом лицу казивала је претрпљене муке. Д-р Валента позва д-ра Машина у другу собу, и дуго је говорио с њиме, а после д-р Машин позове мене и питаше: да ли је у првом магновењу било несвестице? Одговорих, да се несвестице није опазило. Казах све како је било. Питах, како налазе стање болесника? Оба лекара одговорише, како за тај мах они не налазе ништа опасно; али ће — вели — зависити од тога, хоће ли се болест свршити на томе што је, или ће се даље развити.

00071435

До 3 часа после подне није било изгледа да ће се болест моћи на зло развити; после прве забуне која се зби око Ранка, он је легао у постељу; умирио се и прво се сетио својих службених послова. Позвао начелника министарстна грађевина — Јована К. Ристића — те му наредио за дневне службе послове.

Први (д-ра Валенте) лек не учини никакво дјеиство. Лекари нареде други, трећи, мењајући и повторавајући све једно за другим. Но, или лекови беху одвећ слаби, или се болест од првог часа спремала да буде смртоносна, сви лекови овога дана осташе без икаква дјеиства. Око 3 часа после подне, болесник се осети теже; наиђе јака ватра и немир. Лекари удвоје дозу лекова. Прође дан и ноћ, а дејиства никаква; болестник узпламте као у жеравици, не смири целе ноћи.

5. Априла, у јутру лекари беху изненађени немоћу лекова. Дан је овај пролазио као и први, и све већу забринутост, све већу журбу око болесничке постеље доносио. Лекови су мењани, удвајани, нагомилавани; но све без успеха. Болесник се жалио на то, говорећи: «Мука! изгорех! угуши ме!« Опази се да му трбух отиче. Дође грозница с хладноћом и са напором на повраћање. Али и овог пута сво мучење на празно. [1]) После пуно 3 сата страшне дрктавице, разви се ватра као пламен; играо је сваки живац на болесниковом телу. Лекари се нису мицали од постеље његове.

6. Априла — у Недељу осване још теже стање; утроба беше преко ноћ јако отекла. Прошло је 48 сати, а сва средства пиргативна остала су немоћна.

7. Априла у јутру, Ранко је осећао сву опасност у којој се налазио његов живот. Дохвати ми руку, повуче к себи па пита: „Шта ти вели Машин?» Ја одговорих: да д-р Машин не увиђа опасности и да се нада добру. Он помахну главом: «Са мном је свршено! — вели. Маске ме сурваше! — — Урвина! Склони хартије! Моје лично не дај никоме, друго предај министру Јови! — И кључ

[1]) Због толико мучења у празним напорима на повраћање, ја сам тражила да се болеснику да лек на бљување, те бар тиме да се постигне одушка унутрашњег притиска. На ово ми лекари одговорише: да се то не сме покушати, јер је унутрашњост била већ исувише узнемирена.

од рада у канцеларији. Одржи присуство духа! Лекаре награди!“

Они, што беху ближе постеље, чујући „*маске* и *урвина*“ а незнајући значај речи, мишљаху да болесник говори у забуни.

Д-р Машин ме позва у другу собу; рече ми, да због недјеиства лекова, код болестника наступа опасно стање. Рече: да он мисли, да је утроба затворена, да су црева завезана, — т. ј. *Miséréré*. Лекар ми рече: да се договарао с д-р Валентом, да се позове више лекара на саветовање за последњи покушај. Али не каза какав.[1] Одговорих, да ћу се сконити на све, што он као лекар и пријатељ буде нашао за потребно, но опет, да се никакав опасан покушај не чини, без претходног мога знања.

Пред ноћ стање болесника све теже; ватра је преовлађавала, утроба му јако отицала; он одбија лекове говорећи: „Не мучите ме!“ И д-р. Валента говораше: да је код болесника запаљена сва утроба и да би било узалуд више га мучити лековима. Д-р. Машин није слушао то, већ чинио све покушаје а примао свачију потсетку у томе. Наредио је још један лек. Овај последњи лек учини своје дјеиство. Огромна количина сукрвице доказала је, да су црева претрпела смртну повреду.[1]

8. Априла, докле се болесник, олакшан мало, у својој постељи одмараше, лекари сеђаху у спредној соби. Д-р. Валента показа лист «Видело», — орган конзервативне партије, која, почетком године, оснивајући тај лист, јави се као одсудан противник народно-либералне партије, под називомом «*Виделовачка*,» и указа на одвојену белешку: «*Министра грађевина Р. Алимпића куцнула је капља*,“ рекав: «Желише, слутише, и наслутише.»

Ја запитах д-р. Машина: је ли болест именована по његовом извешћу? Он одговори: «По моме не, него по извешћу д-р. Јанковића (Младена) који одавно прориче да ће Ранка убити капља од превелике ревности на железни-

[1]) Сутра дан, кад Ранку беше боље, др. Машин каза ми: «Био сам са Валентом решио, да јутрос позовем више лекара и да отворимо трбух, да видимо шта је с цревима. То је било последње на што сам мислио наканити се, јер на овако загонетну упорност црева, никад до данас нисам наишао.

[2]) Од овога дана, код Ранка се повратило опет пређашње срдобољно стање, ојачано одливањем сукрвице и гноја.

чком раду. Видим га од ономад како све трчи за Валентом те га испитује, и ено по цео је дан у апотеци; прибира извешћа о Ранковој болести, па трчи да их обзнани по вароши, као срећан догађај. Људи ме сретају на улици, па ми причају бог зна шта о моме болеснику. По виделовачком извешћу, с Ранком је свршено, и сад се само погреб чека. Тек надати се, да Бог није виделовац.“

Чујући ово, сетих се, да ми је и момак, који је доносио лекове из апотеке, неколико пута казивао, како се д-р. Јанковић врло интересује за болесника: «Кад одем са г. Валентом у апотеку, он с њим говори немачки, а и мене — вели — вазда пита, улазим ли у собу где господин лежи, и како је?“ Сетих се, да сам и од других чула, да је од Ранкове занемоћи д-р. Јанковић вазда у апотеци код „Српског Грба“ и све распитивао о стању болесника; обузе ме сумња и страх и предложих да се узимање лекова пренесе у апотеку Андрије Делини — код „Кнеза Михаила.“

Лекари уђоше код болесника; питали су га опет о вечеру у очи занемоћи. Он и сад опет све исто казиваше, и како је с' Калемејдана, осетив се неповољно у стомаку, у повратку кући, свратио у апотеку код «Српског Грба» те узео своју обичну дозу «*горког*,“ што му — вели — овог пута није утишало него је појачало ону утробну неповољност, и целе је ноћи био узнемирен, у ватруштини некој.

Лекари препоручише мени, да се пред Ранком више никад не помене о томе, те да га неби мучила сумња. Д-р. Машин, не одобри промену апотеке, рекав: „Лекови су овде најбољи; Драшкоције је човек савестан и пажљив у своме послу. Он сам спрема лекове и све даје под својим печатом.“

Ранку беше мало боље, али је говорио: да се осећа, као да је у њему све пламеном запаљено, и цела снага да му је напуњена оштрим трњем. При заходу сунца осети се теже; болно утрнуће у целом телу, бивало је све осетније, све јаче. И од часа развише се ужасна севања; нарочито у целој левој страни. Болесник није могао поднети ни најмањи додир до себе; сва ублажујућа сресства, што лекари наређиваху за мазање болних делова, осташе без употребе.

9. Апр. болесник се све више жељаше на стање утробе. Лекари тражаху да га прегледају. Он то не могаше допустити, говорећи: да би оно болно и утрнуто осећање, постало неиздржљиво чим би се и најмање покренуо. Дан је прошао прилично; кад наже сунчевом заходу, отпочну страшна ревматична севања као и прошлог дана, у исто доба. Ноћ је дошла тешка.

10. Април прошао је као и прошли дан, у страшним боловима. Лекари опет покушаваху да га прегледају; да испитају стање утробе. Јер ова беше јако отечена. То беше немогуће; болесник је постајао све осетљивији, није дао прихватити до себе; није дао на утробни део приложити биљне цицваре (катаплазме); дрктао је кад је осетио покушај лекара да прихвати покривач на њему; сваки додир био му је страшна повреда. После по ноћи кад болови попустише, болесник се утиша, и одмарао се.

11. Априла пробуди се разведрен, па је бројао дане од кад се разболео. Питао за своје хартије, које су на дан његове занемоћи остале на радном столу; препоручивао, да се све склања и оставља на своје место. Чињаше се, као да 3—4 сата одмора беше разагнао сву бољку и болесника окрепио. На примету лекара, да га тога јутра прегледају и да се учини употреба спољних лекова за предохрау од ревматичних напада, Ранко одговори: да се он осећа унутрашње и спољно утрнуто, у брујећем стању, као болан зуб, који би се повредио најмањим додиром. Молио је да га оставе на миру.

Лекари задовољни стањем болесника, оставе га по његовој вољи. После чиновника мин. грађевина, што сваког јутра долазаше на реферисање о пословима, овај прими још једног чиновника министарства који му доносе на потпис неке неодложне хартије. А пошто је знао, да се одмах по његовој занемоћи министар Марић из Беча вратио, питаше овога чиновника о њему и његовом занимању у министарству грађевина.

Дан је прошао на миру; у 9 часова у вече лекари, говорећи да је болеснику добро, оставе га да се крепи мирним одмором. Но, или јутрење напрезање у говору и мисли, или ток саме болести у свом развићу, у часу се све промени. После једног часа лекари су стојали пренеражени код болесника. Дошла је страшна грозница са сил-

ном дрктавицом, са протислима у обе слабе стране, са грчевима у стомаку и у слезини и са празним напором на повраћење, као да све скупа беше тако насрнуло, да га на пречац умори. Око 2 часа после по ноћи попусти студен и трзавица а наста ватра и у тренутку претвори тело болесника као у усијано гвожђе. Пред зору Ранко се закашља јаче и истури сукрвицу.

12. Априла у јутру дођу и млађи лекари — д-р. Лаза Лазаревић и санитетски капетан Милутин Поповић. Сломљен мукама, болесник је једва одговарао на питања лекара. Ноћни напад, лекари назваше *првом кризом*.

Међутим, од раног јутра „виделовци" похитају да по улицама београдским разнесу како је, бајаги, министра Алимпића те ноћи и по други пут ударила капља. Д-р. Јанковић дође на београдски ђумрук у време поласка лађе за Шабац; нађе једног Шапчана, свог познаника, па му препоручи, да у Шапцу поздрави Ђорђа Топузовића, вођу виделовачке партије и да му каже, да је Алимпић умро те ноћи.[1]) Тако се опет из Тупузовића трговине тај глас растури по вароши и по селима шабачког и подринског округа.

После прве кризе, болесник је целог дана провео мирно, у дремежном одмору.

13. Апр. — на Цвети, освану слаб и блед као без капи крви, но душевно окрепљен. Тога јутра говораше својим лекарима: „Осећам се као да ме је претро воденични камен, и чини ми се, кад би ме ко јаче прихватио, сав би се распао." Лекари нађоше стварног бољитка; они говораху: да је криза срећно прошла и да се сад могло надати скором оправлењу болесника.

Овога јутра чиновници министарства грађевина дошав да походе болесника, причаху му: како је мин. Марић, који је од повратка из Беча радио у министарству грађевина на жељезничким предметима, те ноћи давао велику гозбу у своме стану, где је — вели — било око 30—40 особа, и сви већи чиновници министарства грађевина. Ови

[1]) Д-р Јанковић никад није с. Ранком био ни лично у ближем познанству, а ипак, као партиски човек, страсно је изказивао своје радовање кад се Ранко разболео. Ово су знали и Ранкови лекари, и зато су га, — нарочито она млађа двоица називали: «грозан човек!»

00071435

говораху, да је Марић приредио ту госбу у цељи, да на истој покуша учинити неко изравнање међу првацима либералне партије и својим начелним пријатељима,-виделовцима, које је тога ради био позвао и из унутрашњости; па казиваху, да је домаћин био врло озловољен, јер су му се његови начелни пријатељи, на које је он, као на вође партије највећма рачунао, одазвали омаловажењем; неки су одговорили, да не могу доћи, неки нису ни одговорили. Као представник првака виделовачке партије, на тој госби био је само д-р. Јанковић.

Слушајући ово, Ранко рече: «Марић ће извесно заменити мене; ја ћу му пожелети, да се одвоји од сваке партаичности и да се ода само своме послу, па ће он у томе наћи бољег задоволења своме осећању.« [1])

Марић је сваког дана долазио и тражио да се види с Ранком, и тек овога јутра д-р. Машин му одговори: да може бити примљен око 5 часова по подне. На подне, кад лекари, у повратку са свечаности у двору, дођоше, д-р. Валента прво ми рече: «Ево веће несреће; Мирић је полудео. Овога часа одвео сам га из двора г. Ристићевој кући.« (био је по жени сродник г. Ристићу.)

Ова ме вест порази, једно из страха да Ранко не дозна о томе, друго, што се сетих, како је пре неколико дана сам Марић прорекао своју горку судбину. Другог — трећег дана пошто се Ранко разболе, он се вратио из Беча и одмах дође да му се јави. Лекари га не пустише код болесника; ја изађох да га известим о стању овога. Човек беше веома блед, оболела лица; извињаваше се говорећи: «Г. министар се извесно љутио на мене; требало је одмах по потпису конвенције да се вратим, али ме снађе несрећа те се разболех у путу.« (мислим у Пешти.) Ја приметих да му се види на лицу да је био болестан, а он, као да још блеђи постаде: „Ја сам — вели — и сад болестан; ја сам пропао, ја сам *отрован*; дат ми је отров у ајвару, и држим у врло малој дози, те да ме не убије напрасно. Сирота моја жена, она је с дететом остала у Бечу код оца, и не зна шта је самном.« Поред своје

[1]) Марић је начелно припадао виделовачкој партији, а иначе је био човек племенит и ревностан државни службеник.

невоље у кући, нађох се у чуду; настадох да разуверим човека у тако грозној мисли, која га беше довела у дрктавицу. Али се он не даваше разуверити, већ ми даље објасњаваше своју страшну сумњу и мољаше, да о томе ником не говорим, те да неби чула родбина жене његове и могла јој јавити да је узнимири, нарочито што је имала мало дете.[1]) Пошто се тако несрећно пророштво и остварило, беше ми сва брига да Ранко не чује о томе.

Овога дана Ранко проведе добро, али пред вече наступе страшни болови на све стране. Најстарије ревматичне трпње и убојне повреде развише се новим нападом. Горко измучен, болесник се утиша око по ноћи.

14. Априла лекари нађоше стање болесника повољније него прошлих дана. Архимандрит Нестор, (бив. глав. свештеник дринске војске, потоње нишки епископ), овога јутра дође да походи болесника. Улазећи у собу, прва му реч беше: „Е мој ђенерале! на тебе се испунише зла прорицања. Дакле капља.“ Ранко га погледа: „Знам — вели — да ми је свашта прорицано, али незнам ко прорече, да ће ме сад ова болест овако сурвати?“ Калуђер одговори: «Прорицали су многи, а помого им је у томе и твој доктор Валента. Кад си зимус у Нишу био слаб нешто, он је говорио неком твоме чиновнику, како си ти пропао у ратовима и нећеш моћи дуго трајати. Овај донео то у Београд, а неки дочекали са апетитом и разнели по свој вароши.

Ранко поћута, па одговори: „Ако је Валента пред мојим вратима говорио другоме оно, што је требао мени да каже, кад сам га ја молио за то, он је учинио добре услуге своме колеги Јанковићу и његовим пријатељима, који су могли рачунати на то, што је он, као мој лекар говорио о мене.» Пружи руку архимандриту: «Збогом попе! дођи опет да ме видиш.“

Изишав од Ранка, калуђер опет поче: «О! о! несреће људи! где пропаде човек на правди бога, — баш због те несрећне жељезнице. Слушам, како је и онај добросрећник, што полуде јуче, говорио, као да га је негде неко тровао.

[1]) Доцније се чуло, да је Марић, на више места говорио да је отрован и да му је дат отров у ајвару. Лекари већаху, да је несрећна болест код њега била већ зачела своју клицу, кад је он тако говорио.

Чудо људи! шта да буде обадвојици од један пут? Но ја слушам од Марићевих најбољих пријатеља где говоре, да је он још раније био помућен и чуде се, како Ристић и Ранко нису то опазили, него су послали у Беч замршена човека, да им он свршава тако крупне ствари као што је жељезничка конвенција.« [1]

Као обично пред вече опет наступе ревматични болови. Претрвен, изнурен овим боловима, болесник малакса и смири се после по ноћи.

15. Априла болесник се пробуди миран и ведар, али сваким даном беше све слабији. Бољка га изнуравала, а осем лекова, ништа није окушао.

Овога дана наименован је инжињерски пуковник Здравковић, да заступа Ранка на управи министарства грађевина. Кад чиновник министарства дође да му јави о томе, он га пита: «А зар није Марић?« Ми рекосмо да је Марић отпутовао у Беч, због болести у фамилији.

16. Априла болесник дочека дан у боловима, од којих је дрктао као у љутој грозници и говорио својим лекарима: «Људи! хоће срце да ми пукне од болних потреса.» Око подне болови попусте и болесник се утиша.

17. Априла — на Велики Четвртак — у први зрак дана, Ранко се пробуди доста миран. Прва му реч беше, да се позове парох, да га исповеди и причести. Дочекав свештеника (проту Новицу Лазаревића) подигао се; седећи на својој постељи примио молитву, исповед и причест, са речима: «Господе, Боже! буди ми милостив.«

18. Априла — на Велики Петак, тешком се муком склони да дозволи лекарима да га прегледају. При лекароком испитивању унутрашњости, нађено је: срце и плућа здрава. Стомак отечен. Слезина отечена; цео утробни простор отечен; тврд као даска, а пун бола, где год се и најблажије дотакне. Судећи по томе, цела је утроба била у најгорем стању. Лева нога од кључа — у куку у запаљењу, на ниже све јаче отечена, црвена и тврда; лева рука од рамена, обадва колена и сваки зглоб набубрен и болан. Свака част тела одвећ осетљива; нигде се не могаше до-

[1]) Заиста су пријатељи Марићеви тада говорили, да је он још из раније био умно болестан па су по томе одрицали вредност жељезничке конвенције коју је он 28. Марта у Бечу потписао.

таћи а да болесник не јаокне. Говорио је, да га најстрије повреде муче исто као и најновије.

После овога прегледа, болесник је остављен да се одмара. Млађи су лекари отишли, а д-р. Машин, чекајући лекове из апотеке, у споредној соби говорио је са мном о Ранковом здрављу од неколико месеци пре његове занемоћи, и жалио, што оног јутра није он први могао стићи код болесника, рекав: «Валента је био поплашен и збуњен, па је тако и мене дочекао. Ја тада нисам имао разлога да не усвојим оно, што ми каже мој колега, који је пре мене видео болесника, јер се нисам смео ослонити на ваше објаснење, пошто сте и ви били поплашени. Ова се болест одавно прикупљала и спремала. Овде није само једна болест. Ви знате, колико сам га пута прегледао прошле јесени и вазда сам налазио стање које ми је задавало бриге због неопредељености своје. Слезину сам неки пут налазио надувену а неки пут као исцеђену; стомак и црева у нереду. Дуготрајно дисантерично (срдобољно) стање, кога се није могао отрести поред толико узимања лека, који на то дјеиствује тихо али сигурно, код сваког другог болесника, није слутило на добро. А после онаки затвор, као да се у цревима све окаменило. Ко од почетка није пратио ову болест, тај не може замислити мене, које смо ми у њој гледали. Ја сам се био решио и договорио са Валентом, да позовем и старије и млађе лекаре, и да отворимо трбух, да видимо шта је са цревима. Код толико година моје лекарске праксе, не сећам се, да сам икад наилазио на таку упорност утробну. Да му није срце здраво, неби могао изржати ни пола мука, које је издржао оно првих дана. Што се тиче ревматичних болова, то је одвојено; то је његова званична болест, која га од младости прати и није никако чудо, што га, после толико промрзавања по граници, данас, раслабљена другом болешћу, тако бесно тиранише и буди све и најстарије повреде на телу. Но у томе нема опасности за живот. А ја је нисам никад налазио ни у магновеној несвестици, што га је по неки пут узнимиравала; знао сам да то лежи у његовој малолрвној природи. Толико година напрезао је и сатирао умну и телесну снагу подједнако, па се и крпило тако у подједнаком потрошку. Али, од кад је дошао за министра, он је око те, — по њега заиста — несрећне жељезнице, сав терет повуко на мозак и изнуравао

се ноћњим радом, па ето одмах удесна гњезда за несвестице, које су ипак биле незнатне према онима, од којих је патои 1864. и 1865. године.»

Од неколико месеци, гледајући Ранка све у трпећем стању здравља, била сам све у некој загонетној стрепњи за њега, али, од како паде у тако тешку болест, мене је од првог чела обузела и страшна сумња о узроку болести његове, па сам сада молила лекара, да ми каже: мисли ли он, да је Ранкова болест дошла *неприродним* путем? Објаснила сам му још боље Ранково путовање у прошлој години у Беч; његово грозничаво осећање и повраћање у Базјашу, а после два дана онаку занемоћ у Решици.[1] Лекар слеже раменима и одговори: «Око те загонетке могла би се врсти моја мисао као и ваша, а то само да нам задаје више мучења. Прошле године, по повратку из Беча, кад је лежао оно десетину дана, према ономе, што ми је ондах казивао, како му је било зло у Базјашу и после у Решици, могло би се и посумњати на онај доручак на лађи, — између Београда и Базјаша. Могуће, да је и нехотично у храну дошло покварено што, што је тада произвело тако рђаво дјеиство; јер му од тада и датира она несигурност утробна коју знамо како је сваког часа мењала свој вид, докле се није спремило данашње стање. Но кад не можемо имати уверења ту, (показа свој длан), најпаметније је уклонити и сумњу одатле, (указа прстом на чело) па побијати и кад други о томе говоре, те да се не растурају гласови, који нам не могу сад ништа помоћи.»

На моје питање: каку наду има за оправлење болесника, лекар одговори: „Нада је на Бога и на здраво срце Ранково које га је и досад одржало. Ако с кризом из-

[1]) У Базјашу, (18. Јуна 1879) кад Ранко рече да му је зло, и стаде да повраћа, пролетела ми је као муња кроз главу нека страшна мисао, која ме је и уз пут до Решице, па и тамо, видећи га непрестано суморна и грозничава, непрестано држала у некој загонетној стрепњи, а кад му у Решици опет на исти начин онако призли, она прва злослута мисао у сваком тренутку ме је пратила и мучила, као зла коб, које се човек најјачом својом вољом не може да отресе, а ја сам опет мучила Ранка, потсећајући га, на обазривост према себи, тим више, што је и мени и њему говорио, како му «виделовци» проричу злу судбину. На оваке моје потсетке, Ранко ми једном одговори· „Молим те, немој узалуд мучити и себе и мене тако злослутом мишљу. Зар ја незнам примера, где су најобазривији у томе људи, нашли своју смрт у филџану кафе или у чаши бистре воде. Ја се баш ни чега не бојим, нити се од чега чувам, нити ћу да се теретим том бригом, јер ја мислим и верујем: *да онај, ко се нада, да ће својом обазривошћу преварити своју судбину, — сам се вара.*"

међу 11. и 12. Априла буде преврело језгро болести, можемо се надати потпуном оправлењу. На сваки начин болест ће потрајати, и треба ће илице, јер, као што видимо, и ревматичност у известним деловима код њега је достигла растројено стање. Али, и пошто оздрави, мора ће се строго чувати, нити ће се он смети за дуго излагати теретним пословима. Ово сам ја казао и г. Ристићу, јер ме је он питао за то.“

Од овога дана, Ранко је трпео да му се облаже трбух биљним цицварима и ревматични делови да се мажу *клороформом*; но и то, само докле га болови неби напали, кад није могао поднети додир до себе. Кад је истог дана пред вече, нападнут ревматичним боловима, тресао се је и увијао као у грчевитом нападу. Ћудљива бољка долазаше као олуја а пролазаше као олуја, пошто би, неколико сати беснећи, усукујући и ломећи гране на дрвету, у корену га потресла. Кад попустише болови, болесник њима сломљен малакса и заспа, као мало дете, после дуготрајног плача.

19. Априла — на Велику Суботу, жалио се на прекомерну осетност телесну, спољно и унутрашње. Ревматични болови беху слабији, али у место тога јачи кашаљ са истурањем сукрвице. Ипак, ноћ између 19. и 20. Априла беше доста блага. Ранко је спавао; пробудио се на прво звоно на Саборној цркви, оглашујући Васкрсење Христово, и молио се Богу. Тога јутра лекари беху задовољни својим болесником. Он им је сам својом руком давао васкресења јаја. Цео дан прошао је добро. Око 9 часова у вече, осети се да се стање мења; болесник се узнемири. Око 10 часова, нагло се подиже на постељи са узвиком: „Мука!» а стиже грчевит напор на повраћање. Лекари су одмах дошли; али се овај напад није дао обуставити. Од 10 часова у вече, до 1½ после поноћи, толико пута болестник је потресао целу кућу својим узвиком: „Мука! мука!“ А сваког пута у смртном напору повратио мало беле пене, у којој беше и крвавих жица, и сваког пута облио га је хладан зној, као кад би му се ведром вода на главу излила. После 3½ сата оваког стања лекари успеше обуставити грчевите напоре на повраћање.

Сутра дан-21. Априла, истражујући узрок ономе страшном нападу, лекари се сагласе: да је узрок у самој болести, т. ј. да се ово било *друга криза*.

Ранков стари лекар, др. Белони (и сам болестан) овога дана дође да га види. Срушен ноћним нападом, Ранко је једва говорио и казивао, да осећа сву утробу као ножем исечену, те не сме ни да дише слободније. И овај га је лекар прегледао, па се изненадио, кад је нашао утробни део онако отечен и тврд, а тако болан, да је тешко отрпео додир лекарове руке. Д-р. Белони питаше болесника о ранијим појавама у његовом здрављу, а кад га остави, он је мени говорио: «Не може се знати од кад управо, али квасац ове болести дуго је лежао у њему докле је узбујао до оваке појаве. Према томе, што казује како се осећао од дужег времена, а и онога јутра кад се разболео, не разумем, како је један лекар могао тако лако на први поглед познати и огласити болест, а није причекао бар неколико сати, да види развиће њено, и да потражи узрока. од куда је могла доћи така појава болести. То је све учињено као по вестима са сокака, како су неки већ раније слутили за Ранка.» На моје питање о опоравлењу болесника, лекар одговори: «Врло је ретко људи Ранкове природе; без овога случаја он је могао живети до сто година. Дроб му је јако пострадао, а ту је извор живота; уколико се опорави дроб, утолико ће се опоравити и сво тело, које, поред унутрашњег страдања, страда толико и од застарелих назеба.»

Ја сам тада и овоме лекару казала о свој страшној сумњи о узроку Ранкове болести. Лекар је гледао преда се и ћутао је. На послетку рече: „Благодарите Богу, кад га је првих дана одржао, и надајте се на милост божју и на Ранкову природу.“

По савету д-р. Белони овог дана метуто је болеснику на трбух 30 пијавица.

22. Априла, Ранку беше боље, и беше му прва мисао, да је сутра Ђурђев-дан, његово крсно име, па запита: спрема ли се за то? На примету д-р. Машина, да се походе не могу примати, он одговори: „Ја само хоћу да сечем свечарски колач; то ће ми бити последњи.“

Тако је дочекао своју најмилију светковину домаћу: на постељи седећи, секао је са парохом свечарски колач. Дан је прошао на миру.

24. Априла, опет је чињен лекарски преглед. Стање се није мењало. Од последње кризе болесник се највише

жалио на бол стомака, који се виђаше јако набубрен. Болесник је говорио, да га осећа као да је напуњен оштрим трњем. 25. и 26. Априла, стање се мењало; час више, час мање болова.

27. Априла осећао се боље. Око 9 часова у јутру примио је код своје постеље питомце, што је министарство грађевина прво послало на страну за изучавање службе жељезничке. Говорио им је о задатку по коме их држава шаље на страну, па им рече: „Пошто се вратите у отачество, ваш ће задатак бити, да у својој земљи будете учитељи другима. Положите труда да се успособисте на корист своје земље и самих себе. А дужни сте и мени осветлати образ, јер сам вас ја изабрао.“

Око 11 часова стање се промени. Дође грозница са ужасном дрктавицом и боловима у стомаку, у слезини, и у левој слабој страни. После пуно 3 сата оваког стања, запламте ватра, разви се опор кашаљ са истурањем сукрвице. Ову грозницу лекари огласише *трећом кризом*, нешто слабија од две прошле.

28. Априла болесник је лежао сломљен последњим нападом. 29. Априла стање још теже; унутрашњи притисак морао је бити одвише јак. Болесник није отварао очију. Око сунчевог захода, стресе се грчевито; отвори очи, а на уста му удари млаз жучне течносни, као кад би снажна вода на извору, својом силом избила чеп из олучне цеви, што јој је излив спречавао. Овај напор заста на тренутак, па понови много јачом снагом, обливајући зелено-жутом течношћу болесника, његову постељу и око ње. Цела се кућа напуни жучним задахном. Болесник изнеможе и клону. Лекари, у страху од повторног наступа, где би могао излити сав жуч и крај живота учинити, чинили су све да спрече крајњи напор. Дао Бог, више се не поврати овај страхотни напад.

Ове ноћи, Ранко се није јавио; изнемого, лежао је на постељи као мртав. У саму зору осети се да је заспао. Заспао је благодетним сном. Од како је пао у болест, сад се први пут угледа на његовом челу природни зној, — она благодетна роса, што је вазда, на раду и на сну китила чело његово. 30. Априла, кад се пробуди после неколико сати мирнога сна, пружи руку својим лекарима, говорећи: „Ово се једва оста! Ово је нов живот!“

Онај огромни излив жучни био је *последња криза* и преломио је смртну болест. [1]) Од овог дана пошло је на боље. Ревматични болови обнављаху се сваког дана око сунчевог захода и пред зору, но доста блажије и мање су трајали. На против, утробни део, поред све лекарије, и што се могао сад мазати, и облагати биљним цицварама, одржао се у првашњем стању, — отечен и тврд као даска.

У тешкој бољки, болесник проживе 27 дана само о лековима, и без гутљаја чисте воде. Јер му се вода није смела давати због отечене утробе.

4. Маја, Ранко је седео на својој постељи и гледао на прозор зеленило, што је у данима његове тешке болести оденуло црну земљу и голо дрвеће; гледао природу обновљену и говорио: „Данас је управо месец дана, како се сруших; нисам се надао икада више гледати зелене горе. Ово је нов живот! благодарим ти Боже на милости твојој.”

9. Маја, кад је почео остављати своју постељу и ходати по соби, мени је дошла мисао, да пођем с њим у Беч, на даље лечење. Но лекари ми не одобрише; говораху: да би то било сасвим без цељи, сад, пошто су прошли критични дани и кад болесника треба оставити да се на миру одмора до поласка у Бању алексиначку, коју су му одредили.

Пре поласка у Бању, по својој жељи, Ранко се ослободио тешког положаја, који му је и спремио гроб; 5. Јуна он је разрешен од положаја министра грађевина и повраћен у државни савет на место, које је заузимао пре рата за ослобођење и независност.

14. Јуна, у очи поласка у Бању, лекарским прегледом стање је нађене у толико побољшано, што од последње кризе болесник беше много издржљивији у часима болних напада.

Овога јутра, кад лекари и посетиоци код њега говораху о раду и дебатама ванредне скупштине, која беше

[1]) Ондах сам мислила, а и данас мислим: да је одмах болеснику дат лек да, изнуди овај излив жучни, и тим првих дана дато одушке оним тешкин мукама у празним напорима на повраћење, неби се болест могла онако силно развити. Ово моје мишлење, после године дана, усвојио је д-р. Анђелковић, а после две голине у Бечу и д-р. Шлезингер ми је рекио: „Ех: камо да је било после четири дана то што је дошло после 24.”

сазвана у Крагујевцу по предмету жељезничке конвенције Ранко слушајући то, у неком питању рече: «Марић је сигурно и објаснио тако!» Јер, као што му беше речено, он је држао да је Марић сад у Крагујевцу на скупштини. Мало час, један од лекара преговори се и изусти о жалосној судбини овога. А Ранко, као да је већ одавно чекао таку вест о овоме сараднику своме, на првом нагласку, као да га дотаче електрична струја, дочека реч оштрим узвиком: „Шта! Марић полудео? — — И Марић?!!» Глас га издаде, а он блед као самртник, похита погледом од једног лица на друго, тражећи ко ће пре дати му одговора. Сви око њега похитасмо да му докажемо, као да је он рђаво разумео, а да је оно речено само с тога, што се Марић у некој прилици тако наљутио, да је у раздражењу био као ван себе.

Ранко се учини као довољно убеђен о томе; целог је дана примао походе и није ничим показао да се и сећа онога, што га је у јутру онако потресло. Пред вече још за сунца леже у постељу, говорећи да му треба више одмора због раног поласка на пут. Лежао је у постељи и дуго ћутао; чинило се да се спокојно одмара; док на један пут: «Дакле и Марић! Каква судбина?! Мене капља, њега лудило! Да ли обојица на курбан српске жељезнице?!“

После седмо-недељне употребе топлих вода у Бањи алексиначкој, Ранко осети олакшице у ревматичној трпњи у опште, но болна затегнутост, нарочито у коленима, остала је те му отеживала слободу хода. А и стање утробно одржало се непромењено; трбух није ни за длаку попустио у отоку и тврдоћи својој; тако исто давнашња срдобољност, обновљена са одливањем сукрвице, мучила га и изнуравала непрестано и после Бање, што је доказивало, да је утроба била оштећена на непоправимост. Две-три недеље после повратка из Бање, осетило се све боље оснажење у опште. Лекари одлуче да још боље потпомогну то електричном струјом. Д-р Фибер, електричар на бечкој клиници, позван у Београд да види болесника, 16. Септембра он је учинио прву примену електричне струје. А после је д-р Лазаревић продужио, са добрим успехом.

Ранко се опорављао све боље. Почетком Децембра, кад се осећаше довољно опорављен, и кад га лекари увераваху, да је прешла свака опасност, почеше настајати веома студени и магловити дани, што његова прекомерно развијена осетљивост телесна није могла више подносити, он поче опет опажати болну струју у целом телу; а већ 16. Децембра поново поста опасно болестан. Тог дана у вече доби грозницу која га од часа баци као у усијану пећ; пред зору се појаве пробади у левој слабој страни и у слезини. После 2 часа ово попусти, али ватра ојача; болесник је био као у пламену. Око његове постеље поново овлада страх и забуна. Употреба електрике обустављена је; лекари предузимаху мере, да нову болест у њеном почетном развићу спрече.

Од 16—21. Децембра, стање све исто. Толико дана и ноћи, борећи се као у пламену, болесник се не смири и не одмори. 21. Децем. око 9 часова у јутру, закашља се јако; побледи као самртник; комад труле крви паде му из уста. Он га дохвати у своју руку, посматра га па вели: „И опет трулеж! — жалосан живот!“

Кашаљ назебни, што га од 3—4 године не престајаше мучити, сад се поново разви, и напор није попуштао, докле неби истурио парче сукрвице. 23. Декем. Ранко вељаше: да осећа, како болна струја, као тиха жеравица, подмукло заподенута у леђима и у левој слабој страни, тек је тада почела да стално руши и разорава животну снагу његову. Од ових болова, не могаше лежати; остави постељу, а да се у њу враћа на одмор у свако доба. У такој физичкој трпњи проведе божићне празнике, сврши 1880 и пређе у 1881 годину; ипак одржавајући се својом превеликом стрпељивошћу и спокојством душевном.[1]

---

[1]) Вазда је волео друштво око себе, али би вазда замолио да се не говори о партијским приликама које у то доба страсно владаху у земљи. Но, пошто се у прошлој години (19. Октобра) беше влада променила и „виделовци“ · (Пироћанац — Гарашанин) узели у своје руке управу државних послова, па одмах распустили народну скупштину, која је била у Београду на раду, и наредили друге изборе скупштинске, што учини најпотпунији расцеп међу либералном и виделовачком партијом и пренесе из престонице и разви у народу страшну борбу партијску, што сву земљу горко ускомеша, није се могло отклонити да се и око Ранка не чује о оној ужасној борби партијској око предаје Бонт-у грађења српске железнице. Слушајући о томе, Ранко би јаким нагласком рекао: „Молим вас, престаните! Мени је доста што знам, да ми је то главе дошло.“ А дигао би се између друштва; прешао у другу собу, па би тамо остао сам, ћутећи по читаве часове.

Из дана у дан, из недеље у недељу, од 16. Декембра прошле, па до 6. Априла ове године, стање се није мењало; Ранко је вазда био у ватри као у пламену. 2. Априла поново се потужи на притисак у слезини и у стомаку; за два дана ово ојача. Лекари нађу да му је стомак, који ни од првог отока није ни мало био попустио, почео већма бубрити и постајати све осетљивијим. 6. Априла — два дана пошто се наврши година од прве заномоћи, — дође љута грозница. После два сата грчевите хладноће, опет ужасан напор жучног излива; врло мало слабији од оног, што у прошлој години на крају истог месеца онако срећно преломи смртну болест. Први излив беше чисто жучан, а после промешан млазевима крви. Овај садањи напад само је већма раслабио болесника који говораше мени и лекарима: «Жалије ми је ваших трудова око мене, него мојих мука; ви варате сами себе надом, да још има могућности одржати срушени живот.»

Овај напад донео је промене у толико, што после десетак дана, лекари нађу да је утробни део врло мало попустио од првобитне набубрености. Али тек сад пронађу у трбуху на левој страни, у простору за један мушки длан, јаку набубреност и тврдоћу, до које се болесник није дао дотаћи. Због овога, 14. Априла позван је на лекарско саветовање и стари београдски лекар д-р Анђелковић. [1])

У Мају месецу лекари пошљу Ранка на јодне воде у Липику — у Славонији, а после на морска купања. Кад наврши одређено време у Липику, пре поласка на море, он позове д-ра Грегорића, директора војне болнице у Пакрацу, који у том крају Славоније беше уважен као велики ауторитет лекарски, те да чује и његов суд о болести овој, условљавајући: да му се отворено каже право стање. Овај је лекар учинио најпространији преглед и испитивање. Срце и плућа нашао је здраво, но у замену овога,

[1]). Кад је овај лекар прегледао болесника, испитао га до најмање ситнице о стању здравља пре тешке занемоћи, испитао рецепте првих лекова, он рече: «Или се ја варам, или су се моје колеге преварили у првом часу. Мени се чини, да је овде природа отела живот борећи се и с' болешћу и са лековима.»

После подужег заједничког лекарског конфернсања, а на моје засебно питање о стању болесника, исти ми лекар одговори: «Лакше би прошао да га је ова болест нашла у шуми, него што је у првом тренутку имао код себе лекара са мишљењем напред одређеним.»

нашао је стање утробе врло рђаво. Утробни део одржао се стално набрекнут. Кад лекар наиђе на ону одвојену јачу набубреност на левој страни, он се изненади. Ранко се недаваше дотаћи тамо; говорио је, да на том место опажа стално утрнуће, које га јако заболе при најмањем притиску. Лекар је куцао, слушао, испитивао сву утробу; на ово место повраћао се толико пута и слушао унутрашњи рад; најпосле рече: «*Овде још стоји опасност за живот! Црево је било запаљено; каквим узроком, сад је тешко погодити, тек је извесно, да је овде смрт била готова. Јака природа отела је живот у ономе часу, али је дроб оштећен. У овоме простору црево је јако страдало и одржало се затечено — болесно. Сваки случај може га позледити и поново запалити. А ту би тешко могло бити спасења.*“

Д-р Грегорић је усвојио морска купања ради општег окрепљења; но због застарелог ревматизма, који се — вели — неће никад излечити, али се може ублажити, нађе да би требало између јодних и морских купања узети неколико купања у топлим водама другог састава и упути Ранка прво у Личку Крајину, у топуске топлице, (царевинско притјажање) које стоје под војничком управом. Војни лекар, директор завода, нађе унутрашње стање болесника савршено као д-р Грегорић, па се дивио јачини природе, која је отела живот од извесне смрти.

Из Топуске Ранко пође на Јадранско море, — на Ријеку (Фијума) где је, поред сваке удобности за своје лечење у морским водама, нашао и пријатељске пажње.[1]

И на Ријеци, д-р Рубеша, месни лекар, оцени стање болесника као д-р Грегорић и лекар у Топуској. После 45 купања на чистом мору (између Ријеке и Абације) Ранко се врати у Београд крајем Августа, у опште окрепљен, и ако се све болне части беху одржале у непромењеном облику.

[1]) У Славонији, у Крајини па и на Јадранском мору, Ранко је налазио српских патриота међ којима је његово име било добро познато, и који, чујући га, похиташе му свуда на сусрет својим усрдним услугамъ. Између више Срба у тим крајевима, који су у овоме стекли право на моје вечно признање, овде ћу нарочито именовати: *Николу Славникя*, трговца, у Горњем Карловцу, *Стеву Павлицу*, трговца у Сиску, и на Ријеци г. *Јову Шорака* — Крајнца православног проту, познатог патриоту српског.

Добро стање потраја до саме јесени, кад влажни и магловити дани с нова стану развијати ревматичне болове. Почетком Декембра болови ојачају и после неколико дана ужасног севања, поново му отеклу колена и сви зглобови, што га обори у постељу, са љутим грозницама. Цела зима прође у јакој трпњи, и тек пролећни топлији дани донесу бољитка.

На Ђурђев-дан, Ранко је прославио своје крсно име у породичном кругу. Кад је тога дана са свештеником, (старим протом Илијом Новаковићем,) секао свечарски колач, он му рече: „Ово је трећи пут што овако дочекујем своје крсно име; Бог зна, хоће ли моја рука још који пут припалити ђурђевске воштанице и свечарског колача прихватити.“ Свештеник му поче говорити о нади за његово потпуно оздравлење, а он одговори: „Ја сам готов оче прото! Кад би сваки човек окончаво своје земаљске рачуне са таком готовошћу, као ја, неби смрт била страшна ни за ког.“

Због ревматичне трпње, која се сваком променом времена јављала болним нападима, према саветима више лекара, овога лета Ранко пође у мехадијске бање. Тамо му се не допаде те пође у Беч да чује мишлење свог старог лекара д-ра Шлезингера. 20. Јуна био је у Бечу. Д-р Шлезингер, слушао је о његовој болести од д-ра Фибера (познатог електричара на бечкој клиници) и држао да је овај већ давно оздравио, па се сад изненади те пита: „Но! шта је опет? Зар ви опет куњате. Од чега сад?“ Ранко одговори: да није ни оздрављао од две године како је оболео, а ни сам не зна од чега, рекавши: «Моји су лекари нашли да је *капља*. Ја сам у почетку болести много претрпео, а ево сам и сад још сав као утрнут и при сваком покрету тела, муче ме болови.“

Лекар се загледа у њега: „Бах! ваши су лекари нашли да је *капља!* Ко је прво био уверен о томе? Слушајући о вашој болести, сећао сам се шта је било 1865 године с' оном болешћу, што вам је дошла у след напора и назеба у време бомбардања и могао сам мислити, да се у след дуготрајних ратних терета иста болест појавила у јачем степену; могуће са још којим додатком, — компликована. Надао сам се прошле године да ћете доћи овамо, а кад вас не би, држао сам да сте оздравили.“ Лекар га

мету у постељу и прегледао га; прси је испитао и вели: „Овде је добро.“ Али, како мету руку на трбух, он поче застајати; помахне главом и повтори: „хм! хм!“ Нареди да болесник остане у постељи на миру, до сутра дан.

Лекар је питао о првој занемоћи; Ранко му казивао све: како се од оног доба, (18. Јуна 1879.) кад му је у Базјашу а после у Решици онако призлило, често осећао незгодно у трбуху. Питао је лекара, како налази његово стање, и говорио му: ако налази критично стање, нека га слободно врати одмах кући у Београд, јер воле да га смрт задеси у свом отачаству, него да га мртва носе тамо. Лекар је узео да прегледа рецепте првих лекова и да болест проучи по опису д-ра Машина.

Кад лекар остави болесника, ја потражих да чујем његово прво мишлење о стању болести. На моје питање он ми одговори овако: „*Чини ми се, његови су лекари на првом кораку били у грешци. Знало се да пати од несвестица, а могуће да је и тога дана и нешто јаче дошла. Ето, тако се похитало то огласити капљом. Тиме је учињена једна погрешка више, јер се предузало лечити зло које није постојало.*“

Сутра у јутру лекар је дуго остао испитујући стање болесника. Ово је у опште било као и прошле године, само што све беше као растањено. Ревматичне части и ако не беху у ово време набујане, оне беху непрестано болом затегнуте. Трбух такође у неколико опао, али она набубреност на левој страни ни у длаку није попустила у својој болној затврдлости. Колико год пута лекар тамо мету своју руку, он помахну главом са: «хм! хм! хм! d'où vient cela?! d'où vient cela?!» (од куда ово?! од куда ово?!)

Пошто је учинио свој преглед, лекар се сагласи да Ранко пође у Bad-Hall-е у горњој Аустрији, говорећи да се може надати, да ће се тамо, у здравом поднебију при употреби јодо-солних вода опоравити.

И овог пута ја затражих да ми лекар каже право стање болести. Он ми не даваше много наде; повторио ми све што је прошлог вечера говорио, а позивајући се и на рецепте, по којима су у првој занемоћи лекови давани, додао је ово: «*Чињено је и сувише, али није учињено најглавније; није се успело наћи истина, а тако тражећи*

лека злу, које није постојало, болесник је оптерећаван и одвећ јаким лековима, који су били способни само да погоршају зло. Овај је човек био ретког састава, али, по несрећи, налазим сад организам порушен. Утроба је врло хрђаво; црева су му јако оштећена.» И веома је жалио, што Ранко није одмах у првој занемоћи дошао у Беч, где је се — вели — одмах могло испитати, од куда је дошао узрок болести, којој су лекари, — према његовом мишлену — дали погрешен назив и погрешно лечење. Гогорио је о застарелој ревматичности и промрзлим деловима тела па вели, да неби никако чудо било да их је нашао парализане па и орањене. И то би — вели — све било незнатно, при питању: од куда у цревима онакви знаци?

На ово сам ја тада казала д-ру Шлезингеру о својој страшној сумњи: да Ранкова болест није дошла природним путем, него је спремана и изведена *давањем отровних препарата*, од чега је оболевао желудац и црева, и постепено се рушио систем животни. Лекар ме је гледао, али баш ни једном речи није покушао да побије ову моју сумњу. Само је помахивао главом повторавајући: „хм! хм! хм! quel malheur! quel malheur!» (каква несрећа! каква несрећа! [1])

Д-р Шлезингер испрати Ранка у Bad-Hall-е са својим писмом на д-ра Рабла, директора бад-халских вода, где је остао од 24. Јуна до 11. Августа.

При свем, што време беше ванредно кишевито и хладно; што због трајне влаге, Ранка мучаху ревматични болови, и више се пута појави набубреност у разним деловима тела, ипак, за оно неколико недеља, већином се бавећи на пољу на удобним шеталиштима, поче се у опште опорављати.

Д-р Рабл, сваког је дана испитивао стање болести, и вазда је говорио о својој нади за потпуно оправлење болесника. А, кад ја засебно потражих да ми каже право стање, он ми одговори: «Monsieur Schlezinguer vous a dit la vérité.“ Куцнув се прстом у леву страну трбуха повтори:

[1]) Лекар је говорио француским језиком, али, због читалачке публике, ја сам овде сав његов говор казала српским речима. Кад га је овога дана моја снаха г-ђа Мана А. Вукомановића, питала о стању Ранковом, он јој је изриком рекао: „*Cet homme est tué par force.*» (Овај је човек насилно убијен).

„Le mal est ici. On peut raccomoder de bien de choses, mais les entrailles ne se raccomdent pas.“ (Господин Шлезингер вам је казао истину. Овде, — у трбуху — је зло. Многа се ствар може окрпити, али се дроб не даје крпити).

У повратку у Београд, Ранко се опорављао све боље. Кад је навршио две године и пет месеци болесничког живота, 3. Септембра, био је у седници државног савета, а кад се отуда врати, тога дана говораше саветницима Станојлу Петровићу и Вујовићу: «Мило ми је, што сам данас био у савету, те сам се том приликом видео и са друговима на окупу, али ја не мислим више у савет долазити. Без ратних година, што се броје у дупло, 4. Октобра навршиће се 40 година како служим земљу. Очекаћу да се наврши то и докле се краљ из илица врати, па ћу одмах да се јавим за пенсионовање. Нећу да ме влада предухитри у томе, јер знам да се поодавна брине о томе.»

29. Септембра — на Михољ-дан — беше леп дан; пред подне, око 10 часова, Ранко сеђаше на доксату (балкону) а дође саветник Вујовић и потпуковник Вранешевић. Овај се последњи правдаше, што због своје трајне болешљивости није могао доћи да га види, како је чуо за његов повратак из илица. Ранко му рече, да га се и сећао у Бад-Хале, где би, вели, и он могао наћи бољитка своме здрављу, а он одговори: «Ја сам дигао руке од мог здравља; оно је давно пропало, али шта се учини са твојим здрављем. *Виделовци* ти наслутише што желеше. 1879. године ти у Бечу, а у Ваљеву Марко Јакшић (адвокат) мени вели: «Наш ђенерал у Бечу млати глогиње за туђ рачун; он неће на министарској столици дочекати грађење српске жељезнице.“ Ти знаш — вели — да је Марко *виделовац*, али је са мном лепо живео, па ми много којечега поверавао од виделовачких ствари и у време рата, а тада, кад се вратио из Београда, где је био на збору виделовачком, рекао ми је то и говорио ми, како су му казали прваци виделовачки: *да је у њиховом клубу закључено, и да се неће о жељезници ништа свршити, докле се не оборе либерали с владе.* А то ће — вели — бити о првој скупштини. Ја сам теби и тада казивао то, а казивао сам ти, како су виделовци говорили о теби, да си од рата са здрављем ровит, да нећеш дуго трајати, и да ћеш под теретом рада у министарству грађевина, сâм своју пропаст

ускорити, те нећеш ни дочекати да видиш грађења железнице, али ти ниси давао никаква значаја томе, што сам ти ја тада казивао. Камо срећа да си још ондах све до врага бацио и да си сачувао здравље и живот свој.»[1])

Човек је говорио а Ранко га гледао и ћутао, па одговори: „Све једно! И да сам давао највећег значаја ономе, што си ми казивао и ти и други, опет би било како је: једном се мора у гроб, па било којим путом. Мени је намењивана смрт толико пута, и да сам се на све обзирао, неби никад ни кућњег прага прешао. Толико сам пута срећно измакао и кад ми је смрт над главом стојала, па нисам више ни помишљао на опасност кроз коју сам прошао. У таким приликама човек се размази својом срећом, па пркоси злу коме је измакао; — радује се, како се преварила његова несрећа. Несрећа се не вара, а вара се човек, верујући у то. Ако је когод мени пожелео крађег опстанка на министарској столици из интереса према земљи, ја њему желим дуготрајније среће у томе, — ако ће бити на срећу земље. Ја нисам никад никоме позавидео на узвишеном положају, а најмање сам кад марио за министарском столицом. Кад је дошло, да Србија мора градити жељезницу кроз своју земљу, ја сам се примио, да је и у томе послужим онако, како сам ја мислио да сам дужан послужити је, те да би та највећа наша грађевина, у којој смо ми новајлије, што мање земљу оптеретила а што већих јој користи донела. Па ето, ваљада је било суђено, да будем кажњен, што сам тако мислио. — Право ми је рекао Енглез: *да српска судбина даје свему само противну награду.*»[2])

Ранко је говорио спокојно, тихо; Вујовић и ја гледали смо га, а потпуковник Вранешевић спустио главу и ћутао. Седели смо на доксату, на догледу топчидерског брда. Ранко је гледао тамо, куда, у очи тога дана, враћајући се из Топчидера, дознаде, да је министар Марић, о коме он вазда разбираше, ту у винограду саветника Филипа Христића, оца жене своје, чуван као и телесно веома обо-

---

[1]) Вранешевић је био давнашњи познаник Ранков. Од 1854—1857. био је професор при војној академији, а 1876. год. служио у дринској војсци под Ранковом командом.

[2]) Види напред — 1868. год. долазак у Неготину енглеског консула Лонгворта стр. 431).

лео, и хтеде да сврати да га види, па одложи докле се сазна о стању болесника, и сад, пружив руком на брдо у правцу Христићева винограда, рече: „Онај сиромах тамо, несрећније од мене; млад човек, мртав је на животу. — И он као и ја жалосна жртва своје службене савести. Не могох јуче да га видим, а од јутрос седим овде па помишљам: од нас двојице, који ли ће пре?“ [1])

Од како се разболео, Ранко није ни један пут тако много говорио као овом приликом; остајући сам опет беше тих и ћутљив, као и пре. После подне, кад се извозио преко брда топчидерског, кочијаш мислећи да ће му господар тамо, куд прошлог дана шћаше да сврати, запита: хоће ли у г. Христића виноград? Овај одговори: „У Топчидер!“ Извесно, опажао је, да му је за тај дан било доста тешких успомена.

Почетком Октобра насташе мутни и влажни дани; то учини, да се код Ранка обнове ревматични болови и све набрекну и узбуја од прекомерне осетљивости. Ова страшна трпња потсећаше га на многе терете службене, а највише на дане ратне спреме и ратовања, те вељаше: „Ако никад нисам штедио себе ни од каквих терета службених, ни последице тога данас не штеде мене ни од каквих мука.“ [2]) Седам-осам дана, докле се време не олепша, јако је трпео, а после му опет побољшало.

У ово доба краљ се бавио у иностранству — у илицама; његов долазак у отаџбину очекиван је с' дана на дан. 11. Октобра краљ је приспео у престоницу. А ту, на општи ужас и несрећу, страсти партијске, сретну га на првом кораку. Престоница и сва земља у тренутку је била узбуњена ужасним гласом о покушају на живот краља. Зло ове врсте, морало је потрести свакога правог патриоту;

---

[1]) Овде је заиста била загонетна судбина. Марић се разболео девети дан после Ранка, а умро је девети дан после њега.

[2]) Никад Ранко није говорио о тешкоћама, што је поднео у време ратне спреме и ратовања за „ослобођење и независност“, али се то види у његовим записима, где је све бележио. Види се, како је много издржао нарочито на јужној граници, од 2. до 11. Декембра, (1876. г.) кад је обилазио јаворске положаје. Ту на једном месту вели: „Тукао ме је југов снег од јутра до подне, али, од подне удари кошава па обледи мокре хаљине. Повучем скуте од јапунџета, да колена завијем, а оно све пуца; смрзла хаљина ломи се под руком, као да је од хартије. Срце да пукне од зиме. Фркће коњ под-а-мном; и он протестује противу ужасне непогоде. Ја се обазрем на моју дружину; бојим се да кога не замете мећава, да не остане у снегу. Кад смо стигли под кров, ђе ватра гори, чисто да изгубим свест, од благодети.“

утисак опште грозе био је видљив на сваком лицу. Али је овај глас на Ранка учинио смртоносан удар. О несрећном догађају у Саборној цркви, он је саслушао са онако истим изразом на лицу, као кад је први пут чуо о несрећи министра Марића. Целог дана, слушајући говор и предпоставке о дневном догађају, ћутао је као заливен. Пред вече доби малу ватру. Те ноћи, до једног часа после по ноћи, мирно е спавао; управо у тај час трже се са оштрим узвиком: «*Ух!*“ и скочи с постеље. Док му ја притрчах питањем: шта је? Он се опет спусти у постељу говорећи: «*Ништа! ништа! сан је био.*“ У јутру — 12 Октобра кад је устао, видео се вема блед. На повторно питање о сну, који је морао бити страшан, он ми одговори: „*Заборавио сам; док се сетим.*“ Мало после, на исто питање д-ра Машина, одговори исто.

Око 9 часова лекар и ја, као пренеражени гледалисмо Ранка. Он је био блед као без капи крви, а обливен хладним знојем; млазеви воде падаху му с главе низ лице и прси, и са обе руке капала је вода на под. Не видећи лице, Ранко је гледао руке, како су у тај мах стрепиле. Лекар похита питањем: како се осећа? Он одговори осетно слабим гласом: «*Та није ми ништа.*» Лекар испитује било на руци и опет пита: „Али шта вам би; шта осећате?»

«*Јучерашњи догађај изведе ми пред очи ону несрећну ноћ, што смо ми, обојица, провели у трпезарији дворској. Сахрани Боже ову земљу!*» Одговори Ранко поврађен у лицу. „Вас је јако дарнуо јучерањи догађај,» рече лекар. «*Јуче ми се чинило да није, а данас видим да јесте. Сахрани Боже ову земљу!*“ „Можда вас је и ноћашњи сан потресао; мора да је било што страшно.“ „*Једно с другим, као кад ти се наврзе на човека, да му се не да отрести; дођу и снови да му учине хрђав упечатак. Више сам се згнусио него уплашио.*“ «Па што нам не кажете шта сте снили?» Опет пита лекар. «*Док ми се леђа загреју, задовољи ћу радозналост оних, који нису, навикли разбирати о сновими.*» Одговори сад са осмејком, на покушаје да се чује његов сан.

Кад лекар изађе, ја га питах: шта мисли о онаквом одливу зноја? Он слеже раменима «Радије би — вели — видео да је излио онолико суза него зноја. Доказ је да су му живци слаби; врло је осетљив а на пакост и од-

више ћутљив, што му само више шкоди. Јучерањи догађај одвећ га је дарнуо и обратио му мисао на нашу прошлу несрећу. Сачувај Боже! да је јуче атентат постигнут, ко зна како би се и овде свршило.» Лекар нареди да се Ранко што више на пољу бави, да излази макар и по хрђавом времену.

16. Октобра, Ранко се накани да задовољи доктора и мене у потсећању на његов сан између 11. и 12. тек. па нам каза: „*Спавао сам добро, кад ми се на један мах у сну учини, да ми нешто хладно пуже уз кичму, па ме жацну у врат, тако јако, да сам сав претрнуо; ђепих, махших се руком, а преко левог рамена низ прси склизну и пруħи се пред моје ноге огромна црна змијурина са човечијом главом; упрла очи управо мени у очи, као да хоħе да ми скочи у чело. Манух руком да је отурим, па се у ствари тргнем и викнем. — Пробудио сам се. Кад сам скочио с постеље, стрепео је сваки живац у мени. Још и сад, чини ми се, осећам ону хладноћу у леђима а у врату оштар — хладан убод. Ја на снове не полажем, али ће овај за мене бити значајан, као год што је био онај, што ме је престравио и од сна тргао онога јутра, кад сам се разболео. Не могу да се отресем грозе при помислу на оно чудовиште, — ону грдну змијурину.*“

„А да ли познајете човека налик на змијину главу?» «*Познајем!*“ „Па што нам га не именујете?» Пита Лекар. „*То нећу! Ја се трудим да и сан заборавим.*“ Одговори Ранко.

Сутра дан му беше сасвим добро. Дођоше му пријатељи; прва им реч беше о срећно отклоњеном атентату на краља и о партизанству домаћем. Ранко је слушао и ћутао. На једно питање: како он мисли о свему томе, одговори: „*Никако!*“ Други на своје питање: што и он не рекне своју реч, доби одговор: „*И да би здравља било, у таком заплету, неби лако било наћи шта да се рекне; овако како сам, чиним што могу: ћутим!*“ Трећи, помињући давну прошлост, шаљиво рече: «Е! кад би се Ранко обновио снагом и вољом, па са стеченим искуством, да се јави сада као некада, да стиша зле духове ове земље.»

Ранко га погледа, и одговори: „*Ја небих нипошто пристао да се обновим, да још једном прођем истим путем кроз овај живот. Живот проведен као на таласима бурнога*

мора, није пријатан за обнављање; а данас, код мене неби имао ни своје цељи. Кад нам је свима била једна мисао — једна циљ, и кад сам ја био једна јака чињеница, што сам тада могао учинити, ја сам учинио, а шта сам од тада претрпео, то само ја знам. Али сам се ја опет вазда старао, да се неизгубим у борби живота; да не заборавим глас разума, који ми вели: „Ваља прегорети што се преиначити неда!“ Ја сам певао и ондах, кад би други на моме месту кукао. Ја сам славио Бога по свом осећању, и Бог ме је награђивао по својој милости. Поред свих тешкоћа, којих је пун живот човечији, ја опет велим: Срећно сам пропутовао кроз овај живот! и поћићу с овог свијета, не завидећи онима, што остају за мном, да на овој земљи благују.» [1])

Ранко је говорио тихо, мирно, као кад би читао књигу у којој нема сличног његовом животу, а сви око њега, ћутали су. Он се окрете д-ру Машину, који сеђаше ослоњен челом на своју песницу. „*Молим те докторе, да се више не говори код мене о нашим домаћим невољама; чему не могу помоћи, нека ме бар и не кињи.*“ Усиљено поче босанску песму, коју је вазда, као уобичајену узречицу, одпевао: „*Ој ђевојко лијеп разговоре, ти далеко а ја обољео!*“ рекав својим посетиоцима: „*Нека опет Ранко забавља вас, кад ви не умете њега.*“

Ових дана, многи људи из народа долазећи да краљу поднесу израз општег радовања на срећно спашеном животу, долажаху да походе Ранка. Он свакога питаше о годишњим плодовима, о људима и домовима у народу и о свему у животу народном; али се видело, како окреће разговор, да неда прилике политичкој речи. Остајући сам, говораше: „*Ето, и тај несрећни случај мораде доћи, да узбуни народ; да га одвоји од својих послова и покрене на путне трошкове.*“

---

[1]) Док бесмо у Бан-Хале, Ранко два пут поведе реч о својој прошлости, подобио овоме. Другог пута, на Преображење (6. Августа) седећи под јеним кестеном у парку, помену неке дирљиве прилике свога живота, па рече: „*Ја сам се наживео у добру и у злу, а Бог ми је дао, те сам и зло умео на мању меру сводити.*“ После је развијао философију о смрти и говорио: да само човек, не расветљен сам у својој души, бива малодушан и стрепи од смрти, и рече: „*Како сматрамо за божији благослов рођења човека, тако треба да сматрамо и смрт његову; нарочито кад нам ова долази у извесној периоди година. За мене није могло ништа бити тужније, него кад сам гледао човека дубоке старости; — преживео своје вршњаке, па остао усамљен, без друга и разговора свога. Кад је човеку одређено мрети, боље му је да мре, докле још вреди да се зажали за њим.*“

Од 18. до 24. Октобра занимао се изналажењем и уређењем неких својих хартија. Ја сам читала а он слушао и чинио објашњење кратких записа. Тако се занимао само по 1—2 сата дневно; за тим излазио у шетњу. 24. Окт. кад је хтео да овери неки докуменат једном чиновнику министарства грађевина, за услуге што је учинио дринској војсци у некој ствари, па узимљући записницу од 1876 год. узе и једну другу и мету је себи у џеп. Сутра дан (25 Окт), око 9 часова у јутру, седајући крај писаћег стола, прво извади ону записницу из џепа; отвори је, пружи мени и рече: „*Прочитај ми* ***ово.***“ Записница је била од 1875 год. а ***ово*** под «NB.“ напред у овој књизи изложено, како је он мислио, да би требало радити за ослобођење српских земаља под Турцима. Докле сам ја читала, он ме устави два—три пут са: „*иовтори тачку.*“ Кад доврших читање, он узе записницу; држао је у руци, уздигнутим челом гледао у прозор пред собом, а беше блед, — блед. После неколико дугих тренутака, пружи ми записницу рекав: «*Како се мислило, како се желело, како се свршило! Ако ти не остављам крова над главом, ја ти остављам оваких спомена. Сачувај то! Кад Ранко буде ирах и иеиео, можда ће се наћи међу нараштајима кога да рекне: Да је у згодном тренутку учињено овако, неби Аустрија заменила Турчина у срйским земљама. И то би било доста Ранковом сиомену.*“

«Али је било немогуће тако учинити,“ рекох ја.

„*Да су наши стари мислили на* ***немогуће,*** *ми би још и данас били турска раја.*“ Одговори Ранко. Глас му беше потрошен а лице прекомерно бледо. Лекар дође и беше незадовољан његовим занимањем. Овај му рече: „*Још само да исиратим краљу молбу за иенсионовање, иа Бог зна кад ћу се оиет наканити на моје хартије; чекам само да се смири с тим деиутацијама, од народа, а не чека ми се. Чујем иоодавно да се у влади брину о мом иенсионовању, иа неби био рад да ме влада иредухитри у ономе, што сам ја сам одавно решио.*“

Мало час, опет га попаде хладан зној, но много мање него 12. Октомбра. Лекар га држи за руку и пита: како се осећа? Он одговори: «*Неоиредељено! ни зло ни добро.*“ Одмах се извезао кроз варош ка граду. Обилазећи варош, као да је сабирао успомене давно минулих прилика, по-

00071435

мену о овоме и ономе. На Дорћолу, према цркви Александра Невског устави кола, показа места где су биле барикаде о бомбардању Београда и кућу, где је био стан његов; помену неке који су ту са њим били, па и Младена Илића, који је пред објаву рата — 1876. године умро у Ваљеву, као мајор: „*Сиромах Младен! и он млад оде под земљу.*"

После подне је походио митрополита Михаила у његовом летњиковцу на Врачару, и извезао се до Топчидера. Враћајући се отуд преко брда, заустави кола на вису. Гледао је варош, разгледо околину па се окрете западу, где се на ведром дану виђаше Медведник и Цер. Као да срцем полеће тамо, узвикну: „*Ено Цера! да ли ће Бог дати, да се још кад год видим тамо? Ти знаш како се с онога виса види Сава како вијуга до под Београд као сребрна змија. Оданде се види и брдо топчидерско и ако ну се положај неразликује.*" И докле год не наже сунце смиривању а Цер се у магли изгуби, Ранко не даде да се кола крену. Вече проведе слушајућт читање „Мемоари проте Ненадовића" и правећи пројекте о свом путовању на лето, прво у своје Поцерје а после у бање, што заврши: «*Ако се лето дочека.*"

26. Окт. — на Мотров-дан, дан беше прекрасан, а и Ранко ведар и расположен; цео дан забављао се са друштвом које му долазаше. Но тек што у вече леже у постељу он се пожали, да га је ударио дуж кичме муњевит бол. То се повтори још једном око 11 часова а после се умири и мирно је спавао. У јутру беше ведар, али веома блед. Овога јутра (27. Окт.), око 9 часова, на мах прихвати руком за врат, са: „*Ох! ухвати ме грч у врату.*" То би и прође као сенка, у тренутку. Лекар је дошао, посматрао, питао и испитивао болесника, а он савршено умирен, одговори шаљиво, са осмејком: «*Шта да кажем! шта да објасним?! Ја сам рекао да ће онај сан бити значајан за мене. — Црна авет дошла по главу своје жртве. Од оне ноћи, кад ме је онај гнусни сан од сна тргао, опажам непрестано дуж кичме хладну струју и осећам да неће бити на добро.*"

28. Окт. осети опет грчевиту струју дуж кичме ка врату. Ово се повтори тога дана 4—5 пута; напад је био магновен, као пролазна сенка. Лекар именова болест:

„*неревна струја.*“ Ноћ прође на миру. Сутра дан опет напад као и прошлог дана. а ноћ опет на миру.

30. Октобра нервна струја јави се више пута, а вазда само магновено. Време беше рђаво; лекар рече да болесник не излази из куће. Ноћ је прошла мирно; сутра дан, нервна струја опет, магновено. И ноћ не прође на миру. Напад је болеснику прекидао сан и све га више заморавао.

1. Новембра нервна струја јављала се јачом оштрином; али чим би се утишала, болесник се смири и расположи, као да ништа није ни било. Сви говораху, да је ова појава дошла у след захладе. Ранко порицаше то, говорећи: да је дошло другим узроком. Лекар вељаше: «То су последице потреса, који је на њега учинио онај несрећни догађај у Саборној цркви.» И Ранко је то признао.

Лекар не беше забринут. Кад сам тога вечера тражила да ми каже своје мишлење, он одвовори: „Ја не налазим какве опасности. На против, ако Бог да, да буде у њему довољно крвне снаге, и што друго да неби наишало докле би се ова нервна струја стишала, ми би се пре могли надати потпуном оздравлењу. Ово је човек ванредно снажног састава.“ Овако мишлење лекара, у колико с једне стране даваше наде, у толико с друге, прекомерна бледоћа Ранковог лица, доказујући оскудицу крвне снаге, где се у тренутку и неосетно живот гаси, уливаше студене зебње. Тражила сам да се позове више лекара. Д-р Машин ми одговори: «И ако не увиђам нужде, пристајем на то. Али и данас је десет око њега, нервна струја не да се обуставити на пречац; кад се сама утиша, гледаћемо за оснажење крвне снаге, па ће тим и живци ојачати.»

2. Новемб. у јутру, кад се Ранко диже из постеље, видело се да му је ноћ била тешка; за једну ноћ омршао је знатно. Овај је дан прошао на миру. И ноћ је била мирна; Ранко је спавао и одморио се.

3. Новембра дижући се из постеље, беше веома блед, али потпуно ведар и добровољан; вељаше, да се нервна струја сасвим утишала. За оно неколико дана, беше доста опао. Кад му лекар и овога јутра не одобри излазак, он је ходао по кући; заустављао се пред појединим предметима; посматрао их, а сећао се и питао за неке које није видео на свом обичном месту; сећао се стварчица, које је

пре толико година у својој кући видео, па и за њих запитао.

Око 3 часа по подне, седео је у соби и на прозор гледао свет, пролазећи улицом. Поче неку тужну мелодију, коју је у животу доста пута веселим гласом певао.

Лекар, седећи код њега слеже раменима: «Од куд се сети сад те песме?» Ранко му спокојно одговори: «*Сетих се! Ни Спаситељ није радо испио последњу чашу земаљскога жића! Али је земља немилосрдна, кад затражи своје, нема ти пардона; спремај се, па хајде!*»

Лекар му говори: како њега више киње његова тужна размишљања него његова болест, коју он — рече — сматра обустављену на свом злом путу. Ранко га гледа: «*То је твоја нада, докторе, а моје је осећање: земља, гроб!*“ Лекар опет: «Којешта! Су чим ви забављате своје мисли.“

Ранко се осмехну: „*Па како да кажем? Више нема о песми и о ђевојци, а о гробу се мора да мисли. А ја нисам на гроб заборављао ни ондах, кад сам певао. Ја сам веровао у гроб; веровао сам у више провиђење, од ког нам долази живот и смрт, добро и зло; — све што бива у животу човека. С том сам се вером котрљао кроз овај живот, необзирући се на врлети његове. Ја нисам мислио, да поштедим свећу свога живота, па је брзо догорела до краја, и ето мора да се угаси.*»

Лекар опет наста разуверати га о опасности за живот. Ранко му пружи руку, а опет: *Молим те, докторе, немој ми давати успављујуће лекове. Ја не ћу мртвила пре смрти.*“ [1])

У овај мах се обазре и погледа на улицу; трже се, дође му крви у лице, диже се и пође ходати по соби. Лекар и ја обазресмо се на прозор и видесмо само д-ра Јанковића на колима; пролазаше полако узвишеном улицом поред куће. Лекар прогунђа: „Но! разумем.» Окрете се Ранку: «Видели сте мога колегу како се безбрижно извалио у колима. И тај ваљда верује у „*више провиђење.*“ Да црна змија, што вас је на сну преставила не буде налик на овога господина?» Ранко га погледа, али не одговори; пређе у споредну собу и тамо је ходао. Лекар и ја пра-

---

[1]) До последњег часа, кад год му је поднешен лек да узме, тргао је главом питајући: «*Шта је то? Да ту нема успављујућег?*»

тили смо очима кораке његове. После четврт часа, кад дође саветник Вујовић и мајор Ђермановић, и он се врати у прву собу; прође код другог прозора и дуго је гледао тице, како се у ваздуху надлећу.

Ноћ између 3. и 4. Новембра прође повољно; Ранко је спевао као најздравији; као обично једва му се чуло дисање. Мирна ноћ даваше наде, да ће стање поћи на боље. Нада је била пуна преваре; ово је била последња мирна ноћ. 4. Новембра кад се пробуди, прва му реч беше: „*Како је време на пољу; да л ће се моћи јутрос изаћи мало?*" Дигао се из постеље; доручковао у присуству д-ра Машина и Васе Маџаревића. Питао лекара за излазак, а овај му одговори: да се види док дан одјутри. Седео је удаљено од обичног места према прозору; поглед му беше замишљен, а лице прекомерно бледо. Лекар га посматра и пита: опажа ли где нервне струје? „*Нигде!*" одговори он. А глава како је? „*И она мирна.*" А иначе у опште како се осећате? „*У опште?! Осећам се сурван!*" одговори Ранко. Лекар опет: „Добро би било да останете дан—два у постељи, да се живци одморе. Непрестано сте на ногама, па се више заморавате." *А зар не би боље било да се мало изађе на чист ваздух?*" „Ветар је и прашина; стрпите се који дан у постељи, би ће дана за излазак. Хоћете ли у постељу?" Пита лекар. Ранко пређе у другу собу и леже у постељу, говорећи шаљиво: *Ето! ја бих у шетњу, али је лекарова старија, па се мора у постељу.*"

Око 2 часа по подне, осети грозничаву језу; око 3 часа дође ватра. Ватра се брзо разви; обузе болесника као пламен, а наста и главобоља. Ноћ дође тешка. Савладан ватром и умором, болесник толико пута склопи очи па се тргне, говорећи: „*Ох! глава, глава! пуче ми глава.*" Ноћ је прошла у главобољи а дан — 5. Новембра донео бољитка. Све се утишало; Ранко се разведрио. Питао је за време; хтео је да остави постељу, но кад чу, да је киша падала и да је мочарно, оста у постељи, да не пркоси — вели — злом времену, јер би му оно могло донети повторну грозницу. Лежао је у постељи као опорављен и добро расположен; примао пријатеље, разговарао и шалио се с њима. Али не само на лицу, него и у очима се могло видети, да је настала крајња оскудица крви. Учиних ле-

кара пажљивим на прозрачну ведрину очњег белца. Он слеже раменима. „Све што дајем, управљено је на окрепљење крвне снаге.“

Око подне, беше му добро. Оставио је постељу; обукао се и ходно по кући. У 3 сата по подне опет леже у постељу, да се одмори. Како је кога од познатих чуо у другој соби, викнуо га по имену, да дође к њему. Чега се није сећао; за кога није питао; чинило се, као да га нека мала слабост задржава у постељи. По његовом ведроме лицу, по добром расположењу, и благом осмејку, у ово доба могло се мислити, да је у прошлој тешкој ноћи извршена криза, којом је отклоњена свака опасност.

Овако се чинило свима око постеље; само Ранку морало се чинити сасвим противно. Око 4 часа по подне, он се диже, седе на постељу; погледа свако лице око себе, окрете се мени, и поче: «*Ја полазим до који час, — у гроб, код Алексе, — Бате твога. Ти буди стрпељива; не ћеш ни ти иза мене дуго остати.* Ја га мољах да се окани мислити на гроб. Он повтори: «*Не чини ништа! моја мисао неће ускорити последњи час.* Ја не могах мирно слушати ове речи. Ранко ми потресе руку: «*Ти губиш присуство духа, кад га највише требаш. Не мој молим те! Молим те, не прекидај ме; стрпи се мало!*“ Па је наредио за своју сахрану и за миле спомене, које је желео да се метну код њега у »*вечити креветац*, *да се* — вели — *не растурају после нас.*» Свака му реч беше јасна, одређена, као кад је у најодсуднијим данима давао службене наредбе. Кад ово доврши, спусти се опет у постељу, и увераваше ме, како се добро осећа и да с тога, што је он нашао за потребно, на сваки случај, да каже оно, што је казао, не треба губити последњу наду на милост Божију.

После неколико тренутака, опет се осмехну, ведро, својим природним осмејком, рекав: »*Причаћу вам нешто из мога детињства, да се насмејуте; после. докле се одморим мало Човек се мило сећа свога детињства и на крају свога живота.*»

У овим тренуцима, кад је ово говорио, опет, могло би се коме чинити, да је мало час, овај човек, онако јасно указујући смртну косу над постељом својом, пре збивао неку злу шалу, него што је говорио према осећању блискости последњег часа свога живота.

Око 5 сати у вече, д-р Машин, саветник Вујовић и мајор Ђермановић, седели су и разговарали код постеље, кад се у магновењу Ранко намршти; притиште руком на трбух, са «*Ох! ох! Као оштри ножеви да ми прођоше кроз црева.*« У лицу беше као самртник, а руке и сво тело као санта леда. Лекар метну ухо на трбух и дуго је слушао како црева раде. Болесника обли хладан зној. Лекар одмах прегледа трбух. Трбух је последих дана сасвим опао; али, она тврдоћа на левој страни, што је остала од прве занемоћи, сад беше виднија и болесник није се дао тамо дотаћи. Кад грчевито комешање у цревима попусти, лекар рече: да то беху само оштри ветрови, који су се већ и стишали. Болови су попустили, ал их је болесник осећао још више од једнога сата. Ноћ је била мирнија. Болесник је спавао; али и кад се у сну одмарао, опажало се, како га унутрашња тешкоћа изнурава, — цеди. Лице је опадало; јагодична кост од часа на час указивала се оштријом. Пред зору је настајала све јача ватра; болесник сваког тренутка заиска гутљај хладне воде.

Опет поменух да се позове још који лекар. Ранко одговори, да он неће више лекара.

6. Новем. у јутру, кад је лекар прегледао трбух, није нашао узнемиравајућег знака, и ако је болесник говорио, да у трбуху бруји. Кад је чуо да на пољу пада снег, искао је грудвицу снега, да види, па је узе и прогута. Око 10 часова, кад је снег престао падати и сунце је обасјало, Ранко се осетио боље; разведрио се као прошлог дана. У подне се дигао из постеље. Обукао се, проходао по соби и седео на дивану. Сећао се изумрлих и удаљених својих пријатеља; испоручио аманете за неке од ових последњих.[1]) Говорио о општим стварима, сасвим природним изразом, па и осмехнуо се више пута. Али се видело, да чини то, те да би само ублажио забринутост, и улио куражи онима око себе. Походе је примао; звао свакога да га види, а на питања ових, како се осећа, одговарао: „*Свакојако!*"

[1]). Последња Ранкова наредба била је: да Милошу С. Милојевићу, познатом патриоти и борцу за српску народнос, сестрићу проте Игњата Васића, предам староdревну сабљу, коју је Владимир, син протин, на својој смрти њему оставио, рекав: «Кад ми је прото, после Владимирове смрти (1865.) предао ову сабљу, ја сам наменио да је од мене наследи Милош. По сроству према Владимиру и проти, и по мојој непромењивој љубави према њему, сад треба да пређе у његове руке."

Тек после 3 сата по подне, вратио се у постељу а дочекао је лекара са: „*Види трбух докторе; чини ме се да је набрекао. Бруји унутра.*“ Лекар прегледа трбух и нареди хладне облоге. Лекар пређе у другу собу. Ја уграбих да га запитам о стању утробе. Он слеже раменима; «Још се ништа не зна; дај боже да тамо на миру остане. На сваки начин да се употребе хладни облози.» Ранко врло осетљив и на све пазљив, чуо шапутање па викну: «*То не помаже! одите овамо; седите код мене.*»

Седели смо код његове постеље, а он је ћутао; гледао час лекара, час мене. Пружи руку лекару; појми да рекне нешто, па опет заћута. Лекар пита: шта би желео рећи? Ранко се осмехну, невољним осмехом. «Ви отежавате своје стање све истом мишљу. За Бога! ја не очојавам,» вели лекар. «*Све једно пријатељу! ја се не плашим гроба!*“ понтори Ранко. Повуче руку од лекара пружи је мени, и опет је ћутао. Рука му беше врела као усијано гвожђе; он је стеже необичном јачином. Попусти па потрешеним, али јасним — звонећим гласом: «*Да се опростимо! Наш се живот завршује! Боле ме што те остављам. Али је то божије. Ти затвори моје очи! —— А твоје? —— Ко затвори. Буди стрпељива! —— Одржи присуство духа! —— Молим те!*» Стеже руком и повтори: „*Молим те!*» Заћута, окрете поглед лекару па њему: «*Опрости пријатељу, — и не заборави кућу моју.*» Сваку је реч рекао јасним гласом, као у дане пуног здравља свога.

Лекар је седео код њега, држао га за руку а он сваког минута заискао хладне воде. Али хладне облоге на утробу тешко је примао; вазда се сдрктао и повторио: „*А што ме мучите?*“

Око 5 часова по подне, кад их више беше око постеље, Ранко им прекиде разговор; упре поглед чело ногу своје постеље, где сеђаше мајка моја; подиже главу; пружи руку, викну: «*Јанко!*“ Сви погледаше тамо. А ја, и ако сам разумела, чија му је слика изашла пред очи, да га зарадује на крају живота, запитах: „Који „Јанко?“ „*Јанко! мој брат! Зар не познајеш?*» „Не познајем! ја нисам застала Јанка.“ Ранко ме погледа: „*Имаш право! Јанко је умро пре мога повратка из Прајске. Боже мој! ето, сад сам га видео онде, поред мајке, исто, како је био кад смо се последњипут растали.*“ Затвори очи, и уздахну.

00071435

Опет се разгалио; опет се осмехнуо својим благим осмејком, и опет говорио и разговарао са онима око постеље. И ко год дође, он му пружи руку, и ко год пође, опет му пружи руку, са: „*До виђења!*" Звао је сроднике, који беху у кући, да их види. Свакога је запитао што, и свакоме рекао благу — поучну реч. Позвао и послугу домаћу. Свакоме од ових дао из своје руке по неки дар. Ко год га пољуби у лице или у руку, он га повуче к себи и пољуби га. Сваком се напуни око сузом и измаче из собе.

Сваког тренутка, Ранко је ведрим погледом погледао све око себе. Заћутао је. Гледао полуго, замишљено, спокојним погледом. Прекрстио се; спустио руку на прси, па тихо изговорио ове речи: „*Господе-Боже! створитељу мој. Ти познајеш цео живот мој. Од рођења до данас. — Господе-Боже! милостиви! Ја опраштам све своје земаљске трпње, — опрости Господе мени, моја земаљска сагрешења!*"

У ово доба беше врло осетљив, као да се сва чула у њему беху отворила. Чуо је сваки корак, сваку реч у споредним собама, и сваки час запитао: „*Шта је то? Ко је то?*" Свакога по гласу познао и звао, да дође к њему. Како се ко јави, он му пружи руку питајући: „*Што седиш тамо; што не дођеш овде?*" На одговор, да му се неби чинила досада, свакоме рече: «*Не чини ништа; волем да сте ту око мене.*»

Ватра је преовлађивала; Ранко све чешће заискао гутљај хладне воде. Око 9 часова у вече, лекар нађе да ватра нагло јача. Кад лекар прегледа трбух, пита болесника: како се осећа у трбуху? Он одговори: „*Мора се трпети.*" Опази се и на трбуху, да је почео бубрити. Али, по лекаровом мишлењу, још није било: да страх искључи последњу наду лебдећи око болесникове постеље. Око 11 часова, осети се теже; облози су му вређали утробу и говорио је: „*Скини! тешко ми је то.*" На моје питање у овом часу, лекар одговори: «Стање отежава; крви нема да ради, а црева су узнемирена. Али је још велика нада у томе, што је он тако ведар и тако спокојан.» Кад се вратих постељи, Ранко ме погледа: „*Не губи присуство духа!*"

Око 4 часа после поноћи болесник опет вели: „*Скини са трбуха! Олакшај ми!*" Скинула сам, олакшала сам спољни притисак, што му је вређао утробу, дугом бољком

сатрулу. Унутрашњост утробе бујала је као кипећи квасац; трбух је расто и био је као у пламену. Влажни облози дигнути с' трбуха, пушили су се као у пари. Ватра је ојачавала на минуте; болесник је сваког минута заискао гутљај воде, а све већма малаксавао. Али кураж и присебност, није га оставила ни једног тренутка.

У 7 часова, јутрења светлост заведри се по соби. Ранко подиже руку, а рука му стрепила; прекрсти се шапћући: „*Господе!* — *Боже!*" — Човек, који се никад не мољаше богу по речима писаних молитава, никад у своме животу није легао у своју постељу, или се из ње дизао; никад није седао за трпезу, или се од ње дизао; никад није пошао на пут, или се с пута у свој дом враћао, а да се није скромно прекрстио и рекао: «*Господе — Боже свемогући, молим ти се, буди ми милостив!*" и „*Господе — Боже милостиви, благодарим ти на дару твоме!*" окончавао је своје земаљско биће пуном вером у сушествовање створитеља света.

После овога, рука му биваше све слабија а све врелија; цело тело беше као у пламену. Било је $7^1|_4$ часа у јутру, кад запита: „*Колико је сат?*» Ја му казах. Он ме гледа — гледа. Опази му се суза на оку; склопи очи.

7. Новембра — у Недељу, зимње јутро јави се ведро као огледало. У 8 часова, први сунчев зрах удари на прозоре; обасја сву собу и болесника на постељи. Ранко отвори очи. Ведро погледа — погледа. Као да заусти нешто; као да му тихи осмех пређе преко лица. Устави поглед. Прси му задркташе уздахом. — Све се свршило. При првом огревку сунца, дух се ослободио своје замаљске одеће. Очи, пуне благог изражаја, још су гледале. Чинило се, да Ранко још све види, — да све зна. — — Ја сам му очи затворила. Мој задатак, потребујући присуство духа, у овом акту био је завршен. — —

Ранков земаљски живот, пун неисцрпиве радиности за своју отаџбину, овако се завршио. — А да ли се угасио путем природних закона?! О томе нека има сведења створитељ света; — оно више сушество, у које је он целог свога живота пуном вером веровао. Као прави син своје отаџбине, одслужио је својој земљи пуно четрдесет година и двадесет и шест дана, — од 4. Октобра 1842. до 1. Новембра 1882. године, 1. Новембра, краљевска влада ставила

га у стање покоја. Но, познавајући његову мисао у томе, овај му акт није показан.

Пошто је смртна коса покосила живот, и мртвом телу било је суђено подлећи немилим приликама земаљским. Према Ранковој жељи, његово тело имао је опојати српски митрополит, господин Михаило, његов пријатељ. Али, према развићу страсти партијских, које у то доба беху достигле највиши ступањ црквених потреса у земљи, ја нисам могла добити највишег одобрења за то. Преко министра војног одговорено ми је: „*Да краљевска влада не може дозволити чинодјеиство митрополита Махаила, с тога, што је сахрана генерала Алимаића акт званичан.*" Тако исто, кад се чуло, да је Андрија С. Книћанин, коњички потпоручик и професор војне академије, спремио да говори реч на гробу генерала Алимпића, и да је иста управљена противу аустријске политике у време борбе српске војске у Босни, министар војни позове Книћанина те му изјави: „*Да краљевска влада не може дозволити на званичном збору — сахрани — јавне речи, задирући у политику аустро-угарске монархије.*" Книћанин је исправио текст своје речи и говорио је:

РЕЧ НА ГРОБУ

ГЕНЕРАЛА

РАНКА АЛИМПИЋА

ГОВОРИО

Андрија С. Книћанин

ПРОФЕСОР ХЕМИЈЕ, ПОЧАС. КОЊИЧКИ ПОТПОРУЧИК

„Дрино водо хладна
„Разбацуј свој ток,
„Сад је српска слава
„Обновила скок — —."

„Да! — овако се певало, овако је народ кликтао, овако је своје мисли и жеље изјављивао у песми посвећеној јуначком, племенитом, неумрлом и бесмртном славом увенчаном мученику српском — светлом кнезу Михаилу М. Обреновићу III. —

— — Јест, сањао је јадни српски народ, сањао је од Косова па до данас, сањао је најлепши сан — сан среће и славе, сан уједињења свога, сан златне слободе. О! најнесрећнији међу народима целога света, о Србине тужни — ти прави и истинити претставниче светске културе, ти неуморни борче за слободу целога света, ти безазлени и невини пријатељу свакога ко се крстом крсти, колико си гоњен, колико варан и колико десеткован, колико мучен и колико уздржаван, до жудног дана 20. Јуна 1876. године, кад је први громки одјек твога топа на Суповцу дао абер на четири стране «да Срб још живи, да није роб!« И пуче дакле први топ српски, а за њим одмах хиљадама хиљада топова, затресе се српска земља, то старо гробље јунака наших; камен се тешког притиска сурва са гроба народњег, мрачно се небо Србије разведри, мило сунце обасја све жртве — и гле, како се његови благи зраци одбијају о златну алем круну на дичној глави првог краља српског, како се дивно преливају по снажним крилима белог двоглавог орла српског, — оног истог орла, који се блистао на челу Обилића и Лазара, Милана и Ивана, Турцима на страх и трепет, а Србији на понос и утеху. — —

Борба дакле, борба очајна, борба страшна и несразмерна, жртве скупе и неоцењене беху претече нашој златној слободи; па у тој борби, међу првацима српским, видимо на челу великог дела наоружаног српског народа Србина, генерала Ранка Алимпића. И баш њему паде у део та част и срећа, да први преброди валовиту Дрину, па да уђе у Босну поносну — ту ојађену покрајину српску! Шта је српска војска под командом генерала Ранка учинила, докле је дошла и шта би још могла да учини, то ће показати праведни суд ратне историје, а ја напред велим, да ће тај суд служити само на част српском имену и српском оружју. Али, ако је генерал Ранко командовао дринској војсци и водио је цељи њезиној, он није могао командовати политици „културтрегерској“ која неће Србина у Босни, он није могао командовати удој срећи нашој, јер још не беше земан дошао «да Маркова сабља из корица сине!« Но оставимо то за сада на страну, ми као очевидци и као саучесници свега, не ћемо о томе говорити; историја је позвана да то прича, правда ће у њезиним листовима васкрснути, а потомство ће бити обавештено о свему онако

00071435

како је — оно ће знати најбоље какав је био генерал Ранко Алимпић, и оно ће га поштовати и славити. Наше је дакле да се поштено растанемо са човеком, који је целог свог века радио за ову земљу и овај народ, са човеком, чија судбина и живот беху тако тесно скопчани са судбином и животом младе Србије. — —

Генерал, министар и саветник Ранко Алимпић рођен је у Краљевини Србији, округу шабачком, селу Накучанима 9. Марта 1826. године. Његови родитељи, Марко и Филипа Јевотићева даду га у 5-ој години у школу, коју је свршио у своме селу. Његов учитељ, а доцније прото лознички господин Игњат Васић, видећи како се Ранко добро учи, посаветује му да се ода и даље науци, које он и учини 1838. године, кад је оставивши своју кућу, отишао у Крагујевац и продужио гимназију. Као син сиротних родитеља патио се у Крагујевцу учећи туђу децу, а од државног благодејања, које је уживао као добар ђак, одвајао је он пару по пару те слао мајци у село, што је јасан доказ племенитог срца које је у прсима тога дечка куцало.

Године 1842. пошто је свршио «Реторику», буде као одличан ђак изабран за државног питомца, а одређен у Беч да изучава војене науке, — но несрећни немири, који се тада догодише, стали су на пут извршењу овога, те тако Ранко дође у Београду и продужи „Појезију.“ Месеца Октобра 1842. год. ступи он у војску као редов, где се у свему тако одликовао, да је већ у Јулу 1845. год. произведен у чин официра и ађутанта штаба. Идуће године буде понова изабран за државног питомца и оде у Прајску, где се све до 1852. год. бавио војним наукама у школама: дивизијској, артиљеријској, инжињерској и ратној; но сем тога теоријског рада изображавао се он практички код трупа, тако је н. пр. служио у гарди, за тим код друге пешачке регименте, код јахаће артиљерије и у Потсдаму код хусара и стрелца. Као главно му пак беше генералштабна струка, из чега је у ратној школи полагао врло добре испите, а поглавито из Тактике, коју је од свије предмета најволео.

Године 1850. била је у Берлину ратнм школа распуштена и тада оде Ранко са препорукама од пруског министарства, у Белгију а на име у Брисел, где је посећавао школу апликације за генерал-штабну струку; одатле

оде у Лијеж, где је изучавао оружну фабрику и тополивницу. Крајем те године вратити се опет у Берлин где продужи ратну школу коју следеће 1851. године и сврши; но поред тога занимао се ове године још и изучавањем администрације при војном министарству и гардијској интендантури.

За време целог бављења свог у Берлину, поред изучавања војних наука, стигао је наш Србин и да походи Универзитет, где је слушао политичке науке, а за време одмора школског обично је путовао по Европи, као по Немачкој, Швајцарској, Инглеској, Француској, Холандији, Пољској и Белгији и т. д.

Године 1852. дође у Србију где га одмах поставе за професора артиљеријске школе — садање војне академије; те исте године и ожени се са г-цом Милевом, ћерком Петра Вукомановића, брата наше дичне и славне кнегиње Љубице.

У години 1859. постане управитељем речене школе, а 1860. год. постави га блаженопочивши кнез Милош за начелника округа подринског. Године 1861. позове га неумрли кнез Михаило у Београд, где га намести у војном министарству за начелника опште-војног одељења, а ту је Ранко имао прилике да развије своју огромну делатност на устројству и организацији српске свете и једине узданице — наше дичне народне војске.

Кад су дивљи Турци 1862. године онако мучки и грозно напали на Београд и бомбардали га, Ранко је својим војничком вештином много допринео да престоница српска не буде спаљена и опљачкана, јер су томе на пут стајале чврсте барикаде које је он подигао. После бомбардања Београда повери му одмах почивши кнез Михаило команду десног крила према Турској, од Ибра до Рашке па све до Раче на Сави; тада је имао под својом командом шест округа — Шабачки, Подрински, Ваљевски, Ужички, Чачански и Рудњички — са којима је утврдио и чувао границу; у исто је време руководио у Ужици борбу противу Турака, који су му се покорили.

Године 1866. управљао је школама које беху отворене за старешине народне војске а у исто време и војна предавања на Великој школи.

У самом почетку 1867. год. буде постављен за помоћника војном министарству а те је године и руководио упражнење опсаде и одбране вароши Београда. Августа месеца исте године буде пеисионован, но опет после годину дана постављен за начелника округа крајинског, где је у исто време командовао војним упражњењима. Године 1869. премештен је за начелника округа пожаревачког, где је опет командовао војним упражњењима. Године 1873. постане министар грађевина, али по кратком времену и отступи са овога места. Године 1874. постане члан државног Савета.

Целе зиме у години 1875. чувао је границу од Турака који су почели упадати у Србију, а том приликом опет командовао горепоменутих шест округа. Године 1876. оде у јуначку и свету Црну Гору где је водио преговоре о ратном савезу, а кад се повратио отуда произведен је за команданта «дринске дивизије« у чину генерала. Јунија 21. исте године прешао је он са том храбром војском Дрину те показао и свету и Турцима шта зна и може Србин, и како се он са спредњачама пушкама бори противу снидерске, са спредпунећим се нашим топчићима против огромни крупових топова и како се народ са *аскером* у коштац хвата, и то са аскером вазда бројно већим. Сетимо се дрински прослављени добровољаца, сетимо се јуриша и заузећа Бељине, сетимо се крваве борбе 8. Јула на Прокопа, па помислимо шта би било од Београда да су Турци тога дана продрли — они исти Турци, који су се у сред нашег логора у Бујуклића ади, прегазивши *Старачу*, са Србима просто за гуше дохватили. — — Јест, сетимо се свега овога, размислимо о свему овоме поштено и непристрасно, па ћемо онда морати одати сваку хвалу и част тој јуначкој војсци а поред ње и њезином мудром команданту — генералу Ранку Алимпићу.

Дринска је војска напредовала гигантским кораком, дринска је војска заузела велики комад босанског земљишта, она се ту тако утврдина да смемо целом свету ставити у очи питање: «ко је тај, што мисли да би нас Турци одатле икад за један корак потисли? — —

За време нашег другог рата био је опет генерал Ранко командант дринског корпуса, са задатком, да чува српску границу од упада Турака, којима је вазда и био сваки покушај осујећен.

У ове млогобројне заслуге и труда пуни рад генерала Ранка, ваља урачунати још и на прво место ставити његово пожртвовање и борбу за повратак народне династије Обреновића, за коју се 1858 године и пре тога енергично истакао, па јој у вереости и преданости непокољебљив остао кроз цео живот до гроба.

За своје трудове и храброст награђен је Ранко од његовог величанства краља Милана таковским крстом II. степена са звездом, златном колајном за заслуге и ратном медаљом: но заслуге и храброст његову признавали су и ван Србије; тако га је одликовао руски император Александар II. крстом Св. Станислава II. степена, пруски краљ Виљехмо крстом круне III. степена, румунски краљ Карло румунском звездом II. степена са крстом и Друштво Црвенога Крста — крстом Црвенога Крста.» [1])

[1]) Надгробна реч штампань је тада у «Српској Независности» број 156.

КАРАКТЕРИСТИКА

ГЕНЕРАЛА

РАНКА АЛИМПИЋА

Генерал Ранко био је великог узраста, лепог кроја и развића телесног. Прси развијене, широке и стажне; ход и држање гипко, — поносито. Глава је одговарала телесном саставу. Чело високо и ведро. Очи плаве, дубока израза, — замишљена погледа. Коса смеђа, обрве и бркови плави и богати. Нос и уста породична. Брада јабучаста, на врху удубљена. У целини лице интелигентно, — овалног кроја, светле боје, младачког изгледа. У свему се огледало оличено здравље и снага, која обриче дуг живот и трајну младос.

Овака физичка снага уздигнута јачином душевном, чинила се за као неисцрпива и кадра да прихвати, савлада и оствари сваку замисао, без видљивих тешкоћа. Много и много што, многом другом човеку *немогуће*, Ранку је било олако *могуће*. Ако је за својим радним столом седео, могао је по толико сати радити, а да се не макне, да не пусти пера из руке ни за тренутак ока, — ни колико за једну замисао. А кад би се осетио сувише заморен научним радом, на мах би бацао перо из руке, дигао се, дохватио гусле, (гусле је вазда држао на књижници), превукао гудалом преко струне и својим јасним гласом запевао што из народних песама. Најрадије је певао *Србијанку;* избор му најчешће падао на »Бесмртник-а« [1]) па би кликнуо:

«Шта л' би рек'о Ахилесу древни
«Богосине, и свепоспјесниче,
«Да си одкуд' сећао се Бање,
«И допад'о игре с нагледати
«Ратоборних Срба и Турака?! . . .

---

1) *Србијанка*, част трећа. стр. 70.

«Само тиб' се раздрагало срце,
«Смјестити га неб' ти могле груди,
«Језику б' ти омакнуле с' речи:
«Право Вељко Вјечитога љубче!
«Тако негда Пелеид је трк'о
«Кроз Тројане, вјечно л' Илијадом,
«Мухама му врази се чињаху! —»

Ако је на коњу јахао, издржавао би по толико сати без одмора. И кад би га брига за коња нагнала да се устави, више би се бринуо о одмору свога коња, него о одмору свога тела.

На сну је био ванредно лак; чинило се као да сан само површно над њиме лебди. Спавао је тихо, као малено дете, а опрезно као тица на грани. Ништа му је било, да у једној ноћи по толико пута прекине свој сан, да се дигне, да ради и свршава послове; — све свежом вољом, чио, весео.

У нарави је био *само себи раван.* Чистосрдачан, истинит, стрпељив, разложан, — добровољан. Тихе речи, блага изражаја, весела осмејка; предусретљив и љубазан, — вазда једнак.

У сваком свом предузећу, у свакој својој одредби, био је смишљен и сталан. У многој је прилици рекао: „*Соиствено убеђење највернији је вођа. Ђе год сам тако иолазио, кајање за мном није следовало. И кад сам гледао, како творци иротивне мисли, све моје руше и окрећу наоиако, ја се оиет нисам кајао за моје дело. У сусрету зала, мене је тешила мисао на добро, коме сам тежио*"

У одсудним тренуцима, био је познат као човек, који не говори, а ради, — не пркоси опасностима, али им излази на сусрет одлучном мирноћом. Вазда присутан духом, никада није дао да га поремете неприлике инајтеже природе.

Раздражљивост, — јеткост, није била у природи Ранковој. А и кад би, најређим случајем, и ово зло насрнуло на њега, тражећи да га потресе у његовој неизмерној уздржљивости, он би у тренутку излива све савладао. У најтежем тренутку, кад би, нагнан на крајност, плануо, и уставио би се на првом кораку. На првој би речи замуко, побледео, проходао јаким кораком; — ту се све свршило. Бура се утишла, чело разведрило, а он, поврађен у своју природну благост, измиривао се са изазивачем своје љутње, говорећи: „*Кад је коме тешко, он се и на Бога љути, иа му не треба за зло иримити ако се љути на равна себи, кад мисли да му је овај крив.*"

Био је пажљив и пристојан. Грубе речи није имао у својој навици. Из Ранкових се уста никада није чуло псовке. Никад ни према коме, — ни према најситнијем детету, ни у збиљи, ни у шали,

он није изустио ни оне, у општој навици унижавајуће речи: „*Лажеш!*“ Никад није другога унизио грубим изразом, који сам на себе неби вољно примио, а вазда је рекао: *Ко није вољан да чује грубост, нека је и не рекне.*“ Најкрупнију погрешку у искреном признању радо је праштао; али, и најситнија, ако би се заклањала за лаж, нашла би код њега строгу осуду, где би вазда рекао: „*Лаж нема Бога ни светиње!*“ Тој гадној навици, која тако квари и унужава човека, створена по образу божијем, није било пардона пред човеком, о коме један велики идеалиста српски вели: „Ранко је човек, који је душманин свачега, што на себи печат лажи носи.“ [1]

Ценио је истину као најузвишенију врлину, која чврсне и прекаљује човека у добродетељима човечанским. И своје личне мане, — тренутне странпутице свога живота, он је признавао отвореним срцем. Али најобазривије штедио личне мане другога; нити се игда из његових уста чуло немиле речи ма о коме, нити је он у својој кући икоме допустио речи, која би могла бити штетна ичијем спокојству.

Страсну мржњу међу људима, осуђивао је строго; сматрао је као пород болесне душе човекове, и свом је снагом стајао на пут развоју страсти међу људима. Као дух мира и љубави, вазда је са журбом стишавао и измиривао омражене стране. У ненамерној увреди, једну би страну с' места склонио да опрости, другу, да усвоји опроштено, и прошло да преда забораву.

На служби је предњачио у свакоме раду; тако је желео стећи право да и код својих потчињених тражи усталости и тачности радне. На раду је ценио подједнако пријатеља и противника свога; нити би га ико могао учинити колебљива у ономе, где би он рекао: „*На служби хатер, нема места. Дати награду нерадану на штету радина, то је два пута увредити правду.*“

О својим службеним радовима никад није говорио. И кад би му ко други о томе говорио, као да га потсети на његове службене терете, или заслуге у томе, он би га одмах прекинуо с речима: „*Дужности нису терети! Све што сам радио, што радим и што ћу моћи још да урадим, ја сам то дужан отачаству своме; и што год више прилике добијем, да могу користити земљи која ме је родила, с отим ћу ја све задовољнији бити. То је награда, коју ми нико неби могао дати нити одузети. — А мени је и најмилија.*“

---

[1]) Петар Протић — Сокољанин, велики идеалиста и песник српски, као студент правних наука у Берлину и Хајделбергу, у својим писмима од 1852. год. овако о Ранку говори.

Удворљивост, — нарочито службена, била му је одвратна. Његов потчињени, који би тражио тако да добије већи део његове наклоности, мећао би на коцку и од онога што је својим радом раније стекао. У сваком човеку, на прво место, желео је видети самосталне свести и поноса људског. У сваком је замишљао истину и поштење, те би на сумњичење другога у то, вазда одговорио: „*Ја нећу да предпостављам у другоме оно, што неби желео да други предпоставља у мени; верујем у истину и поштење код сваког човека, дотле, докле ме он својим делима не разувери у том.*“ Лукав човек, могао га је и обманути, као малено дете; но таквом славом накитио би се само један пут. Са варалицом би Ранко с места кидао, и ако би то био њему близак, ту би он био двогубо строжији.

О личним и моралним својим обавезама, водио је најтачнијег рачуна, нити је икада заборављао пријатељство и доброчинство, што је кад, и у детињству, и као сиротан ђачић, код кога уживао. Успомене на то, биле су му драге, и вазда би рекао: „*Неблагодарност је црв, који сам себе подгриза. Ко заборавља добро, што му је учињено кад је био слаб и нејак, не заслужује, да му Бог да могућности, да икад коме добра учини.*“

У свом личном животу је био најумернији човек. И у највећем положају могао се задовољити са врло мало. Раскош, што изазива и непотребне потребе, никад није могла прионути за личне и домаће потребе Ранкове, нити је он игда пожудео за материјалним благом, нити га кад заболела глава у бризи: како би постао богаташем, те да може водити раскошан живот. Богаташку раском и џебрачко тврдовање, подједнако је називао: „*Заразна атмосфера, што својим притиском убија срце у човека.*“ Кад би год посматрао бесмислено кинђурење женскога света, сажаљевао би окићену форму, па би и ту рекао: „*Таке потребе чине срце мучеником и наводе га на грех.*“ Кад би слушао богаташко хвалисање свог златног изобиља, осмехнуо би се, а сујетном богаташу рекао: „*Још да само смрти није!*“

Скроман и правилан живот ослобођавао га је сваког притиска материјалног, па му давао и могућности, да се нађе у невољи свога ближњега, где је и морално, свом својом снагом подупирао и бранио од малаксалости душевне. Где се, у доста и доста прилика, блажећи у невољи ближњега свога, чуло из његових уста: „*Свет овај ваља подносити такав какав је, и вазда га гледати са боље стране његове, јер се неда окренути да буде онакав, какав би нами годио. Прва је дужност свесна човека, да се одржи у тешким часима, и било би грешно, гледати само на оне, које видимо пред нама као срећније*

00071435

од нас; обазримо се назад, па ћемо одмах видети далеко већи број оних, који би могли завидети нама, него оних, којима би ми имали узрока да завидимо. Здрав ум, обзире се на све прилике живота, па утеши и сачува себе од завидљивих осећања према ближњему, благодатније судбине.“ Са журбом је давао своју помоћ, — свој залогај ономе, које трпео нужду.

У својој кући, Ранко је био прави српски домаћин, нити се је игда отуђивао од основе свога постанка. У домаћем животу, најмилији му беху обичаји народни. Луксузна покућина туђинског укуса, као да му беше од сметње и у туђој кући, те је у својој замењивао предметима простим, заступајући обичаје и предања народна. У часовима домаћег одмора, најрадије је говорио о добу свога детињства и о кући родитељској. Међу својом родбином био је чврст стожер љубави и слоге породичне, нити је игда могао трпети сенке раздора међу онима који су њему драги. Вазда им саветовао слогу и љубав међусобну и вазда говорио: „*Сваку светску борбу могу подносити, али ме Боже сачувај борбе породичне; та би за мене била црња него гроб.*“ Горко би га дарнуло, кад би међ својима познао себичњака и осветљивост и с' места би осудио свако злопамтење. Ту би рекао: „*Ја волим претрпети од другога, него да мучум себе мишљу, како би другог изложио трњи. Човек, који има срца и памети, никад неће пожелети другоме зла, него ће се вазда старати, за себе и за другога: како би о мање тешкоћа прошао кроз овај живот и да се што бољеползује кратким благодетима живота. Мрака ће бити доста у гробу, не стварајмо га сами у себи, докле смо ван гроба.*“

У друштвеном животу, усрдно је неговао друштвене потребе у друштву је био жив и весео, као да га Бог беше послао на земљу да ствара и ужива земаљске радости, где се олако заборавља на све беде и невоље овога света. Али, баш оваки тренутци најчешће пута буде у њему осећања, где се читају и оваке мисли: „*Смртан се с дана на дан радује сунцу; на њему се огрева и ужива прелесне благодети његове, не помишљајући на трулеж и мрачност гроба, који му предстоји. Ово он чини кад што из нужне потребе живота, те да душу разгали и лакше сноси терете с бићем скопчане.*“ [1]

---

[1]) Ове речи стоје написане у Ранковом писму од 14. Фебруара 1862. г. писаном мени у Беч, где сам се тада бавила ради здравља свога. Он ово пише у 5 часова у јутру кад се вратио из двора кнеза Михаила, где је на забави ноћ провео. Описује сјајност забаве, друштво, и себе представља у пуној слици веселог живота друштвеног. Само интимни списи и записи, у разна доба, у разним преломима, у радости и тузи живота, где се огледа срце, као извор великих мисли, лепих осећања, чиста, жива и весела карактера, могли би дати верну слику овога човека, кога је мало ко познавао у животу његовом.

Била му је редовна навика да у своје интимне записе бележи све о себи, своме животу; о друштву у коме се креће; о свечаностима и веселим забавама, где је кад са задовољством учествовао, па и ту на једном месту говори овако: „*Славим Бога унутрашње, славим га и спољно! Унутрашњост је моја, спољност је светска. Свет радије има светлости спољње него унутрашње; воле ведро и весело чело, макар било и празно, него облаке, који се вију под њим, макар били и плодни. Што свет воле, то му ја и дајем и тиме испуњавам своје дужности према онима, у чијем садружију живим.*»

Будно је пазио на свој човечански позив, и никад није понизио својих осећања ситничарском тесногрудношћу. Пазио је, да не скрене с' пута истине, којим га је, — као што он вазда вељаше, водила сила виша, и заштићавала, да га сила земаљска непореметi; — да се не изгуби сам у себи. За све терете и борбу, којој је целог живота, и целим својим животом био изложен, црпео је снагу у чврстом начелу светле вере своје. Славио је Бога по свом осећању и Бог га је награђивао по својој милости. И у најтежим тренутцима, и у најјачем притиску живота, његово срце није познало мржње, нити је очајање намучило душу његову.

У основи свога бића, Ранко је био побожан човек. Он је био истинити демократа, слободне мисли и осећања. Као Хришћанин, љубио је човечанство, хришћанском љубављу. Као човек, љубио је ону скромну сеоску кућу у којој се родио, свим срцем својим. Као Србин, љубио је земљу на којој је угледао света, свом душом, — свим животом својим. Сав живот, сву мисао, све труде своје посвећавао је на корист своје отаџбине, и никад се не обзирући: хоће ли му достати времена да се одмори, — да поживи за себе. Срцем, душом, и делима својим, Ранко је био човек: „*спреман, у свако доба, својим делима изаћи пред људски суд, а својом савешћу пред суд божији.*“

0071435

ПРИЛОГ

00071435

РАТНА ПРОКЛАМАЦИЈА 1876

БРАЋИ НАШОЈ У БОСНИ!

Ви сте, драга браћо наша, много трпјели, много патили. Ваше сузе биле су и наше, ваши боли тиштаху и нас. Бољело нас је гледајући вас у ноктима свирјепијех Османлија, крв је врела у нама са неправде, која вам се чинила. Ако је и за гријехе наше старе, доста је! Доста је било патње и невоље, доста суза и сужањства, доста робовања у јарму Турскоме! Не можемо више слушати јаука и писке ваше, ни гледати тиранства и мучења, којима вас злостављају и косе, ни гледати пожара попаљенијех и опљачканијех села ваших.

Ево нас у име божје и нашег великог Господара Милана Обреновића IV.! Ево вам пријеђосмо да вам помогнемо, да вас избавимо.

Устајте на ноге! Сви овамо под заставу слободе коју вам донесох, заставу нашу српску, заставу славнијех и великијех Обреновића. Сви сте ви наша браћа, сви смо ми дјеца једног истог народа, у нама је једна крв, једнијем истијем језиком говоримо.

И ви браћо православна, и ви браћо католици, и ви браћо мухамедовци, сви ходите овамо под наше закриље да слошки одагнамо нашега заједничког непријатеља, Осман-

00071435

лију, који вас је мучио и убијао, који вас је до голе коже опљачкао.

Та ви знате, браћо наша драга, да смо ми у старо, салвно вријеме били нераздвојни, живјели у једној држави под својим краљевима и царевима. Кад оно владаху цареви наши Душан и Лазар, онда су наше двије лијепе земље, Србија и поносна Босна, биле заједно као двије сестре у једнога оца.

По несрећи нашој увукоше се Османлије у крајеве наше и на Косову ископаше гроб нашој старој слави и слободи. И раздвојише нас, и начинише сужњим робовима, и ето је већ пунијех пет стотина година како газе све што је наше, како нас муче, пале и пљачкају; колико вас је искасапљено и обешчашћено, колико издахнуло на кољу, колико иструло у црним тамницама!

Али праведни Бог, отац свјема народима, не хтједе да вавијек тако остане. Он не даде да ми са свијем пропаднемо. Кад додијаше муке и зулуми, подиже се наш Српски народ у Србији, а пред њим књаз Милош, велики дјед мога Господара књаза Милана Обреновића IV. И Бог благослови оружје наше, и отјерасмо из Србије Османлије, старе злотворе, и поживјесмо све до данас слободно и задовољно, као што се живи у својој кући и под својим рођеним. И још бисмо срећније живјели да ви не бијасте од нас отргнути, да нијесмо сваки дан морали слушати и гледати ваше мученичке патње.

Ваши горки дани загорчаваху и наш љепи живот, а још нам теже бијаше, што вас не могосмо избавити мука, ни утрти суза ваших, не могосмо, јер се бијасмо снагом много истрошили бој бијући са Османлијама. Ми вас тјешисмо, ми вас помагасмо, и спремасмо се, да вам једнога дана прискочимо у помоћ.

И ево тај жељени дан дође! Не могосмо гледати више невине крви, која се већ годину дана лије међу вама,

00071435

гледати то клање и убијање, те пљачке и пожаре; за то у име Бога и мога Господара књаза Милана М. Обреновића IV. пријеђох Дрину: *да учиним крај зулуму и сјечи, да уведем ред у свјема варошима, касабама и селима, да вас спасем, да вас ослободим од Османлија.*

Бориђу се само противу онијех, који устану да се боре противу српске војске, а свјема без разлике, који остану мирни и послушни мојим наредбама, обећавам и јамчим, да ћу их бранити, да ћу чувати њихове куће као своју кућу, њихове жене као мајке и сестре, а њихове синове и кћери као своју рођену дјецу. Њихн рз и поштење биће и мој образ, и моје поштење.

Вјера је свјема без разлике слободна. Сваки нека живи у својој вјери и светкује све празнике своје вјере као и до сада: ја ћу свачију вјеру чувати, као што је он сам чува и поштује.

Приђите нам, браћо, на сусрет и не бојте се ничега! Пружите нам руке, и ми вам их пружамо као својој рођеној браћи. Старци, жене и дјеца, и све што је слабо и нејако, нека мирно сједе на дому, нека раде и ничега нека се не плаше; а сви остали, који сте здрави и јуначни, устајте на ноге и на оружје, да се заједно боримо противу старога нашег душманина и крвника, противу Османлија. Устајте сви, и православни и католици и мухамедовци; устајте да се као сложна и срећна браћа ослободимо, па да заједнички и братски слободно живимо, бранећи и поштујући један другоме породицу, имање и вјеру.

Устајте, браћо! У име мога Господара књаза Милана доносим вам слободу, правду и просвету. Примите ли нас братски; благо и нама и вама, не примите ли — знајте, да ћу запалити сваку кућу из које се чује пуцањ, да ћу стријељати свакога који на нас пушку избаци; да ћу најстрожије казнити све, који се буду противили мојим наредбама; као год што ћу према послушнима бити човјечан,

тако ћу бити строг према противницима, подстрекачима и уходама.

Још једном вас све братски зовем под заставу нашег драгог Господара, књаза Милана М. Обреновића IV., коју је развио да укине зулуме, тиранства и насиља, и да вам извојује слободу.

Сложно напред, браћо, с нама и нашим Господаром, а с нама је Господ Бог и његова правда!

У Босни, Јуна,
1876. године.

ГЛАВНИ КОМАНДАНТ ДРИНСКЕ ВОЈСКЕ
ЂЕНЕРАЛ
РАНКО АЛИМПИЋ, с. р.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

00071435

DM 94.– antiqu.

82